

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL ÉS
TÁMOGATÁSÁVAL KIADJA A MAGYAR KÖZGAZDASÁGI TÁRSASÁG

SZERKESZTI:

HELLER FARKAS

TARTALOM:

Tanulmányok

<i>Judik József</i> : A Keynes- és White-terv — — — — —	1
<i>Schneller György</i> : Értékszáradek és kongruens fedezet — — — — —	28
<i>Klár János</i> : Az állam (közület) és magángazdaság szerepe a villamos energia gazdálkodásban — — — — —	46
<i>Luckhaub Gyula</i> : A matematika szerepe a gazdasági irányú tudományokban — — — — —	59

Közlemények

<i>Éber Ernő</i> : A tengerentúli gabonatermés és gabonapiac figyelemmel az európai gabonatermelésre — — — — —	70
<i>R.....r</i> : Gazdasági romanticizmus és tiszta hozadék — — — — —	74

Irodalom.

Csoportos és összefoglaló könyvismertetés — — — — —	82
Négy gazdaságstatisztikai tanulmány a magyarországi áralakulásról. (Kádas Kálmán.)	

Gyűjteményes munka

<i>Schmölders, Günter</i> : Der Wettbewerb als Mittel volkswirtschaftlicher Leistungssteigerung und Leistungsauslese. (H. F.) — Iparfejlesztés. (Szalay Zoltán.)	86
--	----

Könyvismertetések

<i>Neubauer Gyula</i> : A világ gazdaság válaszüton. (H. F.) — <i>Pataky Ernő</i> : A mezőgazdaságfejlesztési törvény és munkaterv, 1942. XVI. t. c. (Hantos László.) — A sorsjáték Magyarországon (é. a.) — <i>Koós Zoltán</i> : Pénz és hitel. (Kádas Kálmán.) — <i>Kertész János</i> : Magyar szociográfia. (r. g.) — <i>Tonelli Sándor</i> : Kereskedők mesekönyve. (Nádas Rózsa.) — <i>Paál Rezső</i> : Akik százazreknek adtak kenyeret. (K. Z.) — <i>Dütschler, Hermann</i> : Volkswirtschaftspolitische Konzeption. (Horváth Róbert.) — <i>Mussard, Jean</i> : Soziale Wirtschaft Heute und Morgen. (Hamar József.) — Food Control in Great Britain. (Korányi György.)	95
--	----

Külföldi folyóiratok szemléje

<i>Weltwirtschaftliches Archiv.</i> — <i>Bankwirtschaft.</i> — <i>Giornale degli Economisti e Annali di Economia.</i> — <i>Zeitschrift für schweizerische Statistik und Volkswirtschaft.</i> — <i>Archiv für mathematische Wirtschafts- und Sozialforschung.</i> — <i>Revue Internationale du Travail.</i> — <i>Neue Internationale Rundschau der Arbeit.</i>	121
---	-----

MAGYAR KÖZGAZDASÁGI TÁRSASÁG, BUDAPEST, II., Halász-u. 1.

Megjelenik évente nyolcszor. Előfizetési ára 36 P. Egyes szám ára 5 P.

A szerkesztésért *Heller Farkas*, a kiadásért *T. Kádas Kálmán dr.*,
a nyomdáért *Kiss István* felelős.

Most jelent meg

HELLER FARKAS:

PÉNZÜGYTAN

2. kiadás

Ára P 24.—

Kapható és megrendelhető a

Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt.
budapesti irodájában
II., Halász-utca 1. Telefon 352-100.

A Magyar Közgazdasági Társaság helyisége:

Budapest, II., Halász-u. 1. Telefon 352-100.

**A Magyar Közgazdasági Társaságba való be- vagy
kilépési nyilatkozatok, címváltozások, tagdíjak, a
„Közgazdasági Szemle“ szétküldésére vonatkozó
felszólamlások, stb. kizárólag a következő címre
küldendők: Magyar Közgazdasági Társaság,
Budapest, II., Halász-u. 1.**

Megjelent

a **NÉPSZERŰ KÖZGAZDASÁG** sorozat

legújabb kötete:

VERESS GÁBOR:

A KÖZLEKEDÉSI VERSENYRŐL

Ára P 4.90

Kapható és megrendelhető a

SZEGED VÁROSI NYOMDA ÉS KÖNYVKIADÓ RT.
budapesti irodájában II., Halász-utca 1. Tel. 352-100.

A Keynes- és White-terv.

Az angol-amerikai táborban igen behatóan foglalkoznak a háború után adódó gazdasági és pénzügyi kérdésekkel, és pedig nemcsak a saját kérdéseikkel, hanem a nemzetközi együttműködés körében jelentkező problémákkal is. Ez utóbbiak között igen nagy figyelmet szentelnek a valutaügynek. Ezen a téren a két kormány irányítása mellett lefolytatott tanulmányozás eredményeként 1943. áprilisában két részletes terv látott napvilágot, egy angol és egy amerikai, amelyek a valutaügy nemzetközi szabályozását célozzák és szerzőik után mint Keynes- és White-terv ismeretesek. Noha mindkét terv a kompetens hivatali tényezők közreműködésével készült, egyik sem jelent a kormány részéről hivatalos állásfoglalást, hanem csak diszkussziós alapnak van szánva.

Némileg meglepő, hogy a valutakérdés a háború utáni problémák között ennyire előtérbe került. Hiszen gazdasági berendezkedésünk mai fejlődési fokán a valutaügy igen szorosan összefügg a gazdasági szervezet és a gazdaságpolitika nagy kérdéseivel és ha az összefüggéseket nézzük, arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a valutaügy az adott körülmények között inkább betetőzése, semmint megalapozása a gazdasági rendszernek. Mindkét valutaterv szövegéből kitűnik, hogy szerkesztőik szem előtt tartották azt a szorós összefüggést, amely a háború utáni gazdasági és pénzügyi problémák között fennáll, azonban úgy fogták fel, hogy ezekkel a problémákkal egyenként kell foglalkozni és időrendben célszerű a valutakérdést előre venni. Morgenthau pénzügyminiszter az amerikai terv harmadik szövegéhez írt előszavában a következőket mondja: „Az összes fontos nemzetközi gazdasági és pénzügyi kérdések szoros kapcsolatban vannak egymással; a monetáris stabilizálás, a kereskedelempolitika, a nemzetközi hosszúlejáratú hitelről való gondoskodás, a nyersanyagárak stabilitásának előmozdítása, valamint a segítségről és helyreállításról (relief and rehabilitation) való gondoskodás olyan problémák, amelyek számos ponton találkoznak. Mégis komplikált voltuk miatt egyenként kell őket megvizsgálni, noha azután kapcsolatba kell őket hozni a többivel. Általánosan el van ismervé, hogy a monetáris stabilitás és a valutáris disz-

kriminációval (discriminatory currency practices) szemben való védekezés lényeges alapja a nemzetközi kereskedelem és pénzügy újraéledésének." Hasonló tartalmú kijelentést találhatunk a Keynes-terv bevezető részében is.

A valutáris kérdéseknek ez az előrehozása kétségtelenül megnehezíti a velük szemben való állásfoglalást, mert a bírálat alapossága és teljessége megkívánná, hogy ezeket a terveket ne önmagukban, hanem a gazdasági háttérhez való viszonyukban tegyük vizsgálat tárgyává. Megnehezíti az állásfoglalást az is, hogy a szövegek közzététele óta a szakértők és kormánytényezők között ismételten hosszabb megbeszélések folytak a tervek kicsiszolása, ill. egybeolvasztása céljából. A megbeszélések eredményeként a White-terv ismételten átdolgoztatott, úgyhogy ma már a harmadik szöveg is rendelkezésre áll. E bizonytalanságok ellenére indokoltnak látszik a tervekkel behatóan foglalkozni nemcsak azért, mert olyan kezdeményezést jelentenek, amelyekből esetleg valóság lehet, hanem azért is, mert igen érdekes elméleti és valutapolitikai kérdéseket érintenek.

A két terv lényegileg hasonló célkitűzéseket kíván megvalósítani, amelyek következőleg foglalhatók össze:

1. a fizetési mérlegek átmeneti jellegű hiányának fedezéséről való gondoskodás;
2. a valutaárfolyamok stabilizálása;
3. a fizetési mérlegek egyensúlyban tartására irányuló mechanizmus létesítése;
4. a háború folyamánként keletkezett zárolt devizakövetelések felhasználásának lehetővé tétele;
5. a devizaforgalmi korlátozások, zárolt számlák és kétoldalú devizaclearingek lehető kiküszöbölése;
6. a nemzetközi kereskedelem és a produktív célokat szolgáló nemzetközi tőkeforgalom előmozdítása.¹

Mindkét terv megegyezik abban, hogy a kitűzött célok megvalósítására nemzetközi központi szervet kíván létesíteni. Egyik sem kívánja, hogy az egyes országok visszaállítsák az aranyvaluta valamely eddig ismert alakját, de nem is ellenzi azt; viszont, bár különböző mértékben, mindkettő valutáris szerepet kíván juttatni az aranynak.

Azonos célkitűzéseik ellenére a két terv nemcsak részleteiben, hanem felépítésében is lényegesen eltér egymástól. Ezért célszerűnek látszik elkülönítve foglalkozni velük. Minthogy e tanulmány főcélja rávilágítani arra, hogy a tervektől mennyiben lehet várni a kitűzött célok megvalósítását, hogy milyen előnyöket és milyen terheket jelentenének az egyes tagállamoknak, a tervek ismertetésénél nem térünk ki azokra a szervezeti, üzleti,

¹ A célok felsorolásánál nem tartottuk magunkat szorosan a terveknek a célokat ismertető szövegéhez, hanem a tervekben kifejezésre jutó célok lényegét igyekeztünk röviden összefoglalni.

technikai és végrehajtási jellegű intézkedésekre, amelyeknek az említett szempontokból nincs nagyobb jelentősége.

I. A Keynes-terv.

A lord Keynes elgondolása alapján készült angol terv szerint a létesítendő központi szerv egy nemzetközi clearingunió (International Clearing Union) volna, amelynek mindenik szövetséges ország tagja lehetne. Később más országok is csatlakozhatnának; volt ellenséges országok meghívása esetén azonban különleges feltételeket lehetne megszabni. (6. [1])² A clearinguniót a tagállamok által választott 12—15 tagú kormányzótanács igazgatná.

Az igazgatóságban való részvétel, valamint a clearinguniótól való hiteligenybevételi lehetőség mértékét az egyes tagállamok kvótája szabná meg. A kezdeti kvóta a háború kitörését megelőző 3 évben lebonyolított külkereskedelem (behozatal + kivitel) átlagos évi összegének 75%-a volna, kivéve azokat az eseteket, amidőn a kvóta e számítási mód meg nem felelő volta miatt különleges módon állapíttatnék meg. Az átmeneti időszak letelte után a kvóta időről-időre revízió alá vétetnék az utolsó 3 év, majd az utolsó 5 év külkereskedelmi forgalmának átlaga alapján. (6. [5]).

Az igazgatóságba a nagyobb kvótával rendelkező országok maguk delegálnának egy-egy igazgatósági tagot, míg a kisebb kvótával rendelkezők politikai vagy földrajzi csoportokban egyesítve, többen egyet. A kvóta az egyes országok külkereskedelmi forgalmának nagysága alapján állapíttatnék meg. Az igazgatóság tagjainak szavazati joga az őket delegáló ország vagy országok kvótája után igazodnék. (6. [12])

A clearingunióval együtt új pénzegység és új nemzetközi fizetőeszköz is létesülne. A pénzegység a „bancor” volna, amelynek értéke az arannyal szemben a clearingunió kormányzótanácsa által megállapítandó arányban rögzítve volna. A fizetőeszköz a clearinguniónál fennálló, bancorra szóló, átruházható folyószámlakövetelésekből állana, amelyeket a tagállamok a nemzetközi egyenlegek kiegyenlítésénél kötelesek volnának elfogadni. Ezek a folyószámlakövetelések olyan módon keletkeznének, hogy mindenik állam jogot nyerne arra, hogy az uniónál levő számlájáról meghatározott keretben más tagállamok számlájára átutalásokat eszközöljön. (4.) Ez a keret a kvóták után igazodnék, az alább részletesen ismertetett módon. A clearinguniónál lévő számlákon keresztül csak az országok között jelentkező egyenlegek kerülnének lebonyolításra, a jegybankok

² A zárójelben megadott számok a tervek pontjaira és bekezdéseire utalnak.

vagy más valutahatóságok útján; az egyes fizetési aktusok nem futnának át a clearingszámlákon. (21.)

A bancornak az aranyhoz való viszonyát az jellemzi, hogy a tagállamoknak joguk volna arany beszállgatása által az uniónál bancorra szóló követelést szerezni, nem volna joguk azonban arra, hogy számlaköveteléseik alapján az uniótól aranyat követeljenek. (6. [10]). Tehát az unió csak arany vételére volna kötelezve, arany eladására ellenben nem.

A tagállamok egymás között megállapítanak valutájuknak a bancorral szemben való egyenértékét. Ezt az egyenértéket később csak a clearingunió igazgatótanácsának hozzájárulásával lehetne megváltoztatni, azonban az intézmény működésének első 5 éve alatt a kormányzótanács különös figyelemben részesítené azokat a kérelmeket, amelyek a valuta bancor-egyenértékének kiigazítását előre nem látott körülmények alapján kéri. (6. [3]). A tagállam a kormányzótanács engedélye nélkül is csökkentheti legfeljebb 5%-kal valutájának a bancorral szemben való egyenértékét abban az esetben, ha a clearinguniónál mutakozó passzív egyenlege legalább 2 év átlagában kvótája $\frac{1}{4}$ -ét meghaladja. (6. [8. a.])

A terv bírálatánál három szempont adódik; ezek a következők:

A) Mennyiben alkalmasak a terv elgondolásai a nemzetközi fizetési forgalom síma lebonyolítását és a nemzetközi gazdasági forgalom fejlődését biztosítani?

B) Milyen előnyöket jelentene a terv a tagállamokra, különösen a Magyarországhoz hasonló kis államokra?

C) Milyen terheket kellene a terv alapján a tagállamoknak magukra vállalni?

A) Általános észrevételek.

A terv legfontosabb részei az új nemzetközi fizetőeszköz létesítésére, valamint a valutaárfolyamok stabilitásának és a fizetési mérlegek egyensúlyban tartásának biztosítására irányuló elgondolások.

a) *A fizetőeszköz-alkotás.* A bancorra szóló számlakövetelés megalkotása azt eredményezné, hogy a nemzetközi fizetési forgalomból adódó fizetések céljára felhasználható eszközök mennyisége szaporodik, szabályozhatóvá válik és a tagállamok minden további aktus nélkül kvótájuktól függő mennyiségben nemzetközi fizetési eszközök birtokába juthatnak. Ezáltal egyrészt el volna hárítva az a veszély, hogy a nemzetközi fizetési forgalomban a fizetőeszközök mennyiségének elégtelensége miatt nehézségek támadjanak, másrészt a háború után az összes tagállamok részére kedvező starthelyzet teremtené, mert azok az országok is, amelyeknek arany- és devizatartalékai a háború alatt lepadtak, birtokába jutnának a nemzetközi for-

galom megindításához szükséges fizetőeszközöknek. A javasolt fizetőeszköz-alkotásnak kb. olyan valutáris jelentősége volna, mint hogyha aranyvalutára való visszatérés esetén gondoskodva volna arról, hogy az aranykészletek a különböző országok között újra eloszthatnak és biztosítva volna, hogy az aranytermelés állandóan a nemzetközi fizetési forgalom lebonyolításához szükséges mértékben fog aranyat rendelkezésre bocsátani. Itt mindjárt rá kell mutatnunk arra, hogy ha az unióba való belépést mindjárt a megalakuláskor nem teszik lehetővé valamennyi ország számára, a később belépők hátrányos helyzetbe kerülhetnek, mert éppen a háború után közvetlenül jelentkező arany- és devizainség és áruhiány idején meg volnának fosztva attól, hogy leapadt nemzetközi fizetőeszköz-készletüket feltölthessék.

Természetesen az a segítség, amelyet a clearingunió ilyen módon a tagállamoknak nyújt, lényegileg egyszeri segítséget jelent. Ha a fizetési mérlegek egyensúlyban tartását nem sikerül elérni, az államok egy része előbb-utóbb kimeríti ezt a hitel-lehetőséget.

A most említett előnyökkel szemben nem lehet szemrehintni az előtt, hogy ez a fizetőeszköz-alkotás nem teljesen ment bizonyos inflációs veszélyektől. Különösen a háború befejezését közvetlenül követő időkben, amidőn az áruellátás előreláthatólag nem fog kielégítően működni, inflációs veszélyek származhatnak abból, ha olyan vásárlóerőt teremtünk, amellyel szemben megfelelő árumennyiség nem áll. Ez a veszély a terv elkészítőjének figyelmét sem kerülte el; a terv rámutat arra, hogy az átmeneti időszakban kívánatos lehet a clearingunió hitelnyújtásait korlátozni azokkal az országokkal szemben, amelyek nemzetközi segélyben részesülnek. (41., 42.). A terv inflációs hatásai még erősebben jelentkeznének, ha a clearingunió fizetőeszköz-alkotását más célokra, pl. a háború utáni segítségnyújtás és újjáépítés céljára, az országok felett álló nemzetközi rendőrszerv költségeinek fedezésére, árukészletek felvásárlására, stb. is igénybevennék, amint ezt a tervezet IX. fejezete javasolja.

A fizetőeszköz-alkotásban rejlő expanziós lehetőségek tehát csak akkor veszélytelenek, ha óvatosan élünk velük. Ha azonban az inflációs veszélyt el lehet hárítani, a nemzetközi gazdasági és fizetési forgalomban nagy segítséget jelenthetnek. Egyébként a terv is gondoskodik egy inflációs veszély elhárítására szolgáló eszközről; a 6. pont [13] bekezdése szerint a kormányzótanács aránylagosan csökkentheti a tagállamok kvótáit, ha a nemzetközi vásárlóerő túlzottnak mutatkozik.

b) *A valutaárfolyamok stabilitása és a fizetési mérlegek egyensúlya.* Nem kevésbé fontosak a tervnek azok az intézkedései, amelyek a fizetési mérlegek egyensúlyban tartását kí-

vánják biztosítani, amelyek tehát lényegileg az aranyvaluta kiegyenlítő és egyensúlyozó szerepét volnának hivatva pótolni. Ezek az intézkedések egyszersmind a belföldi valuta és a bancor közötti értékviszony, valamint a valutaárfolyamok stabilitását is szolgálják. Itt rá kell mutatnunk arra, hogy a bancor-egyenérték és a valutaárfolyamok stabilitását a terv nem tekinti feltétlenül és minden körülmények között megvalósítandó célnak; a bancor-egyenérték megváltoztatására nemcsak megadja a lehetőséget, hanem a fizetési mérleg nagyobbarányú egyensúlyhiánya esetén ezt szükségesnek is tartja. Tehát a főcél a fizetési mérleg egyensúlya.

A tervnek ezek az egyensúlyt biztosító intézkedései a következők:

A tagállamok a clearingunió tartalékalapjának évi 1% illetéket tartoznak fizetni átlagos számlaegyenlegüknek kvótájuk $\frac{1}{4}$ -ét meghaladó hányada után, tekintet nélkül arra, hogy az egyenleg aktív vagy passzív. További 1% fizetendő az átlagos egyenlegnek a kvóta feleösszegét meghaladó része után. Ennek az illetéknek az a rendeltetése, hogy az államokat fizetési mérlegük egyensúlyban tartására ösztönözze, mert csak ebben az esetben érhető el, hogy a clearinguniónál lévő számlán nagyobb egyenleg akár az aktív, akár a passzív oldalon ne mutatkozzék. A kormányzótanács az aktív egyenlegeket terhelő illetéket visszatérítheti, a tartozási egyenleget terhelőt pedig megfelelően növelheti, ha véleménye szerint a világgazdaságban indokolatlan expanzió észlelhető. (6. [7]).

Valamely tagállam passzív egyenlegét egy év alatt kvótája $\frac{1}{4}$ -énél többel a kormányzótanács engedélye nélkül nem növelheti. (6. [8. a.])

Ha egy tagállam passzív egyenlege eléri a kvóta felét, az igazgatóság töle aranyból, külföldi vagy belföldi valutából, vagy államkötvényekből álló megfelelő biztosíték letétbehelyezését kívánhatja. Annak engedélyezéséhez, hogy a tagállam passzív egyenlegét a kvóta felénél nagyobb összegre növelhesse, a kormányzótanács megkívánhatja

- a) a tagállam valutájának értéksökkentését,
- b) a nemzetközi tőketranzakciók ellenőrzés alá vonását,
- c) arany vagy likvid tartalék átengedését a passzív egyenleg törlesztése céljából.

Ezenfelül a kormányzótanács a tagállam kormányának belföldi gazdaságpolitikai intézkedéseket javasolhat. (6. [8. b.])

Ha a passzív egyenleg legalább egy év átlagában túllépi a kvóta $\frac{3}{4}$ részét és a tagállam a kormányzótanács felszólítása ellenére passzív egyenlegét két év alatt megfelelően nem csökkentti, mulasztásban levőnek (in default) nyilvánítható, amely esetben a kormányzótanács engedélye nélkül számlájáról átutalásokat nem teljesíthet. (6. [8. c.])

Az a tagállam, amelynek aktív egyenlege legalább egy év átlagában túlhaladja kvótája felét, megbeszéli a kormányzótanácsal az egyensúly helyreállítására szolgáló rendszabályokat, a határozathozatal azonban az ő kezében marad. A figyelembe jövő rendszabályok:

a) a belföldi hitel és a belföldi kereslet növelését célzó intézkedések;

b) a valuta bancor-egyenértékének növelése vagy a pénzjövedelmek növekedésének elősegítése;

c) a vámtarifa és egyéb importkorlátozó rendszabályok mérséklése;

d) nemzetközi gazdaságfejlesztő kölcsönök nyújtása. (6. [9]).

Tehát ha a clearinguniónál vezetett számlának a fizetési mérleg alakulásától függő egyenlege a kvóta $\frac{1}{4}$ -ét túllépi, az illető tagállamra különböző hátrányos következmények állanak be, amelyek az egyenleg növekedésével súlyosbodnak és alkalmasak lehetnek arra, hogy a tagállam kormányát a számla-egyenleg alacsonyan tartására, tehát fizetési mérlegének lehetőleg egyensúlyban tartására ösztönözzék. Ha az egyenleg a kvóta felét túllépi, a tagállam tanácsok vagy utasítás alakjában határozott irányítást is kap a clearingunió vezetőségétől. Végeredményben tehát a terv a tagállam kormányára gyakorolt nyomás útján kívánja elérni, hogy a tagállam tartsa egyensúlyban fizetési mérlegét.

Kétségtelennek látszik azonban, hogy bármilyen erős legyen is az a nyomás, amelyet a terv, ill. a kormányzótanács rendelkezései valamely tagállam kormányára vagy jegybankjára gyakorolnak, nem biztosíthatja feltétlenül a fizetési mérleg egyensúlyát, ill. szabatosabban kifejezve, a fizetési mérlegnek a tervezet alapelveinek megfelelő módon, tehát a világkereskedelem fejlődését akadályozó eszközök igénybevétele nélkül történő egyensúlyban tartását.

Vannak esetek, amidőn a kormány és a jegybank legjobb igyekezete sem képes elérni a fizetési mérleg természetes módon való kiegyensúlyozódását, mert az egyensúlyhiányt befolyásuk alatt nem álló körülmények okozzák, pl. az ország cikkeit felvevő országok vásárlókéességének vagy kedvének csökkenése, exportcikkei árának esése a világpiacokon, stb. E jelenségek mögött rendszerint a világ gazdaságban vagy egyes országok gazdasági és pénzügyi életében bekövetkezett egyensúlyhiány szokott rejleni. A stabilizációs mechanizmustól tehát csak akkor várhatnánk tartós eredményt, ha mind a világ gazdaságban, mind az egyes országok gazdasági életében sikerülne kiküszöbölni ezeket az egyensúlyhiányokat, illetve megakadályozni ilyenek keletkezését. A Keynes-terv ezeket az egyensúlyhiányokat szem előtt tartja. Bevezető része a háború utáni fel-

adatok vázolásánál rámutat arra, hogy a valuta- és devizaügy szabályozása mellett a kereskedelempolitika, a termelés, elosztás és nyersanyag-áralakulás helyes irányítása, valamint a közép- és hosszúlejáratú nemzetközi hitelnyújtás kérdései is megoldást igényelnek; a terv IX. fejezete is foglalkozik ezekkel a kérdésekkel, amelyek a világgazdasági egyensúly alapvető kérdései. Minthogy azonban a most felsorolt kérdések mikénti rendezésére vonatkozó tervek még nem készültek el, egyelőre nem lehet elbírálni, hogy a háború utánra vonatkozó angol elgondolások mennyiben alkalmasak a stabil valutaárfolyamoknak és az egyensúlyban lévő fizetési mérlegeknek a világgazdasági egyensúlyhiányban jelentkező akadályait elhárítani.

De nézniünk kell azt is, vajjon az a nyomás, amelyet a Keynes-terv értelmében az unió az egyes tagállamokra gyakorolna, alkalmas-e az egyes országok gazdasági és pénzügyi életében rejlő egyensúlyhiányokat kiküszöbölni. Két körülményre kell ebben a vonatkozásban rámutatnunk. Az egyik az, hogy a vezető országokkal szemben a clearingunió nyilvánvalóan nem volna képes kívánságainak ugyanolyan mértékben érvényt szerezni, mint a kis országokkal szemben. A másik az, hogy a terv szerint a hitelező országok egyensúlyhiánya esetén sokkal enyhébb rendszabályok nyernének alkalmazást, mint az adós országok egyensúlyhiánya esetén. A nagy országokkal szemben felmerülő problémákról a terv nem beszél, a hitelező országok ügyét azonban elég részletesen tárgyalja.

Bevezető részében a terv nagyon helyesen felállítja azt az elvet, hogy a clearinguniónak igyekeznie kell a hitelező országokat is visszatartani attól, hogy nagy likvid devizaköveteléseket kihasználatlanul hagyjanak, mert túlnagy követel-egyenlegek szükségképpen túlnagy passzív egyenlegeket okoznak más országoknál. Ennek az elvnek a konzekvenciáit azonban nem viszi keresztül, mert az aktív országoknak a terv szerint a kormányzótanács még nagyobb egyensúlyhiány esetén is csak tanácsokat adhat, míg az adós országokra súlyos rendszabályokat lehet rákényszeríteni a nagyobbarányú hiteligenybevétel feltételei címén és a passzív egyenleg az ország kvótáját nem lépheti túl. A terv rámutat arra, hogy elvileg kívánatos lett volna a hitelező országokra is mereven megszabni az aktív egyenleg maximumát, azonban ez súlyosabb terhet jelentett volna a hitelező országokra, mint aminők elfogadását tőlük várni lehet, amíg a terv előnyeit ki nem tapasztalják. (7.)

Bármennyire érthetők is azok a nehézségek, amelyekbe a hitelező országok szigorúbb kezelése ütközik, mégis a terv gyengéjének érezzük, hogy ezekkel a nehézségekkel nem tudott megbirkózni. Nem kétséges ugyanis, hogy az aktív és passzív egyenleg kölcsönösen egymás függvénye és ezért egyik éppen-

így kifogás alá esik, mint a másik. Azt sem lehet állítani, hogy az egyensúlyhiány oka többnyire a passzív egyenlegnél volna keresendő, mert ennek inkább az ellenkezője igaz. Másfelől az aktív egyenleg megszüntetése rendszerint könnyebb feladat, mint a passzív egyenleg eltüntetése. Az aktív egyenleggel rendelkező ország már megfelelő hitelnyújtással csökkenteni tudja egyenlegét. Ha ezek ellenére a terv szerint a clearingunió az adós országgal szemben fogja a komoly nyomást érvényesíteni, akkor nem ott érvényesíti befolyását, ahol az eredmény a legnagyobb sikerrel kecsegtet és ezért kérdéses lesz, hogy a kívánt eredményt el tudja-e érni.

Hasonlót kell mondanunk a nagy és kis országok közötti viszonyról. A nagy országok egyensúlyzavarai súlyosan érintik a többi országot és különösen a kicsiny és gazdaságilag gyenge országokat hozzák nehéz helyzetbe. Ezzel szemben a kis országok egyensúlyhiányai a nagy országoknak komoly bajokat nem okozhatnak. Ennek ellenére mégis attól lehet tartani, hogy a clearingunió nyomása a kis országokkal szemben erősen érvényesülni fog, a nagy országokkal szemben azonban nem lesz képes a kívánt erélyt kifejteni.

Méltán felvethető az a kérdés, hogy a fizetési mérlegek egyensúlya nem volna-e könnyebben biztosítható, ha a terv elgondolásai helyett a vezető országok létesítenének egymás között szoros valutáris kooperációt és ugyanakkor gondoskodnának arról is, hogy országaikban egyensúlyhiányok ne keletkezzenek. A vezető országok ilyen eljárása a kis országok problémáit lényegesen leegyszerűsítene és kezelhetőbbé tenné.

B) A tagállamoknak nyújtott előnyök.

A tagállamok szempontjából a terv előnyei a következőkben foglalhatók össze:

1. Ha a terv meg tudja valósítani a nemzetközi valutáris viszonyok rendbehozatalára irányuló célkitűzéseit, ez minden tagállamra igen nagyjelentőségű előny volna.

2. Ugyancsak nagyjelentőségű az a hiteligenybevételi lehetőség, amely a tagállamokat kvótájuk alapján megilletné.

Nem érdektelen megvizsgálni, hogyan alakulna ez a hiteligenybevételi lehetőség Magyarországra, ha a terv megvalósulása esetén belépniénk a clearingunióba.

Magyarország külkereskedelmi forgalma az 1936—38. években a következőképpen alakult:

	Millió pengő		
	Behozatal	Kivitel	Összesen
1936. . . .	436.5	504.4	940.9
1937. . . .	483.6	588.0	1.071.6
1938. . . .	410.6	522.4	933.0
1936—38. .	1.330.7	1.614.8	2.945.5
Évi átlag . .	443.6	538.2	981.8

A magyar kvóta tehát a magyar külkereskedelmi statisztikai adatok alapján számítva kereken 740 millió pengő volna. A kvótának azonban csak $\frac{1}{4}$ része, tehát kereken 185 millió pengő volna az az összeg, amelynek erejéig a clearinguniótól korlátlanul vehető hitel igénybe.

Annak az elbírálására, hogy ez az összeg Magyarországra nézve kielégítő-e, rámutatunk arra, hogy a Magyar Nemzeti Bank fennállása óta a legmagasabb tényleges arany- és devizakészlet 411 millió pengő volt (1926); a legalacsonyabb pedig 112 millió pengőt tett ki (1933). Az egy év alatt bekövetkezett legnagyobb csökkenés 103 millió pengő volt (1927. vége és 1928. vége között). Az 1931. évben azonban még nagyobb csökkenés jelentkezik, ha a tényleges érckészlet 104 milliós csökkenéséhez hozzáadjuk az év folyamán a jegybank által felvett hitel 145 millió pengős összegét.

Ha a jelenlegi, 160 millió pengő körül mozgó arany- és devizakészletünkhöz hozzáadjuk a reánk eső kvóta $\frac{1}{4}$ részét, érckészletünk még mindig alatta maradna az 1925., 1926. és 1927. években elért 400 millió pengő feletti összegnek. A kvóta $\frac{1}{4}$ része csak mintegy 70%-kal haladná meg érckészletünk 1928. évben bekövetkezett csökkenését és alatta maradna az 1931. évi csökkenésnek. A háború előtti adatokkal való összehasonlításnál figyelembe kell venni továbbá az áraknak azóta bekövetkezett emelkedését.

Ebből az következik, hogy a kvóta $\frac{1}{4}$ része kezdeti szükségletünket csak szűkösen elégítené ki.

3. Komoly előnyt jelenthetnek a tervnek az „abnormális devizakövetelések”-re vonatkozó elgondolásai azokra a tagállamokra, amelyek befagyott devizakövetelésekkel rendelkeznek.

A jelentés ugyanis rámutat arra, hogy egy olyan ország, amelyikkel szemben a háború végén jelentékeny összegű abnormális külföldi devizakövetelés áll fenn (abnormal balances in overseas ownership), ki van téve annak, hogy ezt a tartozását bancorban kénytelen visszafizetni, ami bancor-készletét jelentékenyen igénybe veheti. Másfelől fontos, hogy a hitelező országok ezeket a követeléseket vagy legalábbis ezek egy részét likvid követeléseknek tekinthessék. Talán lehetne valami áthidalást találni — mondja a jelentés — az átmeneti időszakban olymódon, hogy ezek a követelések a hitelezőre nézve likvidek és bancorra átválthatók legyenek, viszont az adós csak hosszabb időn keresztül legyen köteles ezeket visszafizetni. (34.)

A terv nem határozza meg, hogy mit kell az „abnormal balances” alatt érteni és így bizonytalan, hogy ez a rendelkezés milyen országokra és milyen körben alkalmazható.

C) A tagállamok terhei.

Az előnyökkel szemben igen jelentősek azok a terhek is, amelyeket a terv a tagállamokra hárítana. A legfontosabb teherkételemek a következőkben foglalhatók össze:

1. A pénzegység bancor-egyenértékének megváltoztatása tekintetében a tagállamoknak nincs szabad kezük, kivéve azt az esetet, ha a passzív egyenleg legalább két év átlagában túlhaladta a kvóta $\frac{1}{4}$ -ét; ebben az esetben — mint már említettük — a pénzegység bancor-egyenértéke legfeljebb 5%-kal csökkenthető. Ez a megkötöttség kedvezőtlen körülmények között igen súlyos terhet jelenthet, ill. azt eredményezi, hogy az országra esetleg életbevágó fontosságú kérdésekben a döntés a clearingunió vezetőségét illeti.

A terv nem beszél arról, hogy mi történik akkor, ha valamelyik ország pénzegységének értékét a kormányzótanács hozzájárulása nélkül megváltoztatja. A terv jelenlegi szövegezése szerint ilyen esetben csak a tagállamnak a clearingunióból való kizárása jöhetne figyelembe, amit a 16. pont a clearingunió-egyezményt megszegő államokkal szemben lehetővé tesz.

2. A 6. pont [11] bekezdése szerint a tagbankok valutáris tartalékai, ideértve a jegybank érckészletét is, a folyó üzlet lebonyolítására szolgáló készleten felül (working balance) külföldi országban csak az illető ország pénzügyi hatóságának hozzájárulásával tarthatók. A jelentés később rámutat arra, hogy azok az országok, amelyek egy különleges, földrajzilag vagy politikailag összekapcsolt országcsoporthoz tartoznak, aminők pl. a sterling-csoport országai, tarthatnak fenn szorosabb kapcsolatokat az illető ország pénzügyi központjával, viszont azoktól az országoktól, amelyek nem tartoznak egy ilyen országcsoporthoz, elvárják, hogy valutáris tartalékaikat a clearinguniónál, nem pedig egymásnál tartsák és abból a célból, hogy a sterling és a dollár ne versenyezessen a bancorral, Anglia és az Egyesült Államok megállapodhatnak egymásközött, hogy a folyó üzlet folytatásához szükséges összeget meghaladó valutáris tartalékokat csak a sterling- vagy a dollárcsoporthoz tartozó bankoktól fogadnak el. (23., 24.)

Ezekből a rendelkezésekből gyakorlatilag az következne, hogy a tagállamok, amennyiben nem tartoznak a sterling-blokkhoz, vagy valamely hasonló csoporthoz, valutáris tartalékaikat a belföldön levő arany kivételével kénytelenek volnának a clearinguniónál tartani, ami mozgási szabadságuk lényeges megkötését jelentené. Válságos időkben megakadályozná valutáris tartalékaik biztonságba helyezését, sőt ki volnának téve annak, hogy valutáris tartalékaikat ellenük elrendelt pénzügyi szankciók esetén lefoglalják. Az utóbbi lehetőségre a terv 39. pontjának [2] bekezdése is utal, amidőn rámutat arra, hogy az

országok feletti rendőri hatóság rendelkezéseit megszegő országgal szemben kitűnő eszköz volna az illető ország clearing-számlájának zár alá vétele.

3. A 6. pont [14] bekezdése értelmében a kormányzótanács a tagállamoktól statisztikai és egyéb információt kérhet, ideértve az ország arany- és devizaállományára, valamint külföldi követeléseire és tartozásaira vonatkozó adatokat is. Ugyane bekezdés szerint, amennyiben a körülmények megengedik, kívánatos, hogy a tagállamok a kormányzótanáccsal beszéljék meg azokat a gazdaságpolitikai ügyeiket, amelyek bacor-egyenlegüket, vagy más tagállamokkal való pénzügyi viszonyukat lényegesen befolyásolhatják.

Ezek a rendelkezések a kormányzótanácsnak a tagállamok gazdasági és pénzügyi politikájába nemcsak állandó betekintést, hanem állandó beleszólást is lehetővé tesznek, tekintet nélkül a tagállam eladósodásának mérvére.

4. A kvóta felét elérő, vagy ezt meghaladó passzív egyenleg esetén, amint fentebb láttuk, a kormányzótanácsnak igen messzemenő beavatkozási lehetőségei vannak, amennyiben biztosítékot kérhet, a tervezetben említett rendszabályok fogantatását kívánhatja, gazdaságpolitikai intézkedéseket javasolhat és végső esetben mulasztásban levőnek nyilváníthatja a tagállamot.

A kormányzótanácsnak a fenti 3. és 4. pontban említett jogai a kis államok gazdasági függetlenségére nagy veszélyt jelenthetnek, annyival is inkább, mert alig lehet elképzelni, hogy a clearingunió irányítása politikai szempontoktól mentes lehessen, akármennyire politikától mentes intézmény is kíván lenni a clearingunió. Működéséhez olyan nagyjelentőségű gazdasági érdekek fűződnek, amelyek kezelését a vezető országok nem engedhetik át a politikán teljesen kívülálló személyeknek. A clearingunióban netalán érvényre jutó, kedvezőtlen politikai törekvésekkel szemben a kis államoknak védekezési lehetősége gyakorlatilag alig volna. A kormányzótanácsban individuálisan nem volnának képviselve, mert a kisebb országok politikai vagy földrajzi alapon csoportokba soroztatnának és az ilyen csoportok közösen választanának egy tagot az igazgatótanácsba.

5. A tagokra nehezedő terhek megítélésénél fontos, hogy a tagok egy évi felmondással kiléphetnek az unióból és ugyancsak egy évi felmondással kizárhatók, ha a clearingunióra vonatkozó egyezményt megsértik.

6. A clearingunió szabályzata a 6. pont [18] bekezdése értelmében 5 évi tapasztalat alapján megváltoztatható, ha a közgyűlés többsége kívánja. Minthogy a szabályzatnak ilyen későbbi módosítása a tagok kötelezettségeit súlyosbíthatja, vagy esetleg új kötelezettségeket róhat rájuk, ez az elgondolás csak

akkor volna veszélytelen, ha világosan ki volna mondva, hogy a változtatás csak az elhatározástól számított egy év múlva léphet életbe, a változtatást el nem fogadó ország pedig a változtatás hatálybalépése előtt kiléphet az unióból.

II. A White-terv.

Az áprilisban közzétett amerikai tervet a szakértőkkel folytatott megbeszélések alapján ismételten átdolgozták. Tudomásunk szerint a legfrissebb közzétett szöveg az, amely „Revised July 10.” jelzéssel van ellátva és amely ügylátszik, hogy a terv harmadik szövege.

Amint már említettük, a White-terv nemcsak részleteiben, de egész felépítésében is lényegesen különbözik a Keynes-tervtől. A felépítésben a leglényegesebb eltérés az, hogy a White-terv sem nemzetközi clearing-szervet, sem új nemzetközi fizetőeszközt nem kíván alkotni, hanem a tagállamok aranyban, saját valutájukban és értékpapírjaikban történő beszolgáltatásaiból hoz létre olyan stabilizációs alapot, amely hivatva van a tagállamoknak devizát eladni fizetési mérlegük deficitjének fedezésére. Ezek a devizaeladások helyettesítik a Keynes-tervben szereplő clearingunió hitelnyújtásait.

Megjegyzendő, hogy a White-terv nem meríti ki a nemzetközi valutáris kapcsolatokra vonatkozó amerikai elgondolásokat. Az Újjáépítési és Fejlesztési Bankra (Bank for Reconstruction and Development) vonatkozó amerikai terv szerint, amelynek részletei októberben kerültek nyilvánosságra, ez a javaslatba hozott újjáépítési bank nemzetközi jegybankszerű működést is fejtene ki. Az újjáépítési bank főfeladata ugyan az volna, hogy a tagországok és bizonyos világgazdasági feladatok tőkeszükségletének fedezéséről gondoskodjék abban az esetben, ha erre a célra magántőke megfelelő feltételek mellett nem áll rendelkezésre, azonban a bank jogosítva volna a tagországok kötvényei vagy a tagországok által garantált kötelezvények alapján a névérték 100%-áig azonnal lejáró pénzjegyeket (currency notes) kibocsátani, amely jegyekkel szemben 50%-os aranyfedezetet kellene tartania. Ezek a jegyek aranyra csak a tagországok kormányainak kívánságára volnának beválthatók. A közzétett szöveg alapján nem világos, hogy ezek a jegyek csupán hiteleszközök volnának-e, avagy fizetőeszközü is szolgálnának és az utóbbi esetben miként használtatnának. Az sem tűnik ki belőle, hogy e jegyek kibocsátása milyen célokra történnék. Az újjáépítési bank jegybankszerű működésére mutat az is, hogy a banknak joga volna aranyban, valamint a tagországok értékpapírjaiban ügyleteket kötni, a tagországok központi clearing-szerve gyanánt működni, a tagországoktól és jegybankjaiktól betéteket elfogadni, a tagországok és jegybank-

jaik váltóit, elfogadványait, kötelezvényeit és hitelpapírjait leszámítani és viszontleszámítani, a tagországok és jegybankjaik részére ügynöki és levelezői teendőket ellátni, a tagországoknál és jegybankjaiknál váltókat, elfogadványokat és egyéb hitelpapírokat viszontleszámítani. Hivatása volna továbbá a banknak a tagországok pénz- és hitelszervezetének megerősítésében közreműködni a világ aranykészletének újra-elosztása által.

Az ismertetett rendelkezéseknek a White-tervvel való egybevetése arra látszik mutatni, hogy az amerikai elgondolás szerint a tulajdonképpeni nemzetközi jegybank-funkciókat az újjáépítési bank volna hivatva ellátni, míg a White-terv ezzel kooperáló stabilizációs alapot teremtené. Minthogy azonban az újjáépítési banknak ezekről a jegybankszerű feladatairól az ismertetett rendelkezéseken kívül egyebet nem tudunk és azt sem tudjuk, hogyan gondolják az újjáépítési bank és a stabilizációs alap együttműködésének részleteit, a továbbiakban csak a White-terv elgondolásait vesszük tekintetbe. Egyéb-ként jegybankszerű feladatoknak a hosszúlejáratú hitelnyújtással való egybekapcsolása, ahogy ezt az újjáépítési bank tervezői gondolják, valutapolitikai szempontból nem látszik szerencsés gondolatnak; sokkal célszerűbbnek látszanék ezeket a jegybankszerű feladatokat a stabilizációs alapra bízni, amelynek működésében elsősorban valutapolitikai szempontok mérv-adóak.

A White-tervben körvonalazott alap a tagok által aláírt kvóták alapján a tagállamok által beszolgáltatandó aranyból, valutából és értékpapírokból tevődnek össze; összege legalább 5 milliárd dollár volna. A kvóta kiszámítása egy megállapítandó formula alapján történnék, amely figyelembe venné az ország arany- és devizakészletét, a fizetési mérlegében jelentkező hullámlások nagyságát, nemzeti jövedelmét, stb. A tagállamok kvótájukat legkésőbb az alap működésének megkezdésekor befizetni tartoznának. A kvótából aranyban fizetendő be:

50%, ha az illető ország aranykészlete a kvóta háromszorosát meghaladja;

40%, valamint a kvóta kétszeresét meghaladó aranykészlet 10%-a, ha az aranykészlet a kvóta kétszeresét meghaladja, de háromszorosát nem lépi túl;

30%, valamint a kvótát meghaladó aranykészlet 10%-a, ha az aranykészlet a kvótát meghaladja, de kétszeresét nem lépi túl;

30%, ha az aranykészlet a kvótánál kisebb. Azok a tagállamok, amelyeknek lényeges területrészei ellenséges megszállás alatt állottak, a fenti tételeknek csupán $\frac{3}{4}$ részét fizetik be. A kvóta többi része belföldi valutában, vagy belföldi valutára szóló állampapírokból szolgáltatandó be. (II. 1.—4.)

Noha a White-terv nem kíván új nemzetközi fizetőeszközt

alkotni, bevezet mégis egy új pénzegységet, az unitas-t, amely 137 $\frac{1}{2}$ grain finomarannyal, vagyis 10 dollárral volna egyealó értékű. Az alap könyveit unitas-ban vezetnék. A tagállamok valutáit az unitassal szemben stabilizálnák, ami lényegileg az arannyal szemben való stabilizálást jelentene, mert az unitas aranyértéke csak a tagállamokat illető szavazati jogok 85%-ával volna megváltoztatható. (III. 1. és 2.)

Az alap igazgatóságába minden tagállam egy tagot és egy helyettest küldene. Az igazgatósági tagokat országuk kvótája minden 100.000 unitasa után 1 szavazat és ezenfelül még 100 szavazat illetné; egy ország sem gyakorolhatna azonban több szavazatot, mint az összes tagokat illető szavazatok 20%-át. Az igazgatóság tagjai közül legalább 11 tagú végrehajtó bizottságot alakít. A szavazati jog ilyen módon való megállapítása azt eredményezné, hogy legtöbb szavazattal az Egyesült Államok rendelkeznének. Az amerikai pénzügyminisztérium pénzügyi kutató osztálya³ által végrehajtott számítás szerint az Egyesült Államokra 3.029, Angliára 1.375 szavazat esnék, az összes tagokat illető 14.064 szavazatból. A Keynes-terv alapján az Angliát illető szavazati jogok száma lényegesen kedvezőbben alakulna.

A White-terv részletesen szabályozza a devizaárfolyamok megállapításának és megváltoztatásának módját és szintén tartalmaz olyan rendelkezéseket, amelyek a tagállamokat fizetési mérlegük egyensúlyban tartására kívánják készíteni.

Ha a White-tervvel szemben ugyancsak a fenti bírálati szempontokat alkalmazzuk, a következő megállapításokra jutunk:

A) Általános észrevételek.

a) *Az alap segítségnyújtása.* A tervre vonatkozó általános észrevételek során elsősorban arra kell rámutatnunk, hogy mivel az alap fizetőeszköz-alkotási képességgel nem rendelkezik, csak a tagjai által rendelkezésére bocsátott, valamint ezenfelül esetleg hitelműveletekkel megszerzett arany- és devizaösszeg erejéig nyújthat tagjainak devizaeladás alakjában segítséget. A hitelszerzési lehetőségeket a terv az alap működési körének vázolása során felemlíti, amennyiben az alapot feljogosítja saját kötvények kibocsátására, valamint devizának kölcsönvételére. (V. 1.) Ez a felépítés egyfelől azt eredményezi, hogy az alap megteremtése, valamint az alapnak hitelműveletek útján való megerősítése a tagállamok megterhelését jelenti, másrészt a tagállamoknak való deviza-segítségnyújtás korlátozottabbá és nehezebbé válik, mint az angol rendszer esetén. Külön nehézségeket okozhat, ha valamely de-

³ Division of Monetary Research.

viza iránt nagyobbarányú szükséglet jelentkezik, mint aminővé az illető devizából az alap rendelkezik. Hogy ezzel az eshetőséggel komolyan számolni kell, az is mutatja, hogy a terv elgondolásokat tartalmaz arra, hogy ilyen esetben milyen elvek szerint történjék a kielégíthető igények kiválogatása. (V. 5.)

Az alaphoz való hozzájárulás kötelessége azoknak az országoknak, amelyeknek arany- és devizakészlete a háború alatt leapadt, nagyon terhes lehet. Igaz, hogy a tagállam, vagy jegybankja arany- és devizakészletébe beleszámítható volna az alapnak átengedett arany, az alaptól megvásárolt devizák leszámítása után. (II. 3. a.) Ez azonban mitsem változtat azon a tényen, hogy az alapnak átengedett arany nem áll a tagállam rendelkezésére. Ennek a tehertételnek a súlyosságát növeli, hogy az a devizasegítség, amelyet a tagállam az alaptól igénybe vehet, elég erősen korlátozva van. Míg a terv első szövege a tagállamoknak jogot adott arra, hogy bizonyos megszorításokkal kvótájuk erejéig devizát vásárolhassanak az alaptól, addig az új terv csak az alapot jogosítja fel tagállamok részére való devizaeladásra, amiből arra lehet következtetni, hogy az alap nincsen kötelezve devizaeladásra. Devizát az alap rendszerint csak a fizetési mérleg túlnyomóan folyó tételekből eredő passzív egyenlegének fedezésére adhat el, tőkeforgalom vagy adósságtörlesztés céljára csak erős megszorítással és csak az alap által megállapítandó feltételek mellett. Az alap devizaeladásának korlátai attól függnének, hogy a tagállam valutájából és értékpapírjaiból mennyi van az alap birtokában. Ezek összege az alap fennállásának első évében a kvóta 150% -át, azontúl pedig a kvóta 200% -át csak az igazgatóság hozzájárulásával és csak különleges feltételek fennforgása esetén lépheti túl. Ezt a 150, ill. 200%-ot a terv megengedhető kvótának (permissible quota) nevezi. Abban az esetben, ha a devizát vásárló állam arany- és szabad devizakészlete kvótájának 50%-át túllépi, az eladott deviza ellenértékének felét a tagállam arannyal, vagy az alap által elfogadható devizával tartozik kiegyenlíteni. (V. 2. a., b. és 3.)

Ezekből a rendelkezésekből az következik, hogy egy olyan tagállam, amely csak elégtelen arany- és devizakészlettel rendelkezik és ennek következtében az alap segítségére szorul, a kvóta 30%-ának megfelelő aranyat köteles átengedni az alapnak és ezzel szemben devizakészletét az alaptól való vásárlással első évben legfeljebb 80%-kal, azután pedig legfeljebb 130%-kal növelheti, mert az alap az illető tagállam valutájából és értékpapírjaiból már a meginduláskor a kvóta 70%-át kitevő mennyiséggel rendelkezik. A fizetési mérleg egyensúlyban tartására ösztönző hátrányos következmények azonban már akkor beállanak, ha az alap birtokában lévő valuta és értékpapírok a kvóta 100%-át eléri; erre az alábbiakban részletesebben kitérünk. Tehát hátrányos következmények nélkül a tagállam

csak kvótája 30%-át kitevő devizát vásárolhat az alaptól, vagyis ugyanannyit, mint amennyi aranyat ő az alap rendelkezésére bocsátott. Az a körülmény, hogy a megvásárolt deviza 50%-át esetleg arannyal vagy devizával köteles megfizetni, a devizavásárlási lehetőségen lényegileg nem változtat, hanem csak az eljárást teszi komplikáltabbá és költségesebbé. Ebben az esetben ugyanis a tagállam kétszerannyi devizát vásárolhat, azonban a megvásárolt deviza 50%-át aranyban vagy devizában visszaadja az alapnak.

Tehát a White-terv sem a nemzetközi fizetések lebonyolítását, sem pedig a háború alatt leapadt arany- és devizakészletek feltöltését nem könnyíti meg olyan mértékben, mint az angol terv és a gyenge országoknak való segítségnyújtás nem automatikus, hanem az alap igazgatóságának az elhatározásától függ.⁴ Általában a White-tervet nem hatja át az az expansziós szellem, amely a Keynes-tervet jellemzi és amely az utóbbiban nemcsak a javasolt fizetőeszköz-alkotásban, hanem a terv egyéb rendelkezéseiben, így pl. a nagyobb mérvű aktív egyenleggel bíró országok számára javasolt intézkedésekben is kifejezésre jut. Másfelől tény, hogy inflácó veszélye a tervvel kapcsolatban aligha merülhet fel.

b) *A valutaárfolyamok stabilan tartása és a fizetési mérlegek egyensúlya.* Ami a tervnek a valutaárfolyamok stabilan tartását és a fizetési mérlegek egyensúlyát biztosítani kívánó rendelkezéseit illeti, azok az elvi aggályok, amelyeket a Keynes-tervvel szemben felhoztunk — hogy nevezetesen a tagállamokra gyakorolt nyomással a fizetési mérlegek egyensúlya nem biztosítható feltétlenül és attól lehet tartani, hogy ez a nyomás túlnyomó részben az adós országokkal és a kisebb országokkal szemben fog érvényesülni — a White-tervvel szemben szintén felmerülnek. A részletekben pedig a White-terv elgondolásai sok tekintetben kevésbé célszerűnek látszanak. Mindenekelőtt a centralisztikus irányítás erősebben jut a White-tervben kifejezésre, kevesebbet beszél arról, hogy mily eszközökkel kívánja célkitűzéseit megvalósítani, elgondolásai sokszor mesterkélték és a különböző intézkedések gyakran közömbösítik egymás hatását. A terv eredeti merevségén, amelynek egyik kifejezője az volt, hogy az igazgatóság a legfontosabb határozataihoz a szavazatok $\frac{4}{5}$ -ének hozzájárulását kívánta, az új szöveg sokat enyhített.

Míg a Keynes-terv a valuták bancor-egyenértékének megállapítását a tagállamokra bízta, addig a White-terv szerint az alap által alkalmazott devizavételi és eladási árfolyamok megállapítása a következő módon történne: A kezdő árfolya-

⁴ Némileg változik a kép, ha az újjáépítési bank alább ismerteteit feladatkörét is figyelembe vesszük, azonban a bank hitelnyújtása sem volna automatikus.

mok megállapításánál az illető valutának a dollárral szemben 1943. július 1-én fennállott értéke szolgálna alapul. Ha ez nem volna megfelelő, a kezdő árfolyam a tagállam és az alap közötti megbeszélés alapján állapíttatnék meg. A megállapított devizaárfolyamon csak a tagállamokat illető szavazatok $\frac{3}{4}$ részének hozzájárulásával lehet változtatni és csak abban az esetben, ha arra az illető ország fizetési mérlege egyensúlyhiányának korrigálása céljából szükség van. Az alap fennállásának első három évében ilyen határozat egyszerű szavazattöbbséggel is hozható és ezen idő alatt a tagállam devizaárfolyamában 10%-nál nem nagyobb változtatást az alappal való előzetes megbeszélés után maga is eszközölhet.

Az ismertetett rendelkezések az első szövegnek elég lényeges módosítását jelentik és elég közel jutnak a Keynes-terv megfelelő rendelkezéseire. Mégis bizonyos merevséget és sematikus kezelést jelent, hogy a kezdő árfolyamok megállapításánál az 1943. július 1-i árfolyamokat veszi a terv alapul, a viszonyokhoz való rugalmas alkalmazkodást pedig megnehezíti, hogy az első három év elteltével a devizaárfolyamok megváltoztatásához a tagok szavazatainak $\frac{3}{4}$ része szükséges.

A fizetési mérleg egyensúlyát biztosítani kívánó rendelkezések elsősorban az adós országokra vonatkoznak és a következőkben foglalhatók össze:

Ha egy tagállam valutájából és értékpapírjaiból az alap birtokában lévő mennyiség meghaladja kvótáját, a következő rendelkezések nyernek alkalmazást:

a) Ha a tagállam megengedhető kvótáját gyorsabban méríti ki, semmint az indokoltnak látszik, avagy oly módon használja megengedhető kvótáját, hogy ez megakadályozza, vagy szükség nélkül kitolja fizetési mérlegének egészséges alakulását, az alap az illető ország részére való devizaeladásait feltételekhez kötheti. (V. 2. d.)

b) A tagállam aranyban legalább évi 1% illetéket köteles fizetni az alap birtokában lévő valutájának kvótáját meghaladó része után. További aranyban fizetendő illeték rovandó ki a tagállam valutájából az alap birtokában lévő mennyiségnek ama része után, amely az ország *megengedhető* kvótáját meghaladja. Ha pedig az alap devizát kénytelen kölcsönvenni abból a célból, hogy tagjai igényeit kielégítse, további illeték fizetendő aranyban oly mértékben, hogy a deviza-kölcsönvétel költségei fedezhetők legyenek. (V. 14.)

Ha a tagállam valutájából és értékpapírjaiból az alap birtokában lévő mennyiség meghaladja a megengedhető kvótát, az alkalmazást nyerő intézkedések a következők:

a) Az igazgatóság kívánhatja, hogy a tagállam aranyat, külföldi vagy belföldi valutát, vagy állampapírokat helyezzen biztosítéku letétbe, avagy egyéb megfelelő biztosítéket nyújtson. (V. 2. c.)

b) Az alap belföldi valuta ellenében további devizát csak az igazgatóság különleges hozzájárulásával⁵ adhat el abban az esetben, ha az illető ország kielégítő intézkedéseket tesz fizetési mérlege egyensúlyhiányának megszüntetésére, vagy ha az illető ország fizetési mérlegének alakulása alapján arra lehet számítani, hogy az alap az illető ország valutájából birtokolt többleten megfelelő idő alatt (within a reasonable time) képes lesz túladni. (V. 2. b.)

c) Az ebben az esetben alkalmazást nyerő magasabb illetéket már fentebb említettük. (V. 14.)

A hitelező országokra a következő rendelkezés vonatkozik:

Ha valamely tagállam valutájából és értékpapírjaiból az alap birtokában lévő mennyiség túlalacsony, az alap jelentést terjeszt az illető ország elé, amely elemzi a helyzet bekövetkezésének okait, vázolja az ország fizetési mérlegének valószínű alakulását, ha különleges intézkedések nem történnek és javaslatokat tesz arra vonatkozóan, hogy az illető ország valutájából az alap birtokában lévő mennyiség miként volna növelhető. A tagállamoktól megkívánják, hogy az alap javaslatait azonnali és gondos figyelemben részesítsék. (V. 4.) A Keynes-terv rendelkezéseitől eltérően az aktív államok illeték fizetésére nincsenek kötelezve.

Tehát az adós és hitelező államok nem egyenlő kezelése a White-tervben szintén megvan. Az amerikai terv rendelkezései és általános szelleme alapján méginkább kell tartani attól, hogy a fizetési mérlegek egyensúlyhiánya esetén az alap elsősorban az adós országra fog nyomást gyakorolni.

B) A tagállamoknak nyújtott előnyök.

A nemzetközi valutáris viszonyok megjavítása mellett a terv két előnyt adhat a tagállamoknak: 1. a devizavásárlási lehetőséget és 2. a zárolt devizakövetelések mobilizálását.

1. A devizavásárlási jog jelentősége a kvóta kiszámításának módjától függ. A harmadik szöveg sem állapítja meg a kvóta kiszámításának módját, azonban a harmadik szövegről közzétett egyik kommuniké közli, hogy az Egyesült Államok pénzügyminisztériumának pénzügyi kutatási osztálya⁶ részletes formulát dolgozott ki a kvóták kiszámítására, amely szerint a kvóták a következő módon számíttatnának ki: Összeadtnék a nemzeti jövedelem 2%-a, az arany- és devizakészlet 5%-a, az

⁵ Specific approval, ami alatt az értendő, hogy a határozathozatalnál annak az országnak, amelynek valutáját az alap eladja, a szavazatait növelik és pedig az alap által eladott valutája minden 2 millió dollárja után egy szavazattal, a devizát vásárló országéit pedig csökkentik az illető ország által az alaptól vásárolt minden 2 millió dollár után egy szavazattal.

⁶ Division of Monetary Research.

átlagos évi behozatal 10%-a és a kivitel maximális változásának 10%-a. Az így kiszámított összeg növelendő volna azzal a százalékkal, amely az átlagos kivitelnek a nemzeti jövedelemhez való viszonyából adódik. A javaslat nem mondja meg, hogy mely évek adatai szolgálnak e számítás alapjául. Ha ezen a módon a második világháború előtti évek adatai alapján megpróbáljuk Magyarország kvótáját kiszámítani, kereken 200 millió pengőt kapunk eredményül.⁷

A kvóta tehát nagyjából annyi volna, mint az angol terv szerinti kvóta $\frac{1}{4}$ része. Amint láttuk, az angol terv szerint a kvóta $\frac{1}{4}$ része erejéig vehető igénybe korlátozás nélkül a clearingunió hitele, az amerikai terv szerint ellenben a hátrányos következmények a Magyarországhoz hasonló helyzetben lévő országok esetében már akkor beállnak, ha az ország a kvóta 30%-át, tehát Magyarország esetében 60 millió pengőt meghaladó mértékben vásárol az alaptól devizát. Minthogy pedig a kvóta 30%-a fejében kereken 60 millió pengő értékű aranyat volnánk kötelesek beszolgáltatni, az amerikai terv szerint a devizavásárlási lehetőség Magyarország számára csak akkor jelentene gyakorlatilag előnyt, ha a kvóta 100%-át meghaladó mértékben volna magyar valuta vagy értékpapír az alap birtokában; ebben az esetben azonban az alapnak már beavatkozási lehetőségei vannak.

2. A tervezet szerint az alap a tagállamoktól más tagállamokkal szemben fennálló zárt devizaköveteléseket vásárolhat, feltéve, hogy az eladó ország kötelezi magát arra, hogy az eladott követelésből 40%-ot arany vagy deviza ellenében évi 2%-os részletekben visszavásárol oly módon, hogy a visszavásárlások legkésőbb 3 év múlva kezdődnek és 20 év alatt befejeződnek, az adós ország pedig az átengedett követelésből hasonló feltételek mellett ugyancsak visszavásárol 40%-ot. Ugy az eladó, mint az adós ország az eladott követelés után aranyban 1% illetéket tartozik fizetni; további, legalább évi 1% illetéket fognak azonkívül fizetni aranyban a mindenkor fennálló visszavásár-

⁷ Az 1938. évi nemzeti jövedelem 2%-a — — — 95.3 milli. P

Az 1938. évi tényleges arany- és konvertibilis devizakészlet 5%-a (felár nélkül számítva) 10.9 „ „

Az 1934—38. évi átlagos behozatal 10%-a — — — 41.6 „ „

A kivitel maximális szóródásának 10%-a az 1934—38.

években (kivitel 1934-ben 404.2, 1937-ben

588.0) — — — — — — — — — — 18.4 „ „

Összesen 166.2 millió P

Az 1934—38. évek átlagos kivitelének ugyanezen évek átlagos nemzeti jövedelméhez viszonyított százaléka 12.44%. Ha ezzel a százalékkal növeljük a 166.2 milliót, 186.9 millió pengőt, vagyis erős kikerekítéssel 200 millió pengőt kapunk eredményül. — Megjegyzendő, hogy ha a számítás aranypengő alapon eszközöljük, tehát a nemzeti jövedelmet a devizaeláraknak megfelelően csökkentjük, alacsonyabb számot kapunk eredményül, a területnövekedés figyelembevétele esetén viszont nagyobb eredmény jön ki.

landó követelés, ill. tartozás után is. Az alap rendszerint az eladó ország valutája ellenében veszi meg a követelést, deviza ellenében csak akkor, ha az eladó országnak a devizára nem arany- vagy devizavásárlás, avagy tőketranzakciók által előidézett fizetési mérleghiány kiegyenlítése végett van szüksége. 23 év elteltével az alap a megvásárolt zárolt devizával szabadon rendelkezhetik, bizonyos esetekben már korábban is, ugyanesak szabadon rendelkezhetik a hitelező ország az általa eladott 40%-ból a tervnek megfelelően visszavásárolt követelések felett. Az alap időről-időre meg fogja állapítani a zárolt devizakövetelésekből megvásárolható rész maximális hányadát, azonban azzal a korlátozással, hogy működésének első két évében az alap által megvásárolt zárolt követelések nem haladhatják meg az összes kvóták 10 %-át. (V. 8.)

A mobilizálás a tagállamokra kétségtelenül komoly előnyt jelentene még akkor is, ha a mobilizált követelés 40 %-át 23 év alatt visszavásárolni tartoznának. Azonban a megvásárolható zárolt devizaköveteléseket a terv közelebbről nem írja körül és így itt is nyílt kérdés, hogy ezek a rendelkezések mely országokra és milyen körben volnának alkalmazhatók.

C) A tagállamok terhei.

A White-terv folyományaként a tagállamokra háruló főbb terhek a következőkben foglalhatók össze:

1. A valuta unitas-egyenértékének és a devizaárfolyamoknak a megállapítása, valamint ezek későbbi megváltoztatása az első három évre engedélyezett kivételtől eltekintve, ki volna véve közülük és e mellett az egyszer megállapított egyenérték, illetve árfolyam megváltoztatása a megkívánt minősített szótöbbség (a szavazatok $\frac{3}{4}$ része) által rendkívül meg volna nehezítve. (III. 2., IV. 1., IV. 5. és VII. 1.)

2. A terv V. 6. pontja szerint minden tagállam kötelezné magát arra, hogy saját valutája, vagy az általa igényelt külföldi deviza ellenében eladásra felajánlja az alapnak annak a devizának és aranynek a felét, amelyet az illető ország valutáris szervei az alaphoz való csatlakozás idején birt mennyiségen felül megszereznek, feltéve, hogy deviza- és aranykészlete a kvóta 25 %-át meghaladja. Az alap az ajánlatot elfogadhatja, vagy elvetheti. A tagállamok arra is kötelesek, hogy polgáraiknak nem szükséges devizagyűjtését megnehezítsék; az alap közölni fogja a tagállamokkal, ha úgy találja, hogy a magánkézben lévő deviza és arany további növekedése nem indokolt.

E rendelkezés jelentőségének megvilágítására rámutatunk arra, hogy e rendelkezés értelmében Magyarország, ha arany- és devizakészlete mintegy 50 millió pengőt meghalad, az alap-

hoz való csatlakozása után megszerzett deviza és arany 50%-át köteles volna az alapnak pengő, vagy nekünk szükséges deviza ellenében eladni. Minthogy az alap már belépésünkkor 140 millió pengő magyar valuta birtokába jutna, amely összeg tovább növekednék, ha az alaptól devizát vásárolnánk, az alap olyan jelentős pengőösszeggel rendelkezne, hogy az arany- és devizakészletünkben bekövetkezendő növekedésnek 50%-át valószínűleg pengő ellenében meg tudná szerezni. Az alap ilyen eljárása arany- és devizakészletünk feltétlenül szükséges növekedését rendkívül hátráltatná. Lehetséges ugyan, hogy a devizabeszolgáltatást esetleg módunkban volna az alaptól való újabb devizavásárlással ellensúlyozni, ez azonban kétséges, mert egyrészt nem volna feltétlen jogunk az alaptól való devizavásárlásra, másrészt ha az alap birtokában lévő magyar valuta kvótánkat meghaladja, alkalmazható volna velünk szemben az a rendelkezés, hogy a megengedhető kvóta túlgyors kimerítése esetén a további devizaeladás feltételekhez köthető.

A beszolgáltatandó arany vagy deviza ellenértékének a megfizetésére a másik mód az volna, hogy az alap olyan devizát bocsát a beszolgáltató ország rendelkezésére, amelyre annak szüksége van. Ez a lehetőség módot adna az alapnak arra, hogy az illető tagállamra reá erőszakoljon kevésbé kívánatos devizákat azon a címen, hogy ezekre szüksége van, ami bizonyos esetekben — főleg olyankor, amikor a reá kényszerített deviza jövője bizonytalan, vagy használhatósága korlátozott — súlyos hátrányokat jelenthetne a tagállamnak.

3. A tagállamok nem bonyolíthatnának le olyan deviza-ügyleteket, amelyek az alap által megállapított devizaárfolyamok stabilitását veszélyeztetnék. (VII. 2.) Ezt a korlátozást minden hátrány nélkül vállalni lehetne.

4. Amint a viszonyok megengedik, kötelesek volnának a tagállamok devizaforgalmi korlátozásaikat megszüntetni, a tőkeforgalomra vonatkozók kivételével és újabb ilyen korlátozásokat csak az alap hozzájárulásával vezethetnének be. Hasonlóképpen csak az alap hozzájárulásával köthetnének új devizaclearing-egyezményt, vagy folytathatnának ú. n. „multiple currency practices“-t, ami alatt valószínűleg a valutának különböző viszonylatokban való különböző értékelése (pl. különböző felárak különböző viszonylatokban, stb.) értendő. A devizaforgalmi korlátozások megszüntetését az alap is kezdeményezhetné. Az alapnak átengedett belföldi valuta minden korlátozástól mentes volna. (VII. 3. és 5.)

Ezek a rendelkezések a gazdaságpolitika komoly korlátozását jelenthetik és főleg az átmenetgazdasági időszakban lehetnek veszedelmesek.

A Keynes-terv kívánatosnak tartja ugyan a zárolt számlák és kétoldalú clearingek megszűnését (1. a.), azonban a de-

vizaforgalom központosítását, vagy ellenőrzését a tervvel összeegyeztethetőnek tartja. (22.)

5. Kötelesek volnának együttműködni azokkal a tagállamokkal, amelyek az alap hozzájárulásával ellenőrzés alatt tartják a tőkeforgalmat. A kooperációhoz tartoznék, hogy a tőkeforgalmat ellenőrzés alatt tartó ország polgáraitól csak az illető ország kormányának hozzájárulásával fogadhatnának be betéteket, értékpapirokat, vagy befektetéseket és hogy a tőkeforgalmat korlátozó ország polgárainak betétjeiről, értékpapirjairól és befektetéseiről kötelesek volnának az alapnak, vagy bármely tagállam kormányának az alap által szükségesnek tartott információt megadni. (VII. 4.)

Az előbbi köteleztséget, amely valamennyi tagállamot terhelné, érdekükben állhatna elvállalni. A korlátozás életbe lépte előtt bejött külföldi vagyonokról való információadás azonban nem volna teljesen veszélytelen, mert a külföldi tőkékre elriasztólag hatna.

6. Kötelesek volnának figyelembe venni (to give consideration) az alap szempontjait minden olyan folyamatban lévő pénzügyi vagy gazdasági politika tekintetében, amely előbb vagy utóbb más országok fizetési mérlegében komoly egyensúlyhiányt okozhat. (VII. 6.)

Ez a rendelkezés a kis országokkal szemben igen messze menő beavatkozásra adhat módot az alapnak.

7. Kötelesek volnának az alap által kívánt minden információt megadni és az általa kívánt jelentéseket elkészíteni. (VII. 7.)

E rendelkezés alapján az alap bármikor teljes betekintést szerezhetne a kis országok gazdaságpolitikájába, sőt ezen keresztül politikájuk egyéb ágaiba is.

8. Kötelesek volnának olyan jogszabályokat alkotni, aminek az alappal szemben vállalt kötelezettségeik teljesítéséhez szükségesek. (VII. 8.)

9. Ha a tagállam devizavásárlásai folytán, vagy egyéb okból a tagállamnak az alap birtokában lévő valutája meghaladja kvótáját, a már ismertetett terheket is vállalnia kellene (illetékfizetés, a devizaeladás feltételhez kötése, biztosítékadás), ami az alap számára lehetővé tenné a tagállam gazdasági és pénzügyi politikájába való beavatkozást.

10. A terv szerint az alappal szemben vállalt kötelezettségeiket megszegő országok jogaik élvezetétől felfüggeszthetők és egy évi felfüggesztés után megszűnnének az alap tagjai lenni. A tagok az alapból egy éves felmőndással ki is léphetnek. A kizárt vagy kilépett tagok befizetett kvótájukat, valamint az alappal szemben fennálló egyéb követeléseiket tartozásaiknak és az alap veszteségéből rájuk eső aránylagos résznek levonása után saját valutában kapják vissza. Tehát az arany-

ban befizetett rész helyett is saját valutát kapnak. Ha viszont az alap birtokában a kiváló ország valutájából több van, mint amennyi a kiváló országnak kifizetendő összeg, a kiváló ország a többletet arannyal, vagy devizával tartozik visszavásárolni.

A White-terv alapján a tagállamokra háruló kötelezettségek tehát gazdasági szuverénitásuknak igen erős — a Keynes-tervénél messzebbmenő — megszorítását jelentenék. Méltán felmerülhet az a kérdés, hogy a kis államoknak, amelyekkel szemben a szuverénitásnak ezek a korlátozásai gyakorlatilag érvényesülnének, ezt az áldozatot megérné-e az az előny, hogy az *alap hozzájárulásával* saját valutájuk ellenében devizát vásárolhatnak (feltétlenül ezt legfeljebb szűk keretek között tehetnék) és *esetleg* befagyott devizaköveteléseik egy részét mobilizálhatják.

III. A két terv bírálatának összefoglalása.

A két tervről adott ismertetést és bírálatot abban foglalhatjuk össze, hogy a nemzetközi valutáris kooperációnak, amelyet mindkét terv megvalósítani kíván, lehetnek ugyan üdvös hatásai, azonban a tervek önmagukban az elérni kívánt eredményt nem tudják biztosítani. Igazán komoly eredmények csak akkor várhatók, ha sikerül elérni azt, hogy a vezető országok és ezek között elsősorban a hitelező országok a nemzetközi együttműködés érdekeit szem előtt tartó magatartást tanúsítsanak. Ha a nagy országok ezt megteszik, a tagállamokkal szemben alkalmazni kívánt és gyakorlatilag elsősorban a kis országokat és az adós országokat érintő rendszabályok nagy része feleslegessé válik. Viszont a nagy országok megfelelő magatartása nélkül az adós országokkal és a kis országokkal szemben alkalmazható rendszabályok a cél elérésére nem lesznek elégségesek.

A két terv közül a kis országokra a Keynes-terv előnyösebb volna, mint a White-terv. Azonban a hatalmi viszonyok alapján az látszik valószínűbbnek, hogy az egyesített tervben inkább az amerikai, mint az angol elvek fognak érvényesülni.

IV. A Keynes- és White-tervvel szemben elhangzott angol, amerikai és semleges kritikák.

A tervek jelentőségének megítélésénél nem közömbös, hogy az általuk felvetett gondolatok milyen visszhangra találnak saját országaikban, valamint a semleges országokban. Az angolszász országokban a két terv igen beható megvitatás tárgya volt, amelynek során sok ellenkező vélemény hangzott el. A kritikák és ellenvélemények részletesebb ismertetése nem lehet feladatunk, ezért csak a legfontosabb kritikai szempontok és néhány bírálat ismertetésére szorítkozunk.

Angol bírálatok. Angliában a Keynes-terv általában kedvező fogadtatásra talált, azonban a White-terv erős kritikában részesült. Az *Economist* a Keynes-tervet realisztikusabbnak és nemzetközibbnek tartja, mint a White-tervet, érdemül tudja be, hogy a világgazdasági expanziót szolgálja és a White-terv-nél részletesebb, bár még mindig nem kielégítő útmutatást tartalmaz azoknak az egyensúly-zavaroknak a kiküszöbölésére, amelyek éppen az aktív fizetési mérlegű államok gazdaságpolitikája következtében jelentkeznek. Hibáztatja, hogy a White-terv arra kényszeríti az országokat, hogy a háború után lecsökkent arany- és devizakészletük egy részét befizessék az alapba. Hibáztatja azt is, hogy a tagállamok az alaptól vásárolt külföldi fizetési eszközöket 50%-ig arannyal vagy devizával kötelesek megfizetni, ami a kevés arannyal és devizával rendelkező országok helyzetét mégjobban nehezíti. A White-terv 5 milliárdos keretét különösen az átmeneti időszakban túl kevésnek tartja és attól fél, hogy főleg dollárból nem fog elegendő az alap rendelkezésére állni.⁸

Az *Economist* hangsúlyozza azt is, hogy ha nem sikerül a Keynes- és White-tervnek kielégítő módon való összeolvasztása, akkor helyesebb volna a valutablokkok (font sterling, dollár, stb.) rendszerét követni. E blokkokon belül a fizetési forgalom legyen szabad, míg a blokkok között a fizetési forgalom álljon ellenőrzés és irányítás alatt, azonban ez semmi esetre se legyen restriktív természetű.

Amerikai bírálatok. Az Egyesült Államokban főleg a bankárok és a teoretikusok között van nagyon sok ellenzője a két tervnek. Legjellemzőbb az *American Bankers Association* állásfoglalása, amely mindkét tervet elveti. A szövetség nézete szerint a nemzetközi valutáris rendezés új intézmények létesítése nélkül is megoldható. Mindkét javaslat túlzottan előtérbe állítja a valutatechnikai kérdéseket, noha ezek csupán függvényei az általános világgazdasági szanálásnak. Mindkét terv egy nemzetközi super-kormányt létesítene, ami az Egyesült Államok szempontjából már azért is aggályos volna, mert ebben a super-kormányban kevés hitelező állam állna szemben sok adós állammal. Az új szervek létesítése helyett a szövetség az amerikai és angol államháztartás mielőbbi egyensúlyba helyezését és a két állam valutájának belső stabilizálását tartja szükségesnek. A dollárt és a font sterlinget meg kell szabadítani a devizaforgalmi korlátozásoktól és a két valuta között szilárd értékarányt kell megállapítani. Ha ez megtörtént, a nemzetközi valutastabilizálás szinte önmagától megvalósul.

Igen figyelemreméltó *Leon Fraser*-nek, a First National Bank of New York elnökének, a baseli Bank for International

⁸ *Economist*, 1943. ápr. 10., máj. 1. és aug. 28.

Settlements (Nemzetközi Fizetések Bankja) volt elnökének állásfoglalása. Fraser szerint bonyolult nemzetközi intézmény létesítése helyett jobb volna a dollárt és a fontot aranyalapon stabilizálni és így a két valutát egymással meghatározott tartós értékarányba hozni. A többi valuta stabilizálása ehhez a dollár-font blokkhoz való csatlakozás útján történnék. Az aranyalapra való visszatéréshez szükséges aranyat 5 milliárd dollár értékben az Egyesült Államok kölcsönöznék Angliának. Ugyanakkor végleg elengednék Anglia régi háborús adósságait és a „kölcsön- és bérlettartozások” visszafizetésére 5 éves moratóriumot engedélyeznének. A javasolt szerződéshez csatlakozó minden állam kötelezné magát, hogy valutáját nem értékeli le önkényesen és kész gazdasági téren szorosan együttműködni a többivel. Az Egyesült Államok mindent elkövetnének, hogy bevitelüket fokozzák és ne korlátozzák. Fraser nagy szerepet szán a kellően átszervezett és Svájból elhozott Nemzetközi Fizetések Bankjának is, amely a valutatanácskozások központja volna, előmozdítaná a nemzetközi fizetési forgalom lebonyolítását és a gyengébb nemzeteknek áthidaló stabilizációs hiteleket folyósítana.⁹

A bankári körök állásfoglalásához sok tekintetben hasonló vélemény hangzott el több amerikai professzor (Sprague, Viner, Condliffe, Kemmerer) részéről, akik közül többen az aranyvaluta visszaállítása mellett foglalnak állást, amely gondolat egyébként az amerikai bankári körökben is meglehetősen népszerűségnek örvend.

A *németországi* kritikák természetesen az angolszász tervek ellen foglalnak állást. Egyik legrészletesebb kritika a Predöhl professzoré, aki bírálatában arra helyezi a súlyt, hogy az angolszász tervek nem biztosítják a fizetési mérlegek egyensúlyát.¹⁰

A semleges országokban elhangzott kritikák közül említjük dr. Erbné, a *svájci jegybank* közgazdasági osztálya tagjának fejtegetéseit, aki azt hangsúlyozza, hogy az angolszász tervek az országok egyenjogúságát és gazdasági szolidaritását nem biztosítják olymértékben, amennyire a kis nemzetek szempontjából szükséges volna. Svájc gazdasági önállóságának nagymértékű korlátozásával járna, ha akár a clearingunióhoz, akár a White-féle stabilizációs alaphoz csatlakoznék.¹¹

A *svédországi* megnyilatkozások között igen figyelemre méltó Cassel professzor cikke, aki azt fejtegeti, hogy a háború után a valuták stabilizálása csak fokozatosan valósítható meg. Az első lépés a font-dollár stabilizáció kell, hogy legyen. Ilyen stabilizáció esetén egy dollár-font valuta keletkeznék, amely

⁹ Berliner Börsen-Zeitung, 1943. nov. 20.

¹⁰ Weltwirtschaftliches Archiv, 1943. július.

¹¹ Nachrichten für Aussenhandel, 1943. júl. 19.

minden további nélkül olyan túlnyomó jelentőségre tenne szert a világkereskedelemben, hogy minden más ország igyekeznék valutáját ezzel a dollár-font valutával szemben stabilizálni. Egy ilyen valutaprogramm megfelelő kereskedelempolitikai megállapodást is feltételez Anglia és Amerika között. Ami a nemzetközi pénzalkotást illeti, Cassel szerint ezt nem kvóták engedélyezése útján kellene megkezdeni, mert ez felesleges és csak zavarokat okozhat. Elég volna, ha a bank hitelnyújtásainál az általános bankszerű elvek szerint jár el és ügyel arra, hogy egyik országnál se következhessek be állandóan emelkedő eladósodás, megfelelően növekedő gazdasági erő nélkül. A bank hitelnyújtásait a kamatlábpolitika segítségével akként kellene korlátozni, hogy inflációs hatások ne állhassanak be.¹²

Judik József

¹² Skandinaviska Banken A. B. 1943. okt. havi közleménye és Svenska Dagbladet, 1943. ápr. 27.

Értékszáradék és kongruens fedezet.

I.

Az értékállandóságot célzó szerződési kikötések jogkérdései a közgazdasági szempontok figyelmenkívülhagyásával sohasem voltak megoldhatók. Nem voltak megoldhatók 1930 előtt sem, amely év után egyes országok törvényhozásai a kérdés rendezésénél a szerződésértelmezési, tehát jogi szempontok csaknem teljes mellőzésével a közgazdasági problematikára helyezték a súlyt. Sőt, a pénzpolitikában a jogi elrendezést általában, az értékszáradék kérdésétől függetlenül is, mindenkor a közgazdasági szempontok elsőbbsége jellemezte.

Már az 1858. évi császári pátens megtiltotta (21. §.), hogy a pénz- és hitelintézetek az általuk teljesítendő fizetésekkel kapcsolatban kiköthessék, hogy a fizetést ezüstben, vagy előre meghatározott értékarány szerint aranyban teljesíthessék. A 22. §-ban pedig felhatalmazza a pátens a pénzügyminisztert, hogy egyetértésben a kereskedelmügyi miniszterrel meghatározza az értéket, amelyen felül a birodalomban forgalomban lévő külföldi veretű arany- és ezüsttermék fizetésként sem nem szolgálhatnak, sem el nem fogadhatók.

A pátens, amely 1858 nov. 1.-étől kezdődő hatállyal meghonosította az osztrák ezüst-értéket, ezekkel az intézkedéseivel azt akarta megakadályozni, hogy a forgalomban az arany, illetve az ezüst árfolyamváltozásai a törvényes mellett egy második számolási érték keletkezését tegyék lehetővé.

Az értékállandósági kikötések problémái Magyarországon az első világháború előtt még akkor sem bírtak különös jelentőséggel, amikor (1859-től 1879-ig) a papírpénznek a pénzjósággal, az ezüsttel szemben diszázsiója volt. Ez a diszázsió ugyanis nem a termelői, vagy életszükségleti, fogyasztási javaknak a vásárlóeszközhöz való értékviszonyából fakadt, hanem az ezüst áremelkedéséből. A papírpénz diszázsiója, vagyis az ezüst áremelkedése folytán az 1859 ápr. 29.-iki p. ü. m. rendelet a jegybankot felmentette a papírpénz ezüstre való beváltásának kötelezettsége alól.

Annak az ázsiónak, amelybe azután a papírpénz került az ezüsttel szemben (1879—1899), már inkább volt köze a pénz vásárlóerejéhez, illetve annak szilárdságához. 1879.-ben ugyanis,

amikor az ezüst diszárszióba került a papírpénzzel szemben, egy pénzügyminiszteri rendelettel meg kellett szüntetni a magánosok általi ezüstveretés jogát és ily módon lehetővé tenni az ezüstforint (amely a papírpénz értékegysége volt) kényszerárfolyamának fenntartását. A magánosok általi pénzveretés jogának további fenntartása ugyanis inflációt idézett volna elő ezüstforintosokban, mert a veréshez szükséges ezüst olcsó lévén, a meggazdagodásnak mindenki által felismerhető módja volt a pénzveretés. Tény, hogy az infláció 1879.-ben már úton volt, mert Körmöczön kereken 25 millióra, Bécsben 37 millióra emelkedett a vert ezüstforintosok száma.¹

Az inflációellenes állami beavatkozás tehát nem a világháború és az azt követő gazdasági válság szülötte.

De nem a világháború szülötte az értékállandósági kikötések megszorítása, illetve tilalmazása sem. Már az 1811 febr. 20.-iki fináncpátens 9. §-a megtiltja, hogy szerződés más pénzre szóljon, mint „Wiener Währung”-ra. Az 1811. évi fináncpátens azonban csak 5 évig volt hatályban, egy 1816. évi pátens hatályon kívül helyezte.

A legmerevebb álláspontra az értékklauzulás kikötésekkel szemben a francia jog helyezkedett, amely már 1914-ben is, a papírfrank behozatala után nyomban, tehát még nem a világháború okozta válság hatása alatt, érvénytelennek tekintett minden olyan szerződési kikötést, amely nem papírfrankra szólt és minden nem papírfrankra szóló kikötést a kikötés időpontja szerinti átszámítással papírfrankra számított át.

De nemcsak az értékállandósági kikötések tilalmazásának van története, hanem az értékállandósági kikötés — bár szórványos — megengedése is régmúlt időkre nyúlik vissza. VI. Károly francia király 1421.-ben elrendelte, hogy minden pénztartozás annyi aranyra, vagy ezüstre ellenértékével fizetendő, amennyi a tartozás keletkezésekor a tartozás összegének megfelelt. III. Henrik francia király pedig 1577.-ben kimondta, hogy csakis nemes fémsúlyban szabad tartozást kiróni.²

Érdekes, hogy éppen Franciaországban uralkodott a közép-korban valorisztikus álláspont, abban az országban, amely a legújabb korban a leggyökeresebben helyezkedett szembe mindenféle olyan érték kikötéssel, amely a papírfrank tekintélyén a legcsekélyebb csorbát is ejthette. Angliában Erzsébet királynő elrendelte, hogy a főiskolák birtokaik hasznóbérét gabonában kössék ki. *Smith Adám* a gabonát tartja a legjobb érték mérőnek, *Ricardo* az ércet. A Massachusetts Bay Colony 1747.-ben a katonák zsoldját, Massachusetts állam pedig 1780.-ban a kölcsönök kamatait, az ú. n. többszörös érték mérőben (multiple

¹ Közli *Grosschmid*: Fejezetek kötelni jogunk köréből, II. 283.

² L. *Bátor Viktor*: Glosszák *Grosschmid* Fejezeteihez, II. 293.

commodity standard) fizette.³ Olyan záradékról is olvasunk,⁴ amelynek értelmében esedékességgkor az ingatlanvételár 1000 fonttal fizetendő, vagy olyan összeggel, amely 1774-ben megfelelt 1000 fontnak, azaz amelyen ugyananyi földet és négyet lehet vásárolni, mint amennyit 1774-ben lehetett („Landwertklausel“).

Ezekkel a szórványos jelenségekkel szemben áll az első világháború utáni években az U. S. A.-ban a pénzfizetésre szóló kikötések állandó függelékévé vált értékklauzula, amely a dollár mellett valósággal második, harmadik stb. számolási értéket honosított meg. Ezért az U. S. A. Kongresszusának mindkét háza 1933 június 5-ikén törvényt hozott („a Kongresszus 1933 jún. 5.-iki Együttes Határozata“, ezért: „Joint Resolution“), amely kimondja, hogy a közérdekbe ütközik minden olyan valamely fizetési kötelezettség kiegészítő részét képező intézkedés, amely a hitelezőnek jogot ad arra, hogy a fizetést aranyban, vagy az Egyesült Államoknak bizonyos fajta érméiben, vagy fizetési eszközében, vagy olyan pénzösszegben követelhesse, amelynek mennyisége az említett módok valamelyikén állapítatott meg. Minden, akár a törvény meghozataláig vállalt, akár annak meghozatala után vállalandó fizetési kötelezettség, tekintet nélkül arra, hogy ilyen fentebb említett intézkedés kapcsán vállaltatott-e, vagy sem, dolláronként dollárral teljesítendő olyan érmékben, vagy fizetési eszközzel, amely a fizetés idejében magán- vagy köztartozásokra az U. S. A. törvényes fizető eszköze.

A Joint Resolution által képviselt és a teljes tagadás álláspontját jelentő irányzatot csak a francia jog, illetve joggyakorlat követte, különbséget téve mégis a francia határokon belül teljesítendő pénzszolgáltatások és a fizetésnek országból-országba történő áramlása („payment international“) között. Az utóbbi fizetésekkel kapcsolatban kikötött értékzáradékok hatályát a francia joggyakorlat elismerte.

Németországban az 1936 jún. 26.-iki „Gesetz über Fremdwährungs-Schuldverschreibungen“ úgy intézkedik, hogy ha valamely, a külföldön felvett értékpapírban megtestesített kölcsön külföldi valutára szól — tekintet nélkül arra, hogy el van-e látva aranyzáradékkal, vagy nem —, ennek a valutának értékcsökkenése esetén a fizetési kötelezettség terjedelmére a csökkent értékű valuta irányadó. A nem-kötvényesített kölcsönökkel, valamint az egyéb magánjogi jogcímeken alapuló pénztartozásokkal kapcsolatos értékzáradékokat Németországban tételes jogszabály nem tilalmazta.

A magyar joggyakorlat, épúgy, mint a német, a szerződés-

³ Navratil: Közgazdaságtan 417. old.

⁴ Sack—Meyer—Collings: „Die Gold- und Valutaklausel“, München 1937, 72. o.

értelmezés magánjogi — nem pedig a közgazdasági kártékony-ság közjogi — alapjára helyezkedett mindazokban a döntésekben, amelyek az első világháborút követő pénzürtékromlás folytán keletkezett, értékállandósági kikötést tárgyazó perekben hozattak. Igaz, hogy, mint később látni fogjuk, ezeket a döntéseket nem a közgazdasági szempont félretétele jellemzi, mert a közgazdasági szempont egyáltalában nem állott ellentétben a magánjogi, a szerződés értelmezéséből kiinduló, szemlélettel.

A kérdés azonban annyira át- és át van szöve közgazdasági, szociális, közrendi és forgalombiztonsági szempontokkal, hogy a joggyakorlat ezeket a jogon kívüli szempontokat a döntések meghozatalánál sohasem hagyhatta figyelmen kívül.⁵

II.

Melyek voltak azok a nagyrészt jogon kívüli, főképen a közgazdaság tudományának körébe vágó szempontok, amelyek a 30.-as években az értékszáradeki kérdés körül kialakult joggyakorlatot befolyásolták?

Ezek a következők voltak:

a) A pénzürték iránti bizalmatlanság sújtása és ebből kifolyólag az értékállandósági kikötések egy részének a büntetőgondolat alapján kimondott hatálytalanítása.

b) *A közrendi gondolat.* Ennek alapján megtagadtatott egyes külföldi jogszabályoknak (elsősorban a Joint Resolution-nak) a belföldi jogi elrendezésre kiható ereje, ha e jogszabályok meghozatalánál szem előtt tartott törvényhozói indokok olyanok voltak, amelyek jelentőségét a döntést hozó bíróság államában elismerni nem lehet. Például a német Reichsgericht egy 1936 május 28.-án hozott ítéletében⁶ kimondotta, hogy míg az amerikai állampolgárok a szerzett jogok elvonásáért a viszonyok rendeződésében és az árak arányparitásában számított alábbszállásában ellenértéket kapnak, addig a nem-amerikai állampolgárokkal szemben ez a meggondolás elesik. A hollandi Hooge Rad egy ugyancsak 1936.-ban hozott ítéletében kifejti, hogy külföldi jogot a hollandi bíróság nem alkalmazhat, ha ez a külföldi jog ellenkezik a holland bíróságoknak arról alkotott fogalmával, hogy mi az, amit a törvényhozónak tennie szabad.⁷

⁵ Az értékszáradekok problémájával a szerző „A pénztartozások értékállandósági záradéka” című, 1939-ben megjelent munkájában teljes részletességgel foglalkozik. Ugyanerről a tárgykörrel szól Hein János „Az értékállandósági záradék” című kitűnő munkája.

⁶ IV. 272/1935.

⁷ Persze, a külföldi jog alkalmazásának kérdése csak azokban az esetekben lehet egyáltalában meggondolás tárgya, amelyekben a külföldi jog valamilyen különös okból (pl. a szerződéskötés helye: „locus regit actum”) alkalmazandó volna.

c) *A belföldi és külföldi hitelező közötti különbségtevés.* Ha például egy angol hitelező a font devalvációja (1933) után a kikötött aranyzáradék értelmében kiszámítandó teljes arany-mennyiséget megkapja, akkor reálértékben: belföldi (angliai) vásárlóerőben többet kap, mint amennyit akkor kapott volna, ha a font leértékelése be nem következik. A drágulás ugyanis nem tartván lépést a devalváció (az aranytartalom csökkentése) mértékével, hanem az alatt maradva, az angol hitelező kétségkívül nagyobb vásárlóerőhöz jut, mint amennyit a kirovó pénz-szolgáltatás képviselt. Ha azonban azonos honosságú két ügyletkötő fél (pd. két magyar, vagy két német) között jött létre aranyfontra szóló kikötés, a vásárlóerőben beálló ez a gazdagodás, mint szempont, elesik. Meg kellett ugyanis gondolni, hogy úgy az 1933. évi angol valutareformnak, és az U. S. A.-ban az 1933 május 12.-iki kongresszusi törvény alapján megvalósított valutárs intézkedésnek („gummidollár”), mint az 1936. év őszén az ú. n. aranyblokk vezető országokban (Franciaország, Belgium, Hollandia, Olaszország és Lengyelország) megvalósított devalvációnak az volt a legfőbb célja, hogy az illető ország áruinak exportképessége biztosíttassék, illetve fokoztassék.⁸ Nyilvánvaló tehát, hogy annak az angol hitelezőnek, akinek aranyfont járt, az adós országának bírósága nem ítélte meg a teljes aranyértéket, ha ennek következtében a szerződés kötéskor nem is sejtett olyan anyagi előnyhöz jutott volna, amelyet saját országa törvényhozásának egész más célt szem előtt tartó intézkedése folytán váratlanul élvezett volna. Természetesen még erősebben tiltotta az említett megfontolás az ilyen többlet-vásárlóerőnek a külföldi hitelező részére juttatását, ha ez az adós oldalán a követelés felhasználásának körülményeit tekintve érdeksérelmet jelentett.⁹ Ez vezet át a következő szemponthoz, a kongruens fedezet elvéhez.

d) *A kongruens fedezet és kongruens kihelyezés elve.* Az a kérdés, hogy az adós mire fordította pd. a kölcsönösszeget, vagy hogy a hitelezőnél a követelés összegének milyen gazdasági rendeltetése van, olyan, a jogviszony háttérét jelentő lényeges körülményekre utal, amelyeket nem lehet figyelmen kívül hagyni. Annál is kevésbé, mert a tudomány mindig rossz szolgálatot tesz önmagának, ha a közönséges életfelfogás, a józan esz elgondolásait elveti. Igaz, hogy a jognak sokszor figyelmen

⁸ Keynes is különbséget tesz („A treatise on money” német fordítása: „Vom Gelde”, 290. old.) külkereskedelmi javak („Aussenhandelsgüter”) és belkereskedelmi javak („Binnenhandelsgüter”), illetve a devizapolitikának a kétfajta javakra gyakorolt hatása között.

⁹ A m. kir. Kúria a P. VII. 5135/1936. sz. ítéletében pd. arra az álláspontra helyezkedett, hogy az amerikai cég által egy budapesti pénzintézetnél a dollár régebbi árfolyama idejében elhelyezett dollárbetét a betevő cégnek a kivételkori árfolyamon átszámított pengőösszegeben jár vissza.

kívül kell hagynia az ügyleti causán túli szándékot és gazdasági rendeltetést és az ügyleti causa absztrakt, önálló életét tiszteletben kell tartani. Ott azonban, ahol a megoldás megnyugtató indokait keressük és ezeket az absztrakt ügyleti causán túl találjuk, egyenesen lelkiismeretlenség ezt a segítő eszközt félredobni. A m. kir. Kúria azokban az ítéletekben, amelyekben a nem arany-, hanem ú. n. „símadollár”ra” szóló takarékbetétek mikénti visszafizetésének kérdésében döntött, a szerződésértelmezés, tehát a tiszta jog álláspontján állva azt állapította meg, hogy a dollárkikötés kétségtelenül az értékállóság célját szolgálta. De némely ítéletében hozzáfűzi a Kúria indokolása ehhez azt, hogy a pénzintézet az üzlete természeténél fogva a pengőben átvett dollárbetétet a betéti ügylet megkötése után rögtön hasznosította és azóta is állandóan forgatta és annak, mint az üzlet természetével ellenkezőnek a bizonyítása, hogy a bank a betett dollárösszeget teljes összegben nem pengőben értékesítette, a bankot terhelte volna.¹⁰ Ezen elgondolás alapján a betét időpontja szerinti, tehát magasabb (5.70.-es) árfolyamon ítélte meg a hitelezőnek a követelését.

A Reichsgericht 1936 márc. 16.-ikán hozott ítéletében („Entscheidungen des Reichsgerichts“ 151/35) kimondotta, hogy a német adós nem kényszerítheti a német bankot arra, hogy a fontban felvett kölcsön visszafizetésére hivatalos árfolyamú márkaösszeget elfogadjon, mert a bank sem kötelezheti arra a külföldi hitelező bankot, hogy „Sperrmarkenkonto”-ra történő fizetéssel megelégedjék. Minthogy a német bank is a transzfermoratórium előnyeit élvezi, a bank adósa is felfüggesztheti a teljesítést, de, ha teljesíteni akar, akkor a kölcsön felvételének idejében volt magasabb árfolyamon kell fizetnie.

A Kúria az aranydollárban kikötött biztosítással kapcsolatban viszont kifejezetten a kongruens fedezeti elvvel ellentétes döntést hozott, amikor kimondotta,¹¹ hogy a biztosító magára vállalta a kockázatot, amit az aranyértékben való fizetés vállalása jelent és a biztosítottnak a biztosító tartalékolási politikájának mikénti alakulása nem szolgálhat a kárára.¹²

¹⁰ Bátor Viktor szerint („A kölcsönszerződés jogszabályai és a dollárbetétek értékelése”) a Kúriának a kongruens fedezet elvéből merőben az ellenkező következtetést kellett volna levonnia, ha a bankok tényleg követett fedezeti politikáját kivizsgálta volna. Szerinte a bankok a dollártarozásuknak megfelelő passzívum-volument igenis dollárértékkel (dollárzáloglevelekkel és dollárban fennálló egyéb, leginkább kötvényesített követelésekkel) fedezik.

¹¹ VII. 140/1935.

¹² Éber Antal a „Milyen eszközökkel volna az életbiztosítás elterjeszthető a magyar kisgazdatársadalom körében” című kitűnő munkájában (különlenyomat a Magyar Biztosítástudományi Szemle 1943. évi 4—12. számából) éleslátással mutat rá arra (34. old.), hogy azt, hogy az általa javasolt búzaérték-kikötés nem valamelyes „megfelelő értékmérő” kiszeme-

A kongruens fedezet, illetve kihelyezés és az ügyletek gazdasági összefüggésének ezzel rokon elve (hogy t. i. az adósok egyben hitelezők is és az adósi és hitelezői minőségben ugyanazon személy által kötött ügyletek gyakran gazdaságilag összefüggenek) még számos magyar és külföldi ítéletben játszott fontos szerepet.

e) A szociális gondolat és a forgalom érdeke. A jogi elrendezést mind erősebb mértékben befolyásolja a szociális gondolat ereje. E gondolat gyakran kifejezett indokként áll a szabály mögött (pd. a társadalombiztosítási szabályok, a kizsákmányolás, az uzsora tilalma), de még többször ki nem mondott, de azért a valóságban nem kisebb erővel érvényesülő irányító elvként hat. A gyengébb védelme¹³ a jogszabályalkotásnak és alkalmazásnak egyik legerősebb mozgatója. A dollárbetétperekben például a döntéseket nem csekély mértékben irányította a gazdaságilag gyengébb betevő védelmének szükségessége az erősebb bankkal szemben, de erősen hatott rájuk a forgalom biztonságának a szempontja is, az a szempont, hogy a szerződéses kikötések hatályosságába vetett bizalmat megrendíteni nem szabad.

Az oslói felsőbíróság 1936 nov. 7.-én hozott ítéletében¹⁴ megállapította, hogy a hitelezők a norvég államkölesönt az aranyzáradék értelmébe vetett bizalmuk nélkül nem jegyezték volna. Különös élel állapította meg ezt a külföldi hitelezőkről.

f) A telekkönyvi nyilvánosság elve. Ez az elv kizárja, hogy az átszámítás másképp történjék, mint a 24.000.1929. I. M. sz. rendelet 16. §-a alapján, vagyis a sorozás napját megelőző nap árfolyamán átszámítva. Természetes, hogy ez nem akadály annak, hogy a hitelező telekkönyvön kívüli viszonyban az adóstól a neki járó teljes értéket követelhesse és annak sincs akadály, hogy követelését a többi jelzálogos hitelezők sérelme

lésén, hanem komoly gazdasági összefüggés mérlegelésén alapul, kifejezésre kell juttatni. Ellenkező esetben ugyanis az a veszély forog fenn, hogy a bíróság devalorizál, vagyis a bűzának esetleges, az általános árszínvonal fölé való emelkedése esetén nem ítéli meg a teljes bűzaellenértéket. Ezzel Éber Antal voltaképen kiemeli a kongruens fedezet gondolatát a jogon kívüti szempontok köréből — amelyben ez a gondolat a 30-as évek döntései idejében volt — és polgárjogot ad e gondolatnak a szorosan vett jogi konziderációk birodalmában. Azt hisszük, hogy ezzel a világos jogi elrendezésnek biztató távlatokat nyit meg.

¹³ Gyakran kérdéses lehet, hogy vajjon a „gyengébb védelme“ neri ál-elve-e a szociális gondoskodásnak. Felmerül ugyanis a kérdés, hogy, ha a gyengébb védelme címén sok esetben valorizálunk, nem rontjuk-e ezzel a pénzérték állandóságához fűződő általánosabb érdeket és így nem többet artunk-e a szociális gondolatnak, minet hasztálunk. Természetesen, az általánosítás ebben a kérdésben is, mint sok másban, káros és a helyes elv az egyes eset körülményeinek szorgos mérlegelése.

¹⁴ Plesch: Die Goldklausel 123—132.

nélkül, tehát azok rangsorát követően, az ingatlanból is érvényesíthesse.

III.

A fentiekben megpróbáltuk az értékszáradéki kérdésnek az első világháború után felmerült problémáit vázlatosan ismertetni. A jogi elrendezés a szorosan vett jogi szempont mellett a közgazdasági szempontokat már az 1930.-at követő évtizedben élesen tükrözi. A tiszta jogi szempont abban az egy tételben foglalható össze, hogy a feleknek a szerződés kötésekor kifejezett, vagy a körülményekből megállapítható akaratának érvényt kell szerezni. (*pacta sunt servanda*.)

A második világháború kitörését követő években már a közgazdasági szempont határozott előtérbehelyezkedését és a szorosan vett magánjogi szempont háttérbenmaradását állapíthatjuk meg.

Az 1931. évi 4560. M. E. sz. rendelet 6. §-a értelmében aranypengőn 0.26315789 gramm aranyat kell érteni. Egyelőre a tartozások teljesítésében — ideértve a közszolgáltatásokat is — egy aranypengőt egy pengővel kell számítani. Később az aranypengőnek a pengőérték fizetési eszközeiben kifejezett azt az egyenértékét, amely a fizetések teljesítésében irányadó, a Magyar Nemzeti Bank állapítja meg.

Az 1931. évi 4600. M. E. sz. rendelet 1. §-a értelmében pedig a jogügyletben meghatározott pénzkövetelést — egy pengőt egy aranypengővel számítva — aranypengőben meghatározottnak kell tekinteni...

Ezek a rendeletek a 30.-as évek jogszolgáltatását nem zavarták abban, hogy ott, ahol a feleknek az értékállandóság kikötésére irányzott szándéka megállapítható volt, az esedékes összeg névértéke gyanánt többet állapítson meg, mint amennyit pengőnévértékben a követelés az esedékesség, illetve teljesítés időpontjában kitett volna. Ezekben az években ugyanis a kérdés abban a formában került eldöntésre, hogy vajjon a dollár, illetőleg font értékesökkenésének hátrányát ki viselje, az adós-e, vagy a hitelező. A fix pont ezekben az években a dollárhoz és fonthoz viszonyítva a pengő volt. Aki például 5700 pengőt tett a bankba azzal, hogy ez annyi, mint 1000 dollár, azt hitte, hogy a pengő alá tesz támasztékot, amely visszatartja a pengőben fennálló követelést az értékesökkenéstől, pedig utólag kiderült, hogy fordítva, a dollár alá tette oda támasztéknak a pengőt, amely támaszték nem engedte, hogy a dollár értékesökkenésével együtt a követelés reálértékben csökkenjen. Semmi akadálya sem volt tehát annak, hogy a bíróságok ezt az 5700 pengőt ítélik meg a betevőnek, vagyis eltávolítsák a pengő alól a — mint utóbb kiderült — feleslegesen aládugott mankót, a dollárt. Az értékállandósági kikötés hatályának elismerését tehát semmiféle pengővédelmi elgondolás nem akadályozta; a pengő-

nek az 5700 P. megítélése nem árthatott. Ez nem volt másképp akkor sem, ha aranydollár és akkor sem, ha ú. n. „símadollár” volt kikötve.

Ha tehát az első világháborút követő években az a kép tárul elénk, hogy a jogszolgáltatás a jogi (szerződésértelmezési) alapon állt és csak a szerződésértelmezési elv korrektívumai-ként, tehát mellékszempontok gyanánt alkalmazta a II. alatt felsorolt egyéb, jogonkívüli elveket, akkor ez a kép annyiból csalóka, hogy a szerződésértelmezési elv nem az azt elnyomó közgazdasági szempontok ellenére érvényesült, hanem azért, mert ilyen közgazdasági, magasabb szempontok egyáltalában nem állottak ellentétben a pacta sunt servanda elvével.¹⁵

Az értékzáradéki kérdés a második világháború kitörését követő években jelentős változáson ment keresztül. Az ügylet-kötő felek akkor is a pengő alá akartak mankót tenni, amikor dollárban, fontban, svájci frankban, vagy aranyban kötötték ki a szolgáltatást és ugyanez az elgondolás vezérli őket az 1940. év után is. Az utóbbi években azonban lényegesen változott a helyzet a 30.-as évekkel szemben. A háborús gazdálkodás a fogyasztási javakban hiányt hozott létre, aminek folytán a drágaság állandóan nő. A növekvő drágaság a pengő belföldi vásárló-erejére a drágaság időtartamára csökkentőleg hat. Másrészt a pénzszolgáltatás kikötésekor megállapított mérték már nem a font, vagy a dollár, hanem vagy az arany, vagy általában a vásárlóerőparitás. Míg a régi árfolyam dollárban, vagy fontban kikötött pénzszolgáltatás pengőértékben nem több, mint amennyire a pénztartozás keletkezett, addig az újabb értékzáradékok következtében több pengőt kellene a hitelezőnek kapnia, mint amennyire a követelés keletkezett. Ennek azonban akadálya a pénzérték szilárdságának megóvására irányuló törekvés.

A Magyar Nemzeti Bank a mai napig sem változtatott az aranypengőnek és a pengőnek az 1931. évi 4560. M. E. sz. rendeletben meghatározott arányán. A követelés névértékének az értékzáradék alapján való átértékelését kérő hitelezők igényét a bíróságok a pengő ma is fennálló ezen aranyparitásos kényszerárfolyamára hivatkozással utasítják el.¹⁶

Ez az álláspont hasonló elgondolásból fakad, mint az, amelyre az U. S. A. törvényhozása a Joint Resolution törvénybeiktatása alkalmával helyezkedett. A forgalomban levő pénzérték mellett elhatalmasodó külön számolási értékek a pénzérté-

¹⁵ Az elmondottak nem jelentik azt, mintha a bíróságok mindig csak dollárban vagy fontban kifejezett érték kikötéssel állottak volna szemben, vagy, ha dollárról, vagy fontról volt is szó, kivétel nélkül az értékálló-
dósági célzatot állapították volna meg. Az ú. n. valódi valutatartozásoknál ugyanis, amikor megállapítható, hogy a hitelező effektív valutát, nem pedig csupán értékmérő valutát akart kapni és az adós ilyet akart adni, az ille-
ő külföldi valuta romlásának kárát a hitelező viselte.

¹⁶ Pd. a C. VI. 4708/942., C. V. 1799/1942. kúriai ítéletek.

ket megfosztanak csereközvetítő szerepének kizárólagosságától, a pénzértékbe helyezett és elengedhetetlen bizalmat ásnak alá. Annak a drágaságnak, amelynek ma inflációs jellege nincs, hanem, amely a háborús gazdálkodás által eredményezett áruhiánnyal szemben megnövekedett árukereslet következménye, nem a csökkenéséhez, hanem talán a fokozódásához vezetne, ha a pengőérték iránti bizalom hiánya jutna kifejezésre abban, hogy az értékállandósági kikötések következményeképpen a hitelezők a legkülönbözőbb számolási kulcsok alapján a követelés névértékét meghaladó pengőösszegeket igényelhetnének az adósoktól. Az ilyen valorizációs áradat azt a veszélyt jelenthetné, hogy megfosztja a pénzértéket a gazdasági életben betöltendő önálló rendeltetésétől. Ezen rendeltetésénél fogva a pénz a fizetési és számolási közösség¹⁷ egyetlen eszköze, a gazdasági élet egyik pillére.¹⁸ Ha a bizalom meginog, eldől a pillér és ebből a pénz forgási sebességének további gyorsulása és ezen keresztül a drágulás további fokozódása következhetik.

IV.

Láttuk, hogy a 30-as évek jogszolgáltatásának magánjogi szemlélete ellenére — amely magánjogi szemlélet egyezett a közgazdaság érdekeivel — voltak jogonkívüli szempontok, amelyek közrejátszottak az értékszáradéki kérdés megoldásánál. Ha végigmegyünk a II. alatt felsorolt jogonkívüli elveken, azt látjuk, hogy a magánjogi szemléletet, a szerződésértelmezési elvi álláspontot támogató elvek voltak: a közrendi gondolat, a szociális gondolat és a forgalom érdeke. A tiszta magánjogi szemlélettel szemben hatottak: a pénzérték iránti bizalmatlanság sujtása, a hitelező külföldi honossága, a kongruens fedezet és a telekkönyvi publicitás.

Vajjon nincs-e szükség a jelenlegi, a magánjogi szemléletet elvető és a közgazdasági érdek gondolatát érvényrejuttató álláspont mellett is olyan korrektívumokra, amelyek, anélkül, hogy a pénzérték vásárlóerejébe vetett bizalomnak ártanának, a jogos magánérdekeket is, sőt talán a közérdeket is előmozdítani volnának képesek?

Ilyen korrektívumok elől a bíróságok ma sem zárkóznak teljesen el. Ha megállapítható, hogy a hitelező követelése életfenntartásának célját szolgálta, a bíróság a drágulást mint tényközleményt figyelembe veszi. Ezért például, amikor 1940-ben a férj arra vállalt kötelezettséget, hogy végleges nőtartásdíj fejében havonként 320 pengő „mai értékű és vásárlóerejű” aranypengőt fizet feleségének, a Kúria kimondotta (C. III. 1683/1943) hogy ez a kötelezés azt jelenti, hogy a férj magáravállalta

¹⁷ Lásd *Heller Farkas*: *Közgazdaságtan*, 1942., I. köt. 127—128.

¹⁸ *Demouge*: „Une monnaie est une sorte de drapeau national”.

a gazdasági helyzet rosszabbodásából előálló hátrányt és a tartásdíj olyan összegben való folyósítását, amely lehetővé teszi a feleség részére a közjegyzői okirat felvételekor volt életszínvonal fenntartását. Kimondotta a Kúria, hogy „köztudomású, hogy az utolsó két év alatt a legtöbb életszükségleti cikk lényegesen megdrágult, aminek folytán a kikötött tartásdíjból az említett életszínvonalat fenntartani nem lehet.” A Kúriának ez a döntése a II. alatt általunk felsorolt jogon kívüli szempontok közül kétségtelenül a szociális gondolat és a kongruencia együttes alkalmazásának a jegyében állott. A szociális gondolat jelenléte kétségtelen, mert életfenntartási kérdésről volt szó, a kongruencia gondolatának jelenléte is nyilvánvaló, mert a férj egy bizonyos életszínvonal biztosítását vállalta magára, olyan összeg fizetésére kötelezte magát, amely az életszükségleti javak bizonyos mennyiségének a megszerzéséhez kell és körülbelül ugyanezen mennyiségű életszükségleti javak beszerzéséhez szükséges összeget ítélte meg a bíróság a feleség számára.

Hasonló álláspontot foglalt el a Kúria egy nyugdíjfelértékelési ügyben (C. II. 606/1942), ahol 50%-os felértékelést tartott megengedhetőnek, viszont formalisztikus alapon elutasította a baleseti évjáradék összegének felemelését. (C. I. 56/1942, C. I. 2544/1942.) Az életjáradék felemelését azonban megint csak megengedte. (C. I. 2090/1942.)

Ott tehát, ahol a szociális gondolat és a kongruencia együttesen játszik közre, legfelsőbb bíróságunk — bár nem elvi élel — eltér az értékkikötés hatályát megtagadó állásponttól.

A kongruens fedezet, illetve kongruens befektetés gondolatát önmagában a Kúria eddig még nem találta alkalmasnak arra, hogy arra tekintettel valorizáljon. Például a kifejezetten gazdasági felszerelés vásárlása céljára kötelezett 75.000 pengőt a Kúria nem emelte fel, noha a gazdasági felszerelés vételára emelkedett. (C. I. 3717/1941). A házépítésre adott kölcsönnek a házértékemelkedés szerinti, kikötött átértékelését is elutasította. (C. V. 3926/1942). Ahol tehát a kongruens fedezet, illetve kongruens befektetés gondolata egymagában áll — a szociális gondolat nélkül —, ott a jogszolgáltatás ezidő szerint nem tér el a közgazdasági érdek alapgondolatán álló jogi álláspontjától.

V.

Az alábbiakban azt az álláspontunkat igyekszünk megindokolni, hogy úgy a magán-, mint a közérdekre előnyös lenne olyan jogszabály alkotása, amely a kongruens fedezet elve alapján az értékállandósági kikötések bizonyos kategóriáját hatályosnak ismerné el.

A háborús és átmeneti gazdálkodásnak egyik legfontosabb feladata a megtakarítások és beruházások kellő egyensúlyban-

tartása. Különösen fontos lesz ez a háborút követő átmeneti gazdaságkodás ideje alatt, és pedig a következő elgondolás alapján. Közgazdasági tétel az, hogy a megtakarítások és beruházások egyensúlyának felborulása esetén az árszínvonalban eltolódások állanak elő és pedig, ha a megtakarítások fölötté állanak az új beruházások volumenjének, akkor áresökkenéssel, ha alatta állanak, áremelkedéssel kell számolno. Ezt J. M. Keynes a következő leegyszerűsített példával illusztrálja.¹⁹

Képzeljünk el egy közösséget, amely kizárólag banánt termel. A közösség tagjai kizárólag banánt fogyasztanak és kizárólag a banántermeléssel összefüggő közgazdasági tevékenységet fejtenek ki. Az elképzelés szerint a közösség összjövedelme — ami a közösség tagjai részére fogyasztás céljából szükséges jövedelmen felül fennmarad — azokra az új beruházásokra fordítatik, amelyek a termelésnek a régi, változatlan keretben való továbbfolytatásához szükségesek. Vegyük továbbá figyelembe, hogy az érett banán 2 hétnél tovább nem raktározható.

Képzeljük már most el, hogy a megtakarításoknak és az új beruházásoknak ez az egyensúlya, amely hosszú időn át egyenletes és biztos alapon nyugvó életet biztosított, felborul. És pedig azért borul fel, mert a közösség tagjai elkezdnek fokozottan takarékoskodni. Ennek következtében a meglévő banánkészletek felvásárlásához rendelkezésre álló összeg csökken, ami természetszerűleg áresést idéz elő, miután az eladók a romlandó árut kénytelenek a csökkent keresletnek megfelelően csökkentett áron is árubabocsájtani. Az áresés további megtakarításokat eredményez. Eddig még a közösség a munkabéreket nem csökkentette. Miután a régi munkabéreket fizeti, de csökkent árbevétele van, nagy veszteségeket kell elszenvednie, kénytelen tehát a munkások egy részét elbocsátani, ami az életfenntartásra rendelkezésre álló vásárlóerő további csökkentését eredményezi. A közösség összvagya és összjövedelme nem csökkent, csak eltolódás állott be azoknak javára, akik megtakarításaikat fokozták.

Keynes gondolatmenete tovább is folytatható abban az irányban, hogy, ha a többlet-takarékoskodás tovább is tart, a közösség kénytelen lesz a termelést tovább megszorítani, a termelő tőke felújítását is elmulasztani, ami azután már a közösségi összvagyon is csökkenteni fogja.

Természetszerűen, a megtakarításoknak az új investíciókhoz való viszonya, amelyet Keynes elképzelt példája leegyszerűsítve mutat be, egyáltalában nem ilyen egyszerű. Annyi azonban világos, hogy normális gazdasági viszonyok közepette az árszínvonal akkor stabil, ha a megtakarítások fedik az új beruházások értékét. Ha a megtakarítás több, akkor az árak — nor-

¹⁹ Vom Gelde, 143. old.

mális időket számítva — esnek, mert a csökkenő árukereslet az árakra csökkentőleg hat. Fordított esetben a hatás fordított.

Normális időkben a bankpolitikára hárul a feladat, hogy a megtakarításokat aszerint bocsássák az új beruházások rendelkezésére, amint ez kívánatos. Ahhoz azonban, hogy a bankok a tőkepiac irányításával az új beruházások mérvét irányíthassák, az kell, hogy a nagyközönség megtakarításai, vagy azoknak egy nagy része, a bankoknál gyűljék össze, bankbetétek, illetve folyószámlabetétek formájában. De kell hozzá az is, hogy a közönségnek a fogyasztási javak iránti normális keresletével álljunk szemben. Mert, amíg a kereslet fokozott, a termelés csökkentése csak az árak nagymérvű emelkedéséhez vezethet.

Már pedig háborús időkben nemcsak nagyobb a kereslet — változatlan mennyiségű árukkal szemben is —, ami a háborús lélektan folyománya, hanem lényegesen csökkentett a termelés, ami a gazdasági erőknél a háborús célokra való sorompóbaállásából folyik. Ugy a pénz oldalán tehát, mint az áru oldalán kétszeres erővel hatnak az áremelő tényezők. Az életfenntartási fogyasztási javak árváltozásaival párhuzamosan haladnak a tőkebefektetési javak árváltozásai. Háborús időkben a tőkebefektetési javak tekintetében is megnövekedett kereslettel és megcsappant kínálattal állunk szemben. Tőkebefektetési javak leginkább a nem saját célra használt ingatlan és a részvény.

Békeidőben az életfenntartási fogyasztási javak megszerzéséhez nem szükségelt pénzek (a megtakarítások) csak részben áramlottak a tőkebefektetési javak felé, részben liquidek maradtak és a bankok rendelkezésére állottak. A megtakarítások liquid és illiquid részeinek egymáshoz való aránya akkor egészséges, ha a termeléshez szükséges tőkék rendelkezésre állanak. Háborús időkben ez az arány a liquid megtakarítások terhére tolódik el, mert a megtakarítások nagyrészeivel nem a bankok rendelkeznek, hanem az a közönség által értékállónak elismert javakba menekül. Sem az ingatlanok, sem a részvények nem jelentenek azonban új beruházást, amennyiben nem új épület emeléséről, vagy új részvény kibocsájtásáról van szó. Az új részvények kibocsájtása is a legtöbbször csak a vállalat nagyobb forgótőkeszükségletét fedezi, anélkül, hogy új beruházásokat jelentene.

Ahhoz a tételhez tehát, hogy ha a megtakarítások csökkennek, az árak emelkednek, hozzájön még az a további tétel, hogy ha a csökkent megtakarítások is olyan arányban fordítatnak a termeléshez szükséges új beruházásokra és nem-termelékeny tőkebefektetési javakba, amely a normális viszonyokhoz képest a termelőjavak hátrányára és a nem-termelékeny javak előnyére tolja a megtakarítások eloszlását, akkor az áraknak még fokozottabban kell emelkedniök. És pedig úgy az élet-

szükségleti fogyasztási, mint a közkedvelt tőkebefektetési javak árainak.

Kétségtelen, hogy a háborút követő átmeneti gazdálkodás idejében feltétlenül szükséges lesz az elhasznált termelőjavak pótlása.²⁰ A termelőjavak pótlásához szükséges idő alatt a fogyasztást átmenetileg még fokozottabban kell korlátozni, mert a termelőjavak felújítása szükségszerűen szünetelteti a fogyasztási javak nagy részének termelését. A cél tehát kettős lesz: 1. a termelőjavak felújítását lehetővé tenni, 2. a fogyasztást átmenetileg tovább korlátozni.

A termelőjavak felújítására tőkére van szükség. A tőkét a megtakarításokból kell fedezni. Mindaddig azonban, amíg a megtakarítások elhelyezése nem-termelékeny javakba történik, a fogyasztás céljára rendelkezésre álló javak mennyiségének növekedésére, tehát az e javak iránti kereslet csökkenésére nincs kilátás. Ha azonban az elhelyezés termelőjavakban történik, helyesebben új termelőjavak teremtésére szolgál, igaz, hogy a termelőjavak iránti nagyobb kereslet átmenetileg emelni fogja a termelőjavak árszínvonalát, de a termelés megindulása a fogyasztási javak mennyiségének a növekedéséhez és ezek árainak a csökkenéséhez, vagy állandósulásához fog vezetni. Ha a megtakarításoknak a termelőjavak felé való áramlásán kívül el lehet érni a megtakarítások fokozását is, akkor a fogyasztásra rendelkezésre álló pénz mennyisége (és forgási sebessége) csökkenni fog, ami az árszínvonal állandósulásához, esetleg alábbszállásához vezet.

Amde a megtakarításoknak a termelő javakban való elhelyezését a drágulási folyamat köztudata akadályozza és az a félelem, hogy a termelőjavakba fektetett tőke névértékben fizettetvén vissza, annak reálértéke — vásárlóereje — csökkent lesz. Ugyanez a félelem, t. i. az árak további emelkedésétől való félelem az akadálya annak is, hogy a fogyasztási javak iránti kereslet csökkenjen. Ebből a kettős circulus vitiosusból kell megkeresni a kiutat.

Az átmeneti gazdálkodás sikeres folytatásához szükséges két cél elérését: a fogyasztás csökkentését és a termelőjavak előállításának megindulását a közgazdasági politika sokféle eszközzel igyekszik majd szolgálni. Mi, akik ehelyütt az értékállandósági záradékok problémájával foglalkozunk, ezeknek a különféle eszközöknek a kérdéseit nem tárgyalhatjuk. Azt sem állítjuk — távol áll tőlünk —, hogy az alább javasolt értékzáradéki szabályozás az átmenetgazdálkodás nehézségeinek, vagy bajainak valaminő panaceája lesz, amely minden kérdést egy csapással megold. De az a véleményünk, hogy az érték-

²⁰ Lásd e tárgyban *Abay (Neubauer)* Gyula cikkét a *Közgazdasági Szemle* 1943. ápr. sz.

klauzula problémájának a kongruencia gondolata alapján való részleges rendezése az átmenetgazdálkodás eszközeinek egyike lehetne, és pedig a következő elgondolás alapján.

A megtakarításoknak az értékállóknak vélt improduktív tőkejavakba való menekülését,²¹ mint már előbb utaltunk rá, a pénz vásárlóerejének szilárdságába vetett bizalom hiánya okozza. A még oly magas kamatozás sem tudja pótolni azt a névleges értékemelkedést, amely a közkedvelt vagyionbefektetési javak árában hónapról-hónapra jelentkezik. A közkedvelt vagyionbefektetési javakba való menekülés mellett legfeljebb a csendes társulás és az egyébkénti vállalati érdekeltségvállalás az, amely a megtakarítások egy — aránylag nem nagy — részét maga felé vonzza, abban a reményben, hogy a vállalati nyereségben való részesedés a pénz vásárlóerejének csökkenését ellensúlyozni fogja. Az érdekeltségvállalás azonban, természet-szerűleg, olyan általános elterjedtségre nem tehet szert, mint az egyéb értékállóknak vélt vagyoni javakba, főleg az ingatlanokba és az értékpapírokba való befektetés. Nem tehet szert már csak azért sem, mert az érdekeltségvállalás a vállalati ügykezelés bizonyos ellenőrzését szükségessé teszi, erre azonban a tőkét adók nagy része sem nem alkalmas, sem nem hajlandó, már csak állandó hivatásszerű foglalkozása általi akadályoztatása miatt sem. De egyébként is, az érdekeltségvállalás szükségképpen a szokásosnál nagyobb rizikó vállalását jelenti. Már pedig a megtakarítások mindig a nagyobb biztonság és a kisebb veszély felé vonzódnak.

Kézenfekvő megoldás és ezért mint kívánság napirenden is van, hogy a tőkés szívesen odaadná a pénzét a vállalati célokra, ha azt azon áremelkedés szerint növelt névleges értékben kaphatná vissza, amely áremelkedés a befektetett tőke segítségével előállított fogyasztási javak árában fog jelentkezni. A hitelező ezzel a kölcsönügylet és érdekeltségvállalás vegyülékéből álló ügyletet kötné. Kölcsönjellegű volna az ügylet, mert a hitelezőt a vállalat veszteségei nem érdeklik, viszont érdekeltségvállalás jellegű azért, mert kamatok helyett, vagy esetleg ezek mellett a visszafizetendő tőke névleges összege a vállalat árucikkeinek árszínvonalától függ. Ha a tőkésnek ilyen, vagy hasonló kívánsága ma elhangzik, — pedig gyakran hangzik el — a jogi tanácsadó kénytelen az ügyfélnek azt mondani, hogy ilyen „valorizációs záradékot“ bevethet ugyan a szerződésbe,

²¹ Ez a menekülés nem jelenti új vagyontárgyak keletkezését, illetőleg csak kis részben jelenti. A liquid befektetésekből elmenekülő tőke rendszerint nem új vagyontárgyakban, hanem a meglevő vagyontárgyak árfolyamemelkedésében helyezkedik el. A fordított folyamatban viszont a — remélhetőleg — visszaáramló tőke nem fogja vagyontárgyak megsemmisülését jelenteni, hanem az árfolyamcsökkenésből fogja táplálni a liquid befektetések felduzzasztását.

de ha a jogviszony, amely létesül, nem érdekeltségvállalás, — csendes társulás, vagy alkalmi egyesülés —, vagyis ha a vállalat nyereségében és veszteségében, vagy legalább a nyereségében való részesedés helyett az áremelkedés szerinti valorizáció van kikötve, úgy az ügylet kölcsönnek minősül és nagyon kérdéses, hogy jogvita esetén ezt a valorizációs záradekot a bíróság hatályosnak ismerné-e el. Az ügyfélnek tehát két választása van: vagy csendes társulást köt és magára vállalja a vállalati ügyvezetés ellenőrzését, de egyben annak veszélyét, hogy valaminő okból a vállalat nem lesz nyereséges, vagy pedig eláll a tervétől. Igaz, hogy van egy harmadik lehetőség is, hogy t. i. mégis megköti a kölcsönügyletet az ily módon eleve kétes hatályúnak megismert valorizációs záradekkal. Ezt azonban a tőkét adó hitelező a legritkább esetben teszi meg. Sokkal gyakoribb az az eset, hogy eláll a tervétől és telket, vagy házat vesz, vagy részvényeket. Ez az eset oly gyakori, hogy az ily módon a termeléstől a nem-termelékeny javakba menekülő tőkét, mint a beruházásokhoz szükséges tőke szempontjából negatív tényezőt nem lehet elhanyagolni.

A jelenlegi jogi elrendezés megváltoztatása olyan értelemben, hogy a kongruencia gondolata alapján az átértékelés bizonyos esetekben megengedtetnék, nemcsak ezt a negatív tényezőt kapcsolná ki, hanem minden bizonnyal még többlet-tőkéket is terelne a termelésben való részvétel felé, tehát nem elhanyagolandó pozitív eredményeket is jelentene.

Természetesen felmerül az az aggály, hogy még a kongruencia gondolata alapján korlátozott értékszáradekok megengedése is az ilyen záradekok túlságos elszaporodását eredményezhetné és ezzel a számolási és fizetési eszköz, a pengőérték szilárdságát veszélyeztetné. Ez az aggály két okból alaptalan. Először is azért, mert az átmenetgazdálkodás idején a tőkék egy részének az új beruházások felé való terelése olyan cél, amely mellett elhalványodik az az ártalom, amelyet az ilyen jogi elrendezéstől a pénzérték elszenvedhetne. Sokkal többet használna ugyanis a pengő szilárdságának, ha a megtakarítások egy részének a termelőjavak előállítására való felhasználása a fogyasztási javak mennyiségének emelkedésére vezetne, mint amennyit a hatályos értékszáradekok számának megszorodása árt thatna. De, másodszor, azért sem helytálló az ilyen jogi rész megoldással szembeni aggály, mert meg kell és meg lehet találni az eszközöket arra, hogy a kongruencia gondolatára épített értékszáradekokkal visszaélni ne lehessen, hogy az azok alapján hitelezett tőkék tényleg csak új beruházások létesítésére fordíttassanak. Az értékszáradek hatályát ugyanis hatósági jóváhagyástól lehetne függővé tenni. A jóváhagyásra hivatott szerv elbírálná, esetleg a vállalat megtekintése után, hogy a felvett kölcsön valóban új beruházások célját szolgálja-e, sőt a

jóváhagyásra hivatott szerv arra is felhatalmazható, hogy a tőke mikénti felhasználásáról záros határidőn belül adandó jelentést írhasson elő. Ez a hatósági jóváhagyástól való függés nem lenne az ügyletek kötésére elriasztó hatású, ellenkezőleg, ösztönző hatású lenne az a tudat, hogy a hitelező nem bizonytalan jogi helyzettel áll szemben, hanem abban a helyzetben van, hogy a hatóság elbírálta az értékzáradékokat és azt hatályosnak elismerte.

A kongruens fedezet gondolatára alapított értékzáradék legegyszerűbb formája az lehetne, hogy a hitelező által adott tőkeösszegeből kiszámítandó, hogy az a kölcsönügylet létrejöttének időpontjában az adós által termelt egy, vagy több árucikk milyen mennyiségének felel meg és a visszafizetés időpontjában az adós a hitelezőnek ugyanezen mennyiségű és fajú árucikkek nagy-, vagy kiskereskedői eladási árának megfelelő összeget tartozik visszafizetni. A visszafizetendő összegnek ez a mértéke vagy csak minimum lenne, vagyis a hitelező a netáni áresés veszélyét az adósra hárítaná, vagy pedig egyben maximum is, amely esetben maga viselné. Az ügylet természetesen a szokásos egyéb pontokat is tartalmazná: felmondást, biztosítékot stb. A felmondás tekintetében meg kell jegyezni, hogy az ilyen kölcsön természetesen csak hosszúlejáratú lehet. A megengedhető minimális időtartam szakmák szerint változó volna, mert vannak beruházások, amelyek rövidesen lehetővé teszik, hogy az azok következtében előállított termelvények forgalomba kerüljenek és vannak, amelyek csak hosszabb idő után.

A jogszabályalkotás álláspontjától függene, hogy pönalizálni kívánná-e azt az eljárást, hogy az adós a felvett kölcsönt utóbb mégsem új beruházásokra fordítja, vagy pedig megelégednék azzal a magánjogi szankcióval, hogy az adós a hitelezőnek az értékzáradék értelmében köteles a tartozást visszafizetni. Még az sincs kizárva, hogy a jóváhagyásra hivatott hatósági szerv arra is felhatalmaztassék, hogy, ha szükségét látja, ügykezelőt rendeljen ki, aki a kölcsöntőkéket kezeli és arról gondoskodik, hogy a felhasználás a célbavett beruházásokra történik. Természetesen, ha csak a felek maguk nem szorgalmazzák ilyen ügykezelő kirendelését, ezzel a hatóság csak a legszükségesebb esetekben szorítsa meg a felek mozgási szabadságát. Esetleg azt is megengedhetné a jóváhagyó hatósági szerv, hogy a kölcsönvett tőke bizonyos hányada ne állótőkébe, tehát tulajdonképeni új beruházásokba fektetessék, hanem a termelés megindulásához feltétlenül szükséges forgótőke iránti szükséglet kielégítésére, elsősorban munkabérekre, fordíttassék.

Az értékzáradék hatályának — az életfenntartási és hasonló célú kötelmekkel kapcsolatban már kialakult joggyakorlaton kívül — olyan jogszabályi rendezése, amely a kongruens fedezet gondolata alapján, de egyúttal erre korlátozva az új

beruházások felé való tőkeáramlást tenné lehetővé, — fennmaradván természetesen a jogszabályalkotó szabad keze a későbbi módosításokra, kiterjesztésekre, vagy korlátozásokra — a közgazdasági életnek csak előnyére szolgálna.²² A pengő iránt való bizalmatlanság sújtása helyett ez annak a felismerése volna, amit a Reichsgericht a IV. 272/1936. számú ítéletében úgy fejezett ki, hogy az értékszáradek annak a hitelezőnek a biztonsága, aki megtakarított pénzét nem már meglevő dologi javakba fekteti, hanem kölcsön formájában a közgazdasági élet rendelkezésére bocsájtja.

Schneller György.

²² Éber Antal a 12. jegyzetben már idézett munkájában a kongruens fedezet gondolatát az életbiztosítással kapcsolatban abban az értelemben veti fel, hogy a bűzára szóló gazdabiztosításokkal szemben álljanak a biztosítóvállalatoknak bűzára szóló tartalékai. (bűzára szóló jelzálogos kölcsönök, mezőgazdasági ingatlanok.) Az elgondolás nemcsak azért érdemel figyelmet, mert megvalósítható és a társadalom legnépesebb rétegére előnyöket jelentő, hanem azért is, mert a bűzával kapcsolatos kongruencia éppen a gazdátársadalom körében annyira elterjedt, a pénzbe helyezett egyébkénti bizalomtól független, hogy a megvalósításnak pénzpoltikai akadályai nem lehetnek.

Az állam (közület) és magángazdaság szerepe a villamos energiagazdálkodásban.

Valamely villamosmű tevékenységi köre a villamos energia termelésére, elvezetésére illetve elosztására terjed ki. A villamos energiaszolgáltató vállalatok létesítőjüket, illetve fenntartójukat tekintve háromfélék: 1. állami (közületi) tulajdonban lévő villamosművek, 2. magántársaságok villamosművei, 3. végül vegyesen, részben az állam (közület), részben magántársaságok tulajdonát képező villamosművek. Azáltal, hogy a villamos energiaszolgáltató vállalatokat részben magántársaságok, részben az állam, vagy közületek létesítik, illetve tartják fenn, — úgy külföldön mint belföldön gyakran megvitatott kérdés: vajjon nemzetgazdasági szempontból melyik megoldás a megfelelőbb. Európa egyes országaiban és Amerikában egyaránt találunk úgy magántársaságok, mint az állam (közület) tulajdonában levő, végül vegyes tulajdonú villamosműveket, — ami kétségtől arra mutat, hogy adott esetben mindháromfajta villamosvállalatnak van létjogosultsága. Az alábbi vizsgálódás során megkíséreljük röviden összefoglalni: mely esetben forognak fenn a közkezelésben lévő illetve magánkezelésben lévő villamosvállalat létesítésének illetve fenntartásának célszerű előfeltételei.

A közkezelésben lévő villamosmű mellett felhozott érvek lényege a következő:

a) A villamos energiát a legszélesebb néprétegek használják. Mivel tehát ez esetben fontos közszükségleti cikkről van szó, kívánatos, hogy termelését, elosztását, más villamos művekkel való gazdaságosabb együttműködésének kérdését, ár alakulását, stb. egyedül a köz kívánalmainak megfelelően intézzék.

b) A villamosművek valamely terület, vagy város energiaellátását rendszerint a szabadverseny kizárásával kizárólagos jogosítvány alapján látják el. Kívánatos tehát, hogy a jogosítvány előnyei, illetve az ebből származó bevételek ugyan csak a köz javát szolgálják.

c) Minthogy végül a villamos energiaszolgáltató vállalatnak termelvénye elhelyezésére bizonyos mértékben biztosított piaca van, a magánvállalkozás létjogosultságának fontos indo-

kai közül egyik-másik, mint az egyéni kezdeményezés, a szükséglet felkeltése, a piac megszervezése, a versenytársakkal való megküzdés, a kockázat vállalása, válságok átvészélése, stb. esetleg elesik.

A fenti érvek elbírálásához és az ellenérvek le méréséhez mindenekelőtt ismerni kell legalább nagy vonásokban a villamos energiaszolgáltatás általánosan kevésbé ismert gazdasági vonatkozásait. Mielőtt tehát a fenti érveket és az ellenük felhozható ellenérveket mérlegelnék, vessünk egy futó pillantást erre a mellékkérdésre.

A villamos energiaszolgáltató vállalatok eleinte főleg világítási energiát szolgáltatottak, s csak a későbbi fejlődés során terjedt ki e vállalatok működési köre erőátviteli, háztartási, elektrokémiai, elektrotermikai, stb. célra felhasznált energia szolgáltatására. Ma is még — eltekintve az igen fejlett villamos kultúrával rendelkező országoktól, mint Svájc, Németország, Svédország stb. — igen sok villamosvállalat elsősorban a világítási szükséglet fedezését látja el, s az egyéb célokra szolgáltatott villamos energia mennyisége a világításhoz képest nem jelentékeny.

Milyen már most a világítási célra igényberett villamos energia természete?

A világítás céljára igénybe vett villamos energiaszükséglet az év különböző hónapjaiban aszerint, hogy meddig világosak a nappalok, igen különböző. Vannak hónapok, mint május, június, július és augusztus, amikor a világítási fogyasztás aránylag csekély, április, szeptember és október hónapokban is kisebb, mint a sötét téli hónapok alatt. Az erőtelepnek a világítás következtében való legnagyobb igénybevétele általában karácsony táján lép fel. Bár egy-egy fogyasztó lényegesen kisebb villamos teljesítményt vesz igénybe, mint a nála bekapcsolt és számára állandóan rendelkezésre álló teljesítmény értéke, (pl. lámpák száma) mégis a villamos erőtelepnek egész berendezésében és gépeinek méretezésében számolnia kell egy alapján véve ismeretlen igénybevétel állandó lehetőségével, tehát berendezéseinek teljesítőképességét nagyobbra kell méreteznie, mint amennyit abból fogyasztói egyidejűleg tényleg igénybe is vesznek. Ezt a kényszerű túlméretezést csak növeli az a körülmény, *hogy a világítást valamennyi fogyasztó egy és ugyanazon időpontban, a késő délutáni és esti órákban* — amikor be sötétedik — úgyszólván *egyszerre veszi igénybe*. (A maximális világítási terhelés ideje).

Aki a világítási villamos energiaszükségletnek ezt az ú. n. egyidejűségét ismeri, már meg is találta a villamos energia áralakulásának egyik fontos tényezőjét. A villamos energia-termelés természetéből folyik ugyanis, hogy a rendelkezésre bocsátandó teljesítményt az erőtelep nem tudja tárolni, ami

annyit jelent, hogy azokban az időpontokban, amikor kevesebb a szükséglet, nem termelhet tartalék világítási villamos energiát az u. n. csúcsterhelések idejére, hanem a telep a villamos energiát csak a szükséglet pillanatában állíthatja elő. A villamos erőtelep gépeit táv- és elosztóvezetéseit, valamint egyéb berendezéseit akként kell tehát megépíteni, hogy az év folyamán, habár csak egyetlenegyszer is fellépő legnagyobb szükségletet minden fennakadás nélkül kielégíthesse.

A következő kérdés, miképen használják ki ezeket a nagy beruházással létesített berendezéseket a világítási fogyasztók (kisfogyasztók) nagy többsége?

Egy világítási kisfogyasztó évi világítási igénybevétele, ú. n. kihasználása vidéken évi mintegy 500 óra körül van, ami annyit jelent, hogy ha a világítási fogyasztók ezt az 500 órát egymásután következő napokon éjjel-nappal vennék igénybe, akkor a világítási villamos energiát szolgáltató mű az év folyamán 20 napon át volna teljesen foglalkoztatva, kihasználva és a többi 345 napon át egyáltalában semmi terhelése nem volna. Ugyanez a kihasználás Budapesten sem igen haladja meg az évi körülbelül 750 órát, vagyis összesen egy évből kerekén 31 napot, az év 8760 órájából csupán 8.5%-ot.

Ezzel kapcsolatban gondoljunk egy szállodára, amelyet méreteivel (szobaszámával) egész felszerelésével és személyzetével akként kellene létesíteni és üzemben tartani, hogy egyszerre annyi szállóvendéget tudjon befogadni, és kiszolgálni, amennyi egy kisebb város villamos fogyasztóinak összessége. Ezek a szállóvendégek azonban nem használnák ki jobban a miattuk épült szállodát, mint ahogy a villamosművet világítási fogyasztói kihasználják, vagyis az egész évben nem vennék ezt többre, mint pl. 20 napi ottlakásra igénybe, s az év többi szakában a szálloda, amely miattuk lett ekkorára méretezve, nagyobb részt üresen állna.

Amint fentebb láttuk tehát, a világítási csúcsterhelés kielégítésére az erőtelepnek, a hálózatnak, szóval az összes energiaszolgáltató berendezésnek adminisztrációval együtt már meg kell lennie, függetlenül attól, hogy egyéb fogyasztás van-e, vagy nincs. Mindaz a fogyasztás tehát, amely a világítási csúcsterhelés idején kívül esik, a terhelésmegoszlás szempontjából kedvező és a terhelés kiegyenlítődés folytán hozzájárul az erőtelep jobb kihasználásához. Minden energiaszolgáltató társaságnak arra kell törekednie tehát, hogy erőtelepének vagy hálózatának a világítási csúcsterhelése mellett a késő esti, éjjeli, vagy a nappali órákban mutatózó aránylag kisebb terheléssel bíró ú. n. terhelési völgyeit ipari és háztartási villamos energia szolgáltatásával kitölthesse és az így keletkező jobb kihasználás folytán az energiaszolgáltatást olcsóbbá tegye. ,

Sajnos az erőátviteli és háztartási fogyasztás, néhány

ipari centrumot jelentő nagyobb városunktól eltekintve, a hazai villamosművek nagyrésznél a világítási fogyasztáshoz képest nem eléggé számottevő. Az erősen villamosított nyugati országokban nemcsak a fejlettebb ipar céljaira szolgáltatnak nappali és éjjeli villamosenergiát, hanem a villamosított háztartásoknak is úgy a nappali, mint az éjjeli órákban lényeges fogyasztásuk van, s így a világítási csúcsok mellett eleinte keletkezett völgyek feltöltődtek. Az ily villamos vállalatok a jó kihasználás folytán fogyasztóközönségüknek is kedvező árszabási feltételeket biztosíthatnak. Az utolsó évtized jelentékeny ipari fejlődése e téren a hazai villamosvállalatoknál is éreztette hatását, s a világítási fogyasztás mellett helyenként jelentékeny ipari energiaszükséglet is jelentkezett s szép fejlődésnek indult a villamos energia alkalmazása a háztartásokban is. E fejlődéssel párhuzamosan csökkentek a villamos energia egységei.

Hogyan befolyásolja az áralakulást már most a szükséges teljesítmény állandó rendelkezésre tartásán kívül a villamos energia elvezetése és elosztása?

Amint két különböző fogalom a nyersvas és a géppé feldolgozott acél, amint különböző fogalom a búzaszem és a kenyér, vagy a nyersfaanyag és a hajlított fabútor, úgy kettőt jelent a villamos energia költsége az energiafejlesztőgép kapcsain, vagy az erőtelepről elvezetve, átalakítva, hogy úgy mondjuk feldolgozva a fogyasztónál. *A villamos energia elvezetése és elosztása* az egyéb általánosan ismert iparágakhoz hasonlítva feltűnően nagy költségbe kerül. A villamos energiát ugyanis nagyobb távolságokra gazdaságosan csak nagy feszültséggel lehet elvezetni. A feszültség a villamos teljesítménynek egyik tényezője, minél nagyobb távolságra óhajtjuk ugyanazt a teljesítményt elvezetni, annál nagyobb feszültségre van szükségünk. A villamos energia elvezetéséhez és elosztásához valamely villamosvállalatnak rendszerint hosszú km-ekre kiterjedő táv- és elosztóvezetésekre van szüksége, ami rendkívül nagy beruházási költségeket tesz szükségessé, ezenkívül a szállítási feszültségről használati feszültségre való átalakítás ugyancsak igen költséges, transzformátorok felállítását kívánja meg.

A villamos energia elosztásánál meg kell emlékezni a kisfogyasztók nagy tömegéről, akik egyenként véve aránylag nagyon kis mennyiségű villamos energiát fogyasztanak, a rendelkezésére tartott teljesítményt rosszul használják ki és a villamosmű adminisztrációjának legnagyobb részét veszik igénybe. Ez érthető azért, mert egy nagy ipari fogyasztó, — akinek fogyasztásmérőjét havonta egyetlen leolvasó ellenőrzi, s aránylag rövid ideig tart számlájának elkészítése, vagy a pénz beszedése, egymagában annyi villamosenergiát fogyaszt, — a rendelkezésére bocsájtott teljesítménynek rendszerint jó kihasználása s a kedvezőbb terhelésmegosztás elősegítése mellett

— mint egy kisebb város egész világítási fogyasztása, ahol az adminisztráció lebonyolítására a leolvasó, a szerelő, az elszámoló és pénzbeszedő személyzet egész seregét kell fenntartani.

Végül meg kell említeni, hogy a villamos energia, amely az erőtelep fejlesztőgépeiből kikerül, nem ugyanabban a mennyiségben jut el a fogyasztóhoz, mint amilyen mennyiségben azt előállították. A távvezetéken át tovaszállításra szánt villamos energia egy része a feszültség átalakító berendezésekben, majd a távvezetékekben és az elosztóhálózatokban, illetve fogyasztásmérőkben hőenergiává alakul át, vagyis *a mű számára mint értékesíthető villamos energia elvész*. A villamos energia termelésénél, elvezetésénél és elosztásánál előálló összes veszteség jól kihasznált telepnél 15–20, kevésbé kihasznált, vagy túlterhelt berendezéseknél 25–40%-ot, sőt többet is kitehet. *Az erőtelepben fejlesztett és a fogyasztó rendelkezésére bocsátott villamos energiamennyiség 15–40%-a, tehát — amelynek termelése ugyanannyiba kerül, mint a hasznosítva eladott villamos energiamennyiség, — ellenszolgáltatás nélkül elvész.*

A fenti rövid ismertetésből az tűnik ki, hogy *villamosmű és villamosmű között* — elsősorban hazai vonatkozásban — a létesítéséhez szükséges tőke nagysága, a fenntartás költségei a vállalat vezetésével, üzemi és üzleti célkitűzéseinek megvalósításával járó nehézségek és a várható jövedelmezőség tekintetében *igen nagy különbség van*.

Vannak művek, melyeknek már korszerű létesítményeit megfelelő nagyszámú, különféle villamos energiát vételező fogyasztó jól használja ki. A különböző fogyasztások (világítás, erőátvitel, háztartás) kedvező időbeli megoszlása folytán a terhelés kiegyenlítődés kielégítő s így a villamosmű rendelkezésre álló teljesítményét is állandóan jól hasznosíthatja. Ily jól megalapozott és már megszervezett kedvező előfeltételek mellett dolgozó műnek, helyes vezetést feltételezve, rendes körülmények között *jövedelmezőnek kell lennie*.

Vannak azonban bőven oly vállalatok, melyek a fent felsorolt előfeltételeknek úgyszólván egyikével sem rendelkeznek (pl. számos vidéki villamosítás) s csak szívós munka és nagy tőkeerő felhasználásával lassan, fokozatosan indulnak fejlődésnek. Ily művek jelentékeny tőke, fenntartási, újítási, adminisztrációs és egyéb költségei nem találván fedezetet az elégtelen bevételből sokszor hosszú éveken át nagy ráfizetéssel dolgoznak.

Élesen meg kell tehát különböztetni egymástól a fejlődés különböző fokán álló, azokat a nálunk még mindig nagy számban lévő villamos vállalatokat, — amelyek csak hosszú éveken át folytatott kitartó úttörő munkával és nagy tőkeerő felhasználásával fejleszthetők esetleg ki jövedelmet hozó vállalkozá-

sokká — azoktól, az egyelőre még kistszámú hazai villamos üzemektől, amelyek már teljesen kiépült, minden vonatkozásban megszervezett rendes jövedelmezőséget biztosító vállalatok. Ha most visszatérünk a közületi művek mellett felhozott érvek mérlegelésére, azt látjuk, hogy ezek, a villamos energiaszolgáltatás gazdasági vonatkozását érintő fenti ismertetés, valamint az alább következő, a magántársaságok mellett szóló érvek megfontolása esetén, más figyelemreméltó megvilágítást is kapnak.

A magánkezelésben lévő villamosmű mellett — általában tőkében nem gazdag országokban mindenütt — a következő érvek hozhatók fel:

a) A villamos energiaszolgáltató vállalat létesítéséhez és fenntartásához — más iparágakhoz hasonlítva — igen nagy tőkeerőre van szükség. Ily vállalkozásoknál ezenkívül a tőke forgási sebessége rendkívül lassú. — Amíg számos iparvállalat gyakran évente két, vagy háromszor forgatja meg a befektetett tőkéjét, addg pl. gáz és villamosművek, vasutak a befektetett tőkét 3—5 évenként egyszer forgatják meg.

Az elmúlt évtizedekben a magánvállalkozásnak sikerült úgy külföldi, mint belföldi igen jelentékeny tőkét a hazai villamosítások céljaira megnyerni, amivel gazdasági életünknek kétségtelen szolgálatot tett. A külföldi és belföldi vállalkozók a szükséges tőkét abban a reményben fektették villamos üzemekbe, hogy az idők folyamán tőkéjük és a ráfordított munka eredményeit elsősorban az időközi fejlődés következtében élvezzék. Ezenkívül kezdetben a villamos energiaszolgáltatási üzletág nem lévén még törvénnyel és különböző rendeletekkel szabályozva, az egyes közületekkel létesítendő megállapodások megkötésekor a nagyobb kamatozást, nagyobb hasznot biztosító szabad egyezkedésnek is tág tere nyílott. Azóta a helyzet gyökeresen megváltozott. Villamos energiaszolgáltató vállalatok létesítését és fenntartását törvényes rendelkezések szabályozzák s az illetékes kormányhatóságoknak a magánkezelésben lévő villamosművek üzletvitelére, árpolitikájára stb. messzemenő beleszólási és ellenőrzési joguk van. Egyes közületek villamos energiaszolgáltatásra kizárólagos jogosítványt nem adhatnak, vagy nem hosszabbíthatnak meg anélkül, hogy a szolgáltatás és ellenszolgáltatás megfelelő arányát a közület vezetőségén kívül az illetékes — ily kérdések elbírálására igen felkészült — felsőbbhatóságok szigorúan le ne mérik.

Az áramszolgáltatás általános feltételeit és rendjét külön e célra készült felsőhatósági előírások szabályozzák s az iparügyi minisztérium joga és kötelessége ennek megfelelően bármely hozzáforduló közület, vagy fogyasztó panaszát kivizsgálni és az érdekelt villamosművel szemben — a szükséghez képest — a megfelelő intézkedéseket megtenni. Mindezek a tények termé-

szetesen erősen csökkentik most már a közkezelésben lévő villamosművek mellett felhozott érvek egy részének jelentőségét.

A hazai villamosítás ügyének különleges voltát az alábbi adatok világítják meg:

Az 1938. évi adatok alapján Csonkamagyarország összesen 8,688.319 lakosából 3,856.670-nek volt villamos energiaellátása, míg 3450 városunk és községünk közül 1050-nél volt villamos energiaellátás bevezetve.

Az említett és még *nem villamosított területek villamosítása egymagában* — az előbbi fejtegetésekre figyelemmel — előreláthatóan még hosszú évekig sok esetben jövedelmező tőkebefektetést a létesítendő villamosmű javára nem fog jelenteni. Ha tehát e területekre is el akarjuk juttatni a villamos energiát, ez két módon lehetséges: vagy jelentékeny állami (közületi) támogatás megállapításával, — közkezelésben lévő művek létesítése útján — vagy pedig, ha a már esetleg meglévő, vagy ezután létesítendő magánkezelésben lévő művek önszántukból, vagy a felső hatóságok kezdeményezésére végzik el ezt a munkát. Tekintve, hogy az energiatörvény értelmében a fentiek szerint létesített villamosmű tartozékaival együtt 3 évtized múltával ingyenesen háramlik valamely közületre, illetve az államra, s ugyane közületeknek 2 évtized múltán a villamosmű áramszolgáltatási berendezéseit illetően megváltási joguk van, ezáltal az állam vagy a közület beruházásai terén lényeges megtakarítást érhet el és *anyag erejét oly kérdések megoldásának szentelheti, amelynek megvalósítása kizárólag közfeladat.* Magától értetődő, hogy a növekvő megszorítások és terhek tekintettel, valamint egyes már kiépült műveknél a várható fejlődésben rejlő fantázia csökkenése miatt a *magántőke érdeklődése is csökkent a villamosítások iránt. A még elvégzendő nagy tőkeerőt igénylő hazai villamosítási feladatokra tekintettel tehát kívánatos lenne, hogy a magán vállalkozás a jövőben e téren megfelelő ösztönzést nyerjen.* A magánkezelésben lévő villamosmű mellett felhozható további érvek a következők:

b) Számos, már meglévő villamosmű igényel még, akár megfelelő energiaforrás biztosítása, akár a meglévő áramszolgáltató berendezések korszerűsítése, akár a mű fejlesztése, vagy a villamos energia népszerűsítése miatt nagy tőkebefektetést, amelyet az egyéb sürgősebb tőkeszükséglet miatt a közületek kellően kielégíteni nem mindenütt tudnak.

Ezzel kapcsolatban sok esetben látjuk, hogy nagyobb városok a lejáró villamos energiaszolgáltatási koncessziószerződésüket újabb 10, 20 évre a vállalkozóval meghosszabbítják. E közületek ugyanis számos sürgős közfeladat megvalósítására — amint erre fentebb utalás történt — elegendő tőkével nem rendelkezvén, ezt a pénzt a magánvállalkozástól szerzik meg

akként, hogy a vállalkozó évekre szóló, s sokszor eléggé bizonytalan jogosítvány ellenértékét fizeti ki vagy bocsájtja rendelkezésre a közületnek, igen jelentékeny tőke felhasználásával. E pénzt aztán a közület oly halaszthatatlan közfeladatok sürgős megvalósítására fordítja, amelyeket egyébként saját erejéből elvégezni nem tudna. A szolgáltatás és ellenszolgáltatás értékét ma úgy a közület, mint a vállalkozó részéről igen gondosan és alaposan megvizsgálják. Nem szabad azonban szem elől téveszteni, hogy itt a megkötendő megállapodás csak részben vonatkozik már ismert gazdasági előnyök megszerzésére, s az ellenérték tekintélyes részét a bizonytalan jövő remélt vagy feltételezett üzleti alakulása és fejlődése fejében fizeti vagy bocsájtja rendelkezésre a vállalkozó. Az ily megállapodás — mint a kereskedelmi élet annyi más szerződése — kétoldalú kockázatot tartalmaz. *Külön előnye az egyes vidéki centrumokkal kötött villamos energiaszolgáltatási szerződéseknek, hogy e városok egyben a közelebb és távolabb eső egész vidékre nézve a villamosítás kiinduló központjaivá válnak.* Az ily centrumokat ellátó villamosmű ugyanis előbb-utóbb vagy saját jószántából, a jövőben netán elérhető fejlődésre tekintettel, vagy hatósági kezdeményezésre, a környék villamos energiaellátását is átveszi.

c) A magánkezelésben lévő művek rendszerint nem dolgoznak drágábban, mint a velük összehasonlítható közkezelésben lévő művek, — természetesen figyelembe véve a közkezelésben lévő műnek adott különböző előnyöket — minthogy lényeges költségtényezők általában azonosak.

d) Nem közömbös e kérdés megvitatásánál az sem, hogy nálunk a közkezelésben és magánkezelésben lévő villamosművek megoszlása egyáltalán nem mondható aránytalannak a magángazdaság javára.

e) Figyelembeveendő az is, hogy nálunk iparilag sokkal fejlettebb és gazdaságilag is sokkal erősebb országokban — mint Németország, Franciaország, Amerika is — számos nagy magánkézből lévő villamos energiaszolgáltató vállalat működik.

Az állami (közületi) mű, valamint a magánkezelésben lévő villamos vállalat mellett szóló érvekből — melyek egyúttal egymás ellenérvei is — *az állami (közületi) kezelésben lévő villamos vállalatok* létesítésének, fenntartásának célszerűségére vonatkozóan a következő megállapítások szűrhetők le:

Először: Mindaddig, amíg az államnak, vagy valamely közületnek oly feladatai vannak, melyek nagy tőke felhasználását teszik szükségessé, s amely feladatok elvégzéséhez természetüknél fogva magántőke bekapcsolása nem célszerű vagy nem lehetséges, mindaddig továbbá, amíg az állam (közület) háztartása egyensúlyának fenntartása miatt az adózókat nyomasztó közterhek viselésével kénytelen megterhelni, helyesebbnek látszik az olyan gazdasági tevékenység kifejtését, melyet

nem kizárólag csak az állam (közület) valósíthat meg, a magángazdaságnak átengedni. Ha a villamos energiagazdálkodás irányítása ily megfontolás szerint történik, *az eredmény az lesz, hogy az időlegesen átengedett jogosítvány fejében, a magántőke összes létesítménye a kifejlesztett és megalapozott villamos energiaszolgáltató üzemmel együtt meghatározott idő elteltével, — igen gyakran ingyenesen — közkézbe megy át.*

Másodszor: Ahol az állam (közület) az előbb említett megfontolás mérlegelésével a villamos energiaellátását saját kezelésbe akarja venni, ez esetben is kívánatos, ha ezzel az elhatározásával minél kisebb kockázat viselésére vállalkozik, mindaddig, amíg ily feladat elvégzésére a közérdeket is megfelelően megvédő villamos energiaszolgáltatási jogosítványos szerződés megkötésére magántársaság jelentkezik.

Harmadszor: Az államnak vagy közületnek előbbvaló feladata, hogy az ily közérdekű vállalkozások létesítését elősegítse, működésüket ellenőrizze és a szükséghez képest tevékenységük körét a közérdeknek megfelelően szabályozza, minthogy maga vállalkozzék a megszabott feltételeknek eleget tevő vállalkozó jelentkezése esetén.

A magántársaságoknak, ha villamos vállalatot létesítenek, vagy tartanak fenn, a magángazdaság eszközeivel mindenképp elő kell teremteniök az e célra szükséges jelentékeny tőkét, viselniök kell a vállalkozás kockázatát, vállalniök kell a fogyasztási szükséglet felébresztését és kifejlesztését, az ezzel kapcsolatos szervezői munkával és végül eleget kell tenniök e tevékenység körében a mindenkori kiterjedt hatósági rendelkezéseknek. Gyakran a kívánt eredményt az ily villamos vállalatok csak hosszú évek munkája után érik el, különösen vidéki villamosításoknál. Ott pedig, ahol már jelentékeny számú fogyasztó veszi igénybe a villamosenergiát (pl. városok villamos energiaellátásánál) az üzem korszerűsítése, az üzembiztonságnak és teljesítőképességének megfelelő megnövelése érdekében a távolabbi jövő fejlődésének szem előtt tartásával, állandóan nagy összegekre rúgó beruházásokat kell eszközölni. Ily körülmények között természetesen a magánvállalkozás is jogos igényt tart tisztességes haszon elérésére, s ennek híján ha e tevékenységi körben csak a nehéz és kockázatos feladatok vállalásában lehetne szerepe, nyilván teljesen elfordulna az ily célra való tőke vagy munka befektetésétől. A magángazdaság szerepének jellemzéséül elegendő rámutatni arra, hogy úgyszólván az egész világon a villamos energia elterjesztésében, népszerűsítésében, s a villamos üzemek kifejlesztésében a különböző országok magándazdaságának döntő szerepe volt.

Az államnak (közületnek) gyakran igen számottevő tőkeerő felhasználásával többé-kevésbbé anyagi érdekeltséget is kell vállalnia, oly esetben, ahol a villamos energia eljuttatása

közérdekből szükséges, s erre megfelelő magánvállalkozó nem ajánlkozik, vagy bekapcsolása nem kívánatos. A vegyes tulajdonban lévő villamosüzemek létesítése igen gyakran abból adódik, hogy a létesítéshez és fenntartáshoz szükséges tőkeerő előteremtésének és a kockázat viselésének terhét az állam és magángazdaság megosztja.

Összefoglalva tehát az előbbieket, valamely közületnek vagy vidéknek villamos energiával való ellátása úgy közkezelésben mint magánkezelésben lévő villamos üzem létesítése és fenntartása útján megfelelően egyaránt biztosítható.

Az a lényeges azonban a kérdés vizsgálatánál, hogy az ily döntést az összes ismertetett vagy egyéb lényeges szempontok gondos mérlegelése előzze meg.

*

A közkezelésben vagy magánkezelésben lévő villamos energiaellátás kérdésénél meg kell emlékezni arról is, hogy az e téren felmerülő *hazai problémák taglalásánál gyakran halunk külföldi példákra utalni*, valamint arra, hogy a nálunknál gazdagabb és fejlettebb ipari országokban is *felvetődött az ily feladatot ellátó vállalatok közkezelésbe vétele*.

Nyugat-Európa több országában számos olyan, a villamos energiaszolgáltató iparra vonatkozó máris megvalósított intézkedést találhatunk, mely joggal kelti fel az érdeklődők figyelmét, s természetes, ha hasonló intézkedések keresztülvitelét nálunk taglalják. *Elegendő itt csupán pl. Angliában a nagyfeszültségű hálózatok állami tulajdonbavételére, a Német- és Franciaországban kiterjedt elosztóhálózatokkal rendelkező villamos energia beszerző szövetkezetekre (Strombezugsngenossenschaften) utalni, melyek a vidék villamosítása körül széleskörű érdekeltséget vállaltak, s melyek kisemberek közérdekű társulásából keleztek, s jól beváltak.* Ilyen és más külföldi példának hazai alkalmazása terén azonban igen óvatosan kell eljárni, egyrészt mert az említett államokban összehasonlíthatatlanul nagyobb és tágabb teret nyert már a villamos energia felhasználása, mint nálunk, — másrészt és főként, mert ezeknek az országoknak gazdaságtörténeti fejlődése sokszor a miénktől egészen elütő képet mutat.

A mult fejlődésének jelenbeli jelentősége legjobban akként szemléltethető, ha *egy futó pillantást vetünk a villamos energiaszolgáltató ipar e fontos kérdésének vizsgálatánál az iparosodás kifejlődésének országonkénti rövid történetére.*

Ennek az összehasonlításnak világánál, a szóbanforgó kérdést közlelről érintő tanulságokat találhatunk a mult tükréből, a jelen eredményeinek megítélése és a jövő célkitűzései számára:

Az iparosodás kifejlődésének időrendi sorrendje szerint vizsgáljuk meg ezt a folyamatot először *Angliában*. Nagy-

Britannia lakosai a XVII. század végén 77% földművelésből, 5% iparból, a többi kereskedelmi és egyéb foglalkozásból élt. Az 1690. évben történt az iparosodás felé az első lépés, amikor a korlátlan királyság helyébe a parlamentizmus és demokrácia lépett. A XVIII. század második felében (1768 után Arkwright Richard szövőgépe) már megindult a nagy átalakulás mezőgazdasági államból az akkori világ első ipari állama felé. Ez az *ipari forradalomnak* nevezett hatalmas átalakulás teljesen a magántőke és az egyéni vállalkozói kedv erejéből, valamint a szabadságjogoknak korai, az evolúció útján való fokozatos kiterjesztéséből született meg.

Franciaország a XVII. században mintegy 20 millió lakossal Európa legnépesebb országa. (Magyarországnak ugyanekkor mintegy 2 millió lakosa volt). Gazdasági élete már ezidőtájt virágzó, politikailag azonban még a középkori rendiség uralkodik, messze el van tehát e tekintetben maradva Angliától. A szabadságjogokat Franciaország nem az egyenletes állandó fejlődés útján — mint Anglia — hanem több, egymásután következő forradalom során vívja ki és ehhez képest iparának kifejlődése is ugrásszerű előretöréseket és visszaeséseket mutat.

A földesúri jogokat és az egyházi birtokokat már 1790-ben eltörlik. 1814 és 1825 között alakulnak az első nagy gyáripari vállalatok és 1850-ben már hatalmas gyáripar van Franciaországban. Az ipar kifejlődése terén az állami irányításnak és beavatkozásnak elég nagy szerepe van. Franciaország ipara Anglia után Európában időrendben a második kifejlődő gyáripar.

Németország és az Egyesült Államok iparának kifejlődése jóval későbbre esik Nagy-Britannia és Franciaország iparosodásánál. Németország a francia forradalom idején a szabadságjogok kiterjedését illetően Franciaországhoz képest még elmaradott. A partikularizmus a gazdasági fejlődést erősen hátráltatta. Az USA-nak pedig először gyarmati voltából függetlenségét és szabadságát kellett kivívnia. Az USA iparosodása 1840 körül indul meg, hogy az 1861—65. évi polgárháború befejezése után nagymérvű haladással a világ egyik első ipari államává fejlődjék. Jellegzetes az amerikai iparosodásra, hogy főleg az országban fellelhető nyerstermékeket dolgozzák fel. Nem fejlődött ki tehát az ú. n. üvegházi ipar, melyet csak jelentős támogatásokkal lehet — mint nem egy esetben nálunk is — más országok kedvezőbb ipari termelésével szemben fenntartani. A kezdeményezés elsősorban az egyén, a kiváló ipari alapítók és szervezők kezében van.

Németországban a nagyipar kifejlődése 1833-tól a Zollverein megalapításától számítható. 1871 után nagy lépésekkel halad az ország az erős iparosodás felé, míg 1890 és 1914 között

megszületik Németország óriási gyáripara. Ebben a rövid idő alatt elért iparfejlődésben az oroszánrész az egyéni szervező erőé, szorgalomé és fegyelemé, amelynek segítségével hosszú évtizedek elmaradottságát pótolták.

Országunk gazdasági élete a középkorban azonos vonásokat mutat Nyugateurópáéval, a XVII. század végén és a XVIII. század első felében végbement nyugateurópai fejlődéstől azonban erősen elmaradt. Az okok között elsősorban a 150 éves törökdlás említendő, amely után a Mátyás alatt 4 millió népességű magyarság a XVIII. század elején 2 és fél millióra csökkent. Mária Terézia és II. József alatt az ausztriai ipar már erős fejlődésnek indult, ugyanakkor minket Ausztria még gyarmat módjára kezel.

A fejlődés útján az 1790–91-i országgyűlés az első jelentős lépés úgy a szabadságeszmék térhódítását, mint a gazdasági élet megélénkülését illetően. Az 1825. évi országgyűlésen lépett fel Széchenyi és 1844 október 16-án alakult meg a *Védegylet*, melynek első igazgatója Kossuth. A védegyleti mozgalom nyomán 1846-ban már 40 nagyobb gyár működik. A szabadságharc küzdelmei és az ezt követő abszolútizmus korának elnyomtatása az ipar kifejlődését is hátráltatta.

A hazai iparosodás terén fordulópontot jelent az 1867. évi kiegyezés. Innen kezdve erős lendületet vesz a fejlődés és 1890 után alakulnak ki a magyar gyáripar jelenlegi méretei.

A reformkor nagy szószólói azonban az iparosodást elsősorban és legfőképpen a magánvállalkozói kedv, az egyéni szervező és teremto erő életrekeltésével képzelték el, míg 1867 után az iparosodás elért nagy eredményeihez erősen hozzájárult az igen nagymérvű állami támogatás és állami kezdeményezés is. Sok iparvállalat létesült bankalapítás folytán.

A nagy eltérés tehát, amiben a magyar iparosodás kifejlődésének története a nyugateurópaiétól (elsősorban angol és francia) különbözik az, hogy a magyarság Kelet és Nyugat határmesgyéjén századokon át a kereszténység, a nyugati kultúra védelmében harcolt, vérzett, pusztult, ezalatt elmaradt erősen az elpolgáriasodó Nyugat mögött. A keleti veszedelem elmúltával pedig nyugati szomszédjával, Ausztriával való alárendelt összetartozása vetette vissza az ipari fejlődés terén is. A magyarság a Nyugateurópában kirobbant ú. n. ipari forradalom idején, tehát nem volt sem elég szabad, sem elég gazdag, sem elég független ahhoz, hogy a nyugati országokban a szabadságjogok nagyfokú kiterjesztése, a közgazdasági tudomány és irodalom kiterjedt művelése és az ennek nyomán magasra szökő egyéni vállalkozói kedvvel és a külföldi természeti lehetőségekkel lépést tartson. Nálunk a külföldi iparosodást előrelendítő nagy ipari alapítók, szervezők és kezdeményezők csak kis számban jelentkeztek és így az iparosodás előmozdításában

az állam vállalt jelentékeny szerepet és viselt számottevő áldozatot. Magyarországon az állam messzemenő vállalkozói tevékenységet fejt ki, s nemcsak közcélú intézményeket tart fent (mint posta, vasút, telefon, stb.), hanem nagymérvű östermelői tevékenységet is kifejt, mint mező- és erdőgazdaságok fenntartása, s végül különböző ipari vállalatokat, (pl. a vas- és gépiparban) is alapított és tart fenn. A magángazdaságokban igen nagy szerep jutott az iparosodás előmozdításában *a bankok tevékenységének*, mely munka esetenként *ha eredményes is*, mégis nem a természetes fejlődés útja, mert a bank és az iparvállalat tevékenységi köre és célkitűzései különbözők, vezetésükhöz másfajta beállítottság és szaktudás kívánatos.

Az egészen más előfeltételekkel és természeti adottságokkal (nagy nyersanyagbőség) meginduló nyugateurópai iparosodás útja tehát erősen elüt a hazai ipar kialakulásától, s e kétféle úton való haladás szociális, gazdasági, stb. következményei is szükségképen elütők.

Ha tehát — netán külföldi példák nyomán — egyes közszükségleti cikkeknek (pl. villamos energiaszolgáltatás) közkezelésbe vételét tesszük tanulmány tárgyává, úgy a külföldi ipartörténeti fejlődés vizsgálatából két következtetést vonhatunk le:

a) *Az egyik, hogy valamely iparág jelenlegi helyzetének, vagy jövőjének megvitatásakor nem lehet ugyanazon külföldi iparág jelenlegi helyzetével, vagy jövő célkitűzésével összehasonlítást tenni, anélkül, hogy a kétféle fejlődésből folyó politikai, szociális, gazdasági és egyéb adottságokat megfelelően ne mérlegelnők.*

b) *A másik, hogy az az ország, melynek pl. számottevő ipara 100 évvel idősebb, annak szociális, politikai és gazdasági életkörülményei is másként alakultak ki, mint a 100 évvel hátrább maradt országé. Ennélfogva sok minden beválhat az egyik helyen, megfelelhet a fokozatos haladás szempontjából, ami a másik helyen épen az eddig elért fejlődés mértékére tekintettel nem fokozatos természetes haladás, hanem még meg nem alapozott lépés, előre nem látható következményekkel.*

A villamos energiagazdálkodás terén külföldi példák, vagy a külföldi fejlődés iránya tehát csak annyiban lehetnek nálunk mérvadók, amennyiben azok a gyakran elütrő hazai szempontokkal is összhangba hozhatók.

Klár János.

A matematika a gazdasági irányú tudományokban.

A tiszta matematikában a mennyiségeknek nincs semmiféle kapcsolatuk a külvilággal, a külvilág jelenségeivel. A matematikus belső szemlélet alapján végzi kutatásait, ezeknek a kutatásoknak az eredményei, a matematika tételei, igazságai a külvilágtól függetlenül érvényesek. Ez nem jelenti azonban azt, hogy a tiszta matematika fejlődésének mai fokáig tisztán és kizárólag belső szemlélet útján jutott volna el. A külvilágban vannak olyan jelenségek, amelyek mérhetők és ennél fogva számokkal kifejezhetők, jellemezhetők és amelyek között kvantitatív-jellegű összefüggések lehetségesek. Sőt vannak olyan, első pillanatra kvalitatív jellegű jelenségek is, amelyek a tudomány haladásával kvantitatív jellegűekké válhatnak, mint például a színekkel kapcsolatos jelenségek, amelyek a közéletben ma is kvalitatív tulajdonságúak, de a fény hullámelméletével kapcsolatban, minthogy minden színnek meghatározott hullámhosszúsága van, a hullámhosszúságot kifejező számmal kvantitatív módon meghatározhatók. Ha a külvilág egyes jelenségcsoportjainak mérhető jelenségeit mennyiségekkel kapcsolatba hozzuk, és ha ezek között a mennyiségek között kapcsolatokat, összefüggéseket tudunk létesíteni, amelyeket matematikai alakban fejezünk ki, akkor azt mondjuk, hogy a matematikát alkalmazzuk a külvilág kérdéses jelenségcsoportjára, amikor is alkalmazott matematikával van dolgunk. A szóban forgó jelenségcsoportban uralkodó törvények, összefüggések határozzák meg tulajdonképpen a jelenségek között érvényes matematikai összefüggéseket. Ha ezeket a matematikai összefüggéseket a matematika módszerével átalakítjuk, akkor esetleg új összefüggéseket kapunk, amelyeket értelmezve a kérdéses jelenségcsoportban, új törvényszerűségekhez juthatunk. Ezek, a tisztán matematikai átalakításokból nyert összefüggések, törvényszerűségek azonban csak akkor válhatnak az illető jelenségcsoport szerves részeseivé, ha a tapasztalat is igazolja az új eredményeket. Így pl. az alkalmazott matematika legfejlettebb és legfontosabb ága, a matematikai fizika, vagy elméleti fizika eredményei utólag kísérletileg is igazolásra szorulnak. Itt nemcsak a matematikai módszer hatott termékenyítőleg a fizikára, hanem a fordítva, a fizikai problémák

is nagymértékben hozzájárultak a tiszta matematika fejlesztéséhez, amennyiben fizikai kérdések sok esetben új matematikai problémákat is vetnek fel.

A következőkben a külvilág számos jelenségesoportjai közül csak azokkal foglalkozunk behatóbban, amelyek a gazdasági élettel és a gazdasági irányú tudományágakkal függenek össze. A gazdasági életben nagyon sok olyan jelenség van, amely mérhető, tehát mennyiségekkel vonatkozásba hozható és így természetes, hogy a matematikának nagy szerepe lehet és van a gazdasági életben és a gazdasági irányú tudományokban. Mellékes szempont az, hogy az egyes jelenségesoportok matematikai vizsgálatánál elemi, vagy felsőbb matematikára van-e szükségünk. A gazdasági irányú jelenségek általában két nagy csoportra oszthatók; nevezetesen vannak olyan jelenségek, amelyek főleg a magángazdaságtan körébe tartoznak, és vannak olyan jelenségek, amelyek elsősorban a közgazdaságtan, illetőleg a nemzetgazdaságtan körébe tartoznak. Éles különbséget azonban a kétféle jelenségesoport között nem lehet tenni. Történeti szempontból a közgazdaságtan alakult ki hamarabb, míg a magángazdaságtan mint tudomány csak a legújabb időben van tulajdonképpen kialakulóban.

Mielőtt azonban a részletekre áttérnénk, közelebbről meg kell vizsgálnunk a matematika szerepét általában a külvilág megfelelő jelenségeire való alkalmazása tekintetében. A kérdést kétféle szempontból vizsgálhatjuk. Beszélhetünk a matematika alkalmazásáról bizonyos jelenségesoportra olyan értelemben, hogy a hangsúly a matematikán van. Ennek a kérdésnek a vizsgálata tulajdonképpen nem tartozik feladatunk körébe, de a teljesség kedvéért nem hallgathatjuk el. Amikor ilyen értelemben szólnak a matematika alkalmazásáról, nem teszünk egyebet, mint hogy az egyes matematikai kérdésekben szereplő számokat, mennyiségeket leképezzük egy meghatározott jelenségesoport speciális jelenségeire, pl. a fizika, a gazdasági élet jelenségeire stb. Más szóval ez azt jelenti, hogy a matematikai problémában szereplő elvont számoknak, mennyiségeknek valamely jelenségesoportra vonatkozólag konkrét értelmet adunk, röviden elvont számok helyett megnevezett számokkal dolgozunk. Pedagógiai szempontból ennek nagy értéke az, hogy a sokszor száraznak mondott matematikát a gyakorlati, főleg a gazdasági élettel hozzuk kapcsolatba. A matematikának ilyen értelmű alkalmazásában mindig matematika a cél, az illető tárgykör, mint alkalmazási terület az eszköz.

Ezzel teljesen ellentétben áll a matematikának a bevezetésben vázolt alkalmazása egyes tudománykörökre, ahol a hangsúly mint célon az illető tudománykörön van, pl. a fizikai, illetőleg gazdasági jelenségeken stb. A módszer, amelyekkel

ezeket a jelenségeket tárgyaljuk, vagyis a segédeszköz a matematika. Mégis meg kellett említenünk a matematika alkalmazásának fent vázolt módját, ahol a matematikán van a hangsúly, a tárgykör pedig a segédeszköz, mert csak így tudjuk helyesen értékelni ezeket az elnevezéseket: kereskedelmi számtan, politikai számtan vagy pénzügyi matematika. Amint ezeknek a nevük mutatja, a matematikán van a hangsúly, a tárgykör pedig csak alkalmazási terület. Ezek az elnevezések még abból az időből származtak, amikor a kérdéses alkalmazási terület tényleg csak eszköz volt. Manapság ezeknek az elnevezéseknek már csak történeti jelentőségük van, meggyökeresedtek, de ezeken ma már azt értjük, hogy a kereskedelmi, illetőleg pénzügyi élet jelenségeit a matematika módszerével tárgyaljuk. Minthogy a matematika csak az újabb időkben vonult be a szorosan vett közgazdasági tudomány területére, azért beszélünk matematikai közgazdaságtanról és nem közgazdasági matematikáról. A matematikai közgazdaságtan tehát azt jelenti, hogy a matematika csak segédeszköz a közgazdaságtan körébe vágó kérdések tárgyalására.

A történeti kutatások nyomán tudjuk, hogy a régi indusok, babilóniaiak, egyiptomiak stb. régi népek, illetőleg e népek kereskedői ismerték a kereskedelmi számtannak, mint a magángazdaságtan egyik ágának, legfontosabb következtetési módját, az úgynevezett hármasszabályt. Az indusoktól mint ezek tanítványai átvették ezt a következtetési módot az arabok, ezektől került ez az olaszokon keresztül a középkor vége felé hozzánk Európába. Bizonyos az, hogy a hármasszabály alapjául szolgáló logikai következtetési mód a számoló ember legelső ismeretei közé tartozik. A hármasszabályon alapuló arányos osztás, az úgynevezett társaságsszabály, valamint a keverésszámítás ismerete a régi egyiptomiakig nyúlik vissza. Igaz ugyan, hogy itt még inkább a számtanon van a hangsúly, valójában mégis úgy foghatjuk fel a hármasszabályt, mint a számtannak az alkalmazását a gyakorlati, főleg kereskedelmi élet jelenségeire. Kitűnik ez abból, hogy az arányosság fogalma létesít kapcsolatokat a mennyiségek között. Ugyanis, ha valamely áru értékét akarjuk kiszámítani a mérőegységekre vonatkozó egységár alapján, akkor egy gazdasági jellegű szabályt veszünk alapul, nevezetesen azt, hogy az áru értéke arányos a mennyiségével. Ezzel kapcsolódnak tulajdonképpen a mennyiségek a szorzás műveletévé. Ennek a szabálynak megfelel a fizikában az a kísérleti tény, hogy az egyenes egyenesvonalú mozgásnál a megtett út ugyanazon sebesség mellett arányos az idővel. A szabad esésnél az út arányos az idő négyzetével; ennek megfelel a kereskedelmi életben az a tény, hogy a drágakövek értéke néha arányos súlyuk négyzetével, melyben a nagyobb súlyú drágakövek ritkasága jut

kifejezésre. Végeredményben tehát a külvilág egyes jelenségeinél a matematikán kívül álló törvények, vagy tények adják meg a mennyiségek között lévő kapcsolatokat.

A matematikának a gazdasági életre való alkalmazásával kapcsolatban még egy sajátos jelenséggel kell foglalkoznunk. Míg a természetben a jelenségek az embertől függetlenül játszódnak le olyan értelemben, hogy az ember nem tudja a természeti törvényeket megváltoztatni, kísérlettel a jelenség lefolyását legfeljebb módosítani tudja, addig a gazdasági életben lejátszódó jelenségeket, épen azért mert ezek a gazdasági jelenségek az emberen keresztül játszódnak le, az ember gazdaságpolitikai intézkedésekkel lényegükben változtathatja meg. Más például az áralakulás a piacon szabad verseny esetében és más az áralakulás monopólium esetében stb. Ilyen jelenség a kereskedelmi életben, illetőleg pontosabban a pénzügyi életben a rövidlejáratú pénzügyi műveletekkel kapcsolatos kamatszámítás. A kamatszámítás felépíthető ugyan teljes matematikai szigorúsággal axiomatikus alapon, de a gyakorlati életben mégis más szempontok az irányadók. Matematikai szempontból az egyszerű kamat arányos az idővel, amely pedig folytonos mennyiség, míg a gyakorlati életben a kamatszámítás szempontjából a legrövidebb időegység a nap. A kamatszámításnál tehát az évet 365, illetőleg 366 nappal kellene mindig számítani. Épen azért, mert a polgári életben a mesterséges időszámítást vesszük alapul, logikai szempontból ez a kamatszámítási mód is kifogásolható. A kereskedelmi életben nálunk és a legtöbb államban pedig az a szokás alakult ki, hogy az évet 360 naposnak számítjuk. Visszanyúlik ez az eljárás a régi babilóniakig, akiknél az év változó hosszúságú volt a hold járásával kapcsolatban, de a kamatszámításnál már ők is az évet állandóan 360 naposnak vették. Ha a kamatozás időközét naptári dátumokkal adjuk meg, akkor újabb következtetés kerül a kamatszámításba, mert a hónapokat néha és néhol naptár szerint, máskor és máshol pedig 30 nappal számítják. A kamatszámítás tehát nem egyértelmű, mert a különböző államokban, sőt ugyanazon államban is különböző módon számítják a kamatot. Teljesen következtelen az eljárás nálunk a váltó leszámításánál és mindenütt ott, ahol a hónapokat naptár szerint, az évet pedig 360 nappal számítják; bizonyos következetesség látható még ott, ahol a hónapokat 30 nappal és az évet 360 nappal számítják. Ahol az évet 365 nappal és a hónapokat naptár szerint veszik, ott az eljárás még a legkövetkezetesebb. Méginkább növekszik a következtelenség, amikor a később lejárató összegből mint alapösszegből számítják a kamatot, pl. a váltó leszámításánál. Hogy a kereskedelmi életben ilyen következtelennek nevezhető szokások alakultak ki, annak meg van az oka. Ugyanis a gyakorlati és főleg a

kereskedelmi élet megkívánja a gyors és lehetőleg egyszerű számolást, eltekintve attól, hogy ennek igen nagy gazdasági jelentősége is van, amennyiben a pontos kamatszámítás például egy bankban nem megvetendő munkaerő-többletet kívánna.

Az árukereskedelemmel kapcsolatban a kereskedőnek pontosan tudnia kell, hogy mennyibe kerül neki az áru, amíg a raktárába érkezik. Az árut kísérő számlák kiállításánál többféle összeg szerepel, a százalékos költségek kiszámításánál szintén bizonyos szokások az irányadók ezeknek a költségeknek a meghatározására vonatkozólag. Másrészt a gondos kereskedő, mielőtt árut hozat, tájékozódik egy előkalkuláció révén arról, hogy a megrendelni szándékolt áru mennyibe kerülhet, amíg a raktárba érkezik. A tényleges megrendelés lebonyolítása után végzett utókalkuláció a ténylegesen felmerült költségek figyelembe vételével pontos tájékozódást ad az áru beszerzési értékéről, amely a gondos előkalkuláció eredményével rendszeren elég jól megegyezik. Viszont sok esetben, sőt a mai kötétt gazdálkodásnál majdnem mindig úgy áll a dolog, hogy az áru eladási ára vagy a piacon már kialakult, vagy elő van írva. Ilyenkor a kereskedő kénytelen egy retrográd kalkulációval meghatározni azt a legmagasabb vételárat, amelyen még érdemes árut beszerezni. Amikor az áru a raktárba érkezik, részt vesz már az az üzletvezetéssel járó általános költségekben. Ezeknek az úgynevezett rezsiköltségeknek a meghatározása a kereskedőre a legfontosabb, mert ezeket a kereskedő csak a múlt adatai alapján határozhatja meg és a kapott rezsikulcsot a jövőre kell alkalmaznia. De a jövőre csak úgy alkalmazhatja ezt, ha a forgalom és egyéb körülmények lényegesen nem változnak meg. Ha ugyanazon költségek mellett a forgalom növekszik, akkor a rezsikulcsot megfelelő módon csökkentheti, de ha a forgalom csökken, és az üzleti költségeket nem tudja megfelelő módon csökkenteni, akkor számolnia kell bizonyos veszteséggel, amennyiben az egységért a versenyképesség miatt nem emelheti. A kereskedőnek állandóan tanulmányoznia kell a forgalom és a költségek egymáshoz való viszonyát. A forgalom növekedésével általában a költségek is növekednek, de lehetséges, hogy a forgalom egységére eső költségek csökkennek, ilyenkor degresszív költségekről beszélünk; ha a forgalom növekedésével a költségek úgy növekednek, hogy a forgalom egységére jutó költségek állandók maradnak, akkor a költségek arányosak és végül, ha a forgalom növekedésével a forgalomegységére eső költségek növekednek, akkor progresszív költségekkel van dolgunk. A kereskedőnek az üzleti forgalomban azt az állapotot kell kikutatnia és ezt egyszersmind rögzítenie, amikor a forgalom egységére eső költségek állandóak, vagyis amikor a költségek a degresszív jellegből a progresszív jellegre térnek át, mert ekkor a költsé-

gek a forgalom egységére a lehető legkisebbek, ez az üzletnek az úgynevezett optimális, vagy máskép arányos foglalkoztatási foka. Ennek az optimális foglalkoztatási foknak a kikutatására tesz a kereskedőnek jó szolgálatot a statisztikai adatok vizsgálata, amely statisztikai adatok tulajdonképpen az üzleti könyvekben vannak feltüntetve a kettős könyvvitellel kapcsolatban. A statisztikai adatok alapján megszerkeszti a kereskedő a forgalom egységére szóló költségfüggvényt, amelynek a minimuma határozza meg az optimális fokot, vagy legalább is jó útmutatást ad ennek a foglalkoztatási foknak a kikutatására. Az úgynevezett költségfüggvényben a független változó a forgalom, a függő változó pedig a forgalom egységére eső költség. Ha az üzleti költségek bizonyos forgalom mellett degresszív állapotban vannak, akkor ez azt jelenti, hogy az üzletmenet még nincs eléggé kihasználva; ha viszont a költségek progresszív állapotban vannak, akkor az üzletmenet már túlságosan van igénybe véve, vagyis a forgalmat és a költségeket megfelelő módon le kell építeni; az optimális fok pedig azt mutatja, hogy az üzletmenet ilyen forgalom és ilyen költségek mellett a lehető leggazdaságosabban van igénybe véve.

Teljesen hasonló a helyzet az iparban, különösen a gyár-
iparban tömegárú gyártásánál. Ha például egy gyár egyetlenegy tömegcikket gyárt, ez a legegyszerűbb eset, akkor matematikai szempontból az a kérdés, hogy miképen alakulnak a költségek a termelés, illetőleg a foglalkoztatás fokozásával, és miképen alakul a termelés egységére, a gyártási egységre eső költség? Az előbb a kereskedelemmel kapcsolatban említett forgalomnak itt a gyárban megfelel a termelés mennyisége. A statisztikai adatok alapján itt is meghatározzuk a költségfüggvényt, azaz a termelés egységére jutó költséget mint a termelés mennyiségének a függvényét. A termelés egységére eső költség itt a gyárüzemben is teljesen hasonló módon viselkedhetik, mint a kereskedelemben, lehet degresszív, állandó vagy arányos és progresszív irányú. A termelés optimális foglalkoztatási fokát itt is az állandó, illetőleg arányos költségek állapota határozza meg. Itt is az egységre eső költség minimuma határozza meg az optimális foglalkoztatási fokot. A gyárosnak ezt az optimális foglalkoztatási fokot kell elérnie, mert ekkor tudja leggazdaságosabban kihasználni az üzemet. Épen ezért manapság már nagy gondot fordít a gyár-
ipar a termeléssel összefüggő statisztikai adatok gyűjtésére, mert ezeknek az adatoknak az elemzésével fontos következtetéseket tud levonni a termelés racionalizálására vonatkozólag. Magán-
gazdasági szempontból fontos még a haszon kérdése. A haszonfüggvény a termelt mennyiség értéke és az összes termelési költségek különbsége.

Megemlékezzünk még a termelés legfontosabb ágáról, a mezőgazdasági termelésről. A gazda a termelés eredményét csak akkor tudja komolyan értékelni, ha gondosan feljegyezte és értékelte a termeléssel járó költségeket. Igaz, hogy itt a meteorológiai viszonyok elhatározó befolyással vannak a termelésre.

Úgy a mezőgazdasági, mint az ipari és kereskedelmi vállalatokban a szellemi vezetés mellett az anyagi vezetés az, amely a matematika alkalmazására alkalmat nyújt. A vállalatok anyagi vezetése az üzleti könyvekben van lefektetve, amelyekbe a vállalatban beálló összes mennyiségi változásokat feljegyzik. Ezek a feljegyzések tulajdonképpen a statisztikai adatok összegyűjtése, az a rendszer pedig, amelyben ezek a feljegyzések történnek, a kettős könyvvitel rendszere. Az idők folyamán sok elmélet alakult ki a könyvelés technikájának az értelmezésére, azonban matematikai szempontból mindezek két alapegyenletre vezethetők vissza; az egyik az úgynevezett mérlegegyenlet (aktíva egyenlő passzíva plusz tisztavagyton), a másik pedig az úgynevezett tőkeegyenlet (aktíva mínusz passzíva egyenlő tisztavagyton). A gyakorlatban kizárólag az első egyenlet szerint könyvelnek azért, hogy az összes számlákon a tartozik és követel oldalak főösszegei bármely pillanatban megegyezzenek. Igaz, hogy ez gyakorlati szempontból jó ellenőrző módszer, de ezért fel kellett áldozni a könyvelés egyöntetűségét, vagyis a tisztavagyton-számlákon ellenkező módon kell könyvelni, mint a vagyonrész-számlákon, ami bizonyos tekintetben következetlen eljárás. Ha ellenben a tőkeegyenlet alapján történne a könyvelés, akkor az összes számlákon egyöntetűen lehetne könyvelni, ekkor azonban a vagyonrész-számlák egyenlegeinek a főösszege egyezné meg a tisztavagyton-számlák egyenlegeinek főösszegével; bizonyos, hogy ez kevésbé gyakorlatias ellenőrző mód, de a könyvelés következetes volna.

Nagy és döntő szerepe van a matematikának a hosszúlejáratú pénzügyi műveletek elméletében, a hiteléletben. Ezekkel a kérdésekkel foglalkozik a politikai számtan és a biztosítási matematika. Habár a biztosítási matematika is végeredményben hosszúlejáratú pénzügyi műveletekkel foglalkozik, az idők folyamán külön tudományággá fejlődött ki, és pedig azért, mert amíg a politikai számtanban a döntő tényező csak a kamatláb, addig a biztosítási matematikában a kamatláb mellett még ugyanolyan fontos szerepe van a halandósági stb. tábláknak, mint statisztikai számsoroknak. A politikai számtannak az egyik alapkérdése a kamatoskamat-számítás. A tőke növekedése a kamatos kamattal olyan törvény szerint történik, mint az organikus szervek szaporodása, mert mindkét esetben a növekedés arányos a mindenkori meglévő mennyiséggel. A növekedés törvényszerűsége az úgynevezett exponen-

ciális függvénnyel fejezhető ki. Innen van az, hogy a kamatos-kamat-számítás alapképlete nemcsak pénzügyi műveletekre használható, hanem általában a szerves lények szaporodásának, például az erdő faállományának, az állatok súlygyarapodásának a meghatározására is. Járadékok értékelése, kölcsönügyletekkel kapcsolatos törlesztési tervek készítése, leltározásnál vagyontárgyak értékelése, értékleírások mind úgyszólván tiszta matematikai kérdések. Fontos kérdés a jövedelmezőség megállapítása, melyekbe sokszor gazdaságpolitikai intézkedések is szerepet játszanak, magas fokú matematikai képzettséget igényelnek.

A mai gazdasági életben nagyon fontosak a biztosítás minden ágával összefüggő kérdések. Hogyan tud egy biztosító vállalat életjáradék-, vagy például haláleseti tőkebiztosítást vállalni stb.? A tapasztalat azt mutatja, hogy a biztosító vállalatok általában szilárd alapokon nyugvó intézmények. Ennek az az oka, hogy a kamatlábon kívül megfelelő statisztikai sorokat, halandósági stb. táblázatokat használ számításainak végzésére. Mindezeknek a statisztikai tábláknak az alapja az ugynevezett nagy számok törvénye, amelynek a lényege az, hogy a kevés számú esetekben mutatókozó szabálytalanságot a nagy számokban mutatókozó törvényszerűség iveli át. Ez a valószínűségi számításnak az alapja. Ugyan ez az elv nyilvánul meg a különböző kárbiztosításoknál is.

Eddig a magángazdaságtan és a magángazdasági élet olyan jelenségeivel foglalkoztunk, amelyek a matematikával összefüggésbe hozhatók. Most áttérünk a közgazdaságtan olyan jelenségeire, amelyek szintén mérhetők és így matematikai szempontból érdeklődésre tarthatnak számot. A közgazdaságtan idetartozó fogalmai főleg a következők: az ár, a kereslet, a kínálat, a járadék, a haszon, a forgalom, pénzérték stb. Ezeket a fogalmakat megfelelő módon definiálva mennyiségeknek tekinthetjük és ezek részben, vagy egészben egy gazdasági folyamat alatt egymást befolyásolják, vagyis az egyik mennyiség, vagy mennyiségcsoport változása egy másik mennyiségnek, vagy mennyiségcsoportnak változását vonja maga után. Ez a változás a legtöbb esetben tehát kölcsönös. Nem tudjuk azonban általánosságban ezek között a mennyiségek között levő vonatkozásokat kauzális kapcsolatokkal meghatározni. Például az árunak az ára függ a kereslettől és a kínálattól, ha a kereslet a megvételre keresett összes áruk mennyisége, a kínálat pedig az eladásra szánt összes áruk mennyisége. Ennélfogva az ár, a kereslet, a kínálat egy-egy függvénykapcsolat lehetőségét jelenti. Nem tudjuk azonban megmondani minden esetben, hogy a kereslet, vagy a kínálat nagysága oka az ár magasságának, vagy az ár magassága oka a keresletnek és kínálatnak. Csak azt tudjuk tehát megmondani, hogy a ke-

reslet és kínálat változásával az ár is változik; de fordítva is mondhatjuk, hogy az ár változásával változik a kereslet és kínálat. A gazdasági jelenségek vizsgálatánál a cél elsősorban az, hogy a jelenségek egymás között való összefüggését tanulmányozzuk. Megfelelő matematikai függvények szerkesztésére elsősorban statisztikai adatokra van szükségünk. Ilyen statisztikai adatok a közgazdaságtan köréből a legritkább esetekben állanak a szóban forgó kérdésre vonatkozólag rendelkezésre.* A magángazdaságok a legújabb időben már nagy súlyt helyeznek megfelelő statisztikai adatok gyűjtésére. De ha statisztikai adatok híján nem is tudjuk a kérdéses függvényt matematikai alakba önteni, mégis tudunk az összefüggésre vonatkozólag bizonyos tulajdonságokat megállapítani, amelyekből azért fontos következtetéseket tudunk levonni. Előzetesen tudjuk például azt, hogy a keresleti függvénynek olyannak kell lennie, hogy az ár csökkenésével a kereslet növekedik. De még ha elegendő statisztikai adatunk van is, arra törekszünk, hogy esetleg a pontosság rovására is az előállítandó függvény matematikai alakja lehetőleg egyszerű legyen, más szóval megelégszünk egy egyszerűbb közelítő függvénnyel. Ilyen egyszerűsítések a gazdasági életben különösen fontosak, mert hiszen a gazdasági életben az ember gazdálkodik, akinek szabad akaratú van, szabadon cselekszik és mérlegel. Mérlegelését befolyásolják esetleg etikai, vallási és más szempontok a szigorúan vett gazdasági szempontokon kívül. Hogy azonban a gazdasági kérdéseket teljesen tisztaságukban tudjuk tanulmányozni, a cselekvő emberről fel kell hogy tételezzük, hogy cselekedeteiben kizárólag csak gazdasági szempontok irányítják. Az ilyen ideális, a valóságban nem létező embert *homo oeconomicus*-nak nevezzük. Ez a közgazdaságban ugyanazt a szerepet játsza, mint például a fizikában az anyagi pont, a merev rendszer vagy az ideális gáz stb. Ilyen feltevések mellett határozhatjuk meg a közgazdaságtanban az úgynevezett természetes függvényeket, amelyek a kérdéses gazdasági folyamat lefolyásából adódnak. Ezek a függvények a közgazdaságtanban ugyanolyan, vagy hasonló szerepet játszanak, mint például a fizikában a Boyle-Mariotte-féle törvény az ideális gázak tulajdonságainak tanulmányozásában. Ilyen nevezetesebb természetes függvények a közgazdaságtanban a következők: a kereslet és kínálat függvénye az árnak, vagy fordítva az ár függvénye a keresletnek és kínálatnak; egy jószág haszna függ a rendelkezésre álló mennyiségtől; a kamat függvénye a tőkének és időnek; egy vállalat haszna függ az előállított termelvény árától, a költségektől és a forgalomtól; a gyártási költség függ a foglalkoztatási foktól stb. A termé-

* Az idevágó kérdések az *oekometria* körébe tartoznak.

szetes függvényeken kívül nagy szerepet játszanak a közgazdaságtanban még az úgynevezett mesterséges függvények is, amelyeket pontosan ismerünk, ezek emberi alkotások, rendelkezten vagy törvényeken alapuló gazdaságpolitikai intézkedések. Ilyenek például a szállítási tarifát megállapító, vagy az adók nagyságát jellemző és meghatározó függvények stb.

Míg a klasszikus közgazdaságtan bizonyos alapelvekből, axiómákból indul ki, addig a gazdasági kutatás újabb iránya, a konjunktúrakutatás tisztán tapasztalati tudomány. Tapasztalati adatokból indul ki és ezekből vonja le következtetéseit. Főleg a gazdasági élet dinamikus jelenségeit kutatja. A konjunktúrakutatás alapjául szolgáló statisztikai sorok úgynevezett idősorok, azaz a különböző időpontokban érvényes statisztikai adatokból vonja le a tanulságokat. Megállapítja különösen az állandó változás irányát, trendvonalat és ezen belül kutatja az esetleges idényingadozásokat. Fontos szerepet játszanak a mai gazdasági életben az indexszámok, amelyek szintén statisztikai idősorokon alapulnak. Az összetett indexszámok, mint az egyszerű indexszámok középértékei nagyon sokfélek lehetnek, mert egy számsorból végtelen sok módon lehet középértéket alkotni, tehát matematikai szempontból az indexszámok készítése nem egyértelmű feladat. Legfontosabbak és egyszersmind a legegyszerűbbek az aritmetikai, a geometriai, a harmonikus és a kvadratikuss középértékek. De ezen kívül számos más középértéket is használnak a gyakorlatban.

Amint az eddigiekből látható, a gazdasági élet jelenségeinek matematikai vizsgálatában elhatározó szerepe van a statisztikának. A statisztikai adatokat rendszeren egy koordináta-rendszerben grafikusan ábrázoljuk, ezekből rendszeren egy diszkrét pontsokaságot kapunk a síkon. Ha ezeket a pontokat egy törtvonallal összekötjük, kapjuk a grafikont; matematikai kérdés most már az, hogy az így kapott törtvonalat helyettesítjük egy folytonos görbevonallal, amely ehhez a törtvonalhoz lehetőleg jól simuljon. Ez tulajdonképpen az úgynevezett kiegyenlítés problémája, amely szintén nem egyértelmű feladat. A cél az, hogy lehetőleg matematikai szempontból egyszerű görbével történjék a helyettesítés. Leginkább arra törekszünk, hogy a görbe egyenlete lehetőleg alacsony fokú racionális egész függvénnyel legyen jellemezhető. Más szempontból ez azt jelenti, hogy amíg az eredeti törtvonallal kapcsolatban a véges különbségek elméletét kellene alkalmaznunk, addig az ezt a törtvonalat helyettesítő görbevonallal kapcsolatban a differenciál- és integrálszámítást alkalmazhatjuk, amely sokkal egyszerűbb, mint a véges különbségek elmélete.

Összefoglalva az eddigieket, azt látjuk, hogy a gazdasági élet jelenségei nem tárgyalhatók egyöntetűen a matematika formanyelvével, mint például a fizika jelenségei. Ennek az az

oka, hogy a gazdasági életben az ember, az ő szabad elhatározásával és mérlegelésével végzi a gazdasági tevékenységet. Sok esetben gazdaságpolitikai intézkedések befolyásolják eslekményeit, amelyeknek erős befolyása lehet a gazdasági jelenségek kialakulásában. A matematika módszerének tehát ezekre a mesterséges intézkedésekre is figyelemmel kell lennie.

Luckhaub Gyula.

KÖZLEMÉNYEK.

A tengerentúli gabonatermés és gabonapiac figyelemmel az európai gabonatermelésre.

Az *Északamerikai Egyesült Államok* 1943. évi gabonatermésének végleges becslési adatait most tették közzé és ezek a következőket mutatják. A búzatermés 836 millió bushel volt az előző évi 981 millióval szemben, a termés tehát nem kevesebb, mint 145 millió bushellel volt kisebb, ami több, mint 15%-nak felel meg. Az árpa termése 429 millió bushel volt 426.2 millióval szemben, a zabé 1143 millió 1358.7 millióval szemben, a rozsé 31 millió, 57.2 millióval szemben és a kukoricaé is 3076 millió bushel 3175.2 millióval szemben. Az összes gabonanemekből az Egyesült Államokban kerekén 100 millió métermázsával volt kisebb a megállapított termés, mint az előző esztendőben. Igen figyelemre méltó, hogy emellett az Egyesült Államok sertésállománya az összeírás szerint kerek 127 millió volt, az előző év ugyanazon időszakában talált 105 millió darabbal szemben.

Természetes tehát, hogy az amerikai gabonapiac erre a terméskiesésre erősen reagált. A chikágói tőzsdén az év elejétől kezdve a búzahatáridő bushelenként 138 centről csaknem szakadatlan emelkedéssel $169\frac{3}{4}$ centre emelkedett. Miként a májusi határidős jegyzés, úgy a júliusi is az év végéig $167\frac{3}{4}$ centre emelkedett s a szeptemberi búza is 167 centet ért el. Százalékszerűen a rozs áremelkedése még nagyobb volt, több, mint 70%-ot tett ki. A kukorica ára az Egyesült Államokban is meglévén kötve, az áremelkedés szűk keretek közt mozgott, az eredeti 95 centről 100 centre emelkedett márciusig és ezen időponttól az év végéig csupán 1 centtel emelkedhetett. Nem kétséges, hogy szabad áralakulás mellett ebben is hasonló lett volna az áremelkedés, mint a búzánál. A zab árjegyzése 1943 elején 46 cent volt bushelenként és $78\frac{1}{2}$ centtel zárt, ami csaknem 80%-ot tesz ki.

A gabonafélék kisebb termésének oka a kora tavaszi kedvezőtlen időjárásra vezethető vissza, melynek következtében a fagykárokat 11.1%-ra becsülték az előző évi 7%-kal szemben. Az áralakulás nemcsak a kisebb terméssel, hanem a sertésállomány jelentékeny növekedésével is magyarázható.

A *kanadai* gabonatermés becsléseinek végleges adatait még nem tették közzé, hanem csak a november 1-i előbecslés adatai állnak rendelkezésre. A termés kevesebbtele itt még jóval nagyobb, mint az Egyesült Államokban. A búza termése a becslés szerint 293.7 millió bushel volt az előző év 592.7 millió busheljével szemben, az árpáé 215.8 millió az előző évi 259 millióval szemben, a zabé 482.8 millió 652 millióval szemben. Kanada gabona termése is csaknem 100 millió métermázsával volt kisebb, mint az 1942. évi.

Kanadátan a gabona áralakulása kevésbbé pontosan kísérhető figyelemmel. Winnipegben hosszabb időn át csak egy határidős jegyzés volt, azután kettő, később három, s az 1943 szeptember 27-én teljesen beszüntették a búza határidős jegyzését, abban az időpontban, amidőn 120 centre emelkedett. Azóta közölték, hogy a belföldi malmok az őrléshez szükséges búzamennyiséget bushelenként 77 centtel szerezhetik itt be, hogy az Egyesült Államoknak és más szövetséges országoknak Fort. William paritásban 125 centért szállítják a búzát, minden más vevőnek pedig 141 centért. Ez a megállapítás a határidős jegyzés beszüntetésének is magyarázatát adja. Az árpa és a zab áralakulása nem érdekes, mert e két termény ára hivatalosan van megállapítva.

Ami *Ausztrália* termését illeti, erről elég annyit közölni, hogy a korábbi termésekből fennmaradt fölösleget búzában mintegy 50 millió métermázsára becsülték, az új termést pedig körülbelül 30 millió métermázsára. Ez a földrész az északi földteke piacaitól oly távol van, hogy innen oda gabonát szállítani a hajótér hiánya miatt nem lehetett és csak az indiai éhínség enyhítésére szállítottak innen körülbelül 500.000 métermázsa gabonát, ami azonban a nagy készletfeleslegekből származó gondokat nem tüntette el.

Argentína aratása folyamatban van. Az első becslések szerint 79 millió métermázsa búza, 14 millió q rozs, 9 millió q árpa és 21 millió q zab termése várható. A búzának ezt a termését jónak mondják, a zabtermés a rendesnek kétszerese, a rozs és árpa termése a rendesnek megfelelő. E gabonanemeknek vetésterülete összesen 13.9 millió hektár, körülbelül csak 2%-kal nagyobb a múltévinél. Ha az első becslés adatai helyesek, akkor a termés búzában 25 millió q-ával, zabban 10 millió q-val lesz nagyobb az előző évinél.

A termés és az ár alakulásánál nemkevesbbé érdekelhet a készlet-mennyiségekre vonatkozó megállapítás. Az Egyesült Államok földművelésügyi miniszteriumának jelentése szerint a négy főkiviteli országnak, az Egyesült Államoknak, Kanadának, Ausztráliának és Argentínának *búzakészletei* az 1943. év negyedik negyedének elején 1.77 millió bushelre rugtak. Ez körülbelül valamivel több, mint 480

millió métermázsza, mikor a világtermés Oroszország és Kína nélkül mindössze 3.73 milliárd bushelt, illetőleg 1015 millió métermázsát tesz ki. Ugy számítják, hogy az Északamerikai Egyesült Államok maguk kerekén 1150 millió bushelt használnak fel búzában az új termésig és ezáltal az Egyesült Államok 608 millió bushelnyi készlete kerek 300 millió bushelre, illetőleg 81.6 millió métermázsára redukálódnék.

Teljesen más a búza statisztikai helyzete Kanadában. A korábbi évekből származó készletek és az új termés mennyisége a gazdasági év elején csaknem 1 milliárd bushelt tettek ki, ami mintegy 270 millió métermázsának felel meg. Ebből normális években 80 millió métermázsát szoktak legfeljebb belső fogyasztásra és kivitelre felhasználni. Ez évre magasabb kiviteli mennyiségekkel kell számolni. Oroszország búzahiányban szenved és oda tekintélyes mennyiségeket szállítanak. Az Egyesült Államok is nagyobb igényekkel lépnek most fel, de csak hezzávetőleg lehet megállapítani, hogy mily mennyiségek szállíttatnak majd oda. Egyelőre meg kell elégedni azzal az adattal, hogy az Egyesült Államok kormánya a kanadai kormánnyal 150 millió bushel, tehát több, mint 40 millió métermázsza búza megvásárlására tárgyalásokat kezdett. Kisebb tételek, 1—2 millió bushel hetente átmegy a déli határon, pontos számokat megtudni azonban igen nehéz. Csak körülbelüli számítások szerint az új búzaévben, tehát 1944 júliusáig mindenesetre még legalább 140 millió métermázsza búza áll majd Kanadában kivitelre rendelkezésre és ez megfelel annak a mennyiségnek, amely a háború előtti években Európába s az Európán kívüli helyekre kiszállíttatott.

Az argentinai helyzet most még nem tekinthető egész világosan át. A kivitel céljára rendelkezésre álló mennyiségeket a múlt év november elsején 30 millió métermázsza búzában állapították meg, amihez az új termésnek körülbelül 80 millió métermázsza mennyisége jön. Ebből a saját szükségletet élelmezési célokra 35 millió métermázsára, fűtési célokra 25 millió métermázsára becsülik, úgy hogy mintegy 50 millió métermázsza kerülhetne kivitelre. A földrajzi fekvés és a kereskedelmi kapcsolatok szerint jelenleg az Egyesült Államok fogják ezt a mennyiséget túlnyomórészt megvásárolni.

Ausztráliában az új termés mennyisége még ismeretlen tényező. Kezdetben az átlagosnál kisebbnek mutatkozott a búzatermés, később javultak kilátásai, de megbízható becslésadatait még nem lehetett látni. Korábbi termésekből a fölösleget a múlt év augusztusában 50 millió métermázsánál valamivel magasabbra becsülték. Azóta Ausztrália India részére szállított bizonyos mennyiséget, az új termés azonban a készleteket 20—30 millió métermázsára emeli majd.

A *tengerentúli búzakészletek* ennek a termésévnnek a végén

valószínűleg 250 és 300 millió métermázsza között lesznek majd és normális viszonyok között minden fogyasztási igényt ki-
elégíthetnének. A háborúban levő országok és különösen az Egyesült Államok búzaszükséglete azonban óriási mennyiségre nőtt. E mellett az Egyesült Államokban nagy területeken roszszul indult az 1943. őszi búzavetés s ha ennek eredménye tényleges rossz termés lenne, akkor nemcsak az Egyesült Államok, hanem Kanada készletei is mind elfogynának és Argentina készletének is legnagyobb része felhasználódnék.

A világ gabonatermelésében a háborús évek alatt kétség-telenül nagy eltolódások következtek be. A hadviselő államok közül azok, amelynek módjukban volt, a gabonatermő területeket igyekeztek növelni, más országokban a háború a vetésterületek csökkenését idézte elő. A hadviselő államok vetésterületének nagyságáról és termésének mennyiségéről adatokat alig lehet kapni, azokat nem teszik közzé és inkább becslések-ből következtetnek. A tengerentúli országokra vonatkozó fenti adatokhoz azonban nem lesz érdektelen talán egyes háború előtti statisztikai adatokat közölni. Az Egyesült Államok szántóföldterületének 23% volt búzával és rozssal bevetve. Kanadában 37%-a, Argentínában 30%-a, Ausztráliában 57%-a. Összehasonlításként állítsuk ehhez még az európai nagyobb gabonatermelő országok háború előtti adatait. A búza- és rozsterület a szántóföldterület 40%-át tette ki Magyarországon, 33%-át Németországban, 30%-át Franciaországban, Olaszországban és Jugoszláviában, 27%-át az európai Oroszországban és 25%-át Romániában. A hektáronkénti átlagos búzatermés az Egyesült Államokban a háborúelőtti öt évben 9 q, Kanadában 9.1 q, Argentínában 9.3 q, Ausztráliában 8.4 q volt. Az európai fent említett országok átlagos búzatermésai ugyanez években így alakultak Magyarországon 13 q, Németországban 21.5 q, Franciaországban 15.5 q, Olaszországban 14 q, Jugoszláviában 10.5 q, az európai Oroszországban 7.2 q, Romániában 10.2 q.

Ami a kukoricát illeti, az Egyesült Államokban a szántóföldterületnek kerek 30%-át tette ki a kukoricaterület, Argentínában 15%-át, Magyarországon 20%-át, Olaszországban 11%-át, Jugoszláviában 35%-át, Romániában 34%-át, Oroszországban 18%-át. A kukorica átlagtermése ebben az öt évben az Egyesült Államokban 14 q, Argentínában 19.5 q, Magyarországon 16.5 q, Olaszországban 18.8 q, Jugoszláviában 16.2 q, Romániában 10.9 q, Oroszországban pedig 10.2 q volt hektáronként.

Azok az adatok és számok, amelyek a tengerentúli és részben az európai gabona- és kukoricatermelésre vonatkoznak, számszerűen talán nem egészen pontosak és jórészt túlhaladtak is. Alkalmasak lehetnek talán mégis arra, hogy általános képet nyerjünk magunknak a földművelés e legfontosabb szektorának helyzetéről és bizonyos következtetéseket vonjanak

le azok, akik az átmenetgazdaság kérdésével foglalkoznak. Talán elég világosan kikövetkeztethető ezekből az adatokból, hogy a háború befejezésekor és valószínűleg ezt követően még néhány esztendőig is a gabona- és kukoricatermesztésnek értékesítési gondjai nem lesznek nagyok, mert részben a hajótér hiánya, részben az elpusztított területeknek nagysága, részben pedig az európai lakosságnak fellendülő fogyasztása az összes készleteket fel tudja majd venni, ha csak rendkívüli nagy termések túl és innen a tengeren nem szolgáltatnak szokatlanul nagy mennyiségeket. A tengerentúli országok mezőgazdasági üzemrendszere és munkás viszonyai mellett a termésátlagok nagyobb mértékű emelkedésére alig lehet számítani. Az európai országok közül azok, amelyek fejlett termelési technikával már eddig is oly magas termésátlagokat értek el, mint például Németország vagy Hollandia és Dánia, ahol a búza átlagtermése a hektáronkénti 30 métermázsát megközelítik, az átlagokat aligha tudják majd számottevően fokozni. A világ gazdasági és életviszonyainak a háború befejezését követő időszakban beálló javulása után azonban azokban az országokban, ahol a gabona- és kukoricatermesztésnek természetes előfeltételei többé-kevésbé meg vannak, átlagterméseiknek fokozására mindenesetre az eddiginél erősebben kell törekedniök. Ez azzal az eredménnyel járhat, hogy a nagyobb termés következtében csökkenthető lesz a saját szükségletet fedező gabona területe és a felszabaduló részen nagyobb mértékben lehet majd takarmányt, magvakat és zöldséget termeszteni, amely mezőgazdasági terményekben közvetve és közvetlenül aránylag rövid idő alatt az újra éledő világban valószínűleg nagy lesz a fogyasztás igénye.

Eber Ernő

Gazdasági romanticizmus és a tiszta hozadék.

A „Giornale degli Economisti e Annali di Economia” nem régen megjelent 1942. évi 9—10. (szeptember—októberi) számában *Del „romanticismo” e del „prodotto netto”* címen (írta: *Agostino Lanzillo*) figyelemreméltó tanulmány jelent meg, melynek tárgyköre és fejtegetéseinek szempontjai olvasóink behatóbb érdeklődésére tarthatnak igényt. Jónak láttuk a tanulmány tartalmát e rovatunkban részletesebben ismertetni.

Lanzillo abból indul ki, hogy a háború következtében az európai köztudatban újból feléledtek a kommunista eszmék. A mai gazdasági és társadalmi kérdések megoldására vonatkozó kommunista formula iránt különösen az ifjúság körében oly élénk tudományos kíváncsiság mutatkozik, amilyenre hosszú évekig nem volt példa. Sokan azt hiszik, hogy a háború

utáni válság drámai óráiban a modern szellem előtt felsorakozó megoldások között ott lesz a kommunista megoldás is. Nehéz lenne megmondani, hogy ez a megoldás előtérbe fog-e kerülni és milyen mértékben. Sok olyan formula van, amelyet általánosságban tartott, bizonytalan eszmékre, amilyen a kommunista is, alkalmazni lehet. A mythikus kifejezéseket sokféle módon jól el lehet álcázni s azután nem annak, ami, hanem valami másnak kinyilatkoztatni. A történelemben találunk példákat arra, hogy középkori és XV. századbeli rendszereket ügyes és gátlás nélküli politikusok „új rendszer”-ként mutattak be. Lehet, hogy holnap valamely oligarchikus rendszert kommunizmusként fognak hirdetni. A kommunista ideológia lélektani tartalmát kell vizsgálni. A kommunizmus a romanticizmusnak, vagyis az emberi szellem egyik, talán örök megjelenési formájának egy változata. A szerző szerint a romanticizmus az emberi lélek alkotóeleme, védőeszköze, szenvedéseink elleni korrektívum. Szociális válság idején az ember oly terveket törekszik felépíteni, amelyeknek minden bajt meg kellene mágikus erővel gyógyítaniok s az elvesztett boldogságot vissza kellene hozniok. A kommunista ideológiához való visszatérés ez értelmezésében megfelelne a tényleges helyzetnek. A fáradt és szenvedő lelkeknek menedékkül szolgál. Hogy a kommunizmus romantikus jellegét megértsük, az ideológiát lélektani és politikai elemekre kell bontani, vizsgálni, hogyan alakul ki és milyen utakon jut hívei öntudatába. A kommunista felfogásmód nem racionális, hanem az érzelmek, indulatok, ösztönök eredménye és homályos. Olykor a kommunizmus utáni vágyódás a legnemesebb érzelmekből fakad: az altruizmusból, a szolidaritás szelleméből, a hitből; máskor a legalacsonyabb érzelmekből, a boldogoknak vélt osztályok, egyének iránti gyűlöletből, irigységből stb. A kommunizmus lélektani alapja a társadalmi rétegek, a kor, a mindenkori viszonyok, a vérmérséklet szerint változik. A kommunizmus utáni vágyódás valami ismeretlen utáni vágyódás s a varázsa éppen ebben az ismeretlenben van, amellyel körülveszi magát. A kommunisták nem nyilatkoznak arról, hogy a jövőnek milyennek kellene lennie, s ennek nem is lenne jelentősége, mert semmiféle forradalmi szervezet sem láthatja a jövő konkrét vonalait. Az azonban, hogy a kommunisták hallgatnak a jövőről, nem óvatosságból történik, hanem elméletük benső bizonytalansága miatt, mert nem értenek egyet arra nézve, amit akarnak, helyesebben: nem is tudják, milyen az a rendszer, amelyért küzdenek. Még egy félreértés van a kommunista ideológiában: a kommunista abból a feltevésből indul ki, hogy az ő saját romantikus szentimentalizmusa, az a képessége, hogy személyiségéről, a tulajdonjogról stb. lemond, minden emberben közös, vagyis pl. minden ember (kivéve a polgárságot és a gazdago-

kat) híve az egyenlőségnek, tehát hajlandó lemondani a munkával szerzett pozíciójáról, vagy a szellemi képességeinek, erejének, ügyességének kijáró előnyökről s elfogadja azt, hogy a még ki sem alakult, eljövendő kommunista társadalomnak egyenlő és nem differenciálódott atomjává válják. Ez elég annak az igazolására, hogy a *tiszta kommunizmus* semmiféle alakjában sem bírhat szilárd alappal. Az emberek nem egyenlők, nem is az egyenlőséget szeretik, hanem az egyenlőtlen-séget, mert a személyiség az egyes embernek azt a törekvését jelenti, hogy mások között előbbrejusson, felülkerekedjék, kitűnjék. Abban a tekintetben, hogy a kommunizmus megvalósítható-e, a kommunista propagandának a végső következményekben nem válik hasznára az orosz példára való hivatkozás.

Az orosz kommunizmus nem olyan, amilyennek az elmélet szerint a kommunizmusnak lennie kellene, hanem állami kollektívizmus, amelyben az állam szigorúan központosítja a tőke szerepét, gondoskodik az új beruházásokról, a nemzetközi kereskedelmet ő üzi és állami szervek és hivatalok útján ő az egész gazdasági tevékenység vállalkozója. Nem ez az a kommunizmus, amely az ifjúság, a nyugtalan lelkek, az irodalmárok és költők romantikus képzeletét hevíti. W. H. Chamberlain amerikai újságíró az orosz forradalom történetéről szóló kétkötetes munkájában kimutatja, hogy Leninnek a teljesen nincstelenek nagy tömegére kellett támaszkodnia és a kiéhezett tömegek éppen nem nemes indulatait kellett élesztgetnie; mindamellett a kommunizmus Oroszországban sem győzhetett volna, ha a szociáldemokraták széleskörű közép osztályra támaszkodhattak volna; ez azonban Oroszországban nem volt. A szerző szerint 1936-ban mégis vissza kellett állítani a tulajdonjogot, amennyiben az említett évi alkotmány 8. §-a szerint „a kolkhoszok által elfoglalt földek használata örök időkre fizetés nélkül a kolkhoszokat illeti”; a tulajdonjogra vonatkozó 10. §. pedig kimondja a végrendelkezés és öröklés jogát is. Oroszország példája azt mutatja, hogy a nagyipari termelés szükségszerűségeire lehet új megoldást találni, mert a forradalmi formula arra szolgált, hogy hatalmas ipari és mezőgazdasági átalakulás valósuljon meg, de nem igazolja hasonló forradalom szükségességét más országokban. Az orosz kísérlet nagy jelentőségű a történetíró és a közgazdász számára, de nem a kommunista prozelitizmus számára, mert Oroszországban a romanticizmus korszaka 1922-ben lezárult és nem nyílt meg újra, az orosz politika pedig az évszázados hagyományos utat követi. A kommunista ideológiát erkölcsi jelentősége és az tartotta életben, hogy az 1917–1922. évi forradalom, mint minden forradalom a vezető osztályokban teljesen új embereket állított a régiék helyére, amennyiben a munkásosztályból származó egész sereg államférfit, politikust, tábornokot állított a

hatalom élére, ami a munkásság világmozgalmában nem csekély jelentőségű tény. A kommunista ideológiát végül ügyesen használta fel az új vezető osztály a külpolitika eszközeként s ez az URSS-nak történelme viharos és drámai óráiban nagy hasznára volt. Az igazság az, hogy a „felforgató” eszmék, így a tiszta és teljes kommunizmus, amelyek egykor a társadalmi átalakulás vakmerő rendszereinek tűntek fel, ma elavult, erőtlen eszméknek bizonyulnak.

Aki ma olvassa Marx-ot, látja, mennyire elavult. A két világháború közötti technikai, gazdasági haladás, a közgazdasági és politikai események, a közgazdaságtudomány átalakulása és a nagyjelentőségű tudományos eredmények, valamint a most folyó háború az 1848. és 1914. közötti változásoknál és átalakulásoknál sokkal szélesebb körűeket és gyökeresebbeket hoztak magukkal. A mostani háború előtt 10 évvel kitört válság megmutatta, hogy a gazdasági rendszer képtelen önmagán segíteni, s hogy a szocialista vagy kommunista rendszer még kevésbé lett volna képes a válságot elhárítani vagy leküzdeni, mint a magánvállalkozás rendszere. Az 1935–42. években kitűnt, hogy az egyensúlyzavarok minőségileg és mennyiségileg oly hatalmasok voltak, hogy felülmúlták mindazt, amit előre lehetett látni; ugyanakkor a világ konstruktív képességei viszont nagyszerűek voltak. A mostani háború végén, különösen ha bizonyos feltételek bekövetkeznek, a gazdasági potenciális képességek oly hatalmasok lesznek, hogy rövid időn belül lehetséges lesz a szétrombolt városokat felépíteni, a hajózást és vasúti forgalmat újra rendbehozni, az egész világon nagyon gyors. rendes éjjeli és nappali légijáratokat indítani s egyúttal a piacot az összes keresletetknél, még a túlzottaknál is, rendkívül alacsony termelési költségek mellett telíteni. Nincs közgazdász, aki kételkedhetnék abban, hogy ha a termelőerők és a jószág-tényezők működésben lesznek, *a világ mai termelő berendezkedése képes lesz minden embernek a nyugodt jólét életszínvonalát túlzott munkaenergia-kifejtés nélkül biztosítani.* Azok a nehézségek, amelyek ez általános jólét megszerzésének az útjában állnak, nem szociális, hanem politikai természetűek. Tehát külső akadályai: a nemzeti és nemzetközi egyensúlyzavarok, széles néprétegek konzervatív, félénk ösztöne, az emberek kicsinyességei, különféle népek vezetőinek alkalmatlansága, a bátortalanság, nyomorúságos, de szívós érdekrétegeződések rövidlátó ellenállása.

A modern kritika szerint maga az *osztályharc* jelensége sem örök, megdönthetetlen eleme az emberiség történelmének, hanem a történelmi pillanat szerint megvan, vagy enyhül, elcsendesül vagy újra feléled. Elég arra a mély változásra gondolni, amelyen az osztályharc elmélete Marx óta keresztülment; elég az 1848–1942. közötti évszázadban átért tapasztala-

tokat megvizsgálni; ebből kitűnik, mennyire meggyengüitek maguk azok a kritikai alapok, amelyekre a *szocialista iskola* alapította annak idején a maga elméletét. Az osztályharc ma az osztály, helyesebben: az osztályok harca; valamely államnak bizonyos adott politikája sokkal döntőbb fontosságú valamely dolgozó osztályra, mint a béremelés; valamely helytelen pénzügyi politika a dolgozó osztályokra súlyosabb gazdasági következményekkel jár, mint az, ha a vállalkozók országos egyesülése ellene szegül munkásai kívánságának. A gazdasági kilengések, amelyek még ismeretlen okok miatt időnként megrendítik a piac alakulását, jószágrombolást idéznek elő és a nép helyzetét súlyosra fordítják, még pedig annál a vélt tökefelhalmozódásnál számottevőbb mértékben, amelynek Marx oly nagy jelentőséget tulajdonított. De maga az a felfogás sem felel meg a valóságnak, hogy egy-egyetlen munkáosztály van s ennek érdekei azonosak; vannak erős és gyenge szakszervezetek, vannak olyanok, amelyek a munkapiacra uralkodnak s vannak olyanok, amelyek más szakszervezetek akaratának vannak alárendelve. A tapasztalat szerint a szocialista színezetű munkásmozgalom a ciklusok szakaszainak megfelelően erősödik vagy gyengül. A fellendülés szakaszában a szocialisták forradalmi lendülete ellanyhul; a gazdaságilag súlyos időkben viszont új erőre kap. A gazdag országokban (Angliában, az Egyesült Államokban, Belgiumban, a skandináv államokban) a mozgalomnak a felírata szocialista, de lényegében szakszervezeti konzerváló blokk. Az osztályharc nem örök törvény, tehát annál kevésbbé van szükségszerű kapcsolatban a kapitalista gazdasági rendszerrel, hanem oly tendencia, amely csak bizonyos adott történeti és gazdasági feltételek fennforgásával kapcsolatban lép működésbe. Nem abszolút törvény, hanem egyike a társadalmi tényekre ható sok elemnek; fontos, de nem döntő. A társadalmi forradalom szükségszerűsége nem végzettszerű, könnyörtelen törvény; még a marxista magyarázat szerint is az általános nyomor idején következik be, míg a közgazdaság fellendülő szakaszaiban enyhül.

Másik fontos tényező az *állam*; ma nem egy egyetlen osztály képviselője, hanem külön valóság, önálló érdektömeg, amely akaratát a munkáosztályok, a középosztályok és a munkaadó-osztályok ellen is érvényesíti; oly hatalomforrás, amelynek nincs szüksége arra, hogy egy osztályt képviseljen, hanem könnyen uralma alá hajthatja valamennyi osztályt. Az állam modern technikai felszerelésű fegyveres erőkkkel rendelkezik, amelyek az államot polgáraiya szemben sérthetetlené teszik s egyúttal arra képesítik, hogy akaratát bárkire könnyen rákényszerítheti. Az utolsó évtizedek története nem egyéb, mint mozgófényképszerű leírása annak a folyamatnak, hogyan jutott az *állami osztály* döntő túlsúlyra az összes többi társadalmi osztályok

fölött. A tapasztalat még valamire tanít, arra, hogy a háborút a forradalommal dialektikusan összefüggő jelenségnek kell tekinteni; a két fogalmat együtt kell vizsgálni abban az értelemben, hogy az államok helyzetei csak oly forradalom következtében módosulhatnak, amely valamely háborúnak kísérő jelensége vagy befejezője.

A háború után a helyzet bonyolult és ellenmondásokkal teli lesz; a gazdasági bajok átmenetiek lesznek, minthogy a világ termelő berendezései óriási mértékben fogják erejüket visszaszerezni és termelni; ezzel szemben súlyos politikai és pénzügyi nehézségek fognak jelentkezni. A marxista rendszerek összes hagyományos formáikban túlságosan egyszerűek és túlhaladtak ahhoz, hogy normális rendszert tudjanak létrehozni. A szocializmusért vagy a kommunizmusért vagy egyik-másik gazdasági ág nacionalizálásáért folyó harc vagy valamelyik plutokrata elleni harc nem hozna eredményt, hanem csak oda vezetne, hogy az anyagi és erkölcsi energiák és erőforrások elfecsérlődnének.

A nemzetközi gazdasági probléma, amelyet nemzedékünknek a háború után meg kell majd oldania, a következőkben foglalható össze: *a nemzetközi viszonyokat racionálisan kell rendezni s oly racionális gazdaságpolitikára lesz szükség, amely a gazdasági és pénzügyi stabilitást biztosítani tudja.* Mindegyik kérdés első sorban politikai megoldást kíván, s azután gazdaságit; *műszaki megoldást* és nem pusztán osztályjellegűt; *pénzügyit* és nem a szociális megosztás kérdéséét s végül *töredékes* és nem integrális megoldást. Vagyis nem a társadalmi struktúrát kellene megváltoztatni, hanem az államok vezetésének *módszereit* kell módosítani, tökéletesíteni, megújítani úgy a belpolitikában, mint a nemzetközi viszonylatokban. Ez igen súlyos feladat, valóságos forradalmat tesz szükségessé, de nem a negyvennyolcas minták szerinti hagyományos forradalmat. A nemzetközi politikai viszonyok rendezése a békeszerződéstől függ. Az olyan reális gazdaságpolitika, amely a gazdasági stabilitást biztosítani tudja, minden országban nagy belső problémák megoldását igényli. Mert a gazdasági stabilitást nem szabad a gazdasági haladás rovására megvalósítani. Nem szabad a világnak olyan közepes gazdasági rendszert adni, amely azért stabil, mert statikus, nem szabad az emberiséget változatosság és értelem nélküli stacionaer gazdasággal megnyomorítani.

Az alapvető követelmény tehát ez: valamennyi reformnak arra kell irányulnia, hogy a *tiszta hozadék* ne csökkenjen, hanem emelkedjék s hogy meglegyen a biztonsága annak, hogy a jövedelmezőség a legbecsvágyóbb kilátásokat is kielégítse. Ma senki sem tudja, hogy ezt milyen úton lehet elérni. Példaképen a szerző a következőket hozza fel: 1. Nem célszerű

az államok gazdasági és politikai hatalmát növelni, hanem a szakszervezeteknek (vagy a korporációknak) kell az állam közgazdasági teendőit átvenni. 2. Az államoknak oly politikát kell folytatniok, amely valamennyi társadalmi kategória törekvéseit megérezze s az államok ne álljanak távol az ország általános követelményeitől. Az állam van a polgárért s nem megfordítva; az állam kell, hogy az általános jólét eszköze legyen s polgárait ne használja kísérletei eszközéül. 3. Nem szabad megszüntetni a magánvállalkozást és a vagyoni jogi biztonságát; senki elől sem szabad elzárni a társadalmi lépcsőn való felfelé haladás útját. 4. A pénzrendszert stabillá kell tenni, mert a vezető osztályok tévedéseiket pénzügyi mesterkedések útján (és nem a munkabérekben keresztül) fizettették meg a munkásosztályokkal. 5. Nem célszerű dolog valami esodálatos háborúutáni mithoszt élesztgetni; a háború utáni kor fájdalmas és keserves lesz, munkanélküliséggel, tőkehiánnyal, közlekedési bajokkal és pénzügyi válsággal. Ezek legjobb orvosszere az idő és zavartalan nyugalom a beteg számára.

A munkásosztálynak is megvannak a maga követelései; így pl. *legelső sorban* a hatékony szervezkedés; a politikai és gazdasági rugalmasságot, valamint a legigazságosabb jövedelemeloszlást csak az olyan politikai rendszer biztosíthatja, amelyben az összes érdekeltek szakszervezetekbe tömörülhetnek s ezeknek módjukban van az állammal és a vállalkozói szervezetekkel szemben a munkásosztályok jogait képviselni. *Gazdaságilag* pedig szükséges, hogy a dolgozók osztálya szervezetei útján intézményesen legyen részese a vezető osztálynak. A munkásosztály gyakran állt távol egész Európában a közügyek vezetésétől és ez nem kis mértékben volt oka a világra zúdult fájdalmas eseményeknek. A szakszervezetek politikai tevékenysége bizonyos területeken az államot is helyettesítheti a leghatalmasabb iparágak feletti ellenőrzéssel járó funkcióiban és hozzá fog járulni annak a gazdaságpolitikai formulának a felkutatásához, melyben ma minden egyes ország tömegei jólétének a titka összegeződik. Másrészt a munkáskérdés nagy mértékben a szakszervezetek erkölcsi fejlődésének, etikai felemelkedésének a problémája; hiszen *a felelősség adja meg az embereknek az erkölcsi és politikai öntudatot*.

Végül szembe kell nézni annak a szükségszerűségével, hogy a dolgozó osztályok igazságos képviselőket kapjanak a vállalatok vezetésében, ami megnyithatja az útját a nyereségben való közvetlen részesedésének. Ha a munkásságnak képviselői lesznek a vállalatok igazgatóságában, fokozatosan jobban megismeri a kicsinyes munkabér-kérdésektől különálló egységes vállalati érdekeket. Ma a vállalatok a különféle állami bürokráciák politikai, pénzügyi és gazdasági ellenőrzése alatt állnak s a kormányok sok kötöttséget és terhet a *dolgozók vé-*

delmével indokolnak. Eszszerűbb és rugalmasabb a szakszer-
vezeti közegek által vezetett dolgozók csoportjaival közvetlen
kapcsolatokat létesíteni. Más feladatokat a politikai tevékenység
és a társadalmi szükségszerűségek fognak kijelölni.

Minden lépésnek azt a célt kellene szolgálnia, hogy sokrétű
és összehangolt munkával megteremtse a jólét feltételeit, nem
pedig azt, hogy egyetlen és ezért utopisztikus programra töre-
kedjék. Ha ez így lehetne, akkor ez igazán a romanticizmus
alkonyát jelentené.

R.....r

IRODALOM.

Csoportos és összefoglaló ismertetés.

Négy gazdaságstatisztikai tanulmány a magyarországi áralakulásról. Tanulmányok. II. sorozat. A magyar Gazdaságkutató Intézet 22. sz. különkiadványa. Budapest, 1943. 98. old.

A háborús állapot a gazdasági élet menetében több olyan elváltozást okozott, melyek erősen átformálták a magyar gazdasági élet szokott képét is. E változások szembetűnőek a piaci egyensúly feltételeinek eltolódásaiban, különösen az áralakulásban és itt is elsősorban az árrendszer mezőgazdasági részének kiegyensúlyozatlanságában.

Az első tanulmány „*A harmonikus mezőgazdasági árszint-alakítás problematikája*” (Írta Varga István) megkísérli az ezzel kapcsolatban felmerülő fontosabb kérdésekkel tüzetesebben szembenézni. Olyan áralakítás feltételeit keresi, mely egyrészt összhangban van „a nemzetgazdasági célszerűség”-gel, másrészt pedig a jövedelmezőség biztonságával. Az elsőt jelenteni akarja „annak elérése, hogy a különféle termelési ágak egymáshoz való viszonya a termelési optimumnak és a nemzetgazdaság szükséglete szerint jelentkező kereslet arányainak megfelelően” (11. old.); a másodikat pedig jelenti oly rentabilitás biztosítása, mely a mezőgazdasági termelés folytatásához, sőt fejlesztéséhez a jelenlegi viszonyok között elegendőnek látszik. Valószínűleg ama körülmény felismerésének hatása alatt, hogy a termelés megfelelő fenntartásának, a mezőgazdasági termelőréteg mostani gazdasági beállítottságában, fontos szükséges feltétele a kielégítő rentabilitás biztossága, jobbra ez utóbbi kérdésre irányítja fejtegetéseinek súlyvonalát. Mindazáltal emellett érdekes részleteket szentel az *agrárrolló problémájának*, a *munkabérproblémájának*, a *sértésproblémájának* és a *spekulációnak*.

A szerző tulajdonképpen — nagyrészt statisztikai induktív úton megállapított általános, mezőgazdasági üzemi sémának érvényesülése mellett — keresi azokat a „megfelelő árak”-at, melyek „a multbeli rentabilitási viszonylatok helyreállításának számbeli alapjai” (15. old.). Ezzel a tanulmány lényegileg *állandó*

jövedelem, nem pedig az *állandó ár* célját szolgálja, amit a háborús gazdasági politika „stabilizálási” törekvéseinek ugyancsak elsőrangúan fontos célkitűzéseinek szempontjából nem tartunk szerencsésnek. A szerző is érzi ezt, mikor mentegetőzik: „A tanulmány lényegileg módszertani jellegű. Rámutat arra, hogy egyes költségtényezők megváltozása vagy a termék árának módosítása miként befolyásolja a rentabilitást.” (15. old.) Mentésgére szolgál azonban az a körülmény is, hogy a jelenlegi mezőgazdasági viszonyaink között a termelés megfelelő jövedelmezőségének soronkívüli biztosítása látszik nagymértékben alkalmasnak arra, hogy a háborús gazdasági politika autonóm célkitűzése, a termelési csata megnyerése, biztosítva lássék.

A szerző a „megfelelő”, nyilván harmonikus, árakat termékenként kalkulálja. A számítás módja igen tanulságos. A figyelembe vett termékek: búza, rozs, árpa, zab, köles, kukorica, burgonya, sertés (neveléssel egybekötött sertéshizlalás, süldőnevelés, sertéshizlalás). Vizsgálatai 1924/25—1938/39-es időközre vonatkoznak. A szerző annak ellenére, hogy számításait egyes termékekre végzi, mindvégig hangsúlyozza, hogy a mezőgazdasági üzem *összefüggő termelést* folytat, mely megkívánja, hogy az egyes termékek árai olyan viszonyban legyenek, amely *általában az üzem* jövedelmezőségét biztosítja, nem pedig egy-egy termékét. A kettő — bizonyos határok között — természetesen nem állhat ellentétben. Kapcsolatuk igen fontos sajátosságait azonban már elmulasztja a szerző kifejteni. Tanulságos statisztikai vizsgálatai határozottan arra mutatnak, hogy az egyes termékek árainak jövedelmező volta fontos körülmény a termelés szervezésénél. A vetésterületek trendjei u. i. többnyire erősen inverz kapcsolatot árulnak el az áralakulás irányzatával! A számpéldák, melyek megállapítják azt a majori árat, „amely az 1924/25—1938/39. évek átlagos jövedelmezőségét biztosította”, olyan eredményeket adnak, hogy a köles és a kukorica kivételével a „megfelelő” ár nem haladta meg a tényleges majori árat. Ennek hatása látszik a tengeri vetésterületének erőteljes növekedésében.

Második tanulmány (írta R. Jónás Magda) már magának az árszínvonalnak a megváltozásával, illetve annak mérésével „*A létfenntartási költség-indexszámok és az életszínvonal*”-al foglalkozik s egyben „kísérlet tisztviselő családokra érvényes két létfenntartási költségindexszám szerkesztésére”, melyeket a Magyar Gazdaságkutató Intézetben számítottak. „A létfenntartási költség-indexszámítások elvi alapjai”-ról szólva megállapítja ez indexek fogalmi tartalmát, majd leírja számításuk alkalmas módját. Meghatározása szerint: „A létfenntartási költségindexszám azt mutatja meg, hogy mennyivel kell egy adott társadalmi osztályhoz tartozó egyén jövedelmét megváltoztatni ahhoz, hogy életkörülményei abszolút, illetve relatív

tekintetben ne változzanak meg.” (38. old.) Az utóbbi változat abból adódik, hogy a háborús viszonyok következtében előállók kerlatozások és a rosszabbodott ellátási helyzet egyáltalában csak csökkentett életnívó fenntartását teszi lehetővé egy-egy társadalmi osztálynak. A táplálkozási színvonal mint ahogyan ez az étrendek változott kalória értékéből megállapítható, 1939 és 1942 közepe között pl. általánosságban 14%-os leszállítást szenvedett. Az életszínvonal viszonylagossága maga után vonja, hogy ez esetben a költségindexszám is bizonyos viszonylagos jelentést kap, amit sohasem szabad szem elől téveszteni. Tekintettel a fogyasztás rugalmasságára és alakíthatóságára, a rugalmas és változó fogyasztási sémát alkalmazza az indexek számításánál. E tekintetben természetesen mindig gondosan kell ügyelni arra, hogy a változatlan vagy határozott mértékben változott életszínvonal követelménye betartassék. Kétféle tisztviselőcsaládra számít ki létfenntartási költségindexszámokat. Egy jobbmódúra és egy szerényebb családra. Fogyasztásukat Engel-féle egységekben állapítja meg. A helyettesíthető élelmiszerek figyelembevételénél ú. n. keretétrendet állít össze. A számításba vett árucikkeket általában a következő költségcsoportokba osztja: 1. ételmezés, 2. lakás, 3. fűtés és világítás, 4. ruházkodás, 5. tartós háztartási cikkek utánpótlása, 6. vegyes háztartási kiadások, 7. egyéb kiadások, 8. adók.

Számításainak érdekes eredménye, hogy a szerényebb körülmények között élő család létfenntartási költségei általában nagyobb mértékben emelkedtek. Érdekes még, hogy a m. kir. Központi Statisztikai Hivatal merev fogyasztási séma alapján munkás családokra számított létfenntartási költségindexszámának emelkedése 1939–1942 között 50.3%, ami nagy mértékben egyezik a jobbmódú tisztviselőcsalád költségeinek 46.8%-os növekedésével. Az egyes költség-komponensek sémáját, valamint ezek és az eredő indexek értékeit részletes táblázatokban szemlélteti.

A harmadik dolgozat: „*A mezőgazdasági cselédek járandóságainak értéke*” (írta Hajpál Gyula), kutatja a mezőgazdasági cselédség javadalmazásának pénzben kifejezett értékét, mégpedig a cselédbérnek a gazda értékelésében kifejezett „*önköltségi értékét*”, majd a cseléd szempontjából vett ú. n. *használati értékét*, vagyis „azt az értéket, melyet a cselédbér a cseléd számára a lakóhelyén képvisel”. Számításait, melyekben több *becslést* is igénybe vesz, Fejér és Hajdú vármegyékre nevezve végzi el. Alapul egy öttagú családot vesz. A két, egymástól távolosó megyében élő „*cselédek keresetének értéke között csak néhány százalékos különbséget talál*”. (66. old.) Hangsúlyozza, hogy az eredmények a cselédbéreknek inkább csak a nagyságrendjét adják meg és a cseléd keresetének jobbra az alsó határát. Fejér megyében 1942 közepén a cseléd évi járandóságai-

nak majori árakon számított nettó értéke 1665.03 P, Hajdú megyében pedig 1574.28 P. A cseléd járandóságainak értékét kiszámítja még oly módon is, hogy önfogyasztását budapesti fogyasztó árakon, a piacra vitt termékeit pedig majori árakon értékeli. Ez alapon a cseléd napi keresete — 300 munkanapot tételezve fel — Feiérben 8.52 P, Hajdúban 7.97 P. Módszerével kiszámított cselédbérek egybeveti más munkáskategóriák keresetével. Érdekes megállapítása, hogy egy mezőgazdasági munkáscsalád keresete „nagyjából akkora, mint a mezőgazdasági cseléd járandóságainak majori árakon számított használati értéke”. (68. old.) További figyelemreméltó számadata, hogy a budapesti ipari munkások évi egyéni bérjövedelme mintegy 25–30 %-kal nagyobb, mint a gazdasági cselédek járandóságainak megfelelően számított értéke. Emez pedig nagyjából egyezik a szakképzettséggel nem rendelkező ipari munkáscsaládok keresetével. Szembetűnő jelenség, hogy „az aránylag jó kereseti viszonyok ellenére a mezőgazdasági cseléd helyzetét különösen maga a cselédség, de nagyobb rész a közvélemény is kedvezőtlennek ítéli meg”. (70. old.)

A negyedik dolgozat „*A mezőgazdasági napszámoscsaládok létfenntartási költségeinek változása*”, szintén mezőgazdasági árproblémával és egyben fontos szociálpolitikai kérdéssel foglalkozik. „Csupán a létfenntartási költségek változásainak arányait” kívánja e kísérlet értékelteni. Öttagú munkáscsalád szükségleteire vonatkozik a fogyasztási séma, melyet hiányos statisztikai felvételek következtében több tekintetben, különösen a táplálkozási rendet illetően, becsléssel kellett kiegészíteni. Az indexek számításánál szereplő árak a m. kir. Közellátási Minisztérium Árhivatalának több helysége kiterjedő piaci árai alapján számított átlagárak. Természetesen ez átlagárak több vonatkozásban fiktív jellegűek, nem is szólva arról, hogy fogyasztásának számottevő részét természetben kapja meg a napszámos. Éppen ezért „létfenntartási költségeik alakulása szempontjából az élelmiszeráraknak csak olyan mértékben van jelentőségük, amilyen mértékben szükségleteiket a piacon szerzik be”. (79. old.) Az indexszámok a háború kitörésétől 1942 közepéig 76 %-os emelkedést jeleznek. Különösen jelentős mértékben, 125 %-kal, emelkedtek a ruházatkodási költségek. Az indexek megítélésénél szemelőtt tartandó, hogy ezek a munkáscsalád fogyasztási szükségletének mintegy 80–85 %-át veszik csak figyelembe.

Az ismertetett tartalmas és a magyar árproblémákban eligazító szerepre hivatott tanulmánysorozatot részletes német összefoglalóval látta el az Intézet.

Kádas Kálmán.

Gyűjteményes munkák.

Schmölders, Günter: Der Wettbewerb als Mittel volkswirtschaftlicher Leistungssteigerung und Leistungsauslese. Mit Beiträgen von Th. Beste, F. Böhm, W. Eucken, J. Jessen, L. Miksch, M. Muss, H. Peter, E. Preiser, Th. Wessels, Graf Yorck von Wartenburg vorgelegt von. — (Schriften der Akademie für Deutsches Recht. Gruppe Wirtschaftswissenschaft Heft 6.) Berlin: Duncker et Humblot, 1942. 216 p.

Amióta a gazdasági liberalizmus hibái mind erősebben kiütköztek és a verseny erősen kiéleződött, sőt több vonatkozásban elfajult is, egyre nőtt az állami beavatkozás barátainak a száma és mind szélesebb körök rokonszenveznek avval a gondolattal, hogy a piaci erők szabad működése helyett az állami irányítás körébe kell vonni a gazdasági életet. Ez az eredetileg a szocializmus körében csirázott gondolat abból indul ki, hogy a gazdasági erők szabad játéka, mely a piaci automatizmuson nyugszik, az egyének önös érdekének szolgálatában áll; éppen ezért a köz akarátát megtestesítő államhatalom sokkal tökéletesebben tudná megszervezni a gazdasági életet. Ennek a meggyőződésnek a hívei az állami beavatkozást a gazdasági életbe már nem mint korrektívumot, tehát a piaci együttműködés hibáit főképpen a szegényebb néposztály védelme érdekében kiküszöbölő eszközt követelik, ahogy ezt a szociálpolitikai irány már régóta hirdeti, hanem elvi alapon, a tervgazdaság megvalósítása érdekében.

A népek nehéz megpróbáltatásának kora, melyben élünk, erősen kedvez ennek a gondolatnak, mert a hádi gazdaság szükségessé tette a *központilag irányított gazdaságot*.¹ Izeltöt adott ebből az első világháború, a második pedig arra kényszerítette még a semleges államokat is, hogy a központilag irányított gazdaságot messzemenően meg is valósítsák. Ma már bőséges tapasztalatok állnak e téren rendelkezésre, melyek lehetővé teszik annak megállapítását, hogy az állam mennyiben tud valóban eleget tenni annak a várakozásnak, melyet a központilag irányított gazdasághoz barátai fűztek.

Igaz, hogy e tapasztalatok a háború okozta sajátos körülmények között megvalósított központilag irányított gazdaságra vonatkoznak. Ez azonban nem változtat azon, hogy belőlük általánosabb következtetések is levonhatók, mert a központilag irányított gazdaság feladatköre és az annak ellátásához szükséges szervezet természete magával a gazdaság e formájával függ össze. Az előttünk fekvő tanulmány sorozat annál inkább érdemli meg érdeklődésünket, mert a világ legjobban megszer-

¹ Ezt a találó elnevezést *Walter Eucken* honosította meg.

vezett központi irányítás alatt álló közgazdaságának tapasztalataira támaszkodik. Ezek figyelembevételével a mostani kötet kevésbé egyszerűnek látja a kérdést, mint a két évvel ezelőtt az igazságos árról ugyancsak az „Akademie für Deutsches Recht“ által kiadott gyűjteményes munka.²

A német közgazdaságban szerzett tapasztalatokból a legtöbb tanulmány bátran levonja a következtetést, hogy a mai bonyolult közgazdaság egységes irányítása az államot olyan feladatok elé állítja, melyeknek valamelyes megoldása csak egészen határozott adottságok között lehetséges. Ezek az adottságok, amint erre az e kötetben megszólaló tekintélyes közgazdák közül többen is visszatérnek, akkor állnak fenn, ha a nemzetnek egész erejét egy határozott célra, a háborúra való felkészülésre, vagy a háború lefolytatására kell összpontosítani, mely esetben többé nem a közgazdaság rendes szükségletének ellátásáról van szó, hanem egy, bár nehezebb, de inkább egyirányú feladat lép előtérbe, t. i. a nemzet erejének egy nagy feladat számára való igénybevétele. Ez nemcsak lehetővé teszi, hanem egyenesen parancsolólag előírja a közgazdaság központi irányítását, bármily nehéz is legyen az.

A tanulmányok arra is rámutatnak, hogy még a cél egységes volta és számos, a békében jogosan kielégítést kívánó szükségletek elnyomása mellett is mily nehézségei vannak a központi irányításnak. A közgazdaság egészének a maga részleteiben is való áttekintése volna ugyans a feltétele annak, hogy azt igazán részleteiben is megfelelően irányítsa az állam. Az alkalmazható eszközöknek és a háború által felidézett áruhiánynak következtében az állami irányítás kikapcsolja azt az erőt, mely a szabad gazdaságban a termelőket üzemük javítására és a fogyasztók előnyösen való kiszolgálására ösztönzi. Ez az erő pedig semmi más, mint a termelők versenye. Helyébe termelési parancsokat és árszabályozásokat kell állítani, melyek csak a részletek alapos ismerete alapján érhetnek el sikert. Azt, amit verseny mellett a szükségletek ellátása és a termelés javítása terén a termelők maguktól végeznek, mert érvényesülésük függ ettől, a kötött gazdaságban az állami hatóságoknak kell végezniök és kikényszeríteniök.

Franz Böhm, aki egy évtized előtt a kartellekről szóló munkájával tűnt fel,³ éppen ezért fel is veti a kérdést, hogy milyen mértékben érhető el az, hogy az állam irányító intézkedéseiben a versenynek is teret biztosítson. Az eredmény, melyre értekezésében jut, nagyjában nemleges, mert, ha az árak általában rögzítve vannak, az alulkínálás indítéka hiányzik és a termelési költségek súllyesztésének lehetősége is majdnem meg-

² Der gerechte Preis. (Schriften der Akademie für Deutsches Recht. Gruppe Wirtschaftswissenschaft N. i.) Berlin, 1940.

³ Wettbewerb und Monopolkampf. Berlin, 1933.

szűnik, amidőn a termelési eszközök forgalma kötött és a jegy- vagy pontrendszerrel a vásárolható mennyiség is szabályozva van. Böhm a vállalkozóknak költségcsökkentésre való ösztönzését kötött gazdálkodásnál csak oly módon tartja elérhetőnek, ha az állam állandóan szemmel tartja az árakat, azt vizsgálva, hogy nem kínálkozik-e valahol a viszonyok változása folytán költségcsökkentési lehetőség. (80. ld.) Eszerint tehát a kötött gazdálkodás mellett az államnak kell azon törnie a fejét, amit szabad gazdálkodás mellett a verseny kikényszerít. Érdekes árszabályozási kísérletekről számol be *York von Wartenburg* gróf tanulmányában.

Továbbvizsgálja a kérdést *Erich Preiser*, a *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* egyik szerkesztője. Fejtegetéseinek középpontjában az a kérdés áll, hogy a hatósági ármegállapítás milyen módja felel meg jobban céljának. Élesen szembeállítja a Németországban alkalmazott két módszert, t. i. a vállalatok termelési költségei alapján való árszabást, mely nálunk „rugalmas”-nak nevezett árszabályozásnak felel meg és azt a megoldást, mely az azonos cikkekre vonatkozólag egységes árat állapít meg. Az első módszer a vállalatok termelési költségeiből indul ki, melyekhez a megengedett haszonkulcs számítható. Megítélésénél *Preiser* arra hivatkozik, hogy tapasztalat szerint ez a kisebb hatásfokkal dolgozó vállalatoknak kedvez; ezért Németországban a jobb vállalatoknak jutalmat, a rosszaknak hátrányokat helyeztek kilátásba. Az ármegállapításnak ez a módja tehát a verseny ellenkezőjét éri el, ha a most említett rendszerrel össze nem kapcsoljuk, minek azonban nem csekély nehézségei vannak. Ezzel szemben az egységes ármegállapítás, ha a jól működő üzemek költségeihez igazodik, *Preiser* szerint a vállalatok versenyéhez vezethet és azért megfelelőbb módja az árszabályozásnak, mert ahol nincsen verseny, ott az üzletvitelükben elmaradt és a termelési lehetőségeket ki nem használó üzemek előnyben részesülnek. A versenyt *Preiser* helyesen avval jellemzi, hogy az ár adottság a vállalkozó számára. Akár az erők szabad játéka, akár a hatóság árszabályozással idézi ezt elő, a hatása *Preiser* szerint ugyanaz. A hatósági árszabályozásnál előálló nehézségekre *Preiser* nem tér ki közelebbről.

Széleskörű távlatánál fogva a kötet leginkább kiemelkedő tanulmánya *Walter Eucken* cikke, mely a versenyt mint a gazdasági szervezet alapelvét veszi vizsgálat alá. Bátran kimondja azt, ami egyébként a többi értekezésből is a sorok közt többé-kevésbé kiolvasható, hogy a kötött gazdaság a mai alakjában nem állandósulhat (34. old.), mert létét és lehetőségét is a háború különleges körülményeinek, a háborús gazdaság különleges szükségleti irányának és pénzpolitikájának köszöni. Mily helyt a szükségletek ismét sokoldalúságukban jelentkeznek és

a termelés feltételei javulnak, szerinte a szabad áralakulásnak és a versenynek tág teret kell engedni, mert az árak szabályozása sohasem végezheti oly tökéletesen a piacnak a termelést buzdító és ezzel az árak süllyesztő feladatát, mint a verseny.

Eucken helyesen hangsúlyozza, hogy *nem doktrínákról, hanem konkrét rendezési elvekről kell vitatkoznunk* (38. old.). Helytelen tehát a kérdést úgy felvetni, hogy a kötött, vagy a szabad gazdaság legyen-e a jövő rendje. Az államnak rendszabályait az egyes piacok természetének megfelelően kell megválasztania. Szabadon kell hagynia a piacot ott, ahol a verseny jól működik; hogy ennek jogi és erkölcsi feltételei is vannak, arra már *Röpke* is rámutatott,⁴ és szabályoznia kell a piacot ott, ahol monopolisztikus elemek mutatkoznak. Minthogy azonban a verseny inkább szolgálja a közönség érdekét, *Eucken* szerint az ily piacok területét lehetőleg szűkre kell szabni (42. old.), amire szerinte a gazdasági politikának megfelelő eszközök állanak is rendelkezésére.

Midőn a szabad verseny előnyeire rámutatnak, természetesen az összes tanulmányok egyetértének abban, hogy a háború más lehetőséget nem ad, mint a kötött gazdaság fenntartását; éppen úgy egyetértének abban is, hogy a háború után sem lesz nélkülözhető bizonyos területeken az államnak a piacba való beavatkozása, mert, ha a monopóliumok száma előreláthatólag csökkenni is fog, megszűnni azok nem fognak. Különösen tanulságosak erre vonatkozólag *Leonhard Miksch* fejtegetései az oligopoliumokra vonatkozólag, melyeknél biztató németországi tapasztalatokra hivatkozik (V. ö. különösen a 104–106. old.).

Nagyon tanulságosak *Jens Jessen* és *Theodor Wessels* elvi szempontokat tartalmazó, valamint *Theodor Beste* és *Max Musz* értekezései is, mely utóbbiak gyakorlati kérdésekre is kitérnek. *Hans Peter* tanulmánya a szociálpolitikai nézőponttal egészíti ki a kötetet, mely a maga egészében legnagyobb mértékben megérdemli érdeklődésünket, mert megmutatja, hogy az elmélet újabb alakulásában mily nagy mértékben nyújt támpontokat az élet szabályozására. Értékes a kötet abból a szempontból is, hogy rávilágít arra, milyen óriási és hálátlan feladat előtt állnak azok, akiknek a mai nehéz viszonyok között a gazdasági politikát intézniök kell.

H. F.

Iparfejlesztés. Felelős kiadó: Szabó Méri Albert. Budapest, 509. old.

Fenti cím alatt több mint 500 oldal terjedelemben beszéldek, tanulmányok, emlékiratok vannak összeállítva, melyek

⁴ Az előttünk fekvő kötetben ez különösen *Theodor Wessels* hangsúlyozza. (v. ö. a 210. old.)

mindegyike az iparfejlesztés kérdésével foglalkozik. Vannak megnyilatkozások közöttük, amelyek a múlt erényeinek felidézése útján kívánnak ösztönzést nyújtani, viszont vannak, amelyek a múlt hibáira való utalással óhajtanak tanulságot szerezni, vannak továbbá, amelyek a jelen bírálataival akarnak javítani s vannak, amelyek a jövő teendőire hívják fel a figyelmet, de valamennyinek egybehangzóan közös az álláspontja akár gyáriparról, akár kisiparról, akár háziiparról szólnak, hogy iparunk további fejlesztésére feltétlenül szükség van, mert az nemzeti érdek. A mű megjelenése kétségtelenül gazdagodását jelenti a magyar gazdasági irodalomnak, mert a címében megjelölt tárgykörrel olyan kiváló szakférfiak véleményeit foglalta egybe, akik valamennyien a legilletékesebbek e kérdés megválaszolásában. Éppen ezért a bíráló talán méltatlan is lenne és helyette inkább a megnyilatkozásoknak csak rövid vázlata álljon az alábbiakban.

Varga Józsefnek, e mű megjelenése időpontjában volt iparügyi miniszternek a Gyáriparosok Országos Szövetsége 1942. évi közgyűlésén „A magyar iparfejlesztés hat évtizede” címen tartott előadása nyitja meg a fejezetek sorozatát, melyben rövid beszámolót kapunk a magyar ipar fejlesztése érdekében az elmúlt hat évtizeden át tett fontosabb intézkedésekről s azok eredményéről. Az iparosítást — előadó szerint — nemzetvédelmi és szociális feladatnak kell tekinteni, ezért a kormányok egyre jobban gondoskodtak arról, hogy az iparban ne csak minél nagyobb, de minél jobb sorsban élő tömegek legyenek foglalkoztatva. — *Mérei Gyula*: „A magyar iparfejlesztés története 1842—1914.” című tanulmánya részletesen ismerteti az iparfejlesztés történetének feltüntetett időszakát. Főként azokat az eszméket és irányító szempontokat tárja föl, amelyek az iparfejlesztést ebben az időszakában vezették s azoknak az egyéneknek és testületeknek a szerepére mutat rá, — műveikből bőségesen közölve idézeteket, — akiktől, illetőleg amelyekből az eszmék származtak, s akik az iparfejlesztés ügyéért harcoltak. Az iparfejlesztési mozgalmak megindulására — szerző szerint — a magyar iparnak elmaradottsága hatott ösztönzőleg. Az 1841. esztendőben gróf Batthyányi Lajos elnöklésével megalakult Iparegyesület működési programja tekinthető egyben az első magyar iparfejlesztési célkitűzésnek. Az Iparegyesületből sarjadt a Védegylet Kossuth Lajos vezetésével, majd a Gyáralapító Társaság Széchenyi közreműködésével, melyek a Gyáriparosok Országos Szövetségének megalakulásáig a gyáripár, Baross Gábor fellépéséig pedig a kisipar érdekeit is képviselték, fejlesztésüket előmozdították. A magyar iparfejlődés és fejlesztés igazi korszaka azonban — szerző szerint — csak a kiegyezés után kezdődik, a tulajdonképeni állami iparfejlesztésről pedig csak Baross Gábor minisztersége óta beszélhetünk. Baross Gábor

halála után Szterényi József iparfejlesztő akciója szolgálta az ipar érdekeit. A hazai ipari termékeket pártoló úgynevezett tulipán-mozgalom erőtlenné bizonyult, viszont fontos befolyásolta az ipari fejlődést a bank- és vámkérdés alakulása, az Ausztriával való bank- és vámközösség megszüntetésére irányuló küzdelem. — *Dobrovics Károly*: „Iparfejlesztés és kartelkérdés” című tanulmányában az iparfejlesztést a kartelkérdés szempontjából nézi. Véleménye szerint a szabadverseny korlátlan érvényesülése gazdasági válságokra vezetett, melyek megoldásának egyetlen útja a szervezetlen termeléstől és értékesítéstől a szervezett termelés és értékesítés felé vezet. Az ipar többé-kevésbé szervezettségével szemben a mezőgazdaság szervezetlensége állandó veszedelemet jelent, ezért meg kell szervezni a mezőgazdaságot is, így a helyes iparpolitika és iparfejlesztés csak a mezőgazdaság megerősítésének útján építhető fel és fejleszthető tovább, de az iparfejlesztésre is szükség van, mert az ország lakosságát a mezőgazdaság egyedül eltartani nem képes. — *Meixner Ernő*: az „Ipari település és iparfejlesztés” című dolgozatában a győri Kereskedelmi és Iparkamara területén lévő gyáriparral foglalkozik. Szól az ipari településről, decentralizációról, a kézműiparról, a békebeli termelésre való átállás problémáiról, stb. Megállapításai általában az említett terület rész helyi viszonyainak jellegét viselik magukban. — *vitész Guóthfalvy Dorner Zoltán*: „Az iparpolitika mai problémái” címen a Magyar Mérnöki és Építész Egylet 1942. évi közgyűlésén tartott előadása a mű következő fejezete. A jövőbe nézve az irányított gazdaság jegyében megvalósuló nagy gazdasági tér gondolatával feltétlenül számolni kell — állapítja meg az előadó. A magyar gazdasági élet szempontjából legérdekesebbek azok a tervek, amelyek a Közép- és délkelet-európai államok gazdasági együttműködésére vonatkoznak. Az Osztrák Magyar Monarchia gazdasági szempontból életképes egység volt, de Középeurópa árucseréje megnyugtató módon nem rendezhető, ha elsősorban Németország gazdasági területét, mint nagy fogyasztó területet nem vesszük számításba. Magyarország joggal sorozható a mezőgazdasági-ipari államok sorába, mely államok a külföldtől sokkal függetlenebbül tudják élni gazdasági életüket. Az ipar az ország lakossága széles rétegeinek jelentős foglalkozást nyújt és magasabb életszínvonalat biztosít. Megállapítja, hogy az iparfejlesztés fogalma tágabb értelmezés szerint összeesik az iparpolitika fogalmával. Az ipar belső szervezési problémáinak szinte alfája lenne az érdekképviselői reform, fontos továbbá az új karteltörvényalkotás, az ipari igazgatás megreformálása, egészséges közüzemi politika, az irányított és szervezett gazdálkodás elhatárolása. Iparpolitikai problémák még a racionalizálás gondolatának a termelésben való érvényesítése, az ipari hitelezés,

társadalompolitikai szempontból végrehajtandó vizsgálatok, átmenőgazdasági intézkedések. — *vitéz Gyulay Tibor*: „A kereskedelmi kamarák az iparfejlesztés szolgálatában” cím alatt beszámol a Kamaráknak az iparfejlesztés érdekében csaknem egy évszázadon át kifejtett tevékenységeiről. Véleménye szerint a Kamarák minden életmegnyilvánulásukkal az ipar fejlesztésének szolgálatában állottak és állanak. Hathatós tevékenységbe kezdtek az ipargazdaság megteremtéséért és az ipari fejlődés feltételeinek biztosításáért. Hangsúlyozták a kisipar támogatásának s a területi és szövetkezeti tömörülésnek szükségességét, sürgették az iparfejlesztési törvény megalkotását, védelmet kívántak biztosítani a magániparnak a közületi üzemek versenyével szemben, foglalkoztak a tanoncnevelés kérdésével, a mestervizsgák megszervezésével. Kiállítások és vásárok rendezésével az iparosság piacát kívánták növelni, a Kisipari Kiviteli Intézet felállításával pedig a kisipari kivitelt fejleszteni. Gondoskodásuk kiterjedt az ipari adóztatásra, az ipari hitelezésre, az anyagellátásra és jelentős szerepet játszottak a területi visszacsatolásokkal együtt járó szervezési munkálatokban.

— *A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége*: „A magyar gyáripar két világháború között” című tanulmányában statisztikai adatok közlése mellett vázlatos összefoglaló képet nyújt a magyar ipari fejlődés legutóbbi húsz esztendejéről, annak indító okairól, az ipari termelés jelentőségéről, a magyar ipar exporttevékenységéről, devizaszerző jelentőségéről. E tanulmány szerint iparosítás népesedési szempontból kényszerítő szükséggé vált, mert a mezőgazdaság a népszaporodásból úgyszólván semmit sem tud felvenni. Az elvesztett háború, forradalom és megcsönkítés után a gyáripari fejlődés olyan mértékű volt, amelyre bizonyára a legnagyobb optimizmussal eltöltöttek sem számíthattak. A további ipari fejlődés lehetséges és szükséges, mert területtel és fogyasztókkal erősödünk, de iparral csak kisebb mértékben. — *Gyulay Akos*: „A magyar kézművesipar” cím alatt a frankfurti nemzetközi kézműveshét keretében tartott előadását adja, melyben vázlatos áttekintést nyújt a magyar ipar történetéről, majd a kézművesipar mai problémáit tárgyalja. A háború okozta nehézségek közepette — írja a szerző — a Kormány fokozottabban áll a kisiparosréteg mellé. A jövőre nézve kisiparfejlesztési szempontból jelentős szerep vár a Nemzetközi Kézművesipari Központra. — *Gaul Károlynak*: a Magyar Mérnök- és Építészegyletben „A kisipar és háziipar fejlesztése” cím alatt tartott előadása a következő fejezet, mely a kisipar és háziipar fejlesztéseinek eszközeit ismerteti. Előadó szerint a kisipar fejlesztését az állam az érdekképviseltek útján, az Ipari Tanfolyamok Országos Vezetősége pedig tanfolyamok segítségével irányítja. A fejlesztés iránya kettős, egyrészt az egyéni rátermettség kiművelése, másrészt a kisipari

tömegtermelés előmozdítása. A háziipar fejlesztését a főként mérnökökből álló háziipari felügyelőség szolgálja, melynek feladata, gondoskodni a háziiparosok munkaellátásáról, kutatni a háziipari munkaterületek után, a háziiparosokat a háborús gazdálkodásnak megfelelően beállítani, az értékesítést megszervezni stb. — *Bornemisza Géza*: „Az erdélyi iparfejlesztés feltételei” című rövid eszme-futtatásában élesen világít rá Erdély ipari problémáira. Megállapítja, hogy a hazatért erdélyi részek mezőgazdaságának népességeltartó ereje körülbelül kimerítettnek tekintendő, ezért e terület népességeltartó erejét fokozott iparosítással kell emelni, melynek két fontos alapfeltétele a nyersanyag és az elsőrangú magyar munkaerő rendelkezésre áll. A Székelyföldön elsősorban a középipart kell szorgalmazni. Nagybánya és Dés, Kolozsvár és Nagyvárad vidéke nagyobb-szabású iparközpont kialakítására alkalmas. A román uralom alatt az olcsó földgáz és ásványolaj miatt a szén- és vízierő-energiák sajnálatos módon elhanyagoltak, ezért az erdély-részi iparnak központi problémája az energiakérdés.

A mű következő két fejezete a Kereskedelemügyi Minisztérium 1904., illetőleg 1909. évi költségvetésének mellékleteként kiadott *Emlékiratok* kivonatát nyújtja, melyek ma is gazdag tárházai az állami iparfejlesztés még megvalósítandó programjainak. Az Emlékiratok beszámolót adnak az állam eddigi iparfejlesztő tevékenységéről, majd részletesen ismertetik a fontosabb teendőket. Fel kell karolni a háziipart, mint az iparnak nagyszámú munkáskéz lekötésére alkalmas ágát, de csak ott, ahol kevés a rendes munkaalkalom, alacsonyak a bérek, s ahol gondoskodás történik az értékesítésről. Fel kell karolni a kézműipart, mint a városi elem tekintélyes részének foglalkozását s a műipari ágánál az ízlés nemesítésére, a tömegjellegű kézműiparnál pedig a gépek használatának terjesztésére kell súlyt helyezni. Támogatni kell a gyáripart is, mint a tömegtermelés eszközét, külön elbánásban részesítve a hazai őstermelés révén rendelkezésre álló nyersanyagokat feldolgozó iparágakat. Fontos az iparágak rendszeres területi áthelyezése, a legújabb technikai vívmányok érvényesítése, a gyárak nagyobb mértékű specializálódása.

A két idézett Emlékiratot az Iparfejlesztésről szóló 1931. XXI. törvény teljes szövege követi.

A *Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara* által készített „Az iparfejlesztésről szóló törvénytervezet” című Emlékirat szerint az önellátás csak átmeneti berendezkedés, mert a technika fejlődése is a nagy gazdasági egységek felé viszi és kényszeríti az egész gazdasági életet. Iparunkat összhangolásba kell hozni a nyugati államok termelésével, ehhez mennyiségi és minőségi feljavulásra, tervszerűségekre és irányításra van szükség. A túlzott központosítás nemzeti vagyonosodás és erkölcsi szempont-

ból is káros, foglalkozni kell a decentralizáció megvalósításával. Az irányítás gondoskodjék energia- és nyersanyagbiztosításról, mezőgazdasági termelésünknek csak kész vagy félkész gyártmányok alakjában való kiviteléről. A kézművesiparnak az egyéni ízlésen és minőségen alapuló ágazatai Európában első helyen állnak. A tömegtermelésre berendezkedett kisiparokat szövetkezeti alapon tömöríteni kell s közös kisipari műhelyek létesítésével gyárszerű termelésre kell átállítani, hogy a versenyt fokozhassa. Ha megcsönkítottságunkban az állami kedvezményekkel gyáripárunk oly magas színvonalra tudott fejlődni — fejezi be a Kamara a fejtegetéseit —, akkor a megnagyobbodott ország természeti kincseinek birtokában még inkább alkalmas az ipari termelés továbbfejlesztésére. — *Laky Dezső*: „A magyar kézművesipar életlehetőségei fejlődő gyáripárunk mellett” című tanulmányában megállapítja, hogy a kisipar, mely a céhrendszer idejében egyeduralkodója volt az ipari termelésnek, a nyugati államokban a modern időkben is megtalálta a szerepkörét. Magyarországon azonban még nem érkezett el a gyáripár melletti síma együttműködés állapotába. Csak lassan kezdődött el a magyar gyáripár fejlődése, mely azonban ezután nagy lendületet mutatott. A mezőgazdasági foglalkozások jelentősége mindegyre kisebbé vált s előtérbe lépett az iparos népesség. Ha szerves átfogó intézkedések nem törekszenek a kisiparosság kérdéseinek megoldására, a mostani világháború után a nem szakképzett elemeknek az iparos pályákra való beözönlésével, mint káros folyamattal újra számolni lehet. Nem volna helytelen — állapítja meg a szerző — a hatóságok részéről azt a fejlődést támogatni, hogy az előbb-utóbb amúgyis munkáshiánnyal küzdő mezőgazdaságba vezettessenek vissza bizonyos falusi iparos elemek. A kisiparosság tömegei ezáltal és a gyáripár felszívó hatása folytán gyengülhetnek, a megmaradó — feltételezhetőleg tanultabb, jobb helyzetben lévő — kisiparosok léte pedig biztosítandó. A nagy európai ujjaépítésben a magyar iparnak komoly részvételével számolni kell s e konjunktúrában a kisiparnak is előreláthatólag jelentősége lesz. Mindenképen kívánatos az ipari erők szervezésének kérdése. A szervezés egyik legjobb formája az ipari szövetkezetek alapításának megélénkülése volna. A nem csupán háborús, hanem magasabb iparpolitikai érdekekből is szükséges decentralizáció során több kisipari telep alapja lehetne a decentralizáló gyáriparnak. A szervezéshez szükség van statisztikára, ha nincs, meg kell szervezni, fejezi be megszívlelendő fejtegetéseit a szerző. — *Kovalóczy Rezső*: „Az iparfejlesztési törvény és kézművesipar” cím alatt hangsúlyozza, hogy a tervezett iparfejlesztési reformtörvény megalkotását a leggondosabban kell előkészíteni, hogy végrehajtása ne legyen hiányos, különösen kisipari szempontból, mint a jelenleg érvényben levő törvény. A liberális egyéni gazdálkodás

korra letűnt, gazdasági létérdekünk a céltudatos irányítás, a szervezkedés.

Az ismertetett művet több, mint száz oldalra terjedő cégeiktatás és hirdetés zárja le.

Szalay Zoltán.

Könyvismertetések.

Neubauer Gyula: A világ gazdaság választón. Budapest: Szerző kiadása, 1943. 371. old.

Korunkban sorra jelennek meg tanulmányok, melyek a közgazdaság jövő alakulásával foglalkoznak. A jövő mindig bizonytalan, de a jelennel és a multtal összefügg. A jövőről csak az beszélhet komolyan, aki a jelent és a multat tanulmányozta, közgazdasági téren pedig csak az, akinek alapos közgazdasági tudása is van.

Neubauer Gyulában e tulajdonságok egyesülnek. Számos munkája bizonyítja mély közgazdasági képzettségét, a jelen munkájából pedig kitűnik, hogy a gazdasági fejlődés menetében mily alapossággal mélyedt el. Könyve a népszerűség és a technika fejlődésétől kezdve egészen a világ gazdasági szerkezetének kialakulásáig az adatok oly halmazát tartalmazza, melynek összehordása már magában sem csekély teljesítmény. Szinte attól félhetne az ember, hogy az adatok ily halmaza fárasztóvá teszi az olvasmányt. Neubauer azonban elismerésre méltó ügyességgel szövi be azokat könyvének szövegébe úgy, hogy azok a könyv érdekességét csak emelik. Könyve valóban érdekfeszítő olvasmány, melyet, ha egyszer belemélyedtünk, nehéz letenni.

Nem kevésbé mestere Neubauer az elvont okoskodásnak, melyet szorgalmasan alkalmaz is munkájában. Az adatok és azok elméleti kiértékelése párhuzamosan haladnak munkájában. Szívesen foglalkozik kérdései tárgyalásánál egyes kiválóbb közgazdák nézeteivel és többször vitába is bocsátkozik velük. Szükségtelen megjegyeznünk, hogy e vitákat nagy irodalmi készültsége és mindig a kérdés lényegébe hatolása jellemzi.

A munka célja annak a kérdésnek a megvizsgálása, hogy lesz-e és milyen alakban világkereskedelem, ha a háború hullámai lezajlottak és a világ visszatér a békés együttműködés meggyéjére.

Az, ahogyan Neubauer a világgazdaság jövője alakulásának útján maga előtt látja, mindenestre nagyon érdekes és figyelemreméltó. Nézete szerint ugyanis a világgazdasági — bár fogalmilag ez sem tekinthető kizártnak (11. old.) — a történelmi változások, de a természetes adottságok folytán is aligha fog visszatérni arra az alapra, melyen 1914. előtt nyugodott. Ezt a véleményét Neubauer kétségtelenül súlyos érvekkel támasztja alá.

Elsősorban azt igyekszik bizonyítani, hogy a világgazdaság régi alapjai nem földrajzi adottságokon nyugodtak, hanem történelmi tényezők hatása alatt alakultak ki, melyeket ő — talán kissé erősen — történelmi esetlegességeknek nevez. Angliának világhatalommá fejlődése adta meg ennek a világgazdaságnak a keretét, mely nem a természetes gazdasági szükség-szerűségek eredményeként, hanem hatalmi alapon jött létre. (268. old.) Ezért — így okoskodik Neubauer — hatalmi eltolódásokkal a nemzetközi munkamegosztás is más irányt fog venni. A nyugat-keleti irány helyett az észak-déli irány felel meg ugyanis a természeti adottságoknak, úgy hogy a nyugat-keleti irányban összekapcsolt és Neubauertól külterjesnek nevezett nemzetközi gazdasági kapcsolatok helyét az észak-déli, Neubauer megállapítása szerint belterjes erőkön alapuló együttműködésnek kell előbb-utóbb elfoglalnia. Ezzel „az eddig egyetlen központi piachoz kötött” világgazdaságot egy „fokozatosan tagozott” világgazdaságnak kell felváltania. (274. old.)

Álláspontjának alátámasztására elsősorban arra utal, hogy az eddigi világgazdaság egyik alapja az ipari és mezőgazdasági országok egymásra utaltsága volt, mely azonban Európa országainak már a napoleoni háborúk alatt lassan megindult, később pedig fokozódó és már az első világháború után igen erőteljesen teret foglaló iparosodása folytán előbb-utóbb támaszát veszíti. Ebben az irányban hat a tengerentúli országok gyorsan haladó iparosodása is. Ami ezt a folyamatot előmozdítja, Neubauer szerint az, hogy az iparilag elmaradt országok mindjelenben igyekezzenek iparuk fejlesztésére, mert életszínvonaluk emelését csak ettől várják. Neubauer szerint következménye lesz ennek az is, hogy az ipari országok is kénytelenek lesznek mezőgazdaságukra nagyobb súlyt helyezni, mert az eddigi mezőgazdasági országok előrehaladó iparosodásával az eddigi ipari államok élelmiszerellátása az eddigi alapokon kérdésessé lesz. Azon elgondolásának további alátámasztására, hogy a világgazdaság a jövőben nem lesz folytatható ott, ahol az első világháború és az utána következő világválság folyását megszakította, hivatkozik *Sombatra*, ki azt úgy jellemezte, hogy az a Föld összes országait a nyugateurópai országokhoz kötötte és e jellemzéshez hozzáfűzte, hogy ugyanazon az alapon nem épülhet fel két ipari rendszer, t. i. a régi iparos és ezenkívül még a mezőgazdasági országok most keletkező ipara és ezért a fejlődésnek a jövőben más irányt kell vennie.

Nem tagadható, hogy sok szól e felfogás mellett, mely magától értetődően mint hosszú távlatú elgondolás ítélandó meg. Amidőn körülbelül egy évtized előtt *J. B. Condliffe* meglátogattott és én arra utaltam a világkereskedelemről folytatott beszélgetésünk folyamán, hogy Anglia a békeszerződések által teremtett helyzettel saját kereskedelmének jövőjét veszélyez-

teti, *Condcliffe*, ki akkor a Népszövetség szolgálatában állott, kénytelen volt ennek igaz voltát elsmerni. Nézetem szerint csak arról lehet vitatkozni, hogy milyen ütemben fog ez a fejlődés végbemenni. Erre nyilvánvalóan a mostani háborút követő békeszerződéseknek is lesz befolyásuk, mert a történelmi erők, melyeket én nem tudok a véletlen játékaival azonosítani, a gazdasági szervezetnek is alkotó erői. Hogy azonban az iparosodási folyamat ezek által sem lesz feltartható, legfeljebb lassítható, az nehezen vonható kétségbe.

Fejtegetései folyamán Neubauer foglalkozik azzal a kérdéssel is, hogy a külkereskedelem eddig alakjában milyen mértékben volt előnyös a benne résztvevő országok számára. Gondolatmenetét arra építi, hogy a világforgalomból származó nyereség országok szerint nagyon különböző. A szabad kereskedelem barátainak érveivel szemben arra hivatkozik, hogy egész okoskodásuk ingatag talajon nyugszik, mert a legkisebb termelési költség fogalma „nagyon viszonylagos értékű” (226. old.), mint-hogy a termelési költségek magassága végeredményben attól függ, hogy „az egyes termelési tényezők mögött álló személyek milyen jövedelemmel érik be.” (u. o.) Ezért, úgy gondolja Neubauer, a nemzetközi munkamegosztásból származó előny sem olyan feltétlen, mint ahogy állítani szeretik. Neubauer szeme előtt itt az ipari és mezőgazdasági országok cseréje lebeg, melyben szerinte az utóbbiak húzzák a rövidebbet.

A nemzetközi cseréből származó előny kérdése sokkal bonyolultabb, semhogy ismertetésem keretében elintézhető volna. Hogy a komparatív költségek tétele két ország egymással való cseréjénél helytálló, Neubauer is elismeri (147. old.), azt a nézetet pedig, hogy több ország egymásközötti cseréjénél szűkülnek ebben a tekintetben a határok, *Bastable* idevágó fejtegetései óta mások is osztják. A külkereskedelmi elmélet fejlődésével azonban *Cairnes* óta oly értelmezés foglalt teret, mely szerint — egyébként *Ricardo* nézetével egybehangzóan — a nemzetközi munkamegosztás előnye abban van, hogy minden ország oda összpontosítja termelő erőit, ahol azok adottságai folytán legelőnyösebben termelnek. Ha ezt a tételt *J. St. Mill*-nek a kölcsönös kereslet tételére való utalásával kiegészítjük, akkor mégis csak el kell ismernünk azt, hogy miként a nemzetgazdaságon belül, úgy a nemzetek között is a munkamegosztásnak igen számbavehető előnyei vannak. Hogy ezeknek is megvan a határuk, az kétségbevonhatatlan, mert ezeket az előnyöket sem szabad, mint a szabad kereskedelem szélsőséges hívei tették, egyedül a csere szempontjából megítélni, hanem a nemzeti lét egyéb szempontjait is figyelembe kell vennünk.¹ Neubauernek

¹ Erre nézve legyen szabad a kézikönyvemben kifejtettekre utalnom. (Közgazdaságtan II. köt. Budapest, 1932. a. 241—256. old.)

a nemzeti és a világgazdasági összehasonlítására vonatkozó fejtegetései egyebekben (különösen a 140—142. oldalakra gondolok) nagyjában egyeznek *Ohlin* nézeteivel, aki először világított rá arra, hogy a termelő tényezők vándorlása milyen nagy mértékben csökkent a termelési feltételek számos terén a különbségeket. Találónan jellemzi Neubauer a világpiacot, midőn mint tökéletlen piacot állítja szembe a kiegyensúlyozódáshoz sokkal közelebb álló belföldi piacokkal (141—142. old.)

Olyan hosszasan időztem Neubauernak a nemzetközi forgalomra vonatkozó értékes fejtegetéseinél, hogy csak egészen röviden térhetek ki könyvének többi, nem kevésbé tanulságos és érdekes részeire. Ezek közül valóban nem tudom, hogy a pénzgazdaságról, vagy a világpiaci cseréről szóló fejezetet emeljem-e ki jobban. Az első igen magas szinten és adatokkal szépen alátámasztva tárgyalja a valutakérdést legújabb fejleményeire való figyelemmel, a második az egyensúlyi elmélet kapcsán a francia közgazdák teljesítményeit olyan szép összefoglalásban nyújtja, amelyhez hasonlót nem ismerek. A fent elmondottak után nem szükséges mondanom, hogy az I. és a IV. fejezet milyen tanulságos és plasztikus összefoglalása a gazdaságtörténeti fejlődésnek.

Munkájában Neubauer több olyan kérdésre is kitér, mely szorosan véve nem tartozik a világgazdaság jövő alakulásának problémájához. Ilyen a közgazdasági tudomány módszerének a kérdése, melyre vonatkozólag több figyelemre érdemes megjegyzést tesz. Általában helyesen értékeli úgy az elvont elméletet, mint a történeti távlat szerepét a közgazdaságtanban; midőn azonban a két irány küzdelmét úgy fogja fel, mintha a közgazdaságtan egész története nem volna egyéb, „mint az empirikus és spekulatív kutatási korszakoknak változása“ (40. old.), evvel nem érthetek egyet; hiszen igaz, hogy a merkantilisták empiristák voltak és a racionalizmus térhódítása adta meg a lökést az elvont elmélet keletkezésére; az is igaz, hogy a történeti irány, mint a túlzott racionalizmus visszahatása, szintén koráramlat volt, mégis a közgazdaságtanban ismételten felújuló módszerviták forrása inkább az analitikus és az elvont okoskodástól idegenkedő elmék ellentéte volt, mint a korszellem. Vannak, akik az analitikai gondolkozástól idegenkednek és csak az összes adottságokkal számoló történeti gondolkozástól várnak használható eredményeket, vagy pedig normatív gondolkodásuknál fogva ellenségei az elméletnek és nem akarják megérteni azt, amit azután Neubauer is helyesen domborít ki, hogy t. i. az elmélet magában véve sohasem nyújthat egyedüli alapot az élet szabályozására, de mégis nélkülözhetetlen alapköve a komoly gazdasági politikának.

Neubauer ezt tisztán látja és tárgyának megfelelően egymás mellett alkalmazza az elmélet és a történelmi megfigyelés

eszközeit. Tárgyának természetéből kifolyólag nagy súlyt helyez a történelmi erőkre, melyek közül azonban megítélésem szerint munkájában a tőkének a gazdasági élet megszervezése körüli szerepe kissé mostoha elbánásban részesül. Élesen kidomborodnak ezzel szemben munkájában azok a hátrányok, melyek a tőkének a termelésben való térfoglalásából származnak és származtak kivált akkor, amikor elvileg elutasítottak minden állami beavatkozást. Az utóbbinak Neubauer általában barátja, amiben nézete ma bizonyára helyesléssel fog találkozni. A *Röpke* ellen irányuló heves kifakadásaiából azonban hiányzik annak közelebbi megjelölése, hogy hol keresendők az állami beavatkozásnak azok a határai, amelyeket a megoldásra váró feladatok nehéz volta és a kifejtett közgazdaság nehéz áttekinthetősége szabnak e téren. Igen tanulságos erre vonatkozólag korunk, melyben a háború folytán a legmesszebbmenő beavatkozásra van szükség. Elméleti tudásánál fogva Neubauer természetesen átérti azt a fontos szerepet, melyet a piac a közgazdaságban betölt; nem foglalkozik azonban azzal a fontos kérdéssel, hogy az állami beavatkozás milyen mértéke fér össze a piac szabályozó szerepének biztosításával.

Gyakran halljuk azt a panaszt, hogy a közgazdasági szakmunkák szélesebb körre hatástalanok maradnak azért, mert nem tudják érdeklődésüket felkelteni. Ezt a szemrehányást Neubauer könyvének alig tehetné valaki, aki, ha nem is szakember, komolyabb érdeklődést érez a közgazdaság kérdései iránt. De nem kisebb érdeklődéssel és haszonnal olvassa a szakember is ezt a könyvet, mely bátor logikájával nehéz kérdésekről való elmélkedésre készíti az olvasót.

H. F.

Pataky Ernő: A mezőgazdaságfejlesztési törvény és munkaterv. (1942: XVI. t.-c.) Budapest, 1943. 340 l.

Bánffy Dániel báró földművelésügyi miniszter a munka bevezetőjében a következőket mondja: „Alig van mezőgazdaságunkban olyan terület, amelyre a mezőgazdaság fejlesztéséről szóló 1942: XVI. t.-c. és annak munkaterve ki ne terjedne. Aki tehát ezt a törvényt és annak munkatervét kézbeveszi, az mezőgazdaságunk jelenkori törekvéseinek a közeli és a távoli jövő feladatainak tükröképét látja ezekben. Kívánatos, hogy ez a törvény és annak munkaterve köztudattá váljék, mert a mezőgazdaságon kívül állók számára feltárja a magyar földnek egész gazdasági, sőt szellemi életünket is tápláló forrásait, a mezőgazdaságban élők számára pedig megmutatja munkásságuk útját, célját és értelmét.” Pataky Ernő elsősorban volt hivatott arra, hogy e munkát megírja, ugyanis a mezőgazdaság

fejlesztéséről szóló törvényt Bánffy Dániel báró irányítása szerint Pataky Ernő dolgozta ki.

A munka első része tömör összefoglalást nyújt a mezőgazdaságfejlesztési törvény és munkaterv megalkotásának történetéről. 1941. augusztusában küldték meg az első törvénytervezetre a mezőgazdasági érdekképviselők és országos tekintélyű szakemberek észrevételeiket, melyeket a földművelésügyi miniszter a javaslat további kialakításánál értékesített. Néhány hónapi munka után elkészült a végleges javaslat, amely — a pénzügyminiszterrel történt megállapodás alapján — a tízéves munkaterv megvalósítására egy milliárd pengőt irányoz elő. A földművelésügyi miniszter 1941. december 12-én — előzetes kormányzói jóváhagyás után — nyújtotta be a törvényjavaslatot az országgyűlés képviselőházában. A javaslat, mint 1942. évi XVI. törvénycikk szeptember 11-én hirdettetett ki az Országos Törvénytárban.

A történelmi bevezetés után szerző műve második részében a mezőgazdaságfejlesztési törvény és munkaterv felépítéséről szól, történelmi távlatokban mutat rá arra, hogy a magyar-ság ereje, nemzeti létének forrása a magyar földben gyökerezik. A magyar történelem folyamán sokszor történt intézkedés a mezőgazdaság fejlesztésére vonatkozólag. Trianon után ismét előtérbe kerülnek a mezőgazdasági termelés érdekei és ezzel egyidejűleg erősen fokozódik az állami beavatkozás. A törekvés a mezőgazdasági termelés jövedelmezőségére és okszerűségére irányul.

Pataky Ernő a törvényjavaslat általános indokolása nyomán azokat a fontosabb intézkedéseket ismerteti, amelyeket más országokban tettek a mezőgazdaság fejlesztése érdekében. Felsorolja a Németországban, Olaszországban, Portugáliában, Bulgáriában, Romániában, Görögországban, Jugoszláviában, Svájcban, Franciaországban, Hollandiában, Angliában, az Északamerikai Egyesült Államokban, végül Oroszországban életbeléptetett rendszabályokat a mezőgazdaság fejlesztésének és termelési rendjének megszervezéséről. Mezőgazdaságunk fejlesztésének szükségességét azonban nem a külföldi példák követése vonta maga után, hanem az az elgondolás vezette törvényhozásunkat, hogy a nemzeti jövedelemeloszlást a mezőgazdaság javára helyesbíteni kell. A termőföld fokozatos megosztása következtében halaszthatatlan a kistermelőknek kellő felszereléssel és szaktudással való ellátása. Népfeleslegeink elhelyezése érdekében növelni kell mezőgazdaságunk népellátó képességét. A mezőgazdasági munkásság szociális igényeinek megfelelő kielégítése mellőzhetetlenné teszi gazdálkodásunk belterjességének fokozását. Honvédelmi szempontból is fokozni kell a termelést és a készletek gyűjtését. Nem utolsó sorban azonban előre törekednünk kell a minőségi fejlesztésre. E cél-

kitűzések egyrészt sürgősen megvalósítandók, másrészt csak a háború után megvalósítható feladatkörökre oszlanak meg.

Pataky Ernő ezután felsorolja a mezőgazdaság fejlesztéséről szóló törvény végrehajtásának gazdaságpolitikai eszközeit és előfeltételeit. Ide tartozik elsősorban a helyes árpolitika és birtokmegosztás, az intézményes mezőgazdasági hitel, a munkamorál, a vízgazdálkodási és közlekedési problémák megoldása. A törvény annak ellenére, hogy egyes korlátozásokat ír elő és közérdekű termelési kötelezettséget szab meg, nem kíván állami tervgazdaságot vagy rendszeres kényszertermelést bevezetni. A kitűzött célok elérése érdekében inkább a termelés és értékesítés helyes irányítására törekszik nemzeti, honvédelmi és gazdasági szempontok figyelembevételével. A törvény végrehajtásában résztvevő általános közigazgatási, szakközigazgatási és gazdátársadalmi szervezetek zavartalan együttműködését az Országos Mezőgazdasági Tanács biztosítja, alsófokon pedig a gazdasági előjárók a törvény végrehajtásának legfontosabb tényezői.

Szerző munkájának harmadik részében a törvényt, valamint annak időközben megjelent végrehajtási rendeleteit közli szószerinti szövegükben. A törvény szövege mellett megtaláljuk a miniszteri indokolás megfelelő részét, továbbá a szerző magyarázó kommentárjait. Az olvasó ilyen módon áttekinthetően és világosan kapja a jogszabályokat.

A munka negyedik részében a mezőgazdaságfejlesztési munkatervet ismerjük meg először általánosságban, majd részleteiben. Végül az ötödik rész felsorolja a mezőgazdaságfejlesztési közfeladatok megosztását a földművelésügyi minisztérium egyes osztályai között.

Pataky Ernő hasznos szolgálatot tett a törvény megszerkesztésével és Bánffy Dániel báró elgondolásainak rendszerbe foglalásával a magyar nemzetgazdaságnak. Hasznos munka Pataky ismertetett könyve is, mert részleteiben megismerjük belőle a törvény készítésének munkálatait és összetevő tényezőit, továbbá magyarázatokat kapunk a törvény és munkaterv végrehajtásával kapcsolatban.

Hantos László.

A sorsjáték Magyarországon. Feldolgozta és kiadja a „Hermes” Magyar Általános Váltóüzlet Rt. alapításának 50. évfordulója alkalmából. Budapest, 1943. 503 l.

A pénzügyintézetek jó szokása, hogy fennállásuk nevezetesebb évfordulóinak alkalmából a hitel- és bankélet egy-egy hosszabb időszakáról gazdaságtörténeti értékkel bíró munkákat iratnak és bocsátanak a közönség rendelkezésére. Hogy csak az utolsó évek

jubiláris kiadásait említsük, szép könyveket köszönhattünk a Hazai Takarékpénztár és a Kereskedelmi Bank száz esztendő s jubileumainak. Most a „Hermes“ ünnepelte fennállásának félszázados évfordulóját. Talán működésének szűkebb korlátainál, talán aránylag rövidebb időre kiterjedő működésénél fogva nem nyújtott ebből az alkalomból általános pénz- és hitelügyi történelmet, hanem olyan könyvet bocsátott a közönség rendelkezésére, amely — az előszó szavaival élünk — „általános érdeklődést keltsen, megragadja a szakköröket és ezenfelül az intézet sajátos jellegével is kapcsolatban legyen.“

A könyv szerzője, aki szerényen háttérben maradt, a maga elé tűzött programot kitűnően oldotta meg. A hiteléletnek azon a területén, amelynek ismertetésével foglalkozik, nagy alapossággal, nagy lelkiismeretességgel és kiváló szakértelemmel gyűjtött össze minden adatot és ezeket az adatokat világos szerkezetben és élvezetes írásmódban tárja fel olvasói előtt. Nem egyszerű ismertetésről van szó. A könyv először is a sorsjáték általános, majd ennek magyarországi történetét közli. Az általános történetből ki akarjuk emelni azt az érdekes megfigyelést, hogy amikor az Egyház a kamat felszámítását tiltotta és üldözte, megtűrte a sorsolásokat, mert a sorsolásban az isteni akarat megnyilvánulását látta. Valószínűleg befolyásolta ezt az engedékenységet *Aquinói Szent Tamás* véleménye, hogy „in ludis possit esse aliqua virtus“ — a játékokban is lehet valamelyes erény. Részletesen ismerteti a szerző az Olaszországból világkörüli útjára indult lottót, majd az osztálysorsjátékot, amelyet először Hollandiában vezettek be 1726-ban, mint állami monopóliumot. Nagy Frigyes mindenre kiterjedő zsenialitásával a hétéves háború költségeinek fedezésére 1763-ban vezette be az első németországi lottót. A mostani világháborúban pedig a német kormány 1938. végén egyesítette és államosította a sorsjátékot. Ez az állami szerv már a 9. osztálysorsjátékot rendezte. Ausztriában 1721-ben volt az első osztálysorsjegyhúzás, de ott 1813 óta egészen különleges sorsjáték is honosodott meg. Egyes földbirtokosok kivételes uralkodói kegyből engedélyt kaptak birtokaik kisorsolására. Csak 1813 és 1840 között 74 ilyen sorsolást tartottak. Ezeknek a sorsjegyeit Magyarországon is árusították.

Magyarországon a lottó bevezetésére már 1763-ban került sor. Az abszolutizmus alatt az osztrák sorsjegypátens hatályát Magyarországra is kiterjesztették. Az alkotmányosság helyreállításával a magyar törvényhozás már 1868-ban felállította az önálló magyar lottójövedéket. Ez rendezte az ú. n. „kis lutrit“, amely 1867-től 1897-ig állott fenn. Utolsó éveiben a jövedék bevételei 3—3.4 millió frt, a kiadások 1.6—2 millió frt között mozgtak, az állam tiszta jövedelme évi 1.3—1.7 millió frt volt.

1897-ben vezették be nálunk az osztálysorsjátékot. Az a vál-

lalat, amely a megrendezésre koncessziót kapott, a nyereményekből levonható 20%-ot élvezte, mint jövedelmet. Ez a jövedelem a koncesszió 20 évi időtartama alatt $13\frac{1}{2}$ millió koronát hozott tiszta nyereség alakjában a vállalat részvényeseinek. 1917-től kezdve az osztálysorsjátékot államosították, a játékok megrendezésére a Pénzügyi Központ nyert megbízatást. Az állam haszna szintén a nyereségekből levonható 20%.* Kisebb jelentőségű az 1853-tól kezdve évenként megrendezett jótékony-célú államsorsjáték. Ez 340.000 kis, 3 pengős sorsjegyet bocsát ki. Az 1,020.000 P összbevételből 420.000 P-t fordítanak nyere-ményekre. Ezeken kívül az állami lottóigazgatóság igen ritkán engedélyez egy-egy kisebb jótékony-célú tárgysorsjátékot is. Ezeknek nincs jelentőségük.

Jóval fontosabb szerepet töltöttek be hiteléletünkben az ú. n. *nyeremény-kölcsönök*. Ezeknek kimagasló jelentősége abban is kidomborodik, hogy a „Hermes” értékes gazdaságtörténeti művének több, mint $\frac{4}{5}$ részét a nyereménykölcsönök ismertetésének szenteli. Míg a lutrinál, az osztálysorsjegyeknél és a kisebb tárgysorsjátékoknál csak arról van szó, hogy a kormányzat a nagyközönség játszási szenvedélyét a köz javára adóztatás útján kihasználja, addig a nyereménykölcsönnél a hitelműveletek különös fajtájával állunk szemben. Itt az adós, a nyereménykötvény kibocsátója, a felvett kölcsöntőke visszafizetésére kötelezi magát. A rendes kamatozó kötvénykölcsönöktől eltérőleg azonban vagy a teljes kamat, vagy a kamat egy része helyett sorsjegy-nyereményeket juttat a kötvényhitelezőknek. „A nyereménykölcsön tehát — írja a könyv — abban különbözik a törlesztéses kölcsöntől, hogy míg a törlesztéses kölcsön tőkéjét és kamatait a kötvénybirtokosoknak egyenlő arányban fizetik, addig a nyereménykölcsön egyes kötvényeire azonos névérték mellett különböző összeg (de legalább a névérték) esik.”

Magyarországon összesen 14 nyeremény kötvénykölcsönt bocsátottak ki, ha a „Raab-Grazi” kölcsönt, amely inkább osztrák kölcsönnek számít, kihagyjuk. Ezek közül három állami kölcsön, é. p. az 1870. évi, a Tiszaszabályozási és szegedi, végül az 1941. évi Erdélyi kölcsön. Egy kölcsönnek, az 1859. évi „budai”-nak Buda városa volt az adósa. A többi magánkölcsön. A „Hermes” kitűnő kiadványa mind a 14 kölcsönnek a történetét kimerítő pontossággal, bankári szakértelemmel és történetírói megbízhatósággal tárja elénk. Minden egyes kölcsön jelentőségét, a kölcsönfelvétel célját és rendeltetését, az adós helyzetét és a kölcsön felhasználásának programját ismerteti és ezzel megfesti az illető kölcsön gazdasági háttérét. Azután részletesen

* Az 1944. évi költségvetés az osztálysorsjátékból folyó jövedelmet 4.3 millió pengővel irányozza elő.

leírja az illető kölcsönre vonatkozó jogi rendelkezéseket, ismer-teti az ily kötvényekre vonatkozó általános és az egyes kölcsönöket esetleg szabályzó speciális törvényeket. Végül behatóan előadja a pénzügyi lebonyolítás minden részletét, a kölcsönöket átvevő vagy bevezető bankok, illetve bankcsoportok átvételi és elhelyezési kondícióit, a bevezetést szolgáló tőzsdei tranzakciókat és a forgalomba került sorsjegyek későbbi sorsát.

Pompásan szerkesztett táblázatok teljes áttekintést nyujtanak az egyes kölcsönökről é. p. nemcsak a technikai adatokról (címetbeosztás, időtartam, névérték stb.), hanem a kötvények átvételi és kibocsátási árfolyamáról, a kibocsátáskori belső értékről, a tőzsdei árfolyamok alakulásáról, a törlesztőtervek struktúrájáról, szóval valóban mindenről, ami iránt a bankár, a közigazda, a pénzügyi államférfiú vagy a gazdaságtörténész érdeklődhetik.

A 14 kölcsön közül 6 volt kisebb kölcsön, értve ez alatt a 4 millió frt-nál, vagyis 8 millió koronánál nem nagyobb kibocsátásokat. Ezek a Keglevich, Budavárosi, Vöröskereszt, Bazilika, Jó szív és Erzsébet szanatórium sorsjegy-kölcsönök. Ennél nagyobbak voltak az 1870-es állami 30 millió frt, az állami Tisza-kölcsön 44 millió frt, a Jelzáloghitelbank 3 rendbeli é. p. a 4%-os 40 millió frt, a 3%-os 35 millió frt és az 1906. évi konvertált és szubszkribált 68,320.000 K, a Hazai Takarékpénztár 30 millió K, az Új Vörös Kereszt 48 millió K és az Állami Erdélyi Kölcsön 100 millió pengő névértékben.

A kibocsátási árfolyam 95%-tól (Budai kölcsön) 170%-ig (Bazilika) ingadozik; a kibocsátási belső érték — az adós által teljesítendő összes fizetések 4% évi kamat alapján leszámítolva — 56% (Új Vörös Kereszt) és 130% (Erdélyi Kölcsön) szélső határok között mozog. Ami az árfolyamok alakulását illeti, ezek közül legérdekesebb az 1870. évi állami sorsjegykötvény árfolyam-története. Ezt a kötvényt a budapesti tőzsde 1870-től 1914-ig megszakítás nélkül jegyezte. Az 1871. évi pari-jegyzés után az árfolyam 6 éven át 25–30%-os diszázsziót mutat. 1879-ben már pari fölé, 1879-től 1894-ig pedig fokozatosan 150%-ra emelkedik. Ettől fogva az emelkedés folyton tart, az árfolyam 1902-ben eléri a 200-at, az utolsó kurzus pedig — 1914 nyarán — 249 százalék.

Egy könyvismertetés kereteit jóval meghaladná, ha a könyv gazdag tartalmából szemelvényeket akarnánk előtérbe állítani. Aki érdeklődik az iránt, hogyan indította el a főváros szabályozását Andrássy nagyúri, lángeszű kezdeményezése, hogyan biztosította az ország Szeged katasztrófája után a város újjáépítését és a Tisza folyó szabályozását, hogyan fokozták a Jelzáloghitelbank és a Hazai Takarékpénztár sorsjegyek kibocsátása által a kommunális kölcsönnyújtás lehetőségeit, hogyan támasztotta alá a közönség sorsjegyvásárlással a nagy-

szerű Vöröskereszt emberbaráti nemes munkáját, hogyan gyorsította a törvényhozás az Erdélyi sorsjegykölcsön útján Erdély közlekedésének kiépítését stb. — mindezekre megkapja a választ a „Hermes” könyvében. És mintegy 40 képmelléklet könnyebbé, a „függelék”-ben szószerint közölt 34 törvény- és rendelet-ismertetés, a kötelezvények teljes szövegei, a törlesztő tervek táblázatai, a kötvényszövegek, a húzási szabályok teljes bemutatása pedig tanulságosabbá teszi az olvasást.

A mostani nagy háborút követő átmenetgazdálkodásnak egyik legnehezebb problémája kétségtől a pénzügyi és hitelkérdés lesz. Akik ennek a problémának a megoldásával fognak majd kötelességszerűleg foglalkozni, hálásan fogják tanulmányozni ezt a kötetet, amely sok tekintetben szolgálhat nekik útigazítással és irányítással. A közgazdasági pedagógusoknak pedig különösen ajánljuk ezt a kitűnően összeállított és megírt könyvet, amely egyúttal a magyar bankvezetés eszmegazdaságának és leleményességének is egyik bizonyítéka. A könyv szép külső kiállítása a Révai nyomda munkáját dicséri.

(é. a.)

Koós Zoltán: Pénz és Hitel. TÉBE zsebkönyvtár, 7. szám. Budapest, 1943. 203. old.

A pénz és a hitel jelensége a modern gazdasági életnek csaknem minden fontosabb megnyilvánulásában szerepel. Megismertetésük a nagyközönség széles rétegeivel elsőrendű gazdasági kulturmunkát jelent. De kíván is. A pénzzel, különösen pedig a hitellel kapcsolatos ismeretek rendszere u. i. oly szövevényes, hogy ezeknek csupán vázlatos magyarázata is nehéz feladatot jelent. Méginkább, ha ennek népszerű formában kell történnie. A szerző erre vállalkozott. Már előre meg kell vallanunk, hogy egyes vonatkozásokban igen figyelemreméltó eredményességgel. Könyve a gazdasági műveltség népszerűsítésében nagy szolgálatokat nyújthat és ezzel nemes célkitűzéseinek nagy mértékben megfelelhet. A munka egyébként azoknak van szánva, „akik nem tudományosan akarnak a kérdéssel foglalkozni, hanem csak általános tájékozódást akarnak szerezni a pénzzel és a hitellel összefüggő kérdésekben”. (13. old.) A kis zsebkönyv tartalma tulajdonképpen meghaladja a címében jelzett tárgykört, mert valóságos banktudományi eligazítással is szolgál. Sőt a hitelszervezet és a monetárius mechanizmus nemzetközi működésével is megismerteti az olvasót. Megjegyzendő, épen ezek a részek a legsikerültebbek.

Fejtegetéseit — bár a pénz kifejlődésének vázolója, bizonyos módosítással, jobban illett volna ide — a pénz lényegének kifejtésével kezdi. A pénzüjség szerint voltaképpen „a multban

keresztülvitt sikeres termelésből származó vásárlóerőt testesít meg“ (23. old.), illetve e vásárlóerő jelképe. A pénz azonban a forgalmi gazdaságban csakhamar önálló életet kezd, ami az általa helyettesített vásárlóerőt — nyilván a pénz vásárlóerejét — megváltoztathatja. A pénznek emellett határozott és megmaradó névértéke is van. Ez okozza, hogy legtöbbször önálló jogi kategóriaként jelenik meg. Részletesen tárgyalja a pénz értékét meghatározó fontosabb tényezőket: a keresletet és kínálatot; a nemesfémek termelési költségét, majd a forgalmi egyenletben kifejezett kölcsönhatásokat. Szívesen időzik a pénz értékének mennyiségi magyarázatánál. A valutarendszerek fejlődésében szépen vázolja azt az utat, melyet „a valutajószág“ a kagylópénztől a jelenlegi manipulált papírvalutáig megtett.

A bankjegynek és a központi bankoknak kifejlődéséről és ezeknek az aranyvalutarendszerben való szerepéről igen sikerült fejezetet ír. A nemzetközi aranyvaluta-rendszer méltatásánál a quantitási elmélet hívének mutatkozik. Az 1931-es válságot p. o. az aranydefláció hatásának tünteti fel. Az arany szerepének taglalásánál gondosan ismerteti azokat a követelményeket, illetve konvenciókat, melyeknek betartása teszi lehetővé az aranyvaluta zavartalan működését és az aranyvalutára felépített nemzetközi munkamegosztásos rend fennállását. A könyv legszebben megírt része az, amelyik „a központi bankrendszeren felépülő hitelgazdálkodás“-ról szól. A hitel súlyos tartalmú fogalmát és nagy gazdasági jelentőségét az olvasónak könnyedén magyarázza meg. Szerencsés szemléltető megállapításból indul ki „a hitel..... a jövő termelés eredményének, illetőleg ebben az eredményben rejlő vásárlóerőnek a mai napon való felhasználása, anticipálása. Míg a pénz maga a múlt, a már befejezett termelés eredményében rejlő tényleges vásárlóerő megtestesítője, hordozója“. (91. old.) Úgyesen érteti meg a bankrendszer hitelteremtő képességének lényegét. Igen jó a meghatározása „a hitelteremtés..... nem más, mint a meglévő vagyron liquidálása a vásárlóerő anticipálása által“. (103. old.) Tanulságos gondolatfűzéssel mutat rá a hitelteremtés szükségszerű korlátaira, majd a központi bank (jegybank) és a közönség itteni szerepére. Részletesen foglalkozik a kamattal és feltárja a kamatszolgáltatás lehetőségét és indokoltságát. Itt Böhm-Bawerk elgondolásához látszik igazodni. Sok más vonatkozásban pedig egyenesen Keynes gondolatmenetének szószólójaként tűnik fel. Talán a könyv célkitűzését is meghaladja már gondolatmenete, midőn a pénzelméleti egyensúllyal foglalkozik, vagy amidőn a természetes kamat jelentéséről ír, és méginkább, amikor már a Wicksell-féle inflatorikus és deflatorikus folyamatok létrejöttét elemzi. Számos gyakorlati példával tarkítja itteni fejtegetéseit, úgyhogy az olvasó könnyen tudja követni okoskodását.

A pénz és hitelpiac leírása, a pénzhelyettesítők, a bankügy-

letek, az értékpapírok, egyáltalában a bank- és hitelműveletek, valamint a tőzsde működésének és szerepének ismertetése a könyv célkitűzéseinek megfelelően — különösen egyes részleteiben — mintaszerűnek mondható. Hasonló mondható el a „pénz nemzetközi forgalmának“ az ismertetéséről is. A devizapiac, a devizaarbitrage, a devizahatáridőügyletek, a nemzetközi fizetési mechanizmus működésének a levezetése, általában a nemzetközi monetáris egyensúly meghatározó körülményeinek a bemutatása szintén elsőrangú.

Szakirodalmunk megbecsülendő adalékának tekinthető a „manipulált papírvaluta“-ról szóló fejtegetése. Nemcsak azért, mivel a valutaügy újszerű fejlődési irányáról számol itt be, hanem azért is, mivel a jövő valutáris helyzetének kilátásait élesen megvilágítja. Méltatja itt az új svéd pénz- és hitelpolitika sikereit, majd vázolja Hayek és Hawtrey idevágó elgondolásait. Több változat ismertetésébe azonban már nem bocsátkozik.

A könyv tárgyalási módja különleges célszolgálatának megfelelően általában könnyed, amelletten erősen logikus. Mindössze néhány helyen zavarják gondolati ugrások (p. o. 35, 41. 113. 123, 193. oldalakon). Nem látszik szerencsésnek és nem is ilyen jellegű gondolatmenetbe való az arany termelési költségeinek olyan ármeghatározó szerepben való beállítása, mint ahogyan a szerző ezt a 33. oldalon teszi. A könyvnek sok — különösen a nem megfelelően iskolázott — olvasója helytelen módon fogja ezt értelmezni. Valószínűleg a tárgyalt anyag nagy mérete okozta, hogy a szerző egy-két állítását elnézte, illetőleg ellenőrizetlenül hagyta. Ezek azután jobbára kifogásolhatók (p. o. 6, 25 (!), 31, 36, 86, 199. oldalakon). Szerencsére ezek a helyek csak szórványosak és valószínűleg nem is mindig lesznek félrevezető hatásúak.

Legyen szabad még az elmélet védelmében néhány megjegyzést tenni. Először a gazdaságstatisztika javára. A 36. oldalon olvasható, „hogya ma még nem jutottunk el egy tökéletes indexszámrendszerhez“. Szerény véleményünk szerint ehhez már csak eljutottunk. Ott van a baj, hogy a megfelelő statisztikai adatok hiányzanak. Gazdaságelmélet védelmében szólva kissé meggondolatlanak tűnik a 60. old. utolsó két mondata. Továbbá a 98. old. egyik része. A szerző azonban a következő mondatban már helyt ad az elmélet nagy szolgálatainak, illetve azok teljes elismerésének. A 199. oldalon már nem jár el ilyen méltányosan.

Mindezek azonban egyáltalában nem jelentenek akadályt abban, hogy a kis könyv célkitűzését kitűnően el ne érje. Nevezetesen azt, hogy annyi ismeretet adjon az olvasónak, mely elegendő „ahhoz, hogy az egyes jelenségek logikai összefüggését és ez összefüggések kényszerűségét mindenki közgazdaságtudomány előismeretek nélkül is felismerhesse“. (12. old.)

Kádas Kálmán.

Kertész János: Magyar szociográfia. Budapest, 1943.
Tömörkény Irodalmi Kör kiadása. 77 old.

Az elmúlt évtized részben politikai, részben tudományos társadalomkutató mozgalmainak elcsendesedésével a közelmúltban néhány olyan mű jelent meg, amely e mozgalmak hatását, értékét különböző szempontokból kísérelte meg lemérni. (Kállai: Népiség, demokrácia, szocializmus; Rézler: Falukutatók és szociográfusok). Most Kertész János „Magyar szociográfia” című tanulmányával gazdagítja ezt az irodalmat, hogy ismét más oldalról világítsa meg a magyar tudományos és politikai írás kétségenkívül egyik legérdekesebb fejezetét. Míg ugyanis elődei egyrészt a társadalomkutatók politikai beállítottságával és hatásával, másrészt a művek kritikai mérlegelésével foglalkoztak, addig Kertész inkább az intézményeket mutatja be, amelyeknek keretében a társadalomkutató munka lezajlott.

Tanulmányát a szociológia és a szociográfia meghatározásával vezeti be. Elméleti fejtegetéseinél Kriszticsre, Tönniesre támaszkodik. Mindamellettt itt helyre kell igazítani egy mondatát, amely a szociográfiai műfajt helytelenül értelmezi. Kertész szerint ugyanis „mihelyt oly szociográfiai munka kerül kezünkbe, amely nemcsak a hibát veszi észre, hanem rávilágít a gyógyításra, már értékes szociográfiai szempontból is.” Véleményünk szerint a szociográfia leír, tehát elsősorban a „hibát” veszi észre, az olyan művek pedig, amelyek a „gyógyításra” is rávilágítanak, inkább szociálpolitikai szempontból értékesek.

Kertész a külföldi szociográfiai mozgalmak rövid ismertetése után sorra veszi azokat a hazai intézményeket, amelyek a társadalomleírás terén valamilyen eredményt mutathatnak fel. Érdekeseek azok a lapok, amelyek a Magyar Közigazgatási Adattár, majd a Magyar Szociográfiai Intézet alapításával és működésével foglalkoznak. Megemlékezik azután az Államtudományi Intézetről, a Felvidéki Tudományos Társaságról, a Falukutató Intézetről, a Széchenyi Szövetségről, a Magyar Városok Országos Szövetségéről, a Táj- és Népkutató Intézetről, mint azokról a szervekről, amelyek főleg a múltban fejtettek ki értékes munkát ezen a téren. A szerző nem felejtkezik el azokról a nemrég alakult intézetekről sem, amelyeknek érdeklődése elsősorban a társadalomkutatás felé irányul. Így ismerteti az Ipari Munkatudományi Intézetet, a Mezőgazdasági Munkatudományi Intézetet, a Dunántúli Tudományos Intézetet.

Kertész művének legértékesebb része a magyar szociológiai és szociográfiai irodalom lényegesebb műveiből a függékben összeállított bibliográfia, amelynek használatosságát az sem rontja, hogy abban a szerző saját magát többször szere-

pelteti, mint pl. Erdei Ferencet. Ezzel kapcsolatban többek között azt sem értjük, hogy a megboldogult gróf Teleki Pálról irt 16 oldalas munkája mit keres egy szociográfiai bibliográfiában?

Végeredményben Kertész tanulmánya jól egészíti ki az e tárgykörben megjelent munkákat és ezért társadalomtudományunk tanulmányozói csak haszonnal forgathatják.

r. g.

Tonelli Sándor: Kereskedők mesekönyve. Népszerű közgazdaság, 3. k. Szeged Városi Nyomda és Könykiadó R. T. Szeged. 1943. 74. old.

Kevés kérdés körül folyt annyi vita az utolsó évtizedben, mint amennyi a kereskedelem, annak hivatása, szabadsága, sőt mitöbb, létjogosultsága körül felmerült. Elméleti közgazdáink évtizedek óta bizonyítják klasszikus műveikben a kereskedelmi tevékenység, mint termelési tényező egyenjogúságát és nélkülözhetetlen szerepét, mint ami nélkül nemcsak a forgalom bénulna meg, de a termelés és az ipar is kezdetleges formájára zsugorodna össze, a termelés irányítása elmaradna a kereslet és kínálat számtalan változatának összeegyeztetése híjján. Ez elméleti megállapításokkal szemben azonban, főként a szabad kereskedelmi tevékenység egyes kinövésai miatt, az utóbbi évek alatt erős támadások érték az egész kereskedelmet s ezek a támadások odáig mentek, hogy a kereskedelmet nélkülözhető közgazdasági funkciónak bélyegezték, olyannak, mint amelyik értéket nem termel és csak arra való, hogy az árut indokolatlanul megdrágítsa és a kereskedésből a maga profitját biztosítsa. Így azután lassankint a köztudatban is erősödött az a felfogás, hogy a kereskedelem felesleges rossz és kikapcsolása esetén a nyereség részben a termelő, részben a fogyasztó zsebében maradna.

Tonelli Sándor kis munkájában arra a feladatra vállalkozik, hogy ezzel a laikus, közgazdasági műveltséggel kevésbbé rendelkező széles népréteggel a kereskedelemnek, főként a szabadkereskedelemnek a gazdasági életben betöltött fontos szerepet megértesse és a kereskedői hivatás megbecsülését elősegítse. És hogyan teszi ezt Tonelli? Nem vitatkozik, nem argumentál, hanem elbeszél. Munkájának csak a címe mesekönyv, szerző nem vezet bennünket a képzelet birodalmába, nem költött személyekről szóló kigondolt eseményeket beszél el mesészerű könnyűen, hanem tényeket, amelyeket vagy a történelemből merít, vagy pedig személyesen tapasztalt. Valamennyi kis történeten keresztül arra a kérdésre kíván válaszolni, mi a kereskedelem

igazi feladata, van-e szükség egyáltalán reá és mi történne, ha a kereskedelmet kikapcsolnánk gazdasági életünkből?

A „Csókai halom regényé“-ben a Tisza balpartján folytatott ásatásoknál napfényre került, kagylóból álló nyakláncokat a történelemelőtti idők kereskedelmének bizonyítékeként mutatja be, kifejezésre juttatván azt a tételt, hogy „kereskedelem már akkor is volt, mikor még nem volt történelem“. Az egyéni kezdeményezés és egyéni vállalkozás, amely a kereskedelem éltető eleme, tehát egyidős az emberi társadalommal. A következő fejezetek arra a kérdésre válaszolnak, hogy ez a tétel továbbra is érvényes maradt-e. „Ezékiel próféta riportot ír“ c. fejezetben Ezékiel próféta Tirus pusztulásáról szóló jóslatával foglalkozik. Az ótestamentumnak ez az érdekes fejezete a föníciai város kereskedelméről, különösen az árukról és azok származáshelyéről részletes felvilágosításokat nyújt. Tirus hatalmának és gazdagságának igazi alapja, hogy kikötőjében találkoznak az ismert, akkor még szűkebb világ minden részének hajói s ott cserélik ki áruikat. Szerző szerint érdemes volna a „riport“-ot nemcsak a kereskedők mesekönyvébe, hanem komoly közgazdasági szakönyvekbe is beilleszteni. Ez megtörtént, mert pl. Roscher gazdaság-történeti előadásában foglalkozott a Biblia említett fejezetével. Marco Poloról írva egyrészt a papírpénz problémáját érinti, másrészt a hatósági ármegállapításokat említi, mint olyan jelenséget, aminek a nyomát a történelemben már megtaláljuk. A „Fuggerek ujságai“ c. fejezetben a XVI. sz. nagy kereskedelmi házának tündökléséről és hanyatlásáról ír, amiről Ehrenberg „Das Zeitalter der Fugger“ c. hatalmas művében tudvalevőleg felejthetetlen gazdaságtörténeti képet festett. Az „Oregoni karaván és a texasi áruház“ c. fejezet a gazdasági szabadság közhasznú voltát igyekszik bizonyítani. Mr. Bradnum magyarországi látogatása és hagymabevásárlása a szerző személyes élménye, egyben a mű legszínesebb és legérdekesebb fejezete. Szembeállítja a messzetelektől, nagyvonalú kereskedőt a kötött gazdálkodás jelenségeivel. Szerző utolsó fejezetében arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a „kereskedelem éppen annyira produktív, mint a mezőgazdaság vagy az ipar, nélküle megállana a gazdasági élet“. Érintve a kereskedelem költségeinek kérdését, megállapítja, hogy a kereskedelem kikapcsolása esetén is a közvetítés költségeit valakinek mégis meg kell fizetni. A kereskedelem kikapcsolásával előálló megtakarítás „optikai csalódás“, „ezek a kísérletek a valóságban többbe kerülnek, mint amennyit a kereskedő haszna kitett volna“. Tanulságosak azok a kis epizódok, amelyeket a kereskedelemnek a körülmények szerint való haladéktalan cselekvési szükségének bizonyítékeként említ, valamint az a rész, amelyben az eladó és vevő közötti lélektani jellegű kapcsolatot vizsgálja, megállapítja a kettő viszonyának bizalmi jellegét.

Tonelli külön érdemének tudjuk be, hogy megállapításait és végső következtetéseit más termelési ágak elleni minden él nélkül vonja le. A jelenlegi kötött gazdálkodási irányzatot is, mint szükségszerűen bekövetkezett átmeneti jelenséget tekinti, hivatkozva a német hadvezetőségre, amely a kereskedőt szintén nem tartja feleslegesen közbeékelődő szervnek. Tonelli e kis művét számos irodalmi terméke után egy, a kereskedelem és ipar szolgálatában eltöltött hosszú élettapasztalat birtokában írta és így, ha nem is fedí minden vonatkozásban a mai közgazdaságpolitikai irányzatot, rávilágított arra, hogy mai közgazdasági berendezkedésünk mellett is mennyire nélkülözhetetlen és fontos tényezője közgazdaságunknak a kereskedelem.

Nádas Rózsa.

Paál Rezső: A kik százezreknek adtak kegyeret.
Budapest, 1943. 204. o. Országos Közművelődési Szövetség kiadása.

Paál Rezső könyve nem tudományos célkitűzéssel készült munka. Életrajzokat tár az olvasó elé: a XIX. és XX. század 16 gazdasági vezéremberének élettörténetét, anélkül azonban, hogy történeti távlatba állítaná a kort, amelyben ezek éltek és tevékenykedtek. S ha mégis arra méltatjuk könyvét, hogy a *Közgazdasági Szemlé*ben ismertessük, annak az az indoka, hogy érdeklődést kelt az olvasóban a komolyabban vett gazdaságtörténet iránt, mert élvezetes formában ír hősei küzdelmeiről, alkotásairól, sikereiről.

A kapitalisztikus gazdasági rendszer végleg kibontakozik a középkor megkötöttségeiből, új világrészek kapcsolódnak be a forgalomba, az új ipari találmányok, a gőzgép stb., Nyugat-Európában megindítják az ipari átalakulást, a francia forradalom felszabadítja a polgári osztályt, majd a napoleoni háborúk után viszonylagos béke következik. Az új gazdasági rend diadalát üli. Gőzhajók járják az óceánokat, vasútak szelik át a kontinenseket, új anyagok, új termékek kerülnek a világpiacra, a villamosság alkalmazása úgyszólván megváltoztatja a világképet. A római birodalom fénykorától eltelt 1800 év alatt nem változott annyit az emberi életmód, mint az utolsó 100–150 év alatt. E történelmi háttérrel azonban *Paál Rezső* csak keveset beszél.

A haladás szédítő forgatagában a gazdasági élet vezéregyéniségei a *vállalkozók*. *Werner Sombart* szerint a kapitalisztikus gazdasági rendszerben a vállalkozó az, aki „az óraművet felhúzza”. Amikor szerzőnk megírja *Abbe, Carnegie, Dunlop, Daimler, Eastman, Edison, Ford, Gillette, Krupp, Lever, Lumière testvérek, a Mitsuik, a Morganok, Nobel, Rockefeller és*

Siemens életrajzát, bő alkalma lenne elméletileg is foglalkozni Sombart háromféle vállalkozói típusával, a szakemberrel, a kereskedővel és a pénzemberrel. Paál Rezső azonban megelégszik az egyes életrajzok egymástól független közlésével és nem mélyed el a problémákban.

Mint a könyv érdemét kiemeljük, hogy a szerző mindenütt nyomatékosan mutat rá, hogy e nagy vállalkozók legtöbbje nem tekintette a vagyongyűjtést öncélnak. Sikerük anyagi eredményeiben munkatársaikat részesítették, beleértve vállalatuk munkásságát is, majd *vagyonuk nagy részét köz- és emberbaráti célok* szolgálatába állították. Evvel megvalósították a *Carlyle*-i értelemben vett „*Captain of Industry*” eszményét: Gazdasági vezérember, aki élen halad az általános emberi jólétért folytatott társadalmi küzdelemben.

Összegezõ megállapításunk Paál Rezső könyvérõl: szórakoztató olvasmány és, mint ilyen, érdekkeltõ bevezetõ gazdaságtörténeti tanulmányokba.

K. Z.

Dütschler, Hermann: Volkswirtschaftspolitische Konzeption, Bern, A. Francke A. G. Verlag, 1942. 133. old.

A könyv mottója — Eucken¹ azon mondása, hogy a gazdasági valóságot elmélet nélkül, tisztán tapasztalati alapon megérteni nem lehet — jelzi azt az irányt, amelyben a svájci szerző nekiindult. A gazdaságpolitikusok részére kívánja az elmélet szerepét tisztázni egyrészt, másrészt a gazdaságpolitika alapelemeire kíván rámutatni. Az ösztönzést a mű megírásához a szerzőnek az adta, hogy a gazdaságpolitikában uralkodó visszasságok ma meglehetősen számosak és megnehezítik a tisztánlátást.

A gazdaságpolitikával összefüggő érdekek rangsorát a politikai akarat dönti el. Az akarat azonban nem áll itt meg, hanem a végrehajtási módokat is megszabja. — Az előforduló csatlódásokat a rendszer hibáiként könyvelik el, melyek azután megreformálásának követelményét is magukkal hozzák. A helyzet tisztázása a gazdaságelmélet feladata. Az elmélet ellenzői rendszerint szemelől tévesztik, hogy minden gyakorlati embernek — tudatosan, vagy anélkül — szintén van bizonyos elmélete. Az egyetemi rendszert és az iskolás irányt okolja a szerző azért, hogy az objektív adottságokhoz tapadva, — de soha azokon túlmenőleg —, nem éri el a praktikus egyéni tapasztalatot és igen sok ismeret-anyagot halmoz csupán és, hogy az áttekinthetetlenséget ellensúlyozza, általános ideával kapcsolja össze

¹ *Walter Eucken: Die Grundlagen der Nationalökonomie*, Jena, 1940., 2. Auflage, Jena, 1941.

a fenti elemeket. Ha viszont a gondolatból indul ki, úgy csak az anyagot csoportosítja egyoldalúan a gondolat körül és ismét elvész a mélyebb értelem. A gyakorlati ember azt látva „konkrétumok” után kiált, anélkül, hogy észrevenné a gondolkodás circulus vitiosusát, — amely miatt az elmélet nem tudta a valóságot kellően megközelíteni.

A közgazdaságtan teljes elméletét a doktrína nyújtja, ennél azonban a politikus kevesebbel is kénytelen megelégedni. Az elmélet körüli tudás és a nagy összefüggések átértése, a koncepció az, amire szüksége van. Enélkül és az adatok ismerete nélkül nem lehet komoly gazdaságpolitikát elképzelni. Az alapkérdés felvetése a való gazdaság megismerésével azonos. Ez két kérdésre osztható: a gazdasági rendszer kérdésére és a gazdasági folyamatéra, mely utóbbi a rendszerben zajlik le. Az ezt követő lépések egy, a mai gazdasági életnek megfelelő gazdasági rend, illetőleg az utóbbinak megfelelő szervezet kialakításából tevődnek össze.

A *gazdasági rendszerek* vizsgálatánál az alapot a két elemi gazdaságtechnikai tényező, a termelés és a fogyasztás adja. Aszerint, hogy ezek individuális vagy kollektív alapon vannak szervezve, 4 kombináció áll elő, amelyeket az Eucken-Englis féle ideáltípusokra minden további nélkül alkalmazni lehet. A különbség az euckeni 2 és az englisi 3 rendszer száma között abból áll elő, hogy az előbbi csupán a szervezési formákat, az utóbbi pedig a szervezeti elveket ismerteti. Englis az irányított gazdaságról szóló munkájában,² mely Dütschler munkájának másik alappillére, maga is leszögezi, hogy a következetesen keresztülvitt kooperatív rendszer nem valósítható meg. Így a lehetséges rendszerek között csak az Eucken-féle forgalmi és központilag irányított gazdaság, illetőleg az Englis-féle individuális, illetőleg szolidarisztikus rendszer marad. A negyedik elképzelhető kombináció a szabad termelés és kollektív fogyasztás alapon csak kisebb közösségekben, vagy csak egy különleges célnak megfelelően lenne megvalósítható (család, vállalkozások közösségek stb.).

Dütschler nem törekszik tudományos teljesítményre, csupán alapösszefüggésekre vonatkozó ismereteket akar adni a megfelelő kiválasztásban. Englishez kapcsolódva még arra is kiterjeszkedik, hogy egyes svájci tekintélyekre hivatkozva — mint E. Brunner, Z. Giacometti — kiemelve, hogy a kereszténységnek megfelelő gazdasági felfogás nem ellentétes az individualizmussal, az individualizmus azonban csak a demokráciában érvényesülhet. Tény viszont, hogy egész termelési ágak szocializálhatók anélkül, hogy a demokrácia komoly sérel-

² Karel Englis: Regulierte Wirtschaft. Deutsche Übersetzung, Prag, Orbis-verlag, A. G. 1936.

met szenvedne és az individualizmus is a munkamegosztásos összműködés és a gazdasági életre káros egoizmus korlátozása folytán messzemenő közösségi kihatásokkal bír. A lényeg itt kétségtelenül a határ megvonásában rejlik, ez az amit Englis idézett munkája olyan szépen kidolgozott. A gazdaságpolitikus intézkedéseit az a meggondolás kell tehát, hogy vezesse, hogy ezek mennyiben közelítik meg, vagy haladják túl a kritikus pontot és így mennyiben férnek bele az adott rendszer kereteibe, vagy, mennyiben feszítik azt túl.

Könyvének második részében Dütschler a *gazdasági folyamat* alapvető összefüggéseit tárgyalja mint a gazdaságelmélet azon területét, amely minden rendszerben érvényes igazságokat választ külön. A doktrína e területe — a racionálisan megoldható gazdaságtársadalmi terület — még távolról sincs kidolgozva, ezért Dütschler sem tarthat itt a teljességre igényt. Művének második része így csak a termelés és fogyasztás, a kettő összefüggése, továbbá a pénz körforgása és a foglalkoztatottság, a takarékoság és tőkebefektetés, a gazdasági fejlődés és tőkeликviditás, az infláció és a termelékenység összefüggéseire terjed ki. A társadalompszichológiai terület, melyen az összefüggések másik nagy csoportja játszódik, kívül marad a könyv keretein. Külön ki kell itt emelni, hogy az egyes gazdaságtechnikai összefüggések vizsgálatánál a szerző mellőzi a matematika alkalmazását, bár ennek óriási jelentőségével épen ezen a területen teljesen tisztában van. Ezt elsősorban a minél szélesebb megértés érdekében teszi. De a következetességnek és világosságának az a magas foka, mellyel ehhez a területhez nyúl, mégis bizonyos fokig láthatatlan matematika. Ez, valamint az a széles bázison felépülő szelekció, amellyel ezeket a gazdaságtechnikai összefüggéseket összhangba hozza, dicséretére válik a szerzőnek, mert ezzel egyben kitűzött céljához híven, a megfelelő koncepció kialakításához is tevékenyen hozzájárul.

A harmadik részben Dütschler a kritikus pontra való tekintettel két svájci időszerű problémát fejteget, hogy bebizonyítsa, hogy nem az individualista rendszer — mint olyan, — a felelős ezeknek a problémáknak megoldatlanságáért, hanem az a tény, hogy a gazdaságtechnikai összefüggések egyébként sincsenek még kellőleg feltárva, illetőleg azok kellő átértéke hiányzik. Egyik a *munkaerőfoglalkoztatottság* biztosítása, melyhez megfelelő konjunkturairányításra van szükség, akármilyen nagy ellenkezést váltson is ez ki. Enélkül az individualizmusra, valamint a kereszténységre felépített gazdasági rend és a demokrácia elvész és a kollektív gazdaság marad csak helyette. A másik kérdésben, az *öregségi biztosítás* kérdésében a szerinte álszociális díjleróvó (hozzájárulási) rendszer ellen foglal állást és elítéli az idősebb generáció terheinek a fiatalokra való hárítását és ez utóbbiaknak a takarékosági tevékenység lehető-

ségétől való megfosztását. Idevágó fejtegetései kitűnő gazdaságpolitikusnak mutatják a szerzőt.

Dütschler munkája — bár mint már említettük — nem lép fel az önálló tudományos mű igényével és több ízben, így különösen a gazdaságtechnikai összefüggések vizsgálatánál hangsúlyozza, hogy azokban egyetlen gondolat sincs, amit valaki, valahol már meg nem látott volna — mégsem tekinthető holmi sikerült kompilációnak. Azt a megállapítását, hogy a „gyakorlati alkalmazás számára a gazdaság végső összefüggéseinek operatív összekapcsolása a fontos” — erre a műre is vonatkoztatjuk, mert ez a követelmény itt maradéktalanul érvényesül és megközelíti a sombarti értelemben vett „verstehende Nationalökonomie” ideálját.

Horváth Róbert

Mussard, Jean: Soziale Wirtschaft Heute und Morgen. Opprecht, Zürich, 1943. 32 old.

E rövid két ívnyi tanulmány a gazdasági rendszerünk tökéletlenségéből keletkező zavarok kiküszöbölésének súlyos kérdésével foglalkozik, kezdve a tervgazdálkodás jövőbeni szerepétől, a munkanélküliség, a pénz, adóztatás, belső fogyasztás, külkereskedelem, nemzetközi fizetési forgalom, a mezőgazdaság szerepének kérdésein át a foglalkozási ágak egyensúlyi problémájáig, amelyek éppen a háború befolyása alatt lényeges változást szenvedtek és ennek máról-holnapra bekövetkező megszűnése esetén nem maradhatnak mai állapotukban. Fejtegetéseinek két tény ad érdekességet: Svájcban, a demokrácia hazájában jelent meg és olyan időben foglal állást a közgazdaság alapvető kérdéseiben, midőn maguk az alapok is vita tárgyát képezik.

A szerző szerint helytelen a kérdést úgy felvetni: egyéni-leg, vagy közösen gazdálkodjunk-e, mert alternatívának nincs helye; a helyes válasz: egyénien is, közösen is. Svájc egyéni kezében való gazdálkodásának virágkorában is több mint hat milliárd frank volt köztulajdonban lévő üzemekben beruházva és ezek százezer embert foglalkoztattak. Viszont a legteljesebben szocializált közgazdaságban is szükségképen lenne egyéni gazdálkodás, mert az emberek, ha tehetik, megkerülik az állami közvetítést és egyszerűségénél fogva a közvetlen cserét fogják választani.

Az egyéni és közös gazdálkodás szempontjait és egymás mellett létezésük szükségességét legbehatóbban a munkanélküliség és jövedelemeloszlás kérdésével kapcsolatban tárgyalja. A termelés folytatásának kérdésében különbséget tesz az egyéni vállalatok jövedelmezősége és a közgazdaság tényleges szük-

ségelei között. Az árak eséséből és a termelés jövedelmezőségének megszűnéséből nem következtet okvetlenül a szükségletek tényleges visszaesésére, hanem feltételezi, hogy egyszerűen szervezési mulasztásról van szó. A kivezető utat a szerző nem annyira a javak igazságosabb elosztásában, mint inkább azokban az intézkedésekben látja, melyek a gazdasági lendület ellanyhulásának idejére is biztosítanak az életszint megtartását.

Amikor a magángazdaság szempontjából a munkásság egy részének foglalkoztatása tőkefecsérléssé válik, jut szerephez a közös gazdálkodás, amely előre megállapított terv szerint, tényleges szükségletek kielégítésére alkalmas értékek létrehozására intézményesen foglalkoztatja a munkanélküliek tömegeit. Ha ezzel el is tűnnék az ipari tartaléksereg, a magántulajdoni termelő üzemeknek azért megmaradna lehetőségük üzemeiket a piac igényei szerint rugalmasan szervezni, mert jobban fizetnek és mert a közös gazdálkodási szektorban a munkahely és a szakma azonossága nem volna biztosítható.

Ezek után foglalkozik a nem magánjogi termelés jogi és üzemi kérdéseivel. A gazdasági rend ilyen kettős pillérű építkezések mellett is megmarad a magángazdasági szektorban, a szerződési jog viszont a községazdasági szektorban; a munkára való jogot nem az egyén személyes joga, hanem az állam kollektív köteleességeként kell kodifikálni. Ez a termelés nem kell, hogy igényt tartson versenyképességének biztosítására, termelési módszerei lehetnek elavultak, a munkának tőkével való intenzívvé tételéről is lemondhat, hogy ezáltal a téves investálások elkerülhetők legyenek és a magántőkéjű termelés érdekeit szolgáló rugalmasság megőriztessék.

Továbbiakban a londoni kereskedelmi és iparkamara háború utánra vonatkozó gazdaságpolitikai elgondolásait ismerteti. Olyan jövedelemeloszlási politikát sürget, mely a hazai termelés észszerű elfogyasztását biztosítja. Evégből a szükséges vásárló erő rendelkezésre bocsátását követeli.

Továbbra is észszerű marad a hazai termelés egy részének előnyös külföldi kicserélése, de az a képtelen külkereskedelmi irányzat, mely csak eladni kívánt és nem áteserélni, nem térhet vissza. Ezzel kapcsolatban a multilaterális clearing előnyeinek felemlítéséről sem feledkezik meg, — ma már Anglia számára sincs biztosítva az egyébként a külkereskedelemben szükséges aranymennyeiség. Nem érdektelen hallani, hogy ha Anglia győztesen kerül ki a háborúból, gazdaságpolitikája által a más nemzetgazdaságokban élők életszinvonalának emelésére fog törekedni.

Számunkra is tanulságos az, amit az angolok, illetve a nézeteiket ebben is osztó szerző nemzetgazdaságaik mezőgazdasági dotáltságáról mondanak. A háború folytán bekövetkezett tőkepusztulás mindkét nemzetgazdaság tőkeamat járadékának

élelmiszer alakjában való beáramlását annyira lecsökkenti, hogy a jövőben a népesség elégséges és észszerű táplálkozása csak a hazai mezőgazdaság fejlesztésével biztosítható. Nagyobb súlyt kívánnak tehát biztosítani nemzetgazdaságuk strukturájában a hazai mezőgazdaságnak. Mi az előrehaladó iparosodás útján haladunk, és szükségünk van arra, hogy az ipar optimális részesezését nemzetgazdaságunk felépítésében már most kitűzzük magunk elé, illetve gyűjtsünk minden adalékot, mely közgazdasági politikánk számára a tisztánlátást megkönnyít és követendő célokat ad.

Hamar József.

Food Control in Great Britain. International Labour Office Edition. Montreal. 272 old. 1942.

A háború előtt Anglia közellátása a behozatalra volt felépítve. 1938-ban élelmezési cikkekben az importált áruk értéke 418 millió £-t tett ki, melyből az elsőrendű élelmiszerek (fehérje, zsír és szénhidrát) több mint 300 millió £ volt. A belföldi termelés gabonaneműekben csupán 13%-ban, zsírban és húsban 8%-ban, cukorban 27%-ban fedezte a szükségletet. Az 1939 óta bekövetkezett események a belföldi termelést csökkentették és a tengeralattjáró háború a még rendelkezésre álló piacokkal való érintkezést is rendkívüli mértékben megnehezítette. 1940 végén a közellátás Angliában katasztrófával fenyegetett és a kormánynak radikális intézkedésekkel kellett közbelépnie.

Radikális intézkedéseket az élelmiszergazdálkodás általában sokkal kevésbé bír el, mint a gazdálkodás bármely más ága. A kötött élelmiszergazdálkodás vezetőinek és szervezőinek igen sok körülményre kell figyelemmel lenniök. Az élelmiszerek bizonyos csoportjai, főleg a zsír, fehérje és szénhidrát csoportokon belül egymást helyettesíthető javaknak tekinthetők. Az egyes élelmiszerek mennyiségének csökkenése következtében beállott árnövekedés ezért a többi, azonos csoportba tartozó élelmiszer árának növekedésére vezetett. Az árak maximálása és ennek következményei elkerülhetetlenekké váltak. Főleg elsőrendű élelmiszerekben és raktározható tartalékélelmiszerekben mutatkozott nagy hiány. A délamerikai húst szállító hajózási vállalatok csak magas díjtöbbletek ellenében voltak hajlandók szállítani, így is csökkentett mennyiségben. Az Egyesült Államokkal létesített kölcsön bérlet (lend and lease) szerződés keretében csak annyi élelmiszert sikerült behozni, mely a szükségletek 5–6%-át fedezte, a későbbi fizessd és vidd (cash and carry) szerződést pedig csupán fegyverkezési szállításokra használták fel. A kérdés gyökeres megoldását abban kellett keresni, hogy

milyen módon lehet a *belföldi termelést* a legmagasabbra *növelni* és a *fogyasztást* a legnagyobb mértékben *csökkenteni*.

Az angol mezőgazdasági termelés fokozásának óriási akadályai vannak. A birtoktestek megoszlása igen nagy, a termelők száma is óriási, egyénenként aránylag kis termelt mennyiséggel. Ez a tény lehetetlenné teszi az intenzív nagyüzemi gazdálkodást és megnehezíti a termelt élelmiszerek elosztását. Igen nagy hiány mutatkozott foszfátműtrágyában, mert a belga, német és afrikai telepeket a tengeralattjárók elvágták, az amerikai telepek pedig nem voltak berendezkedve arra, hogy az angol piacot is ellássák. A hajótérhiány ezt a kérdést még ma is időszerűségben tartja. A fogyasztás csökkentését, amennyire ez lehetséges volt, az árak maximálásával, adagolással és nem utolsósorban propagandával érték el. (Az angol propagandaügyi minisztérium 1938–41. években közel félmillió £-t költött erre a célra.)

A termelés ellenőrzése, a termelt élelmiszerek mennyiségének növelése az angol földművelésügyi minisztérium ügykörébe tartozik, a termelő azonban amint áruját áruba kívánja bocsájtani, az Élelmezésügyi Minisztérium felügyelete alá kerül.

Az élelmiszerellátás nagybritanniai szervezete az Élelmezésügyi Minisztérium, mely az angol Kereskedelmi és Ipar-kamara élelmiszer-tagozatából, tehát nem közigazgatási szervből fejlődött ki és már 1938-ban bizonyos autonómiát élvezett. Az élelmezési közigazgatás Angliában a legnagyobb mértékben decentralizált. Az ország területe élelmezési kerületekre van felosztva, melyeknek élén egy ú. n. kerületi élelmezési biztos (divisional food officier) áll. Ezek a biztosok élelmezési ügyekben teljhatalommal rendelkeznek, a Minisztérium csupán azt a feladatot teljesíti, hogy ezeknek a hivataloknak az ügyrendjét megállapítja és meghatározza az egyének élelmezési ellátására vonatkozó elveket. A kerületi biztos alá rendelve minden közigazgatási egységben működik egy élelmiszer ellenőrző bizottság, mely 8–15 tagból áll. A bizottság feladata az, hogy a lakosság érdekeit védje és szabályozza a kicsinybeni forgalmat. Miniszteri rendelet szabályozza, hogy minden bizottságban legalább két háziasszonynak, 1 munkásszervezeti és 1 kereskedőszervezeti tagnak kell helyet foglalni. A Minisztérium állandó összeköttetésben áll az alárendelt szervekkel, ezenkívül a munkás- és kereskedőszervezetekkel, valamint egy tudományos bizottsággal. Értekezletek alkalmával mindezen szerveknek javaslati joguk van. A Minisztérium egyik osztálya a közönség köréből beérkező panaszokkal foglalkozik.

Az élelmezési hatóságok attól a pillanattól fogva rendelkezhetnek az élelmiszerekkel, midőn azok a termelési hely határait átlépik. Ezek a hatóságok megszervezték az ú. n. *üvegnyakakat*, melyek az elosztás megkönnyítésére szolgálnak. Üvegnyak alatt értjük azokat a helyeket, melyeken valamely körzet

ből származó árunak a termelési helytől függetlenül át kell haladnia, hogy a termelőtől a fogyasztóhoz jusson. Az állam természetesen igyekezett a meglevő kereskedelmi szervezetet felhasználni és a nagyobb cégeket olymódon sajátította ki, hogy azokat állami ügynökségekké tette. Ezek a cégek voltak azután az üvegnyakak. Ennek a rendszernek a kiterjesztése nagy parlamenti vitára adott alkalmat.

Az állami ügynökségek rendelkezéseikkel és eladásaiikkal önhatalmúlag szabályozták a minőséget és mennyiséget. Ilymódon érték el p. o., hogy egyes cikkeket, csomagolásokat szabványosítottak, anélkül, hogy ezzel az állam ügykezelését megterhelték volna.

Az angol Élelmezésügyi Minisztériumnak van egy olyan területe, ahol teljesen és középpontilag teljhatalmú. Ez az élelmiszerek szállításának, valamint a hűtőházakba való ki- és beszállítás kérdése. Az angol vasúttársaságokkal való megegyezés alapján az állam élelmiszerszállításokért átalányt fizet, ezzel elkerülhetővé válik, hogy az árak megállapításánál a szállítási költségek is szerepet játsszanak. A Minisztérium számos területen szigorú rendszabályokat érvényesített. Így p. o. a búza kiörlési fokát 85%-ban állapította meg. 1941 decemberében pedig elrendelték, hogy csak egységes barna kenyeret szabad sütni.

1942 végén Angliában a következő élelmiszerekre vonatkoznak korlátozások: margarin, vaj, főzőzsír, sonka, cukor, tea, sajt és befőttek. Ezekből a cikkekből minden lélekre naponként bizonyos mennyiség jut. A húsarukból naponta és személyenként bizonyos értékűt szabad vásárolni, konzervárura pedig pontrendszer van érvényben. Tej és tojás vásárlása céljából valamely kereskedőhöz fel kell íratkozni és a helyi szervezet a kereskedőknek a felíratkozások szerint utalja ki az árut, megjegyezve minden egyes kiutalásnál, hogy abból egy vevőnek mennyi adható ki.

Mielőtt az árak kérdésére rátérnénk, nézzük p. o., hogy milyen úton jut valamely áru a termelőtől a vevőig. Jellemző példának kínálkozik a zsír és olaj kérdése. Anglia olajokat, olajos magvakat és főzőzsírt Délamerikából kénytelen behozni. Amint az Élelmiszerügyi Minisztériumnak jelentik, hogy egy hajórakomány olaj, zsír stb. közeledik a Szigetország felé, rádióutasítást küld, hogy azt melyik kikötőben rakják ki és melyik kerületben kerüljön kiosztásra. A behozatal kereskedelmi és műszaki részét a National Ass. of Oil (Nemzeti Olajszövetkezet) végzi, mint a Minisztérium ügynöke. Az olajnak az olajos magvakból való kivonása is a Minisztérium felügyelete alatt folyik le, tehát az olaj vagy zsír a gyártás minden pillanatában az állam tulajdonában van. A kész árut vagy hűtőházakban raktározzák, vagy az élelmezési biztos útmutatásai szerint a nagykereskedőkhez szállítják. A kiskereskedőknek való szétosztás kvóta szerint megy végbe. A Minisztérium külön rendel-

kezelésekben gondoskodik a vendéglátó üzemek, gyári ellátó központok stb. élelmiszerekkel való ellátásával. Főleg Londonban van ezeknek a rendelkezéseknek jelentőségük, mert a nagy távolságok és a rossz közlekedési viszonyokra való tekintettel a lakosság nagy százaléka nem otthon, hanem vendéglátó üzemekben étkezik. Figyelmet érdemel az a fázis, midőn az élelmiszer a fogyasztóhoz kerül, és itt fellép az ár kérdése. Az angol Élelmiszerügyi Minisztérium 1939 végétől kezdve minden élelmiszerre vonatkozólag folyamatosan maximális árat szabott ki, még a luxus élelmiszerekre is, (kaviár, stb.) mivel ezekkel üzérkedtek a legnagyobb mértékben. Az élelmiszerek árának Angliában, ipari állam lévén, óriási jelentősége van. Az angol munkaügyi minisztérium megállapítása szerint az élelmezési költségek a megélhetésre szolgáló kiadásoknak mintegy 60%-át teszi ki. Az általános élelmiszer árindex az 1939. évi szintet 10-nek véve, 1940-ben a nagykereskedelmi árak 26-ra, a kiskereskedelmiek 25-re ugrottak, 1941-ben a fenti két szám 29.5, illetőleg 20 volt. Érdekes jelenség, hogy a Minisztérium közbelépésére a nagykereskedelmi árak változatlansága mellett a kiskereskedelmi árak csökkentek, ez tulajdonképpen annyit jelent, hogy részben a nagykereskedők hasznát, részben pedig az elosztás költségeit az állami beavatkozás csökkentette. Az állam már 1940 januárjában bejelentette, hogy az élelmiszerek árának megszilárdítása érdekében az importőröknek hitelkeret formájában pénztámogatást nyújt, melynek összege az 1940. évre 100 millió £-ban volt előirányozva. Kilátásba helyezte az állam továbbá, hogy a kiskereskedelmi áraknak a megfelelő színvonalon való tartása érdekében ezt a pénztámogatást növeli és kiterjeszti. A részletes indexek tanulmányozása folyamán megállapítható, hogy a cukor, kenyér, liszt és tea árában a háború kitörését követő két évben változás nem állt be, míg a hús, hal, tej, tojás, vaj, zsír és burgonya ára 56–121%-al emelkedett.

Figyelemreméltóak az élelmezésre vonatkozó rendeletek be nem tartásáról és a büntetések kiszabásáról szóló rendelkezések. A fekete piac leküzdése a korlátozások növekedésével mind nehezebb kérdéssé vált és a rendeletek megszegői ellen mind súlyosabb büntetések kilátásba helyezését tette szükségessé. Kötelezővé tették a zárt élelmiszerekre vonatkozó számláknak a vevő és az eladó részéről való bemutatását, akár a területi élelmezési biztosnak, akár pedig a Minisztériumnak. A törvénytelen üzérkedések, tartalékolások kikutatására a Minisztériumnak külön, 805 főből álló tisztviselői kar állt rendelkezésére. A két év alatt, mely a korlátozások kezdetétől eltelt 2752 esetben indult eljárás élelmiszer-kihágási és bűnügyekben. A maximálisan kiszabható büntetés 14 évi fegyház, természetesen anyagi jóvátétellel egybekötve. A fekete piacot ezekkel a büntetésekkel megszüntetni nem lehetett, de bizonyos mértékű csökkentése elérhető volt.

Korányi György.

Külföldi folyóiratok szemléje.

Weltwirtschaftliches Archiv.

57. Band, Heft 1. — Kiel, Január 1943.

J. Saint Germès: Der Korporativismus in Frankreich. A korporációs rendszer ujjaéledése általában az egyes szakmákat képviselő korporációk alakítására korlátozódik. A gazdasági koncentráció kartellek és szindikátusok alapításához vezetett és ezek visszaélései késztették az európai országokat arra, hogy tekintélyrendszert vezessenek be és a nemzeti gazdasági és szociális életet újjászervezzék. Ekkor állami vezetés alatt megkísérelték egyrészt a gazdasági és szociális életet, másrészt a termelésben résztvevő csoportokat egységbe foglalni. Franciaországban napjainkban csak néhány katolikus tudós van a korporációs rendszer mellett, de ezek is az önkéntes vagy autonóm szervezetek hívei, amelyeket csak kevés esetben sikerült megvalósítani, míg a közvélemény nagyrészt meglehetősen távol áll a korporációs gondolattól, aminek magyarázatát a régi céhek visszaéléseiben kell keresnünk. A háborús események arra késztették a francia kormányt, hogy nemzeti korporációs rendszert létesítsen, amelynek a nemzet egész gazdasági és szociális életét fel kell ölelnie. Első sorban a kereskedelem és ipar számára állítottak fel gazdasági végrehajtó bizottságokat, azután a Charte du Travail értelmében ugyancsak e két gazdasági ág számára szociális végrehajtóbizottságokat alakítottak. A jövő ipari és kereskedelmi korporációkat erre a kétféle végrehajtóbizottságra fogják felépíteni. A mezőgazdasági korporáció most van alakulóban, míg egy tengeri halászati korporáció már működik is. Az államilag ellenőrzött korporációs rend szükségszerűen tartós intézmény kell, hogy maradjon. — *Paul Jostock: Über den Umfang des der Besteuerung entgehenden Einkommens. Ein Beitrag zur Volkseinkommenstatistik.* Ha az adóstatistikát a nemzeti jövedelem kiszámítására vagy más gazdasági kutatásra használjuk fel, először tudni kell, hogy ez magában foglalja-e az adóköteles jövedelmet. A kérdés megoldása sok vitára ad alkalmat és nagyon nehéz. Megvilágítása végett első sorban az általános helyzetet az adómorál és az adózás gyakorlati keresztülvitele tekintetében kell megvizsgálni. Ami az újabb kort illeti, amidőn az adóterhek mind súlyosabbak, az adóztatás technikájától függ, hogy a jövedelem mily mértékben esik adó alá. A szerző ezért megkísérli azt a jövedelmet megállapítani, amelynek sikerül az adózást elkerülnie és három adótechnikai intenzitási fokot állapít meg: 1. a komoly felülvizsgálat nélküli sommás értékelést, amikor ezt az értékelést az adóhatóság vagy valamely adókiivetőbizottság vagy maga az adóköteles végzi. 2. a gondosabb vallomást, amelynél a bevallás részben hatósági felülvizsgálat alá esik; 3. a pontos és behatározható adóvallomást szigorú hatósági ellenőrzéssel, főképen rendszeres könyv- és üzemvizsgálattal és adócsalás esetén szigorú büntetéssel. A szerző megemlíti azt is, hogy ezek az intenzitási fokok mily mértékben felelnek meg az adózás történeti fejlődésének, és idézi Németország, Anglia és más országok példáit. A jövedelem megadóztatása ma sokkal tökéletesebb, mint a 19. században volt; akkor az adóköteles jövedelmeknek átlagban 20–30%-a menekült

az adó alól, míg ma azokban az országokban, ahol az adóztatás rendszere a legnagyobb tökélyre emelkedett, az adóköteles jövedelmeknek csak 3—10%-a bújik ki az adó alól. A szerző különféle mérlegtechnikai problémák segítségével azt igyekszik bizonyítani, hogy az adóköteles jövedelmeknek egy kis százaléka mindig ki fog esni a statisztikából. Utal arra, hogy a veszteségek, amelyeket a statisztika nem von le, ezt a kiesést kiegyenlíthetik. Végül kimutatja, hogy az adóstatistikában bizonyos összegek időben eltolódnak, olykor a múltba, másszor a jövőbe. Azok a nyereségek, amelyek a német részvénytársaságok felszámolásakor mutatkoznak, a rejtett tartalékok alapján lehetővé teszik ennek az eltolódásnak a megállapítását. — *Hans Möller: Die Formen der regionalen Preisdifferenzierung.* Az ármegállapítás helyi módszereinek vizsgálata nélkül nem lehet az áralakulást és a vállalatok telephelyének kiválasztását helyesen magyarázni. Tehát úgy elméleti, mint tapasztalati szempontból nagyon fontos az ármegegyezés helyi módszereinek és különösen a regionális ár-differenciációnak a vizsgálata. Regionális ár-differenciáció következik be mindenkor, amikor valamely vállalat egy jószágot ugyanegy időben különböző árakon ad el, vagy negatíve fejezve ki: akkor, amikor az árut a gyárból adva el, *nem* egy ugyanazon az áron adja el. Ennek főbb formái: 1. egy ugyanazon az áron állomásról történő eladás; 2. helyenként különböző árakon történő eladás; 3. körzetenként különböző árakon történő eladás; 4. a feladóállomásról történő eladás. Ez utóbbi eset különös figyelmet érdemel. A regionális ár-differenciációból következik, hogy nem azonos minden eladott darab tiszta hozadéka, hanem a vevő telephelye szerint változik és hogy egyes vevők előnyösebb, mások hátrányosabb helyzetbe jutnak, mint abban az esetben jutnának, ha a gyárból való eladás esetén egységes áron vásárolhatnának. Amikor a regionális ár-differenciációval vagy anélkül működő piac-politikát összehasonlítjuk, nem lehet a tényleges árakat alapul venni. A körzetenként különböző árakat a gyárból való eladás esetére megállapított egységes árakra kell átszámítani, amely utóbbiak az eladónak egységes hasznot biztosítanak. A regionális ár-differenciáció csak monopolisztikus vagy oligopolisztikus piacokon és polypolisztikus verseny esetén lehetséges. Függ a regionális kereslettől is. A helyi vagy a regionális kereslet úgy határozható meg, mint a gyárból való eladás mellett érvényes árak vagy a helyi árak függvénye. A keresleti görbék mindkét ár mellett bizonyos összefüggést mutatnak. Az elméleti közgazdaság irodalma csak keveset foglalkozik a regionális ár-differenciációval, míg az empirikus irodalom főként a feladóállomásról történő eladással foglalkozik, ami különösen a vasiparban szokásos. A kérdés elméleti alapjait a szerző külön tanulmányban fogja tárgyalni. — *Umberto Ricci: Einige strittige Fragen über die Kurve des Grenznutzens.* F. W. Waugh amerikai közgazda a szerzőnek „Die Kurve des Geldnutzens und die Theorie des Sparens” c. munkáját bírálta. A szerző szembeszáll Waugh fejtegetéseivel s a pénz határhaszon-elméletét kívánja kimélyíteni. Első sorban azt vizsgálja, van-e olyan pénzmennyiség, amely az egyén minden szükségletét ki tudja elégíteni vagy a pénz határhasznát nullára csökkenteni.

A szerző szerint sok olyan ember van, akinél megállapítható ilyen összeg, de másokat illetőleg nehéz választ adni, mert a jövedelem-emelkedés nyomán a szükségletek emelkednek és emelkedik a pénz hasznosságának a görbéje is. Ez utóbbiak számára a szerző a pénz határhasznának dinamikus görbáját szerkeszti meg és megadja ennek az egyenletét is. Végül a pénz határhasznának rugalmasságát vizsgálja egy olyan görbe példáján, amely a jövedelem összegének megfelelően rugalmatlan, majd rugalmas és végül újból rugalmatlan. — *Edgar Schorer: Versuch einer Theorie des Aussenhandels der Nachkriegszeit.* A szerző azt a kérdést veti fel, hogy a külkereskedelemnek Ohlin, Haberler és Oulès által kidolgozott általános elmélete meg tudja-e tudományosan magyarázni a háború utáni tényeket és törekvéseket. A szerző erre nemmel felel; különleges elmélet kidolgozását tartja szükségesnek, minthogy azok az előfeltételek, amelyeken az általános elmélet nyugszik, nem helytállóak. Eddig nem határozták meg közelebbről, hogy mi a háború utáni idő. A szerző szerint három időszakra kell beosztani: az első a fegyverszünetről a békekötésig tart, a második a tulajdonképeni átmeneti időszak, a harmadikat a hadigazdálkodás maradványainak a felszámolásával járó válság jellemzi. A háború utáni nemzetközi kereskedelem elméletében meg kell különböztetni az általános és a különleges jellegű tényezőket; az elsők egyrészt gazdasági természetűek, (pl. a világ gazdaság és a kereskedelem háború előtti helyzete, a hadviselő országok gazdasági jelentősége, a háború által előidézett változások terjedelme), másrészt politikai, szociális, demográfiai és biológiai természetűek. Természetesen a gyors győzelem jelentékeny befolyással bír a győztes és legyőzött által bevezetett külkereskedelmi politika formájára, valamint általában az egész világ gazdaságára. A háború utáni nemzetközi kereskedelem különleges elmélete azzal a számos tényezővel foglalkozik, amelyet gyakorisága és jelentősége ellenére mindeddig nem tekintettek fontosnak s nem részesítettek kellő figyelemben. Három életbevágó problémát kell megoldani: 1. a kereskedelmi forgalmat és az árucserét az ellenséges országokkal újból meg kell indítani; 2. gazdasági kapcsolatokat kell létesíteni azokkal az országokkal, amelyek a háború folytán keletkeztek, és ugyanúgy a gazdasági kapcsolatokat meg kell szüntetni azokkal az országokkal, amelyek a háború folytán gazdasági függetlenségüket elvesztették; 3. a semleges és szövetséges országokkal való kapcsolatokat normálisakká kell tenni. A kínálat és kereslet aszerint változik, hogy a szóbanlévő országok hadviselők vagy nem-hadviselők voltak-e, és függ a háború kimenetelétől is. A hadviselőknél különleges tényezők vannak, pl. az újjáépítés által előidézett kereslet és a fölöslegessé vált hadianyagkínálat. A legtöbb tényező azonban, amely a világpiacra a kínálatot és keresletet megszabja, azonos a hadviselőknél és nem-hadviselőknél egyaránt. Figyelembe veendők a következő tényezők is: a hadigazdálkodás folytán keletkező viszonyok, az agrárországok iparosodása, a háború folytán szükségessé vált technikai haladás, a társadalmi struktúrában végbement változások, a tömeglélektan körébe vágó problémák, amelyek az ország gazdasági rendszere szempontjából fontossággal bírnak. Jelentős tényező a tervgazda-

ság állandósága, amelynek folyton növekvő befolyása van a világ-kereskedelem alapelveire. A pénzügyi és a valuta-politika szintén rendkívül fontos tényezők. Minden háború utáni külkereskedelmi politikának három jellemző vonása van: 1. az általános bizonytalanság érzése, 2. folyton erősödő protekcionista törekvések, 3. a szomszédos vagy baráti országok közötti együttműködés útján hatalmas gazdasági egységek létesítése.

57. Band, Heft 2. — Maerz 1943.

Ugo Papi: Begriff und Wesen des Wirtschaftsplanes. Mint-hogy a tervgazdaságot minden ország folyton, növekvő mértékben valósította meg, a gazdasági terv fogalma nagy jelentőségre tett szert; a gazdasági elmélet egyik fontos feladata tehát, hogy rendszeresen meghatározza azokat a legjelentősebb vonásokat, amelyek szerint kell valamely gazdasági tervet felépíteni és később módosítani. Míg az egyensúly fogalma az idő tényező figyelembe vétele nélkül is megérthető, a stabilitás és az instabilitás, valamint a gazdasági terv fogalmát az idő tényező nélkül nem lehet megmagyarázni. Valamely terv elkészítésének központjában első sorban a minden gazdasági tevékenységet meghatározó határhaszon fogalmának kell lennie. Minthogy továbbá az egyensúly állandóan ki van téve változásoknak, a piac jövő alakulása szintén figyelembe veendő. E tekintetben fontos, hogy a kamat kérdése tisztáztassék, mivel a kamatot — Keynes felfogásával ellentétben — nem lehet kizárólag pénzjelenségnek tekinteni. A jelen és jövő hasznosság vizsgálata és összehasonlítása nem más, mint egy terv felépítése. A tervnek figyelembe kell vennie a jövő szükségletek kielégítésével járó kockázatokat, tehát a tervezés egyet jelent a kockázatok elleni biztosítással. Azonban bizonyos meghatározott mértéken túl nem lehet a kockázatot számításba venni. Ennek a mértéke a terv rugalmasságától függ. A gazdasági terv elkészítése költségekkel jár, mert bizonyos rendelkezésre álló javak fogyasztásáról le kell mondani s ezek a javak az eddigi elosztástól eltérő módon kerülnek elosztásra. Továbbá költségeket okoz az, hogy a tervet a szükséges rugalmassággal kell elkészíteni. Végül bizonyos költségekkel járnak a tulajdonképeni biztosítások, amelyek a tervben foglalt biztosítást esetleg kiegészítik. A gazdasági terv elkészítésének és módosításának irányelvei a hasznosság elve és a helyettesíthetőség elve. — *Peter Dehen: Das Volkseinkommen als Leistungseinkommen.* Az elmélet és a statisztikai gyakorlat között ellentét van abban a kérdésben, hogy a nemzeti vagyonállomány fenntartását szolgáló pótbefektetéseket be kell-e számítani a nemzeti jövedelembe. Ezt az ellentétet csak úgy lehet kiküszöbölni, ha elismerjük a statisztikai számítás alapjául szolgáló elvek helyességét. Ha az említett befektetéseket nem vesszük számításba, akkor az eredménynek nincs semmi-féle gyakorlati értéke, míg, ha figyelembe vesszük őket, ez a nemzeti jövedelem kiszámításával követett céloknak megfelel. Ezek közül a legfőbb célt csak úgy lehet elérni, ha minden pénzjövedelmet figyelembe veszünk, tekintet nélkül arra, hogy a fogyasztást, a vagyon megőrzését vagy növelését szolgálja-e. Figyelembe veendő továbbá, hogy a pótbefektetések elmulasztása esetén ezek értékét le kell vonni a termelt fogyasztási és új befektetési javak

teljes összegéből, mert az ilyen javak árai magukban foglalják a termelésükhöz szükséges tőke folyó pótlásának költségeit, de nem volna helyes levonni a megtörtént pótbefektetések költségét is. A nemzeti jövedelem úgy fogyasztási javak, valamint tőke-pótbefektetési és új befektetési javak termeléséből származik; csak fogyasztási javaknak és új befektetési javaknak a megszerzésére költik el. Ennek a látszólagos ellentétnek a magyarázata az, hogy a pótbefektetési javak költségei benne foglaltatnak a fogyasztási javak és az új befektetési javak áraiban, ugyanúgy, mint ahogyan a nyersanyagok és segédanyagok költségei is bennfoglaltatnak ebben. Zárt gazdaságban a nemzeti jövedelem = az összes termelt értékek teljes összegével = az összes jövedelmek teljes értékével = a fogyasztás és új befektetés összes költségeivel, amennyiben ez összegek nem a nemzeti vagyonyból vétetnek el. Az elmélet Smith-től eredő első helytelen fogalmazásának kiküszöbölése végett első sorban a jövedelem elméletét kell újból vizsgálat alá venni. A jövedelem meghatározása általában ez: javakkal való rendelkezésnek pénzértékkel bíró szolgáltatások útján megszerzett képessége. Ez az általános meghatározás bármely közösség (nemzet, család, stb.) esetében alkalmazható. A nemzeti jövedelemben fontos szerepe van a tőke-pótbefektetési javak nemzeti termelésének, minthogy a nemzetnek mindig jelentékeny tőke áll rendelkezésére és ennek fenntartása végett csak nagyon korlátozott mértékben veszi igénybe a külföldi közgazdaságok szolgáltatásait. A tőke pótlásához szükséges nemzeti termelés értéke, amely bennfoglaltatik a nemzeti jövedelemben, összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint az összes magánjövedelmekben foglalt hasonló egyéni termelések teljes összege. — *Otto Veit: Geldüberschuss und Wirtschaftslenkung.* Ha az állam pénzt teremt, ez aránytalanságot idéz elő a pénzjövedelem és a reális jövedelem között, ez pedig pénztöbbletet okoz, a pénztöbblet pedig a szabad gazdaságban inflációhoz vezet. Irányított gazdaságban az inflációt a pénztöbblet lekötésével el lehet kerülni. A pénz értékcsökkenését, ami az inflációt jellemzi, bizonyos ellenőrző rendszabályokkal hárítják el, amelyek a jövedelem-többletből származó áremelkedés tendenciáját semlegesítik. Németországban a hadigazdálkodást az jellemzi, hogy az árak emelkedése sokkal alacsonyabb, mint más országokban, míg a pénzforgalom jelentékenyen emelkedett. Ez nagy mértékben annak tulajdonítható, hogy a pénzforgalmat szigorú racionálással rendszeresen meglassították. Elméletileg az inflációt kényszerszertakarékoskodással kerülnek el. Minthogy a háborús pénzjövedelem emelkedése meghaladja a lehető járulékos befektetések határát, kényszer-thezaurálás következik be, amely külsőleg a pénzforgalom sebességének csökkenésében nyilvánul meg. A kényszerszertakarékoskodás és a kényszer-thezaurálás azonban nemcsak a befektetést szolgálja, hanem az állami kiadások emelkedését is. A „pénztöbblet“ kifejezés helyett mostanában gyakran használják a „vásárlóerő-többlet“ vagy a „vásárlóerő-többlet“ kifejezéseket. Ez fogalmi tévedés. A vásárlóerő a pénznek *tulajdonsága*, míg itt *pénzösszegekről* van szó. Ezek az összegek nem vásárlóerő-többletet jelentenek, hanem ezek éppen vásárlóerőben szűkölködnek. A pénz értéke és vásárlóereje nem

rokonértelmű kifejezések. Ha az inflációt a pénz lekötésével kerül el, a pénz értéke megmarad, jóllehet vásárlóereje csökken. Ez a következtetés ahhoz a pénzelmélethez vezet, amely közel áll a reális értékek elméletéhez (Wieser). Azokat az eszközöket, amelyekkel a háború után az egyensúlyt újra helyre lehet állítani, részletesen tárgyalták Donner és Benning. Az elosztás problémáit azonban, amelyek a súlyos közterhek szolgálatából erednek, nem szabad alábecsülni. A múlt háború utáni angol közgazdaság példája eléggé bizonyítja, hogy a befektetések ritmusának csökkenése, összehasonlítva a takarékoskodás ritmusával, összefüggésben lehet a magas köztartozásokkal. — *Alexander Bilimovič: Der Preis bei beiderseitigem Monopol.* Az erre a tárgyra vonatkozó irodalom áttekintése után a szerző egyetért azzal az általánosan elfogadott felfogással, hogy a kétoldalú monopolium csak azokat a határokat állapítja meg, amelyekben belül az ár tisztán gazdasági szempontból változhat, míg végső megállapítása a hatalomnak az érdekelt felek közti megoszlásától függ. A liberális gazdasági rendszerben ezek a határok a felek közti nyílt küzdelemmel járó költségek következtében viszonylag szűkek. Irányított gazdasági rendszerben ezek a határok szabják meg azt a mértéket, ameddig a hatóságok beavatkozhatnak, míg az állam gazdasági, szociális vagy tisztán politikai céllal különféle rendszabályokat hozhat. A fogyasztási és az eladási monopolium tekintetében a szerző kifejti: 1. hogyan keletkeznek a határok, amelyekben belül a felek nyeresége és az ár mozoghat, 2. mi az oka annak, hogy az ú. n. preforma és quasi-proforma verseny-ár nem megfelelő, 3. mit jelentenek a Jannacone és más olasz szerzők által említett különféle egyensúly-pontok. A szerző kiemeli azt a különbséget, amely a fogyasztási monopolium és az eladási monopolium között van: az elsőnél a nyereség csak szubjektív, nem mérhető érték, a másodiknál a nyereség pénzértékben objektíve kifejezhető. Felsorolja azokat a nehézségeket, amelyeket e különbség az említett egyensúly-pontok kiszámításánál és a fogyasztási monopolium esetén az ármegállapításnál okoz. Ez utóbbi monopolium tekintetében azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy az ilyen piacon hogyan lehet a forgalmat elképzelni, amikor nem cseréről van szó, hanem pénz ellenében történő forgalomról s amikor a kétoldalú monopolium saját nemzetgazdasága, mint egész útján „szabad” gazdaságokkal van kapcsolatban.

Bankwirtschaft.

Berlin, 1943. október, 13. szám.

Pfleiderer, Otto: Die Mechanik des Kreditvolumens. A hitel volumene alatt a valamely országban egy adott időpontban fennálló hitelviszonylatok összességét értjük, de gazdasági meg gondolások tárgyát csak a szervezett hitellel képezi. Ha a közgazdaságot egy egyetemes banknak képzeljük, akkor ezen belül a hitelezések csak egyszerű átkönyvelések, úgy hogy itt a folyósítási képesség (likviditás) problémája nem merül fel. A hitelvolumen így csak a bankok hitelezési készségétől függene. A hitelek egymásba szövődése folytán azonban a hitelezési képesség és a likviditás problémáit egymással összefüggésben meg kell vizsgálni, még pedig a hitelkiterjesztés lehetőségeit, csökkenő és növekvő

likviditás esetén. Szerző a háború finanszírozását taglalja ebből a szémszögből és azt tartja, hogy az ú. n. Havenstein-elmélet (Havenstein az első világháború alatt a Reichsbank elnöke volt. Ref.), amely szerint a bankjegykibocsátás minden esetben egyenlő a közgazdaság szükségleteivel, csak adott hitelvolumen mellett érvényes. — *Noll, Alf: Zur Terminologie des Wertewesens.* — *Mac Kenna.* — *Abbau der britischen Gläubigerstellung.* A cikk Argentina viszonylatában tárgyalja a világgazdaság fe fontos kérdését. 1940–43 közt a brit külföldi követelések összege 2800 millió fonttal csökkent. Ez apadásban jelentős tétel Argentina is, amely ország fizetési mérlege 1940-ben még 65 millió pezoval passzív volt, 1941-ben azonban már 480 millió, 1942-ben pedig már 534 millió volt a bevételi többlet. Így mód adódott jelentékeny mennyiségű küladóssági címletek repatriálására. Legutóbb 25 millió font államadósság visszaváltásáról volt szó, amit intern úton, a nyílt tőkepiac elkerülésével akarnak végrehajtani. A kiviteli többlet még egyre nő, 1943 $\frac{2}{3}$ -ában több, mint kétszerese volt az 1942 év megfelelő időszakáénak, úgy hogy Argentina angliai klirinkövetelése ma már 55 millió font. Hasonló a helyzet az angol-egyiptomi viszonylatban is.

1943. október, 14. szám.

Fischer, Otto Christian: Dem Andenken Friedrich Reinharths. — *Funk, Walter: Staatsrat Friedrich Reinhart.* — *Gratl, J. B.: Banktechnik unter Kriegsdruck.* — *Um die Finanzierung des Nachholungsbedarfs.* — *Neue Phase der anglo-amerikanischen Währungsdiskussion.* Az amerikai valutatervnek, az ú. n. White-tervnek legélesebb ellenzéke a magánbankok köréből került ki. Aldrich bankár a nemzetközi kereskedelmi kamara ülésén kifejtette, hogy leghelyesebb volna ismét visszatérni az aranydollarhoz, amikor is a különböző valuták dollárparitásán lehetne a stabilizálást végrehajtani. Persze Aldrich szerint ennek előfeltétele a kereskedelmi megszorítások megszüntetése, a vámok radikális lebontása, az állami beavatkozások rendszerének megszüntetése és a deficit eltüntetése. Az angol Financial News ezt a tervet „Bourbontervnek” nevezte, mert úgy látszik, Aldrich sem tanult és nem felejtett semmit. A brit munkáspárt viszont emlékiratot írt az aranyvaluta-rendszer újból való bevezetése ellen. Egyelőre azzal akarják az angolszászok részéről más országok aggodalmait eloszlatni, hogy az Uniónak, amely a tervezett bank alaptőkéjének 30%-át adná, a szavazatoknak csak 21%-át juttatnák, Angliának pedig 20,5%-át, úgy hogy egymaguk nem dominálhatnák az igazgatóságot. Oroszországnak a szavazatok 7%-a, Kínának 3,5%-a jutna, úgy hogy a négy szövetséges nagyhatalom a banknál mindenestre a többséget jelentené. — *Geldüberfluss und Hungersnot in Indien.*

1943. november, 15. szám.

Veit, Otto: Kapitalbildung und Zins in der Nachkriegswirtschaft. A háború utáni időszakot a pénztőke és a dologi tőke közti aránytalanság fogja jellemezni. (Helyesebben: megnövekedett pénzvolumen a dologi javak csökkenésével szemben. Ref.) A tőkeképzést tehát szinte előlről kell kezdeni és hiba volna Keynes-nek amúgy is túlhegyezett elméletét még eltúlozni, miként azt Noll v.

d. Nahmer tette, vagyis a tőkeképződést mintegy függetleníteni a fogyasztásról való lemondás funkciójától. A megtakarítás, főként az önkéntes megtakarítás fontosságát nem lehet tagadni, bár a beruházásokat nem a megtakarításokból kell finanszírozni (?) A kamat szerepének nem kell túlzott fontosságot tulajdonítani, de ezt a kérdést is megfelelően szabályozni kell. A háború után a kamat magassága szempontjából három időszak várható. Az első időszakban alacsonyan tartandó a kamatláb, hogy a szükséges beruházásokat végre lehessen hajtani, a másodikban a túltermelés elkerülése végett engedni kell a kamatláb növekedését, ami a hatósági irányítás lebontásával jár, a harmadikban ismét leszállhat a kamatláb. — *Berninghaus, Walter: Gedanken über Bankenrationalisierung.* — *Grotkopp, Wilhelm: Die öffentlich-rechtlichen Kreditanstalten Frankreichs.*

Giornale degli Economisti e Annali di Economia.

Anno IV — Padova, Settembre-Ottobre 1942 — N. 9—10.

Agostino Lanzillo: Del „romanticismo“ e del „prodotto netto“. (E tanulmány bővebb ismertetése „Közlemények“ rovatunkban található.) — *Gino Borgatta: Note sul saggio d'interesse durante la guerra.* (Az 1943. májusi számukban ismertetett tanulmány befejező része.) A mostani háború előtt az állam az előző cikkben már ismertetett viszonyokat a kamatpolitika érdekében felhasználta. A szerző ismerteti a két világháború alatti kamattételek változásait, reámutat a mostani háború alatti kamattelenségek jelentőségére és utal arra, hogy azok az okok, amelyek e jelenségek magyarázatául felhoznak, mesterségesek. Felsorolja a kamatpolitika pozitív és negatív hatásait a háború utáni újjáépítésre és szükségesnek tartja a kamatokat terhelő adók csökkentését. Kimutatja, hogy az ezekből eredő előny az összességre bizonyos esetekben teljesen megsemmisül. Végül hangsúlyozza, hogy az alacsony kamatszínvonal a háború után a helyzetet még súlyosbíthatja, különösen az olyan országokban, amelyekben a pénz vásárlóereje nagy mértékben csökken. — *Umberto Ricci: A proposito del primo volume di una raccolta.* Luigi Einaudi-nak „Saggi sul risparmio e l'imposta“ című könyvét ismerteti. Einaudi J. St. Mill-nek abból a tételéből indul ki, hogy a befektetett tőkét megadóztatni s azután a befektetés eredményét szintén megadóztatni annyi, mint az adózó vagyonának ugyanazt a hányadát kétszer adóztatni. Ez a tétel oly mély hatással volt Einaudira, hogy erre építette fel az egész adórendszert. A szerző szembeszáll ezzel a tétellel, de kiemeli Einaudi ötletességét és az általa felhozott alkalmazások bőségségét, amelyek méltók ehhez a nagy tudóshoz és művének olvasását tanulságossá teszik. Foglalkozik még a megtakarítás megadóztatására vonatkozó többi tanulmánnyal is és kimutatja Einaudi felfogásának fejlődését. Reámutat Einaudi munkásságának rendkívüli jelentőségére, aki az olasz kultúra egyik díszösége. A „Saggi sul risparmio e l'imposta“ Einaudi szétosztottan megjelent tanulmányai és cikkei összegyűjtött sorozatának első kötete, amelyet követni fognak a gyűjtemény további kötetei. — *Jacopo Tiraroni: La recente riforma dell'imposta sui redditi agrari.* Az 1923. és 1939. évi olasz földadó-törvényeket is-

merteti, foglalkozik a mezőgazdasági hozadék fogalmának meghatározásával, a mezőgazdasági iparágak hozadékával, az adó-kivetésnél követett eljárások előnyeivel, hátrányaival és következményeivel, a bérlők megadóztatásával. — *A. Macchioro: Ancora di liberismo e interventismo; storia e teoria.* Luigi Einaudi 1941-ben részt vett az „Argomenti“ c. folyóiratban a szabad verseny, liberalizmus és állami beavatkozás problémáiról folyt vitában és szembeszállt Benedetto Croce-vel és másokkal. A szerző néhány észrevételt fűz Einaudi fejtegetéseihez, akinek érdemeit egyébként magasztaló szavakkal emeli ki. Einaudi szerint a szabad verseny elvont fogalom; annak a sejtésének ad kifejezést, hogy az olyan veszedelmes termelői egyesülések legnagyobb része, amelyeknek sikerül monopóliumszerű árakat kieroszakolni, a törvényhozó pozitív cselekvéseinek, a vámoknak, a kontingentálásnak stb. köszönhetik ezt. A szerző szerint ez az állásfoglalás nagyon is általánosított; az állami beavatkozást reális vagy ilyeneknek vélt követelmények indokolják; a törvényhozói határozatok nem önkényesek, hanem gondolkodó emberek alkotásai. Lehet, hogy ezek ártalmasak, de ha valamely intézkedésről azt állítjuk, hogy azok a törvényhozás cselekedetei, ez még nem fejez ki ítéletet azok tartalmáról, hanem csak alak megjelölést tartalmaz. Egyébként maga Einaudi is elfogadja az állami beavatkozás elvét, másrészt azonban a priori ennek tulajdonítja a termelők által kieroszakolt monopóliumszerű árakat. Einaudi szerint az állami beavatkozásnak arra kell szorítkoznia, hogy elhárítsa a szabad verseny útjában álló akadályokat; elismeri, hogy ez széleskörű állami beavatkozással járhat, mert sokféle ilyen akadály van, mégis azt tartja, hogy az olyan állam, amely így jár el, a szabad verseny feltételeit valósítja meg, tehát a szabad verseny híve és nem intervencionista. Az intervencionista és a szabad versenyt hirdető állam között szerinte az a különbség, hogy az intervencionista törvényhozó ezt mondja az embernek: „Tedd ezt és ezt, dolgozzál így és így... Itt van a vasipari, textil, gabonatermelő terv, ezt valósítsd meg!“ A szabad versenyt hirdető állam ezzel szemben ezt mondja: „Én nem mondom meg neked, ember, hogy mit tégy, hanem azokat a határokat állapítom meg, amelyeken belül a magad veszélyére szabadon mozoghatsz. Ha gyáripáros vagy, szabadon válogathatsz ki munkásaidat, de nem dolgoztathatsz velük ennyi és ennyi órai nappali és éjszakai munkánál többet. Be kell őket baleset és munkaképtelenség ellen biztosítanod. A szoptató nőknek üdülő-termeket kell berendezned. Az áruladásnál semmiféle állami kiváltságot nem igényelhetsz; egyetlen kiváltságod a magad esze, vagy vállalkozó szelleme vagy leleményessége.“ A szabad verseny rendszerében a törvény az emberek cselekvését megszorítja; lehet, hogy nagyon sok megszorító intézkedést alkalmaz, annál többet, mennél bonyolultabb a gazdasági struktúra. A szerző szerint a kétféle beavatkozás közötti megkülönböztető jegy vagy tisztán formális vagy pedig a *laissez-faire* utáni kívánsággá alakul át, s minthogy a *laissez-faire* nem az igazi, hanem nagyon is nem liberális szabad verseny, amelyet maga Einaudi is elvet, el kell ismerni, hogy a kétféle beavatkozás közötti megkülönböztető jegyeknek sem reális, sem logikai alapja nincs. A szerző ezután

visszatér Croce tételéhez, amely szerint a közgazdaság tudmánya az eszközök tudmánya, ideális, elméletileg levezethető eszköz pedig nincs. Csak a végcél ideális, azonban egyértelműen egyéniesített egyetlen gazdasági végcél sincs, hanem sokféle gazdasági végcél van és ezek mindegyikének meghatározott gazdasági cselekvések és az állami beavatkozás meghatározott célszerűségei felelnek meg; a gazdasági célok a gyakorlatban nem mint olyan alternatívák jelentkeznek, amelyek közül ki lehet választani az egyiket vagy a másikat, hanem olyan alternatívákként jelentkeznek, amelyek között minden egyes történeti korszak választhat anyagi és szellemi követelményeinek megfelelően; ezek a célok benső összfüggésben vannak egymással. A szerző szerint tehát az Einaudi által megjelölt kétféle beavatkozás közti megkülönböztető jegyet történeti alapon nem lehet megtalálni, hanem saját erkölcsi személyiségünk teszi lehetővé, de meg is követeli, hogy az egyes konkrét esetekben foglalkjunk állást az állami beavatkozás mellett vagy ellen; tehát a dilemma erkölcsi téren talál megoldást; ez a megoldás mindazok erkölcsi öntudatában van meg, akik valamely korszakban és valamely társadalomban élünk; erkölcsi személyiségünk nyílt vagy hallgatag helyeslésben vagy helytelenítésben nyilvánul meg, vagy azoknak az intézményeknek a reformjára vonatkozó cselekedetekben vagy törekvésekben, reményekben, amelyekben az egyén vagy állam probléma megoldása kifejezésre jut; minthogy a liberalizmus az egyéni élet teljessége, nem pedig a gazdasági szervezés ilyen vagy olyan formája, az egyén azokat a formákat helyesli, mint liberálisokat, amelyekről úgy érzi, hogy az egyén szellemi teljességének megvalósítására alkalmasak, tehát akár az állami beavatkozást, akár a szabad versenyt, akár a protekcionizmust vagy valami mást helyesli, míg a többieket elveti. — *Antonino Santarelli: Qualche risultato ed alcune considerazioni su una prima limitata indagine intorno alla effettiva realizzazione delle nuove iniziative industriali.* — *Paolo Medani: La mortalità dei ricoverati nel gerocomio di Trieste.* — *Recenti pubblicazioni.* — *Bibliografia economica italiana* (gennaio — aprile 1942).

**Zeitschrift für schweizerische Statistik
und Volkswirtschaft.**

79. Jahrgang. — Bern, Juli 1943. — 3. Heft.

William E. Rappard: La conversion de Sismondi. Sismondi megtérése Smith Ádám tanairól és a megalkuvás nélküli liberalizmusról a piac törvényeit teljesen elvető intervencionizmusra a közgazdasági elméletek történetének egyik legfeltűnőbb eseménye. A liberalizmus elméletét Smith nyomán Sismondi 1803-ban „*De la richesse commerciale ou Principes d'économie politique appliqués à la législation du commerce*” c. művében fejtette ki. A szakításra Sir David Brewster-nek, az 1818-ban megjelent monumentális Edinburgh Encyclopaedia szerkesztőjének felkérése adott alkalmat, amennyiben Sismondi az Edinburgh Encyclopaedia-ban 1818-ban megjelent „*Political Economy*” c. cikkében fejtette ki először új elméletét; felfogását már előbb kezdte módosítani, a végleges szakítás azután az 1819-ben megjelent „*Nouveaux principes d'économie politique ou de la richesse dans ses rapports avec la population*”

című művében történt meg. Sismondit erre főképen Nagybritanniának a tizenkilencedik század eleje óta megindult belső fejlődése vitte, amelyet nem közvetlen megfigyelésből, hanem egykorú írásokból, főként Fobert Owen műveiből ismert meg; nagy része volt ebben a genfi Etienne Dumont-nak is, Bentham lángeszű fordítójának. Valószínűnek látszik, hogy maga Smith is 1819-ben nem ugyanolyan hajthatatlan módon ítélte volna el az állami beavatkozást a gazdasági életbe, mint 1776-ban, de sokkal kevésbé valószínű, hogy úgy, mint Sismondi, minden bajért a tulajdonosok vak önzését, a szabad verseny gonoszságait és a technikai haladás káros hatásait okolta volna. Sismondi most már a liberalizmus irányát csak annyiban tudta követni, hogy a termelők közötti versenyben látta az általános jólét biztosítékát; az ebből keletkező zavar okait azonban nem a gazdasági életen kívül álló körülményekben, hanem ennek a mechanizmusában kereste. Minthogy úgy tűnt fel, hogy egy látszólag szabad gazdasági rendszer egyeseket feláldoz másoknak és az egész társadalom a szabad versenynek és a technikai haladásnak az áldozata, az állam nem maradhat részvéttelen szemlélője ennek, hanem be kell avatkozni és a felborult rend helyreállítása végett ezt a szabadságot meg kell szorítani és a haladás ütemét mérsékelnie. Owen az angol industrializmusból származott nyomorúság magyarázatában ennek okát nagy mértékben a napoleoni háborúk után a nemzetközi piacon fellépett zavarokban kereste. Sismondi viszont ezt járulékos jelenségnek tekintette s csak a gépesítés hatása alatt megnövekedett termelés és csökkent jövedelmek közti egyensúly-zavar gondolatát vette át Owentől. Ezt szembeállította Say-nak az eladási utakról szóló, Smith-től kiinduló elméletével és így állította fel híres tételét az általános túltermelésről vagy fogyasztáshiányról. Sismondinak, mint közgazdásznak, az eredetisége főképen a gazdasági válságok megmagyarázásának kísérletében áll, ez elméletét azonban a homályos és egymásnak ellentmondó részekről nem sikerült megtisztítani. A közgazdasági elméletek történetében nem is ezzel szerzett magának kimagasló helyet, hanem az ettől teljesen különálló szociális intervencionizmus védelmével. Sismondi sohasem volt a közgazdaság-tudomány nagy theoretikusa. Szellemi alkata olyan volt, hogy inkább a tények kötötték le s kevésbé volt alkalmas a logikai összefüggések felismerésére. Veleszületett érzékenysége viszont megakadályozta abban, hogy a tényeket részvétlenül tudomásul vegye; értelménél fogva történész volt, de szíve moralistává és újítóvá tette. A liberalizmusról az intervencionizmusra való átterése is inkább morális, semmint intellektuális cselekedet volt. Gyakorlati újításai voltak maradandók. Ezek ideológiai alapjai a következők voltak: szerinte az állam, vagy — amint ő szerette mondani — a kormány feladata mindenkor a kormányzottak boldogsága, bölcs közgazdasági és pénzügyi törvényhozással fel kell virágoztatnia a művészeteket, a kereskedelmet és a mezőgazdaságot s így a nemzetet a gazdagság és a hatalom útján a boldogulás legmagasabb fokára kell emelnie. Az ő szemében a közgazdaságtudomány feladata, hogy a törvényhozót a kormányzás művészetére megtanítsa. Mikor a forradalmi és a napoleoni idők zavarai után úgy látta, hogy a világot a diadalmaskodó industrializmus felforgatta,

ez véglegesen megingatta hitét abban, hogy a gazdasági liberalizmus képes védelmet nyújtani. A gyárak a túltermelés áldozatai lettek, a parasztok elvesztették földjeiket, az ipari munkásokat vagy gazdáik zsákmányolták ki, vagy sztrájkra kényszerültek; mindez annak a tulajdonosok közötti szabad versenynek az eredménye, amelytől ő azelőtt a társadalom minden osztályának üdvét várta. Most már a kormányban látta a gyengék védelmezőjét az erőszak ellen, a mindenki tartós, nyugodt érdekének képviselőjét az időleges, szenvedélyektől fűtött érdekek képviselői ellen. Elsősorban a kormány ne támogassa pozitív tevékenységével azokat a visszaéléseket, amelyekért maga a kormány felelős; azután vessen véget a verseny kinövéseinek és mérséklő beavatkozásával enyhítse a bajokat, amelyeket megakadályozni nem tud. A visszaélések között első helyen a mezőgazdasági vidék elnéptelenedése és az ipari haladás féktelensége szerepelt. Sismondi az ipar mesterséges támogatásának ellensége s ezért a szabadkereskedelem szószólója maradt; szerinte a technikai haladás és az iparosodás fejlődése kikerülhetetlen, ha csak a nemzetközi verseny nem akadályozza. Hírnevét főként avval alapította meg, hogy törvényhozási intézkedéseket sürgetett a munkások védelmére. Legmerészebb és legenergikusabb indítványa a népesedés kérdésre vonatkozott, amennyiben a szűkölködők házasságának a megtiltását javasolta. E rendszabályok hatékonyságában azonban ő maga is kételkedett. A szakmák és munkások védelméről szóló eszméit a jelenkori korporativizmus felelevenítette. Nemesszívű szándékai nagybárra utopisztikusak, sok eszméje pedig egészen banális és szerény keretek között maradt. Sohasem esett a demagógia és az exaltáltság hibájába. — *Max A. Kunz: Chemie und chemische Industrie in der Schweiz.* A svájci vegyipar a nyersanyaghiány ellenére nagy eredményekre hivatkozik. Nyersanyagai: a levegőn és a vizen kívül a fa, a konyhasó és a mészkő; ezeket kell a legmesszebbmenően kihasználnia. Szerencsére Svájc vízierőkkel bőven rendelkezik s így a szénhiányt pótolhatja, de minden egyéb nyers- és üzemanyagot a külföldről kell beszereznie. A cikk a nyersanyagoknak a vegyiparban való felhasználását, az így elért eredményeket, az egyes vegyipari ágakat, a szükségleteket és kilátásokat sorra veszi, azután tárgyalja a kutatás és a gyakorlat kiépítését és feladatait, a gazdasági siker példáit és alapjait; különösen hivatkozik a festékanyag-kémiára, amely a „svájci kémia“ világsikerét megalapozta: megemlíti a bickémia, gyógyszervegyészet, textil- és műanyagipar terén elért eredményeket. Nagy súlyt kell a tudományos kutatásra helyezni, hogy Svájc a háború után a világ gazdasági kapcsolatokat újra felvehesse és az exportra térjen át, amely létszükséglete; bízik abban, hogy az utánpótlás kiképzése ezután is kitűnő kutatók és előadók kezében marad. Külföldkutató intézet alapítását javasolja, amelynek feladata lenne a külföldre igyekvő svájciakkal a tekintetbe jövő országok politikai, kulturális és gazdasági viszonyait megismertetni. — *W. Baeggli: Konkurrenz!* A gazdasági, politikai és szociális életben alig van oly jelenség, amelynek annyira ösztönző, szabályozó hatása lenne, mint a versenynek. Indítékai, megjelenési formái és hatásai oly bonyolultak, hogy elsődleges gyökereit gyakran nem is lehet felismerni. A verseny több egyed, gaz-

dasági alany vagy csoport harca ugyanazért a térért, gazdasági megbízásért, teljesítményekért, szociális helyzetért, hatalomért, táplálékért, nyersanyagokért, piacért, vevőkért stb. A verseny alapján véve a termelés, szétosztás és fogyasztás hiányos megszervezésének a következménye; a termelésért annyiban, hogy a nyersanyagoktól függ, amelyek nem minden esetben állnak rendelkezésre a termelőhelyen. Csúspontját a verseny az egyéni, nyereségre beállított gazdaságban érte el, amelyben az egyes vállalkozók csak a tőke által megszabott vagy megállapodásszerű befolyási körben rendelkezhet a termelés felett s a teljes fogyasztásnak, a termelésnek és a versenynek nagyságát, valamint befolyásoló képességét gyakran csak akkor ismeri meg, amikor ezek a piacra gyakorolnak hatást. Legnagyobbak a verseny támadási felületei — legalább is technikailag — az erősen megosztható és specializált termelőfolyamatokban, míg az agrárkonkurrencia nem annyira a termelés technikájára, mint inkább a föld birtokára vonatkozik, bár újabban a kémiában és az ú. n. tank-kultúrákban (vízkultúrákban) komoly versenytársai vannak. A növény- és állatvilág létért való küzdelmével szokták a versenyt összehasonlítani; ennek az analógiának a társadalmi és a gazdasági életre nincs jogosultsága. A cikk kifejti a verseny előfeltételeit és hatásait; vannak olyan termelő folyamatok, amelyekben a teljesítőképeség néhány évtized alatt az ötvenszeresére-százszorosára emelkedett. A verseny egyik alapja a magántulajdon intézménye és ebből folyólag a vagyonszerzés lehetősége; a nagy magánvagyonok növelik a befektetési és beruházási javak iránti keresletet és új termelésre ösztönöznek. További alapja a versenynek az egyéni teljesítőképeségnek, valamint az egyesek és csoportok jogi és hatalmi pozíciójának mind élesebbé váló differenciálódása. Ennek következménye, hogy fokozódnak a különbségek a gazdasági alanyok teljesítményeinek az értékelésében, gyakoriak a gazdasági zavarok és ezeket végül a verseny okozta költségek és képletek még kiéleltik. Szerző felsorolja a verseny hatásait; a vállalkozók közötti versenyt mindig egyenlőtlen fegyverekkel vívják s a verseny a legritkább esetben folyik le egyenlők között. A szocializált gazdaságban a verseny helyére a szabályozó szerv funkciójának a tervezése lép; ez azonban a gazdasági ágak közötti teljesítmény- és értékviszonyok megállapításához az állam parancsoló akaratát tételezi fel. Maga a kereskedelempolitika is jelentékenyen megváltoztathatja egyes kereseti ágak versenyhelyzetét. A cikk foglalkozik a verseny előnyeivel és hátrányaival; kiemeli, hogy a legkedvezőbb magángazdasági versenyhelyzet sem képes tisztán technikai, szervezési, munkagazdaságiésszociológiai okokból oly nagy közgazdasági teljesítményt elérni, mint a közületi gazdasági tervezés. Részletesen foglalkozik a verseny megszorításával a trustök, kartellek stb. útján, valamint az állami beavatkozások útján (új építkezések tilalmával, kényszerorganizálással, az értékesítésért vállalt kezességgel stb.). Minthogy a mai gazdaság, ha nem is egyenlően, de igen messzemenően van megszervezve, a verseny most már csak egyes szektorokban érvényesül teljesen. A liberális gazdaságban a versenyt már csak az egyszerűség okából is sohasem küszöbölhetik ki teljesen. Semmiestre sem szabad azonban helyébe drágító monopóliumrendszert

léptetni. Szerző azt ajánlja, hogy a versenyt fenntartó magángazdaság mellett bizonyos rétegek fogyatékos ellátásának megszüntetésére, valamint az egyénileg és magángazdaságilag vezetett gazdaság részben csekélyebb közgazdasági teljesítőképességének javítására oly államilag irányított teljesítmények és termelés rendszerét kellene bevezetni, amelyek a ki nem használt munkaerőket foglalkoztatják és egyúttal jobban ellátják, mint a kizárólagosan magángazdasági rendszer. Az ilyen állami melléküzemeknek, amelyek ellátási körét pontosan körül kellene írni, ki kellene mindazokra a tömegcikkekre terjeszkednie, amelyekre fiziológiai szükség van, s arról is kellene gondoskodni, hogy ne fecséreljék a nemzeti nyersanyagokat és termelőlehetőségeket és ne üzzenek ezekkel rablógazdálkodást. A közösség termelőtelepei egyúttal ellenőrző üzemekként szolgálhatnának a magán-monopóliumok szabadalmainak és árainak felügyeletére. — *Steuer- und finanzstatistische Übersichten 1941/42. Von der Eidgenössischen Steuerverwaltung, Sektion für Steuer- und Finanzstatistik.* A svájci szövetség, a kantonok és a városok legfontosabb eredményeit összefoglalva teszi közzé. Az adatok az 1941. évvel végződnek, minthogy az 1942. év eredményei még nem ismeretesek. — *Besprechungen und Selbstanzeigen: Der soziale Verkehrslastenausgleich im Güterverkehr zu Lande.*

Archiv für mathematische Wirtschafts- und Sozialforschung.

Band VIII. Heft 3. 1942. Stuttgart und Berlin.

Riebesell, Paul: Grundsätzliche Bemerkungen zur Renditeberechnung von Wertpapieren. „Die Bank“ és „Bank-Archiv“ folyóiratok már régebben kifejezték abbeli kívánságukat, hogy az értékpapírok rendite-jének kifogástalan meghatározását egyszer már meg kellene adni. Ennek óhaját eleget tenni a tanulmány. Rendite alatt érti azt a kamatlábat, mellyel az adós valamennyi (kamat és törlesztés) teljesítését diszkontálva egyösszegben adódik az általa fokozatosan kifizetett összes részlet jelenlegi értéke, mely az árfolyamértékkel azonos. Kimutatja, hogy rendite-szemponjtjából általában nem egyenlőértékűek azok a papírok, melyek kamatozási vagy törlesztési rendje különböző. Különösen a fél- és negyedévenkénti kamattörlesztéseknél okoznak ezek sok esetben nézeteltéréseket annak folytán, hogy az adós és a hitelező álláspontja mennyiségileg számottevően különbözik. A rendite megadott definíciója azonban ennek elejét veheti sok esetben. Az a körülmény, hogy az értékpapír renditeje hosszabb — jövőbeli — időkeretben történő fizetések alapulvételével számítható, a teljesítési részletek is az időközben ebben bekövetkezhető változások folytán magával hozza természetesen, hogy az értékpapír tüzetes értékelésére a megadottan kívül még más kiegészítő mértékek is kijelölhetők. — *Hagstroem, K. G.: Über den sozialen Wert oder den Versicherungsinhalt einer Lebensversicherung.* *Geppert, Maria-Pia: Die Anwendung der Pascalschen Verteilung auf das Bayessche Rückschlussproblem.* *Hamburger, W.: Invariante Wirtschaft.* A gazdaságot meghatározó mozzanatok közül kiválaszt több olyan tényezőt, mely azt monetárius vonatkozásban meghatározza. Ezt a monetárius gazdaságot nevezi „zavartalan“ gazdaságnak a valósá-

gost ehhez képest „zavart” gazdaságnak. Erre az elképzelt gazdasági állapotra közvetlenül felírható bizonyos számú egyenlet. A hiányzókat az ú. n. „kiegyenlítődesi elv” alapján lehet pótolni. A „kiegyenlítődes” — a szerző szerint — a modern gazdaságnak fontos sajátossága, mivel annak időbeli lefolyása szakadatlanul az egymást követő inflatorikus (expansív) és deflatorikus (kontrakatív) behatások kiegyenlítődeséből áll. A kiegyenlítődesre számos gazdaságmatematikai elv alkalmazható, melyek nagyrésze a tanulmányban részletezve van. A szerző érdekes elméleti elgondolásait az Egyesült Államokra vonatkozó statisztikai adatok alapján igazolni véli. Az általa alapulvett invariáns gazdaság sajátosságai, törvényei általános jellegűek. Függetlenek attól, hogy az egyes közgazdaságok milyen valutarendszert alkalmaznak.

Revue Internationale du Travail.

Montreal, 1942. december.

Une structure nouvelle de la sécurité sociale de Santiago du Chili. 1942 szeptemberében tartották Csile fővárosában a szociális biztonság Amerika-közi konferenciáját, amely főképp a társadalmi biztosítás minden amerikai államban való totális kiépítésével foglalkozott. Ennek a kérdésnek Amerikában még külön nehézségei vannak egyrészt nagy területek gyér népessége folytán — így Csilében, ahol a délamerikai államok között a biztosítás a legjobban kiépült, a mezőgazdasági biztosításban négyzetkilométerenként csak egy biztosított van — másrészt az indián és kevert lakosság alacsony gazdasági és kulturális foka miatt, ami őket a biztosításra alkalmatlanokká teszi. Nagy akadály a mezőgazdasági munkásság biztosításával szemben számos állam túlnyomóan kibirtozkodó munkaadóinak ellenállása is. Bolíviában pld., ahol a lakosság 80%-a indián, csak 43.000 biztosított van, közülük mintegy 40.000 bányász; a lakosság többségének színvonala nem haladja meg azt, amelyen Amerika felfedezésekor voltak. Columbiában viszont elnöki veto hatálytalanította a parlamentnek a biztosításra vonatkozó döntését. A konferencia a biztosítás kiépítése előfeltételének tekintette az általános gazdasági és szociális színvonal emelését és egyelőre a betegségi és balesetbiztosítás fejlesztését tartotta időszerűnek. Foglalkozott továbbá a nemzetközi gyógyszereserével, az aggkori és rokkantsági biztosítás nemzetközi vonatkozásaival, így a rokkantak átképzésével és a rokkantság meghatározásával, a nemzetközi közegészségügyi és betegségmegelőzési kérdésekkel, köztük a családi egészségügyi jegyek problémájával s a szociális biztosítás pénzügyi kérdéseivel. Az utóbbiak között a legsúlyosabb probléma az alapok csekély kamatozása, aminek folytán a járulékok túlságosan magasak; súlyosbítja a helyzetet a pénzérték állandóságának hiánya. Nehézségek vannak a nyugdíj alapjául szolgáló legutolsó bér nagyságának megállapítása körül is, mert ezt — éppen a járadékra való tekintettel — a valóságnál magasabban szokták bejelenteni. A konferencia az öregségi biztosításban a tőkésítés, a betegségi biztosításban a felosztó rendszer mellett foglalt állást. Fangersúlyozta még az élettani statisztikai felvételek nemzetközien egységes rendszerének a szükségét s befejező deklarációjában az erkölcsi elvek nemzetközi érvényesülésének, a termelés

maximális fokozásának, a világ gazdasági erőforrásai gazdaságos kihasználásának a fontosságát hangsúlyozta. Végül elhatározta állandó iroda létesítését is. — *L'organisation économique et sociale de la Chine libre en temps de guerre*. A szabad Kína gazdasági és társadalmi felépítése továbbra is Szunyatszsen elveinek megtelelően történik. A tanulmány ismerteti az állami gazdasági igazgatás és irányítás szerveinek a kialakulását és az ipari fejlődés menetét. 1937/38 és 1941 között az acél termelése 567%-kal, az elektromos áramé 150%-kal, a széné 80%-kal emelkedett. Fejlődőben van az újkeletű szakszervezeti mozgalom is és népjóléti minisztériumot alakítottak a szociális problémák megoldására. A legnagyobb társadalmi probléma Kínában jelenleg a menekültek kérdése; 4 év alatt 27 millió ember hagyta el lakóhelyét, ezek segélyezése nagy összegeket igényel s a termelési rendbe való beillesztése is súlyos feladat. — *Informations sociales. La politique en matière d'agriculture dans l'Inde*. Az indiai éhínséggel kapcsolatban a tanulmány rámutat az élelmiszer-behozatal elmaradására, ami által főleg a rizs tekintetében nagy a hiány; 2,3 millió tonnára volna még szükség. Nagy emellett a búzahiány is. A cikk ismerteti a kormány-
nak az inség leküzdésére irányuló programját s az árszabályozás rendszerét. — *Mobilisation d'oeuvre*. Nagybritannia és más országok háborús munkaerő-politikája. — *Conditions d'emploi en Allemagne de la main d'oeuvre recrutée dans les territoires de l'Est*. A Németországban dolgozó keleti munkások bérvizonyainak a német munkásság béreivel való összehasonlítása. Az előbbiek bére 133.50 márkáig, az utóbbiaké 390 márkáig terjed havonta.

1943. január.

Creation d'une organisation tripartite du travail dans l'Inde. Az Indiában most létesített munkaügyi hivatalban résztvesznek a kormány, a munkaadók s a munkavállalók küldöttei. Szerepe van benne a nemzetközi munkaügyi hivatalnak is. — *Chalmers, W. Ellison: Commissions mixtes de production dans les établissements de guerre des Etats-Unis*. Az USA-ban már 1600 vegyes bizottság működik a különböző szakmákban a termelés zavartalansága és fokozása érdekében. — *Plan pour la sécurité sociale en Grande-Bretagne*. A Beveridge-terv ismertetése.

1943. február.

Benson, Wilfrid: Une paix du peuple pour les colonies. A gyarmatok legtöbbje az első világháború után 1929-ig nagy gazdasági fejlődésen ment át, de a világválság véget vetett ennek. Annál szükségesebb most a gyarmati problémák gyökeres megoldása, mert tudatossá vált a világon a gyarmatokért való nemzetközi felelősség elve. Nem kevés történt ezen a téren már eddig is, így több korábbi gyarmat részleges vagy teljes függetlenségre tett szert, de még hátra van a gyarmati gazdasági és szociális politikának egymással való összhangba hozása. Az új feladatokat megvilágítják Macmillan angol gyarmatügyi miniszter és lord Hailey, a gyarmatügyi szakértő beszédei, amelyek a társulás elvének érvényesülését, az állam aktívabb szerepvállalását és az anyaországhoz való viszony új rendezését hangsúlyozták. Tekintetbe vevendők a gyarmati nyersanyagok kérdésének nemzetközi vonatkozá-

sai is. Az angol munkáspárt 1942-ben követelte a gyarmati népeség jogegyenlőségét, a gyarmati jelleg megszüntetését s a gyarmatokon — az ősi intézmények megőrzésével — a demokrácia megvalósítását. Egyik legfontosabb követelmény a bennszülöttek földtulajdonának végleges biztosítása is. Hasonlóképp nyilatkoztak holland illetékes helyről is és Délafrika nevében Smuts tábornok, aki tiltakozott az ellen, hogy a gyarmatokon a „Herrenvolk“ elvét érvényesíteni lehessen. Kínai részről rámutattak, hogy a gyarmati mandátum célja csak az illető területnek a függetlenségre való előkészítése lehet. Eden is hangoztatta, hogy a gyarmati népeket elsősorban a saját érdekükben kell fejleszteni. Egy angol, a célra alakított parlamenti bizottság, a PEP (Political and Economical Planning) a „Gyarmatok jövője“ című kiadványában az amerikai Tennessee-völgyi rendezést ajánlotta követendő példának. Az angol Fábianus-Társaság a kérdések rendezésének nemzetközi jellegét hangsúlyozta, beleértve a gyarmati munkaügyi kérdéseket is. Ismerteti a tanulmány Holland-India fejlődését is, ahol 1929–1940 között a kivitel valamivel csökkent ugyan, de ezalatt a mezőgazdasági jövedelem 16%-kal, az élelmiszerek fogyasztása 15%-kal és a mezőgazdasági ipari termelés 270%-kal nőtt. 1940-ben egy angol törvény 5 és fél millió fontot szavazott meg a gyarmatok szociális viszonyainak javítására s ezzel eltért attól az elvtől, hogy a gyarmatoknak maguknak kell kiadásukat fedezniök. Afrikában a háború is nagy változásokat hozott. Teljesen megváltoztak a gyarmatok kereskedelmi kapcsolatai s a szövetségesek egységes terv szerint használják fel egész Afrikát a háborús szállításokra. A nemzetközi együttműködés egyik kísérlete az Antillákra vonatkozó angol-amerikai egyezmény. Súlyos probléma a gyarmatok stabilitását veszélyeztető s ellátását nehezítő monokultúra lebontása is. Mindezek rendezése a háború után nagyarányú olyan befektetéseket igényel majd, amelyek azonnali hozammal nem kecsegtetnek. — *Conditions de travail des prisonniers de guerre. — Les plans d'urbanisme et de développement des campagnes en Grande-Bretagne.* Az angol országrendezés egységesítése céljából alakult bizottságok és ezek munkájának ismertetése. — *Informations Sociales. La politique de reconstruction aux Etats-Unis.* Roosevelt és Wallace beszédeinek s az American Federation of Labour rekonstrukciós tervének ismertetése. Különböző angol, amerikai és délafrikai háború utáni tervekről is megemlékezik ehelyütt a lap. — *Indices de comparaisons internationales du cout de l'alimentation en octobre 1941.* A táblázatos összeállítás szerint a magyar élelmiszerek kiskereskedelmi árszínvonala a jelzett időben a kimutatásban szereplő államokéi között a legmagasabbak közé tartozik.

1943. március.

Boyd Orr. Sir John: Le rôle de l'alimentation dans la reconstruction d'après-guerre. A háború után a világ újjáépítésének példátlan szüksége, de példátlan lehetősége is kínálkozik, ha a szövetséget nemzettek továbbra is egyesült erővel és előre megállapított terv szerint fognak hozzá a feladatok megoldásához. A helyes sorrend pedig megkívánja, hogy mindenekelőtt a világ háború utáni élelmezési terve kerüljön már most kidolgozásra, majd megvalósításra. Itt minden nemzetnek külön problémái vannak, de

problémák között sokkal több a hasonló. Nagyjából ugyanolyan és egyforma mennyiségű tápanyag szükséges minden nép fiának, a hiányos ellátás hátrányai is mindenütt megmutatkoznak. Hogy mit lehet e téren tenni, azt Anglia példája is mutatja, ahol a hazai termelés arányát az ellátás terén a háború folyamán 34%-ról 60%-ra növelték. Itt pontos számítások mérték fel a lehetőségeket és a szükségleteket és ennek köszönhető, hogy az alsóbb néposztályok ma a háború dacára kiadósabban táplálkoznak, mint a háború előtt. A békében nem lehet majd többé csökkenteni a megtermelhető élelmiszer mennyiségét, ellenkezőleg, mindenütt nagy fokozásra van szükség s egyben — főképp Európában — a mezőgazdaság nagyarányú átállítására. Hogy mi a jelentősége a nép-erő szempontjából a táplálkozásnak, azt az adat is mutatja, amely szerint Angliában a jól táplált rétegek halandósági arányszáma 9 ezrelék, a legrosszabbul tápláltaké ellenben 30 ezrelék. E különbségnek külső körülmények az okai, mivel nem öröklött testi különbségek játszanak itt szerepet. A táplálkozás tervszerű megjavítása megoldja a mezőgazdaság prosperitásának a kérdését is. Így az Egyesült Államokban 40 millió acre-ral több föld megművelése kellene, ha az összlakosság táplálkozása a kívánt színvonalra emelkednék. Például az angol tejtermelésnek a duplájára való emelésére volna szükség, miáltal az angol mezőgazdaság szerkezete hasonlatossá válnék a dánhoz és a hollandhoz. Új iparágak is fejlődnének ezek kapcsán. Hogy a haladásnak milyen lehetőségei vannak, azt mutatja Palesztina példája, ahol a zsidó telepesek a mezőgazdasági-
lag művelt területnek 7%-án a mezőgazdasági javak 50%-át produkálják. Minden nemzetnek saját külön országos tervvel kell ezt a fejlődést elősegítenie s megalakítania a bizottságokat, amelyek az egyes termelési ágak terveit kidolgozzák. E terveknek nem kell a merev etatizmus alapján állaniuk, nem szükséges a központi szervek vásárlási monopóliumára törekedniük, garantálniuk kellene azonban a szükséges termények jövedelmező termeléséhez szükséges átvételi árak stabilitását, ami után továbbra is a termelőtől függene, mit tart a maga szempontjából a legjövedelmezőbbnek. A nemzetközi terveknek pedig nem kellene beavatkoznia az egyes államok belső termelési kérdéseibe, hanem adatgyűjtéssel, tanácsadással, nemzetközi megegyezésekkel és hosszúlejáratú hitelek nyújtásával elősegítenie a tervszerű nemzetközi együttműködést. — *Erlander, Tage: La politique sociale suédoise au temps de guerre.* A cikk a háborús svéd szociálpolitika intézkedéseit ismerteti és rámutat arra, hogy a svéd ezirányú tevékenység már a háború előtt is erősen felfokozódott. Az állam szociális kiadásai 1932/33-ban 45 millió koronát tettek ki, 1938/39-ben már 147 milliót. Az életszínvonal persze a háború alatt nem növekedhetett, sőt a reálbérek csökkentek, de számos szociális intézkedés igyekezett a nép helyzetét javítani. A legnehezebb kérdés a lakásprobléma, mert a háború folyamán a lakástermelés a békebelinek 1/3-ára esett. Az elmúlt 3 költségvetési év alatt az állam 265 millió koronát fordított a lakásügyre. A társadalompolitika alapja a családvédelem, annál inkább, mert a svéd társadalmi kérdések közt a legsúlyosabb a születési arányszám folytonos esőkenése. — *La main d'oeuvre française pour l'Allemagne.* A német birodalom kereső férfiainak ka-

a fele a véderőben szolgál s Németország számára egyre fontosabbá vált a külföldi munkaerők háborús felhasználása. Franciaországban erre viszonylag későn került sor s hosszú ideig az önkéntesség elve alapján igyekeztek e kérdést megoldani. De minden propaganda s minden német és francia kormányígéret dacára az önkéntesen jelentkezők száma minimális maradt, úgy hogy végül az önkéntesség névleges fenntartásával a sorozáshoz kellett fordulni. A cikk ismerteti a franciaországi rendszabályokat az ottani munkaerők felszabadítása céljából, így az ipar összpontosítását, az üzemek leállítást, a munkaidő felemelését stb., valamint a Németországban dolgozó francia munkaerők munkaviszonyait és szociális helyzetét. — *Informations sociales. La politique de reconstruction en Grand-Bretagne.* Itt a továbbiakban ismertetésre kerülnek a kanadai, ausztráliai, amerikai, mexikói és lengyel újjáépítési tervek is. — *La politique de l'alimentation dans l'Inde.*

1943. április.

Mac Fadyen: Le mouvement coopératif et la reconstruction d'après-guerre. — *Herrnstadt, Ernesto: La Colombie et le problème de la sécurité sociale.* — *Un Programme d'après-guerre pour les Etats-Unis.* A nemzeti gazdasági erőforrások kifejlesztésére és a szociális biztonság és segítség céljára alakított bizottságok jelentéseinek ismertetése. E tervek felölelik az átmeneti időszakra vonatkozó intézkedéseket, a katonai és a gazdasági leszerelést, a kormány és a magánvállalatok működése összhangba hozását s a pénzügyi teendőket. Tervek készülnek a városfejlesztés, a közlekedés javítása, a villamosítás, a vízierők kiépítése, a talajjavítás, a lakásépítés stb. kérdéseire vonatkozóan. — *L'activité du département des fabriques de Grande-Bretagne. Informations sociales. Plan d'après-guerre en Suède.* — *La liquidation des organisations professionnelles ouvrières et patronales en Belgique.*

Neue Internationale Rundschau der Arbeit.

Berlin, 1943. 4. évfolyam, 4. füzet.

Freiheit und Gerechtigkeit. Abból a ma már ismert megállapításból kiindulva, hogy a szabadság nem egyenlő a teljes kötetlenséggel, a cikk kifejti, hogy a népek szabadság-követelése első sorban azok ellen a politikai közvetítők ellen irányul, akik a néptársak és a nép között elterpeszkedtek a saját önös érdekeik javára. Ha a nép szabad akar lenni, tudnia kell, hogy ezeket a parazitárius existenciákat ki kell kapcsolni a nemzet életéből. A liberalizmus szabadság-fogalma a kötetlenséget jelentette s bár a maga idején megvolt a történelmi hivatása, az igazi népi szabadsággal nem volt azonos. A népi szabadság megkötöttségeket és alárendeltséget követel s itt a törvény nem mindig segíti elő a szabadság megvalósulását, sőt elavult törvények egyenesen meg is akadályozhatják ezt. Ha a szabadságot ilyen értelemben megvalósító új rend teljes lesz, akkor a liberalizmus is megkapja utólag a történelmi igazolását, mint egy logikusan bekövetkezett átmeneti idő két eltérő társadalmi és politikai rendszer között. Az a liberális tehát, aki át van hatva a 19. század liberalizmusának hivatásától, a saját repulációja érdekében is örömmel kellene, hogy fogadja az új szociális rendet, amely az ő fiatalkorának alkotásait új értelemmel ruhazza

fel. Az ő személyi tragédiája, ha ezt nem akarja belátni s dogmatikusan szemléli a multat. — *Die Übertragung des Begriffes „Betriebsgemeinschaft“ in fremde Sprachen.* — *Frunzanescu A.: Die Verwendung der überschüssigen Landbevölkerung in Rumänien.* A gyorsan szaporodó román lakosság gazdasági elhelyezkedését a még tartalékban levő nagy földterület, a nagybirtok biztosította, ma ez a tartalék kimerült s Románia mezőgazdasági lakossága igen sűrűn települt; egy km² mezőgazdaságilag művelhető területre Németországban 47.6 főnyi agrárlakosság jut, Romániában 81.6. Ennek folytán a birtokok túlságosan felaprózódtak s jórészüik kisebb annál, ami a racionális műveléshez s a tulajdonos eltartásához szükséges. A művelés jórészt extenzív s az agrárterület 83.5%-án gabonát termelnek. A román 10 éves mezőgazdasági terv gyökeres segítséget akar itt hozni s már történtek is jelentős intézkedések. Jelenleg még a mezőgazdasági munkaerő alig 46%-ban kerül felhasználásra, de az öntözés, az utak kiépítése, a még kiaknázatlan nyersanyagforrások — mint a Duna deltájának nádasai — kihasználása, a gyümölcstermelés kifejlesztése, az állattenyésztés megjavítása, a gépesítés, a selyem- és méztermelés meghonosítása, mezőgazdasági javítóműhelyek felállítása, a halászat kimunkálása stb. javulást ígér ezen a téren. A tanulmány adatokat hoz annak az igazolására, hogy a kormány már eddig is sokat tett a mezőgazdasági ipar fokozása s az agrárlakosság felhasználatlan munkaereje értékesítésének az érdekében. — *Die Bemühungen von Staat und Partei zur Hebung der Lebensweise des slovakischen Volkes.* A szlovák részről közölt beszámoló szerint a korábbi idegen uralmak alatt jóformán semmi sem történt a szlovák lakosság kulturális és életszínvonalának emelése érdekében s a független Szlovákia kormányának a mulasztásokat az élet legkülönbözőbb területein sikerült pótolnia. — *Froideval, Raymond: Die Produktionsgemeinschaften der Arbeiter in Frankreich.* — *Rundschau. Die soziale Ordnung als Grundlage abendländischer Kultur.* A nacionalista újságírók nemzetközi uniójának bécsi második kongresszusán elhangzott beszédek közül kiemelkedik Dietrich német birodalmi sajtófőnök beszéde, amelyben kifejtette, hogy Európa minden szociális reakciója Angliából vagy Oroszországból indult ki. A rideg kapitalizmus dogmái s a vele járó társadalmi nyomor Angliában fejlődtek ki, velük együtt a kapitalista amoralitás s a bűnös materializmus. A kommunizmus vétkes tanát egy Angliában élő zsidó fogalmazta meg a kapitalizmus bűneinek láttára. A zsidó marxizmus Európa munkásságának társadalmi felemelkedését legalább egy évszázaddal visszavetette, de a most kialakuló Új Európa új szintézise jóvá fogja tenni a multak bűneit.

MÁRCIUS HAVA

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL ÉS
TÁMOGATÁSÁVAL KIADJA A MAGYAR KÖZGAZDASÁGI TÁRSASÁG

SZERKESZTI:

HELLER FARKAS

TARTALOM:

Tanulmányok

<i>Theiss Ede:</i> Közgazdaság, történet és társadalom szellemtudományi megvilágításban — — — — —	141
<i>Komoróczy György:</i> Kereskedelem-történeti irodalmunk tárgya — —	186
<i>Ujlaki Nagy Árpád:</i> A nyugateurópai nagyélettér — — — —	206

Közlemények

<i>Gärtner József:</i> A vasúti díjszábási politika fogalma — — — —	219
<i>R.....r:</i> Az első négy háborús év pénzügyei — — — —	223

Irodalom.

Gyűjteményes munka — — — — —	227
-------------------------------------	-----

Az átmenetgazdálkodás tervszerű előkészítése (Ruisz Rezső).

Könyvismertetések — — — — —	230
------------------------------------	-----

Mezőgazdasági Szemle. (Kádas Kálmán.) — *Angyal Lajos:* Hivatásranevelés, különös tekintettel a kereskedői hivatásra. (Takaróné Gáll Beatrix.) — *Juhász Károly Jenő:* A gyárüzemi költség-számítás és az üzemösszehasonlítás újabb kérdései. (Keszler Gyula.) — *Rieger Gyula:* Egy kis banktudomány. (Bátori Lóránt.) — *Schäfer, Erich:* Die Aufgabe der Absatzwirtschaft. (Hajdu Ferenc.) — *Schuster, Walter:* Die deutsche Kriegsfinanzierung kein Finanzwunder. (Kiss Károly.) — *Höijer, Ernst:* Die Bevölkerungsentwicklung in Schweden im Vergleich mit der Deutschlands (Barsy Gyula.) — *Denis, Henri:* Le monopole bilatéral. (—ár.)

Külföldi folyóiratok szemléje — — — — —	244
--	-----

Weltwirtschaftliches Archiv. — Bankwirtschaft. — Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. — Schmollers Jahrbuch. — Zeitschrift für schweizerische Statistik und Volkswirtschaft. — Revue Internationale du Travail. — Wirtschafts- und Sozialberichte.

MAGYAR KÖZGAZDASÁGI TÁRSASÁG, BUDAPEST, II., Halász-u. 1.

Megjelenik évente nyolcszor. Előfizetési ára 36 P. Egyes szám ára 5 P.

A szerkesztésért *Heller Farkas*, a kiadásért *T. Kádas Kálmán*,
a nyomdáért *Kiss István* felelős.

HELLER FARKAS : **P É N Z Ü G Y T A N**

2. kiadás

Ára P 24.-

Kapható és megrendelhető a

SZEGED VÁROSI NYOMDA ÉS KÖNYVKIADÓ RT.
budapesti irodájában II, Halász-u. 1. Tel.: 352-100

A NÉPSZERŰ KÖZGAZDASÁG-sorozat

legújabb füzetek:

Veress Gábor :

A közlekedési versenyről

ifj. dr. Boér Elek :

Szabad verseny és politika

Eddig megjelentek :

Dr. Horn József :

A közgazdaságtan nemzeti rendszere

Borotvás Nagy Sándor :

Nagy magyar gazdák

Rieger Gyula :

Egy kis banktudomány

Tonelli Sándor :

Kereskedők mesekönyve

Ára füzetenként P 4-90

Kapható és megrendelhető a

Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó R. T.
budapesti irodájában

Budapest, II., Halász-utca 1. Telefon : 352-100

Inhaltsauszüge.

Ung. Volkswirtschaftl. Rundschau

März 1944.

Volkswirtschaft, Geschichte und Gesellschaft im Spiegel der geisteswissenschaftlichen Methode.

Der realistische Ausbau der Volkswirtschaftslehre erfordert eine weitgehende Berücksichtigung der gesellschaftlichen Beziehungen der Wirtschaft. Das bildete immer das Hauptziel der *deutschen* Wirtschaftsforschung, die auf Grundlage des Historismus stehend sich gegen die naturwissenschaftliche Betrachtungsweise der klassischen Schule wendete und an deren Stelle die geisteswissenschaftliche Methode benutzte.

Die geisteswissenschaftliche Forschung hat ihren Ursprung im deutschen Idealismus und zwar in der romantischen Philosophie Schellings und in der Hegelschen Metaphysik des Geistes. Von *Schelling* stammt die Idee der Geschichtlichkeit und der Organismusgedanke in der Betrachtung der Gesellschaft. *Hegel* hat in seiner Philosophie die Gliederung der geistigen Welt in Form und Sinnbereiche dargestellt. So verwirklicht sich der Volksgeist nach ihm in der Formenwelt der Sprache, der Kunst der Wirtschaft etc. Schon die erste historische Schule der Nationalökonomie wird durch diese Gedanken geleitet, doch führten sie damals noch zu keiner spezifischen historischen Methode.

Die geisteswissenschaftliche Methode, der eigentliche Historismus ist hauptsächlich das Werk von *Dilthey*. Er bezeichnet als Hauptaufgabe der Geisteswissenschaften im Gegensatz zu den Naturwissenschaften das Verstehen der Sinnzusammenhänge in der geistigen Welt. Dazu eignet sich als methodslogisches Hilfsmittel nicht die Abstraktion, sondern die individualisierende Beschreibung.

Diltheys Gedankenwelt besteht aus zwei Komponenten. Die eine geht auf Schelling und die Romantik zurück und läßt das *Leben* als die höchste Wirklichkeit erscheinen. Später wird aber Dilthey stärker durch die Ideen Hegels beeinflußt und so wird die *Morphologie des objektiven Geistes* sein Hauptproblem. Dieser Teil von Diltheys Arbeiten will die objektive Struktur der geschichtlich — gesellschaftlichen Wirklichkeit bestimmen. Dagegen ist die romantische Lebensphilosophie Diltheys durch eine gewisse subjektive Tendenz und Theoriefeindlichkeit gekennzeichnet, die bei Diltheys Schulern zum historischen Relativismus geführt hat.

Diese Richtung des Historismus hat insbesondere *Schmoller* beeinflußt. Schmoller war aber ein zu schwacher Logiker um Diltheys Ideen richtig zu verstehen und in dem Methodenstreit eine klare Haltung einzunehmen.

Die spezifische Methode der Sozialwissenschaften als Geisteswissenschaften wurde von *Max Weber* ausgearbeitet. Er hat die logische Struktur der individualisierenden Betrachtung weitgehend geklärt. Seine Analyse der *kausalen Zurechnung* zeigt die Wichtigkeit der Allgemeinbegriffe und der Gesetze auch für die historische Erkenntnis. Das von ihm eingeführte methodslogische Hilfsmittel: der *Idealtypus* ermöglicht den Gegensatz zwischen Theorie und Geschichte zu überwinden. Diese Be-

deutung des Idealtypus wurde von späteren Forschern so z. B. von Sombart nicht richtig verstanden.

Sombart hat in seiner konkret historischen Arbeit hauptsächlich die Ideen *Diltheys* mit Erfolg verwertet. Sein Werk kann als ein Beispiel der historischen oder anschaulichen Theorie angesehen werden. Nach *Spiethoff* kann nämlich jede geschichtliche Form der Wirtschaft durch ihren *Stil* und die dazugehörige historische Theorie realistisch dargestellt werden.

Die realistische Theorie erfordert neben den geschichtlichen Elementen auch die Berücksichtigung der sozialen Beziehungen der Wirtschaft. Das hat zuerst die *sozialrechtliche Schule* zu ihrer Aufgabe gemacht. Ihr Irrtum war, daß sie glaubte durch die rechtlichen Institutionen die gesellschaftlichen Beziehungen erschöpfen zu können. Das ist nur durch eine soziologische Fundierung der ökonomischen Theorie möglich, was von *Spann* und *Gottl* angestrebt wurde. *Spanns* Soziologie ist eine spekulative Geistesphilosophie, *Gottls* System steht unter dem Einfluß der romantischen Lebensphilosophie. In beiden Systemen wird das spezifisch wirtschaftliche Moment neben dem soziologischen in Hintergrund gedrängt. Dasselbe gilt auch hinsichtlich der übrigen Vertreter der *Gottl*-Schule, die die Wirtschaftstheorie als *normative, politische* Wissenschaft ausbauen wollen.

Im Gegensatz zu den bisher genannten Richtungen haben einige Forscher die traditionelle Theorie mit der geisteswissenschaftlichen Methode in Einklang zu bringen versucht. So ist *Eucken's* Hauptproblem die Überwindung der *Antinomie* zwischen Theorie und Geschichte. Zu diesem Zwecke untersucht er die Struktur der Wirtschaftsordnungen und zeigt, daß diese auf eine beschränkte Anzahl von Bauelementen zurückgeführt werden können. Das ist ein großer Fortschritt der Theorie, aber damit ist die Problematik der Beziehung zwischen Wirtschaft und geschichtlich-gesellschaftlicher Wirklichkeit bei weitem nicht gelöst. Es fehlt insbesondere bei *Eucken* die Berücksichtigung der sozialen Momente der Wirtschaft. Weiter wird die verstehende Methode nicht hinreichend verwendet. Deshalb ist auch die Antinomie zwischen Theorie und Geschichte bei *Eucken* nicht richtig aufgestellt, sonst würde es offenbar werden, daß diese schon von *M. Weber* gelöst wurde.

Der Gegensatz zwischen Theorie und Geschichte verschwindet vollkommen, wenn man die moderne *dynamische* und *quantitative* Theorie berücksichtigt, was *Eucken* versäumt. Es kann dann gezeigt werden, daß die logische Struktur der kausalen Zurechnung bei *M. Weber* mit der statistischen Korrelationsanalyse weitgehend identisch ist. Die quantitative Gesetzforschung und die qualitative historische Methode gehen so lückenlos ineinander über und ergänzen sich gegenseitig.

Abschließend kann festgestellt werden, daß die geisteswissenschaftliche Methode sehr geeignet ist zur Erforschung der individuellen Momente und der Sinnzusammenhänge der Wirtschaft, sie ist aber zum realistischen Ausbau der Wirtschaftslehre *nicht* hinreichend.

Eduard Theiss

Über die Literatur der ungarischen Handelsgeschichte.

Von einer eigentlichen Literatur der Handelsgeschichte können wir nur seit dem zweiten Viertel des XIX. Jahrhunderts sprechen, seitdem die Ungarische Akademie der Wissenschaften einen Preis für die Bearbeitung der Frage ausschrieb. *Michael Horváth* veröffentlichte im Zusammenhange hiemit seine Studien, in denen er die Geschichte des ungarischen Handels seit den ältesten Zeiten bis zum zweiten Viertel des XIX. Jahrhunderts behandelte. Nach ihm schwieg die Geschichtswissenschaft lange Zeit über diese Frage, und erst *Acsádi* und sein Historikerkreis erstreckten ihre Aufmerksamkeit auf diesen

wichtigen Zweig der ungarischen Wirtschaftsgeschichte. Aber ihr Wirken bedeutete eher die Erschliessung der in der Geschichte der Landwirtschaft auftauchenden Probleme. Der Kreis des Interesses erweitert sich erst nach dem ersten Weltkriege, als die Forderung, dass die ungarische Kaufmannschaft die Führung und die Initiative aus der Hand des Judentums übernehme, immer mehr laut wurde. Es gibt sozusagen unbewusste Zusammenhänge zwischen dem Leben und der Wissenschaft und die unsichtbaren Bande dieser Zusammenhänge beleuchteten auch das Werden des ungarischen Handels, indem darauf hingewiesen wurde, was die Mittel und die Ziele desselben waren, auf welchen Wegen der ungarische Handel gewandelt hat und welche Transportmittel er zur Erreichung seiner Ziele in Anspruch nahm.

Alexander Domanovszky arbeitete die wichtigsten Aufgaben der Frage aus und abgesehen von den methodologischen Feststellungen, wurden viele hochwichtige und die gesamte europäische Geschichtsschreibung interessierende Gesichtspunkte zuerst durch sein Wirken ins rechte Licht gesetzt. So verdanken wir ihm die Klärung der Frage der Transportmittel und der Bedeutung des Stapelrechtes; dabei klärte er nicht nur, aus welchen Rechten sich diese mittelalterliche Institution entwickelt hat — in welcher Hinsicht übrigens die deutsche Wissenschaft bereits früher sich hervorgetan hat —, sondern er verknüpfte diese Frage mit der Entwicklungsgeschichte des Wirtschaftslebens und hob im Zusammenhang hiemit hervor, welche Bedeutung dieser Institution zu jener Zeit zukam, als der Handel bloss auf einer primitiven Stufe stand und die durch die Länder ziehenden Kaufleute auch zur Sicherstellung der Ware eines bestimmten Marktes bedurften. Seine Schüler setzten seine Arbeit fort; von diesen haben Pleidell, Belitzky, sowie der Verfasser dieser Zeilen und andere einzelne Detailfragen geklärt. Der Verfasser dieser Zeilen suchte in seinem Buche „Unsere Weinausfuhr nach dem Norden“ (1944) den Fragenkomplex des gesamten ungarischen Aussenhandels aufzuarbeiten und in seinem Werke über die Geschichte des Ungarischen Handels die kaufmännische Tätigkeit zu schildern, wie sie sich in das ganze europäische Handelsnetz hineinfügte.

Neben Domanovszky behandelte Franz Kováts manche Frage des ungarischen Handels, insbesondere die Beziehungen zum Westen und darunter in erster Reihe jene mit Köln. Seine Arbeiten klären die Bedeutung auf, die das Ungartum im XV. Jahrhundert vertrat und die nach der Katastrophe bei Mohács (1526) in eine Passivität zurückschlug. Seine Probleme und Ergebnisse fanden bedauerlicherweise keine Folge bei seinen Schülern.

Georg Komoróczy

Die Nahrungsmittelbilanz des westeuropäischen Grosslebensraumes.

Der westeuropäische Grosslebensraum, wo vor dem Ausbruch des gegenwärtigen Krieges die Gesamtbevölkerung von 25 bedeutenderen, politisch unabhängigen Ländern rund 350 Millionen Seelen betrug, ist beim heutigen wirtschaftlichen Ertragsniveau in hohem Grade unbefriedigend mit Ackererde versehen, indem *von den 161 Millionen Hektar Acker-, Garten- und Weinbauflächen im Durchschnitt ungefähr nur 0.46 Hektar auf je eine Seele entfällt*, während bei den heutigen Produktionsverhältnissen eine erstrangige Ernährungsfläche von mindestens 0.6 Hektar notwendig wäre. Obgleich die Pflanzenprodukte auf dem ganzen Kontinent im grossen und ganzen identisch sind, ist im westeuropäischen Lebensraum nicht nur die Struktur, sondern auch das Ertragsniveau der landwirtschaftlichen Produktion abweichend und die Produktion bewegt sich zwischen extremen Grenzen. Grosse Unterschiede gibt es auch in der Selbstversorgung der einzelnen Länder mit landwirtschaftlichen Produkten. Es lässt sich feststellen, dass die *Pflanzenproduktion* der westeuropäischen kontinentalen Länder *auf dem gesamten*

Agrargebiete von 342 Millionen Hektar in einem für Jahrzehnte berechneten Durchschnitte 1,135 Millionen Tonnen mit einem Nährwerte von 1,278 Billionen Kalorien beträgt. Diese Menge ist aber nicht zur Gänze als menschliche und tierische Nahrung verwendbar, da, abgesehen von den aus vielen Gründen unvermeidlichen Verlusten, davon noch sehr grosse Menge für Saatgut, Streudünger, für die von der Ernährung unabhängige industrielle Aufarbeitung, für Brennstoff usw. abzuziehen sind. Nach Abzug all'dieser Mengen wären von der landwirtschaftlichen Pflanzenproduktion höchstens 1,095 Billionen Kalorien für Ernährungszwecke verfügbar; hievon sind für die notdürftige oder bescheidene Befriedigung der Ernährungsbedürfnisse der jetzigen Bevölkerung 800,000 Kalorien pro Kopf und Jahr, also im ganzen 280 Billionen Kalorien in Betracht zu ziehen, während die übrigen 310 Billionen Kalorien für die Erhaltung der Gesamtheit des westeuropäischen Nutztierbestandes mit einem Lebendgewicht von rund 600 Millionen q verwendbar wären. Diese Kalorienmenge genügt aber durchaus nicht, da der Nährwertausspruch der heutigen Viehbestände, deren Leistung dabei durchaus unbefriedigend ist, auf Grund der Futterungsnormen auf ungefähr 1,074 Milliarden Kalorien geschätzt werden kann, so dass bereits hier mit einem Ausfall von mindestens 265 Billionen Kalorien zu rechnen ist. Bei einem wünschenswerten hochgradigen, allgemeinen Nahrungswohlstand wären diese Ausfälle in erster Reihe in den Nahrungsmitteln tierischer Provenienz nach viel grösser. Heute beläuft sich die durchschnittliche Kopfration des in Rede stehenden Gebietes in diesen Nahrungsmitteln auf nicht mehr als 285,000 Kalorien, während ein idealer Nahrungswohlstand eine Kopfration von insgesamt 400—450,000 Kalorien in Fleischsorten, tierischen Fetten, Milch und Milchprodukten, Eiern usw. erfordern würde. Dieser Mehrverbrauch würde für die Gesamtheit der westeuropäischen Bevölkerung einen Nährwert von 52.5 Billionen Kalorien darstellen, der entweder mit einem grossen Import zu decken oder aber mittels einer Viehhaltung mit einer um 50% höheren Leistung zu erreichen wäre. Eine solche Viehhaltung würde aber notwendigerweise einen entsprechenden Futtermittelverbrauch notwendig machen. — Im Endergebnisse entspricht *der derzeitige Ausfall* der landwirtschaftlichen Pflanzenproduktion des westeuropäischen kontinentalen Grosslebensraumes *im Verhältnisse zu den Bedürfnissen eines als Ideal zu bestimmenden, allgemeinen Nahrungswohlstandes beinahe 800 Billionen Kalorien*, d. h. der Ausfall entspricht 60—63% des Durchschnittsertrages des letzten Jahrzehntes vor dem Kriegsausbruch.

Árpád Nagy v. Ujlak

Der Begriff der Eisenbahntarifpolitik. In der Abhandlung wird der Begriff der Tarifpolitik, als Ergebnis der chronologischen Entwicklung der diesen Begriff bildenden Faktoren bestimmt. Der Begriff besteht aus zwei Faktoren; auf der einen Seite aus der Eisenbahn mit ihrer allmählichen technischen und Tarifs-Entwicklung, auf der anderen Seite aus dem Wirtschaftsleben mit seinen stets höheren Ansprüchen.

Die primitive Eisenbahntarif-Politik der ersten Zeiten bot nicht einmal mit der aktiven Unterstützung der Regierung genug Möglichkeiten zur Geltendmachung spezieller volkswirtschaftlicher Ansprüche. — In Kenntnis der Tendenz des Ges.-Art. XXV. vom Jahre 1836, welcher den Grundsatz der Privatbahnen bevorzugte, hätte jede zwangsläufige Intervention der Regierung nur zu einem Misstrauen des beim Eisenbahnbau interessierten Kapitals geführt. Es machten sich aber auch seitens der Volkswirtschaft keine solchen Ansprüche gegenüber den Eisenbahnen geltend, deren Regelung eine Intervention seitens der Staatsgewalt erfordert hätte. Die auf dem Gebiete des Transportwesens entstandenen Ansprüche fanden volle Befriedigung in der Wasser- und Landstrassentransportierung, teils weil gegenüber den Eisenbahnen ein gewisses Misstrauen bestand, teils weil die früheren Transportierungsarten billiger waren, als jene mit der Eisenbahn.

Trotzdem äussern sich die Anfangerscheinungen der Tarifpolitik schon auch in dem vorerwähnten Gesetze, indem im § 4 der Grundsatz der gleichen Behandlung bereits in entschiedener Form ausgesprochen ist und ausserdem die Regierung sich die Bestimmung der Frachtsätze vorbehält.

Infolge des technischen Fortschrittes beginnen jedoch die Eisenbahn und die Volkswirtschaft immer mehr zu fühlen, dass sie auf einander angewiesen sind; aus diesem Verhältnis ergibt sich eine ganze Menge von zu lösenden Fragen, deren Lösung mit Rücksicht auf die Interessen des Landes und auf deren grosse, alles umfassende Kraft den Verfügungsbereich der Eisenbahnen weit übersteigt. Die Lösung dieser Fragen ist ausserdem von Einfluss auf den Staatséat, und es ist somit nur natürlich, dass die Staatsgewalt immer mehr ihren zwingenden Einfluss fühlen lässt. Der Begriff der Tarifpolitik wird durch diese zwangsläufige Lenkung bestimmt. Die Eisenbahntarifpolitik ist daher jene Funktion der Staatsgewalt, durch welche diese die Tarifierungs-Tätigkeit der Eisenbahnen im Interesse der Verwirklichung der volkswirtschaftlichen Zielsetzungen bestimmt. Die Verwirklichung dieser Tätigkeit im Rahmen der Eisenbahntarife erfolgt entweder 1. durch eine tiefere Tarifklasse gemäss dem Werte der Ware, oder 2. durch Vorzugssätze oder aber 3. durch, eine günstigere Frachtberechnung zusichernde Bestimmungen.

Josef Gärtner

Die Finanzen der ersten vier Kriegsjahre. Der Artikel enthält die Besprechung der im Jahrgange 1943, Nr. 16, der *Bankwirtschaft* erschienenen Abhandlung: *Vier Jahre Kriegsfinanzen* von *Otto Schwarz*.

R.....r.

Die planmässige Vorbereitung der Übergangswirtschaft. Vortrag des Ministerial-Sektionschefs *vitéz Stephan Pétery* im Verein der Ungarischen Ingenieure und Architekten. Äusserungen über einzelne Gegenstandskreise der Industrie Zusammenfassender Vortrag, gehalten in der Generalversammlung des Vereins vom Industrieminister *Géza Bornemisza*, kgl. ung. geh. Rat. Schriftleiter: *Andreas Beliczay*. Budapest 1943. 245. S. (In ungarischer Sprache.)

Es handelt sich hier um eine Zusammenfassung des zur Besprechung der Fragen der Übergangswirtschaft vom Verein der Ungarischen Ingenieure und Architekten veranstalteten Vortrags-Cyclus. *Stephan Pétery* schilderte im einleitenden Vortrag den Problemkreis der Übergangswirtschaft, wies darauf hin, dass die Übergangsperiode nach dem ersten Weltkrieg zahlreiche Erschütterungen mit sich brachte, weil das Wirtschaftsleben hierauf nicht vorbereitet war. Nach seiner Ansicht ist es notwendig, die Vorbereitungen im Bereiche der Materialbewirtschaftung, der Arbeitskraftbewirtschaftung und der Schaffung von Arbeitsgelegenheiten durchzuführen. Nach dem einleitenden Vortrag fassten 34 Fachmänner des Wirtschaftslebens die im Interesse der Übergangswirtschaft notwendigen oder bereits getroffenen Massnahmen zusammen. Im Schlussvortrag stellte der ehemalige Industrieminister *Géza Bornemisza* fest, dass der Ausgang des Krieges seinen Stempel auf die vorzubereitende Übergangswirtschaft aufdrücken wird. Seiner Ansicht nach werden die Verbrauchs-Industrien von sich selbst in Ordnung kommen, für die Investierungs-Industrien werden aber die Regierung und die öffentliche Hand mit planmässiger Politik Arbeitsgelegenheiten zu schaffen haben. Er hält es für wichtig, dass man sich mit den freierwerdenden Arbeitermassen nicht nur vom Standpunkte der Beschäftigung befasse, sondern dass auch die nationalökonomische Bedeutung derselben beachtet werde.

Rudolf Ruiss

Landwirtschaftliche Rundschau. Schriftleiter *Alexander K. Kuthy*. Kolozsvár. Verlag der Siebenbürgischen Ungarischen Landwirtschaftlichen Vereinigung. Erster Jahrgang. 1943. (In ungarischer Sprache.)

Das Ziel dieser neuen wirtschaftlichen Fachzeitschrift ist, die auf die Landwirtschaft bezughabenden Kenntnisse wissenschaftlich und praktisch zu kultivieren, wobei besondere Rücksicht auf die ungarischen Verhältnisse genommen wird. Die Zeitschrift hat besondere „wissenschaftliche“ und „praktische“ Teile, eine „Rundschau“ zur Beleuchtung des allgemeinen landwirtschaftlichen Situationsbildes und einen Teil für Besprechungen der Fachliteratur. Ihre Redakteure sind Professoren und Forscher der Kolozsvärer Hochschulen und wissenschaftlichen Institute. Die einzelnen Studien werden durch Inhaltsauszüge in deutscher Sprache ergänzt.

Koloman Kúdas

Ludwig Angyal: Berufsbildung, mit besonderer Rücksicht auf den kaufmännischen Beruf. Eger 1942. Bücherei der Wirtschaftskultur. N. 1. S. 244. (In ungarischer Sprache.)

Die Studie befasst sich mit der Frage der allgemeinen menschlichen Erziehung und der Berufsbildung und klärt das Verhältnis der beiden zueinander. Die Ordnung der hochgradigen Arbeitsteilung im modernen Wirtschaftsleben erfordert die Fachbildung, die Erziehung zum Berufe. Eine solche Erziehung zum Berufe ist die Vorbereitung zum kaufmännischen Berufe. In der Studie werden die prinzipiellen und praktischen Gesichtspunkte dieser Vorbereitung zergliedert. Der Verfasser betont, dass die neue ungarische kaufmännische Generation nur dann in das Wirtschaftsleben hineintreten kann, wenn sie sich zu einer geläuterten ethischen Auffassung bekennt und wenn ihr besonderes kaufmännisches Wissen sich mit einer allgemeinen, umfassenden wirtschaftlichen Kultur paart.

Beatrix Takaró-Gáll

Karl Eugen Juhász: Neuere Fragen der Betriebskostenberechnung und der Betriebsvergleichung. Band XV., Heft 6 der Veröffentlichungen des Fortbildungsinstitutes für Ingenieure. Budapest 1943. 76 S. (In ungarischer Sprache.)

Das vorliegende Heft enthält im Jahre 1942 im Fortbildungsinstitute für Ingenieure gehaltene Vorträge des Verfassers. Die mit der Kostenberechnung zusammenhängenden Begriffe werden geklärt und erläutert; ferner werden die Grundsätze, die bei einer richtigen Vornahme der Kostenberechnung der Fabriksbetriebe zu befolgen sind, in ein System zusammengefasst. Sodann werden in grossen Zügen die hauptsächlichsten Fragen der Betriebsvergleichsmethoden geschildert, die in einigen Ländern bereits zu einem selbständigen Wissenschaftszweige entwickelt sind.

Julius Keszler

Julius Rieger: Etwas von der Bankwissenschaft. Heft 4 der Populären Volkswirtschaftslehre. Szegeder Städtische Druckerei und Buchverlags A. G. Szeged 1943. 87 S. (In ungarischer Sprache.)

Die kleine Studie ist nicht für die Wissenschaftler bestimmt. Sie trägt die wichtigeren Fragen des Lebens der Banken in volkstümlicher Form, sozusagen im Stil eines Märchenbuches vor. Sie leistet nichtsdestoweniger einen grossen Dienst auf dem Gebiete der Erweiterung des Wissens breiter Volksschichten.

Roland Bátori

Erich Schäfer: Die Aufgabe der Absatzwirtschaft. (Beiträge zur Handels- und Absatzforschung, Heft 1.) Mit 18 graphischen Darstellungen. Verlag von Felix Meiner in Leipzig, 1943. 133 S.

Das Buch befasst sich mit den Aufgaben und Leistungen der Verkehrswirtschaft. Es werden insbesondere einzelne Aufgabenkreise des Handels behandelt, ferner die Rolle des Verkehrs und der Nachrichtenmitteilung, der Expedition. Danach werden einzelne Organe der Verkehrswirtschaft und dann die Verkehrswirtschaftsorganisation zergliedert.

Franz Hajdu

Walter Schuster: Die deutsche Kriegsfinanzierung — kein Finanzwunder. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart—Berlin. 1941. 32. S.

Das nationalsozialistische Deutschland stellte seine Wirtschaftspolitik weitgehend in den Dienst der Kriegsfinanzierung. Es hat rechtzeitig eine entsprechende Organisation zu diesem Zwecke ausgebaut. Die Umstellung auf den Krieg und die Finanzierung des Krieges selbst hat sich in Deutschland dementsprechend wesentlich erfolgreicher vollzogen, als bei seinen Feinden. Das deutsche geldpolitische System ist denen seiner Feinde überlegen.

Karl Kiss

Ernst Höijer: Die Bevölkerungsentwicklung in Schweden im Vergleich mit der Deutschlands. (Kieler Vorträge, gehalten im Institut für Weltwirtschaft an der Universität Kiel. Herausgegeben von Prof. A. Predöhl. 72.) Verlag von Gustav Fischer, Jena. 1943. 20 S.

Zu Beginn der 30-er Jahre geriet Schweden infolge eines namhaften Geburtenrückganges in eine schwere Bevölkerungskrise. Die Reproduktions-Verhältniszahl erreichte im Jahre 1935 den Tiefpunkt: 0.72. Eine bedeutende Änderung trat infolge der plötzlichen Besserung der Häufigkeit der Eheschlüsse ein, was auch in den Geburten, insbesondere in den Städten eine nennenswerte Besserung mit sich brachte. Diese Erscheinung zeigt eine gewisse Ähnlichkeit mit der Bevölkerungsbewegung in Deutschland.

Julius Barsy

Henri Denis: Le monopole bilatéral. Presses Universitaires de France, Paris, 1943. 101. S.

Der Verfasser bezweckt eine kurzgefasste Darstellung des beiderseitigen Monopoles, wobei er die in den Abhandlungen von *Zeuthen*, *Wickseil* und *Schneider* vertretene Auffassung, dass diese Marktform normalerweise einer Gleichgewichtslage zustrebt, entschieden ablehnt, mit der nicht ganz zutreffenden Begründung, dass die genannten Arbeiten das Monopol komplementärer Waren behandeln und dass die für diesen Fall gültigen Ergebnisse nicht ohne weiteres auf das beiderseitige Monopol übertragen werden können. Ohne nähere Behandlung der *Frisch*-schen Methode der konjunkturalen Veränderlich, verfolgt *Denis* die *Edgeworth—Marshall*-sche Richtung, wonach das beiderseitige Monopol als der typische Fall des isolierten Tauschvorganges zu betrachten sei. Dieser Auffassung gemäss kommen für den Gleichgewichtszustand nunmehr die Punkte der Kontraktkurve in Frage. Diese Unbestimmtheit der Gleichgewichtslage lässt sich mit Hilfe der Einführung des Begriffes der Widerstandskraft der Parteien während der Verhandlungen noch weiter verringern. Nach Besprechung

diesbezüglicher Verfahren von *Hicks* und *Zeuthen* gibt der Verfasser selbst eine einfache und einleuchtende Lösung des Problems. Eingehend beschäftigt er sich mit der Frage, inwiefern seine Theorie als eine genügende Annäherung an die Wirklichkeit betrachtet werden kann. Ausdrücklich betont er die grosse Bedeutung, die der Möglichkeit des zeitweiligen Abbrechens der geschäftlichen Verbindungen zukommt und deutet mittels Einführung verbindlicher Schiedsgerichtsverfahren ein Mittel an, welches imstande wäre, die Möglichkeit der Streiks und der Arbeiterausschlüsse zu beseitigen.

—ár

Közgazdaság, történet és társadalom szellemtudományi megvilágításban.

Tartalom: 1. A történeti és társadalmi mozzanatok vizsgálatának különböző irányai. — 2. A német idealizmus történeti és társadalmi szemlélete. — 3. A hisztorizmus és *Dilthey* szellemtudományi rendszere. — 4. *Schmoller* történeti-társadalmi iránya. — 5. *Max Weber* módszertana és történeti kutatásai. — 6. *Sombart* és *Spiethoff* történeti elmélete. — 7. A társadalomjogi irány. — 8. *Spann* univerzalisztikus rendszere. — 9. *Goiti* és követői társadalmi és politikai iránya. — 10. A hagyományos elmélet az új német módszervitában. — 11. A történeti-társadalmi valóság és a dinamikai gazdaságelmélet.

1. Közgazdaság és társadalom a legszorosabb összefüggésben áll egymással. A közgazdaságtudomány első fejlődési korszakában azonban a kutatás természetszerűleg elsősorban a vizsgált jelenségek sajátos gazdasági mozzanatai felé irányult, miközben azok társadalmi vonatkozásai háttérbe szorultak. Csak ily módon volt lehetséges a közgazdaságtan elkülönülése más tudományoktól és így sikerült a sajátos közgazdasági törvények megállapítása. Bár a gazdasági mozzanatok elszigetelésének ezen módszere nélkülözhetetlen volt a közgazdaságtan kialakulásához és kétségtelen eredményekre vezetett, mégis kiterjedt alkalmazása során idővel súlyos hiányok és hátrányok mutatkoztak.

A társadalom egyik alapjellemvonása ugyanis életnyilvánulásainak sajátos, bensőséges és szerves egymásbafonódása a természet világával ellentétben, ahol az egyes jelenségek körök sokkal nagyobb mértékben különülnek el egymástól. Ezért a gazdasági mozzanatok kiemelése, az emberi és társadalmi kapcsolatok szövedékéből csak igen messzemenő fogalmi absztrakció útján lehetséges, ami a valóságtól nagyobb eltávolodást jelent, mint amilyen a természettudományokban rendszerint szükséges. A klasszikus közgazdaságtan fejlődése során ily módon mindinkább absztrakt jellegűt öltött, úgyhogy megállapításai és a mindennapi gazdasági élet alakulása között mind érezhetőbb szakadék tátongott. Ugyanakkor fokozatosan nyilvánvalóvá vált, hogy a klasszikus tannal ellentétben a kapitalizmus kibontakozása során a gazdasági élet nem képes önmagát kellően szabályozni, hanem az elkerülhetetlenül bekövetkező súlyos gazdasági zavarok kiküszöbölése, illetőleg megelőzése messzemenő gazdaságpolitikai beavatkozást tesznek

szükségessé. Ez azonban csak megfelelő tudományos megalapozás esetén lehet eredményes. Tehát gyakorlati és tudományos szempontból egyaránt mind sürgetőbbé vált, hogy a közgazdaságtan a valóságot minél szorosabban megközelítse.

A közgazdaságtan *realisztikus* kiépítésének egyik módja az, hogy a gazdasági mozzanatok közötti összefüggéseket önmagukban minél nagyobb minőségi és mennyiségi részletességgel vizsgáljuk és határozzuk meg a valóság minél több ilyen elemének figyelembevételével. Ez a kutatási irány szerves továbbfejlesztése a *klasszikus*, illetőleg *hagyományos* közgazdaságtannak. E tekintetben *korszakalkotó* haladást ért el a kutatás az utolsó két évtizedben, amikor számos alapvető gazdasági törvény számszerű meghatározása és statisztikai igazoltása sikerült a *dinamikai elmélet* és az *oekonometria* segítségével.¹ Ezzel a gazdasági törvények megállapításában az *exaktság* olyan foka valósult meg, amelyet eredetileg csak a természet-tudományokban tartottak lehetségesnek.

A valóság megközelítésének összes alapkövetelménye azonban e kutatásokkal még *nem* nyert kielégítést. Nevezetesen a gazdasági folyamatoknak a társadalmi élet egyéb megnyilatkozásaival való szerves kapcsolata olyan problémakört jelent, amelynek tisztázása a merőben gazdasági mozzanatoknak elszigetelt, kizárólagos vizsgálatával nem érhető el. Kétségtelen, hogy ezen társadalmi vonatkozások a gazdasági élet alapvetésainak megismerése szempontjából nagy fontosságúak. De döntő jelentőségük van a gazdaságpolitika számára, különösen, amikor — mint napjainkban — a gazdasági élet zavarai az egész társadalmi életet alapjaiban rázkódtatják meg, illetőleg azt gyökeresen átalakítják. Érthető tehát, hogy a közgazdaság és társadalom kapcsolatának kérdései jelenleg tudományos és gyakorlati tekintetben egyaránt az érdeklődés gyújtópontjába kerültek.

A közgazdaság társadalmi vonatkozásainak vizsgálatát először azok a tudományos irányok szorgalmazták, amelyek a klasszikus iskola tanításával szembehelyezkedtek, és elsősorban a gazdasági törvények elszigetelt kutatását kifogásolták. Mint ismeretes, a legerősebb ilyen visszahatás *német* nyelvterületen mutatkozott, ahol azt főképp a történeti iskola képviselte, amely a német közgazdaságtudomány fejlődésére messzemenő befolyást gyakorolt. A társadalmi jelenségek egyik alapvonása u. i. a *történetiség*, aminek beható vizsgálata a *német historizmus* érdeme. A történeti mozzanat a társadalmi jelenségek időbeli változásával függ össze; ez utóbbi döntő szerepet játszik a gazdasági folyamatok körében is, amit azonban a hagyomá-

¹ I. a szerzőtől: Statisztikai korreláció és keresleti törvény. Közgazdasági Szemle 80. k. (1937). 1. o. — továbbá: Konjunktúrakutatás; a Mérnöki Továbbképző Intézet kiadványai XV. köt. Budapest, 1943.

nyos közgazdaságtan nem vett kellően figyelembe. Ezt a hiányt, amely a *tiszta* gazdaságelméletben is erősen érezhető volt, egyenlítette ki újabban a *dinamikai* közgazdaságtan. Az időbeliség beható vizsgálata tehát *közös* jellemvonása és, mint látni fogjuk, összekötő kapcsa a hagyományos tant továbbfejlesztő modern kutatásnak és az azzal eredetileg szembeforduló történeti-társadalmi iránynak. Tehát a heterodox kutatás, éppúgy mint az újabb ortodox kutatás a dinamikai közgazdaságtan körébe tartozik. A szóbanforgó német kutatások során idővel egy *sajátos módszer* alakult ki, amelyet röviden *szellemtudományi*-nak nevezhetünk, bár ez a jellege csak később domborodik ki határozottan. A szellemtudományi irány alaptörekvése, hogy a közgazdasági kutatásnak a természettudományoktól gyökeresen különböző mivoltát kihangsúlyozza. Ezért nem tekinti főcélja gyanánt törvények megállapítását, sőt sok esetben ezt a megjelölést a közgazdaságtan keretében indokolatlannak minősíti. A jelen értekezés feladata ezen szellemtudományi irány szempontjait és eredményeit rendszeres vizsgálat tárgyává tenni.

A közgazdaság és társadalom kapcsolatainak feltárásán a német nyelvterületen kívül is állandóan találunk tudományos törekvéseket. Ezek is gyakran szembehelyezkedtek a hagyományos gazdaságelmélettel. E kutatások azonban a német iránnyal ellentétben túlnyomóan a törvénykutató módszert alkalmazzák és nem akarnak módszertani tekintetben is elkülönülni a természettudományoktól. Az így felmerülő problémákkal egy következő értekezésben foglalkozunk. Az eddig említett kutatások a gazdasági életből kiindulóan vizsgálják a társadalmi vonatkozásokat. A kérdések végső tisztázása azonban szükségessé teszi, hogy a *társadalmi* jelenségek legfőbb lényeges vonásait *önmagukban*, általánosságban is vizsgáljuk és az így nyert alapelvekből vezessük le a gazdasági mozzanatokat. Míg az előbbi kutatások a közgazdaságtanból haladnak a szociológia felé, ez utóbbiak a szociológiából vezetnek vissza a közgazdaságtan területére. Csak ily módon lehetséges a gazdasági élet legmélyebb és legfontosabb szétágazó társadalmi alapjait feltárni, a közgazdaságtant a legnagyobb valószerűséggel kiépíteni és különösen a *gazdaságpolitika* gyakorlati indítékait és elméleti alapelveit megállapítani. E vizsgálatok egy további értekezés tárgyát fogják képezni, amely egyúttal vizsgálataink eredményeit rendszerbe foglalja.

A klasszikus iskola tanításával szemben fellépő visszahatást csak akkor ítéldhetjük meg helyesen, ha figyelembe vesszük *bölcseleti* gyökereit,² amelyekből kiindult. E tekintetben a *felvilágosodás* gondolatvilága a legfontosabb, amely viszont a

² I. pl. *Surányi-Unger*, Th. Philosophie in der Volkswirtschaftslehre. I. k. Jena, 1923. 237. l. és köv. l.

természettudományok újkori fejlődésének hatása alatt áll. Ez szinte magától értetődővé tette a törekvést a társadalom, illetőleg a közgazdaság területén a természetéhez hasonló törvények megállapítására. Ez vezetett az elszigetelő absztrakció módszerének kiterjedt alkalmazására és a *racionalisztikus* szemlélet kialakulására a klasszikus elmélet keretében. A természetes rend gondolata és a természetjogi felfogás pedig megálapozta a klasszikusok gazdasági liberalizmusát és individualizmusát.

* *

2. A német nyelvterületen a felvilágosodás bölcelete sohasem talált osztatlan és általános elfogadást. A német szellem fokozatosan szembefordult vele egy új bölceleti irány kialakításával. Ez a német *idealizmus* iránya, amelynek gondolatvilága és mélyreható befolyása váltotta ki a német közgazdaságtudomány ellenzését a klasszikus, és a későbbi hagyományos gazdaságelmélettel szemben. A kapcsolat a német idealizmus és a közgazdasági kutatás között sokkal szorosabb, mint a felvilágosodás bölcelete és a klasszikus tan között. Ezért indokolt, hogy az idealisztikus bölcelet néhány alapeszméjét kiemeljük, amikor azonban nem törekszünk teljességre, hanem főképp csak olyan elvekre szorítkozunk, amelyek idővel bölceleti jellegüket úgyszólván elvesztették és legalább is a német gazdaságkutatás szerves alkatelemeivé váltak.

A német idealizmus *Kant* bölceletéből indul ki, aki ugyan még közel áll a felvilágosodáshoz. *Kant* kritikai bölceletének egyik alapgondolata, hogy a jelenségek és így a természet világa is olyan dolgok képzetei, amelyeket önmagukban nem ismerünk. A jelenségekből csak az azokra vonatkozó képzeleteinket ismerjük, amelyek pedig az ész kategóriái szerint rendeződnek. Tehát a természet igazodik az ész apriori elveihez és nem fordítva, mint a felvilágosodás kritikátlan természettudományi felfogása gondolta. *Kant* bölceletének ez a kopernikuszi fordulata, az emberi szellemnek, mint az ész hordozójának öntudatát és helyzetét a mindenségben rendkívül magasra emelte; ezzel szemben a felvilágosodás szemléletében az ember csak kicsiny kerék a természet óriási gépezetében.

Míg *Kant* bölceletében a szellemi mellett ott van a magánvaló, tehát a lét szubjektív és objektív oldala egyaránt érvényesül, addig *Fichte* már csak a szellem, illetőleg a tudat valóságát ismeri el. Szerinte a természet világa is teljesen a tudatos szellem, az ú. n. „abszolút én” alkotása, amely ugyan nem az empirikus tudat, hanem az ezt hordozó tevékeny szellemi valóság. A szellem lényege u. i. az állandó tevékenység, alkotás. Az anyagi világot, a nem-ént az én csak azért hozza létre, hogy cselekvésének tárgya legyen. A szellem tevékenysége egyúttal *etikai* feladata, amelynek betöltése tekintetében teljes

szabadsággal rendelkeznek. Az igazi szabadság csak etikai téren valósulhat meg; ehhez azonban szabad lények sokasága, a *társadalom* szükséges. Mert etikai elhatározás más szabad és eszes lények ránkhatását tételezi fel. *Fichte* ezalapon a felvilágosodás individualisztikus társadalomszemléletet fokozatosan elhagyja és mindinkább a közösséghez való tartozásban látja az ember lényegét.³ Végso felfogása szerint nem a közösség van az egyénért, hanem az *egyén van a közösségért*, amelyért szükség esetén fel kell áldozni a magát. Itt nyilvánul meg először a jellegzetes német közösségi szemlélet a társadalom és egyén viszonyáról. Ez magyarázza meg *Fichte* állam-elméletének fejlődését is, amely az államot mérő jogi intézménynek minősítő felfogásból kiindulva azt mindinkább kulturális és etikai célok megvalósítójának tekinti. Ezért az állam feladata, hogy a gazdasági élet legmesszebbmenő tervszerű szabályozásával mindenki számára emberhez méltó tevékenységet és életmódot biztosítson.⁴

Fichte bölcséleti rendszere nyomán azután *Schelling* alakítja ki a *romantikus* társadalomszemléletet. *Schelling* részletesen kidolgozza azt a *fichte*i gondolatot, amely szerint a világ az abszolút én alkotása. E tétel értelmében a természet is a szellem megnyilvánulása, tehát lényegében a szellem sajátosságait rejt magában. Mivel a szellem eleven tevékenység, a természet világát is hatalmas *élet*-áram járja át. Ez kölesönöz neki túláradó, duzzadó termékenységet, amely végtelen sokféleségben nyilvánul meg, ugyanakkor azonban belső egység és rendszer tartja össze. Ez a reális egység a sokaságban, amely az alaktalant formálja, a szellem és az élet szervező ereje, amely mindenütt szervezeteket hoz létre. A *valóság* ezért *mindenütt szerves egész*, organizmus és nem elemek pusztá halmaza; különösen áll ez a társadalomra. Így nyer megalapozást a romantikus szerves társadalomszemlélet, amelyet azután A. *Müller* a közgazdaság területén szembeállít a klasszikusok mechanisztikus és atomisztikus felfogásával. Ez alapon tiltakozik a közgazdaságnak a társadalom egészéből való kiszakítása ellen a gazdasági élet tudományos vizsgálata keretében.

Schelling bölcsellete szerint a világ minden részében élet lüktet és így állandó alakulásban áll. Ennek során a szellem mindinkább kibontakozik a természet köréből, a tudattalan folyamatokból tudatos értelem fejlődik ki. A természet folytonosan tökéletesedő alakulatok sorozatát teremti meg, amelyek révén az élettelen fokozatosan átmegy az élet világába; ez pedig egyenes vonalban halad a tudatos szellem felé. Így lesz *Schelling* bölcséletének *vezéreszméje a fejlődés*. Ezáltal válik

³ „Sollen überhaupt Menschen sein, so müssen mehrere sein.“ Grundlage des Naturrecht. (1796) Fichtes Sämtliche Werke 3. k. 39. o.

⁴ Der geschlossene Handelsstaat, 1800.

a romantika társadalmi szemlélete *dinamikai* jellegűvé. Ez a dinamikai szemlélet eredményezi, hogy *Schelling* különösen kihangsúlyozza a *történetiség* alapvető fontosságát a társadalom és az állam vizsgálatában. Ezzel kapcsolatban rámutat a történet *szellemi* gyökereire. A *történet* szerinte nem egyéb, mint az *abszolút szellem fokozatos megnyilvánulása az emberi társadalomban*. *Schelling* iymódon hatalmas lendületet adott a történeti szemlélet és módszer érvényesülésének a társadalmi tudományok körében; különösen a jogtörténeti iskola köszönhet sokat *közvetlen* hatásának.

Schelling, illetőleg a romantika bölcsellete nagyban hozzájárult a német gazdaságkutatás történeti iskolájának kifejlődéséhez, amint ezt a német irodalomban több oldalról megvilágították.⁵ Ezzel szemben a közgazdasági irodalomban sokkal kevésbé részesült figyelemben, hogy a történeti iskola célkitűzéseit és különösen módszerét a német idealizmus harmadik nagy képviselője, *Hegel* is erősen befolyásolta, sőt végeredményben az ő hatása lett irányító.

Hegel bölcséletének kiindulása közel áll *Schellingé*hez. A világfolyamat nála is a szellem megnyilvánulása a valóság minden ágazatában. *Schellinggel* ellentétben azonban *Hegel* a szellem kifejlődését *logikai kategóriák által teljesen felfoghatónak* minősíti. Ezt valósítja meg a *dialektikus séma*, amelynek értelmében a szellem a tézis és antitézis fokozatai útján jut el a szintézishez, egy a kiindulást képviselő tézisznél magasabbrendű és gazdagabb létalakba. A szellemnek ez a dialektikus önkifejtése egyrészt a fejlődés útja, másrészt annak logikai vázlata. *Hegelnél* tehát a fejlődés haladó, egyenesvonalú jellege mellett egy lüktető, körmozgásos összetevő lép fel. A szellem kibontakozása során egyrészt előrehalad, másrészt ellentétek között ingadozik és körmozgása dacára magasabbra jut a kiindulásánál. A szellemi és társadalmi fejlődés tényleg sűrűn ellentétes fokozatokban megy végbe. *Hegel* ezt a *nullámos* fejlődést a szellem logikai lényegéből vezeti le. *Hegelnél* így már maga a *logika sajátos dinamikai jelleget ölt fel*, úgyhogy a történeti megismerés problémáinak megoldására különösen alkalmassá válik. Ez magyarázza meg óriási hatását a történeti szemlélet kialakulására. Itt azonban hangsúlyozni kell, hogy *Hegel* a fejlődés lényegét *Schellingtől* eltérően *nem* elsősorban időbeliségben látja — ez nála csak másodlagos körülmény — hanem inkább logikai folyamatnak tekinti a dialektikus séma szerint. Az időbeliség csak a szellem dialektikus mozgásának a következménye. Ennél fontosabbak az egyes dialektikus fokozatok, amelyek a szellem és a társadalom formái és alakulatai gyanánt jelentkeznek.

⁵ I. Surányi-Unger, Th. id. mű II. k., továbbá: J. Remer: Die geistigen Grundlagen der historischen Schule der Volkswirtschaftslehre. Leipzig, 1935.

A szellem lényege Hegel szerint mindig formákban vagy alakulatokban nyilvánul meg. Különösen szembevetendő ez az egyének felett álló szellemre nézve, amelyet Hegel objektív szellemnek nevez. Ennek megnyilvánulási formái, illetőleg alakulatai a jog, gazdaság, művészet, az állam, stb. Az egyéni élet keretében viszont a szubjektív szellem érvényesül. A történet Hegel szerint szintén a szellem megnyilvánulása, amely az objektív szellem formáit hozza létre. A történet tehát egyúttal a szellem morfológiája. A történeti folyamat ugyan a Világszellem kibontakozása, de ez a történeti formák sokaságán keresztül valósul meg. Ezért a történelem a népszellemek sokaságát tárja elénk, amelyek mindegyike a történeti szellem különböző alapösszetevőit képviseli. Minden egyes népszellemnek sajátos egyénisége van, amely a nép vallására, művészetére, társadalmi és gazdasági intézményeire egyaránt rányomja bélyegét. Ezek együttvéve egy szerves, egyedi egészet (individuális totalitást) alkotnak. Ennek szerkezete az egyes rész megnyilvánulásokból áll, amelyek a népszellem egyedi vonásainak konkrét tartalmát adják meg. A tapasztalati, történeti valóság tehát szükségszerűen külső formája egy belső szellemi tartalomnak. Ebből következik, hogy a külsőből kiolvasható a belső, s ebből viszont megérthető a külső. Itt Hegel már használja a megértés módszerét, amely a későbbi német szellemtudományban vezető szerepere hivatott. A történeti események során u. i. a szellem dialektikája az emberi érzelmeket és indulatokat használja fel eszközei gyanánt. Ilymódon az egyéni célok követése az objektív szellem megvalósulását szolgálja. Ez az ész fortélyja (List der Vernunft) a történetben.⁶ Miután bennünk is ugyanezek az érzelmek és indulatok élnek és magunkban is tapasztaljuk a szellem alkotó tevékenységét, képesek vagyunk megérteni az objektív szellem megnyilvánulásait.

* *

3. A német idealizmus imént vázolt eszmevilága nagy mértékben fellendítette azt a német mozgalmat, amely a társadalmi tudományok területén a történeti kutatást szorgalmazta. Ez a mozgalom vezetett a *hisztorizmus* kialakulásához, amely minden társadalmi jelenséget elsősorban a történetiség szemszögéből néz. Ezzel a valóság egyedi és egyszeri mivoltát, színes sokféleségét akarja megragadni s ilymódon a tudományos megismerés teljes életközelségét biztosítani. Így alakul ki főképp *Savigny*⁷ vezérlete alatt először a jogtörténeti iskola. Ehhez hasonló kutatást akar azután kezdeményezni *Roscher*⁸

⁶ Philosophie der Geschichte. Sämtliche Werke (1927/29 kiad.) XI. k.

⁷ Vom Berui unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft, 1814.

⁸ Grundriss zu Vorlesungen über die Staatswissenschaft nach geschichtlicher Methode, Göttingen, 1845.

a közgazdaságtan területén. Vele indul meg az *idősebb történeti iskola*, amelynél azonban a történeti szempont még inkább csak program marad megfelelő történeti szemlélet és módszer hiányában.

Roscher a történeti fogalomalkotásban még nem látja a különbséget a természettudományokkal szemben. Megállapítja, hogy a történeti gazdaságtan ugyan a dolgok különbözőségét is figyelembe veszi és vizsgálja, ez azonban nem akadályozhatja meg a hasonlóságok és párhuzamosságok megállapítását a fejlődéssel kapcsolatban, amelyekből fokozatosan fejlődési törvények vezethetők le. A dolgok lényegét u. i. szerinte a törvények juttatják kifejezésre.⁹ A törvények elvben a valóság teljes megismerését is lehetővé teszik; csak hogy e célból számtalan törvény megállapítása volna szükséges.¹⁰

Az első történeti iskola legkiemelkedőbb alakja *Knies*¹¹, aki már behatóbban foglalkozik a történeti megismerés sajátos problémáival. *Knies* élesen szembeállítja a történeti tudományokat az egyéb tudományokkal. Az előbbieket a természeti szükségszerűség mellett az ember *irracionalis* és *individuális* lényét, illetőleg az ebből fakadó *szabad akaratot* is kénytelennek figyelembe venni. Ezért a történeti és a gazdasági jelenségek lefolyását nem lehet maradék nélkül törvényszerűségekből megmagyarázni. Ez a felfogás a hisztorizmus során később is nagy szerepet játszik, amikor az emberi szabadság méltóságának és a természeti törvény vak kényszerítő erejének szembeállítására vezet. Nagy része van abban, hogy a törvénykutatást a történeti és társadalmi tudományok körében másodrendű feladatnak, sőt sokszor céltévesztésnek minősítik a német nyelvterületen.

Knies tehát az egyéniségben, illetőleg a személyiségben látja a sajátos történeti mozzanatot. A személyiség lényegét pedig a romantikus bölcelet hatása alatt belső, szerves egységnek minősíti. Ezért nem bontható részekre, illetőleg hajlamokra, mint ahogy azt a klasszikus gazdaságelmélet tévesen feltételezi helytelen, izoláló módszerének hatása alatt. Egyidejűleg *Hegel* nyomán a népszellem egyéniségét is hangsúlyozza, amely a különböző népek gazdasági életében mutatkozó eltéréseket megmagyarázza. *Kniesnél* tehát már az idealizmus összes történeti és társadalmi elvei érvényesülnek, de még nem képeznek egy rendszeres, ellenmondásmentes elméletet.¹² Ezt csak a hisztorizmus későbbi fejlődése alakította ki.

⁹ Max Weber: Roschers historische Methode. Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre, Tübingen, 1922. 18. o.

¹⁰ Max Weber: loc. cit. 35.

¹¹ Die politische Ökonomie vom Standpunkte der geschichtlichen Methode, Braunschweig, 1853.

¹² I. M. Weber: Knies und das Irrationalitätsproblem. loc. cit. 145. o.

A történeti kutatás fellendülése a XIX. század elején, mint láttuk, az idealizmus jegyében indult meg. Idővel azonban a történeti szemlélet mindinkább elfordul tőle és a *pozitivizmus* hatása alá kerül. A metafizikai és spekulatív szempontok helyett a *realizmus* igényei jelentkeznek. A történeti kutatás most első feladatának a tények pontos lerögzítését, adatok összegyűjtését és a források lelkiismeretes kritikáját tekinti. Egyidejűleg a pozitivisták szellemnek megfelelően a történelemben is tárgyiasító és elemző hajlam jelentkezik, amelyet általánosító, törvénykutató törekvések egészítettek ki. Miközben a történelem általános és örök törvényét keresték, a történeti folyamat szellemi és egyedi mozzanatai mindinkább háttérbe szorultak.

Ebbe a korszakba esik *Dilthey* fellépése, aki a sajátos német történeti szemlélet, az ú. n. *szellemtudományi irány megalapítója*. *Dilthey* felfogása nemcsak a historizmusra, hanem az újabb német gazdaságkutatásra is irányító befolyást gyakorolt. Ezért indokolt, hogy azt röviden vázoljuk. *Dilthey* állásfoglalását két irányban folytatott küzdelme szabja meg. Egyrészt a pozitivizmus természettudományi szemléletének a történelemben való elhatalmasodása, másrészt a metafizikai spekuláció ellen harcol. Ugyanakkor a pozitivizmus realisztikus irányzatát és a német idealizmus szellemi törekvéseit egyesíteni igyekszik. *Dilthey* történeti felfogását az 1883-ban megjelent „*Einleitung in die Geisteswissenschaften*“ c. műve körvonalozza, amelynek célja a történelmi ész kritikája. A szellemtudományok alapvetésére, a *történeti világ, a történeti-társadalmi valóság* megismerésére vonatkozó főbb kutatásait azután az 1910-ben megjelent „*Der Aufbau der geschichtlichen Welt in der Geisteswissenschaft*“ c. munkája foglalja össze. *Dilthey* kiindulása az, hogy a történeti társadalmi valóság alapeleme az ember szellemi élete, a tudat belső egysége és teremtő tevékenysége. Ennek megragadására az egyes emberrel, a lélekkel foglalkozó tudomány képesít. Ez a pszichológia, amelyet *Dilthey* sokszor anthropológiának nevez, nem a régi atomizáló vagy spekulatív lélektan, hanem szellemtudomány, amely a szellem életegységére irányul. A szellemtudomány módszere pedig nem az elemzés, vagy az általánosítás, hanem a szinguláris leírás. A történelem feladata u. i. nem a generalizálás, hanem az egyedi mozzanatok művészi szemléltetése. Mert csak ez tudja a történeti-társadalmi valóságot a maga konkrét, eleven tényszerűségében megragadni. A történeti világ lényegét absztrakt fogalmakkal nem érhetjük el, erre csak a művészi intuíció képes. Itt gyökeres különbség áll fenn természet- és szellemtudomány között. Míg a természeti jelenségek egy *külső* világot képeznek számunkra, amely mintegy csak árnyékát vetíti tudatunkba, addig a szellemi folyamatokat a művészi

leírás nyomán a képzelő erő és együttérzés segítségével lelkünkben felidézhetjük. Ezek tehát az utánaélésben, az élményben közvetlenül, *belsőleg* hozzáférhetők számunkra. Hiszen a történeti világgal azonos szellem él bennünk is, s így képesek vagyunk az idegen szellem megnyilvánulását élménnyé eleveníteni és megérteni. Míg a tőlünk idegen természeti világról csak az okozati kapcsolat, *külső okfejtés* adhat felvilágosítást, addig a szellemtudományi megismerés a mások lelkivilágába való beleélés, *belső megértés* által érhető el. A szellemtudomány célja a szellem műveiben rejlő *jelentés* vagy *értelem* megértése. Ezért a szellemtudományi megismerés mivolta gyökeresen különbözik a természettudománytól.

Dilthey behatóan foglalkozik a szellemtudományi megismerés: a megértés (hermeneutika) problémáival. A szellem alaptulajdonsága *Hegel* megállapítása szerint, hogy formákban objektívizálódik. Az így keletkező művekből, intézményekből vagy folyamatokból kell a belső szellemi valóságot rekonstruálni a maga eredetiségében és színes elevenségében. Ehhez kell a szellemi objektiváció jelentését megértenünk. Ezt teszi lehetővé, illetőleg könnyíti meg a szellemtudományi lélektan, amely abból indul ki, hogy a lelki élet szerves egység, amelyben minden részlet mozzanat az egész célját szolgálja, az egészhez áll vonatkozásban, innen kapja értelmét.¹³ Így épül ki a szellemi folyamatok *motivációja*, ami a megértés alapja. A szellem u. i. értékeket igyekszik megvalósítani s ennek megfelelő célokat tűz ki. A motiváció a célokokból következik, amelyek az akarati folyamatokat irányítják. Ezek határozzák meg az egyén szellemi strukturáját, ami voltakép mindig egy bonyolult célösszefüggés. *Dilthey* lélektani programját *Spranger*¹⁴ valósította meg, aki különböző életformák szellemi típusait rajzolta meg s így többek között a gazdasági típust is, ami a homo oeconomicus szellemtudományi konkretizálása. Ez a mai társadalomban az uralkodó típus *Spranger* szerint.

Az egyéni szellem a maga életteljességében azonban csak akkor érthető meg, ha figyelembe vesszük, hogy az nem áll önmagában, hanem csak elvonatkoztatás, hiszen mindig beletartozik a társadalom életösszefüggésébe. Ezért az egyéni szellem egységéhez hozzátartoznak azok a viszonyok, amelyek szellemi környezetéhez fűzik. *Dilthey* a történeti-társadalmi valóságot az egyéni szellemhez hasonlóan individuális szerves egységnek tekinti. Ezért csak úgy ismerhetjük meg igazán, ha egyedi mozzanatait az egész szempontjából betöltött szerepük alapján tekintjük. Ilymódon feltárjuk az őket egységbe fűző célösszefüggéseket, amelyek az egész strukturáját meghatározzák.

¹³ Ideen über eine beschreibende und zergliedernde Psychologie, 1894.

¹⁴ Lebensformen. Halle, 1914.

zák. Ezek a fő jellemvonásai az ú. n. *strukturális szemléletnek*, ami *Dilthey* szerint a szellemtudományi megismerés alapszere. Ennek a segítségével nyer megállapítást, hogy így például az egyes ú. n. kultúrrendszerek (*Systeme der Kultur*): a jog, a gazdaság, a művészet stb. milyen strukturális törvények alapján épülnek fel és milyen szerepet töltenek be a kultúra egészében. Ezek keretében különböző változó formák köntösében az emberi szellem örök törekvései és célösszefüggései nyilvánulnak meg. Ezért strukturájuk bizonyos időtlen alapelvekre vezethető vissza.

A szellemtudományok vázolt *Dilthey*-féle rendszere mutatja Hegel gondolatvilágával való szoros kapcsolatát. *Hegel* bölcelete u. i. a szellem mivoltát metafizikai alapelvekből kiindulva éppen úgy határozza meg, mintahogy azt *Dilthey* a szellemtudományi kutatás segítségével empirikus úton megállapítja. A *Hegel*-féle népszellem, mint láttuk, szükségszerűen tagozódik a jog, gazdaság, művészet stb. területei szerint, amelyekben belső tartalma külsőleg megnyilvánul. A szellemtudományok rendszere tehát a hegeli szellembölcelet empirisztikus kiépítését képezi. E tekintetben különösen fontos a *Hegel*-től eredő megkülönböztetés szubjektív és objektív szellem között. Ezáltal élesen szétválaszthatók az egyéni lelki élmények azok közös szellemi tartalmától és jelentés-összefüggéseitől.¹⁵ Az objektív szellem strukturája nem pszichológiai természetű. Ennek tisztázása, illetőleg a pszichologizmus téveségének kimutatása főképp *Husserl*¹⁶ fenomenológiai kutatásainak az érdeme. *Dilthey* eleinte hajlamos volt a szubjektív és objektív szellemi lét összezavarására és a szellemtudományok pszichológiai alapon való tárgyalására, amikor az egyes kultúrrendszereket az egyéni emberi *lélek* egy-egy összetevőjére gondolta visszavezethetőnek. Az ebben a felfogásban megnyilvánuló atomisztikus pszichológiát és pszichologizmust azonban *Dilthey* később elejtette. A történeti világ szerkezetéről szóló 1910. évi műve az egyes kultúrrendszereket már világosan mint jelentés-alkatokat határozza meg. Ezek, mint az objektív szellem részei, fölülte állnak az egyesek életének, az egyedek változásai közepette is megmaradnak. Az objektív szellem tehát sajátoszerű egésznek alkot, amely nem az egyesekben rejlik, s nem ezekből rakódik össze. Nem pusztán elvonás eredménye, hanem *történeti valóság*, amelynek különleges létezőmódja van a társadalmi vonatkozások révén.

A szubjektív és objektív szellem közötti különbség a

¹⁵ Az újabb szellemtudományi kutatás szerint a szellemi lét a valóságnak a lelki élettől épp úgy különböző rétege, mintahogy ez utóbbi el különül a biológiai folyamattól. A szellem maga pedig háromféle: személyi, objektív és objektivált szellem. L.: *N. Hartmann*: *Das Problem des geistigen Seins*. Berlin, 1933.

¹⁶ *Logische Untersuchungen* I. kiad. Halle, 1900—1901.

szellemi valóságnak kettős, dialektikus jelleget kölcsönöz, aminek messzemenő következményei vannak a szellemtudományok körében. Amennyiben a szellemi létet az objektív szellem szempontjából tekintjük, úgy minden egyéni és közösségi folyamat egy objektív szellemi jelentés-kapcsolat hordozója és végrehajtója gyanánt tűnik fel, amely mint ilyen alkalmazkodik a jelentés immanens normatív tartalmához. Ez *Hegel* álláspontja is, csak nála a szellemi tartalmak metafizikai spekuláció eredményei, míg a szellemtudomány ezeket empirikus úton állapítja meg. Ha azonban a szubjektív szellemből indulunk ki, akkor a jelentéskapcsolatok az életegység megnyilvánulásai gyanánt mutatkoznak, amelyek tartalmát az élet folytonossága és teremtő ereje szabja meg. Ez utóbbi a romantika álláspontja, amely *Dilthey*-nél kezdetben elsősorban érvényesült és az élmény, az életegység vezető szerepének a kiemelésére vezetett. Ez a *Schelling*-től eredő szemlélet kimondottan *dinamikai*, míg az objektív szellem szemlélete inkább sztatikai jellegű. A szellemtudományok rendszerének felépítésénél *Dilthey* később inkább az objektív szemléletre törekedett. Ennek megfelelően szerinte a szellemtudományoknak a megfelelő kultúrrendszerek (gazdaság, jog, művészet stb.) formáit és jelentéskapcsolatait önmagukban kell elsősorban tanulmányozniok. Ezért a *szellemtudományok elsődleges feladata a szellemi formák rendszerbe foglalása, ami morfológia, illetőleg tipológia* kialakítására vezet. Ilymódon a vizsgált objektív szellemi valóságot mint önmagában zárt, nyugvó egészet szemléltetjük, tehát sztatikai képet kapunk. Ezzel azonban még nem elégedhetünk meg, mert az objektív szellem mellett figyelembe kell a szubjektív szellem szempontjait is. Tekintettel kell lennünk azokra az életfolyamatokra, amelyekben az objektív szellem formái és jelentései megvalósulnak, mert ezek csak így jutnak reális létezéshez. Minden objektív szellemi mozzanat egy bizonyos időpontban és közösségben jelenik meg először konkrét alakban, azután hosszabb-rövidebb ideig kisebb-nagyobb körzetben fejti ki hatását, mint szellemi erő. Tehát megvannak a történeti és társadalmi vonatkozásai, amelyek nélkül a valóságban betöltött szerepe nem ítéltető meg. Ilymódon minden szellemtudomány, tehát a közgazdaságtan is elválaszthatatlan kapcsolatba kerül a történettudománnyal és szociológiával. Ezért a *közgazdaságtan lényegéhez tartozik a történeti és társadalmi vonatkozások problematikája*. *Dilthey* szellemtudományi rendszerének alapelve u. i. az, hogy a szellemet a maga teljességében akarja megismerni, tehát objektív és szubjektív alakjában egyaránt, ideális létezésében éppen úgy, mint konkrét megvalósulásában. Ezúton egyszersmind a német idealizmus két nagy rendszerének: *Hegel* szellembölcseletének és *Schelling* romantikus filo-

zófiájának szintézisét teremti meg az empirikus szaktudományok síkján.

Dilthey hatására a német társadalomtudományi kutatás körében fokozatosan a szellemtudományi irány lett uralkodó, ugyanakkor azonban gondolatvilágának két összetevője különböző mértékben érvényesül. A közgazdaságtanban eleinte a romantikus komponens áll előtérben, akárcsak *Dilthey*-nél magánál. *Dilthey* kiindulópontja az élmény, az élet elsődleges fontosságának a hangsúlyozása, amivel szemben a fogalmi konstrukciók, mint az általánosítás és elvonás eszközei csak másodrangú szerepet töltenek be, mivel az egyedi és egyszeri mozzanatok megragadására nem igen alkalmasak. *Dilthey* hermeneutikai módszere főképp az intuíción, a művészi szemléltetésre van alapítva, amely egyedül képesíti a szellem finomabb, mélyebb és színesebb árnyalatainak megértésére. Hogy ez miképp egyeztethető össze a tudományos objektivitás követelményeivel, azt *Dilthey* közelebbről már nem vizsgálta, ezt csak a későbbi kutatók, főleg M. Weber tisztázta. Ilymódon a szubjektív mozzanatok *Dilthey* hatása során jobban érvényesültek, mint az objektív szellem szempontjai.

A hisztorizmus első megindítói, akik az idealisztikus bölcsélet alapján állottak, az egyedi és egyszeri mozzanatokat mindig az objektív szellemi valóság megnyilvánulásának tekintették. A történeti kutatás feladata szerintük a szenvedélyek zűrzavarán, az előítéletek és tudatlanság ködén áthatolva a jelenségeket az objektív igazságnak megfelelően feltárni. A pozitívizmus hatása alatt azonban a szellem mindjobban háttérbe szorul és az individuális tény mint végső valóság, marad vissza, ugyanakkor a logikailag igazolható, tehát objektív igazságra való törekvés ellankad. *Dilthey* számára a legfőbb valóság maga az élet *egyéni* megnyilvánulásaiban. Tehát a valóság egyedi jellegű, a történeti és társadalmi mozzanatok maradék nélkül kimerítik tartalmát, nincs hely és szükség általános összefüggésekre. Ezért csak az egyedi és egyszeri tények pontos megállapítása, leíró ismertetése lehet a történet-tudomány feladata. Az emberi szellem kategóriái e felfogás szerint azonosak a szellem megnyilvánulásaival, tehát szintén történeti jelenségek és így változásnak vannak alávetve. A történet rohanó áradata ilymódon magával sodorja a kutatót is, aki minden szellemi tartalmat hisztorizál. Kialakul a radikális hisztorizmus, amely minden időtlen érvényű megállapítást tagad, minden abszolút értéket relativizál. Ez a felfogás természetszerűen a logikai következtetés, az elméleti kutatás háttérbe szorítására vezet.

* *

4. *Dilthey* és a hisztorizmus relativizálásra hajlamos iránya a közgazdaságtan keretében elsősorban *Schmoller*re

gyakorolt nagy hatást és a második történeti iskola kialakulására vezetett. E hatás *Schmoller*-nél fokozatosan érvényesül, különösen későbbi kutatásainál érezhető.¹⁷ Míg kezdetben az elméleti kutatás fontosságát elismeri, pályája második felében már a tények megfigyelését, az anyaggyűjtést és az aprólékos részletkutatást tekinti főfeladatnak. Az elvont elmélettel szemben fokozódó szkepszise és a valóság minél szorosabb megközelítésére irányuló törekvése vezette *Schmollert* *Dilthey* nyomán a közgazdaságtan társadalmi vonatkozásainak beható figyelembevételére. Főműve: a „*Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre*” részletesen foglalkozik a közgazdaság társadalmi, jogi és erkölcsi alapjaival. A közgazdasági szervezetet szerinte egyrészt természeti és technikai körülmények, másrészt a népek lelki és erkölcsi életében gyökerező tényezők szabják meg. Ez utóbbiakat eddig még nem vizsgálták rendszeresen közgazdasági hatásukban. Holott a realiztikus közgazdaságtan csak akkor jön létre, ha mindkét tényező-csoport befolyását egyformán figyelembe vesszük. A közgazdaságtan csak mint társadalmi tudomány fejlődhet egészséges irányban, ezért igazi kiindulása nem az egyén és annak termelése, hanem a társadalom és annak történeti fejlődése.

Schmoller-nél a közgazdaság alanya a nép (*Volkswirtschaftslehre*), amelynek szelleme *Hegel* tanítása szerint benne megnyilvánul a társadalmi intézmények közvetítésével. Ezért behatóan kell vizsgálni a gazdasági intézményeket, amelyeket a társadalmi és erkölcsi célkitűzésekre lehet visszavezetni. A társadalom u. i. az olyan egyéni cselekedetet minősíti erkölcsileg értékesnek, amely más emberekre és a társadalom egészére is tekintettel van, és az egyén életcélját ezzel kapcsolatban szolgálja. Ennek a legfőbb normának empirikus tisztázása és konkrétizálását teszi lehetővé a történeti kutatás, úgyhogy ezen az alapon a tudomány *Schmoller* szerint objektív értékeit állapíthat meg a gazdaságpolitikai célkitűzésekkel kapcsolatban. A közgazdaságtan így merő piaci és csere-elméletből — amely már-már a vagyonnal rendelkezők osztályharcának fegyverévé vált — újból magasrendű etikai-politikai tudománnyá alakul át.¹⁸ *Schmoller* ezen társadalom-etikai fel fogásán kétségtelenül a *Spencer*—*Darwin*-féle fejlődési elmélet hatása is megérezhető, a társadalmi haladást ennek a szem szögéből nézte.¹⁹

Schmoller életműve nem egységes, mert a részletkutatá-

¹⁷ B. Laum: Methodenstreit oder Zusammenarbeit? Schmollers Jahrbuch. 61. évf. I. k. (1937) 257. o.

¹⁸ W. Vleugels: G. Schmoller und die ethisch-politische Theorie der Volkswirtschaft Schmollers Jahrbuch 62. évf. II. k. (1938). 420. o.

¹⁹ W. Eucken: Wissenschaft im Stile Schmollers. Weltwirtschaftliches Archiv. 52. k. (1940) 468. o.

sok mellett bizonyos elméleti rendszerre való törekvés is jellemzi, amit azonban logikai és elméleti képességének fogyatékossága miatt nem tudott megvalósítani. Voltakép egy *realisztikus elmélet* megalkotása volt a célja: az, amit a német gazdaságkutatás később *szemléletes* elméletnek nevezett. *Spiethoff*²⁰ és *Vleugels*²¹ *Schmoller* rendszerét a szemléletes elmélet egyik első kísérletének tekintik, amely a dolog természeténél fogva nem sikerülhetett teljesen, mivel nemzedékek erőfeszítését kívánja meg. A szemléletes és politikai gazdaságelmélet a legújabb német gazdaságkutatásnak is főtörekvése. Ezért érthető, hogy *Schmoller* műve²² és az általa felvetett módszertani problémák a német közgazdasági irodalomban újra élénk vita tárgyát képezik.²³ Ez a harmadik módszertani vita, amely az első módszerharc problémái mellett a gazdaság elmélet *politikai* kiépítésére is irányul; tehát az értékítéletek körül lezajlott második metodológiai küzdelemnek is folytatása.

Az első módszervita során *Schmoller* túl gyenge logikusnak bizonyult ahhoz, hogy álláspontját világosan ki tudta volna fejteni. Ez lényegében ugyanaz, mint *Diltheyé*. Elveti a történetiségtől, az egyedi mozzanatoktól elvonatkozó elméletet, amely szerinte a társadalmi valóság lényegével ellenkezik, mert azt úgy kezeli, mint ha természet volna. Ezt az álláspontot objektívisztikusnak nevezhetjük, mert a módszert a kutatás tárgyától teszi függővé. Ezzel szemben *Menger*²⁴ azt a felfogást vallja, hogy a módszert nem a kutatás tárgya, hanem a kutató célkitűzése szabja meg. Ez pedig irányulhat akár az általános, akár pedig az egyedi mozzanatok megállapítására. A módszer tehát ugyan azon tárgykörben lehet épp úgy generalizáló, mint individualizáló. *Menger* álláspontja tehát metodológiai szempontból szubjektívisztikus, illetőleg formálisztikus jellegű, mert a kutató szemléletének formájából tehát szubjektív, illetőleg formális szempontoktól vezeti le a módszert. *Schmoller* a generalizáló módszer alkalmazását a

²⁰ G. v. Schmoller und die anschauliche Theorie der Volkswirtschaft. Schmollers Jahrbuch 62. évf. II. k. (1938) 16. o.

²¹ Die Eigenart der deutschen volkswirtschaftlichen Theorie. Schmollers Jahrbuch. 65. évf. I. k. (1941). 1. o.

²² C. Brinkmann: Gustav Schmoller und die Volkswirtschaftslehre. Stuttgart, 1937., továbbá: Gustav Schmoller und die deutsche geschichtliche Volkswirtschaftslehre. Schmollers Jahrbuch 62. évf. II. k. (1938).

²³ A Schmoller körüli vitát az Ordnung der Wirtschaft (Stuttgart és Berlin) c. F. Böhm, W. Eucken és K. Grossmann-Doerth által 1936-ban megindított kiadványsorozat bevezetője váltotta ki. L.: B. Läum: loc. cit., továbbá W. Eucken: loc. cit. és: Die Überwindung des Historismus. Schmollers Jahrb. 62. évf. I. k. (1938) 191. o.

²⁴ G. Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften Leipzig, 1883.

társadalmi jelenségek körében *Dilthey* nyomán naturalizmusnak minősíti. Ez az álláspont azonban *Schmollernél* túlzott empirizmusra vezet, mert, mint *Yorck*²⁵ megállapítja, ismeretelméleti érzékének fogyatékossága miatt nem tudta az egész *Dilthey*-féle programot megvalósítani. Ezzel kapcsolatban *Yorck* hangsúlyozza, hogy az igazi hisztorizmus nem merül ki a tények feljegyzésében és adatgyűjtésben. Akik csak erre szorítkoznak, azok a történelemnek legfeljebb földmunkásai, szemléletük nem hisztorikus, hanem *antiquarikus*, mivel a történelmet régiséggyűjteménynek tekintik. Az igazi hisztorizmus, mint *Dilthey* művei kifejtik, a strukturális szemlélet alapján egységes rendszert, azaz elméletet épít ki. A hisztorizmus tehát nem jelent elmélet-ellenességet. *Dilthey*²⁶ maga a *Schmoller*-féle Grundriss bírálatával kapcsolatban a következőket mondja: „A történeti szemlélet felszabadítja a szellemet és megmutatja a korábbi elméletek relativitását. Azonban a történeti iskola veszélye minden területen a rendszeres ismeret iránti kétely. Első kimagasló képviselői mint *List* egy ilyen rendszerről egyszerűen lemondtak, vagy mint *Roscher* csak egy külsőséges kapcsolatot létesítettek a történeti iskola és az absztrakt közgazdaságtan között. A feladat azonban éppen abból áll, hogy az egyes gazdasági jelenségek között fennálló összefüggéseket olyanokra vezessük vissza, amelyek mind-egyikre kiterjedően kifejezik a gazdasági élet törvényszerűségeit. A *Roscher* után következő nemzedékek elsősorban monografikus szakkutatások útján készítették elő a talajt a probléma megoldására. *Schmoller*, *Brentano*, *Knapp* és *Bücher* életük nagy részét ilyen kiváló részletmunkák elvégzésére fordították. A rendszerezés feladata, amely előtt most áll a közgazdaságtan, lényegében ugyanaz, amelyet minden szellemtudománynak végre kell hajtania.” A *Dilthey*-féle program azonban, amelyet különben *Schmoller* a maga teljes egészében nem látott tisztán, a történeti módszer további fejlesztését kívánja meg megvalósítása céljából, még pedig a *Menger* által kezdeményezett formális irányban.

* *

5. *Menger* maga nem látott problémát az individualizáló ismereti módszerben. Az egyedi mozzanatok megismerése az ő szemében magától értetődő kutatási cél, a módszer formális természete szintén nem jelentett nehézséget nála, miután nem igen élt vele. *Windelband* mutatott rá először az általánosító és egyedi módszerek között fennálló ismeretelméleti különbsé-

²⁵ G. Weippert: G. Schmoller im Urteil W. Diltheys und Yorck v. Wartenburgs Schmollers Jahrbuch. 62. év. II. k. (1938). 64. o.

²⁶ Gesammelte Schriften. 11. k. 256. o.

gekre.²⁷ Az első esetben a kutatás *törvény* megállapítására törekszik, míg a másodikban az *érték* irányadó. Az érték szerepét az individualizáló módszerrel kapcsolatban azután *Rickert*²⁸ tisztázta véglegesen, aki egyúttal élesen megvilágította a történeti és természettudományi megismerés közötti különbségeket. *Rickert* azonban nem foglalkozott behatóan a közgazdaságtan és szociológia módszerének problémáival, amely tudományok pedig a történelmi és természettudományok közötti átmenetet képviselik. E tudományok körében az individualizáló, tehát nem természettudományi kutató módszer logikai strukturáját Max *Weber*²⁹ tárta fel és ezzel a *Dilthey*-féle szellemtudományi program számára szilárd és következetes módszertani megalapozást teremtett.

M. *Weber*³⁰ elsősorban tüzetesen megcáfolja azt a *Dilthey* — *Schmoller*-féle objektivisztikus álláspontot, mely szerint a történeti módszer sajátosságai a kutatás tárgyából következnek, így különösen a történeti jelenségek *irracionális* mozzanataiból, amelyek általános törvények megállapítását lehetetlenné teszik, mint ezt már *Knies* munkájával kapcsolatban említettük. A nehézség itt nem a történeti valóság természetében rejlik, hanem abban, hogy bármely jelenség teljes egyedi mivoltának megállapítására számtalan sok kapcsolat ismerete volna szükséges a természettudomány körében épp úgy, mint a történelemben. A szabad akarat szerepe a történetben szintén nem okoz módszertani különbséget a természettudományokkal szemben, mert a szabad elhatározás a *motiváció* kauzális szemlélete számára teljesen hozzáférhető. Tarthatatlan továbbá *Dilthey* álláspontja, amely a német irodalomban ma is sűrűn szerepel, mely szerint a szellem világa csak az intuiciónak számára hozzáférhető, az általános fogalmakkal nem érhetjük el lényegét, mert ez csak élmény útján lehetséges.³¹ Ezzel szemben M. *Weber* rámutat arra, hogy a történeti kutatás is objektív ismeretekre törekszik, ezek *érvényessége* pedig megfelelő logikai és fogalmi követelményekhez van kötve. A puszta intuiciónak vagy élmény ehhez nem elegendő.

A történeti és természettudományi megismerés közötti különbséget csak az okozza, hogy a szellemi tudományok területén a jelenségeket önmagukban is vizsgáljuk; azok nem csupán egy általános törvény különös esetei gyanánt, hanem egyediségükben is jelentősek számunkra. Ezen jelentőségük

²⁷ Geschichte und Naturwissenschaft. Strassburgi rektori beszéd, 1894.

²⁸ Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung, 1896., továbbá: Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft 1899.

²⁹ Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre, Tübingen, 1922.

³⁰ Knies und das Irrationalitätsproblem loc. cit.

³¹ l. pl. Fr. v. *Gottl-Ottlilienfeld*: Wirtschaftspolitik und Theorie. Berlin, 1939. 17. o.

miatt nem elégedünk meg itt a generalizáló módszerrel, hanem az egyedi és egyszeri mozzanatok megragadására a történeti módszert alkalmazzuk. Az egyedi szellemi jelenség jelentőségét pedig valamely *érték*-eszmére való vonatkoztatás folytán nyeri el. Ez a jelenségből magából nem vezethető le, hanem a megismerő alanyban gyökerezik. Az értékre-vonatkoztatás teszi lehetővé, hogy a valóság számtalan összetevőjéből a fontosokat kiemelve fogalmi egységeket ú. n. történeti egyedeket alkossunk. Kétségtelen, hogy ez az individualizáló fogalomalkotás alanyilag irányított. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a történeti megismerés teljesen szubjektív tartalmú. Csak a történeti egyedek fogalmi körülhatárolása szubjektív eredetű. Az ilymódon meghatározott történeti egyedek között már objektív érvényű okozati összefüggések állapíthatók meg, mint látni fogjuk. A szellemtudományi megismerés épp úgy *kauzális* jellegű, mint a természettudományi. Az egyedi és egyszeri mozzanatok kauzális beszámításához szintén általános fogalmak szükségesek, csak a fogalomalkotás strukturája itt más, mint az általánosításnál.

Az egyedi jelenség *kauzális beszámításának* (kausale Zurechnung) logikai szerkezete³² következőkép vázolható. A vizsgált jelenséget alkatelemeire bontjuk. Azután kiemeljük, illetőleg megfelelően módosítjuk azon elem szerepét, amelynek kauzális befolyást tulajdonítunk. Majd képzeletben megszerkesztjük a jelenség lefolyását erre az esetre, figyelembe véve a rendelkezésre álló tapasztalatokat vagy ismert törvényeket. Ez a gondolati konstrukció választ ad arra a kérdésre, hogyan folyt volna le a jelenség a kiemelt elem hiánya vagy módosulása esetén. A valóságos és képzelt lefolyás összehasonlítása azután megadja a kiemelt tényező kauzális befolyását. Tehát valamely tényezőnek egy individuális jelenségre gyakorolt kauzális befolyását csak úgy állapíthatjuk meg, hogy megbecsüljük a hatást, amit tőle függetlenül a többi tényező általában kifejthet. A körülményektől függ, hogy erre a célra a kutató személyes tapasztalata elegendő-e avagy rendszeres ismeretekre illetőleg általános törvények figyelembevételére van-e szükség. Általában, de különösen bonyolult gazdasági folyamatoknál a magyarázat megbízhatósága annál nagyobb, minél biztosabbak és átfogóbbak általános ismereteink. A törvények megállapítása ezzel kapcsolatban a kutatásnak nem a célja, hanem csak *eszköze* az egyediség megismeréséhez.³³ A törvénykutatás azonban, mint eszköz is, igen nagy fontosságú az individualizáló megismerés keretében.

³² M. Weber: Kritische Studien auf dem Gebiet der kulturwissenschaftlichen Logik. loc. cit. 275. o. és a köv. o.

³³ M. Weber: Die Objektivität sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis loc. cit. 178. o. és köv. o.

A történeti tudományok területén a kauzális magyarázat túlnyomóan *megértésre* (értelmezésre) irányul, mint ezt *Dilthey* helyesen hangsúlyozta. Az *értelmezhető* kauzális magyarázat tartalmát saját belső lelki életünkben meg tudjuk eleveníteni. Ezáltal kauzális igényeink jobban kielégülnek, mint a természettudományokban, *logikai* szempontból azonban ennek különös jelentősége nincs. A megértés, illetőleg értelmezés lehetősége azonban alapvető jegye a szellemi vagy kultúrtudományoknak, ami a legjobban megkülönbözteti őket a természettudományoktól. Individualizáló módszer a természettudományok körében is alkalmazható, a megértés azonban csak a szellemtudományok területén lehetséges. E tekintetben *Dilthey* csak abban tévedett, hogy ebből a megismerés logikai strukturájának a különbözőségét vezette le. Holott a különbség csak a megismerés célkitűzésében van. A megértés célja végeredményben a kauzális magyarázaton keresztül a jelenségek értelmét, illetőleg jelentését feltárni. Ez a szellemtudományi megismerés többlete a természettudományi külső okfejtéssel szemben. A szellemi tudomány *antropocentrikus*, elsősorban az emberi cselekvés motivációjára törekszik és így jelentés-összefüggések megállapítására irányul. Azonban a szellemtudományi megismerés csak úgy, mint a természettudományi, a logika normáihoz van kötve. Ez biztosítja objektív érvényességét és háritja el a hisztorizmus relativizáló, antiteoretikus tendenciáját. A megértés, illetőleg értelmezés kihangsúlyozásával M. Weber közeledik *Dilthey* tudományelméleti álláspontjához, amelynek éles logikával szilárd alapot teremt.

M. Weber a fentiek alapján a társadalomtudománynak, mint valóságtudománynak, feladatát abban látja, hogy a bennünket környező életvalóságot a maga sajátosságában megértse, még pedig egyfelől egyes részjelenségeinek összefüggéseit és kulturális jelentőségét, másfelől egyedi történeti kialakulásuk okait.³⁴ Ezért a közgazdaságtudománynak a hagyományos tárgykörén kívül egyrészt vizsgálnia kell a társadalmi jelenségek gazdasági tényezőit a gazdasági történet- és társadalom-magyarázat segítségével. Másrészt meg kell állapítania a társadalmi jelenségek befolyását a gazdasági folyamatokra és formákra különböző fajaik és fejlődési fokaik szerint, ami a gazdaságtörténet és szociológia feladata.³⁵

M. Weber saját kutatásainak egyik *főcélja* gyanánt *a gazdaságelmélet és a történeti iskola közötti ellentét áthidalását* tekinti. A két irányú kutatás között a szakadék szerinte csak látszólagos és megfelelő metodológiai tisztázás útján ki-

³⁴ loc. cit. 170. o.

³⁵ Der Sinn der Wertfreiheit der soziologischen und ökonomischen Wissenschaften. loc. cit. 500. o.

küszöbölhető. Ezt a célt szolgálja az *ideáltípus*, M. Weber legfontosabb módszertani segédeszköze. Az ideáltípus, mint minden fogalom, a valóság bizonyos leegyszerűsítését jelenti. Ezért nem öleli fel valamely történeti egyed egész fogalmi tartalmát, hanem csak annak kulturális szempontból jelentős vonásait, tehát nem célja a valóság leképezése. Az ideáltípus legélesebb gondolati kidomborítását adja olyan jellemvonásoknak, amelyek a valóságban különböző erősségi árnyalatokban fordulnak elő. Ezért érdemli meg egyrészt az eszményi, másrészt a típus megjelölést, mert olyan vonások összefoglalását adja, melyek számos jelenségre többé-kevésbé jellegzetesek. Az ideáltípusok a kulturális folyamatok áttekinthetetlen és elmosódó tagozottságú sokaságában szilárd pontokat és határvonalakat cövelnek ki, s ezáltal egyértelmű megállapításokat, illetőleg osztályozásokat tesznek lehetővé. Az ideáltípus tehát mérővessző, amivel a valóság fokozatai lemérhetőkké válnak.

Az *ideáltípus jellegzetes példája gyanánt* M. Weber az *elvont gazdaságelméletet* említi.³⁶ Ez egy ideális képet ad a piaci folyamatokról szigorúan racionális cselekvés és szabad verseny feltételezése mellett. Ilymódon a gazdasági élet bizonyos jelenségeit és vonatkozásait gondolati összefüggések ellenmondás nélküli kozmoszává egyesíti. Tartalmileg ez a kép a valóság bizonyos elemeinek *felfokozásával* keletkezik, ennyiben utópisztikus. Az empirikus tényekkel mégis megvan a kapcsolata, úgyhogy a piaci jelenségek széles körét teszi áttekinthetővé és érthetővé. Az ideáltípus tehát gondolati kép, amely a valóság egyes vonásaiból absztrakció és felfokozás, illetőleg stilizálás útján keletkezik; ebből ered fogalmi tisztasága és áttekinthetősége. Nem hipotézis, csak irányt mutat feléje. Nem is jelenti a megismerés végcélját, hanem csak eszközét.

A tiszta gazdaságelmélet ideáltípusait az absztrakció maximuma, viszont a történeti tartalom minimuma jellemzi. Más ideáltípusok viszont kimondottan történeti jelenségek jellemzésére szolgálnak, pl. a középkori városi gazdaság eszményi típusa. Az ilyen ideáltípus elvontsága kisebb, viszont történeti tartalma annál több. Általában az ideáltípus elvontsága annál nagyobb, minél szélesebb körét a jelenségeknek öleli fel. Az ideáltípus tehát kétféle változatban szerepel. A gazdaság elmélet erősen elvont, míg a történeti kutatás kevésbé elvont ideáltípusokat használ. A tiszta oekonomia ideáltípusai túlnyomóan racionális elemeket tartalmaznak, ezért *Sombart*³⁷ és *Weippert*³⁸ indokoltnak tartják azokat

³⁶ loc. cit. 190. o.

³⁷ Die drei Nationalökonomien. München és Leipzig, 1930. 259. o.

³⁸ Die idealtypische Sinn- und Wesenserfassung und die Denkgelände

racionális sémáknak minősíteni, míg az ideáltípus elnevezést csak a történeti mozzanatokkal telített konstrukciókra korlátoznák. *Weippert* szerint u. i. csak ez utóbbiak fejeznek ki valamilyen jelentést és szolgálnak a szellemtudományi megértés eszközei gyanánt, míg a tiszta oekonomia rationális sémáinak nem ez a célja. Ez utóbbiak *Sombart* és *Weippert* szerint tiszta gondolati *fikciók*, illetőleg gondolati *modellek*, míg a történeti ideáltípusok egy *valóságos* jelentés megragadására vannak szerkesztve. Más kutatók, pl. *Schelling*³⁹ viszont az elvont, rationális jellegű ideáltípusokra akarják ezt a megjelölést korlátozni. A történeti ideáltípus ezt az elnevezést szerintük nem érdemli meg, mert ezeknél a jellemvonások felfokozása legtöbbször hiányzik, illetőleg szerkesztésében nem az eszményiség a vezető szempont.

Részünkrol az *ideáltípus* fogalmának *ilyen kétrészsre való bontását nem tartjuk indokoltnak*. Ez éppen a fogalom legfontosabb logikai szerepével áll ellentétben. Maga *Weippert* is elismeri, hogy a rationális séma a szerinte „igazi”, azaz történeti ideáltípustól sokszor csak nehezen választható el, különösen a kapitalizmussal kapcsolatban. Viszont a történeti ideáltípus az elvontság különböző fokainak egész skáláját tünteti fel és ezért itt sem mondható meg határozottan, hol megy át a rationális sémába. A valóságban a határvonal egyrészt a rationális séma, másrészt a történeti egyed fogalma és az ideáltípus között teljesen elmosódik.⁴⁰ Ha az ideáltípust rationális elemek elhagyásával mindinkább történeti elemekkel telítjük, úgy fokozatos átmenetet teremtünk a gazdasági elmélet és a történet között. Az ideáltípus logikai szerkezete, akár a rationális séma, akár pedig a történeti egyed jellegét mutatja, mint *Weippert* is elismeri, mindig ugyanaz: bizonyos valóságos jellemvonások elvonása, kisebb-nagyobb mértékű gondolati felfokozása és egybefoglalása. Az *ideáltípus* nagy ismeretelméleti jelentősége éppen abból áll, hogy az *elméleti és történeti kutatás közös módszertani alapeszköze*. Tehát feltárja a kétféle kutatási irány azonos logikai alapstruktúráját s ezzel áthidalja a kettő között látszólag tátongó szakadékot. Az ideáltípus egyrészt az *egyedi* jelenségben éppen a jellegzetest emeli ki, másrészt az *általánosításban* csak a tipikusig megy el. Így megőrzi a történeti valóság individuális

der formalen Theorie. Zeitschrift für die Gesamte Staatswissenschaften. 180. k. (1940) 257. o.

³⁹ Die logische Theorie der historischen Kulturwissenschaft von Max Weber und im besonderen sein Begriff des Idealtypus. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik 49. k. (1922). 623. o. Továbbá: Max Webers Wissenschaftslehre, Tübingen, 1934.

⁴⁰ I. ifj. *Boér* E.: A közgazdaságtan rendszere és a politika. Értekezések a nemzetgazdaságtan és statisztika köréből. I. k. 8. f. Budapest, 1943. 34. o.

jellegét, de emellett, amennyire lehetséges, a társadalmi jelenségek bizonyos fokig generalizálható vonásait is megállapítja. Max Weber ily módon tényleg feloldja az ellentétet az individualizáló és generalizáló módszer között, amit újabban Eucken⁴¹ a közgazdaságtan nagy antinómiájának nevez.

Mint a szellemtudományi fogalomalkotás általában, úgy az ideáltípus szerkesztése is a vizsgált mozzanatok jelentésén, azaz értékre-vonatkoztatásán alapszik. Ez utóbbi jól megkülönböztetendő az értékeléstől, azaz célkitűzésekkel szemben objektív érvényességű és kötelező erejű állásfoglalástól. Ez M. Weber felfogása szerint nem vezethető le tudományos alapon.⁴² A tudomány értékmentességét azonban M. Weber-nél nem az indokolja, hogy objektív értékek nem léteznek, vagy hogy ezek érvényessége tudományosan nem indokolható, hanem az ú. n. értékkonfliktusok *racionális* megoldásának a lehetetlensége.⁴³ Ilyen konfliktus keletkezik, ha valamely etikailag helyes cél elérése csak erkölcsileg kifogásolható eszköz segítségével vagy következmények árán valósítható meg. Az értékkonfliktus során követendő helyes magatartást nem a tudomány illetékes megállapítani, hanem a vallás, illetőleg bölcsélet, amely az emberi lélek egészét, tehát nemcsak racionális, hanem irracionális rétegeit is felöleli. Ez magyarázza meg, hogy M. Weber rendszeresen tanulmányozta, hogy a különböző vallások milyen befolyást gyakoroltak a gazdasági magatartásra és a társadalmi életformák kialakulására.

M. Weber vallásszociológiai kutatásainak célja különösen azon egyedi tényezők megállapítása, amelyek a modern kapitalizmus kialakulását idézték elő. A modern kapitalizmus Weber szerint egyedi, történeti jelenség, amelynek létrejöttét általános szükségszerű fejlődési törvényekből nem vezethetjük le. A kapitalizmus és kapitalista vállalkozás megvolt Kínában, Indiában, Babilonban, Egyiptomban, a Földközi-tenger-melléki ókori népeknél s a középkorban éppúgy, mint az újkorban. A nyugati modern kapitalizmus azonban a társadalmi életben olyan jelentőségre tett szert és olyan különleges, főképp racionális formákat alakított ki, amire példát sehol sem találunk. Kérdés, miért nem hoztak létre a kapitalista érdekek hasonló eredményt Kínában vagy Indiában vagy másutt. Miért nem jutott ott általában sem a tudományos, sem a művészi, sem az állami és gazdasági fejlődés a *racionalizálódásnak* ugyanazon útjaira, melyek a Nyugat sajátjai? A gazdasági racionalizmus keletkezése már most az embernek a gyakorlati racionális életmód bizonyos fajaira való képességétől és készségétől függ. Ahol ezen életmód elé lelki természetű akadályok gördültek,

⁴¹ Die Grundlagen der Nationalökonomie. Jena, 1940.

⁴² Der Sinn der Wertfreiheit stb. c. értekezés loc. cit.

⁴³ A. v. Schelting. loc. cit. 19. o.

ott a gazdaságilag racionális életmód kifejlődése is súlyos belső ellenállásba ütközött.⁴⁴

A racionális gazdasági életmód a „*kapitalista szellemből*” következik. Ez alatt olyan érületet ért M. Weber,⁴⁵ amely *hivatásszerűen*, rendszeresen és racionálisan törvényes haszonra törekszik. Ennek kifejlődését M. Weber a protestáns hivatásetikára vezeti vissza. Ez a protestantizmus egyes irányjaiban (pl. puritanizmus, pietizmus stb.) a hivatásszerű munka követelményét a világi aszkézissel párosítja. Az aszketikus takarékosági kényszer a szerzésre való hivatásszerű törekvés mellett azután elősegítette a szerzemény produktív felhasználását befektetési tőke alakjában. Ez nagy mértékben fellendítette a tőkeképződést s ily módon az aszketikus hivatás-etika fokozatosan felépítette a modern mechanikus-gépi termelés feltételeihez kötött gazdasági rend azon hatalmas kozmoszát, mely ma mindenki életstílusát, aki ebbe a gépezetbe beleszületett — tehát nemcsak a gazdaságilag munkálkodóit — lenyűgöző erővel meghatározza. Csak „mint egy könnyű köpeny, melyet az ember bármikor ledobhat”, úgy kellene R. Baxter puritán etikája szerint⁴⁶ a külső javakra irányuló gondnak az ő szentjei vállán lebegnie. „De a köpenyből a végzet folytán acélkeménységű burok lett. Miután az aszkézis elkezdte a világot újjáépíteni és a világban hatékonyra vált, ennek a világnak a külső javai az ember felett folyton növekvő, s végül elháríthatatlan hatalomra tettek szert, amilyenre nem volt példa a történelemben. Ma az ő szelleme — hogy végérvényesen-e, ki tudná? — elillant ebből a burokból”.⁴⁷ A puritán a hivatás embere *akart* lenni, mi *kényszeren*ek vagyunk azok lenni.

M. Weber kutatásai nem azt akarják kimutatni, hogy a kapitalista szellem csak a reformáció bizonyos hatásának eredményeképpen keletkezhetett, vagy hogy a kapitalizmus, mint gazdasági rendszer a reformáció terméke. Csak azt célozzák megállapítani, hogy vajjon bizonyos vallási befolyások közreműködtek-e, s ha igen, mennyiben, ama szellem világ-szerte való térbeli kiterjeszkedésében és formáinak kialakulásában s hogy a kapitalista alapon nyugvó kultúrának mely konkrét *elemei* vezethetők azokra vissza.⁴⁸ M. Weber a kapitalizmus eredetére vonatkozó kutatásai tehát nagyszerű példáját képezik az általa kidolgozott kauzális beszámítás módszerének. E kutatások a mai gazdasági rend legmélyebb szellemi és tár-

⁴⁴ M. Weber: Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie, Tübingen, 1922. I. k. 12. o.

⁴⁵ loc. cit. 49. o.

⁴⁶ Saints' everlasting rest. XII. feje. I. Max Weber. loc. cit. 165. o. és 203 o.

⁴⁷ M. Weber: loc. cit. 203. o. és köv. o.

⁴⁸ M. Weber: loc. cit. 83. o.

sadalmi gyökereit tárják fel és jelentésalkatának teljes megértését teszik lehetővé. Különösen fontos eredményük a gazdasági élet állandóan fokozódó *racionalizálódása* a kapitalizmus fejlődése során és ezzel párhuzamosan a racionális szemlélet folytonos térhódítása a társadalmi és szellemi élet minden területén. Ez érthetővé teszi, hogy a modern gazdasági élet magyarázatára szolgáló ideáltípusok miért tartalmazznak túlnyomóan racionális elemeket. Racionális és így látszólag ahisztórikus jellegük csak visszatükröződése a történeti fejlődés egy fázisának, amelyet a racionalizálódás jellemez. Ily módon a racionális elmélet szervesen illeszkedik be a történeti irányban kiépített közgazdaságtan rendszerébe.

* *

6. M. Weber, a szellemtudományi módszert, mint láttuk, messzemenően kiépítette és ebben a tökéletesített formában alkalmazta. A *Dilthey*-féle szellemtörténeti irányt *eredeti* alakjában elsősorban és széles körben *Sombart* vezette be a gazdaságkutatás területére. *Sombart* történeti módszere azért is közel áll *Dilthey*-éhez, mert ő szintén a művészi leírás és intuición eszközével törekszik magát az életet az olvasó elé varázsolni, ami mesteri stílusának nagy mértékben sikerül.⁴⁹ *Dilthey* és *Schmoller* mellett *Sombart* kiindulásában sokat köszönhet *Marx*-nak is. *Marx* felfogása a közgazdaság és társadalom kapcsolatáról *Hegel*-ből indul ki, ennek állásfoglalását mintegy megfordítja, amennyiben a szellemet az anyagi létre vezeti vissza. Ezzel szemben *Sombart* a szellemtudományi reakciót képviseli, a *Hegel*-hez való visszatérést *Dilthey* szellemében. *Sombart* később M. Weber hatása alá kerül, különösen tudományelméleti tekintetben. *Sombart* módszertani és ismeretelméleti felfogását az 1930-ban megjelent *Die drei Nationalökonomien* c. műve tartalmazza. Ez *Dilthey* és M. Weber gondolatait törekszik rendszerbe foglalni. Logikai és gondolati mélység tekintetében azonban messze elmarad az említettek mögött, különösen Weber alapgondolatait nem képes megérteni, így pl. az ideáltípussal kapcsolatban. Könyved stílusa miatt azonban az újabb német közgazdász generáció körében inkább olvasták, mint a szellemtudomány két úttörőjének műveit. Különösen sokat foglalkozott az újabb német irodalom azzal a módszeres és tantörténeti megkülönböztetéssel, amelyet *Sombart* a normatív (*richtend*), törvénykutató (*ordnend*) és értelmező (*verstehend*) közgazdaságtani irányok között tesz. Ezek szerinte sorban metafizikai, természettudományi és végül szellemtudományi jellegűek. A közgazdasági jelenségek lényegét csak ez az utóbbi tudja előttünk feltárni a megértés módszerével. Az értelmező közgazdaságtan

⁴⁹ I. különösen: *Der moderne Kapitalismus* 4. köt. 6. kiad. Leipzig. 1924.

kiépítése *Sombart* életműve a kapitalizmus szellemtudományi vizsgálatával kapcsolatban. *Sombart* szerint az *igazi* közgazdaságtan szellemtudomány, tehát *Dilthey* elveinek megfelelően egyformán történeti és szociológiai alkata van.

Sombart rendszerét *Dilthey* nyomán a gazdaság alapeszméjéből építi ki, amely a közgazdaságtant más kultúrtudományoktól elkülöníti. A gazdaság eszméje eredetileg alakatlan, objektív szellemi tartalmat foglal magában. Az objektív szellem természetének megfelelően a gazdaság, mint *alakító* eszme (*Gestaltidee*) meghatározott *történeti* jelenségekben konkretizálódik, alakot ölt, akárcsak a nyelv, művészet, vallás sb. A gazdaság konkrét jelentés-egységben megvalósuló alkatát a gazdasági *rendszer* eszméje foglalja fogalmilag össze. Ennek alkatelemei: 1. a gazdasági érzület, 2. a gazdasági rend és 3. a technika. Mindegyik alkatelem több jellemző mozzanatra bontható. Ilymódon *Sombart* összesen 12 elemi mozzanat segítségével jellemez valamely gazdasági rendszert.

Sombart vizsgálatai során mindjobban törekedett a közgazdaság társadalmi és történeti vonatkozásait a gazdaság-elmélettel szerves egységbe forrasztani. Az elmélet *Sombart*nál *Dilthey* felfogásának megfelelően az objektív jelentés-összefüggések egységes rendszere, az elmélet és valóság viszonya pedig azonos az elmélet és a történet kapcsolatával.⁵⁰

Sombart rendszerét különösen *Spiethoff*⁵¹ világította meg találóan, aki abban az ú. n. *történeti elmélet* különleges esetét látja. *Spiethoff* szerint a gazdasági jelenségek annyira át vannak szöve történeti elemekkel, hogy *realisztikus gazdaság-elmélet csak történeti jellegű lehet*. Vannak ugyan olyan gazdasági mozzanatok, amelyek minden közgazdaságban előfordulnak és így függetlenek a történetiségtől. Ezek a gazdasági alapjelenségek: szükséglet, termelés, költség stb., amelyek törvényeit az ú. n. *időtlen* elmélet tárgyalja. Ez azonban igen *szűkterű*, nem öleli fel a munkamegosztást, a gazdasági áruforgalmat stb. Legközelebb áll hozzá *Wieser* „egyszerű gazdasága”. Az időtlen elmélet főképp *heurisztikus* értékű, mert a valóságos gazdasági élet magyarázatától nagyon távol áll. Ez utóbbi csak úgy valósítható meg, hogy az elméletet a különböző történeti korszakoknak megfelelő változatokban dolgozzuk ki. A gazdasági élet egy bizonyos történeti formáját jellemző, sajátos mozzanatok összességét *Spiethoff* gazdasági *stílus*nak nevezi.

A gazdasági stílus képének megszerkesztése elméleti feladat, mert az a maga tisztaságában a valóságban nem fordul elő, hanem csak a történeti jelenségek egységes szemléletének

⁵⁰ W. *Sombart*: Die drei Nationalökonomien 298. o. és 308. o.

⁵¹ Die allgemeine Volkswirtschaftslehre als geschichtliche Theorie der Wirtschaftsstile. Schmollers Jahrb. 56. évf. (1932). 891. o.

eredménye. Nem adja a valóság teljességét, nem fotográfia, hanem festmény, amely csak bizonyos jellegzetes vonásokat tartalmaz, tehát egy történeti jellegű ideáltípus. *Spiethoff* a gazdasági *fokok* hasonlítja össze. Mindkettő a gazdasági élet sajátos történeti formáit, mintegy keresztmetszeteit akarja jellemezni. A gazdasági fokok azonban főképp a gazdasági fejlődés szemléltetésére törekedtek egy bizonyos kiemelt gazdasági mozzanat szerepének az egyes fokok keretében mutatkozó különbségei alapján. Így *List*-nél a termelés, *Hildebrand*-nál a gazdasági forgalom, *Schmollern*-él pedig a politikai szervezet az egyes gazdasági fokok megkülönböztető mozzanata. *Sombart* teszi meg a további lépést, mikor már nem elégzik meg a gazdasági élet történeti jellemzésénél egy bizonyos mozzanat kiemelésével, hanem 12 alapmozzanat segítségével a közgazdaság egészéről törekszik minden lényeges vonást felölelő egységes képet alkotni. A gazdasági stílus csak ennek a célkitűzésnek még részletesebb megvalósítása minél több mozzanat figyelembevételével. A stílusok konkrét megállapítása a történeti kutatás feladata. Minden egyes stílusnak meg van a maga történeti elmélete, amely már nem elvont, hanem *szemléletes* elmélet;⁵² ez azonban csak az illető gazdasági stílus fennállása esetén érvényes. *Spiethoff* szerint csak a kapitalisztikus gazdasági stílus elmélete van eddig kidolgozva, más stílusoké még hiányzik. A történeti elmélet idealtípusos konstrukcióiban a racionális, idealizált elemekkel szemben túlsúlyban vannak a történeti, reális vonások, azért *Vleugels*⁵³ ezt joggal nevezi *realtípus* elméletnek, míg a tiszta elmélet idealtípusos jellegű. Ezen terminológia szerint a *reáltípus* a Weber-féle ideáltípus kevésbé elvont, inkább történetileg telített változata. A történeti vagy reáltípusos elméletek kidolgozása a történeti iskola és általában a német gazdaságkutatás alapfeladata,⁵⁴ amelyet azonban világosan megfogalmazni csak legújabban sikerült. *Vleugels* szerint ezt valósította meg *résztlegesen Schmoller, Wieser és Sombart*; a cél elérése azonban még nemzedékek munkáját kívánja meg.

* *

7. A realiztikus elmélet kiépítéséhez a történeti vonatkozások kutatása nem elegendő, a *társadalmi* mozzanatok minél behatóbb vizsgálata épp oly fontosságú. Kezdetben ez a történeti kutatás mellett háttérbe szorult, idővel azonban

⁵² E. *Salin*: Geschichte der Volkswirtschaftslehre. 2. kiad. Berlin, 1929.

⁵³ Volkswirtschaftslehre als Lehre von der geschichtlichen Wirklichkeit der Wirtschaft. Jahrb. für Nationalökonomie. 152. k. (1940) 497. o.

⁵⁴ W. *Vleugels*: Die Eigenart der deutschen volkswirtschaftlichen Theorie. Schmollers Jahrb. 65. évf. (1941). 1. o.

mindjobban előtérbe nyomul, úgyhogy legújabban a szellem-tudományi irányok főcélja lett. A közgazdaság társadalmi vonatkozásai legelőször a *jogtudományi* szemlélet alapján képezték beható vizsgálat tárgyát. Már A. Müller és Roscher hangsúlyozták a jogi szabályozás alapvető fontosságát a közgazdaságban; a jog és gazdaság összefüggését behatóan vizsgálta Rodbertus, később A. Wagner. Majd Stammler megalapítja az ú. n. társadalomjogi iskolát és a közgazdaságtan feladatát úgy határozza meg, hogy az nem egyéb, mint egyes jogszabályrendszerek vizsgálata konkrét végrehajtásuk szempontjából, míg a jogtudomány a társadalmi élet formáit, — amik szerinte a jogszabályokkal azonosak — azok anyagától függetlenül tanulmányozza.

Stammler gondolatait azután Diehl⁵⁶ igyekezett gazdaságilag elmélyíteni. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy a közgazdaságtan társadalomtudomány és mint ilyen szigorúan elválasztandó a természettudománytól. Ez utóbbi feladata a gazdasági élet *állandó* természeti tényezőinek a vizsgálata, míg a társadalomtudomány a *változó* tényezőket, azaz a gazdasági alkotmányokat elemzi és magyarázza. A gazdasági alkotmány a gazdasági élet normáit foglalja össze, amelyek keretében a gazdasági viszonyok igen különbözőkép alakulhatnak. Ezért nincsenek gazdasági törvények, amelyek egy normatív rendtől függetlenül lennének érvényesek, tehát nincs időtlen gazdasági elmélet sem. Ezek helyett az elmélet legfeljebb csak a gazdasági korszakoktól függően bizonyos tendenciákat, valószínű törvényszerűségeket állapíthat meg.⁵⁷ A társadalomjogi irány nyomatékosan hangsúlyozza a gazdasági jelenségek történeti és változó jellegét és megállapítja, hogy azok mindig *jogi* mozzanatot is tartalmaznak.

Bár Diehl bevallotta enyhíteni igyekszik Stammler egyoldalú jogász felfogását, attól még sem tud teljesen szabadulni és így a gazdaság és jog kapcsolatának lényegéig nem sikerült eljutnia. E tekintetben alapvető fontosságúak Navrátil Ákos⁵⁸ kutatásai, amelyek a gazdasági élet *elemi*, a jogi rendtől független jelenségeit elválasztják az *összetett, másodlagos* jelenségektől, amelyeket a magántulajdoni jogi rend hív életre. Az első csoportba tartoznak a gazdasági élet benső lelki alapjai, a fogyasztás és termelés alapjelenségei, a másodikba a forgalmi és jövedelemeloszlási tünemények. A társadalomjogi

⁵⁵ Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung, Leipzig, 1896.

⁵⁶ Die sozialrechtliche Richtung in der Nationalökonomie, Jena, 1941.

⁵⁷ Diehl K.: loc. cit. 140. és 141. o.

⁵⁸ A gazdasági élet és a jogi rend. Földes-émlékkönyv. Budapest 1905. továbbá Wirtschaft und Recht. Theorie der einfachen und zusammengesetzten wirtschaftlichen Erscheinungen. Jahrb. für Nationalökonomie und Statistik. 145. k. (1937) 385. o.

iskola felfogása *csak* az összetett gazdasági jelenségekre nézve helytálló, itt különösen a jövedelemeloszlás vizsgálatában igen eredményesen alkalmazható.⁵⁹ Az elemi gazdasági jelenségek *nem* tartalmazzak jogi elemet. Ezek pedig nem zárhatók ki a gazdasági jelenségek köréből, mivel ez utóbbiak megindítóját, lököerejét képezik, míg a jog a gazdasági jelenségnek csak külső burka, amely azonban a benső lényegét is sokszor befolyásolja;⁶⁰ a társadalomjogi felfogás tehát nem hatol be a gazdasági mozzanat lényegébe. Az elemi és összetett jelenségek megkülönböztetése lehetővé teszi, hogy a gazdasági életnek a jogi rend által elburkoltt állandó alapvonásait megállapítsuk és ily módon időtlen elméletet építsünk ki. Navratil Ákos⁶¹ továbbá rámutat arra, hogy az egyoldalú jogász szemlélet a közgazdaságtanban a magángazdasági szempontokat helyezi előtérbe a közgazdaságiak rovására. Ezzel kapcsolatban túlságosan az *immateriális* jogi kapcsolatokat tartja szem előtt és könnyen megfélekedzik a gazdaság *materiális* alapjairól, aminek különösen a közgazdasági tőkeképződés vizsgálatánál vannak végzetes következményei.

A jog és gazdaság kapcsolatát az általános szociológia szempontjából M. Weber⁶² vizsgálja, aki ezzel kapcsolatban szintén hangsúlyozza a jogtudomány és közgazdaságtan szemlélete között fennálló alapvető különbségeket. Nevezetesen a jogász, illetőleg a jogdogmatikai szemlélet feladata az emberek bizonyos csoportjának viselkedésére mértékadó szabályokat, *helyes* értelmük szempontjából vizsgálni. Ezek empirikus érvényességét feltételezve, jelentésüket úgy szabja meg, hogy azok egy ellenmondás-mentes rendszert képezzenek. A közgazdaságtan viszont a gazdasági szempont által vezetett *tényleges* cselekvést vizsgálja. A kétféle tudomány tehát *heterogén* problémákat tárgyal, amelyek két különböző síkon fekszenek, az egyik az ideális érvényesség, a másik a reális történés síkja. Ennek a felfogásnak a helyességét Diehl is elismeri, aki szerint a jogászt elsősorban a gazdasági jelenségek *formái* eleme érdekli, míg a közgazdászt a *normák keretei között lefolyó élet* foglalkoztatja.⁶³ Diehl szerint azonban ezek a normák szabják meg a gazdasági rendszert. Ezzel szemben M. Weber⁶⁴ elképzelhetőnek tartja, hogy szocialisztikus társadalmi rend alakul ki, bár a polgári törvénykönyv egyeden

⁵⁹ K. v. Balás: Theorie der Einkommen und Zahlungsmachtverteilung. Wien, 1927.

⁶⁰ Navratil Á.: Közgazdaságtan I. köt. 2. kiad. Budapest 1936. 41. o.

⁶¹ Juristische Betrachtungsweise in der Nationalökonomie. Jahrb. für Nationalökonomie und Statistik 150. k. (1939) 385. o.

⁶² Wirtschaft und Gesellschaft Tübingen. 2 kiad. 1925. 368. o.

⁶³ K. Diehl: loc. cit. 135. o.

⁶⁴ Verhandlungen des Ersten Deutschen Soziologentags Schriften der Deutschen Gesellschaft für Soziologie I. k. Tübingen, 1911. 269. o.

paragrafusa sem változik meg. Ezért M. Weber⁶⁵ a jogi szabályozást a társadalmi cselekvés motivációjának csak *egy* komponense gyanánt tekinti, amely történetileg későn lép fel és igen különböző erősségű hatást gyakorol. Kétségtelen, hogy a *gazdasági élet társadalmi vonatkozásait a jogi mozzanatok távolról sem meritik ki*. A társadalomjogi iskola tehát tévesen gondolta, hogy a realiztikus elmélet a jogi kapcsolatok minél teljesebb figyelembevételével már megvalósul. Ez annál kevésbé lehetséges, mert maga a jog a társadalmi életnek csak egy képződménye a sok között, (pl. politikai szervezet, művészet, erkölcs, vallás stb.), amelyek mind befolyásolják a gazdasági folyamatokat. A realiztikus elmélet megvalósítása ilyen módon megkívánja a közgazdaság társadalmi vonatkozásainak a jogi mozzanatokon túlmenő, minél általánosabb és behatóbb figyelembevételét, tehát az elmélet szociológiai irányban való kiépítését.

* *

8. A közgazdaságtan *szociológiai* megalapozására irányuló újabb kutatás egyik vezető képviselője O. Spann. Nála a közgazdaságnak *nem* a történettel, hanem a társadalommal való kapcsolata áll az első helyen. Ennek figyelembevételére új szociológiai rendszert épít ki *metafizikai* alapon. Alap gondolata hegeli eredetű: a szellem csak a kettősség (*Gezweiung*), illetőleg közösség alakjában létezhet, a társadalom nem egyéb mint a szellem megvalósulása. Spann tehát a társadalmat magával a szellemmel azonosítja, ami teljes visszatérés az objektív idealizmus álláspontjára. A társadalomtudomány így egy része lesz a filozófiának, amely a szellem természetét megállapítja. E szerint a társadalmi jelenségek a szellem emanációi, illetőleg Spann terminológiájában: *kitagolódásai*. A szellem u. i., mint minden *egész*, csak részeiben való kitagolódás útján születik meg; a részek csak mint az egész tagjai bírnak *teljes* léttel, az egésztől elszakítva elsorvadnak. Az egész ezért a részek előtt van, és nem szűnik meg a részekben, hanem ott van a részek gyökerében.⁶⁶ Spann rendszerének ez a másik alapeleme nyilvánvalóan Schelling organisztikus gondolatának a felelevenítése, amelyet azután Spann kategóriaméleti alapon messzemenően kiépít és alkalmaz.⁶⁷ Ily módon Spann egy *emanatisztikus* dialektikát szerkeszt, amelynek segítségével a szellem, illetőleg az egész fogalmából kiindulva a társadalmi jelenségek sajátosságai *deduktív* úton nyernek megállapítást.

Spann rendszerének deduktív, dialektikus felépítésében

⁶⁵ Wirtschaft und Gesellschaft. 382. o.

⁶⁶ L. Kisléghi Nagy Dénes: Univerzalizmus, Budapest. 1938. 21. o. és a köv. o.

⁶⁷ Kategorienlehre, Jena, 1924.

is *Hegel* példáját követi. Az időbeliség mindkét rendszerben másodrendű, csak következménye a logikai összefüggéseknek. *Hegelnél* azonban az időbeliség háttérbe szorulását ellensúlyozza, mint láttuk, az általa alkalmazott dialektika *dinamikai* jellege, amely különösen a *reális* fejlődésnek ellentétes hatású erőkbeli való összetevődését jól kifejezésre juttatja. Mindez azonban *Spann* rendszerében teljesen hiányzik, úgy hogy az kimondottan *sztatikai* jellegű és élettelen, mert kiindulásában nélkülözi az ellentétes erők feszítő lendületét. Az időbeliséget *Spann* az *áttagolódás* fogalmára vezeti vissza. A kitagolás alapítja meg az egészet, az átagolódás alakítja azt az időben. Az ezáltal előálló egészi összefüggés adja a történelem lényegét. Az átagolódással mindig valami *új* áll elő. Az átagolódás minden módusában a *tökéletesség* és *tökéletlenség* szerint lehet különbséget tenni.⁶⁸ Semmi szellemi sem jelenik meg u. i. tisztán és tökéletesen a történetben; minden ami a földön van csak torzképe a szellemi lényeknek, amelyet a konkrét valóság *elfátyoloz előttünk*. A történet a szellem világa az idő *homályos* közegén keresztül szemlélve. Az ezen közegben való fénytörés következtében válik a kitagolásból átagolás, a tökéletesből tökéletlen. A szellem maga nem történeti jellegű, hanem csak visszatükröződik a történetben. A szellem és így a társadalom lényege és struktúrája időtlen. A szellemi világ hierarchiája mindig ugyanaz; az *igazi* vagy *eszményi* társadalmi szerkezet ezért örök érvényű. Ezt csak meg kell valósítani és megkapjuk az *igazi* társadalmat és államot. *Spann* szerint a *tiszta lényeg* egyszersmind a *kellő*, ezért a szociológia mint szellemtudomány egyúttal *normatív* jellegű is. *Spann* ezzel kapcsolatos társadalompolitikai felfogása ultrakonzervatív, nem csak gyakorlati, hanem bölcséleti értelemben is, amennyiben metafizikája teljesen sztatikai. A dinamika, az ellentétek feszítő ereje *Spann*-nál a szellem lényegéből hiányzik, az ellentét csak a szellem tökéletessége és a valóság tökéletlensége között áll fenn.

A tények és a történet világa tehát *Spann* rendszerében a tökéletlenség módusához tartozik. Ebből származik, hogy *Spann* nem rendelkezik a tények empirikus és történeti megfigyelése iránt kellő érzékkel. Mint az emanatisztikus gondolkodásnál rendesen, úgy nála is a tapasztalati módszerek úgyszólván teljes mellőzésével a deduktív spekuláció uralkodik. A valóságtól való elszakadás nála még nagyobb, mint a német idealizmus nagy gondolkodóinál, akiknek spekulatív fogalmi háló-szövését a valóság irracionális és történeti mozzanatai iránt való fogékonyságuk ellensúlyozta. Ez magyarázza meg, hogy *Spann* rendszerének felépítésében hiányzik a *megértés*

⁶⁸ K. Nagy Dénes loc. cit. 104. és 106. o.

módszere, a szellemtudományi megismerés legfontosabb *tapasztalati* eszköze. Ilymódon a társadalmi valóság történeti és dinamikai mozzanatai háttérbe szorulnak *Spann* rendszerében. Ezzel szoros összefüggésben áll *Spann* azon törekvése, hogy az *oksági* elvet az élettelen természet magyarázatára korlátozza. A *szellemtudományoknak* ezzel szemben szerinte az *egész kitagolódásának kategóriáira kell támaszkodniok*, s így lényegében a *teleológiai* elvet kell használniok. Ez azonban nem különleges szellemtudományi elv, ugyanezt használja a biológia is az élő szervezetek alakulásának magyarázatára. A kitagolódás kategóriái csak a társadalmi jelenségek *külső* összefüggéseinek megállapítására alkalmasak, de nem hatolnak a lélek *belsejébe*. Ez csak a *megértés* módszerével lehetséges, amely feltárja előttünk az egyén viselkedésének legmélyebb indítékait a motiváció törvényei segítségével, amelyek azonban, mint láttuk, az oksági elv érvényességéből következnek.

Az empirikus valóság iránti fogyatékos érzék eredményezi, hogy *Spann* az egyén szerepét a társadalomban egyoldalúan látja. Az egyén *önállósága* és *teremtő ereje*, az *egyediség lényege elvész* akkor, ha a szellemiséget csupán a közösség által kialakítottak tekintjük. Ezzel szemben az újabb szellemtudományi kutatás⁶⁹ kétségtelenné teszi a közösségi, objektív és a személyi, szubjektív szellem közötti különbséget. Az egyéniség lényegéig azonban csak a megértés módszere tud eljutni, ezt azonban *Spann* nem alkalmazza. Ezért *M. Weber*⁷⁰ helyesen állapítja meg *Spann* univerzalizmusáról, hogy az csak *előkészületet* képez az igazi szociológiai problémák megoldásához. Az univerzalisztikus szemlélet alkalmas annak megállapítására, hogy valamely társadalmi cselekvésnek mi a célja, illetőleg funkciója az egész társadalom szempontjából. Ez mutatja meg az illető társadalmi cselekvés *jelentős* vonásait, tehát lehetővé teszi a fogalomalkotáshoz szükséges értékre vonatkoztatást. Azután következik a cselekvés motívumainak a feltárása, amely *érthetővé* teszi a vizsgált társadalmi cselekvés sajátosságainak keletkezését és fennmaradását, ami a *realisztikus* szociológiai kutatás legfőbb célkitűzése. *Spann* rendszerének *egyoldalúsága közgazdasági vizsgálataiban is igen hátrányosan érezhető*. *Heller Farkas*⁷¹ ezekre vonatkozó mélyenszántó kritikai tanulmányában megállapítja, hogy *Spann* a gazdaságelmélet *morfológiai* irányban való kiépítése során a szociológiai szempontokat a gazdasági elem rovására *túlzottan* érvényesíti. Ez részben a teleológikus és univerza-

⁶⁹ N. Hartmann: loc. cit.

⁷⁰ Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre 518. o.

⁷¹ Das Fundament der Volkswirtschaftslehre. Jahrb. für Nationalökonomie und Statistik 122 k. (1927) 577. o.

lisztikus szemlélet egyoldalú érvényesítéséből származik, miután a kauzális és individuális összefüggéseknek nyilvánvalóan igen fontos szerepük van a gazdasági életben. A közgazdaságtan területén egyébként, mint máshol is, erősen érvényesül *Spann* káprázatos terminológiai képessége, amely ismert fogalmakat ornamentikus új szavak köntösében sorakoztat fel sokszor anélkül, hogy új reális összefüggést fejeznének ki.

Spann művének értékét elsősorban annak *filozófiai* tartalmában kell keresnünk; e tekintetben kategóriaelmélete különösen kiemelkedik. Ez biztosítja gondolatrendszerének művészi architektónikáját. Miután a kategorizálás minden tudomány, de különösen a társadalmi tudomány módszerének egyik alkateleme, amely elsősorban a rendszeralkotás során érvényesül, *Spann* munkássága főképp e tekintetben jelent továbbhaladást.⁷² Egyoldalú spekulatív és metafizikai szemlélete folytán azonban kutatásai nem az elmélet *realisztikus* kiépítését eredményezték.

* *

9. A közgazdaságtan *szociológiai* irányban való kiépítésének másik kiemelkedő munkása F. v. *Gottl—Ottilienfeld*, aki különösen *Dilthey* és az új *életbölcselet* (*Bergson, Simmel*) hatása alatt áll. *Gottl* kiindulása annak hangsúlyozása, hogy a társadalomtudományok tárgya az emberi *együttélés*, ami a *belső* tapasztalat útján közvetlenül, mint élmény hozzáférhető számunkra, míg a természettudomány világát csak a *külső* tapasztalat adja meg. Ezért a társadalomtudomány célja nem törvények kutatása; az *átélt valóság összefüggései* u. i. közvetlenül tapasztalhatók, csak azok fogalmi rögzítésére van szükség.⁷³ A gazdaságelmélet helyes irányban való kiépítése ily módon nem a valóságtól való eltávolodást és általánosítást, hanem az élet minél szorosabb megközelítését eredményezi, amit az *életszerű, teremtő fogalmak* használata tesz lehetővé. Miután az ilyen elmélet az élet közvetlen szemléletéből ered, szükségszerűen nem absztrakt, hanem *szemléletes* jellegű. A *Gottl*-féle *belső* tapasztalat ugyanaz, mint *Dilthey* értelmező módszere és a szavak jelentésén át az élet lényegét igyekszik megragadni és kifejezni.⁷⁴ *Gottl* ily módon a szellemtudomány *romantikus* irányához tartozik és *Dilthey* intuiciós élményszemléletét alkalmazza a racionális mozzanatok háttérbe-szorításával.

⁷² Kislégi Nagy Dénes idézett művének nagy érdeme, hogy *Spann* kutatásainak ebből a szempontból lényegős tartalmát foglalja rendszerbe.

⁷³ v. *Gottl—Ottilienfeld*, F.: *Wirtschaftspolitik und Theorie*, Berlin, 1939. 27. o.

⁷⁴ v. *Gottl—Ottilienfeld*: *Die Herrschaft des Wortes*, Jena, 1901 és *Wirtschaft als Leben*, Jena, 1925.

Az elméletnek *Gottl* szerint elsősorban a gazdaság *változatlan* alapvonásait kell feltárnia, amelyekből a folytonosan változó formák leszármaztathatók. Ez a gazdasági *alaptan*, amely tehát a gazdaság időtlen lényegét állapítja meg. Kiindulása annak felismerése, hogy az emberi együttélés mindig *tartós* egységekben, *alakulatokban* valósul meg. Ezért a gazdasálgondolás is társadalmi alakulatok keretében megy végbe. Tehát a gazdaságelméletben az eddigi javakra irányulás helyébe az alakulatokban való gondolkodásnak kell lépnie. A szociológiai, illetőleg társadalmi mozzanat *Gottl* rendszerében ily módon alapvető szerepet tölt be. *Gottl* a társadalmi folyamatok *tartós* egységet, az alakulatot, tehát egy *sztatikai* mozzanatot, tekint *elsődleges* fontosságúnak, míg az események áramlása, dinamikája csak másodlagos jelentőségű nála. Így a társadalmi valóság *történeti* elemei háttérbe szorulnak; főcélja a *változatlan*, örök gazdasági mozzanatok megállapítása. A társadalmi alakulatok életegységek, állandó mozgásban vannak, amelynek során *életlendületük* (*Lebenswucht*) tartja fenn őket, mint minden élő; ennek *fokozása* fő törekvésük. Az alakulatoknak sajátos szerkezete (*Gestaltung*) van, amelyet az együttélés *akarat*i viszonyai szabnak meg. Az egyéni akaratok lehetnek párhuzamosak vagy ellentétesek, végül a szükségletkielégítésre irányulók. Ennek megfelelően az alakulatok háromfélék: közösségi, hatalmi vagy gazdasági jellegűek. A gazdasági változatlan alapmozzanatai változó formák köntöskében jelennek meg a valóságban. Ezeket tanulmányozza a formatan. Végül egy bizonyos nép meghatározott időszakban fennálló gazdasági jelenségformái egységes gazdasági rendet alkotnak. Ezeket az alkattan (*Gestaltungslehre*) vizsgálja.

Gottl újabban a német gazdaságtudomány jelenlegi törekvéseinek megfelelően különösen hangsúlyozza a közgazdaságtan *politikai* jellegét. Ez is fontos megkülönböztető vonása a természettudománnyal szemben. A gazdasági élet ugyanis elválaszthatatlanul összeforr a gazdaságpolitikával. Ezt az *életű* elméletnek teljes mértékben figyelembe kell vennie, s ezáltal válik politikai tudománnyá. A klasszikus közgazdaságtan is voltaképp politikai jellegű, amennyiben a gazdaságpolitika *tagadását* vezeti le. Ez azonban *életellenesnek* bizonyult, ami abból magyarázható, hogy a klasszikus tan elvonatkozott az egyének és alakulatok között fennálló *existenciális* összefüggésektől, amelyek az életvalóság alaptényei. Az *élethelyes* gazdaságpolitikának ezzel szemben a társadalmi alakulatok léttörekvéséből kell kiindulnia, ez pedig végső fokon a népközösség életlendületének a fokozása, mint ezt a gazdasági alaptan megmutatja. Ez az élethelyes gazdaságpolitika célkitűzése; konkrét megvalósítása a népek természete és körülményei szerint különböző részcélok és eszközök kiválasztását

kívánja meg. A tudománynak nem lehet az a feladata, hogy a gyakorlati életnek konkrét célokat tűzzön ki, ez a gyakorlati politika dolga.

A tudomány mégis segítséget nyújthat a célok és eszközök megválasztásában. Az egyes célok helyességének mértéke különböző, ennek megállapítása, tehát a célok rangsorolása már a tudomány feladata. Ez az, amit *értékképletnek* nevezhetünk. A célkitűzés már most megítélhető, egyrészt a logika, azaz a gondolkodás következetessége, továbbá a technika, azaz az eszközök eredményessége alapján, másrészt a személyi érzület alapján. Ezen utóbbi ítéletek tudományos jogosultságát tagadták az értékkéletek ellenzői. Kétségtelen, hogy a tudományban nincs helye olyan ítéleteknek, amelyek nem objektív elégséges indokokból, hanem irracionális, személyi mozzanatokból fakadnak. Ennyiben igazuk volt *Gottl* szerint az értékkéletek ellenzőinek. Ebből azt az elhamarkodott következtetést vonták, hogy a tudománynak egyáltalán nincs köze a politikai célkitűzéshez. Az értékkéletek hívei pedig egyrészt etikai alapon akartak értékelni, másrészt egyenesen a célkitűzést tekintették tudományos feladatnak. A két felfogás közt a helyes *középutat az alakulatelmélet jelöli ki*. Ez u. i. feltárja a társadalmi alakulatok létalapját, amelyből végcéljuk következik, ami élelendületük lehető fokozása. Az alakulatelmélet ily módon megállapíthatja, hogy valamilyen célkitűzés az alakulat élelendületét mennyire fokozza, ami helyességének a mértéke. Miután az ilyen ítéleteknél az alakulat *léte* a döntő, azért ezeket *Gottl ontológiai értékkéleteknek* nevezi. Egyidejűleg azonban figyelembe kell venni, hogy a gazdaság a népközösség szolgálatában áll. Ezért a célkitűzés helyességének fokát végső fokon a népközösség létkövetelményei szabják meg. Az erre vonatkozó ontológiai értékkéletek egyúttal az *élethelyesség* szempontjait is figyelembe veszik.⁷⁵

Gottl rendszere egyrészt *biologisztikus* tendenciája, másrészt *politikai* jellege miatt a német gazdasági iskolák közül a nemzeti szocializmus ideológiájának követelményeit legjobban megközelíti, s ezért annak szellemében leginkább továbbfejleszthető. Ily módon a legújabb német módszervitában, amelynek tárgya, hogy mennyiben politikai tudomány a közgazdaságtan, vezető szerepet visznek a *Gottl*hoz közelálló közgazdászok, főképp: R. *Bethke*,⁷⁶ E. *Egner*⁷⁷ és G. *Weippert*.⁷⁸

⁷⁵ v. *Gottl-Ottlilienfeld*, F.: Wirtschaftspolitik und Theorie 122. o. és köv. o.

⁷⁶ Objektivität und Weltanschauung. Finanzarchiv. 4 k. 1936/37. 50. o. és Lebendige Wissenschaft. Tübingen, 1937.

⁷⁷ Möglichkeit und Aufgabe einer deutschen Volkswirtschaftslehre. Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft 97. k. (1936) 75. o. és Blüte und Verfall der Wirtschaft, Leipzig, 1936.

⁷⁸ Vom Werturteilstreit zur politischen Theorie. Weltwirtschaftliches Archiv. 49. k. (1939). 1. o. és Daseinsgestaltung. Leipzig, 1938.

Ezek közül *Weippert* magaslik ki, aki *Husserl* fenomenologikus és *Haidegger* egzisztenciális bölcséletének hatása alatt *M. Weber*, *Sombart* és *Gottl* gondolatainak bizonyos szintézisét törekszik megvalósítani, amely a közgazdaság történeti, társadalmi és politikai vonatkozásait egyaránt figyelembe veszi.

*Weippert*⁷⁹ élesen szembefordul a klasszikus közgazdaságtan és a tiszta okonomia elveivel. Ezek szerinte merő gondolati fikciókból, modellekből állnak, amelyek a gazdaság legfontosabb alapvonásától, a társadalmi alakulatokkal való kapcsolattól elvonatkoznak. Ilymódon a közgazdaság személytelen erők mechanikus egymásrahatásának, *Hegel* szerint a társadalom *asztronómiájának* a képét mutatja, amiből, ha valóságosnak tekintjük, szükségszerűen következik a *liberális* gazdaságpolitika. Az ilyen tévedések elkerülése végett az elméletnek csak olyan absztrakcióból szabad kiindulnia, amely a valóság *minden lényeges* vonását magába foglalja. Erre törekedett a német történeti iskola, azonban célját nem érte el, mert a történetiség lényegét, mint az *emberi lét* megnyilatkozását nem ismerte fel. Az emberi lét alapvonása pedig, mint a történet feltárja, hogy csak életegységekben bontakozik ki, amikor tevékenységének főcélja az ezek fenntartásáról való gondoskodás. Ez egyúttal a *politikai* mozzanat lényege. Tehát az életegységet képviselő alakulatokból kell az elméletnek kiindulnia, akkor egyidejűleg történeti és politikai jellegű lesz. Ennek felismerése *Gottl* nagy érdeme. Az elmélet *politikai* irányban való kiépítését a megértés módszere teszi lehetővé. E célból csak végig kell menni azon az úton, amelyet az értelmező tudomány megnyitott. Ennek betetőzése a politikai gazdaságelmélet. Ezt *M. Weber* és *Sombart* nem ismerték fel, mert az újkori *szekularizált* tudományoszmény hatása alatt nem használták ki a megértés összes lehetőségeit. Ez u. i., nincsen a lélek racionális szférájára korlátozva, hanem felöleli a lélek összes, irracionális rétegeit. Az itt szerzett *belső* tapasztalat a logikai formát csak mint kifejező eszközt használja. Ezzel még nem lépünk a metafizika területére. *Sombart* felfogása szerint pl. a porosz állam immanens lényegét, illetőleg jelentésalkatát a megértés feltárhatja, viszont már a metafizika körébe tartozik, ha az állam lényegét, illetőleg jelentésalkatát általában kutatjuk. Ez nyilvánvalóan a megértés önkényes korlátozása.

Ha azonban a *belső* tapasztalat korlátozását elejtjük, akkor a társadalmi valóság legmélyebb lényege, végső jelentésalkata is hozzáférhetővé válik a megismerés számára. Ezt *Weippert* ugyan továbbra is tudományos jellegűnek minősíti, de *elismeri*, hogy ez rendkívüli erőfeszítést követel. Ezzel

⁷⁹ Die Wirtschaftstheorie als politische Wissenschaft Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft. 97. k. (1936). 29. o.

kapcsolatban azonban *Torggler*⁸⁰ helyesen állapítja meg, hogy a megértés ilyenkor mégis más természetű, mint amilyen a *Sombart*-féle, közel áll az ú. n. *fenomenológiai* szemlélethez, amelynek tudományos és objektív jellegét *Husserl*⁸¹ igyekezett kimutatni. A megértés ilyen kiterjesztése, ha azt nagy nehézségei dacára sikerül megvalósítani, feltárja előttünk a véletlen járulékoktól mentes belső lényegét, amely immanens értékmozzanatokat is tartalmaz. Ezekből a *kellő* leolvasható. Az igazi lényeg u. i. a hozzátartozó kellő nélkül nem képzelhető el. A *lét lényege* egyszersmind a *helyes lét követelményeit is magában rejt*. Tehát a társadalmi együttélés lényegének ismerete megadja az annak alakításánál érvényesítendő, a lét-helyességnek megfelelő irányelveket. Ez kölesönöz a gazdaságelméletnek politikai jelleget. Ezért van szükség a gazdasági *lényegtanra* vagy *ontológiára*, ami az ú. n. időtlen elmélet. A gazdaság lényegének ismeretében elháríthatjuk a gazdaság *létellenes* fejlődését. Ez bekövetkezik mindenkor, ha a gazdasági alakulatok önállósulnak, elszakadnak az együttélés szövődékéből és csak a gazdasági ész követelményeihez alkalmazkodnak. Ez hatalmasodott el széles körben a kapitalizmus kibontakozása során. Az ilyen létellenes gazdasági fejlődés megakadályozására a klasszikus, illetőleg hagyományos közgazdaságtan nem alkalmas, mert éppen a gazdasági mozzanat izolálásán alapszik, ami a bajt okozta. Ezt csak a történeti-politikai elmélettől várhatjuk, amely a gazdasági élet összes, a léthetységhez szükséges vonatkozásait figyelembe veszi.

Gottl és iskolájának kétségtelen érdeme, hogy a közgazdaság és a társadalmi élet, továbbá a politika szoros kapcsolatát több oldalról megvilágította, egyidejűleg rámutatott a tiszta elmélet racionális konstrukciói és az élet valósága közötti távolságra. A tiszta oekonomia kritikája során azonban az *ellenkező* végletbe sodródott, amennyiben a hagyományos elméletet pusztán racionális sémának, merő fikciónak, gondolati modellnek minősítette, ami szerinte az élő valóságtól csak eltávolít és félrevezet. Ezért azután a *Gottl*-iskola⁸² óvakodik a racionális elmélet kiépítésétől és ehelyett csak az élet irracionális és világnézeti vonatkozásaival foglalkozik, úgyhogy az elmélet helyét mindinkább a politikai világnézet foglalja el. Ilymódon a *Gottl*-féle irányban a *sajátos* gazdasági mozzanatok a filozófiai és politikai tartalom mellett teljesen háttérbe szorulnak, még jobban mint *Spann* univerzalisztikus

⁸⁰ Vom Wesen der wirtschaftlichen Entwicklung. Schmollers Jahrb. 66. k. (1942) 431. o.

⁸¹ Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie. 3. kiad. Halle. 1928.

⁸² L. különösen: Gegenwartsfragen der Wirtschaftswissenschaft. Herausg. H. Hunke und E. Wiskemann, Berlin, 1939.

iskolájában. A gazdasági élet politikai irányítása pedig, mire a *Gottl* iskola oly nagy súlyt helyez, nyilvánvalóan a *sajátos* gazdasági összefüggések ismeretében lehet csak eredményes, ami a hagyományos gazdaságelmélet gyakorlati fontosságát bizonyítja. A *Gottl*-iskola azonban csupán a *célkitűzés* problémáit vizsgálja, a megvalósítás *eszközeivel* nem foglalkozik.

* *

10. Érthető tehát, hogy a *Gottl*-féle iránnyal szemben visszahatás jelentkezett, amely a sajátos gazdasági törvényszerűségek kutatása, azaz a tiszta oekonomia, német elnevezéssel: a *formális elmélet* szükségességét hangsúlyozza. Ez a jelenlegi német módszervitában az ellenzéki állásfoglalás azokkal szemben, akik a közgazdaságtant csak mint *minden* részében politikai tudományt hajlandók elismerni. A formális elmélet hívei közül kiemelkedik W. *Vleugels*,⁸³ aki a szembenálló felfogások összeegyeztetésére törekszik. *Vleugels* hangsúlyozza, hogy a *német* közgazdaságtudomány mindig többre törekedett, minthogy csak eszközöket szolgáltasson a politika számára. Ez a többlet — a jelenlegi módszervita tárgya — pedig nem egyéb, mint a közgazdaságtan etikai-politikai irányban való kiépítése. *Vleugels* ezért helyesli *Egner* és *Weippert* munkáit, amelyek a gazdasági lényegtan, illetőleg ontológia segítségével a gazdasági élet alakításának normáit akarják levezetni. Ő maga a közösséget tekinti az értékek forrásának, úgyhogy szerinte az emberi együttélés feltételeiből normák olvashatók ki. Ugyanakkor azonban továbbra is szükség van a formális elmélet instrumentális megállapításaira. Helytelennek tartja azonban, hogy *Weippert* az ú. n. racionális sémák elméleti jellegét tagadja, miután azokat csak fikcióknak, illetőleg modelleknek minősíti. Szerinte ezek épp úgy megérdemlik az elmélet rangját, mint az értelmező módszer jelentés-összefüggései. *Vleugels* itt azonban nem mutat rá arra, hogy a tiszta elmélet racionális sémái is a megértés eszközei, amelyek a merőben racionális jelentés-összefüggés megragadására szolgálnak. Ilyenek létezése a kapitalizmus erősen racionális jellegéből származik. Viszont a történeti ideáltípusok irracionális tartalmú jelentések megértésére alkalmasak. Mint láttuk, a kapitalisztikus gazdaság ideáltípusos elméletének racionális jellege szintén *történeti* sajátosság, tehát a racionális sémák is a történeti megértés eszközei gyanánt tekinthetők, és így nem függetlenek a történeti valóságtól, mint azt *Weippert* állítja. Semmi tárgyilagos ok nincs tehát olyan különleges, sőt lekicsinylő elbírálásukra, mint

⁸³ Was heißt Theorie? Jahrb. für Nationalökonomie und Statistik. 153. k. (1941) 30. o. Továbbá: Zur Gegenwartsfrage der deutschen Volkswirtschaftslehre, Jena, 1939.

Sombart és *Weippert* teszik. *Vleugels* a formális, időtlen elmélet körét csak a határhaszon elméletnek az egyéni gazdálkodást szabályozó tételeire korlátozza. A csere-folyamatok, a forgalmi gazdaság már szervezeti problémákat vetnek fel, amelyek a történeti elmélet körébe tartoznak.

Míg *Vleugels* az időtlen elmélet körét igen szűkre szabja, addig *H. Peter*⁸⁴ és *G. Weisser*⁸⁵ úgyszólván az egész tiszta oekonómiát annak tekintik. Az értelmező módszer szerepét abban látják, hogy az a tiszta elmélet *üresen* hagyott kereteit történeti és társadalmi anyaggal kitölti; így pl. a szükségleteknek a tiszta elmélet által nem tárgyalt rangsorát megállapítja. A megértő módszernek különösen a gazdaságpolitikai célok és a történeti alakulás vizsgálatánál van szerepe, ezért a gazdaságkutatás nélkülözhetetlen eszköze különösen az irracionális mozzanatok vizsgálata céljából. Ezek nem hozzáférhetők a diszkurzív, racionális módszer számára, hanem csak a szemléletes ideáltípusokkal közelíthetők meg. Ezért a történeti-szociológiai gazdaságelmélet nem képez *zárt* logikai rendszert, mint a racionális modellekkel dolgozó tiszta elmélet.

A jelenlegi német módszervita során a tiszta elmélet hívei kezdetben inkább kisebbségben voltak, legújabban a helyzet azonban megváltozott, amiben oroszánrésze van *Eucken*⁸⁶ munkásságának, aki a gazdaságelmélet és történet között fennálló szakadékot akarja áthidalni olymódon, hogy az elmélet ideáltípusait alkalmazza a történeti gazdasági rendek megismerésére. Ezzel ugyan nem öleli fel a jelenlegi módszervita politikai problematikáját, hanem csak a *Menger—Schmoller* közötti ellentét síkján marad, mégis a hagyományos elmélet történeti vonatkozásban való használhatóságának kimutatása a politikai módszerharc szempontjából is nagy jelentőségű.

Eucken szerint a közgazdaságtan első főproblémája a mindennapi gazdasági élet összefüggéseinek a magyarázata; ezzel foglalkozik a klasszikus, illetőleg a hagyományos elmélet. A gazdasági élet azonban a mindenkor történeti gazdasági rend keretei között folyik le. Míg a természet rendje egy és változatlan, addig a gazdasági rend sokféle és folyton változik. Ez a második főprobléma, amelynek elméleti tisztázása a történeti irány feladata. E két főprobléma vezet a közgazdaságtan nagy antinómiájára; ennek megoldása *Eucken* célja. Az első főprobléma gondolati modellek alkalmazását, racionális analízist, a második viszont az egyedi étellel való együttérzést, szintézist követel megfejtéséhez, úgy hogy *ész és élet*

⁸⁴ Zur Selbstbesinnung in den wirtschaftlichen Staatswissenschaften. Finanzarchiv. 3. k. (1935). 267. o.

⁸⁵ Der politische Charakter der Wirtschaftswissenschaft. Finanzarchiv. 4. k. (1936/37) 619. o.

⁸⁶ Id. mű.

áll egymással szemben a nagy antinómia keretében. *Eucken* a második főprobléma tisztázását viszi előbbre jelentékeny lépéssel. Behatóan vizsgálja a gazdasági rend különböző fajainak felépítését és arra a nevezetes eredményre jut, hogy a gazdasági rend sokfélesége aránylag kevés alkotó elem: tiszta rendforma különböző összetételére vezethető vissza. Ezen tiszta rendformákat *M. Weber* nyomán ideáltípusoknak, illetőleg absztrakt modelleknek nevezi. Ezeknek két rendszerét dolgozza ki, az egyik a központilag irányított gazdaság, a másik pedig a forgalmi gazdaság fogalmi köre alá sorozható. A központilag irányított gazdaság négy alakját különbözteti meg a szerint, hogy mennyire teljes a központi irányítás. A forgalmi gazdaság különböző fajait a piaci verseny korlátozottságának különböző típusai (szabad verseny, részleges és teljes monopólium a kereslet és kínálat oldalán), valamint a pénzrendszer különböző alakjai jellemzik. *Eucken* itt csak felhasználja a korlátozott verseny modern kvantitatív elméleteinek⁸⁷ eredményeit, nem dolgoz ki új piaci alakzatokat, mégis nagy érdeme, hogy ezeket a gazdasági rend szerkezetének jellemzésére alkalmazza. Ezáltal egy olyan *morfológiai* rendszert dolgoz ki, amelynek a segítségével a gazdasági rend *történeti* változatainak felépítése a gazdaságelmélet számára hozzáférhetővé válik. Ilymódon lehetséges válik bármely konkrét történeti gazdasági rendet olyan kisszámú idealtípusos alkatelemre felbontani, amelyek egyúttal megmagyarázzák az illető gazdasági rend keretei között lezajló folyamatok sajátosságait. *Eucken* szerint ezzel a gazdaságelmélet és történet közötti ellentét áthidalása megvalósult, a nagy antinómia megoldása sikerült.

A közgazdaság és a történeti-társadalmi valóság jelen értekezésben tárgyalt problémakörét szem előtt tartva megállapíthatjuk, hogy *Eucken* ennek csak *kis* részében ért el előrehaladást, a problémák nagy részét fel sem vetette, nem hogy megoldotta volna. Ez részben arra vezethető vissza, hogy *Eucken* kiindulása főképp a *Schmoller*-féle történeti iránnyal való szembeszállás; ennek és folytatásának a hiányait akarja kiküszöbölni. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy *Schmoller* kutatásainak *társadalmi* vonatkozásait nem veszi kellően figyelembe. *Eucken* rendszerének éppen egyik legnagyobb fogyatéka, hogy a történeti elem mellett a társadalmi mozzanatok teljesen háttérbe szorúlnak. *Schmoller* egyik érdeme pedig, hogy *Dilthey* nyomán a történeti és társadalmi vonatkozásokat egyidejűleg vizsgálja. Ezért szerepel *Schmoller*-nél a politikai mozzanat problematikája is, aminek mellőzése *Eucken* munkájának igen súlyos hiánya, amit joggal ki-

⁸⁷ L. a szerzőtől: Korlátozott verseny és gazdaságpolitika. *Közgazdasági Szemle* 82. k. (1939) 388. o.

fogásoltak.⁸⁸ A történeti mozzanat *realisztikus* tárgyalása a közgazdaságtanban a társadalmi vonatkozások figyelembevétele nélkül lehetetlen. A gazdasági elmélet és a történeti valóság közötti távolság csak akkor szűnik meg teljesen, ha a gazdasági tevékenység *szociológiai* problémáit is *egyidejűleg* tisztázzuk az elmélet keretében. *Eucken* e problémákat könyvében nem tárgyalja és így rendszeréből a valóság igen lényeges elemei hiányoznak.

Eucken rendszerének másik súlyos hátránya a *megértés* módszerének elvetése. Ilymódon történeti szemlélete a *Dilthey* előtti színvonalra süllyed alá. *Dilthey*nél *Eucken* csak a relatívizáló tendenciát emeli ki, és nem látja meg a megértéssel kapcsolatos szellemtudományi problematikát. Éppen ezért már a nagy antinómia felállítása is kifogásolható. Az ész és élet ellentétének megállapításánál *Eucken* nem veszi figyelembe, hogy a megértés módszere a történeti-társadalmi valóság mélyebb megismerését teszi lehetővé, mint ez a természeti világban lehetséges. A megértés feltárja előttünk a társadalmi élet jelentésalkatát. *Dilthey* ugyan még a művészi intuíciónak eszközeit használja e célból. *M. Weber* azonban, mint láttuk, a megértés módszerét messzemenően racionalizálta, főképp az idealtípus segítségével. Ez a történeti-társadalmi valóság és az elmélet antinómiájának *igazi* megoldása. *Max Weber*nél ezzel kapcsolatban az idealtípus a megértés eszköze, míg *Eucken* ezt szem előtt téveszti és így nála az idealtípus sajátos szellemtudományi szerepét nem tölti be, hanem *csak* mint *gondolati modell* nyer alkalmazást. Ilymódon nem képes értékelni a történeti idealtípus, azaz a reáltípus használatát sem, amikor az gazdasági *stílusok* jelentésalkatának a meghatározására szolgál, s ezért elveti az erre irányuló *történeti* vagy *reáltípus* elméletet. *Eucken* egyáltalán nem látja a jelentésalkatok, illetőleg jelentés-összefüggések problematikáját, aminek megoldása a sajátos szellemtudományi feladat, hanem az elméletet csak mint racionális modellkonstrukciót tudja elképzelni a klasszikus hagyománynak megfelelően. *Eucken* rendszere *csak* a gazdasági rend *külső* szerkezetének vizsgálatára alkalmas, a *belső* jelentéstartalom, a rend szelleme így nem érhető el, ezt csak a megértés módszere teszi lehetővé. Ez a történeti vagy szemléletes elmélet feladata, amely tehát nem áll ellentétben *Eucken* morfológiai rendszerével, hanem azt lényeges vonásokkal kiegészíti. *Eucken* ezért tévesen gondolja, hogy az ő rendszere a történeti elmélet feladatát megoldotta. Erre továbbra is szükség van a gazdasági rend szerkezetének *Eucken* módszerével való megállapítása után, mert a gazdasági rend jelentésalkatát a maga kvalitatív egyediségé-

⁸⁸ A. Ammon: Nationalökonomie und wirtschaftliche Wirklichkeit. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, 153. k. (1941) 129. o.

ben, ami a történetiség lényege, csak a történeti vagy szemléletes elmélet tudja a megértés módszerével feltárni.

* *

11. *Eucken* munkájának főeredménye abban állapítható meg, hogy az általa használt morfológia segítségével a hagyományos elmélet és a történeti elmélet szorosabb kapcsolata érhető el, amit főképp a korlátozott verseny elméletének realiztikusabb jellege tesz lehetővé. Ez azonban csak egy első lépés a hagyományos elmélet és a történeti-társadalmi valóság teljes összeforrasztása irányában. Tovább juthatott volna *Eucken* ezen az úton, ha a sztatikai elmélet helyett a modern *dinamikai* gazdaságtanból indul ki. A dinamika iránt azonban nincs elég érzéke; valószínűleg ezért kerülte el figyelmét a történetiség számos lényeges vonása. Pedig a korlátozott verseny alakzatai, amelyekre *Eucken* rendszerét jórészt alapítja, szintén a dinamikai kutatás eredményei, ezek u. i. az ú. n. *mikrodinamikai* elmélet⁸⁹ körébe tartoznak. *Eucken* azonban éppen ezek dinamikai mozzanatait nem használja ki. Ha azonban a modern dinamikai elméletet vesszük alapul, mint ahogy ez a oekonometriai kutatás segítségével kidolgozást nyert,⁹⁰ akkor úgyszólván folytonos átmenetet teremthetünk a történeti kutatáshoz, mint ezt különösen *Schumpeter*⁹¹ munkája konkrét formában mutatja. A dinamikai elmélet és a történeti irány között a kapcsolat azért különösen szoros, mivel mindegyik alapproblémája az időbeli változás, csak az első annak inkább az általános és kvantitatív, míg a második az egyedi és kvalitatív mozzanatait vizsgálja.

A modern dinamikai elmélet a *kvantitatív* módszer jelentőségét is nyilvánvalóvá teszi, ami a legújabb *német* módszer-vitában egyáltalán nem részesült figyelemben. A modern gazdaságkutatásnak pedig egyik legfontosabb eredménye, hogy a dinamikai elmélet számos törvényét sikerült *számszerűleg* konkretizálni és statisztikailag *igazolni*. Ez a tény a közgazdaságtan idealtipikus törvényeit *új* megvilágításba helyezi. Ily módon kétségbevonhatatlanul beigazolódtott, hogy a gazdasági törvények *Sombart*, *Gottl* és *Weippert*, illetőleg a *német* közgazdászok nagy részének felfogásával ellentétben *nem* merő fikciók, gondolatképek, hanem a valósággal számszerűleg összemérhetők és így realiztikus jellegük empirikusan igazolható. M. *Weber*⁹² még az idealtipikus törvényt megkülönböztette a szigorú természeti törvénytől, amely számszerűleg érvényes a valóságban. Azóta a modern *fizikai* kutatás

⁸⁹ L. szerzőtől: id. mű.

⁹⁰ L. a szerzőtől: Konjunktúrakutatás. A mérnöki továbbképző intézet kiadványai XV. k. Budapest, 1943. 132. o.

⁹¹ Business Cycles, New York, 1939.

⁹² Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre 188. o.

kétségtelenné tette, hogy a természeti törvények is kivétel nélkül statisztikai törvények, amelyek csak valószínű, illetőleg átlagos értékek kiszámítását teszik lehetővé.⁹³ Ilymódon a természettudományi törvény és a szellemtudomány idealtipikus összefüggései között a különbség *lényegesen* csökkent. Már M. Weber⁹⁴ úgy definiálja az ideáltípust, hogy általa a valóság bizonyos elemei, árnyalatai mérhetőkké válnak. Éppen ezt valósítja meg *számszerű* alakban az *oekometrai* kutatás, a matematikai statisztika és a valószínűségelmélet módszerei segítségével.⁹⁵

M. Weber módszertani munkáinak a jelentősége a legújabb dinamikai kutatások szempontjából különösen abban rejlik, hogy a valószínűségi elmélet *minőségi* szempontjait jórészt szervesen magába foglalja. Láttuk, hogy a kauzális beszámítás Weber-féle sémája azon alapszik, hogy a valóságos eseményt egy másik, valószínűségi megfontolások alapján elképzelt lefolyással hasonlítja össze, amelynél a kauzális tényezők közül egyesek másképp működtek. Ilymódon az *objektív lehetőség* tana, a valószínűségelmélet ezen fontos fejezete, nagy jelentőséget nyer a szellemtudományi megismerés számára, úgyhogy ennek kvalitatív elveivel M. Weber⁹⁶ behatóan foglalkozik. Ezzel kapcsolatban M. Weber hangsúlyozza, hogy a vizsgált mozzanatok között fennálló törvényszerű összefüggések az objektív lehetőségek megítélése szempontjából nagy fontosságúak. Az objektív lehetőségi ítélet és a kauzális beszámítás éppen azon alapul, hogy a vizsgált tényt lehetőleg olyan alkatelemekre bontjuk fel, amelyek mindegyikének a más tényezőkkel való összefüggését ismerjük. Ezt a kvalitatív gondolati műveletet a statisztikai korreláció-számítás *számszerű* alakban konkretizálja. Segítségével u. i. valamely mérhető változás szétbontható az azt előidéző tényezők számszerűleg kifejezett befolyásaira, az ú. n. *regresszió-egyenlet* meghatározása útján, ami az objektív lehetőségek számszerű kifejezése.⁹⁷ A korreláció-számítás nem egyéb, mint a Weber-féle kauzális beszámítás kvantitatív megfogalmazása. A dinamikai elmélet ezen egyik legfontosabb eszközének *logikai* strukturája tehát teljesen *azonos* a szellemtudományi kutatás alapmódszerével. M. Weber⁹⁸ egyébként nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az objektív lehetőségi ítélet a meghatározás különböző fokozatait engedi meg. Nevezetesen eldönthető, hogy bizonyos tényezők befolyása *számottevő*, amíg másoké nem érezhető. E nélkül a

⁹³ L. a szerzőtől: id. mű. 32. o.

⁹⁴ loc. cit. 194. o.

⁹⁵ L. szerzőtől: id. mű. 31. o. és 42. o. és a köv. o.

⁹⁶ Objektive Möglichkeit und adäquate Verursachung in der historischen Kausalbetrachtung. loc. cit. 266. o.

⁹⁷ L. a szerzőtől: id. mű. 39. o.

⁹⁸ loc. cit. 284. o.

lényeges és lényegtelen tényezők egymástól nem volnának elválaszthatók. Megfelelő összehasonlítások útján az egyes tényezők befolyásának erősségi foka és így a lehetőségi ítélet valószínűsége legalább elvben megállapítható minőségileg. M. Weber maga megjegyzi, hogy a történeti kauzalitás a valószínűségszámítás gondolatmenetétől csak a számszerűség hiányában különbözik.

A dinamikai elmélet ideáltípusos összefüggései, miután lényeges mozzanataik kvantitatív természetűek, a valóság igen nagy pontosságú számszerű megközelítését teszik lehetővé, mint ezt a nagy *korreláció-együtthatók* objektív módon igazolják.⁹⁹ A valóságban azonban a számított értékekhez képest mindig mutatkoznak eltérések, amelyek részint minőségi befolyásoktól, részint rendszertelenül ható zavaró tényezők-től erednek. Ez utóbbiak további vizsgálatot rendesen nem igényelnek, az előbbiek azonban magyarázatot nyernek, ha a minőségi mozzanatokra is tekintettel vagyunk. E célból az ideáltípust történeti, illetőleg minőségi vonásokkal kell kiegészíteni, amelyek befolyása a kauzális beszámítás segítségével megállapítható. Ez esetben tehát a minőségi elemzés a kvantitatív vizsgálat kiegészítésére szolgált. Ha viszont a *történeti* elmélet problémáiból indulunk ki, akkor rendesen olyan ideáltípusokat kapunk, amelyekben a minőségi, egyedi vonások túlnyomóak; ilyenkor a kauzális beszámítás csak kvalitatív értelemben végezhető el. Sokszor azonban lehetséges az ideáltípust kvantitatív vonásokkal kiegészíteni; ily módon a korreláció-számítás módszerével a kvalitatív befolyások mértéke mintegy számszerű határok közé szorítható. Itt a kvantitatív vizsgálat egészíti ki a minőségi elemzést. A minőségi és mennyiségi kutatások tehát kölcsönösen támogatják egymást; a dinamikai és történeti elmélet között az átmenet teljesen szakadéknélküli és fokozatos.

Az objektív lehetőség valószínűség-elméleti struktúrája a dinamikai elméletet nemcsak a történeti, hanem a szociológiai elmélettel is a legszorosabb kapcsolatba hozza. M. Weber¹⁰⁰ szociológiájának u. i. egyik fontos alapelve, hogy valamely intézmény vagy rend fennállása azon objektív *esély* által nyer megvalósulást, hogy az egyének viselkedésükben alkalmazkodnak hozzá. Ezáltal egy bizonyos egyénnek mások viselkedésére vonatkozó következtetései, anticipációi határozott mértékű valószínűséget nyernek. A társas cselekvést ezek az anticipációk, illetőleg objektív esélyek nagy mértékben megszabják, miután ily módon bizonyos viselkedésekre racionális alapon számítani lehet. Természetesen a társas kapcsolatoknak ez csak az egyik komponense. Nyilvánvaló, hogy primitív tár-

⁹⁹ L. a szerzőtől: id. mű. 132. o.

¹⁰⁰ loc. cit. 421. o. és a köv. o.

sadalmakban a viselkedés racionális előreláthatósága csak igen szűk körre szorítkozhat. A civilizáció haladásával azonban a viselkedés racionálisan előrelátható esélyei mind szélesebb körökre terjednek ki. A kapitalizmus kibontakozása igen szoros összefüggésben áll azzal, hogy a gazdasági és társadalmi élet mind szélesebb körzetében az egyének viselkedésének *esélyei* racionális, sőt számszerű alapon meghatározhatókká válnak. Itt nem foglalkozhatunk ezekkel a gazdaságszociológiai problémákkal behatóan, csak rámutatunk arra, hogy az objektív lehetőség mozzanata a szociológiai kutatásban is igen fontos és általános módszertani jelentőséggel bír.

Befejezésül a szellemtudományi irány jelentőségét a közgazdaságtan szempontjából a következőkben foglalhatjuk össze: A német szellemtudomány és hisztorizmus nagy eredménye, hogy főképp *Dilthey* és *M. Weber* munkássága révén olyan sajátos módszert dolgozott ki, amely egyrészt különlegesen alkalmas a történeti-társadalmi valóság *egyedi* és *egyszeri* mozzanatainak tudományos vizsgálatára, másrészt annak *belső szellemi tartalmát* és jelentésalkatát objektív módon feltárja. Ezáltal a gazdaságpolitika célkitűzései és világnézeti vonatkozásai fokozott mértékben hozzáférhetőkké válnak a tudományos kutatás számára. A szellemtudományi irány, az egyoldalú természettudományi szemléletnek a történeti-társadalmi valóság vizsgálatában való alkalmazása ellen, mint visszahatás indult meg. Fejlődése során mind élesebben szembeállította a szellemtudományi módszert a természettudományi megismeréssel. Ilymódon az ellenkező végletbe esett, úgy hogy számos képviselője a hagyományos elméletet puszta fikciónak, a törvénykutatást céltévesztésnek minősítette. Ezzel az ugyancsak *egyoldalú* állásponttal szemben kimutattuk, hogy a *M. Weber* szellemtudományi rendszere és a hagyományos gazdaságkutatás legmodernebb fejleménye, a dinamikai elmélet között nincs semmiféle ellentét, ezek kölcsönösen kiegészítik egymást és hézagmentesen illeszkednek egymáshoz.

Egyidejűleg hangsúlyoznunk kell, hogy a szellemtudomány a közgazdaságtantól függetlenül is az újabb német bölcsélet hatása alatt kénytelen lett ráeszmélni egyoldalúságára. Nevezetesen a német idealizmus romantikus iránya újabban erősen előtérbe nyomult, úgyhogy valósággal egy *neoromantikus* mozgalomról beszélhetünk.¹⁰¹ Ez az *életet* tekinti a legfőbb valóságnak, azt élesen megkülönböztetve a szellemtől. Ezzel kapcsolatban egyenesen az élet és a szellem *antagonizmusát* hangsúlyozza; az élet szerinte ugyanis a valóság legmélyebb ösztönös és irracionális rétegeiből fakadó erőket foglalja magában, míg a szellem csak ezek lecsapódását képezi és

¹⁰¹ Bizonyos mértékben ez *Spann* műveiben is érezhető, bár nála a hegeli hatás erősebb.

így tudatos és racionális jellegű.¹⁰² A szellem egyoldalú művelése ezért eltávolít a legmélyebb valóságtól és elsorvasztja az életet.¹⁰³

Ezek az újabb bölcseleti áramlatok szükségessé tették az emberi *élet* teljességének, tehát nemcsak szellemi oldalának a figyelembevételét. Ez a főproblémája *Heidegger* és *Jaspers* egzisztenciális filozófiájának, amely a *Gottl*hoz közel álló fiatalabb közgazdászokra, különösen *Weippertre* irányító hatást gyakorolt. Ilymódon fokozatosan kialakul egy modern *anthropológia*,¹⁰⁴ mint a szellemtudományok alaptana, aminek szükségességét már *Dilthey* is hangsúlyozta. Ennek eddig legfontosabb megállapítása szerint az ember lényege, hogy két világban él, egyaránt tartozik a szellem és a természet világához. Ez a ket-tősség, illetőleg feszültség megnyilvánul az emberi lét minden vonatkozásában és ez kölcsönöz neki *dinamikus* jelleget. A szellem tehát a történeti-társadalmi valóságnak csak az *egyik* oldala s ezért a szellemtudományi kutatás egymagában *nem* elegendő a közgazdaságtan lehető legrealisztikusabb kiépítéséhez.

Theiss Ede

¹⁰² *Gottl* műveiben ezen felőlgás hatása alatt nyomul az *élet* előtérbe; többek közt ezért választja el a társadalomtudományokat a szellemi tudományoktól.

¹⁰³ L. *Klages*: Der Geist als Widersacher der Seele, 1—3. k. Leipzig, 1929—1933.

¹⁰⁴ W. *Sombart*: Versuch einer geisteswissenschaftlichen Anthropologie. Berlin-Charlottenburg, 1938. Továbbá: W. *Vleugels*: Auf dem Wege zur Lehre vom Menschen als wissenschaftliche Grundlegung der Geisteswissenschaften. Jahrb. für Nationalökonomie und Statistik, 151. k. (1940) 625. o.

Kereskedelemtörténeti irodalmunk tárgya.

A közgazdasági életnek, a gazdaságpolitika gyakorlati vetületének talán egyetlen ága sincs oly szoros kapcsolatban a multtal, mint a kereskedelem; talán seholsem érvényesül oly erősen a mult hagyománya, mint a kereskedelmi összeköttetések kibontakozásánál. Különösen kifejezésre jut a multnak és jelennek szoros kapcsolata a külkereskedelem síkján, mely eltérő termelési területeket fűz össze és egy-egy történeti korszak folyamán az árukieserülésnek olyan formáit kristályosítja ki, melyek hatásukat nemzedékek hosszú során át éreztetik. Ezen a vonalon a mult eredményei talajul szolgálnak a jövő kibontakozására s a jelen nem egyszer csupán a mult célkitűzéseinek megvalósítása a jövő érdekében. A kereskedelem történeti fejlődése folyamán személyek változnak, megoldások módosulnak, de a lényeg: a kicserélendő, eladandó vagy behozandó anyag maga állandó marad.

A jelen és a mult szoros összefüggésének ismeretében szép feladatot teljesítene akár a *Magyar Közgazdasági Társaság*, akár a *Kereskedelmi és Iparkamara*, ha a kereskedelem-történet irodalmi fejlődését kidolgoztatná s ezzel lehetővé tenné, hogy bárki is megismerje azokat a problémákat, melyek a történeti idők sodrában a gyakorlati gazdaságpolitikuskokat érdekelték s melyekből egy-egy kor gazdaságsszemlélete kialakult. A kereskedelem mindenkor szoros kapcsolatban állott az államok vámpolitikájával, a termelő rétegek társadalmi helyzetével, a kereskedő elemek faji képességeivel. Ennek megfelelően a kereskedelem történeti irodalmának vizsgálatánál figyelemmel kell lennünk az egyébirányú gazdasági művekre is, elsősorban az útleírásokra. Alábbi tanulmányunkban rá akarunk mutatni azokra a legfontosabb munkákra, melyeket a kereskedelem-történeti irodalom problematikája kapcsán kiemelendőnek tartottunk.

Sajátos vonása a magyar kereskedelem-történeti irodalomnak, hogy, az élet egyéb ágaival szemben, az elmúlt századokban fejlődéstörténeti kérdéseket tárgyaló munkákat nem termelt ki. Ennek a jelenségnek magyarázatát abban látjuk, hogy Magyarországon csak a XIX. század közepén kezdett a kereskedőosztály kialakulni; mindaddig egy-egy város gyor-

san változó kereskedőcsaládairól volt szó, akiknek nem volt gyökerük, mert legfőljebb a harmadik nemzedékben már elhagyták apáik hivatását s más életvonalon kerestek érvényesülést. S kialakult kereskedőosztály nélkül nem volt táptalaja a hagyományok ápolásának. Mert a hivatástudat a hagyománytisztelet kifejezője, emiatt csak öntudatos kereskedőréteg feltűnése teremthette meg a magyar kereskedelemtörténet multjával foglalkozó irodalmat.

De ettől függetlenül a XIX. század előtti kereskedelmi irodalom egyes termékeiben is helyet találtak a mult problémái, különösen a gyakorlati utasításokban, melyek legtöbbször történeti példákra hivatkoztak. Azokban a korokban a történelem valóban az élet mestere volt s ami nem talált igazolásra a multban, arra az adott kor emberei nem szerettek gondolni. Éppen ezért mi is kiterjesztjük figyelmünket a gyakorlati kereskedelem egykoru irodalmára, eltekintve attól, hogy az egyes részletkérdések feltárásnál az általunk figyelembevett munkák áttanulmányozása feltétlenül szükséges. A könyvek bibliográfiai utalásait megtaláljuk — egy kettőtől eltekintve — *Dóczy—Bakács—Wellmann* nagyszerű kiadványában *Bibliographia oeconomica Hungariae* I. kötet, (1934, Budapest), majd az 1805—1830. évek közötti irodalom felsorolását *Dóczy—Bakács—Gerendás* szerkesztésében megjelent II. kötetben (1938, Bpest).

A XVI—XVII. század kereskedőit a kereskedelmi számvitel problémája érdekelte legjobban. A páduai születésű *Julius Caesar* (Páduai) *Arithmetica Practica* című műve dolgozta ki ennek feladatkörét. Két századon keresztül ez a mű volt a legjelentősebb s 1653-ban megjelent első kiadása után 1779-ig 22 kiadást ért meg s terjesztette szerző rendszerét német, latin, magyar, szlovák nyelven. Az azonkori könyvelés technikáját, a kalkulációs elveket foglalta egybe s jelentőségében legfőljebb *J. Savary* francia tudós *Parfait négociant*-jával lenne összehasonlítható, amely egész Nyugat-Európában használatos volt. Közkelettsége messze túlszárnyalta a hasonló tárgyú magyar munkákat s teljesen háttérbe szorította az 1614-ben Debrecenben kiadott hasonló című könyvvel szakszámunkat, nemkülönben az utána e problémakörből megjelent műveket, melyek közül ki kell emelnünk a kassai származású *Ónádi János: Practica Algorithmi Erotemata Methodica* (1693, Kassa) című könyvét.

A XVII. század végén már napvilágot látott egy olyan munka is, mely kifejezetten a kereskedők helyzetéről, feladatairól és jelentőségéről értekezett. Szerzője *Szentmártoni Bodó János* volt s művének címe: *Az tisztas és nemes kalmároknak avagy árus embereknek illendő ditsireti* (1690, Lócse). Azután hosszú időn keresztül hallgatott az irodalom a keres-

kedelemről. 1749-ben Eperjesen adta ki könyvét *Fucker Andreas*, maga is kereskedő, *Montium vitiferorum... geographica repraesentatio* címen s ebben felsorolja a tokaji, mádi, tarcali, tályai bortermelést, annak külföldi értékesítésére irányuló törekvéseket és a kivitel lehetőségeit. Ugyanebben a korszakban egy angol utazó *Douglass Sylvester* a *Philosophical Transactions* 53. kötetében értekezik a tokaji borról, rámutatva a kivitel módozataira, követelményeire és eszközeire. *Bartling C. S.*: *Erster Brief über die Donau Commerz—Schiffart* (1768, Wien) a Duna-Fekete tengeri hajózás érdekében szállt síkra s ezzel kapcsolatban a Balkán felé irányuló magyar külkereskedelem problémáit boncolgatja. Hasonló tárgykör érdekli *Gottschling Paul Rudolf* személyét is, amikor *Betrachtung über die Handlung und Oekonomie des Grossfürstentums Siebenbürgen* (1776) címen Erdélynek a román államokkal s Magyarországgal való kereskedelmi kapcsolatait részletezi. Kiemelkedik korának irodalmi anyagában *Szinnyei-Merse József*: *Observationes commerciales* (1784) című könyve, mely elsősorban a Felvidék kereskedelmi arcát rajzolja meg. A külkereskedelem fokozásáról, a lehetőségek teljes kiaknázásának szükségességéről értekezik *Weinbrenner József*: *Patriotisch gemeinter Vorschlag stb.* (1781, Wien) című könyvében. De rajta kívül másokat is érdekel ez a feladat, melynek megoldása a szakirodalom véleménye szerint egész Magyarország kereskedelmét fellendítené s hozzájárulna az ország polgárságának meggazdagodásához. Különösen *Tapolay* foglalkozik ezzel a gondolattal „*Considerationes de statu commerciali Hungariae*” (1790) című művében s mellette *Liedemann*: *Vorschläge der Aufhilfe der ungarischen Handlung* (1790) címen kiadott könyve. Kibővíti említettek munkásságát *Berzeviczy Gergely*, korának legnagyobb gazdasági szakembere, aki több könyvben is foglalkozik a magyar kereskedelem állapotával. Legnagyobb jelentőségre a „*De commercio et industria Hungariae*” (1797) című tanulmánya emelkedett, majd a későbbi években azok a javaslatok, melyek az északi magyar kereskedelem kapcsolatainak kiépítését tárgyalták. Állandóan foglalkoztatta egy rekompenzáción alapuló kereskedelmi rendszer kialakítása, melyben a magyar föld termékei Észak produktumaival volnának kicserélendők s ezzel az elgondolással messze megelőzte korát s ötletet adott annak a szemléletnek, mely a mai államközi kereskedelemben jutott diadalra. Fontossággal bírt e téren „*Die Erweiterung des nordischen Handels* (1814, Wien) című s a bécsi kongresszus elé terjesztett javaslata, mely később, 1817-ben magyarul is megjelent a Tudományos Gyűjtemény lapjain. Ugyanezt a tárgyat szélesíti ki egy másik tanulmánya „*Von dem nordischen Handel der österreichischen Monarchie*” (1816) címen.

Tölgendolásai azonban nem valósulhattak meg, mert a magyar termelés még nem érte el azt a fokot, hogy kivitelre nagyobb mennyiségben gondolhatott volna.

A magyar borkereskedelem köréből veszi tárgyát *Fuker Frigyes Jakab* Versuch einer Beschreibung des Tokayer Gebürgs (1790, Wien) című könyve, valamint a Beschreibung des Tokayer Gebürges (1801, Wien) című munkája, melyben a meggazdagodásra vezető utakat határozza meg. E két könyv jelentőségét emeli, hogy Bécsben jelentek meg s ezzel a magyar borkivitel propagandáját szolgálták. A borkereskedelem multja és akkori állapota különben több szerző tollát ihlette s közöttük a legkiemelkedőbb *Szirmai Szirmay Antal*, aki „Notitia historica, politica, oeconomica montium et locorum viniferorum comitatus Zempliniensis“ (1798, Kassa) címen felsorolta a borkereskedelem történetére vonatkozólag összegyűjtött adatait. Neki köszönhetők azok a megfigyelések, melyek a minőségi bornak a közönségestől való különválasztására érintő s még a XVII. századra nyúló intézkedéseket tárták fel, valamint a különböző fajiságú kereskedőknek a magyar borkivitelbe való bekapcsolódását megvilágító adatok. Külön tanulmányt szentelt ennek az utóbbi kérdésnek *Lécsy Antal* „Elmélkedés a görögökről, rácokról, macedoniai oláhokról, zsidókról s ezeknek kereskedéséről hazánkban“ (1818, Tudományos Gyűjtemény) címen. Megállapításai a kérdés jellemzésénél ma is nélkülözhetetlenek. A borkereskedelmen kívül a gabonakereskedés szempontjaira is rávilágít *Rumy Károly György*: Über die Beförderung des ungarischen Commerzes (1817, Ungarische Miscellen) című tanulmányában, mellyel jelentős mértékben hozzásegített az azonkori kereskedelem állapotának megismeréséhez. Megfigyeléseit kiegészíthetjük a *Patriotisches Wochenblatt für Ungarn* című folyóirat 1804. évi II. számában „Beitrag zur Geschichte des Handels der österreichischen Küstenländer“ cím alatt megjelent tanulmánnyal, melynek jelentőségét azzal húzzuk alá, hogy ez az első kereskedelemtörténeti értekezés. Túllépi a magyar föld kereteit *Kurz Franz* „Österreichs Handel in älteren Zeiten“ (1822, Linz) című nagyobb könyvében; Ausztria fogalma alá sorozza az örökös tartományok mellett Magyarországot is, tehát az osztrák császári korona jogara alatt élő területeket. *Bethlen Elek* gróf „Grundlinien zur Culturgeschichte Siebenbürgens, besonders im Rücksicht des Handel“ (Hormayr: Archiv für Geographie, Historie stb. c. folyóirat 1822. évi számában) című tanulmánya abból a szempontból is fontos, hogy a kereskedelemtörténetet első ízben foglalja a kultúrtörténet fogalomkörébe.

Külön ki kell emelnünk a magyar társadalomban felébredő érdeklődést, mely a kereskedelem minden ágával

szemben jelentkezett. Hangot ennek a társadalomszemléletnek az 1790/1791. évi országgyűlés 67. t. c. által kiküldött kereskedelemügyi bizottság jelentése adott; a jelentés a bizottság egyes tagjainak véleményét foglalta írásba. Az 1825/1827. évi reformországgyűlés nem mindenben azonosította magát a a korábbi diéta által kiküldött bizottsági tagok véleményével s ezért a 8. t. c. által egy újabb bizottság kiküldését rendelte el, amelynek jelentései ugyancsak ismeretesek. Hogy mennyiben használhatók fel a kereskedelem történetének megrajzolásához a jelentések, azt a szaktörténetírás majd egyes kérdések tárgyalása kapcsán megállapítja; kétségtelen azonban, hogy mentalitást fejeznek ki s az egyes szerzők felfogásukat minden esetben történeti adatokkal támasztják alá, ennél fogva nélkülözhetetlenek a kereskedelem-történeti bibliográfia megírásánál. A kiadványok között legjelentősebbek: *Elaborata Excelsiae Regnicolaris Deputationis in commercialibus articulo 67. anni 1791. ordinatae* (1826, Pozsony); *Protocullum subdeputationis commercialis* (1829, Buda). Ez elsősorban az örökös tartományokkal való kapcsolatokra szolgáltat adatokat. Majd *Opinio Excelsae Regnicolaris Deputationis... circa Objecta ad Deputationem Commercialelem relata* (1830, Buda). Ezek a tanulmányok mutatják, hogy a magyar társadalom az 1830-as években megérett a kereskedelem történeti értékelésére s hogy a reformkorban kezdett kibontakozni egy öncélú kereskedőosztály, mely ismerni akarta multját s tisztán igyekezett látni feladatait. S ha az *Allgemeine Handlungszeitung vom und für das Königreich Ungarn* címen megindult folyóirat mindössze két évig élt is, (1828—1829) a multa vonatkozó adatok összegyűjtése érdekében mozgalom indult meg s 1838-ban a Magyar Tudományos Akadémia is kifejezte ezt az érdeklődést azzal, hogy a kereskedelem-történet megírására pályázatot tűzött ki. Ezzel a pályázattal indult meg a tulajdonképeni magyar kereskedelem-történeti érdeklődés s amikor *Gyurikovits Antal* 1840-ben a Tudományos Gyűjtemény hasábjain „A magyar kereskedést illető emlékirások” címen arról értekezik, hogy új közvéleményt kell kialakítani s ezt azzal lehet elérni, hogy a kereskedelem megbecsülését fokozzuk, a kereskedők műveltségét emeljük s a történeti érdeklődést bennük felébresztjük, — már nem talált süket fülekre. Széchenyi István és Kossuth Lajos buzgólkodása is hozzájárult a kereskedők öntudatosodásához s hivatásérzetének fokozódásához. S ilyen talajban természetes, hogy a kereskedelem multja általános érdeklődést ébresztett.

A Magyar Tudományos Akadémia említett pályázatára *Horváth Mihály* még a negyvenes években megírta „Az ipar és kereskedelem története Magyarországon” című nagy munkáját, melynek első része a középkort ölelte fel, második része

pedig a XVI. századtól saját koráig tárgyalta a kereskedelem fejlődését. (Kiadva Kisebb Történeti Munkái II—III. kötet.) Természetes, hogy Horváth Mihály történelemszemléletében csak azok az adatok értékeltettek, melyek a kereskedelem tárgyi megnyilvánulásait érintették; abban az időben a kereskedelem története nem volt egyéb, mint a *kereskedés* története, a kapcsolatok kifejlődése és legfőljebb az árústatisztika alakulása. Munkája hosszú időn keresztül egyedül képviselte a magyar kereskedelem kibontakozását feltárni szándékozó könyveket s éppen az ő könyvének befejezettsége sokakban azt a véleményt ébresztette, hogy a magyar kereskedelem multja ismertetett fejezet, amellyel a továbbiakban foglalkozni nem kell. És valóban, a mult század második felében a kereskedelem történetére vonatkozólag kutatást senkisé is folytatott s aki erejét ennek a kérdésnek szentelte, az is inkább a kereskedők jogállásának fejlődéstörténetére volt kíváncsi, legfőljebb a kereskedőcéhek alakulását kísérte figyelemmel. Nem hiába hangzott el a Közgazdasági Társaság 1895. évi közgyűlésén az a vád, hogy „ezeréves multunk anyagi életének egyetlen-egy mozzanata, egyetlen-egy komolyabb problémája megoldva nincs”¹ s ebben a hiányban elsősorban kiemelkedő a kereskedelem történetének elhanyagolt volta.

Nem csoda tehát, ha tisztázatlanok voltak a feladatok, melyek a kérdés munkásaira várnak, ismeretlenek a módszerek, melyek a megoldást lehetővé teszik s a források, melyekből a kutatás kiindulhat. A kereskedelem történetét mindenki az *árúkészllet* történetének fogta fel s a háború előtt kiadott munkák legnagyobb részének problémaköre arra szorítkozott, hogy bemutassa: egyes országokba milyen árukat szállítottunk ki s ez a szállítás milyen utakon történt. Pedig *a kereskedelem-történet igazi feladata nem az árúk egyszerű leírása, hanem azoknak a társadalmi viszonyoknak feltárása, melyekből az árúcsere szükségessége kinő; az árúigényles története pedig arányban áll az emberi civilizáció fejlődésével.* A kereskedelem-történetnek ezek kapcsán fontos feladata az is, hogy fényt derítsen a forgalomban lévő árúk felhasználásának módjára, a kereskedői szervezetek megalakulásának belső és külső körülményeire, ezeken kívül az árúelosztás feltételeire, a kereskedelempolitika célkitűzéseire. Vizsgálnia kell alacsony fokon az egyes családok, majd magasabb szinten a városok, végül az államok életének megnyilvánulásait, tehát mindazokat a szempontokat, melyek a társadalom gazdasági tevékenysége kapcsán felmerülnek.

A magyar kereskedelem történetére vonatkozó újabb munkák ezeknek a módszertani elgondolásoknak jegyében

¹ Idézi Wellmann Imre: Mezőgazdaságtörténetünk új útjai. Dománovszky-Emlékkönyv, 1937. 664. lapon.

születtek meg, amikor a kutatás körét nemcsak az anyagra, a szállított cikkekre terjesztették ki, hanem, tekintettel voltak a gazdasági élet belső rugóira is. Az ebben a szellemben megírt dolgozatok közül különösen kiemelkedik *Szekfű* Gyula tanulmánya *Faji sajátosságaink a gazdaságtörténet világánál* (1922, Minerva) címen, amelyben azt a kérdést boncolja, hogy a magyarság termelői lelkülete milyen mértékben járult hozzá, hogy a külföldre szállított árúk mennyiségi statisztikája csökkent. Különösen érvényesült a gazdálkodás járatlansága és tunyasága a bor megőrzésének elmaradt voltánál, mely a magyar föld egyik legkiválóbb terményének messze vidékekre való szállítását csaknem lehetetlenné tette. Ez a körülmény idézte elő, hogy a kezdődő újkor legnagyobb kiviteli cikke elvesztette piacait s vele szemben Lengyelország fogyasztóinál diadalra jutott a moldvai bor. *Borotvás-Nagy* Sándor *Közgazdasági művelődésünk kezdetei* (1938, Budapest) cím alatt közzétett hatalmas munkájában felvilágosít arról a közgazdasági tevékenységről, mely a latin rendszerű tanítással és iskola-típusokkal szakító múlt századi reálisabb oktatás révén a társadalom mind szélesebb rétegeit ihleti s végül is a magyar közgazdasági műveltség fokozatos elterjedésére vezet; bemutatja nemcsak a kereskedelmi tevékenység vonalán, hanem az egész gazdasági rendszer keretében Széchenyi és Kossuth propagandájának hatására kiépülő gazdasági életünk célkitűzéseit a XIX. század második felében. Rávilágít a mind nagyobb számban megje'lenő munkák jelentőségére és arra, milyen megnyilvánulások tüntetik föl a magyar társadalomnak a kereskedelem iránti érdeklődését. A könyv visszanyúl a XVI. századig, mert fejlődéstörténetet tár fel s nem egy korszak szemléletére vet világot. Ebben a módszertani keretben e tanulmány *szerzője* a magyar társadalom kereskedő-szemléletét tárgyalja *A magyar kereskedőosztály kialakulásáról* (Új Magyar Múzeum, 1944. I.) című tanulmányában. Megvizsgálja azt a kérdést, hogyan alakult a társadalom felfogása a kereskedelemről, majd a kereskedőkről alkotott véleménye milyen változásokon esett át a középkortól a XVIII. századig. A középkor kereskedőellenes hangulatát a XVI. században felváltotta az a meggyőződés, hogy az államnak a kereskedelemből nagy haszna van; az állam gazdasági politikájában mind erősebben érvényre jut a fiscalitás szempontja, mely a rendi kiváltságok megszüntetését tűzi ki célul s természetes, hogy a kereskedelemmel foglalkozó nemesekkel szemben támogatja a hivatásos kereskedőket, akik külföldre irányuló szállításaiknál a vámot (harmincadot) megfizetik s minden téren hozzájárulnak az állami bevételek fokozásához. Az állam átvette a középkori városok politikáját s azok szellemében új felfogást alakított ki, melyben életet kapott a kereskedőosztály zsenge

gyökérzete, hogy a XIX. század második negyedére fává terebélyesedjék. Részletesebben ismerteti a kereskedelem-politika jegyeit *ugyanő*: A magyar állam kereskedelem-politikája és Lengyelország (Nouv. Rev. de Hongrie, 1944.) c. tanulmányában.

A kereskedelem szellemi hátterét vizsgáló tanulmányok mellett az egész magyar kereskedelem történetét mindössze két munka tárgyalja. Egyik *Belitzky János* A magyar gabonakivitel története (1932, Budapest), a másik a *szerzőtől*. A magyar kereskedelem története (1942, Budapest) címen látott napvilágot. Belitzky könyve a legrégebb nyomokon indul el s előadását 1860-ig vezeti. Fő érdeme, hogy nemcsak a gabonakivitel mennyiségéről tájékoztat, hanem mondanivalóit általános keretekbe állítva, arra is rávilágít, hogy milyen álláspontot foglaltak el a városok, az állam és a nemesség a gabonakivitel tekintetében. A városok a nemességgel természetesen ellentétes felfogást képviseltek, mert fogyasztóréteggként éltek, míg a nemesség a termelés szabadsága mellett az eladás korlátlanságát is biztosítani igyekezett. Az állam a kivitelbe csak a XVI. századtól kezdődőleg szólt bele, amikor a fokozatosan növekvő hadiszállítványok bizonyos korlátozásokat tettek szükségessé. És ezeknek a harcoknak időszakonként változó eredményei döntötték el a kivitel statisztikai képét. Belitzky táblázatok is közöl, melyek összehasonlító támpontul szolgálhatnak különösen a német kutatók számára. A szerző munkája a kereskedelem-történet minden ágát felöleli, de inkább a szempontokra mutat rá, mintsem kidolgozza azokat a kérdéseket, melyeknek részlettanulmányok a megalapozói. Szerző felfogása az, hogy a kereskedelem társadalmi tevékenység lévén, a kereskedelmi fejlődést a társadalomtörténet reflektorozza. Állam, társadalom, gazdaság: ez a három szoros kapcsolatban él egymással s elválaszthatatlan bármilyen irányú kereskedelmi tevékenység megítélésénél.

A részlettanulmányok, melyeknek hiányát fentebb már érzékeltettük, korszakok és problémák szerint tagolódnak. Ebből a szempontból is összefoglaló jellegű *Miskolczy István* A középkori kereskedelem története (1926, Budapest) című könyve, amely az európai kereskedelem útvonalait, tárgykészletét ismerteti, miközben bemutatja a kereskedői szervezkedések formáit, a céhek különféle válfajait. Nagyobb eredményeket kristályosított ki és önállóbb utakat taposott *Pleidell Ambrus* munkája A magyar várostörténet első fejezete cím alatt (1934, Budapest), mely Dopschnak arra a megállapítására támaszkodva, hogy a Karoling korszak civilizációja egyenes folytatása a római anyagi kultúra maradványainak, (Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit) kimutatja, hogy a honfoglalás idején, a X. században megtelepült magyarság

a római kori hagyományokból fennmaradt városemlekek körül gyökeresítette életét s a középkori magyar városok egy része magán viseli azoknak a hagyományoknak jegyeit, amelyek minden népvándorlás és háború ellenére is megmaradtak. Ezeknek a városoknak kövei között élet fakadt a régi nyomokon s a magyarság tartalommal, színekkel töltötte meg a romok kiserejű civilizációját. Különösen kiemelkedik ennek a munkának a jelentősége akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a német tudományos kutatások K. Schünemann munkásságára (Die Deutschen 12. Jh., 1922 és Die Entstehung des Städte wesens in Südosteuropa 1928) támaszkodva hangsúlyozták a német telepítések kizárólagos jelentőségét, miközben a magyar városfejlődés kibontakozását a német civilizáció eredményének tulajdonították. Pleidell bebizonyította, hogy a városi élet alapjai régebbi keletűek s középkori eredményei legfőljebb a jogfejlődés területén árulják el a német befolyást. Nagyon megszívlelendő eredményeket ért el éppen ebből a szempontból *Mályusz Elemér*: A magyarság és a városi élet a középkorban (Századok, 1944. évf. 36–62 lapok) című, módszerben is új elveket felvető értekezésében.

A lakosságot illetően általános az a vélemény, hogy a magyarság kereskedőelemekkel rendelkezett már ezekben a korai századokban is. *Fettich Nándor* A honfoglaló magyarság fémművészete (1937, Archeologia Hungarica XXI.) című könyvében arra nézve szolgáltatott adatokat, hogy a magyarság már a honfoglalást megelőzően hatalmas kereskedői tevékenységnek hódolt, miközben fémműves iparát Kelet-európa piacain elhelyezte. Ezt a gondolatot fejtette tovább jelen munka szerzője Kereskedelem és ipar Szent István korában (1938, Budapest) címen kiadott könyvében, melyben Magyarország XI. századi kereskedelmét világította meg. Kifejtette, hogy Magyarországgal a mai Németország nagyobb városai már akkor kereskedelmi kapcsolatban állottak s Magyarországon keresztül bonyolódott le a nyugat-keleti, valamint az észak-déli árúforgalom. Utóbbi különösen a rabszolgakereskedelem szempontjából volt fontos. De azonkívül a régészeti leletek arra a következtetésre is támpontot nyújtanak, hogy Magyarországból Danzig, Pozen és más városok is árúkat szállítottak. A szarvasmarha és a ló eladásában az egész magyar társadalom résztvett és ezeknek az árúknak exportja oly fokra hágott, hogy törvénnyel kellett szabályozni. Az árúelhelyezésben nemcsak egyes kereskedők vettek részt, hanem a legmagasabb társadalmi rétegek (comites) is s feltűntek már a hivatásos: *lucri causa* tevékenykedő kereskedők is, akik az eladások alkalmával kétszeres vásárilletéket (*tributum fori*) fizettek. Ennek a kereskedelmi forgalomnak tárgyalását tűzte ki céljául *Pleidell Ambrus* A nyugatra irányuló kereskedelem a közép-

korban (1923, Budapest) című másik munkájában, melyben a XII. századtól kezdve végigvezeti az olvasót a magyar réz, arany, só stb. kivitelének útjain. Tárgyalása kapcsán megismerjük a kereskedő városok árúpolitikáját, az árúmegállító-jog (Stapelrecht) érvényesítéséből származó harcokat, Bécsnek, Brünnek, Pozsonynak, Nagyszombatnak, Budának küzdelmeit egymással és a német városokkal szemben. A magyar városok érdekeit támogatták a magyar királyok is, közöttük elsősorban Károly Róbert, akinek gazdaságpolitikai koncepcióit *Hóman Bálint* fejtette ki A magyar királyság pénzügyi és gazdasági politikája Károly Róbert korában (1923, Budapest) című nagyszabású művében. Ez az Anjou-házból származott uralkodó egész államgazdasági rendszert épített ki, melyben azonban a városok önálló gazdasági tevékenysége nem korlátoztatott, sőt kereskedelmi vonatkozásban minden téren érvényesült a középkori autarkia előnye és hátránya. Károly Róbert megerősítette, sőt fejlesztette a magyar városok kiváltságait s ezáltal lehetővé tette oly mértékű kereskedelem kibontakozását, mely hatásaiban utódjánál, Nagy Lajosnál, mutatkozott meg legerősebben. Megteremtette a nyugatmagyarországi városok meggazdagodásának jogi előfeltételeit s uralkodása után teljes mértékben terebélyesedett ki a nyugat felé irányuló árúforgalom. Különösen a magyar arany- és rézkivitelnek volt nagy jelentősége. Elsőt *Kovács Ferenc* dolgozta ki A magyar arany világtörténelmi jelentősége és kereskedelmi összeköttetéseink a nyugattal a középkorban (1922, Tört. Szemle) című tanulmányában, melyből a nyugati kereskedők nagy áramlata tör felénk; *Paulinyi Oszkár* pedig A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége (1933, Károlyi-Emlékkönyv) címen értekezett s a címben foglalt tárgykört teljesen kimerítette. Munkájának különös színt biztosít az a körülmény, hogy az Európa XVI. századi gazdasági életében vezetőszererepre emelkedett Fugger-család is belekapcsolódott a magyar rézértékesítés feladataiba.

De nemcsak a réz és arany biztosította Magyarország számára Európa piacait, hanem ezek mellett textilárúk is nagy jelentőséggel bírtak az árúforgalomban. *Kovács Ferenc* Nyugat-magyarország árúforgalma a pozsonyi harmincadkönyvek alapján (1902, Budapest) című munkájában mind ezekre az árúkra felvilágosítást nyújt, tételenként sorolva fel a kivitel és behozatal tárgyait. *Ugyanő* továbbfejti ezt a kérdést egy másik munkájában, melynek Handelsverbindungen zwischen Köln und Pressburg im Spätmittelalter (1914) címet adta. Ebben az időben már a gabonakereskedelem is nagy jelentőséggel bírt Pozsony árúforgalmában s a város XV. századi kereskedelmének ez volt egyik legfontosabb kiviteli cikke, melynek nagy részét Köln vette fel és továbbította a német

városoknak. A német és magyar városok kereskedelmi kapcsolatai azonban nem fejlődhettek oly mértékben, mint azt az egymásrautaltság alapján feltételezni lehetne, mert az Ausztriával időnkint mutatkozó háborúk és viszálykodások kedvezőtlenül befolyásolták a forgalmat. *Vitéz Házy Jenő* Határszéli viszályaink az osztrákokkal a Jagellók uralkodása alatt (1931, Bécsi Történeti Intézet Évkönyve) címen kiadott értekezése ezekre a szempontokra mutatott rá, miközben a politikai viszonyok káros befolyását világította meg. Pedig a gabonakereskedelem nemcsak a magyar termelőréteg számára volt fontos, hanem a német fogyasztók körében nélkülözhetetlenné vált. Ebben a kereskedelemben Pozsony mellett Sopron jelentősége is mindinkább kidomborodott, mint azt *Sárközy Irén*: Sopron kereskedelme a középkorban (1933, Budapest) címen megírta; ez a munka is rámutat arra, hogy a XVI. sz. második felének katonapolitikai helyzete minden korábbi eredményt megsemmisített s a XV. sz.-ban meggazdagodott polgárság az újkorban meghódolt Bécs kereskedelmi fölénye előtt. Hasonló eredményt tárt föl szélesebb látókörben *Mályusz Elemér* Geschichte des Bürgertums in Ungarn 1927—1928, Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte) című értekezésében. Végül minden szempontot összegez *Kováts Ferenc*. Ungarn in der mittelalterlichen Grossraumwirtschaft Europas (1942 Bpest, Donaueuropa) című tanulmánya.

A középkori kereskedelem azonban nemcsak nyugat felé irányította a magyar föld árúit, hanem kapcsolatokat teremtett Itáliával, illetve az egyes olasz városokkal is. Ennek a délnyugati kereskedelemnek jelentőségét *Fekete Nagy Antal* ismerte fel és A magyar—dalmát kereskedelem (1926, Budapest) cím alatt ki is dolgozta. Magyarországnak a dalmát szigetekkel való politikai kapcsolatai természetesen maguk után vonták az árúk kicserélésének szükségességét és a dalmát kereskedők már a XIII. században felkeresték a magyar városokat, szállítottak a királyi udvarnak. A dalmát szigetek mellett az olasz városok bonyolították le a kereskedelmi forgalmat, amint azt *Husztai Dénes* Olasz—magyar kereskedelmi kapcsolatok a középkorban (1941, Római Magyar Intézet) címen bemutatta. A velencei, firenzei, genuai kereskedőkkel való kapcsolatok lendületére és élénkségére világít rá az, hogy IV. Béla király 1240. táján körülbelül egymillió mai pengő értékű szövöttárút és ékszert vásárolt egy velencei kereskedőtől. Ezek az összeköttetések továbbra is fennmaradnak s a tatárpusztítás csak nagyobb szükségletet teremt, de a kereskedés célkitűzéseit károsan nem befolyásolta.

Észak felé irányuló kereskedelmünk Lengyelország városait kapcsolta a magyar áruforgalomba. Ez nagyobb jelentőségre a magyar borkivitellel emelkedett a XVI. századtól

kezdve, de már a középkorban is megvolt s *Domanovszky Sándor*-nak a Szepesi városok árúmegállító jogát (1922, Budapest) tárgyaló munkája 1358—1570 évek közötti idők kereskedelmi összeköttetéseit boncolja. Különösen Kézsmárk és Lőcse játszottak jelentős szerepet ebben a hálózatban, de egymással folytatott küzdelmek az árúmegállítójogért mindkettőt visszadobták s régi jelentőségük romjai fölött messze kimagaslott a kassai Dóm gótikus tornyának vonzása.

A középkorban kialakult kereskedelmi irányok az újkorban is megmaradtak, tárgykészletük azonban természetesen bővült a termeléssel és a lakosság számának növekedésével együtt fellépő fogyasztással arányban. Magyarország földbirtokosai ékszerekben, finomabb szövöttárúkbán, prémekben mutatkozó hiányaikat Bécs, Velence, Brügge kereskedőinél szerezték be, olvassuk *Sinkovics István*: Európai műveltség a végvárak mögött (Századok, 1943. évf. 159. s köv. lapokon) című értekezésében. A nagyobb városok kereskedői ezeket az árúkat ugyancsak Bécsen és Velencén keresztül vásárolták meg, írja *Kerekes György* Polgári társadalmunk a XVII. században (Kassa, 1940) című könyvében. De az árúk fejében más cikkeket szállítottak, mint *ugyanő* Almásy István kassai kereskedő és polgár (1903) életéről szóló könyvében megmutatta. Mert a magyar föld nem egy terméke nélkülözhetetlen volt ebben az időben nyugat piacai előtt. Ezek közé tartozott elsősorban a szarvasmarha, melyet sokszor évi százezer példányszámban szállítottak Augsburg, Nürnberg és Bécs piacaira, mint azt *Takáts Sándor* Külkereskedelmi mozgalmak hazánkban I. Lipót alatt (1899, Magyar Gazdaságtört. Szemle) című tanulmányában, valamint *ugyanő* Rajzok a török világból című könyvében bebizonyította. Ezek a feldolgozások megvilágították egy magyar kereskedőréteg tevékenységét: a tözsérségét. A tözsérek (boum pulsores) az Alföld magyarfajú lakosaiból rétegeződtek s tevékenységük Békés, meg Csanád megye határaitól kezdve egészen a nyugati határokig behálózta az egész Magyarországot. *Szekfű Gyula* Magyar Történet-ének (III.—IV. kötet) lapjain megvilágítja társadalmi jelentőségüket s megrajzolja azt a sívár képet, amely a XVII. századi osztrák politika következtében bontakozott ki, amikor a magyar tözsérség kezéből az állam kivette a marhakivitelt s annak engedélyét különféle társaságoknak adományozta. A *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* című folyóirat hasábjain Takáts több adatot és tanulmányt közölt fenti tárgyban s amikor ezt a körülményt hangsúlyozzuk, egyben felhívjuk a figyelmet erre a folyóíratra, melynek csaknem minden száma tartalmaz kereskedelemtörténeti vonatkozó közleményeket.

A török hódoltság Magyarország kereskedelmi életét egy időre visszavetette. De az élet a politikai főhatalom változásá-

val nem állott meg, az emberek az új feltételekhez alkalmazkodtak s bármennyire is lesújtó volt a hatás, melyet erkölcsi és társadalmi téren a török megszállás jelentett, az áruforgalom haladt a régi nyomokon, hogy azok kiszélesítésével újabb piaclehetőségeket és beszerzési forrásokat kutasson. *Fekete Lajos* Le commerce de Bude au XVI. siècle (1938. Nouvelle Revue de Hongrie) címen közölte azokat az adatokat, amelyek a XVI. század második felében meginduló török—magyar árucseré útját és mennyiségi megoszlását érintik; kimutatta, hogy évenként több hajó haladt végig a Dunán s lefelé menet német, meg francia árukat szállított, hazafelé jövet pedig a török földek termelését hozta magával. 1571-ben pl. 482 hajó érkezett Budára s közöttük 14 tonnás sefinek is. Az árucikkek között búzát, rozsot, rizst, gyümölcsöt, találunk, melyek Törökországból jutottak s helyettük szövetek, posztók, süvegek kerültek a török birodalomba. Ugyancsak a török—magyar kereskedelem elveiről, valamint a debreceni magyar kereskedők török érdekelttségéről rajzol képet *Szabó István* A tokaji rév és Debrecen 1565/1567-ben (1933, Debrecen) című dolgozatában, de kiterjeszti egyúttal figyelmét az északi forgalomra is. A kereskedők lekötöttségére és vállalkozásaik mértékére jellemző, hogy nem egy esetben 60.000—100.000 forintos tételek is szerepeltek számláikon. Ebben a nagy török—magyar forgalomban, mint láttuk, a Duna játszotta a legnagyobb szerepet. A Dunának ez a jelentősége a további korokban is megmaradt s a XVII. század folyamán még határozottabbá vált. *Takáts Sándor* A dunai hajózás a XVI. és XVII. században (1900, Magyar Gt. Szemle) címen felsorolja azokat az adatokat, melyek a Dunán lebonyolított kereskedelemnek élénkségét, lendületét és nagy arányait igazolják.

Észak felé irányuló forgalmunk a török hódoltság korában jutott igazi jelentőségre. És ebből a szempontból a magyar bor volt a legfontosabb. A magyarországi bortermelés már a középkorban is eljutott Európa északi országaiba, de akkor még nem örvendett olyan általános jóhírnévnek, mint a XVI. századtól kezdve. A tokaj-hegyaljai bortermelés lendületes kiemelkedése, a minőségi borok különválasztása a közönségestől a legmagasabb udvari körök fogyasztását biztosították s ez a körülmény lassankint maga után vonta, hogy a lengyel társadalom minden rétege magyar bort vásárolt, elhagyva a moldvai, havasalföldi, francia és olasz, valamint görög borokat. Ennek a kérdésnek tanulmányozása első ízben *Divéky Adorján* nevéhez fűződik, aki Felsőmagyarország összeköttetései Lengyelországgal a XVI—XVII. században (1905, Budapest) címen kisebb munkában ismertetette a lengyel állam borvásárlásait; beszámolt a kereskedelem útjairól s a felsőmagyarországi városok, elsősorban Kassa, közvetítő szerepéről. Az ő adatait

egészítette ki a szerző: A lengyel állam kereskedelem-politikája a XVI–XVII. században és a magyar borkivitel (1934, Hóman-Emlékkönyv) című értekezése. Ebben azt mutatta ki szerző, hogy a lengyel állam Magyarországgal szemben egy sajátos kereskedelempolitikát valósított meg s ennek legfőbb célja a vámbevétel növelése. Ennek a célnak elérése érdekében Lengyelország — az egykorú irodalom, publicisztika befolyására — megtiltotta a lengyel alattvalóknak azt, hogy Magyarországot borvásárlás céljából felkeressék. Az a meggyőződés vezeti a lengyel politikusokat, hogyha a lengyel kereskedők helyben veszik meg a magyar bort, sokkal kedvezőbb feltételeket tudnak biztosítani, amellet a magyarok a vámot is megfizetik, mert nem élveznek semmiféle kiváltságot. A kérdés háttérét voltaképpen a nemesség társadalmi helyzete színezte: a nemesség ugyanis vámmmentességet élvezett s ezt nagy mértékben kihasználta szállításaival. Természetesen az uralkodó minden intézkedést megtett, hogy a vámjövedelmek ne csökkenjenek s lassanként elérte azt, hogy a kereskedelem kizárólag hivatásos kereskedők kezébe jutott. De ezek a hivatásos kereskedők többé nem lengyelek s nem is magyarok voltak, hanem elsősorban zsidók, majd görögök. Ennek a kérdésnek történeti kibontakozását olvashatjuk a szerző: Borkivitelünk Észak felé. Fejezet a magyar kereskedelem történetéből (1944, Kassa) című nagyobb művében. A borkivitel társadalomtörténeti háttérét, a termelők vertikális rétegződését (jobbágyok, városok, nagybirtokosok, állam) s a kereskedők faji megoszlását, valamint szociális eredetüket és helyzetüket mutatja be s közli a borkivitel mennyiségi statisztikáját. Munkáját a XVIII. század második felével zárja, mert az 1772. évben bekövetkezett lengyel felosztás a lengyel fogyasztórétegeket elfordította a magyar bortól, melynek ára az osztrák vámpolitika következtében oly magasra szökött, hogy azt csak a legjobb módú személyek vásárolhatták meg.

Ennek a lengyel kereskedelemnek középpontjában Kassa városa állott. A kassai polgárság a kereskedelemből gazdagodott meg, északi és nyugati összeköttetései biztosították, hogy az állandó politikai harcok és pusztító háborúk zivatarai között is előkelő helyet tudott magának biztosítani. Jelentősége oly nagy volt, hogy a XVII század publicisztikai és politikai irodalmában egyforma erővel talált hangot az a felfogás, hogy Kassa birtoklása egész Felsőmagyarország birtoklását jelenti. A kassai kereskedők életéről rajzol képet *Kerekes György* A kassai kereskedők életéből harmadfélszázad, (1913, Budapest) című könyve, melyből a XVII. század végétől egészen a legújabb korig megismerjük a város kereskedőtestületének, s a testület tagjainak működését. Még nagyobb jelentősége *ugyanannak* Bethlen Gábor fejedelem Kassán (1943, Kassa)

című nagyszabású könyve, melynek lapjai Bethlen Gábor bel- és külkereskedelmi koncepcióit tárják fel. Erdély hatalmas fejedelme, akinek kereskedelmi elgondolásait *Szekfű Gyula* Bethlen Gábor (1928, Budapest) életéről szóló műve is ismertette, vásárlási és eladási körét Magyarország határain túlra terjesztette s tevékenységének lendülete egy hatalmas rekompenzációs rendszer körvonalait álmolta át. S ha az álom megvalósulásig nem jutott, annak nem a fejedelem volt az oka, hanem a sajátos katonapolitikai helyzet, amely Magyarország és Itália közé iktatta a hódító török hatalmat.

Magyarország kereskedelmi tevékenysége tehát a török hódoltság korában jelentékeny volt s ennek okai között utalnunk kell az állandó háborúkra, melyek fokozottabban vették igénybe a szállító területeket. A háború igényt fakaszt, növeli a fogyasztást s ezen keresztül szélesíti a kereskedelem perspektíváját. S valóban, a részletkutatások azt az eredményt tárták fel, hogy a XVIII. században alábbhagyott a lendület. Ebben a korban a magyar kereskedelmi élet irányítását a m. kir. helytartótanács vette kezébe. Ennek gazdaságpolitikai működését *Ember Győző* jellemezte A m. kir. helytartótanács gazdasági és népvédelmi működése III. Károly korában (1933, Budapest) című munkájában. Megismertet a hatóság rendeleteivel, azzal a szándékkal, mely az egyes kereskedők személyi érdekeit összhangba igyekezett állítani a „közjó” ezenkori értelmezésével. Ugyanakkor levonja azt a szomorú tanulságot, hogy a magyar kereskedelem kifejlődését az osztrák hatóságok vámpolitikája mily erős mértékben gátolta. Kiszélesítve tárja fel ezt a kérdést *Eckhart Ferenc* A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában (1922, Budapest) című könyve, mely teljesen tisztázza a kérdést, hogy miért maradt Magyarország kereskedelmi élete oly alacsony fokon. Az osztrák politikának ugyanis az volt a felfogása, hogy Magyarország csak része az összmonarchiának (Gesamtmonarchie) s a rész-állam polgárai nem élvezhetnek nagyobb előnyöket, mint az osztrák örökös tartományok polgársága. Magyarországon minden kereskedelmi törekvés megbukott, részben, mert az irányító személyek visszaélései megdöntötték a bizalmat, másrészt pedig, mert a kiszállított árúk árát a fogyasztórétegek nem tudták megfizetni. Erdélyben 1703-ban akartak egy kereskedelmi társaságot életre kelteni, mint *Lukinich Imre* Egy erdélyi kereskedelmi társaság terve 1703-ból (1914, Századok) című értekezésében kimutatta. Bürokratikus nehézségek, az ügyintézés lassúsága, a vezető személyek megbízhatatlansága egyformán hozzájárultak a terv elszunnyadásához. Ami belőle megvalósult, szégyenteljes bukással vetette vissza a magyar kereskedelmi életet, mint ezt *Sinkovics István*-nak Esterházy Pál nádor és az erdélyiek

kereskedelmi társasága (1937, gróf Klebelsberg Kunó Történetkutató Intézet Évkönyve) működéséről szóló tanulmánya feltárta. Ebben a társaságban a zsidó Oppenheimer bérbevette az erdélyi sókereskedelmet, de a kincstár jövedelmének fokozása helyett a saját vagyonának növelésére használta fel a sómonopóliumot.

A kereskedésben résztvett elemek között ebben a korban jutnak nagyobb jelentőségre a görögök, akiknek tevékenységét *Schäfer László* A görögök vezető szerepe Magyarországon a korai kapitalizmus kialakulásában (1930, Budapest) címen kiadott tanulmánya tisztázta. A görög népelemek már a XVII. században feltűnnek Magyarországon, különösen Erdélyben s a kereskedelmet fokozatosan ragadják kezükbe s elsősorban a borkivitel területén munkálkodnak. A magyar törvények kiváltságokat biztosítanak részükre s ha egyes rendelkezések ellenük fordulnak is, kizárni őket nem lehet, mert tőkével rendelkeznek. Valóban az ő érdemük, hogy a korai kapitalizmus Magyarországon a XVIII. századra kibontakozhatott s *Lederer Emma* A korai kapitalizmus kérdéséhez (1937, Domanovszky-Emlékkönyv) címen kimutatta, hogy a XVIII. század előtti idő nem volt alkalmas a korai kapitalizmus jegyeinek kifejlődéséhez. Ezeken a nyomokon fejlődött a magyar kereskedelem s az egyes városokban megalakult kereskedőtestületek a század végén már szóhoz jutottak. A század végén, II. Lipót magyar király korában, nagy mozgalmak indultak meg a magyar kereskedelem fellendítése érdekében; ezeknek a mozgalmaknak az volt a céljuk, hogy a kereskedők részére tőkét biztosítsanak, a kereskedelem sajátos jogrendszerét a törvények is elismerjék s ennek érdekében kereskedelmi törvényszék, váltótörvényszék állíttassék fel; törekvéseik közé tartozott az is, hogy a nagykereskedelmet elválasszák a kiskereskedelemtől s nálunk is lehetővé tegyék a nyugaton kialakult szakkereskedelmet. Megismertet ezekkel a szándékokkal *Hofhauser Margit* munkája a Kereskedőtestületek mozgalma a magyar kereskedelem fellendítése érdekében a XVIII. század végén és a XIX. század elején (1930, Budapest) címen.

Ez a könyv vezet át a XIX. század kereskedelmi problémáival foglalkozó irodalomhoz. Sajnos, előre kell bocsájtanunk, hogy a század kereskedelemtörténete teljesen tisztázatlan fejezet. Egyes kérdésekről, inkább az Európában uralkodó általános irányelvekről tájékoztat *Balla Antal* könyve A legújabb kor gazdaságtörténete (1937, Budapest) cím alatt. A magyar fejlődés mozzanatai nagyon kis helyet kapnak. Több szempontot vet fel s részben eredményeket is közöl *ifj. Iványi-Grünwald Béla*: gróf Széchenyi István Hitel stb. című művének (1930, Budapest) kiadásához írt bevezetésében, melyben Széchenyi

kereskedelempolitikai felfogásának és törekvéseinek jellemzése közben a magyar társadalom magatartását ismerteti együtt az 1810-es és 1820-as évek kiviteli helyzetét tárja fel. Gazdag kép tárul elénk a XIX. század második felének állapotára vonatkozólag *Eckhart Ferenc*-nek „A magyar közgazdaság száz éve 1841—1941.” (Budapest) című könyvéből. Szerző nem a kereskedelem jellemzését tűzte ki céljául, de az egész közgazdasági rendszert tárgyalva, a magyar kereskedelem állapotát is ismerteti. Szomorúan tűnik ki művének az a tapasztalata, hogy 1873 után a magyar kereskedelmi és ipari vállalkozások visszaestek, mert „nem volt meg a természetes gazdálkodásból a pénz és hitelgazdálkodáshoz szükséges átmenet.” Amíg fenti munkák a közgazdaság gyakorlati kapcsolatait dolgozzák ki, addig a kereskedelem szellemi hátterét ismertetik *Schack Béla—Vincze Frigyes*: A kereskedelmi oktatásügy fejlődése és mai állapota Magyarországon (1930, Budapest) című könyvükben. Következtetések az elmúlt századok gazdasági eszményképeit is megvilágítják.

A magyar kereskedelem-történet problémaköréből azonban nem szabad kihagynunk azokat a munkákat, melyek a kereskedelem támogató vagy gátló tényezőit ismertetik. Ezek között a szaktörténetírást elsősorban érdekli a kereskedelmi úthálózat története. A Szent István korabeli kereskedelem a már említett munkákban feltárt adatokon kívül még olyan szerzőket is érdekelt, akik kifejezetten az utak problémakörével foglalkoztak. Különösen nagyjelentőségű ezen a téren *Gläser Lajos* értekezése, aki *Der Levantehandel über Ungarn im XI—XII. Jahrhundert* (1933, Ungarische Jahrbücher) cím alatt kimutatta, hogy a korai középkorban a magyar kereskedelem export és tranzitóforgalmának útja a Duna volt. Ebben az időben az itáliai városok még nem foglalkoztak oly mérvű szállítással, hogy az a magyar földre befolyással bírt volna, Oroszországon keresztül pedig a politikai viszonyok tették lehetetlenné az áruforgalmat — az úzok, kúnok, besenyők támadásaira kell gondolnunk — s éppen emiatt más út nem maradt hátra, mint a Duna. Bármilyen nehézséget okozott is a vizen fölfelé való szállítás a partmenti mocsarak, járhatatlan utak miatt, a forgalomnak mégis itt kellett lebonyolódnia. Ezzel a felfogással ellentétes nézetet képvisel *Domanorszky Sándor* *Die Vergangenheit der ungarischen Donau—Handelschiffahrt* (1922, Ung. Jahrb.) s *ugyanő* *Duna-Fekete tengeri kereskedelmi hajózásunk multjából* (1917, Duna) című tanulmányaiban, de ő is elismeri, hogy a dunai hajózás a későközépkori időkben fontossággal bírt. S ezt a szerepét megtartotta az egész újkorban.

A szárazföldi utak kérdését többen tisztázták. A Dunán túl területét átszelő kereskedelmi utakról ugyancsak *Gläser*

Lajos értekezett Dunántúl középkori úthálózata (Századok, 1929) címen. Kimutatta, hogy a Velence felé haladó útvonal a régi római hadiút maradványain épült föl. Nyugat felé törő útvonalainkról *Borsiczky Béla* két tanulmányban is beszámolt. Egyik Magyarország legnevezetesebb kereskedelmi útvonalai a XIV–XV. században (1914, Földrajzi Közlemények), másik A politikai változások befolyása Magyarország kereskedelmi útvonalaira a XIV–XV. században (1914, Budapest) címen jelent meg. Nem ugyan magyar szerzőtől, de azok adatait kiegészítve dolgozta fel a nyugati útvonalakat K. *Weller*: Die Hauptverkehrsstrasse zwischen d. westlichen und südöstlichen Europa (1932, Stuttgart), akinek munkája után a magyar kereskedelem nyugati összeköttetéseinek úthálózata teljes tisztázást nyert. Ezzel szemben az északi útvonalak teljes tisztázást még nem nyertek. *Gárdonyi Albert* Felső-Magyarország kereskedelmi útjai a középkorban (1908, Budapest), valamint *Domanovszky* és a szerző említett munkái a lengyel–magyar útvonalakat tisztázták. De ismeretlen feladat még az Árva megyén keresztül vezető út, valamint a Munkács-on, Ungváron és a Vereckei hágón át irányuló forgalom egy-egy pontja. Ennek tisztázása annál fontosabb, mert a kereskedők haladási iránya rendszerint azonos a hadiutakkal, így a kereskedelem-történet eredményeit a politikai történet-írás is hasznosíthatja.

Az újkorban a középkori útvonalak megmaradtak, legfőljebb a belső forgalom hozott magával némi változtatást. A kormányhatóságok egységes útrendszereket igyekeztek kifejleszteni, tranzverzális utakat készíttetni, de mint *Pakucs Béla* Kísérlet a monarchia közlekedéshálózatának egységes fejlesztésére I. Ferenc korában (1937, Klebelsberg Intézet Évk.) című értekezése kimutatta, teljesen eredménytelenül. Az egységes közlekedéshálózatot csak a legújabb korban Baross Gábor zsenije teremtette meg, mint az *Gyömrei Sándor–Vértessy Miklós*: Baross Gábor című művéből kiderül.

A kereskedelem szállítóeszközeinek kérdése mindezekig két kutatót érdekelt. Egyik *Domanovszky*, aki Mázsaszekér (1917, Fejérpataky Emlékkönyv) címen nagyjelentőségű tanulmányban tisztázta a szárazföldi kereskedelem fontos szállítóeszközét, a mázsaszekér nagyságát és teherbíróképességét, egyúttal a magyar kocsi történetét. A másik kutató pedig a szerző, aki borkivitelünkről szóló s már említett munkájának egy fejezetét ugyancsak ennek a kérdésnek szenteli.

A kereskedelem-történethez szorosan hozzátartozik a pénz-történet, mert utóbbi fejlődésének ismerete nélkül teljesen tájékozatlan a kutató a tekintetben, hogy milyen váltóeszközökkel dolgoztak a külforgalomban. A Magyar pénztörténet kérdését ugyanilyen cím alatt *Hóman Bálint* tisztázta (1916,

Budapest), aki 1325-ig vezette végig az olvasót a magyar pénzformák változásain, az uralkodók pénzügyi politikájának ismertetésével; egyúttal azt is megmutatta, hogy milyen európai lelőhelyeken bukkant a kutatás magyar pénzre s ezáltal lehetővé tette, hogy a kereskedelem azonkori forgalmáról és útvonalairól képet rajzolhassunk. *Léderer Emma* A középkori pénzüzetek története Magyarországon (1932, Budapest) című munkájában a pénzzel való kereskedelem fejlődéstörténetét mutatta ki a XVI. századig terjedő idővel bezárólag. Legnagyobb érdeme, hogy a pénzgazdálkodás eddig ismeretlen szempontjaira hívta fel a figyelmet, egyúttal az államháztartás kölcsönügyleteit boncolgatta. Ebből a szempontból munkája egyedülálló nemcsak a magyar, hanem az európai irodalomban is. Sajnos, hogy munkásságát nem vezette tovább s a középkori pénzügyi rendszerek ismerete után az újkori pénztörténet kérdései teljesen tisztázatlanok maradtak. Pedig éppen az újkor pénzgazdálkodása, a kereskedelem lendületének biztosítása nyomán ha'adva értékes feladat lenne a XVI. századtól érvényben volt pénzfajok és azok vásárlóértékének tisztázása. S erre a kérdésre az első részben említett munkák bőséges támponttal szolgálhatnának.

A vámpolitika és vámtörténet fejlődését *Domanovszky Sándor* mutatta be „A harmincadvám eredete (1916, Budapest)” cím alatt. Kimutatta, hogy a tricesima eredetileg a királyné jövedelmét képező vámból alakult ki s belső vámként szerepelt egészen a XV. századig. A XV. században a magyar kereskedelem nagy átalakuláson ment át: az ország belsejében lévő városok árúmegállító joga a külkereskedelmi forgalomban jelentőség nélküli joggá változott, egyes kiváltságos városok mentességet kaptak alóla. Ezzel a folyamattal egyidejűleg, amely Buda központi kereskedelmi erejét háttérbe szorította, alakult át a harmincadvám határvámmá s ezzel egyidőben meghatározott érték után kezdték szedni, állandó összegben. Domanovszky eredményeit egészíti ki, de kutatási körét az egész középkori vámrendszerre kiterjeszti *Sólyom Jenő* „A magyar vámügy fejlődése 1519-ig” (1933, Budapest) című munkájában, mely a vámszedés módjának, az értékösszegnek ismertetésén kívül a vámügyi igazgatás elveit és helyi szervezeteit is ismerteti. Térképmelléklete a vámtopográfia szempontjából teljes. Sajnos, hogy tovább nem vezette a vámügyek történeti kibontakozásának részleteit, pedig éppen a XVI. század hozott új változásokat, amikor a harmincadhelyek központjai már kibontakoztak s a belőlük kinőtt fiókharmincadok behálózták az egész magyar földet. Teljesen ismeretlen mindaddig a XVI. század óta folyamatban volt fejlődés, legfőljebb egyes mozzanatokat tár elénk *Baráth Tibor* A magyar állam adóügyéről szóló munkája (Századok, 1929) és *Csapody Csaba*

értekezése *Die Entstehung des ungarischen Zolltarifes von 1784.* (gróf Klebelsberg Kunó Történetkutató Intézet Évkönyve, VI.) címen. Most van sajtó alatt *Ember Győző* hatalmas műve a magyar közigazgatás történetéről, amely a vámügyi helyzet változásait, a harmincadhelyek közigazgatását is feltárja. Kisebb körben foglalkozik ezzel a kérdéssel szerzőnek a Borkivitelről szóló munkája is.

A kereskedelemtörténet egy másik fontos kérdését: a mértékek változásait ezideig csupán *Léderer Emma* „Régi magyar űrmértékek“ (1923, Századok) körvonalazta. Ezt a tanulmányát azonban adatok tömegével kellene kiegészíteni. Hiszen még egy oly fontos mérték, mint pl. a gönci hordó is ismeretlen nagyságú. Más országok irodalma (Lengyelország) hatalmas kiadványokat szentel e problémának s nálunk teljesen elhanyagolt terület.

Ezzel befejeztük a magyar kereskedelemtörténeti irodalom problématikájára vonatkozó ismertetésünket. Láthattuk, hogy a szakmunkák elsősorban az árúk importjának, vagy exportjának változásait ismertették, de a tudományos feladat legnehezebb részlete megoldás nélkül maradt. Nevezetesen teljesen feldolgozatlan a magyar állam kereskedelempolitikája s ennek hátterében az árucsereforgalom. És ennek a kérdésnek feltárása nemcsak a közgazdasági élet fejlődése szempontjából lenne kívánatos, hanem amiatt is, mert megoldása a társadalom gazdasági beállítottságának arculatával is megismertetne.

Komoróczy György

A nyugateurópai nagyélettér.

Társadalmakba verődött népeknél szigorúan értelmezett önellátásról alig lehet szó. Ilyesmi csak az emberiség őszállapotaiban, a legprimitívebb életkörülmények között, gyűjtögető, majd halász-vadász gazdálkodásban képzelhető el. De már az ősembernél is legtöbbször megtaláljuk a szélesebb területeket felölelő árucserének nyomait.

Kultúrtársadalmakban, többé-kevésbbé magasra fejlett igénykomplexumok mellett a népek és országok önellátása természetesen lehetetlen. Az igények annyira fejlettek, változatosak és szerteágazóak, másrészt folytonosan rohamosan gyarapodnak, úgyhogy a népek szűkebb értelemben vett élettere, tehát hazájuk földje és annak közvetlen szomszédsága azokat kielégíteni képtelen. Ha csupán a nélkülözhetlen testi szükségletek, azaz a táplálkozás, lakás, ruházkodás igénykomplexumáról van szó, még csak elképzelhető egy-egy körülhatárolt, zárt élettérnek autarchiája, ellenben a magasabb jóléti és kultúr-igények kielégítésénél a legtöbb téren nyersanyagban és szolgáltatásban olyan széleskörű szükséglet jelentkezik, mely jórésztben több-kevesebb nehézség árán csupán idegen országokból, távoli területekről fedezhető. Mennél jobbmódú valamely nép és mennél fejlettebb a gazdasága, annál nagyobbak és változatosabbak a nemzetközi árucseré útján kielégítendő igényei. Szigorúan véve tehát szűkebb gazdasági élettér, bármiép vonjuk is meg határait, kultúrnépek számára nem létezhetik, mert ma már az egész emberiség óriásilag túlnyomó részének valóságos élettere az egész földkereksége.

Ujabban gyakran emlegetett az európai „nagyélettér“, illetve annak viszonylagos önellátása. Viszonylagos alatt értendő az a feltételezés, hogy bizonyos körülmények között megfelelő termelési és gazdaságpolitikai rendszerek bevezetésével Nyugateurópa legfontosabb szükségleteit saját területén tudná kielégíteni és csak kisebb jelentőségű nyersanyagokat lenne kénytelen, amennyiben azokat pótanyagokkal nem helyettesíthetné, a többi európai területről és más világrészekből beszerezni. Magától értetődő, hogy az így értelmezett gazdasági nagyélettérnek elsősorban Nyugateurópa népességének saját

termőföldjén termelt élelmiszeranyagokkal deendő hiánytalan ellátása alapvető feltétele. Legalább is a legfontosabb tömegcikkekkel, azaz kenyérgabonával, burgonyával, főzelékfélével és gyümölccsel, cukorral, továbbá hússal és zsiradékokkal, valamint tejjel és tejtermékekkel. Ha mindezen cikkekben nagyjából fedezve lenne a szükséglet, úgy az még mindig csak egyetlen téren jelentene relatív önellátást. De amint látni fogjuk, a mezőgazdasági termelés mai körülményei között még ettől is távol vagyunk.

Nyugateurópa mint egységes nagyélettér a mezőgazdasági termelés viszonyait tekintve tudvalévóleg igen heterogén elemekből tevődik össze. Vonatkozik ez elsősorban a klíma és földrajzi adottságok által befolyásolt termelési lehetőségekre, másrészt a gazdálkodás általános eredmény szintjére.

Nyugateurópához *a jelen világháború előtt* 25 jelentősebb, politikailag önálló ország tartozott, illetve ha a brit szigeteket és Törökországot is számítjuk, — 28 ország. Összesen kerekén 350, illetve 400 millió lakossal. Ez országoknak, már a mezőgazdasági termőterületekkel való ellátottsága is szélsőségesen eltérő. A két szélsőséget trianoni csonkahazánk és Norvégia képviselte. Csonkahazánkban ugyanis a földrajzi területnek több mint 80 százaléka volt mezőgazdaságilag hasznosítva (a rétet és legelőt is beleértve), viszont Norvégiában mindössze 3.2 százaléka. Az egész kontinensi Nyugateurópának mintegy 48%-a.

Ez utóbbi megállapítás önmagában véve nem eléggé jellemző a mezőgazdaságok termelési volumenjeire és eredményeire. Megfelelőbb képet nyerünk, ha az elsőrendű termőterületeknek (tehát szántó-, kert- és szőlőterületnek) a lakosság egyedeire eső hányadát tekintjük. Ez esetben megállapíthatjuk, hogy Nyugateurópa szárazföldi országaiban az egy lélekre eső, mezőgazdasági művelt területnek minimuma $\frac{1}{8}$ hektár, maximuma pedig 1.1 ha. A két szélsőség között a többi országok népességének termőterülettel való ellátottsága igen változatos. Legrosszabbul ellátottak e szempontból — Hollandia, Svájc és Belgium a népesség egyedeire eső 0.1—0.15 ha. termőterülettel. $\frac{1}{2}$ hektárnál kevesebb jut egy lélekre még Németországban és Ausztriában, Csehszlovákiában, Görögországban és Portugáliában. $\frac{3}{4}$ ha.-nál, illetve 1 hektárnál nagyobb eltartóterületet viszont csak Spanyolországban és a Balti államokban találunk. A többi országok népének $\frac{1}{2}$ és $\frac{3}{4}$ hektár közötti nagyságú termőterület hányaddal kell megelégednie. Trianoni csonkahazánk itt is, mint sok más gazdasági viszonylatban, csaknem pontosan a középhelyet foglalta el, ellenben Nagybrittánia földellátottsága még a szárazföldi minimumon is alulmaradt, minthogy csupán 0.11 hektár szántó- és kertterület jutott a lakosság egyedeire.

Már a fenti szám adatokból is kitűnik, hogy Nyugateurópa sok országa csekély termelőterületén szükségletét mezőgazdasági terményekből még a legmagasabb eredmény szintű gazdálkodás révén sem képes fedezni. Erre 0.1—0.3 hektár szántó- és kertterület még a legkedvezőbb körülmények között is kevés. Viszont a termőfölddel viszonylag legjobban ellátott országok többnyire alacsonyabbszintű termelése ezeket a hiányokat csak kismértékben, vagy sehogysen tudja pótolni, — annál is kevésbé, mert éppen a nagynépességű országok az ellátatlanok.

Végeredményben Nyugateurópa összes mezőgazdasági területe mintegy 267 millió hektár, melyből szántóföld 155 millió ha. és kert, szőlő 13.13 millió ha. Ebből a kereken 400 milliós, nyugateurópai népességre a háborúelőtti, utolsó években személynként mintegy 0.39 ha. intenzívebben művelt termelőterület jutott (0.67 hektár összes agrárterület) és a megközelítőleg 165 millió őstermelő lélekre egyenként kb. 1.62 hektárnyi összes mezőgazdasági területhányad. Valamivel kedvezőbben alakul a termőföldellátás, ha csupán Nyugateurópa kontinentális részét vesszük figyelembe, illetve, ha a brit szigetektől (és az európai Törökországtól eltekintünk.) Ez esetben a nyugateurópai „élettér” mezőgazdaságának területadatai a következők:

Szántóföld	148.500.000 hektár
Kert és szőlő	13.000.000 „
Rét, legelő és egyéb agrárterület	81.000.000 „

A művelt termőterületből a 350 milliónyi népesség egyedeire kb. 0.46 ha. esett volna. Az egész 2425 millió hektárnyi agrárterületből pedig a kereken 160 millió léleknyi őstermelő népességre mintegy 1.5 hektár. Az eltartó területhányad tehát a kontinensen némileg kedvezőbb, mint az egész Nyugateurópára számított.

Összehasonlítás kedvéért megadhatunk itt néhány, tengerentúli nagy agrárgazdaság földellátottságát mutató területhányadot. Így az

Északamerikai Egy. Államokban	1.35 ha.
Kanadában	2.1 „
Argentiniában	2.03 „
Ausztrália angol dominiumban	1.93 „

szántóföld, kert- és szőlőterület esett az egész népesség egyedeire.

Amint látható tehát, ez utóbbi területhányadok többszörösen nagyobbak a nyugateurópai átlagnál. Elmondható tehát, hogy a fenti 0.46 hektárnyi termőterület mindenképen elégtelen, ellenben a közepes intenzitással művelt elsőrendű termőterületekből egy nyugateurópai átlagegyén eltartásához mérsékelt igényeket feltételezve — legalább 0.6 hektár, azaz kereken 1 kat. hold szántó, kert és szőlő lenne szükséges.

Nyugateurópa agrárgazdaságaiban a szántóföldi termelésben általában 7 főtermény dominál. Még pedig tudvalévóleg a négy kalászosgabonán kívül a délibb éghajlatú országokban erősen előtérbe nyomul a tengeri. A gumóstermények közül általánosan elterjedt a burgonya és cukorrépa. Egyes enyhébb klímájú országokban végül mindinkább szerephez jut nyolcadik főterményként a rizsnek termelése. A felsorolt termények vetésterületei és terméseredményei a világstatisztikában évek hosszú során országonként ki vannak mutatva, úgyhogy ez adatokból Nyugateurópa szántóföldi gazdaságainak szerkezete és hozama meglehetősen pontossággal megállapíthatók. Ezek

szerint Nyugateurópa kontinentális részén az 1929—1938 *évtized* *átlagában* az összes szántóföldterületnek több, mint $\frac{1}{5}$ részén, azaz $32\frac{1}{4}$ millió hektáron termeltek búzát és összesen csaknem 50 százalékan kalászosokat. Továbbá a területnek csak 8.7 százalékan tengerit és 7.4%-án burgonyát. A cukorrépa vetésterülete az egész szántóföldnek mindössze 1.08 százalékat foglalta le. Végül rizst még a háborúelőtti, utolsó években sem termeltek 4—500 ezer hektárnál nagyobb területen, tehát az egész szántóterületnek csak mintegy 3 ezrelékén.

A terményfeleségek országokénti erősen eltérő megoszlása természetesen elsősorban a klimatikus és földrajzi adottságokkal függ össze. Végeredményben az első 7 főtermény az évtized átlagában az egész szántóterületnek 67 százalékat, azaz mintegy 99.6 millió hektárt foglalt el. A fennmaradó területen pedig tudvalevőleg számtalan egyéb kultúrnövényt termesztettek.

A kalászosok közül az összes délibb fekvésű országokban természetesen a búza uralkodik. Legnagyobb volt vetésterületének aránya a volt Jugoszláviában és Olaszországban, 40% körül, — legalacsonyabb Norvégiában és Dániában, ahol 5 százalékon alul maradt. Franciaország, Románia, Spanyolország és a trianoni csonkahazánk közel azonos arányú búza vetésterületet hasznosított, összes szántóföldeinek az évtized átlagában mintegy $\frac{1}{4}$ részét.

Búza helyett rozsot kenyérmagként nagyobb mértékben magátólértődőleg a hűvösebb klímájú országok termelnek. Így Németország, Lengyelország és Hollandia. A másik két kalászos általában mellérendelt szerepet játszik, mindazonáltal a zab Belgiumban, Svédországban és Dániában (Nagybritanniában is) minden termény közül a legnagyobb területet foglalja el.

Tengerit Nyugateurópa országainak csak mintegy felében termesztene, de nagyobb mennyiségben csupán 6—7 országban. Legnagyobb tengeritermelő országok köztudomás szerint Nagyrománia, Jugoszlávia és csonkahazánk voltak. Romániában a tengeri vetésterülete az összes termények fölött a legnagyobb volt (38.4%).

Szinte szabálynak mondható, hogy a tengerit az agrárgazdaságokban túlnyomólag a burgonya pótolja, amennyiben ahol tengerit nem termesztene, a burgonya területaránya viszonylag magas. Legkevesebb burgonyát termelnek szántóföldön Bulgáriában (0.4% körül), de a többi, tengerit nagyban termelő országokban sem magasabb seholsem a burgonyaterület aránya 5 százaléknál. Legnagyobb arányban termelnek burgonyát Nyugateurópában Német- és Lengyelország, Csehszlovákia és Ausztria, — továbbá Belgium és Németalföld. Legmagasabb volt a területarány Lengyelországban, kb. 18.5%.

Végül cukorrépát csaknem minden nyugateurópai ország termel, de a termelés mértékaránya szerfölött különböző, 0.2 százaléktól 4.7 százalékgig változó. Legnagyobb cukorrépatermelő országok tudvalevőleg Németország és a volt Csehszlovákia, de Belgium és Hollandia is magas arányban termeltek.

Az elmondottaknak megfelelőleg országoként a termésmennyiségek is óriási határok között változóak. Így az emberi élelmezésben nélkülözhetetlen elsőrendű kenyérmagvak, a búza

és rozs évtizedes nyers átlaghozama Norvégiában mindössze: $\frac{1}{2}$ millió métermázsa, a háborúelőtti Németországban pedig több mint 123 millió q. Ha pedig a gabonafélék (tengerivel) össztermését vizsgáljuk, úgy az a kis Luxemburgtól eltekintve — legkisebb ugyancsak Norvégiában 3.3 millió q. és legnagyobb természetesen ismét Németországban közel 220 millió métermázsaival.

Egész más képet nyerünk azonban, ha a terméseredményekből a népesség létszámára eső hányadokat tekintjük, úgy legjobban ellátott volt kenyérmagvakban, trianoni csonkahazánk és Litvánia, legrosszabbul pedig Norvégián kívül Nagybritannia és az Ír szabadállam. Minthogy azonban az elsőrendű kenyérmagvak elégtelensége esetén a legtöbb országban kenyérpótlékként egyéb gabonaneműeket, még pedig az északi országokban árpát és zabot, a déliekben nagymennyiségű tengerit fogyasztanak, érdemesnek látjuk — 1929—1938 átlagban — a nyugateurópai országok összes gabonaterméséből, másrészt burgonya- és cukorrépaterméséből a lakosság egyedeire eső bruttomennyiségeket megadni.

Nyugateurópai országok	Búza és rozs- termésből	Az összes gabona- termésből	A burgonya és cukorrépatermelésből
	1 főre eső hányad kg		
Dánia	160.6	742.5	700
Trianoni Magyarország	336.7	675.1	346.2
Litvánia	394.3	600	872
Nagyrománia	189.4	596.8	140.9
Lettország	246.2	535.9	817.2
Jugoszlávia	178.4	523.1	149.3
Bulgária	200.6	509.3	50.2
Esztország	222	450.2	800
Cseh-szlovákia	222.8	410.6	968
Svédország	174.1	400.3	551.3
Lengyelország	258.3	382.6	1.171.5
Franciaország	214.1	367.5	553.8
Finnország	120.2	348.2	318.5
Spanyolország	190.1	333.3	273.2
Németország	186.6	331.7	879.4
Luxemburg	122.9	282.4	670
Ausztria	135.1	261.4	542
Olaszország	173.1	259.9	120.5
Belgium	108.8	201.6	590.4
Görögország	100.8	179.3	16.2
Portugália	82.4	150.4	81.5
Németalföld	93.3	144.2	525.5
Norvégia	17.5	115.5	311.8
Svájc	43.9	54.4	194
Nagybritannia	32.8	97.1	167.7
Ír szabadállam	35.8	278.9	984.7

Mindezen mennyiségek természetesen a nyers terméshozamokat mutatják, mely teljes egészében el nem fogyasztható, minthogy a többek között ebben még a vetőmagszükséglet is bentfoglaltatik.

Végeredményben Nyugateurópa szárazföldi országainak évtizedes átlagú terméseredménye nyerssúly mennyiségben és energetikai tápértékben a következőkben adható meg:¹

Főtermény	Vetésterület millió hektár	H o z a m	
		Súlyban	Hőtápértékben
		millió tonna	billió kalória
		évtizedes átlagban évenként	
Búza	31.45	40.5	135.94
Rozs	16.73	22.8	76.10
Árpa	10.55	15.2	51.75
Zab	15.31	23.1	72.85
Tengeri	12.93	17.6	65.25
Burgonya	11.02	139	133.95
Cukorrépa	1.61	41.8	26.14
Mindössze:	99.60	300.0	551.98

Ezek szerint a 7 szántóföldi főterményből a legutolsó évek átlagában a 350 millió léleknyi, nyugateurópai népességnek egyedeire jutott volna:

	Nyugateurópa szárazföldi területén	Ezzel szemben a trianoni csonkaországban
	k i l ó g r a m m	
Búzából	115.8	247.5
Rozsból	65.3	82.7
Árpából	43.5	72.1 ^{1/4}
Zabból	66.1	32.8
Tengeriből	50.1 ^{1/3}	232.9
Burgonyából	398.6	221.9
Cukorrépából	119.6	120.3 ^{3/4}

Ez utóbbi, elméleti hányadosokból legfeljebb az a tanulság vonható le, hogy egy mezőgazdasági terményekkel jól, illetve részben fölösen ellátott országhoz képest nagyon alacsonyak. Így a nyugateurópai ellátás nyers fejadagja elsőrendű kenyérmagvakból a csonkahazainak alig fele. Hasonlóképen az egész gabonahányad is. Igaz viszont, hogy burgonyából és cukorrépából az egy főre eső, nyugateurópai nyers átlag jóval nagyobb volt a csonkaországánál. Amint látható 5.2 q, mintegy 3.4 métermázsával szemben.

A fent részletezett terméshezam, amint mondtuk, csaknem 100 millió hektáron termeltetett. Egyidejűleg azonban ugyanezen területen tudvalevőleg nagytömegű mellékterményt is nyertek és pedig a kalászosok szalmáját és pelyváját, tengeri-szárat és csutkát, a cukorrépa fejezésnél leveles répafejet és

¹ Meg kell itt jegyeznünk, hogy az élelmezéstanban a táplálékok energetikai, vagy hőtápértéke csupán az emberi fogyasztásra vannak megállapítva. Ellenben az állati takarmányok túlnyomó részére ezeket az értékeket nélkülöztük. A takarmányozásban az állati táplálékok biológiai értékét általánosan keményítőértékben és fehérjetartalommal szokás megadni. Tárgyunk szempontjából közös értékmérő azonban célszerűen csupán a kalorikus hőtápérték lehet, mely az összes takarmányanyagokra is azok kémiai összetételéből kiszámítható. A takarmányfélék összeségére átlagban megállapítható, hogy 1 kg. keményítőérték megközelítőleg 4.800 kalóriának felel meg. Erre vonatkozólag pontos értékek találhatók szerző Élelmiszer-termelésünk és Ellátásunk c. munkájában.

végül a tengeriföldeken legtöbb helyen természetni szokott „közöttek terményeket“.

Ez utóbbiakat a legtöbb ország statisztikájában nem szokás kimutatni, de nem sokat tévedhetünk, ha a hazai melléktermények mennyiségével arányosan feltételezzük. Ez alapon számítva az utolsó évtized átlagában a melléktermények mennyisége következő lett volna:

Kalászosok szalmája és pelyvéja	190 millió tonna
Tengeriszár és csutka	26 „ „
Leveles répafej	14 „ „
Közöttek termények a tengeriföldön, tök, burgonya, bab, káposzta, kender, napraforgó, cirok, stb.	20 „ „

Következőleg a 7 főtermény vetésterületén az évek átlagában közel ugyanannyi súlyú hasznos mellékterményt nyertek, mint a céltermények mennyisége. Egy hektár szántóterület tehát összesen kb. 55 métermázsra vegyes terményt produkált.

A kontinentális Nyugateurópa többi, mintegy 49 millió hektárnyi szántóföldjén jobbára takarmány és kisebb részben ipari növények termeltettek. További számottevő hányada a szántóföldterületnek évről-évre váltakozva ugaron maradt. A szántóföldnek ez utóbbi harmadrésze némileg gyöngébben hasznosított, mint a hét főtermény vetésterülete, amennyiben bár a területegységre eső hozamok bruttó súlymennyisége még nagyobb is, de viszonylag kevesebb tápértéket képvisel. A hazai átlagoknál némileg (61 q., 3.440.000 kal. ha.) magasabbal számolva az évi terméseredmény mintegy 3.2 milliárd métermázsára becsülhető. Ebben már az ezen területen nyert összes cél- és melléktermények nyers mennyisége bentfoglaltatik.

Ennélfogva Nyugateurópa egész szántóföldterületének évi átlaghozama a tárgyalt évtizedben mindent összevéve $8\frac{2}{3}$ milliárd métermázsára tehető.

Lényegesen kisebb a kerti és szőlőművelés volumenje. A legtöbb nyugateurópai országban a kert- és szőlőterület az egész mezőgazdasági területnek legfeljebb 1—4 százaléka. Csak a kimondottan délies éghajlatú országokban, mint Olasz-, Francia- és Spanyolországban, továbbá Portugáliában és Görögországban emelkedik az arány 10 százalékig, vagy azon felül. A kertek és szőlők művelése rendszerint intenzívebb kultúrát jelent, ellenben a területegységre eső hozamok úgy nyerssúlyban, mint energetikai értékben általában alacsonyabbak a szántóföldi vegyes hozamoknál. Így például a trianoni csonkamagyarországban a szántóföldi vegyes termés hektáronként 50 q.-n felül volt, ellenben a kert- és szőlőterület csak 45—46 q. Ez utóbbit is a nagytömeget szolgáltató gumótermények (takarmányrépa, burgonya) és a szálatakarmányok (csalamádé) emelték ilyen magasra. Nem valószínű, hogy a nyugateurópai átlaghozam ennél nagyobb lett volna. Ennélfogva az egész kert- és szőlőterület évtizedes átlagtermése 13 millió hektáron 600—650 millió métermázsánál többre nem tehető.

Végül a statisztikában kimutatott, további, kerekén 81 millió hektárnyi egyéb mezőgazdasági terület igen különböző minőségű és hasznosítású, de kétségtelen, hogy túlnyomó része rét és legelő. Pontos megoszlása nehezen állapítható meg, ellenben bizonyos, hogy csaknem kizárólag állati táplálékot, fűvet, illetve szénát terem. Hektáronként szénaértékben megadva 10—50 métermázsát. Összes hasznosítható termése súlymennyiségben minden valószínűség szerint 2 milliárd métermázsát tehet ki.

Végeredményben Nyugateurópa kontinentális agrárgazdaságainak egyetemessége az utolsó évtized átlagában elég biztonságosan számítva (inkább magasan) mintegy *11–11.5 millió q. vegyes növénytermést produkált évenként*, mely a következőkép részletezhető:

	Terület millió hektár	H o z a m Súlymennyiségben millió tonna	Hőtapértékben billió kalória ²
A 7 szántóföldi főtermény	99.6	300	562
Szántóföldi melléktermények	99.6	250	191.5
Egyéb szántóföldi termények	48.9	318	195.5
Kertek és szőlők termése	13	65	45.5
Rétek, legelők és egyéb mező- gazdasági terület	81	202	283.5
Mindössze:	342.1	1.135	1.278

Az egész növénytermés energetikai értéke számításaink szerint *1.278 millió kalória*. Ez volna tehát Nyugateurópai mezőgazdasági termelésének ezidőszerű nyers mennyisége és egyben lehetséges, legjobb eredménye. Természetesen ez a terménymennyiség különböző rendeltetésű és teljes egészében korántsem szolgálhat emberi és állati táplálékul.

A bruttó terméshozamból, amint tudjuk, elsősorban levonandó az a mennyiség, melyet vetőmag és alomtrágya alakjában vissza kell juttatni a termőföldre. A tárgyalt területen ez a hányad súlymennyiségben számításaink szerint 1.265 millió métermázsát tesz ki kb. 120 billió kalória hőtapértékkel. Egyedül a vetőmag és vetőgumó szükséglet mintegy 300 millió métermázsát 65 billió kalória tápértékkel.

Az ipari és kereskedelmi növények, tehát rostanyagok, dohány, citromszakáll, gyógynövények és fűszerek stb., másrészt a tüzelőként hasznosított hányad hőértékben általában az egész növénytermés 4–5 százalékára tehető. Ennélfogva ezen címen az össztermésből még 65 billió kalóriát le kell számítanunk.

Mindezeket tekintetbe véve az egész mezőgazdasági növénytermésből csak *1.090–1.095 billió kalória állana emberi és állati táplálékanyagként rendelkezésre*. Ez utóbbiak eloszlása az emberi és állati táplálkozásban még megközelítőleg sem állapítható meg, minthogy erre vonatkozólag a statisztikában alig találunk adatokat. Kétségtelen azonban, hogy *Nyugateurópában a mai tűrhető igénykielégítés* mellett az átlagegyénre legalább 800 ezer kalória tápértékű növényi élelmiszert (háztartási nyersanyagban) kell számítanunk, úgyhogy az egész szükséglet 350 lélekre 280 billió kalóriára tehető.

A növényi élelmiszerek között tudvalévőleg legfontosabb és legnagyobb szerepet játszanak a kenyérmagvak, illetve az

² A megadott számok részletes, itt nem közölhető számítások eredményei.

azokból származó készítmények, a liszt, kenyér, tészta stb. Kenyérmag alatt többnyire csak a búzát és rozst értjük, azonban Nyugateurópa számos országában jelentékeny, sőt nagyobb részben egyéb gabonafélékből készült örleményekkel helyettesítettnek. Északi vidékeken az árpa és zab, a déli országokban pedig a tengeri pótolja a búza- és rozshiányt. Kisebb mennyiségben kenyérpótló termények a köles és tatárka (darái), viszont az északi országokban az aránytalanul nagy burgonyafogyasztás is kenyeret helyettesít.

Általában elmondható, hogy *a növényi élelmiszerek túl magas aránya, különösen a kenyéré és liszté, a közéletmezésben rendszerint szegénységre mutat és az erősen agrárjellegű országok jellemzője*. Épúgy, mint a hogy, amint látni fogjuk, az állati származású táplálékok magas aránya a fejlettebb gazdaságú, iparosodott és polgáriasult, s ennél fogva jobbmódú országok közéletmezésének velejárója. Ez természetes is, mint-hogy az élelmezési jólét az ellátottság bizonyos fokán felül főleg a kívánatosabb, drágább élelmicikkek fogyasztásában nyilvánul. Hogy etekintetben a nyugateurópai országok népességének élelmezésében minő különbségek állapíthatók meg, arra nézve álljanak itt a következő adatok:

Ország	Az átlagos élelmezési fejadag hőértéke	E b b ö l			
		liszt, kenyér és kenyérpótló anyagok		Állati származású élelmi cikkek	
	ezer kalória	ezer kal.	%	ezer kal.	%
Nagybrittánia	1.200 ¹	440.6	36.7	480	40
Dánia	1.200 ¹	355	29.6	460	38.1/3
A volt Ausztria	1.250 ²	466	37.1/4	440	35.14
Franciaország	1.150 ¹	420	36.5	390	34
Németország	1.180 ²	385	32.6	375	31.8
A volt Cseh-szlovákia	1.180 ²	492.5	41.3/4	315	26.7
Tr. csonkamagyarorsz.	1.065 ²	552.3	51.3/4	269	25.2
A volt Jugoszlávia	1.040 ²	613.2	59	236.5	22.7
Bulgária	1.000 ²	668.4	66.3/4	203.5	20.32
A volt Nagyrománia	1.015 ²	620	61.35	199	19.64

¹ Becslési értékek.

² Stat. adatokból kiszámítva.

Amint látható tehát, az országos élelmiszerfejadagnak Bulgáriában több mint $\frac{2}{3}$ -része liszt és egyéb kenyérpótló élelmicik, viszont Dániában alig 30 százaléka. Nagybrittániában a fejadagnak 40 százaléka állati származású táplálék, Nagyromániában pedig ez az arány a 20 százalékot sem éri el.

Végeredményben megállapítható, hogy Nyugateurópa átlagában ezidőszereint a valóságos fogyasztás növényi élelmiszerekből 800 ezer kalória körül van, de egy kívánatos, magasabb élelmezési átlagjólét esetén a szükséglet $\frac{3}{4}$ millió kalóriánál nem lenne több.

Az előzőekben elmondottakból következtetve Nyugateurópa

összes növényi tápláléktermeléséből, ha az' emberi, közvetlen élelmiszer szükségletet fedezettnek tételezzük fel (?), az állatállomány ellátására mindössze 810—815 billió kalória lenne felhasználható, amennyiben az elkerülhetetlen gyűjtési, tárolási, szállítási stb. veszteségektől eltekintünk.

Ezzel szemben a kontinentális Nyugateurópa egész haszonállatállománya megközelítőleg 590—600 millió métermázsa élőszült jelent, ami a következőkből adódik össze:

Állomány	Darabszám ezer darab	Állomány ezer métermázsa	Tápértékszükséglet	
			kalória ezer ³ 1 q élőszúlyra	milliárd kal. összesen
Szarvasmarha	97.474	390.000	1.500	589.117
Bivaly	— .686	2.745		
Ló	21.164	84.655	2.040	172.696
Őszvér és szamár	5.101	15.300	1.925	29.452
Sertés	76.423	45.855	3.670	168.288
Juh	99.404	34.790	1.900	66.101
Kecske	22.958	8.610	2.080	17.909
Baromfi	450.000	9.000	3.560	30.040
Egyéb		145		297
Összesen :		591.100	1.073.900	

Ennek az állatállománynak élettani és takarmányozási szabványokból levezetett táplálékszükséglete, amint a fenti adatokból látható, megközelíti az 1.100 billió kalóriát. Ennélfogva elmondható, hogy a kontinentális Nyugateurópa növénytermelésében megállapítható *valóságos hiány legkevesebb 265 billió kalória* hőtápértéknek megfelelő élelmiszeranyag. Tekintettel azonban az elkerülhetetlen veszteségekre, másrészt az óhajtott többtermelés esetén várható, élelmiszerként nem hasznosítható mellékterménytöbbletre, az egész szükségletnek megfelelő, mintegy 1.550—1.600 billió kalória tápértékhez viszonyítva az összes hiány kerekén közel 20 százalékra, azaz 300 billió kalóriára tehető. Pénzértékben ez a hiány, ha a trianoni időszak, illetve a második világháború előtti évtized termelői egységeiraival számolunk, hozzávetőleg 15 milliárd pengőnek felelt volna meg.⁴ Hogy azonban a meglévő, nyugateurópai állatállomány hiánytalanul meg is kapta szabványos takarmánymennyiségét, illetve tápértékét, — az nagyon is kérdéses, mert amint tapasztalatból tudjuk, hazánkban, de más országokban is gyakori a takarmány szűkösség, vagy inség.

³ Az állatállományok takarmányszükséglete Weiser—Zajtay Takarmányozástanában megadott szabványok alapján van részletes számítások útján megállapítva.

⁴ A növényi élelmiszerek és takarmányok évtizedes átlagárákon számítható forgalmi értéke 1000 kalóriánként 5—6 fillér. Az állati eredetű élelmianyakoké pedig 50 fillér körül állapítható meg.

A valóságban a kontinensi Nyugateurópa táplálékhiánya a számítotttnál sokkal több és lényegesen nagyobb értéket képviselt, minthogy a hiányzó, viszonylag olcsó takarmányok helyett, illetve azokon kívül nagymennyiségű, drágább emberi, növényi és állati származású élelmiszer importja volt szükséges, jobban mondva az általános, ideális élelmezési jóléthez lett volna szükséges.

Kétségtelen ugyanis, hogy Nyugateurópa mai állatállománya a jóléti, élelmezési és iparianyag ellátáshoz nagymértékben elégtelen. A normális viszonyok között élvezett, a meglévő állatállomány által szolgáltatott, mai tényleges fejadag és az ideális jóléti fogyasztás mennyiségei és tápértékei a következőkben vannak szembeállítva egymással:

Áll. szárm. élelmicikkek	F e j a d a g o k			
	nyerssúlyban		tápértékben	
	mai kilógramm	jóléti	mai kalória	jóléti
Vegyes húanyagok hal- és vadhús nélkül	33—34	55—60	52.360	82.500
Zsiradék vaj nélkül	7.4	8—12	62.825	85.000
Tej, vaj és egyéb tejter- mék teljestej értékben	236	350—400	154.475	242.500
Tojás	2.0	8—10	3.320	15.000
Egyéb áll. szárm. táplálék, hal, vadhús, méz, stb.	6.0	10—12	7.020	10.000
Összesen:	280.—	431—494	280.000	435.000

Hogy ez utóbbi, jóléti élelmezési fejadag állati származású cikkekből semmikép sem mondható túlzottnak, az a köztapasztalatból is nyilvánvaló. 55—60 kilogrammos húsfejadag naponként személyenként csak mindössze 16—17 dgr. nyershúsanyagot jelentene, ami még az elkészítés révén jelentős súlyvesztést szenved. A 350—400 literes teljestejfejadag nagyobbik része vajjá és egyéb tejtermékké lesz feldolgozva és a tápértéknek bizonyos hányada kiesik az emberi táplálkozásból. (Savó, főlözött tej, romlás, elkallódás stb.) Az átlagszemélyenként 20 kilogrammos nyers zsiradékfejadag, melyben már a vaj és az étkezési szalonna stb. mennyisége is bentfoglaltatik, szintén nem sok. Hazánkban a jól ellátott földnépe ennél jóval többet fogyaszt. Végül a 10 kilogrammos tojásfejadag is csak mintegy 200 darabnak felel meg évenként személyenként.

Mindenesetre a meglévő és az ideális, jóléti fejadag között jelentkező 150 ezer kalória különbséget az egész nyugateurópai népességre összegezve 52.5 billió kalória relatív hiányt jelent, aminek forgalmi értéke évtizedes átlagegységáron kiszámítva 25—30 milliárd pengőre tehető. Ahhoz viszont, hogy a nyugateurópai állatállomány a jóléti ellátáshoz szükséges élelmiszermennyiséget termelje, annak megfelelő arányban

leendő növelése lenne szükséges. Magátólértetődőleg, minthogy az állatfajták haszna, illetve élelmiszerszolgáltató képessége erősen eltérő, célszerűségi szempontból az egyes fajták állományait különböző arányban kellene növelnünk. (Elsősorban a szarvasmarha- és sertésállományt, mint amelyek az élelmiszerszolgáltatás szempontjából legnagyobb hasznúak.) Végeredményben azonban az egész kontinensi nyugateurópai haszonállatállománynak elősúlyban hozzávetőleg mintegy 50%-os növelése lenne szükséges ahhoz, hogy a fent jellemzett jóléti élelmezés által igényelt anyagokat hiánytalanul kinyerhessük. Természetesen a megnövekedett állománynak megfelelő takarmány többszükséglettel.⁵ Ez a tápértéktöbblet számításaink szerint legalább 500 billió kalóriát tenne ki.

Összefoglalva az elmondottakat megállapítható, hogy a nyugateurópai, kontinensi „nagyélettér” tápláléktermelése népeességének ellátására nagymértékben elégtelen. Van *egy abszolút hiány* táplálékban a valóságos fogyasztáshoz képest és *egy sokkal nagyobb relatív hiány* a kívánatos, jóléti élelmezés ideáljához viszonyítva. Az előbbi a nyugateurópai mezőgazdasági termelésre vonatkoztatva tápértékben megadva 265 billió kalória, az utóbbinak kiküszöbölésére azonban a nyugateurópai agrárgazdaságok egyetemességének legalább 775–800 billió kalóriával, tehát a mai eredmény 60–63 százalékaival többet kellene termelnie. Ez a kíváncsolom annyit jelentene, hogy vagy a termelőterületek nagyságát kellene egyenlően ebben az arányban növelnünk, ami nyilvánvalóan lehetetlen, vagy a termelés átlagos eredmény szintjét a fenti arányban megjavítanunk. Ez utóbbi célkitűzés elméletben nem is látszik lehetetlennek, minthogy a legtöbb terményben az egyes országokban eddig elért optimumok máris jelentősen fölötte vannak a 60 százalékkal növelendő, nyugateurópai átlagoknak. A gyakorlatban természetesen ez a célkitűzés belátható időn belül megközelíthetetlen. Már egy kisebb arányú agrárgazdaságfejlesztés is hosszú évtizedek céltudatos, folyamatos munkáját igényli, ami alatt magátólértetődőleg a nép-, másrészt az igény szaporodás folytán a szükséglet is megfelelően növekednék. Egy harmadik mód is kínálkozik, még pedig az agrárgazdaságok strukturájának, amennyiben az gyakorlatilag keresztülvihető, gyökeres átalakítása azon célból, hogy a termelőterületek hasonlíthatatlanul jobban hasznosíttassanak. Kétségtelen ugyanis, hogy tápértékhozamban hatalmas különbségek mutatkoznak az egyes termelési ágak területegységei, másrészt a növényfélések között. A távoljövő kényyszerítő körülményei között elképzelhető, hogy minden növény-

⁵ A lényegesebb itt a takarmánytöbblet, minthogy viszonylag kisebb, de értékesebb és bőségesebben táplált haszonállatállománnyal is elérhető lenne a kívánt cél.

termelésre csak valamennyire alkalmas terület ideálisan lesz kihasználva, mikor is Nyugateurópa agrárgazdasága a mai eredménynek tápértékben többzörösét produkálhatja.⁶ Egyelőre azonban a helyzetkép, mellyel normális viszonyok között kénytelen-kelletlen számolnunk kell, az elmondottakban körvonalazott.

Ujlaki Nagy Árpád

⁶ Kiváló eredménnyel művelt cukorrépatermés hektáronként 26—28 millió kalóriát, az öntözött rizs 15—20 millió kalóriát ad a nyugateuropai kalászos gabona termései 6—7 millió kalóriás (szem és szalma) hozamával szemben.

KÖZLEMÉNYEK.

A vasúti díjszabási politika fogalma.

A magyar vasútak fennállása során ezzel a fogalommegjelöléssel „díjszabási politika“ csupán a vasút történelmi idejének második felében találkozunk. Bár a megelőző idők vasútainak is voltak díjszabásai, sőt azok rendszerében és célkitűzéseiben is felfedezhetők bizonyos tervszerűség körvonalai, mindamellett ezekben az időkben nemzetgazdasági érdekek cél tudatos érvényesítéséről a vasútak kereskedelmi, szorosabb értelemben díjszabási tevékenységének keretében nem lehet komoly értelemben beszélni. Mint minden tudománynak, így a vasút tudományának is, az élet vastörvényei által előírt, kényszerű fejlődésen kellett keresztülmennie, hogy a különböző megnyilatkozások rendszerbe, szabályokba szorítása útján elérje mai formáját.

A vasútnak kezdeti idejűnkben minden törekvésük csupán arra irányult, hogy az építéssel járó költségek amortizációs részletén és az üzemeltetés költségein felül, még bizonyos nyereségre is szert tegyenek. Még halvány körvonalaiban sem lelhetők fel olyan célkitűzések, amelyek a közönség, a közgazdaság érdekeinek kiszolgálását lettek volna hivatva biztosítani. Az államhatalom kényszerítő befolyása sem terjedt az egységtételek legmagasabb határának megállapításánál tovább. De a vasútépítés fellendülésének komoly veszélyeztetése nélkül nem is éreztethette az államhatalom kényszerítő befolyását, mert ezt a vasútépítésre vállalkozók előre kitervezett kereseti lehetőségeik korlátozásának tekintették volna, ami pedig a kormányzat által ösztönzött vállalkozói kedv teljes elhanyagolását vonta volna maga után. Pedig az első magyar közlekedési törvény, az 1836. évi XXV. t. c. éppen ennek a vállalkozói kedvnek a fellendítését tűzte ki feladatául akkor, amikor oly magánszemélyek vagy magántársaságok részére, akik a törvény 1. §-ában felsorolt útirányokon vasutat építenek, különféle kedvezéseket biztosított. Mindezekon felül pedig az akkori idők vasútainak kereskedelmi és főleg díjszabási tevékenysége mind az áruk értékszerinti osztályozása, mind a fuvardíjak meghatározására szolgáló egységtételek magassága terén még egészen kezdetleges volt. Elegendő rámutatni arra, hogy 1870.-ig mind

az osztrák, mind pedig a magyar vasutak dijszabásaiban áruk részére két, de legfeljebb három osztály volt rendszeresítve és ezekbe az osztályokba voltak az árucikkek, kevésbé értékes, teljes értékű vagy terjedelmes voltuknak megfelelően belezsúfolva. Nem volt meg tehát ezekben a dijszabásokban az a skálázat, amely fejlett közgazdasági igények érvényre juttatásához szükséges.

De viszont nem voltak ilyen fejlett nemzetgazdasági viszonyok s így igények sem. A mezőgazdaság által a közlekedéssel szemben támasztott követelmények bőséges kielégülést találtak a vízi úton és szekéren történő fuvarozással. A lóvontatású uszályhajózás helyett a gőzhajózás megindítása, a közlekedés terén már egyenesen fényűzést jelentett. Az ország ipari szükségletét nagyban-egészében fedezte a kézművesipar; a gyáripar majdnem ismeretlen fogalom volt. A határozottan fejlett malomipar produktumai pedig, hasonlóképen a mezőgazdasági terményekhez, ugyancsak vízi úton vagy szekéren kerültek elfuvarozásra annál is inkább, mert ez a szállítási mód lényegesen olcsóbb volt a vasúti szállításnál.

Nem mutatkozott tehát az a szoros egymásrautaltság a vasúti és nemzetgazdasági érdekek között, amely szükségessé tette volna az államhatalom részére, hogy a közösség szempontjából fontosabb érdekek védelme céljából tevékenyen beavatkozzék a vasutak üzletmenetébe. A közösség érdekeit védő bizonyos irányú megnyilatkozás mégis jelentkezik az előbb említett 1836:XXV. t. c. 4. §-ában, amely azt köti ki, hogy a fuvaroztató felek által „minden különbség nélkül” fizetendő fuvardíj mennyiségét a kormányzat „a vállalkozókkal kötendő alkú által” fogja meghatározott időtartamra kikötni. Ez a rendelkezés egyrészt határozott formában az egyenlő elbánás elvét mondja ki azzal, hogy a fizetendő fuvardíj mennyisége minden különbség nélkül, mindenkre egyenlő mértékben nyer megállapítást, másrészt pedig ennek a fuvardíjnak meghatározását nem a vasutakra bízta, hanem azt minden feltételével a kormányzat részére tartja fenn.

Különösebb érdekességgel bír az 1848. évi XXX. t. c., amely az első magyar közlekedési törvénnyel kifejezésre juttatott és eredetileg Széchenyi által is mintegyedül célravezetőnek megjelölt magánvasúti elvvel szemben, az államvasúti elv mellett döntött. Erre az állásfoglalásra azonban a törvényhozókat nem a nemzetgazdasági érdekek és a vasúti problémák előrelátott jövőbeni összefüggésének megérzése, hanem annak belátása sarkalta, hogy az ország tökeszegénysége következtében a magánvasúti elv nem alkalmas a vasutak quantitatív fejlődését biztosítani.

A technika terén a múlt század végén történt rohamos előrehaladás Magyarország iparának fokozatos kifejlődését is

magával hozta. Ezzel együtt természetesen a vasutak fejlődésében is erős fellendülés jelentkezett é. p. mind a technika, mind pedig a kereskedelmi s főleg díjszabási berendezkedettség terén. Mindinkább megerősödött a lehetősége annak, hogy a magyar ipar, — amely felszabadult az osztrák gazdasági törekvések által diktált külföldi piacoktól való elzártságának attól a következményétől, hogy csupán az osztrák ipar kizárólagos és biztos piaca legyen, — de a modernizált mezőgazdaság termékei is hatósugarukat a külföld felé fokozatosan kiterjesszék és a világpiacon eredetileg szerény keretek között elfoglalt helyzetüket megszilárdítsák és mindjobban kibővítsék. A fejlődési folyamatot tovább erősítették a századforduló utáni évek céltudatos iparfejlesztési törekvései, amelyek végül az 1907. évi III. t. c.-be becikkelyezett első korszerű és átgondolt iparfejlesztő törvényhez vezettek. Az iparfejlesztést szolgáló tényezők, mint adó- és illetékmentesség, pénzbeli támogatás, természetben nyújtott gépsegély, vámvédelem, kiviteli jutalmak stb. között fontos szerepet játszanak az államhatalom részéről biztosított fuvardíjkedvezmények és egyéb az ipart támogató és védő vasúti díjszabási intézkedések. A magyar iparcikkeknek a külföldi piacokon való versenyképességét hátrányosan befolyásolták a fuvarozásukkal kapcsolatos költségek, a késztermékek előállításához szükséges nyersanyagoknak a lelőhelyektől az ipartelepekig felmerülő fuvar költségei, valamint az üzemek berendezéséhez és fenntartásához szükséges gépek és egyéb segédanyagok szállítási költségeinek magassága, a belföldi piacot pedig az iparilag erősebb s így kisebb önköltséggel termelő államok iparcikkeinek versenye veszélyeztette.

Az első esetben tehát a magyar iparnak a nyersanyagokra és készgyártmányokra érvényes, kedvező díjszabási elbánással való támogatására, az utóbbiban pedig a külföldi iparcikkekre kirótt védővámok mellett és ezek hatásának megerősítésére magasan tartott fuvardíjtételekre volt szükség.

Az ipar és a vasutak paralell irányú fejlődése a termeléssel és a fuvarozással összefüggő, megoldandó kérdések egész tömegét vetette fel, amelyek közérdekű voltukból származó nagy horderejüknél fogva messze meghaladták a vasutak intézkedési hatáskörét. Mindezekon felül pedig ennek a kérdés-komplexumnak a megoldása az ország kereskedelmi mérlegének s így az államháztartás egyensúlyának biztosításában mindinkább vezetőszerphez jutott, természetes tehát, hogy a nemzetgazdaság szempontjából elfoglalt elsőrangú fontosságukra való tekintettel e problémák megoldását az államhatalom a maga részére tartotta fenn.

És itt eljutottunk a díjszabási politika fogalmához, amelynek meghatározója éppen az állam végrehajtó hatalmának fenti kényszerítő tevékenysége. A vasúti díjszabási politika

tehát az államhatalomnak az a tevékenysége, amellyel a vasutak kereskedelmi, szorosabban véve díjszabási tevékenységét, a kitűzött közgazdasági célok megvalósítása érdekében megszabja.

Az állam végrehajtó hatalmának ez a kényszerítő erejű cselekvése kétféle lehet é. p.:

1. kedvező elbánást biztosító vagy
2. megszorító

jellegű. A kedvező elbánás szükségessége a nyersanyagoknak és üzemi segédanyagoknak az ipari telephelyekre, vagy pedig a vetőmagvaknak és a mezőgazdaságban szükségelt gépeknek, vonó- és hajtóerőknek, felszereléseknek a mezőgazdaságokba, végül pedig a készgyártmányoknak az ipartelepekről vagy agrárproduktumoknak a mezőgazdaságokból a fogyasztó piacokra való fuvarozásánál jelentkezik. A megszorító jellegű tevékenység egyrészt a mezőgazdaság és ipar, másrészt a belföldi fogyasztók védelmét van hivatva, magas fuvardíjak érvényesítése útján, szolgálni. A magasan méretezett fuvardíjak az első esetben azt a célt szolgálják, hogy gátat vessenek a külföldi termelésből származó iparcikkek és mezőgazdasági termények beözönlésének, az utóbbi esetben pedig megnehezítik a belföldi fogyasztásban nélkülözhetetlen ily termékek kivitelét.

Az államhatalom a maga nemzetgazdasági célkitűzéseinek megvalósítását a vasutakkal kapcsolatban azok díjszabásain keresztül biztosítja, melyeknek legelső érvényességi kellékét a főfelügyeleti joggal rendelkező kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter jóváhagyása képezi.

A kedvező elbánást biztosító vagy megszorító jellegű ténykedés a vasutak díjszabásainak keretében kétféle módon nyer megvalósítást é. p. általános vagy különleges érvényességű díjszabási intézkedés útján.

Az általános érvényességű ily intézkedés a vasutak helyi-árudíjszabásainak keretében történik és a díjszabás által egybefoglalt egész vasúti hálózatra kiterjed, míg a különleges érvényű díjszabási intézkedések meghatározott viszonylatokra érvényesített díjkedvezmények alakjában jutnak kifejezésre.

A gyakorlatban ennek a tevékenységnek a megvalósítása vagy

1. az árucikk értékénél alacsonyabb díjszabási osztály vagy
 2. kedvezményes díjtételek vagy pedig
 3. kedvezőbb fuvardíjszámítást biztosító díjszámítási határozmányok
- érvényesítése útján történik.

Gärtner József

Az első négy háborús év pénzügyei.

A *Bankwirtschaft* 1943. évi 16. száma¹ a háború negyedik évének lezárulásával összeállította a négy háborús esztendő pénzügyeinek alakulását. Számításai jobbra a hadviselő felekre vonatkoznak. Emellett azonban néhány semleges államot is figyelembe vett. Noha csak megközelítő pontosságot lehet elérni a számításoknál, mert nem minden adat kerül nyilvánosságra és a költségvetési évek kezdete nem esik egybe a háború kezdetével, mégis a meglevő adatok eléggé megvilágítják a helyzetet. Franciaországban a költségvetési év fedi a naptári évet, Németországban, Angliában és Japánban a költségvetési év áprilisban, az Unióban és Olaszországban júliusban kezdődik. A háborús pénzügyek az egyes országokban a következőkép alakultak:

Anglia :	polgári k i a d á s o k m i l l i ó f o n t b a n	hadi k i a d á s o k m i l l i ó f o n t b a n	összes k i a d á s o k m i l l i ó f o n t b a n	folyó bevételek m i l l i ó f o n t b a n	hiány m i l l i ó f o n t b a n
1939. IX.—1940. III.	390	905	1.295	612	683
1940/41	647	3.220	3.867	1.409	2.458
1941/42	691	4.085	4.776	2.074	2.702
1942/43	798	4.840	5.638	2.820	2.818
1943. IV.—1943. VIII.	357	2.042	2.399	1.212	1.187
Összesen :	2.883	15.092	17.975	8.127	9.848

A fenti összegek nem tartalmazzák az USA-nak a bérleti és kölcsön-törvény alapján Anglia javára történő szállításait és Kanada hozzájárulását az anyaország kiadásaihoz. Mindez együtt újabb másfél-két milliárddal növelte Anglia háborús pénzügyi erőit.

Egyesült Államok :	polgári k i a d á s o k m i l l i ó d o l l á r b a n	hadi k i a d á s o k m i l l i ó d o l l á r b a n	összes k i a d á s o k m i l l i ó d o l l á r b a n	folyó bevételek m i l l i ó d o l l á r b a n	hiány m i l l i ó d o l l á r b a n
1939. IX.—1940. VI.	6.115	1.383	7.498	4.980	2.518
1940/41	6.631	6.180	12.711	7.607	5.104
1941/42	6.591	25.900	32.491	12.799	19.692
1942/43	6.437	74.000	80.437	22.976	57.461
1943. VII.—VIII.	1.355	16.000	17.355	5.514	11.841
Összesen :	27.129	123.363	150.492	53.876	96.616

Mint látható, az USA háborús kiadásai csak hadbalépése után kezdtek meredeken emelkedni, újabban azonban havi 8 milliárd körül stabilizálódtak, amint hogy valamennyi háborús állam már eljutott teherbíró-képessége határáig. Az újabb évek amerikai háborús kiadásai csak becslések, de a szerző az újabb adatok tekintetében más országoknál is kénytelen volt becslésekhez folyamodni.

Németországra vonatkozóan nagyobb nehézséggel jár a

¹ Schwarz, Otto: *Vier Jahre Kriegsfinanzen.*

táblázat felállítása, mivel ott már a háború kitörése előtt sem közölték az államháztartás adatait. Mivel azonban az adó-bevételek és az államadósságok növekedése ismeretesek, hozzávetőleges pontossággal itt is kiszámíthatók a kiadások. A renti két tétel együttes összege volt

1939. IX.—1940. III.	26.900	millió	márka
1940/41	67.000	"	"
1941/42	84.900	"	"
1942/43	90.600	"	"
1943. IV.—1943. VIII.	47.200	"	"
Összesen:	316.600	"	"

amihez a megszállott vagy bekebelezett országok pénzügyi hozzájárulása, a megszállási költség címén beszedett összegek és a birodalom közigazgatási bevételei járulnak mintegy 50 milliárd összegben. Eszerint az összes német háborús kiadások mintegy 367 milliárd márkát tettek volna ki.

Olaszország:	polgári k i a d á s o k m i l l i ó	hadi k i a d á s o k m i l l i ó	összes k i a d á s o k m i l l i ó	folyó bevételek r á b a n	hiány
1939. IX.—1940. VI.	25.200	25.100	50.300	27.000	23.400
1940/41	29.500	68.700	98.200	34.200	64.000
1941/42	35.100	83.500	118.600	41.200	77.300
1942/43	39.900	95.200	135.100	48.900	86.300
1943. VII.—VIII.	5.500	18.500	24.000	7.900	16.100
Összesen:	135.200	291.000	426.200	159.200	267.100

Olaszország tehát a szorosan vett katonai kiadások túlnyomó részét hitelműveletekkel fedezte.

Japán:	polgári k i a d á s o k m i l l i ó	hadi k i a d á s o k m i l l i ó	összes k i a d á s o k m i l l i ó	folyó bevételek y e n b e n	hiány
1939. IX.—1940. III.	1.470	3.752	5.222	2.142	3.080
1940/41	3.193	7.764	10.957	4.109	6.848
1941/42	4.745	12.900	17.645	5.690	11.955
1942/43	8.860	18.000	26.860	7.600	19.260
1943. IV.—VIII.	5.532	11.425	16.957	4.167	12.790
Összesen:	23.800	53.841	77.641	23.708	53.933

Japánban a polgári jellegű kiadások is meredeken emelkedtek, ami az újonnan szerzett területek berendezésével függ össze.

Oroszország tényleges kiadásairól és azok megoszlásáról már sokkal kevesebb az adat. Katonai jellegű kiadásai a költségvetés szerint 1939-ben 41 milliárd rubelt, 1940-ben 56 milliárdot és 1941-ben 71 milliárdot tettek ki, ez összegben azonban a hadiipar kiépítésére fordított összegek nem foglaltatnak.

Franciaország csak 10 hónapig vett részt aktívan a háborúban, ez idő alatt 165 milliárd frankot adott ki, ami az akkori árfolyamon kb. 10 milliárd márkát jelent. Azóta a háború likvidálásának költségei 77.3 milliárdot, a megszállási költségek pedig 461 milliárdot tettek ki, ez összegek márkára való átszámítása azonban a romló frankérték folytán nehézségekbe ütközik.

Az *angol dominiumok* hadikiadása a következő: *Kanada* 10 milliárd dollár, *Ausztrália* 1.194 millió font, *Ujzélánd* 300 millió font, ami átszámítva mindössze 40 milliárd марка. A főhatalmak hadikiadásai pedig — Oroszországtól és az áttekinthetetlen pénzügyekben leledző *Kínától* eltekintve — márkában négy év alatt a következők voltak:

Anglia	150 milliárd	Németország	292 milliárd
USA	309 „	Olaszország	38 „
		Japán	32 „

Kiadásaik az első háborús évben 76.800 milliót, a másodikban 141.700-at, a harmadikban 232.600-at, a negyedikben 369.300-at tettek ki. Az előző évhez képest a növekedés a második évben 85%, a harmadikban 64% és a negyedikben 59% volt. A hadikiadások átlagban négyszeresen múlták felül a polgáriakat, a legnagyobb az arányszám Angliában: 5.2, a legkisebb Japánban: 2.3. A rendes bevételek a kiadások következő hányadát fedezték: Németország 47.5%, Anglia 45.2%, Olaszország 37.4%, USA 35.8%, Japán 30.6%. Az államadósságok növekedése pedig a következő volt:

Németország	192.500	millió марка:	515 %
Japán	30.500	„ „	289 „
USA	270.000	„ „	257 „
Franciaország	38.700	„ „	174 „
Olaszország	36.800	„ „	170 „
Anglia	96.200	„ „	116 „

Az adósságok végösszege volt eszerint 1943. augusztus 31.-én:

Anglia	184.500 milliárd марка	fejenként	3925 марка
USA	362.500 „ „	„	2760 „
Németország	230.000 „ „	„	2357 „
Olaszország	57.800 „ „	„	1285 „
Japán	96.200 „ „	„	1266 „

A francia adósságok маркаösszegét a nagyarányú infláció miatt nem igen lehet megmondani. Ami az egyes semleges államok háborús pénzügyi adatait illeti, az elmúlt négy év alatt a *svájci* polgári kiadások 1.561 millió frankot, a honvédelmi kiadások 5.445 milliót tettek ki, a megfelelő *svéd* adatok: 7.026

millió és 8.497 millió korona. A hiány Svájcban 4.119 millió frank, Svédországban 6.611 millió korona.

A svájci polgári kiadások viszonylagosan alacsony volta abból ered, hogy ott a kantonoknak külön költségvetésük van. Az első világháború Németországnak 165 milliárd márkájába, a második — négy év alatt — 292 milliárdba került, az angol adatok: 6 és fél milliárd és 15 milliárd font. Még nagyobb a növekedés az USA-ban; ott az első háború alatt 32 milliárdot adtak ki, a most folyó háborúban pedig már eddig is 123 milliárd dollárt. Persze, pontos összehasonlítás csak a pénz mindenkori vásárlóerejének figyelembevételével volna eszközölhető. Az angol dominiumokban az emelkedés a következő: Ausztrália 265 millió font — 1.194 millió, Kanada: 1.335 millió dollár — 10 milliárd. Még a semleges Svájc katonai kiadásai is 5 milliárd frankot tesznek ki az előző háború 1.200 milliós katonai kiadásaival szemben.

R r

IRODALOM.

Gyűjteményes munka.

Az átmenetgazdálkodás tervszerű előkészítése. *vitéz Péter István* min. osztályfőnök előadása a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletben. Hozzászólások az ipar egyes tárgyköreiből *Bornemisza Géza* m. kir. titkos tanácsos, volt m. kir. iparügyi miniszter összefoglaló közgyűlési előadása. Szerkesztette: *Beliczay András* Budapest. 1943. 245. oldal.

A magyar könyvpiacra csak most találkozunk először az átmenetgazdálkodás kérdését vizsgáló tanulmányokkal. Az előttünk fekvő munka azonban igazolja, hogy az átmenetgazdálkodás a magyar gazdasági életet nemcsak a közelmúltban kezdte foglalkoztatni, hanem számottevő és részletekbe is behatoló tervek állnak már készen arra az időszakra, amikor a háború megszűntével a háborús gazdálkodásból a békegazdálkodásra való átmenetet tervszerű politikával és állami beavatkozással kell irányítani, hogy a háború másodlagos hatását a gazdasági élet ne érezze nagyobb mértékben.

A vizsgált munka a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletben 1943. elején az átmenetgazdaság kérdéseinek tárgyalására rendezett előadássorozatot bocsátja közre. Az előadássorozatot *vitéz Péter István* min. osztályfőnök vezette be, aki előadásában irányt kívánt mutatni atekintetben, hogy a gazdasági élet különböző oldalairól történő hozzászólások bizonyos tervszerűség keretében foglalkozzanak a felvetett problémákkal.

Vitéz Péter István bevezetőjében abból indult ki, hogy az átmenetgazdálkodás tervszerű előkészítése feltétlenül felidéríteni kívánja, hogy a múlt világháborúból mőő eszközökkel lehetett és lehetett volna zavartalanabban a békegazdálkodásra áttérni. Rámutat, hogy a problémát hosszú ideig abban látták, hogy miként kellene előmozdítani a külkereskedelmi kapcsolatoknak a hadviselő államok közötti újabb felvételét. Az első világháború előtti szabadelvű gazdasági felfogás azt hitte még, hogy a békegazdálkodásra való átmenet szempontjából elégséges az állami beavatkozás mértékének rohamosabb csökkentése. További kérdésnek csak a munkáskérdést tekintették

és megelégtették volna azt, ha a hadvezetőség a leszerelést gazdasági szakemberek bevonásával hajtotta volna végre.

A múlt tapasztalatain okulva fontos, hogy a jövő átmenetgazdálkodásának előkészítéséhez mindenekelőtt a feladat pontos körülhatárolása történjék meg. Rámutatott még vitéz Pétery arra, hogy olyan intézkedések, amelyek az időszerűség kérdését figyelmen kívül hagyják, ugyanúgy az átmenetgazdálkodás kérdésének a lejáratására fognak vezetni, mint ahogy ez az első világháború után történt. Fontosnak tartja, hogy a kritikus időben megfelelő munkaalkalmak legyenek előkészítve. Ebből a szempontból hármas intézkedésre van szükség: az átmenetgazdálkodás előkészítése anyaggazdálkodási, munkaerőgazdálkodási és munkaalkalom szervezési vonalon.

Az *anyaggazdálkodás* vonalán meg kell állapítani, melyek azok a nyersanyagok, amelyek a polgári termelés rendelkezésére fognak állni és ezek termelését megfelelően elő kell készíteni. A *munkaerőgazdálkodási* vonalon munkásnyilvántartás elengedhetetlen, számolni kell előre azzal, hogy milyen munkástömegek fognak a leszerelések és a megszűnő hadiipari rendelesek alól felszabadulni. Ezen felül meg kell szervezni a munkaközvetítést, hogy a felszabaduló munkástömegek a megfelelő helyekre azonnal irányíthatók legyenek. A munkaerőnyilvántartás hiánya már a háború alatt is súlyos nehézségeket jelentett, a háború után azonban még nagyobb mértékben lesz szükség erre. A munkasközvetítés szervezetének létesítése pedig multhatatlanul szükséges ahhoz, hogy a kellő foglalkoztatottság azonnal biztosítható legyen. A munkaalkalom szervezése vonalán Pétery kíváncsún tartja a gyártási programok előkészítését, az állami és községi beruházások vállalatbaadásának előkészítését és az összes tervezett munkaalkalmaknak összeegyeztetését.

A bevezető előadásokhoz 34 hozzászólás történt és ezek közül az átmenetgazdálkodás általános problémájával foglalkozott Haidegger Ernő és Módos József, valamint Kelemen Móric; majd Ereky Károly, Lászlóffy Woldemár és vitéz Nászay Miklós és Pap Ferenc. Nászay jobbára a tervezés szervezési kérdéseivel foglalkozott, Pap Ferenc a társadalmi fegyelemnek alapvető fontosságát hangsúlyozta, Haidegger előadása pedig a termelés helyes arányosításának alapvető problémáit tárgyalta.

Borthnyák István, Tetmayer Alfréd, Jakóby László és vitéz Gálócsy Zsigmond a bányászat és kohászat átmenetgazdálkodási kérdésével foglalkozva kifejtették, hogy a bányatermékek kereslete a háború után növekedni fog, ami tekintettel arra, hogy a bányamunkások csupán kisebb része teljesít katonai szolgálatot, maga után vonja a további mechanizálást. Hasonló szellemben taglalta Biró Zoltán a faipar és erdőgazda-

ság kérdését. Etekintetben súlyosabb nehézségekkel állunk szemben, mert az utolsó időszak idegen uralmi erdőgazdálkodása mérhetetlen károkkal járt együtt.

Madarász Antal, Stefániai Richard és Hajdú Elemér az energia-gazdálkodás átmenetgazdasági problémáit elemezték és kifejezték azt, hogy az átmenetgazdasági munkanélküliség némi enyhítésére szolgálhat a vízierőtelepek építése. A székesfővárosi közmunkák kérdésével foglalkozott Pap Ferenc, Vederes Lipót és Gál Imre előadása, akik vázolták azokat a munkalehetőségeket, amelyeket a főváros készített már elő, az elektromos-, gáz- és vízművek fejlesztése tekintetében, valamint a fővárosi lakásépítési politika során és a főváros közlekedésének tökéletesítése tekintetében. A vízgazdálkodási kérdésekről Bauer Sándor és Lászlóffy Woldemár tanulmányai foglalkoztak. Megállapították, hogy a vízgazdálkodásnak az átmenetgazdálkodásban számottevő szerepe van és sürgős munkaalkalmakat biztosíthat.

Az építkezési tevékenység és városfejlesztés kérdésével Müller Pál, Gotthardt Zsigmond, Kisdi Pál, vitéz Nászay Miklós és Heim Ernő foglalkozott. Különösen Nászay tanulmánya vitte a kérdést sokkal előbbre, aki pontos számításokat végzett atekintetben, hogy az építési tevékenység a háború végezetével miként volna megindítható. Az átmenetgazdaság vasútügyi vonatkozásaiban Ney Ákos, Lux Ernő és Prágai Lajos foglalkoztak. Kifejtették, hogy a vasútakra és közútakra minő feladatok fognak hárulni a háború után és hogy milyen mértékben kell ezeket előkészíteni annál is inkább, mert az egész átmenetgazdaság lehetőségei a közlekedésügyi feladatok teljesítésével állnak vagy buknak.

Különböző iparok átmenetgazdálkodási feladatait Mihályfy Dezső, Dunczel Károly, Juhász Zoltán, Görgey István, Lengyel János, Dischka Győző, Szalóki Zoltán és Hardy Sándor tárgyalták.

Vitéz Péter István bevezető előadását és az elhangzott 34 hozzászólást Bornemisza Géza volt m. kir. iparügyi miniszter záróelőadása fogta egybe. Szerinte az átmenetgazdálkodásra elsősorban a háború kimenetele fogja bélyegét rányomni. Minden esetre a legkomolyabb problémát az iparból felszabaduló munkásfelesleg fogja okozni, amit nem feltétlenül célszerű szerinte a mezőgazdaságba visszavezetni. Véleménye szerint a fogyasztási iparban a háború után nem várható visszaesés, mert a nyersanyagok továbbra is hozzáférhetők lesznek és a fogyasztási cikkek termelésének ugrásszerű emelkedését is lehetővé fogja tenni a háború alatt elmaradt és kielégítetlen szükséglet. Ezzel szemben bonyolultabb a probléma a beruházási iparokban. Beruházásokra szükség lesz magában az iparban, de szükség lesz a közületeknél is. Kereken egymil-

liárd pengőre becsüli Bornemisza Géza a beruházási iparoknak az elmaradt felújításai és karbantartási munkák révén várható foglalkoztatását. Etekintetben rámutat arra, hogy a mezőgazdaság gépi felszerelésének felújítása és korszerűsítése rohamos mértékben fog a háború után jelentkezni, kapcsolatban azzal a mezőgazdasági programmal, amelyet már a háború alatt magunk elé tűztünk és megkezdettünk. Az átmenetgazdálkodás során teremtett új munkaalkalmaknál azonban nemcsak a foglalkoztatás, hanem a nemzetgazdaságra való hasznosság kérdését is vizsgálni kell. Az iparágakat sorolni kell munkaigényesség, munkaintenzitás szempontjából. Tekintettel arra, hogy a munkaigényes iparok csoportjai nagyjából azonosak azokkal a beruházási csoportokkal, amelyek foglalkoztatásához az átmenetgazdaságban a legnagyobb gazdasági érdekek fűződnek, e körülmény nagyfokú megnyugvást kelthet. Méginkább örvendetes azonban, hogy ezek az iparok nyersanyaggal is legkönnyebben elláthatók. Bornemisza Géza előtérbe helyezi az átmeneti gazdaság probléma halmazatában a közlekedés, az energiagazdaság és a lakáskérdés ügyét. Szerinte ezeknek meg kell előzni minden más beruházási feladatot, mert csak ezek biztosításával lehet a további fejlődést szolgálni. Rámutatott tanulmányában azonban Bornemisza Géza arra is, hogy az átmenetgazdálkodás szervezési problémái kerülhetnek legelőször is megoldásra és ebből a célból ő egy átmenetgazdálkodási tanács felállítását tartaná leghelyesebbnek.

Ruisz Rezső

Könyvismertetések.

Mezőgazdasági Szemle. Szerkeszti: *K. Kuthy Sándor*. Kolozsvár. Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület kiadása. Első évfolyam, 1943.

A mezőgazdálkodás, illetve a mezőgazdasági termelés az ország közgazdaságában oly fontos szerepet tölt be, hogy minden olyan törekvés, mely az idevágó ismeretek fejlesztését és terjesztését szolgálja, megbecsülésben részesítendő. A magyar gazdasági élet jövője és fejlődése sokban függ attól, hogy a többséget alkotó földművelő néptömegek és vezetésük milyen foglalkozásukbeli műveltséggel rendelkeznek. A mezőgazdasági ismeretanyag, melyet a korszerű földművelés megkövetel, sokrétű. Részben földműveléstechnikai, részben élettani, sokrészben azonban gazdasági és társadalmi kultúrelemekből szövődik. A nemrégén Kolozsvárott életrehívott új magyar gazdasági szakfolyóirat, a *Mezőgazdasági Szemle* céljául tűzte ki a mezőgazdálkodás tudománya valamennyi ezirányú összetevőjének rendszeres tudományos és gyakorlati munkálását.

Alig második évfolyamát járja a folyóirat, máris ország-szerte széleskörű érdeklődés kíséri. Szerkesztő Bizottságának tagjai — kik valamennyien kolozsvári főiskolák és tudományos intézetek tanárai és kutatói — között van Szemlénk évtizedeken át volt szerkesztője, Kislégi Nagy Dénes professzor, továbbá az újabb magyar gazdasági irodalomban jólismert Farkas Árpád, a Kolozsvári Mezőgazdasági Főiskola tanára és rajtok kívül számos nagytekintélyű erdélyi mezőgazdasági szakember.

A folyóirat célja, mint jeleztük, a mezőgazdálkodásra vonatkozó ismeretek tudományos és gyakorlati művelése. Ehhez képest külön tudományos és gyakorlati rovatot vezet. Közül ezenkívül „szemle” részt az általános mezőgazdasági helyzetkép megvilágítására, továbbá könyv- és folyóiratismertetést. Az egyes tanulmányokat a szokásos idegen (német) nyelvű tartalmi összefoglalóval egészíti ki a külföld számára.

Az eddig megjelent néhány füzet sok biztató ígéretet ad a folyóirat további számaira és biztosítékot atekintetben, hogy a magyar gazdasági, illetve mezőgazdasági folyóiratirodalom, mely a fővárosban megjelenő képviselői (Köztelek, Mezőgazdasági Közlöny, a Gazdák Szemléje, a nemrégén megindult Mezőgazdasági Munkatudomány és a többiek) révén már eddig is nagy nemzeti és nemzetközi megbecsülést vívott ki, a Mezőgazdasági Szemlében további nagy erősítést nyert.

A Közgazdasági Szemle a gazdasági, különösen pedig a mezőgazdálkodási kultúra újabb hivatott magyarországi művelőjét és terjesztőjét üdvözli a kolozsvári Mezőgazdasági Szemlében.

Kádas Kálmán

Angyal Lajos: Hivatásra nevelés, különös tekintettel a kereskedői hivatásra. Eger. 1942. Gazdasági művelődés könyvtára. 1. szám. 244. old.

Mindenkit alkalmazzunk a maga helyén! Ez a követelmény a szaknevelés kérdését a mai pedagógiai kérdések egyik legfontosabbikává teszi. Régente a nevelés célja jórészt csak az általános embernevelés volt, a nevelési eszmény a humánus síkján mozgott. Ma azonban nevelési eszményünk korszerűbbé és valóságosabbá vált és többet is el akarunk érni, nemcsak ennyit. Azt akarjuk, hogy az elvont és általános nemes emberi vonások konkrét megnyilatkozássá váljanak, vagyis, hogy mindenki a maga hivatásába, mindennap végzett munkájának hétköznapiságába vigye bele értékes emberi tulajdonságait és nemzeti öntudatát.

A mai nevelés célkitűzése a nemzetnevelés és hivatásra nevelés. Fokozott érdeklődéssel kell tehát minden olyan munka felé fordulnunk, amely a gazdasági pályákra készülő fiatalság

tökéletesebb és időszerűbb nevelésének az ügyét szolgálja. De még más oka is van annak, hogy ma a gazdasági vagy kereskedelmi pályákra lépő egyének hivatásra való nevelésére nagyobb gondot kell fordítanunk, mint azelőtt. Az örségváltás végrehajtása nemcsak személyi cseréket, hanem olyan átalakulást is kell, hogy jelentsen, amely a gazdasági pályák iránt rokonszenvet ébreszt, és a gazdasági pályán működő egyéneket a merev individualista életszemléletből a közösségi célok felé tudja irányítani.

Az előttünk fekvő könyv szerzője is ezt a szempontot tartja a legfontosabbnak. Átérzi, hogy e tekintetben a kereskedelmi szakoktatásra igen fontos feladatok várnak. Sőt úgy látja, hogy ma maga a törvényhozás is többet vár az iskoláktól a gazdasági pályákra való nevelés tekintetében, mint eddig, azért szervezte át az eddigi szakiskolákat gazdasági középiskolákká.

A könyv igen jól választja meg és építi fel mondanivalóit. Elsősorban az általános embernevelés és hivatásra nevelés fogalmát és a kettőnek egymáshoz való viszonyát tisztázza. Hivatkozik azokra a tekintélyekre, akik e kérdésben fordulatot jelentenek a multtal szemben és megállapítja, hogy addig, amíg a természettudományok kifejlődésével felvirágzó technika nem tette az életet olyan bonyolulttá s nem következett be a mai nagyfokú munkamegosztás, addig lehattunk bátran hívei az enciklopedikus ismeretek elvének, a kultúra mai állása azonban már nem teszi lehetővé, hogy mindenki mindent tudjon, aki művelt embernek akar számítani, tehát a szakképzés és hivatásra nevelés elvéé a jövő.

E bevezető megállapítások után áttér a szerző a kereskedői hivatás ismertetésére. Pontos, mélyreható és sokoldalú tárgyismerettel nyúl a kérdéshez s megvilágítja e pálya individuális és szociális, magán- és nemzetgazdasági vonatkozásait. Nagy érdeme, hogy a nemzeti szempontokat mindenütt elsőrendű fontosságúnak tartja.

A munka következő, igen értékes része, sorra veszi a gazdasági középiskolák egyes tantárgyait és mindeniknél rámutat arra, hogyan lehet a tárgyi ismereteket a hivatásra nevelés szempontjából minél jobban kiaknázni. Még ennél a résznél is értékesebbnek tartjuk azonban azt a további részt, amelyben a gyakorlati nevelési elvek felsorolása következik. Oly sok nevelési kérdéssel foglalkozó munka lát napvilágot nap-nap után, de igen kevés van közöttük olyan, amely rámutatna a konkrét tennivalókra, amikor a gazdasági életpályákra készülő ifjúság nevelési problémáival állunk szemben. Örülünk tehát, ha ilyen nevelői segédeszközre akadunk.

Az egész munkát a jobb felé való törekvés szelleme hatja át. A szerző nemcsak hirdeti, de át is érzi, hogy az új magyar kereskedő nemzedék csak akkor állhatja meg helyét, ha tiszt-

tult erkölcsi felfogást vall és ha különleges kereskedelmi tudása széleskörű általános gazdasági műveltséggel párosul. Hangsúlyozza, hogy csak az elméletnek és gyakorlatnak szerencsés találkozása viheti előbbre a gazdasági oktatásügyet, s varázsolhatja valósággá azt a régi igazságot, hogy „non scholae, sed vitae discimus”. Örömmel látjuk, hogy a kereskedői hivatás kérdését a nemzeti célok és a nemzeti élet távlatába helyezi és nagyvonalúan, az egoista gazdasági világnézetből kiragadva állítja elénk. E mellett azonban a realitás talaját sem veszti el s a kétszerkettő rideg logikájával is számot vet. A szerző építő szándéka, magas színvonalú erkölcsi felfogása, a szebb magyar jövőért lángoló lelkesedése munkáját maradandó értékűvé és gazdasági pályákra nevelő pedagógusok számára hasznos útmutatóvá teszi.

Takaróné Gáll Beatrix

Juhász Károly Jenő: A gyárüzemi költségszámítás és az üzemösszehasonlítás újabb kérdései. A Mérnöki Továbbképző Intézet kiadványai, XV. kötet, 6. füzet Budapest, 1943. 76. oldal.

Gyárüzemek helyes vezetése elképzelhetetlen az előforduló sokfajta termelői tevékenységgel járó költség ismerete nélkül. Az egyes gyárüzemen belül is sokféle költséget okozó tevékenység folyik és a gyárüzemek foglalkozási ág, nagyság, szervezet tekintetében is sokfélék; nehéz feladat emiatt oly módon rendszerbe foglalni az irányelveket, hogy a szerintük csoportosított költségek a leghasználhatóbb, illetve legjellemzőbb értékeket mutassák. Juhász Károly Jenő a Mérnöki Továbbképző Intézet 1942. évfolyamán tartott előadásait összefoglaló könyvében tisztázza a költségszámítással kapcsolatos fogalmak tartalmát, felhívja a figyelmünket egyúttal a fogalmak tartalmának a fejlődés folyamán előálló esetleges változására is. Nagy körültekintéssel és hozzáértéssel sorolja fel, magyarázza és rendszerezi azt a sokféle szempontot, mely a helyes költségszámításnál tekintetbe veendő. A költségszámításnak nem csupán az összegszerűség megállapítása lévén a feladata, hanem a részletekbe menő elemzés is, ezért — helyesen — tárgyalja az üzem különféle adottságai mellett létrejövő költségeket, valamint a különféle elszámolási, illetve a gyártmányokra való elosztási módszerek mellett előálló költségalakulásokat. Az üzem foglalkoztatottságának a költségekre való — az úgynevezett állandó, arányos, aránytalanul növekvő, aránytalanul csökkenő költségektől függő — befolyását főként egyszerű példákkal teszi világossá. A nyereség fogalmát tárgyalva foglalkozik a háborús gazdálkodással előálló viszonyok-

kal; a könyve végén említést tesz arról is, hogy miként tudja ösztönözni ilyen kötött, úgynevezett számvetési nyereség mellett az államhatalom a vállalatokat az önköltségük csökkentésére.

A berendezésre, teljesítményre, költségalakulásra, stb.-re vonatkozó adatok birtokában mód kínálkozik az egyes üzemszempontok, üzemek összehasonlítására és az ilyen módszeres összehasonlításnak a tanulságai mind az egyes vállalatok, mind pedig egész iparágak fejlődésének és fejlesztésének a lehetőségét hordják magukban. Ezekről a némely országban egész tudományággá fejlesztett üzemösszehasonlítási problémákról könyvében szintén rövid áttekintést ad.

Keszler Gyula

Rieger Gyula: Egy kis banktudomány. Szeged Városi Nyomda. Szeged 1943. 87 o.

Az utóbbi időkben mindinkább megizmosodik az a gondolat a gazdasági élet vezetőiben, hogy a nép széles rétegeit is ki kell oktatni a gazdasági kérdésekről. Távolról sem olyan könnyű feladat ez. Hazánkban az iskolai gazdasági képzés a népességnek csak szűk körére korlátozódik. A hiányok pótlását olyan módon kísérlik meg, hogy a problémákat — a tudományos színvonal megtartásával — népszerűen adják közre. Így nyílik alkalma a nép széles rétegeinek arra, hogy hiányos tudását kiegészítse. Rieger tanulmánya a bankoknak a gazdasági életben elfoglalt vezető szerepét van hivatva ismertetni.

A kis munka hat fejezetből áll. Szerző mesészerűen adja elő mondanivalóit, sőt néhol annyira megy, hogy a munka egyes részeit színdarabszerű párbeszéd formájába önti. Mindenekelőtt a bankletétek különböző fajtáit ismerteti. Legrészletesebben azonban a kölcsönök kérdését tárgyalja. Ennek a fejezetnek különös jelentőséget kölcsönöz az a körülmény, hogy erkölcsnevelő hatása is van. Nevezetesen egy házasságszedelgő hirhedt példáját állítja az olvasó elé, aki „pár ezer pengő adósságot akar csinálni azért, hogy a gazdag Bácska egyik leggazdagabb családjánál a gazdag udvarló köntösében léphessen fel.” (45. o.) A bank tőzsde üzleteinek ismertetésével kapcsolatban tárgyilagosan világít rá azokra az erőltetett vádakra, amelyeket a tőzsdei manipulációval kapcsolatban szoktak felemlíteni és egyúttal bebizonyítja a tőzsdének a gazdasági életben elfoglalt irányító szerepét. Két ügyes és mindent megmagyarázó példa keretében ismerteti a bankok valuta- és devizaügyleteit, majd áttér a bank ingatlanai kérdésének a tárgyalására. A befejezésben pedig a záloglevelekről és kötvényekről szól.

Kis tanulmánya keretében Szerző nagy hozzáértéssel tárgyalja az előadni kívánt anyagot. Úgyesen csoportosítja a felmerülő problémákat és ezek ismertetését is fontosságuknak megfelelően eszközli. Bátran állítható, hogy Szerző célját elérte, mert a bankéletben teljesen járatlan emberek a kis füzet néhányszori figyelmes átlapozgatásával gazdag ismeretekre tehetnek szert.

Bátori Loránd

Schäfer, Erich: Die Aufgabe der Absatzwirtschaft. (Beiträge zur Handels- und Absatzforschung, Heft 1.) Mit 18 graphischen Darstellungen. Verlag von Felix Meiner in Leipzig, 1943. 133 old.

Korunkban az ipari termelésnek túlnyomó jelentőséget tulajdonítanak. Általánosan uralkodik a megfigyeléseken alapuló természettudományi gondolkodásmód. Mindez arra vezet, hogy a gazdasági életben is általában csak a „kézzelfogható“ jelenségeket, a termelést, szállítást, a szükségletek hatását tekintik lényegesnek, míg a különböző közvetítő szervek feladatának mibenlétét, szükséges és fontos voltát nem látják tisztán. A szerző ezeket meggondolva igen célravezető, szemléletes módon törekszik világosságot deríteni a forgalmi gazdaság jelenségeire. Vizsgálja, hogy milyen feladatokat kell megoldani a nemzetgazdaságnak, ha egy nép elhagyja régi életterét, és új hazában telepszik meg. A vezetőknek először is számba kell venni a természeti kincseket. Ide számítja az emberek teljesítő-képességét is. Egyúttal felmerül a kérdés, milyen célokra használják fel a rendelkezésre álló eszközöket, adottságokat. Ez a nép sajátos szellemi magatartásától, kultúrájától függ. A gazdálkodási folyamat elején tehát a természet áll, ennek adottságain alapszik a termelés. A folyamat végén a műveltség által befolyásolt emberi szükségletek állnak. A gazdálkodás feladatát abban jelöli meg a szerző, hogy a természet adományait fokról-fokra átalakítsa az emberi céloknak megfelelően. (7. old.) Az anyagi átalakítás, átváltoztatás a termelő gazdaság feladata. Az emberi szükségletek, célok irányába eső átrendezést pedig a forgalmi gazdaság végzi.

A nyersanyag feldolgozásának útja egyrészt sokfelé ágazik, másrészt amint egy kiválasztott úton közeledünk a végcélhoz, (a fogyasztásra, használatra alkalmas alakhoz) útunkba sok más leágazás torkollik bele, így fokonykint egyre több tényező vesz részt a termék elkészítésében. Így pl. a szén vagy a festő- és fényezőanyagok úgyszólván minden termék előállításában szerepet kapnak. Ezért alapos hiba volna egymás mellett „párhuzamosan“, kereszteződés nélkül futó termelési utakat képzelni.

A termelési láncolatok elágazásait és kapcsolódásait azzal magyarázza a szerző, hogy a termelőgazdaság „az anyag legyőzésének törvényét” igyekszik követni. A természethez közelálló fokon a termelés csak akkor lesz gazdaságos, ha egy anyaghoz ragaszkodik, eljárásait ennek természete szerint fejleszti ki. (Anyaghűség elve.) A gazdasági célhoz közelebb eső fokon e mellett növekszik jelentőségében „az eljáráshoz való hűség elve”. A feldolgozási folyamat végén érvényesül a művelődési „törvényektől” befolyásolt és így az előbbi törvény két követelményével ellentétes „célhűség elve”. Ugyanis a kultúrember mint fogyasztó — a divat és a társadalmi konvenciók kiegyenlítő hatása mellett is — magánéletében változatosságra, egyéniességre törekszik.

A továbbiakban a szerző egyszerű példákon mutatja be a forgalmi gazdaság teljesítményeit. Egy természeti adomány (pl. gyümölcs) általában még akkor sem kerülhet egy lépésben a fogyasztó elé, ha közben semmi termelőgazdasági átalakítás sem szükséges. Közlekedéstechnikai akadály nem volna, de gazdasági okokból gyűjtőállomás kell a nagyjából egy irányban haladó (különböző) áruk részére, és ismét- elosztóhely a végső irányításra. Ilyen „rendezőpályaúdvarkra” van szükség tisztán gazdasági vonatkozásban is a természeti előfordulás és a szükségletek közt képzelt útvonalon. Ezek a forgalmi gazdaság szervei.

Legjelentősebbnek, sőt a termelés specializálódása miatt egyre fokozódó jelentőségűnek a különböző eredetű áruknak szükségletek szerinti csoportosítását tartja a szerző. (Pl. írószerek, sportcikkék.) Ennek különböző változatait részben ipari üzemek megfelelő osztályai, részben önálló forgalomgazdasági szervek végzik. A kereskedelem feladatát továbbmenően abban látja, hogy áthidalja a „termelési láncban” egymásután álló üzemek számában mutatkozó különbségeket, (tehát egy kereskedő nem „két” pl. kis- és nagyipari üzem közt áll; ekkor fölösleges volna,) ezenkívül legyőzi a termelés és szükségletek közt mutatkozó mennyiségi, térbeli és időbeli „feszültségeket”.

A közlekedési és hírközlő technika, valamint a csomagoló és tartósító eljárások fejlődésével az utóbbi három tevékenység jelentősége csökkent.

A második részben a forgalmi gazdaság szerveit tárgyalja a szerző. Közli a fontosabb vállalati és önálló eladó és beszerző szervek kiterjedt katalógusát. Az egyes csoportok sajátosságát, teljesítményét példákkal világítja meg. A nagykereskedelem többdimenziós felosztásáról külön táblázatot közöl. Foglalkozik a forgalomgazdasági szervek együttműködésével. Ezzel kapcsolatban először a forgalmi utak kérdését említi. Forgalmi uton csak azt a szakaszt érti, melyen az áru termelőgazdasági

átalakítás nélkül halad (mint az almaszállítás példáján láttuk). A rendszerezés, csoportosítás alapját képezi: az árú helyzete a feldolgozási láncolatban és a forgalmi szervek száma a termelőtől a végső fogyasztóig, vagy a közbenső feldolgozó üzemig. Az együttműködés másik kérdése a forgalmi nehézségek legyőzésére fordított teljesítmény megoszlása az eladás és beszerzés szervei közt. Ezzel kapcsolatban szemléltetően tárgyalja egy vállalkozás pénzügyi teljesítményének fokozatait, amit a szállítóknak történő előrefizetéssel, illetve hitelbe való eladással végez. További példát hoz az árúbeli kockázat vállalására, azáltal, hogy a vállalat beleegyezik hosszabb szállítási határidőbe, illetve, hogy ő a vevőjének minél hamarább (pl. raktárról) szállít. Természetesen az ilyen szolgáltatások bizonyos ellenérték fejében történnek. A vállalat jobban magához köti üzletfeleit, és befolyást szerezhet azok gyártási, sőt beszerzési tevékenységébe.

A munka harmadik része a nyert eredményeket alkalmazza az üzemre. Megállapítja, hogy nem lehet általánosan érvényes mintát adni a forgalomgazdasági szervezésre. A legfőbb alapelv: felismerni a vállalkozás helyzetét a gazdálkodási folyamatban a természeti adottságok és a fogyasztó szükségletei közt. Ezzel kapcsolatban szükséges nemcsak a közvetlen szállító és vásárló üzletfelek körülményeinek, hanem a távolabbi kapcsolatoknak ismerete is. Természetesen ugyanilyen fontos a saját belső adottságok vizsgálata is. A gyakorlati következmények közül megemlíthető a rokon- (kiegészítő) szakmák együttműködése, pl. a lakberendező és díszítő cégek közös kirakata, vagy a piaci, hirdetési és egyéb tapasztalatok kölcsönös kicserélése. Az ilyen együttműködés azért is figyelemre méltó, mert a fogyasztók nem egyes árucikkekben, hanem szükségletekben gondolkodnak (főzés, iskolaév kezdete, nyaralás). Ez áll a termelési szükségletekre is. — A vállalat telephelyének kiválasztását is az adottságok és célok figyelembevételével kell végezni. Ahhoz sem fér kétség, hogy minél inkább követi egy ipari üzem a termelés (anyaglegyőzés) sajátos törvényeit, annál nagyobb az általa és üzletfelei által kifejtendő forgalomgazdasági tevékenység. Meggondolandó, hogy ha az üzem többet vállal magára a forgalmi nehézségek legyőzéséből, ezzel drágább lesz ugyan, de üzletfeleit olyan költségektől, kockázatoktól (pl. hosszú raktározás) mentesítheti, hogy azoknak a drágább beszerzés is kifizető lesz.

Végezetül a könyv röviden utal egyes részletfeladatokra, viszont itt bősegebb irodalmi utalást tartalmaz. Ez az alapvető munka bizonyára termékeny ösztönzésül szolgál további részletmunkálatokra. Szemléltetési módszere különösen figyelemreméltó.

Hajdú Ferenc

Schuster, Walter: Die deutsche Kriegsfinanzierung — kein Finanzwunder. Deutsche Verlags-Anstalt Stuttgart-Berlin kiadása. 32 old.

Schuster professzor bevezetőben összehasonlítást tesz a régi és a mostani háborúk finanszírozása között. Régen anyagbőség volt, csak a pénzfedezet előteremtése volt a kérdés. Az új háborúban az anyagelőteremtés is probléma lett. A világháborúban nem törődtek a finanszírozás módjával, aminek súlyos következménye lett sok helyen az infláció. A nemzeti szocialista Németország gazdaságpolitikáját messzemenően a háború finanszírozás szolgálatába állította. Németország helyzetét összehasonlítva Anglia és Franciaország helyzetével, kitűnik, hogy az irányított gazdaság következtében Németország kedvezőbb helyzetben van, mint ellenségei. Ezeket a megállapításokat Schuster számadatokkal igyekszik alátámasztani.

Leírja Németország háborús gazdasági és finanszírozási rendszerét. A háborúra való átállás kérdését vizsgálva kiemeli, hogy Németországnak ellenfeleivel szemben, már békében rendelkezésére állt ilyen átállás végrehajtására szükséges szervezet. Lényeges feladat volt a szabaddá váló vásárlóerő lekötése és a hitelszervezet csatornáiba való irányítása, melyet eredményesen oldottak meg. Fontos eszköz volt ebben az ár- és bérrogzítás. A liberális finanszírozási rendszer nehézségeit vázolván rámutat, hogy itt hiányzik a szigorú irányítás és a pénz- és tőkepiac állami ellenőrzése.

A pénzügyi fedezet megszerzésében az első forrás Németországban a takarékoság, a katonailag nem fontos beruházások elhalasztása. A második az adóbevétel. A mostani háborúban az adófedezet sokkal nagyobb mértékben szerepel, mint az előző háborúban. Németországban a háború kitörésekor nem történtek nagyobb adóemelések, mert az adó lényegesen nagyobb volt, mint ellenfeleinél. A leírások, be nem ruházott összegek és nyereségek útját szigorúan előírják, mivel a háború alatt úgy sincs reális befektetési lehetőség. A pénz és tőkepiac totális vezetése segítségével sikerül jelentékeny vásárlóerőt összegyűjteni és a birodalom hitelszükséglete részére biztosítani. A birodalom számottevő mennyiségben rövid- és középlejártú kincstári jegyeket is bocsájtott ki. A szerző kimutatja, hogy olyan irányított gazdaságnál, mint a német, közömbös, hogy az állam eladósodása rövid- vagy hosszúlejártú papirokkal történik, mivel a nép egész gazdasági ereje az állam szolgálatába van állítva. Számadatokkal összehasonlítja a háborús felek eladósodását és a nemzeti jövedelmeik viszonyát.

Megállapítja, hogy Németország a háború finanszírozásához a Reichsbankot és a bankóprést nem vette igénybe. Döntő jelentőségű az árak stabilitása is. Így a finanszírozás biztosított

úton halad. Az ország messze van az inflációtól, mely az alkalmazott módszer mellett sem pénzügyi, sem gazdasági téren nem képzelhető el. Németország a háború előtt bebizonyította, hogy nemzetközi fizetések arany nélkül, külkereskedelem a legnagyobb kedvezmény elve nélkül nemcsak lehetséges, hanem a feleknek sokkal kedvezőbb. Egyébként Németországnak jelentős pénzügyi tartalékok állnak rendelkezésére, az adózóképeség még nincs egészen igénybevéve és államadósságok további felvételére is meg van a lehetőség. Az egyéni takarékosagra persze továbbra is nagy szükség van.

Az ellenfél oldalán általában liberális-kapitalista gazdaságpolitika uralkodik. A rendszabályok, melyeket a háború követel, azonban eltérnek a liberális eszménytől. A háború ú. n. külső finanszírozásának lehetősége 1914-gyel szemben erősen csökkent. Csökkentek p. o. Anglia külföldi követelései, csökkent a külföldön elhelyezhető értékpapírok száma is. Így lényegében a nehézkes belső finanszírozásukra vannak utalva a szövetségesek.

Befejezőjében a német pénzpólitikai rendszer fölényét hangsúlyozza Schuster, mely a gazdasági téren járul majd hozzá Németország végső győzelméhez.

Kiss Károly

Höijer Ernst: Die Bevölkerungsentwicklung in Schweden im Vergleich mit der Deutschlands. (Kieler Vorträge, gehalten im Institut für Weltwirtschaft an der Universität Kiel. Herausgegeben von Prof. A. Predöhl. 72.) Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1943. 20. 1.

Svédország népesedése mindig a legkifejezöbben tükrözte vissza a fejlett kultúrállamokra jellemző tüneteket. Születési gyakorisága már a múlt század folyamán is alacsony volt, halálozási viszonyai pedig igen kedvezőek. A századforduló óta azonban halálozási arányszámának javulása már mindig kevésbé tudott lépést tartani az egyre nagyobb méretű születéscsökkenéssel. A harmincas évek elején Svédország már igen komoly népesedési válságba került. A születések és halálozások különbözete ugyan még nem volt veszteséges és így a látszat szerint némi természetes szaporulata is volt, de a valóságban a születések száma már a huszas évek óta nem volt elégséges a népesség állagának fenntartásához. Reprodukciós arányszáma 1935-ben elérte mélypontját: már csak 0.72 volt, ami annyit jelent, hogy a születések száma a meglévő népesség háromnegyedrésszének pótlására sem volt elég.

A harmincas években azután a népesedési viszonyokban

meglepő javulás jelentkezett. A Svédországban addig igen alacsony házasságkötési gyakoriság erőteljesen megnőtt, majd a születések száma is lassan, de mégis észrevehető módon emelkedni kezdett. Erre Svédországban mindezideig nem volt példa. A jelenség bizonyosfokú párhuzamosságot mutat a Németbirodalomban bekövetkezett népesedési fordulattal, bár nem olyan kifejezett. Érdekesen fejti ki *Höijer*, hogy a születésszaporulat a gazdasági helyzet élénkülésével hozható összefüggésbe és elsősorban a városokban volt észlelhető. Stokholmnak például 10 évvel ezelőtt még évenként 500 főnyi természetes fogyása volt, 1942-ben azonban már 5.500 főt tett a szaporodása. Az 1942. évi adatok szerint Svédországban a nyers születési arányszám a városokban már magasabb volt, mint a vidéken. Figyelembe kell venni természetesen, hogy a városokban a produktív korúak, főleg pedig a szülőképes korú nők aránya sokkal nagyobb, mint a vidéken. A svédországi községekben határozott nőhiány tapasztalható.

Höijer megállapításai mindenestre igen nagy érdeklődésre tarthatnak számot, hiszen Németországban is elsősorban a városokban nőtt meg a születések száma, habár város és vidék között a különbség nem volt annyira szembeszökő, mint Svédországban.

Barsy Gyula

Denis, Henri: Le monopole bilatéral. Presses Universitaires de France, Paris, 1943. 101. old.

Szerző az újabb korszak gazdasági fejlődésében mindinkább növekvő jelentőségű kétoldali vagy bilaterális monopólium rövid ismertetését tűzte ki céljául. Mint ismeretes, a piaci alakzat, mely fellelhető akár bizonyos nyersanyagok monopolizált kitermelése és értékesítése, valamint feldolgozása terén, akár a munkapiacra, a munkaadói és munkavállalói szervezetek egymásközti viszonyában, abban különbözik a szabad versenytől és az egyoldalú monopóliumoktól, hogy általában nem alakul ki automatikusan egy, a gazdasági adottságoktól függő egyensúlyi helyzet, hanem az egyensúly indeterminált marad.

A piaci áralakulás egyik legfontosabb fejezetét alkotó probléma bevezetéseként *Denis* részletesen analizálja a szabad verseny esetére *Walras* által egyensúlyi árként értelmezett természetes ár kialakulásának elméleti előfeltételeit és rámutat arra, hogy ez előfeltételek nem teljesülése ellenére is kielégítő képet nyújt *Walras* egyensúlyi elmélete a szabad verseny esetén kialakuló piacról. Ezután a bilaterális monopóliumhoz közelálló piaci alakzatokat tárgyalja: ilyen a *Cournot* által

elsőízben megemlített kiegészítő cikkek monopóliuma, valamint a *Rossi* terminológiájával vertikális polipólumnak nevezhető alakzat. Érdekes módon felemeli szavát az utóbbi években feléledő neo-cournotizmus ellen és *Bowley* munkásságát kiemelve, igen élesen bírálja *Wicksell*, *Zeuthen* és *Schneider* felfogását, akik *Cournot*-nak a kiegészítő javak monopóliumára vonatkozó megállapításaiból a bilaterális monopólium egyensúlyának határozottságát vezették le. Világosan rámutat arra, hogy az említett írók súlyos tévedésbe estek, midőn a két félnek egymás piaci ténykedéseire vonatkozó anticipációit nem méltatták kellő fegyelemre vizsgálódásaik során. A munka magvát a következő fejezet alkotja, melyben a szerző *Edgeworth*-nak az elszigetelt cserére vonatkozó tételeit, valamint *Marshall* és *Bordin* idevágó munkásságát felhasználva, az *Edgeworth* által eredetileg az elcserélt áru fajták mennyiségi változásának feltüntetésére alkalmazott koordinátarendszer helyett az általánosan használt ár-mennyiség koordinátarendszerben határozza meg az alkugörbét, mely görbe, akárcsak az elszigetelt csere esetében, a lehetséges végső egyensúlyi helyzetek mértani helye és állandónak feltételezett pénzhatárhaszon mellett az ártengélyvel párhuzamos egyenes. Bemutatja ezután különböző szerzők elgondolásait, melyek alapján az alkugörbe pontjai közül a végső egyensúlyi állapotot jellemző pont kijelölhető. Világosan elénk tárja, hogy ez csak abban az esetben lehetséges, ha a felek nem ragaszkodnak a legnagyobb nyereség elvének érvényesítéséhez, hanem észszerű módon engedményeket tesznek egymásnak. Munkájának e része az alkudozás elméletének részletes kifejtése. Az alkudozások során jelentős szerepet játszik a felek ellenállási akarata. Bizonyítja, hogy e fogalom bevezetésével és mérhetőségének feltételezésével mindig kijelölhető az alkugörbén meghatározott pont, ahol a felek egyensúlyba jutnak, ha a következő feltételek teljesülnek:

- a) A felek nem törekednek egymás félrevezetésére,
- b) a felek észszerű módon engedményeket tesznek egymásnak.

Hicks-nek és *Zeuthen*-nek az ellenállási akaratok számzerű kiértékelésére vonatkozó munkáinak ismertetése után *Denis* az ellenállási akaratként újabb, sok tekintetben használhatóbb meghatározását adja és mértani megoldást is közöl a végső egyensúly helyzetének megállapítására. (*Zeuthen* egyenleteinek levezetése során a 74. oldalon közölt hibás képlet nyilván csak sajtóhiba szüleménye.)

Az utolsó fejezetben röviden összefoglalja az eredményeket, leszögezve, hogy a klasszikus egyensúlyi elmélettel a bilaterális monopólium határozott egyensúlya ki nem mutatható és utal arra az igen jelentős körülményre, hogy a fellépő egyensúlyhiány nemcsak a piaci paraméterek állandó fluk-

tuációját okozhatja a felek hatalmi állásának a függvényében, amely tény önmagában is rendkívüli mértékben megnehezíti a biztos számítási alapokat megkívánó gazdasági élet nyugodt és síma folyását, hanem ezen felül még állandóan fenyeget a cserekapcsolatok akárcsak ideiglenes megszakadásának veszélye, ami nemcsak az érdekelt felekre nézve járhat kellemetlen következményekkel, hanem az egész nemzetgazdaságra is igen káros kihatással lehet.

A csere folytonosságának biztosítására *Denis* a munkapiaccal kapcsolatban választott bíróságok működését tartja megfelelőnek és a vitában álló feleket súlyos büntetések terhe alatt kötelezné arra, hogy olyan időpontban bocsássák a vitás kérdést választott bíróság elé, mikor még a fennálló szerződés lejártja előtt az új szerződés letárgyalható.

Néhány szóval kitér arra a kérdésre, hogy a bilaterális monopólium egyensúlyának általa megadott megoldásánál megkívánt előfeltételek mennyiben teljesülnek a valóságban. A felek loyaltása és gazdasági szemszögből nézett észszerű viselkedése egyáltalában nem tükrözi vissza a gyakorlati tapasztalatokat, úgyhogy fejtegetéseinek alátámasztása érdekében igen érdekes hasonlatot állít fel a szabad versenynél és a bilaterális monopóliumnál jelentkező, a szigorú elmélettel szemben mutatkozó eltérítő mozzanatok között. Hivatkozik arra, hogy a *Walras*-féle elgondolásnak is lényeges alapfeltétele a cserélő felek loyaltása és észszerű viselkedése, ami a vételi és az eladási ajánlatok tökéletes nyilvánosságra hozatalában és abban jelentkezik, hogy a cserélő fél lemond arról az esetleges előnyről, hogy mintegy a többi fél háta mögött, titokban tartott árakon vásároljon vagy adjon el. Ha a szabad versenynél ezen feltételek nem tökéletes teljesülése esetén az elméletileg meghatározható természetes ár, vagy a szerző szerint helyesebben racionális ár, elfogadható a valóság megközelítéseként, akkor indokolható, hogy a bilaterális monopóliumra vonatkozó és hasonló alapfeltételekre épített elméletet is a tényleges helyzet elég jó magyarázatának tekintsük.¹

Denis-nek ez álláspontja egészen helytelen, mert nem veszi tekintetbe, hogy míg szabad versenynél a cserélő felek nagy számának következtében az egyes feleknek a nagy átlagtól való eltérő viselkedése a természetes (racionális) árban észrevehető eltolódást nem okozhat, addig a bilaterális monopóliumnál ilyen, a nagy számok törvényéhez hasonló stabilizáló erő nem

¹ „Si l'on a présent à l'esprit la fécondité de la théorie de l'offre et de la demande, malgré la distance qui la sépare de la réalité, on sera peut-être plus disposé à accueillir la théorie que nous avons présentée pour la détermination du contrat en situation de monopole bilatéral. La rigidité des hypothèses qui ont servi à la construire ne lui enlève pas, sans doute, toute sa portée.”

létezik, tehát nem állíthatjuk teljes biztonsággal, hogy a valóságtól lényegesen eltérő feltevéseink alapján levezetett eredmények a tényleges viszonyokat tükrözik vissza.

Nem érthetünk egyet a szerző ama nézetével sem, mely a vertikális polipóliumnak nevezett piaci alakzatot kirekeszti a bilaterális monopólium köréből. Erre semmi indoka nincsen és nem is lehet, mert ez a vertikális polipólium tökéletesen meg egyezik azzal, amit az *Edgeworth*-féle elmélet kifejlesztése során bilaterális monopóliumként értelmez. Megemlíti ugyan R. *Frisch* konjekturális módszerét, melynek segítségével a vertikális polipólium egyensúlya általánosan determinálható, de nem veszi észre, hogy *Frisch* eljárásával tulajdonképpen a bilaterális monopólium egyensúlyának meghatározására szolgáló, az *Edgeworth*-féle elméletből kifejlesztett elgondolással tökéletesen egyenértékű módszert nyerünk. *Frisch* módszerének általános érvényére és jelentőségére nézve jellemző, hogy belőle *Edgeworth* megoldása is leszarmaztatható, mert ha a konjekturális változóknak megfelelő értékeket tulajdonítunk, az egyensúlyt jellemző pontok mértani helyéül az alkugörbét nyerhetjük. *Frisch* elméletével tehát elkerülhetjük az ellenállási akaratok meglehetősen önkényes meghatározását és az e fogalmakkal kapcsolatos egyéb nehézségeket.

Nem hagyható bírálat nélkül *Denis* felfogása, midőn a bilaterális monopólium határozott egyensúlyának művében vázolt meghatározását statikus megoldásnak minősíti és vitába száll *Hicks*-nek ellentétes nézetével, ki a problémát csak dinamikus jellegű elmélet segítségével látja megoldhatónak.² Ha eltekintünk a szerzővel egyetértésben *Frisch* elgondolásától, mely par excellence dinamikus elemeket tartalmaz, mint az állandó kölcsönhatásban álló konjekturális koefficiensek, akkor is kénytelenek vagyunk leszögezni, hogy az *Edgeworth*-féle elmélet továbbfejlesztése során alkalmazott fogalmak, mint a konfliktusok lehetősége, az ellenállási akaratok és kiértékelésük, általában az alkudozás ténye annyira szoros kapcsolatban állanak nemcsak a gazdasági adottságok pillanatnyi helyzetképeivel, hanem ezen adottságok jövőbeli fejlődési lehetőségeivel is, hogy lehetetlen a szerző vázolta elméletet statikusnak minősíteni.

E kifogásolható megállapításaitól eltekintve *Denis* igen jól megfelel kitűzött feladatának, világosan, röviden mutat rá

² „En outre, contrairement à ce que des auteurs, comme le Pr. J. R. *Hicks* (The theory of monopoly, Econometrica, 1935. p. 18.) semblent penser d'une solution construite dans cette ligne, il s'agit bien d'une solution statique et non dynamique: Nous partons des données générales de l'équilibre économique, coûts, goûts et conjectures des échangistes sur le comportement futur des marchés ou des sujets économiques; nous supposons ces données constantes et nous en déduisons un contrat et un seul qui doit intervenir entre deux monopolistes.“

a felvetett kérdések lényegére. Legnagyobb értéke művének, hogy részletesen kitér a cserekapcsolatok megszakításának az irodalomban meglehetősen elhanyagolt kérdésére és nyomatékosan rámutat e konfliktusok káros következményeire.

A —ár

Külföldi folyóiratok szemléje.

Weltwirtschaftliches Archiv.

57. Band, Heft 3. — Mai 1943.

Kjeld Philip: Finanzpolitik und wirtschaftliche Aktivität. Az a pénzügyi politikai elv, hogy az állami rendes kiadásokat az adókkal, a rendkívülieket pedig kölcsönökkel kell fedezni, nem biztosítja az állam közgazdasági semlegességét, vagyis azt a helyzetet, amelyben az állam pénzügyi tevékenysége sem pozitív, sem negatív nem befolyásolja a közgazdasági élet többi ágait. Ha ez utóbbi célt akarjuk elérni, más szabályokat kell felállítani. De a pénzügyi politika számára lehet ettől eltérő célt is kitűzni: a közgazdasági életbe való módszeres beavatkozást pl. a termelés volumen-jének és a magánjövedelmek korlátozásának előzetes megállapítása útján. A pénzügyi politika eszközeivel alig lehet a közönség igényein változtatni, de lehet arra törekedni, hogy ezek a lehetőséghez képest elégtíessenek ki. A népesség adott szükségletei alapján meg lehet állapítani a termelés volumen-jét és az összes jövedelmet, és pedig úgy, hogy megváltoztatjuk az adókkal fedezett kiadások és a jegybanktól felvett előlegekkel fedezett kiadások közötti arányt. Hogy ezt a célt elérjük, el kell térni az állami kiadások és bevételek közötti fix aránytól. Az ilyen politika, különösen ha hosszú időn át marad érvényben, nehézségekbe ütközik, mert a magánosok takarékoskodás útján igyekeznek magukat az adóknak az ellen a folytonos változtatása ellen biztosítani, amelyet az ilyen politika tesz szükségessé. A nyílt piacon történő kölcsön-felvétel nem jelenti ennek az elvnek lényegbeli módosítását. Ha a kamattétel és az általános gazdasági tevékenység tekintetében előzetesen határozott célok tűzettek ki, ezeket azzal lehet elérni, hogy az állam különböző összegű több kölcsönt vesz fel. A különféle fedezeti módszerek azonban más intézkedéseket kívánnak meg. Egyébként az államkölcsönök jövőbeli kamatterhe ugyanaz marad, akár a nyílt piacon felvett kölcsönökkel, akár más eszközökkel akarjuk ezt a célt elérni. — *Germán Bernácer: Die Geldgleichung unter merkantilistischen Bedingungen.* A tanulmány az 1942. májusi füzetben „Die Grundgleichung des Geldwertes” címen megjelent cikk folytatása. A szerző ezúttal az előző tanulmány tárgyát képező egyenletbe a pénzforgalom, a nemzetközi kereskedelem és a hitel által az árszínvonalra gyakorolt hatásokat kívánja bevenni. Ez két részletben történik. A szerző először olyan pénzgazdaságot vizsgál, amelyet a következő három tényező jellemez: a belső hitel, kizárólagosan ércpénzforgalom és nemzetközi hitelek nélküli nemzetközi kereskedelem. Ezek a feltételek a XV.—XVIII. századi merkantilista korszak gazdaságának körülből megfelelnek. Az alapegyenlet elvben megmarad. Az összes keresletet a termelés és a vételi tőkének emelkedése közötti különbségből ($P - A$) kapjuk meg, az összes kínálatot pedig a termelés és a készletek szaporodása közti különbségből ($P - E$). De a szerző a reális vételi tőkét és a reális készleteket a vir-

tuális tőkével és a virtuális készletekkel helyettesíti, s ez alatt azt az értéket érti, amellyel az említett tényezők akkor bírnának, ha az általa itt vizsgált jelenségek nem következnek be; ilyen jelenségek: a termelési időszak alatt az iparnak nyújtott kölcsönök, H; a forgalomba került új ércpénz (S); a thezaurált tőkékből és az előzőleg elrejtett, de utóbb forgalomba hozott áruk eladásából származó pénzmennyiség (L); és végül a kereskedelmi mérleg passzív egyenlege (W). A-nak, a reális vételi tőkének a változásaiból a következő virtuális tőkéhez jutunk: $A + H - S - L$; vagyis E-nek, a reális készleteknek változásaiból a következő virtuális készlethez: $A + H - S - L - W$; a vételi tőkék és a készletek virtuális változásaiból pedig a kereslethez és a kínálathoz, ha levonjuk ezeket a globális termelésből. Az eredmények a gazdasági fejlődést sok ponton világítják meg nemcsak a merkantilista korban, hanem részben a mai korban is bár ez utóbbi tekintetben az elméletet ki kell egészíteni a bankgazdaságot (bankjegyek, nemzetközi tőkemozgalmak) jellemző jelenségekkel. Ezt a második részt, a kapitalista szakaszt külön cikk fogja tárgyalni. — *Rudolf Schramke: Volkswirtschaftliche Grenzen und finanztechnische Möglichkeiten der Bankliquidität.* A bankok helyzete az irányított gazdaságban megváltozott; a szerző azokat a gazdasági hatásokat elemezi, amelyeket a betétek és folyószámlakövetelések visszafizetése idéz elő. Megállapítja, hogy a bankok liquiditása irányított gazdaságban csak származékos lehet; függ a pénztőkeképződéstől és a jegybanknak pénzteremtő képességétől. A bankok kihelyezési (hitel-) politikája arra törekszik, hogy ezek a liquiditási források mindenkor igénybevehetők legyenek; másrészt azonban kívánatos, hogy a bankok, megfelelő tőkekihelyezési rendelkezések útján, a jegybank ellenőrzése alatt álljanak és hogy ez befolyást tudjon gyakorolni a bankfizetőeszközök létesítésére. A német példa azt mutatja, hogy a bankok liquiditása kielégítően van biztosítva. A szerző ezután behatóan vizsgálja a bankok által a betétekből és folyószámlakövetelésekből eszközölt kihelyezések liquiditását. A bankmérlegek különösen Németországban meglehetősen alacsony liquiditási fokot tüntetnek fel. A készpénz-készleteknek nem szabad felülmúlniuk a pénztári szükségletet, tehát nem szabad, hogy tartalék jellegével bírijanak. Mindaddig, míg a mérlegben nem lehet a betéteket és a folyószámlákat élesen elhatárolni és ezek összegeit pontosan megállapítani és ameddig az állam nem ír elő ezek számára törvényes fedezetet, addig gazdasági szempontból semmi akadálya annak, hogy a bankok liquiditása alacsony maradjon. Ellenkezőleg, ha pénztári fölösleg volna, ez azzal járna, hogy a magánbankok függősége a jegybankoktól kisebb lenne, sőt a magánbankok hitel- és fizetőeszköz-teremtő képessége a jegybanktól függetlenül megnövekednék. Ez pedig meggyengítené a jegybank irányító szerepét. — *Albert von Mühlentfels: Koloniale Handelspolitik.* A szerző a gyarmati kereskedelmi politika problémáinak vizsgálatából indul ki; elsősorban a gyarmati kereskedelem jelentőségét és jellemző vonásait, valamint fejlődési lehetőségeit tárgyalja a szabadkereskedelmi rendszerben. Kiemeli a monokultúra-tőrekvéseket, az anyaország kiváltságos helyzetét és a szállítási költségek fontosságát. Röviden megvilágítja ezután azokat az irányelveket: a felsőbbbséget, az autonómiát és az asszimilációt, amelyek a gyarmati kereskedelmi politikára befolyást gyakorolnak. Így előkészíti a talajt a gyarmati kereskedelmi politika sajátosságainak és céljainak a tárgyalására. Különösen két főcél emel ki: 1. a gyarmati termelés védelmét és fejlesztését, 2. a kereskedelem irányítását. Ez utóbbi azután

három célt szolgálhat: a) az anyaország és az egyes gyarmatok közötti kereskedelem fejlesztését, b) a lehető legszélesebb gyarmatbirodalmi (gyarmatok egymás közötti) kereskedelem létesítését, c) a gyarmatbirodalom fizetési mérlegének megjavítását. A szerző végül a három gyarmati kereskedelmi rendszert teszi vizsgálat tárgyává: A. az egyenlő feltételek melletti szabad verseny politikáját, B. a preferenciális rendszert, C. a gazdasági egység politikáját. A tanulmány második részében, amely a folyóirat következő számában jelenik meg, a szerző a gyarmati kereskedelmi politika eszközeit vizsgálja. — *Walter Rohrbeck: Die finnische Privatversicherung.* A finnországi magánbiztosítás csaknem kizárólag belöldi üzletekkel foglalkozik. Közvetlen kötelezettségeket a külfölddel szemben csak elvételek vállalnak. Az ország gazdasági struktúrája határozza meg a kockázatok természetét: A szállítási biztosítás terén csaknem kizárólag a tengeri biztosítással foglalkoznak, amelynél a kockázatok viszonylag magasak. A tűzbiztosítás terén az iparvállalatok a legfőbb ügyfelek. A balesetbiztosítás terén az állam által a biztosítókra rótt feladatokat teljesítik. Az életbiztosítás terén végső erőfeszítéssel viselik a háborúokozta terheket. A gazdasági feszültség ellenére a biztosító intézetek kölcsönös segélyintézményei továbbfejlődnek. Minden téren folytonos fejlődés tapasztalható. A magánbiztosítók pénzügyi megalapozottsága egészséges. A nyereségvágy túlzott kifejlődésének gátat vet az, hogy a kölcsönösségen alapuló biztosító formák túlsúlyban vannak. A biztosítás elterjedése azonban még nem mondható kielégítőnek. Az életbiztosítási ágazat ugyan normálisan fejlődik, azonban a dologi biztosítás még sokkal jobban terjedhetne. Meglepő, mennyire visszamaradt a betegségi biztosítás, amelynek számára a háború után kétségkívül nyereséges terjeszkedés várható. Bizonyos biztosítási eljárások azonban utánzásraméltók. Így a tűzbiztosító intézetek közösen megszervezték a vállalatok munkájában bármily okból beállható munkamegszakítás elleni biztosítást. Célszerű a csökkent értékű életbiztosítások rendszere; ezzel a viszontbiztosítók által alapított intézet foglalkozik. A finn nép hazafias érzése miatt idegen biztosítók Finnországban nem működhetnének eredményesen, így a német biztosító társaságokkal csak a viszontbiztosítás terén léphetnének tartós összeköttetésbe a finn intézetek. A finn biztosítók szociális szempontból minden tekintetben kielégítően vannak megszervezve. A szakmabeliek értelmi színvonala bámulatot kelt; a személyzet és a hivatalok a legmodernebb didaktikai anyaggal vannak ellátva. A biztosítótechnikai mérlegszakértők, jogászok stb. egyesületei állandó együttműködést biztosítanak; egyúttal élénk figyelemmel kísérik a külföldi biztosítás-technikai vizsgálatokat és vitákat. — *Arnold Schwarz: Probleme der internationalen Vergleichbarkeit der Wirtschaftsstatistik.* A háború végén a nemzetközi statisztika minden bizonnyal fontos szerepet fog játszani, minthogy az újjáépítés végett meg kell vizsgálni és felértékelni a különféle országok erőforrásait. Eddig a világ gazdaságát illetőleg csak kevés összehasonlító számadat állott rendelkezésre, jóllehet a legkiválóbb statisztikusok már közel egy évszázad óta nagy erőfeszítéseket tettek ez irányban és a háború előtt a nemzetközi szervezetek értékes eredményeket értek el. A szerző ennek a ki nem elégítő helyzetnek a megjavítására a következő javaslatokat teszi: 1. A nemzetközi összehasonlító statisztikák számára kis központi hivatal létesítendő, amely magánjellegű legyen, de az érdekelt országos statisztikai hivatalok támogassák; előzőleg statisztikai szakértőknek össze kellene ülniök és a nemzetközi statisztika legsürgősebb

feladatainak a jegyzékét összeállítani, még pedig fontosságuk sorrendje szerint, tekintettel megvalósításuk lehetőségére. 2. A különböző országokban fel kellene kérni néhány gazdasági statisztikust, hogy állapítsák meg azoknak a tévedéseknek a horderejét, amelyeket az egyes országokra vonatkozó statisztikai adatoknak egymással való összehasonlítása közben szoktak elkövetni, valamint hogy kutassák annak az okait, hogy ez adatok között miért nincs párhuzamosság. 3. A nemzetközi összehasonlító statisztikai központi hivatalnak kellene e kutatásokat feldolgoznia és közzétennie. 4. A központ legfontosabb feladata azonban az lenne, hogy a különféle világnyelveken oly számkódexeket állítson egybe és adjon ki, amelyek az eddig alkalmazott legrészletesebb statisztikai alcsoportokat (az „infima species“-t) tartalmazzák, azok mindegyikének a kódex tizedes osztályozásának egy-egy számát adja és a legfontosabb és legjobban körülírt alcsoportokat külön emelje ki. Az egyes országokat nem arra kérnék fel, hogy akármilyen nemzetközi osztályozást fogadjanak el, hanem csak arra, hogy statisztikai kiadványaik táblázataiban csak egy rovatot, oszlopot tartsanak fenn a nemzetközi kódex számai részére. — *Berichte. — Schrifttum.*

58. Band, Heft 1. — Juli 1943.

Andreas Predöhl: Die angelsächsischen Währungspläne und die europäische Währungsordnung. A szerző azt kívánja bizonyítani, hogy az angol és az amerikai új valuta-tervek nem válhatnak be, mert a nemzetközi fizetési mérlegek egyensúlyát nem biztosítják. Bár az arannyal való kapcsolatot és a váltóárfolyamok stabilitását nem fogalmazzák teljesen mereven — legalább is a Keynes-tervben —, a fizetési mérlegekben mutatókozó egyensúlyzavarok elhárítására tervezett rendszabályok nem kielégítőek. Ugyanez áll azokra a tanácsokra és utasításokra, amelyeket az egyensúly helyreállítása végett az egyes tagállamokhoz kell intézni, minthogy ezek az intézkedések nem lépik túl az intervencionista valuta- és hitelpolitika kereteit. Olyan gazdasági rendet, amely a clearing-valuta-rendszerrel összeegyeztethető, csak regionális jellegű igazi termelés-irányítás hozhat létre. De az irányított gazdaság és a regionalizmus az új rendnek éppen az a két jellegzetessége, amelyet az angolszászok vonakodnak elfogadni, holott az európai clearing, amely e két pilléren nyugszik, már kezdi életképességének tanujelét adni. A szerző az angol valuta-tervet, valamint Keynes összes konstrukcióit és általában az angol gazdaságpolitikát a hanyatló késői liberalizmus tipikus megnyilvánulásainak tekinti. — *Otto Donner: Valutapolitik im Kriege. Ein Beitrag zur aussenwirtschaftlichen Problematik fester Wechselkurse bei unstabilen Kaufkraftparitäten.* A nemzetközi árrendszert a háború teljesen felforgatta. Míg Németország a szigorú hivatalos rendszabályokkal majdnem teljesen érintetlenül fenn tudta tartani a háború előtti ár- és bér-színvonalat, a többi országokban majdnem mindenütt rendkívül erős, gyakran inflációs áremelkedések következtek be. Ez az oka, hogy a Reichsmark, amelynek a háború előtt túlzott ára volt, sok európai országban aláértékelt deviza lett az illető országok valutaival szemben. Ennek a valuták és a vásárlóerőparitások közötti eltérésnek jelentős következményei vannak a nemzetközi árucseréforgalom terén: ezek között a legjelentősebb a reális csereértéknek (az export-ár és az importár közötti viszony) a romlása és ennek folytán a clearing-egyenlegek rendkívüli megnövekedése. Közös érdek, hogy e problémák méltányos megoldást találjanak, de magától

érthetően ez csak a nemzetközi árszínvonal stabilizálása után történhetik, ez a stabilizálás viszont a háború alatt nem lehetséges. Azoknak a rendszabályoknak, amelyekről reális javulás várható, arra kell irányulniuk, hogy a reális csere-arányt megváltoztassák és állandóvá tegyék akár a hivatalos váltóárfolyamok módosítása útján, akár részleges rendszabályok útján, (pl. az export- és import-árakra vonatkozó nemzetközi megállapodások, kompenzációs megállapodások stb. útján). — *Siegfried L. Gabriel: Zur Kritik des Preisstopps im Aussenhandel.* Az export-árak rögzítésére vonatkozó olyan államközi megállapodás, amelynek célja, hogy kölcsönösen megszüntesse az export-árak emelkedését, nem tekinthető szerencsés és tartós megoldásnak, mert az áraknak ezzel járó megmerevedése idővel több bajt, mint hasznot okoz; másrészt az export-cikkek árainak rögzítése nem egyeztethető össze azzal, hogy a belföldi árak azután is változnak. De komoly okok szólnak az export-árak rugalmas, szabad alakulása ellen is, úgy hogy a kérdés ilyen megoldására sem szabad gondolni. Csak az a megoldás marad tehát fenn, hogy a merev váltóárfolyamok állandóan igazodjanak az árszínvonalak változásaihoz, különösen az egyes szerződő felek export-árainak a változásaihoz, az árszínvonalakat pedig mérlegelt indexszámok segítségével kell számítani. A váltóárfolyam a kiszámított vásárlóerőparitástól többé-kevésbé el fog térni, és pedig oly mértékben, amennyire ez szükséges, hogy a fizetési mérleg más jelentékeny tételeinek átutalása súrlódások nélkül történhessék. Ezt pedig államközi megegyezés útján minden nehézség nélkül el lehet érni. Az ingadozó váltóárfolyamok veszélyét pedig nagy mértékben ki lehet küszöbölni úgy, hogy az exporteurök és a kölcsöntnyújtók árakat kizárólag saját hazai valutájukban számítják. Nem szabad azonban elfeledni, hogy a vásárlóerőparitások számításánál főképpen a valóságos árubeszerzési lehetőségeket szem előtt kell tartani. — *Hero Moeller: Das Volkseinkommen als Verbrauchsvolumen.* A szerző elveti azokat a régi elméleteket, amelyek még a nemzeti jövedelem fogalmának a lehetőségét is tagadják vagy ezt a piac látható eredményeire akarják korlátozni. A termelés és a fogyasztás közötti határvonalat kell elsősorban megállapítani és ezt a fogyasztások tere előtt kell kijelölni. Különösen a háziasszony tevékenysége már a fogyasztási területbe tartozik, mint az életkifejtés területébe, nem pedig mint valamely cél előérésére irányuló cselekvés területébe. Különösen ki kell emelni, hogy a német hivatalos statisztika fölöslegesnek tekinti a társadalmi hozadék és a nemzeti jövedelem között különbséget tenni, ami új eredményekre vezet. Van fogyasztás nélküli termelés, van termelés nélküli fogyasztás és végül vannak időbeli és térbeli különbségek. Ha az egész gazdasági rendszerre nézve globális eredményt akarunk elérni, az összes fogyasztási javak értékét kell kiszámítani, beleértve nemcsak a tényleges, hanem a potenciális fogyasztást is, úgy amint az az évvégi záratkor a vagyonösszegben jelentkezik. Ebből az összegből le kell vonni az év kezdetén fennállott vagyonösszeget, minthogy a nemzeti jövedelem kiszámításánál a vagyonszaporulatot kell megállapítani. Természetesen figyelembe kell venni mindenemű vagyon-apadást is. A tartós fogyasztási javak felhasználása nem tartozik bele a fogyasztási volumenbe, de ez nem is jelent külön jószágcsoportot. Ebben az értelemben az évi nemzeti jövedelem egyenlő az egyévi fogyasztási volumen többletével. Annak a kérdésnek az eldöntésénél, hogy a közkiadásokat figyelembe kell-e venni, nem kell különbséget tennünk produktív és fogyasztási költségek között: Pfeleiderer-nek, amidőn ezt az eljárást bírálta

alá veti, lényegében igaza van. Azt az eltérést, amelyet a mostani hadigazdálkodás idézett elő a hitelezési vásárlóerő és a reális fogyasztási volumen között, a nemzeti jövedelem statisztikájának megállapításánál nem lehet kellő világossággal megjelölni. A fegyverkezési költségek és a katonai szolgálat, mint valóságos fogyasztás, beletartoznak teljes egészükben a fogyasztás volumenébe. Az állam kamatkötelezettségeit a szerző szerint a nemzeti jövedelemhez hozzá kell számítani, jóllehet a kamat funkcionális jellegének mostani változása következtében ezzel ellenkező felfogást is lehet képviselni. — *Rudolf Meimberg: Kaufkraftüberhang und Kriegsfinanzpolitik.* Szerző szerint annak a megállapítására, hogy a hadigazdálkodás pénzügyi problémáinak optimális megoldását mely pontig lehet elérni, legkitűnőbb mérőeszköze annak a vásárlóerőtöbbletnek a mértéke, amellyel keletkezése időpontjától fogva és igénybevételi lehetőségének kezdetétől semmiféle áru vagy szolgálat nem áll szemben, de amelyet a háború pénzellátása céljaira felhasználnak. A vásárlóerő-többletnek, amellyel a fentiek értelmében semmiféle áru vagy szolgálat nem áll szemben, ha közelebbről vizsgáljuk, több megjelenési formája van. Különösen a köz-szükségleti javak és szolgálatok terén mutat különleges sajátosságokat. A vásárlóerő felhasználásának sokféle fokozata van. Háború idején az említett többlet termékszerűleg emelkedő irányzatot mutat, ami azonban nem csak onnan ered, hogy az államadósság a háború alatt szaporodik, hanem az a döntő, hogy az állam kereslete a rendelkezésre álló áruk mennyiségéhez képest növekszik. Mielőtt ezt a vásárlóerő-többletet pénzügyi rendszabályokkal igyekeznénk csökkenteni, előbb arra kell törekedni, hogy a nyersjövedelem összetétele a nemzetgazdasági igényekhez igazodjék. Ez teszi lehetővé az adóforrások teljes kihasználását. A szerző ezután néhány olyan rendszabályt tesz vizsgálat tárgyává, amely alkalmas arra, hogy a nyersjövedelmet a nemzetgazdaság elvei és szükségletei szerint átszervezzék. A legfontosabbak azonban az adópolitikai és kölcsönpolitikai intézkedések. Az előbbieket hatékonysága korlátozott, mert az említett vásárlóerőtöbblet csökkentése az adóztatásnál csak korlátozott keretek között jöhet számításba, tekintettel arra, hogy az igazságosságnak és a magánvállalkozás előmozdításának elveivel nem teljesen egyeztethető össze. Az adópolitika egyéb lehetőségei közül a szerző különösen a progresszív jövedelemadó súlyosbítását tárgyalja, mint a hozadéki adónak a dologi adókkal való egybeolvasztását: ez utóbbit az adóztatás tárgyi és anyagi határai kiterjesztésének jelentős eszközéül tekinti. A kölcsönpolitika lehetőségeiről szólva hangsúlyozza, hogy eddig a megtakarítások számottevő részének, mint vásárlóerőnek, a lefölözése végett hozott rendszabályok tulajdonképpen csak egy részét érintik a megtakarításoknak, azt, amely természeténél fogva nem fektethető be hosszú időre és amellyel szemben a háború tartama alatt nem állnak reális értékek. Tehát a kölcsönpolitika terén is lát még olyan ki nem használt lehetőségeket, amelyek módot nyújtanak a fölösleges vásárlóerő lefölözésére. — *Albert von Mühlenfels: Koloniale Handelspolitik.* Az előző füzetben közölt tanulmány II. része. A szerző röviden vázolja a gyarmati kereskedelmi politika legfontosabb eszközeit és hatékonyságuk, valamint problematikájuk szempontjából bírálat tárgyává teszi őket. Ez eszközök két csoportba oszthatók: 1. A szoros értelemben vett gyarmati kereskedelmi politika, amelynek főeszközei egyrészt a védővámok, tilalmak, preferenciák, a vámunió, a kontingensek stb., amelyeknek akkor van szerepük, amikor az áruk a határt

átlépik, másrészt: a beruházási politika stb., vagyis azok az eszközök, amelyek közvetve gyakorolnak befolyást az árucseréforgalomra. 2. A piac-szabályozás a gyarmati kereskedelmi politika szolgálatában (az áruk minőségi ellenőrzése, áruk kötelező használata, különféle megszorítások, a gazdasági élet és a piac ellenőrzése, propaganda). A hagyományos vámpolitika terén változás tapasztalható, amennyiben mindinkább túlsúlyra jut a preferenciális politika, a kontingensek rendszere, sőt a piac-ellenőrzés útján a gyarmati termékek forgalmát is közvetlenül szabályozzák. A gyarmat és az anyaország közötti kereskedelem szabályozását folyton növekvő mértékben követi a gyarmatokon belüli kereskedelmi forgalom szabályozása; ennek célja, hogy a gyarmatbirodalom kebelében a többoldalú kereskedelmet mozdítsa elő. Az európai politikai széttagoltság, amely a gyarmatok szétosztásában és a gyarmati politikai rendszabályok változatosságában nyilvánul meg, e tekintetben súlyos problémákat vet fel. — *Berichte. — Schrifttum.*

Bankwirtschaft.

1943. november, 16. szám.

Frommknecht, Karl: Die Neuordnung des Abrechnungsverkehrs. — Schwarz, Otto: Vier Jahre Kriegsfinanzen. (A cikket „Közlemények“ rovatában részletesen ismertetjük.)

Gustav Cassels Weltgeldutopie. Miután a cikk ismerteti Casselnek — Szemlénkben már tárgyalt — tanulmányát, amely a Skandinávika Banken negyedéves tudományos szemléjében jelent meg, kétségét fejezi ki aziránt, hogy a Cassel által kívánt valutáris egyensúlyhelyzet s ezzel kapcsolatban az árfolyamok stabilitása fenntartható volna. Ez ugyanis nemcsak a kereskedelmi forgalom kérdése, hanem itt politikai jellegű külföldi fizetések is tekintetbe veendőek s az adós államban természetesen alacsonyabbnak kell lennie az árszínvonalnak, mint a hitelező országban. Tehát cikkíró szerint nem a központilag irányított világpénz felé visz a fejlődés útja, hanem a nemzeti valuták hangsúlyozott önállása felé. — *Schattenregierungen machen Währungspläne. — Schwierige Neuordnung der italienischen Wirtschaft. — Der Kongress gegen Roosevelts Steuerpläne.*

1943. december, 17. szám.

Lorenz, Franz: Kriegsschäden an Wertpapieren. — Grosse, Günther: Interne Bilanzen und ihre Auswertung. — Stabilität trotz Geldüberfluss. A paradox jelenségnek — hogy a növekvő pénzösség és a fokozódó áruhiány dacára inflációról a szó szabatos értelmében nem beszélhetünk — gazdasági irányítás, az árak stabilizálása és a szükségleti javak rendszeres adagolása a magyarázata. A fekete piac ugyan veszélyezteti ezt a helyzetet. Németországban azonban ennek a piacnak nincs jelentősége. Ezzel szemben fellendült ott a cserepiac, ahol árut adnak árúért, ennek azonban a pénzértékre nincs befolyása. Délkelet-Európában a gazdaság megszervezése és fegyvelmezése nem sikerült ilyen mértékben, ezért itt sokkal több az inflációs tünet s téves az ezekből az országokból hallható az a magyarázat, hogy a pénzmennyiség lépést tart az árak növekedésével — hiszen ez éppen az inflációs jelenség. Hogy ez nem nyilvánul még nagyobb mértékben, annak az ezekben az országokban elharapódzott készpénz-tezaurálás az oka. De a ki nem adható vásárlóerő-többlet inflációs veszélye Németországban is növekedni fog a háború végeztével; e veszély még nagyobb,

mint az első világháború után volt, mert akkor a fölös vásárlóerő nagyrészt a hadikölesönökben kötődött meg.

1943. december, 18. szám.

Die Einführung des neuen Leiters der Wirtschaftsgruppe Privates Bankgewerbe. — Pfeleiderer, Otto: Europäische Währungsfragen. Az egyes hadviselő országok háborús fizetési mérlege nagy egyensúlyhiányt mutat fel. Az Egyesült Államoknak egyelőre ellentétel nélküli követelése keletkeztek, Németországnak pedig jelentékeny tartozásai gyűltek fel partnereivel szemben. Ezek vagy függő adósságot képeznek, vagy konszolidálni — kötvényesíteni — kell őket. Anglia új tartozásainak egy részét leírhatja, mivel a hitelnyújtók — így Kanada — a kiegyenlítésről lemondottak. Az egyenlegek nem mindig a külkereskedelmi deficitből származnak, így Németország függő adósságai jórészt a külállamokban tartott csapatai ellátási költségeire vezethetők vissza, vagy arra a körülményre, hogy a németek termelési javakat szállítanak külföldre, amelyek csak több év alatt kerülnek kifizetésre. A birodalom valutaegységébe olvasztott államok, mint Hollandia, Csehszág követelése nem az elszámolási pénztár útján rendeződnek, hanem német címletek — kincstári jegyek stb. — kibocsátása útján. Az Ostland, Transnistria, Dánia, a birodalmi hitelintézet jegyeit kapják ellenszolgáltatásként. Vannak exportőrök, akik egyéni márkakövetelésekre tesznek szert, de többnyire a jegybankok közvetítésével történik a németországi követelések kiegyenlítése. Magyarországon a hitelbankok is átvállalták az exportőrök ilyen követeléseit, Franciaországban maga az állam egyenlíti ki azok egy részét. — Az evvel járó inflációs veszély csökkentésére több út kínálkozik. Így Magyarország és Románia háború után teljesítendő németországi megrendelésekkel semlegesítik az így keletkezett fölös vásárlóerő egy részét; egy másik részt Németország a birtokában levő külországi címletek értékesítésével, az illető országokba való repatriálásával törlesztett. Megoldatlan azonban az elszámolási árfolyamok problémája. A szigorú német árszabályozás ellentétben áll a többi államban végbement nagyarányú áremelkedéssel s így az elszámolási árfolyamok nem felelnek meg az árszínvonalak országközi viszonyának. Korábban az aranyvaluta érvénye alatt az ilyen aránytalanságok gyorsan szabályozódtak, ma azonban ez az automatizmus megszűnt, ami fokozza az inflációs veszélyt. A német-görög viszonylatban ezért nem a külforgalom pénzbeli egyensúlyát, hanem a kivitt áruk tömegének megfelelő arányát igyekeznek meghatározni. De ez nem mentesít a váltóárfolyamoknak a megváltozott árviszonyokhoz való alkalmazása alól. Ez a háború utáni nemzetközi valutáris rendezésnek is egyik előfeltétele. Csak ha a valuták értékviszonylata megfelel az egyes országok árszínvonalai egymáshoz való viszonyának, lehet a váltóárfolyamokat stabilizálni. — *Zinsprognosen für die Nachkriegszeit. — Weitere Verwässerung der internationalen Währungspläne.*

1944. január, 1. szám.

Rummel, Hans: Der Zahlungsverkehr im Kriege. Busch, Alfred: Finanzierungsaufgaben der Banken. — Arzet, Robert: Das Wertpapiergeschäft im Kriege. — Höfermann, Fritz: Die Einwirkungen des Luftkrieges auf die Arbeit der Banken. Der Kriegshaushalt des Reiches. 1938/39-ben a német adóbevételek 17.7 milliárd márkát tettek ki s az eladósodás 11.2 milliárdot; a biroda-

lem összes bevételei 32 milliárdra rugtak. 1942/43-ban az adóbevételek 34.7 milliárdot, a házadó-megváltás 8 milliárdot s a hitelek 55.6 milliárdot tettek ki, az összes bevétel pedig 124 milliárdot. Az adóbevételek emelkedése 1939/40-ben 33.3%, 1940/41-ben 15.2% 1941/42-ben 19.4% és 1942/43-ban 6.7% volt. Az adóbevételek azonban már csak kevésbé növelhetők, így 1943/44 első félévében 343 millióval több adó folyt be, mint a múlt költségvetési év hasonló időszakában. A hitelbevételek sokkal gyorsabb arányban nőttek: 1939/40-ben 89.2%-kal, 1940/41-ben 87.7%-kal, 1941/42-ben 31.6%-kal és 1942/43-ban 6.1%-kal. 1943/44 első felében 38 milliárd hitelt vett igénybe a birodalom. Mindemé bevételek túlnyomó részét a háború igényli, de a polgári kiadások is nőttek: utoljára 20 milliárdra emelkedtek, amihez még 5 milliárd hadisegély is járult.

Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik.

Jena, August/September 1943, Band 158, Heft 2/3.

Friedrich Behrens: Der Preisvergleich in der Statistik. Eine methodologische Betrachtung. Az időbeli árösszehasonlítás céljából számított létfenntartási indexszámok rendeltetésük szerint árindexszámok, tehát csak olyan változásokat mutatnak, melyek azonos jellegű és minőségű áruk árainak emelkedéséből vagy csökkenéséből származnak. A létfenntartás költségeinek változása azonban ezenkívül az ellátási helyzet eltolódásából vagy a fogyasztási szokások változásából is származhat. Ezek az eltolódások vagy a budget magasságának és összetételének, vagy a fogyasztott áruk minőségének és fajtájának megváltozásában jelentkeznek. Az említett árindexszámok ezeket a mennyiségbeli változásokat csak részben és kényszerülve veszik láncindexszámítás segítségével figyelembe. Szükség lenne tehát egy tiszta *árindexszám* mellett, amely a bázisidőszak változatlan mennyiségeivel és állandóan egyforma és egynemű áruk áraival lenne számítandó, egy létfenntartási *költségindexszámra* is. Ebben a költségindexszámban az áreltolódások mellett a fentemlített mennyiségi és minőségi változások is kellő figyelemben részesülnének, ezek az eltolódások pedig a leggyakoribb árúárakban nyernek kifejezést. Egy teljes költségindex tehát nem állandóan és változatlanul egyforma minőségű és összetételű áruk árainak alapjár, hanem a leggyakoribb árak alapján lenne számítandó. Előbbiek ugyanis csupán a tényleges árváltozásokat mutatják, míg azonban a leggyakoribb árak — lévén forgalmi árak — az ellátás helyzetét és a fogyasztási szokásokat is visszatükrözik. A teljes létfenntartási költségindex előfeltételeihez tartoznak tehát egyrészt a forgalom vizsgálata, mely kideríti a leggyakoribb árakat, másrészt pedig a háztartások vizsgálata, mely a fogyasztási szokások és a fogyasztott mennyiség változásait mutatja. — *C. v. Dietze és G. Wollheim: Germanische Vorgeschichte. Eine ethnographische Studie zur deutschen Agrargeschichte.* Szerzők egy munkában lévő könyvnek, mely a német agrártörténetet kívánja feldolgozni az ősidőktől a mai napig, előszavát, a német ethnikum keletkezését tárgyalják. Foglalkoznak a germánok eredetének kérdésével, a germán nép kialakulásával skandináv és észak-németországi őshazájukban és végül a Krisztus születése körül kezdődött germán expanzió okaival és lefolyásával.

Band 158, Heft 4, Oktober 1943.

Walter Eucken: Karl Diehl und die Entwicklung der deutschen Nationalökonomie. — Erich Preiser: Der Begriff des

Preisniveaus und das Problem der Kaufkraftstabilisierung. A német árpolitika főcélja az árszínvonal stabilizálása. Ennek célja elsősorban szociális jellegű, a vásárlóerőt akarja állandósítani. Hogyan lehet azonban a vásárlóerőt stabilizálni, ha a jószágellátás a valóságban minimumra zsugorodott? Ennek a kérdésnek a tisztázásához elsősorban magát az árszínvonal fogalmát kell szabatosan meghatározni. Az árszínvonal egyedi árak átlaga, mely idő-, vagy térbeli összehasonlításokra használható, másszóval egy meghatározott módon összeállított jószágtömeg összára. Aszerint természetesen, hogy mit akarunk az összehasonlítással elérni, számos különféle árszínvonalnak megfelelő árindexet számíthatunk. Az összehasonlítások alapjául szolgáló problémákat nagyjából két főcsoportra oszthatjuk: ha a reáljövedelem után érdeklődünk, úgy egy adott pénzjövedelemhez viszonyítjuk az árakat; vizsgálhatjuk azonban az árak fejlődését is a gazdasági folyamat lefolyására, ill. irányítására való tekintettel. Az előző kérdés azonos a pénz vásárlóereje iránti kérdéssel. Míg tehát az árszínvonal független lehet egy bizonyos gazdasági alanytól és nincs kötve a pénzérték fogalmához, addig a pénzérték tulajdonképpen egy bizonyos fajta árszínvonal más neve. „A pénznek” tehát nincsen vásárlóereje, nem létezik abszolút pénzérték, a pénzérték csupán bizonyos személyek jövedelmének vásárlóerejét fejezi ki. Ennek a vásárlóerőnek mérőjeként értelemszerűen a fogyasztási javak árszínvonala jön tekintetbe. Másodsorban használhatók még a nagykereskedelmi árindex és egy generálindex, mert egyrészt előre lehet róluk következtetni a fogyasztási javak valószínű áralakulására, másrészt pedig retrográd módon olyan réprétegek vásárlóerejére, melyekre a szokásos létfenntartási index nem vonatkozik. Az árszínvonal fogalmának ismeretében mostan megvizsgálhatjuk, hogyan lehet vásárlóerőt, tehát reáljövedelmeket, időben vagy térben összehasonlítani. Ennek első feltétele, hogy az összehasonlított személyek kiadási budgetje azonos legyen. Egy mindenkire illő index tehát nem létezik. Ez az előfeltétel azonban ma kevésbé fontos, tekintve, hogy a németországi totális racionalizálás következtében a házbértől eltekintve mindenkinek azonos a kiadási budgetje. Flengedhetetlen előfeltétel továbbá az index alapjául szolgáló jószágcsoporthoz hasonlíthatósága. Ez keresztülvihetetlen; miután azonban nem a materiális jószágtömeg, hanem a jövedelem által nyújtott kielégülés a lényeges ez a nehézség áthidalható, amennyiben elegendő, ha az összehasonlítás alapjául szolgáló jószágcsoporthoz egyenértékűek.

Ma azonban a javak minőségi romlása, továbbá számos jószágnak teljes hiánya, valamint a többi racionalizálása következtében a szokásos indexszámítási módszerek (a Paasche és Laspeyres-féle tétel, ezek kombinációja, Keynes legnagyobb közös szorzó módszere) mind felmondják a szolgálatot. A reáljövedelem összehasonlítására ma tehát csupán némelyek jövedelmének közvetlen összehasonlítása szolgálhat. Az ezen az alapon történő vizsgálat pedig minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy a pénz értéke — az árak stabilizálása ellenére — lényegesen csökkent: az áralakuláson kívül eső okokból. Az árstabilizálás tehát inkább a reáljövedelem csökkenését kompenzáló nagyobb megtakarítások szempontjából bír jelentőséggel. Tehát a pénz értékének jövőbeni alakulását kívánja biztosítani. A háború alatt megtakarított összegekkel azonban nem áll szemben megfelelő árutömeg, s a háború utáni újra induló termelés új jövedelmeket is eredményez, úgy hogy a jövőben sem található soha olyan jószágáram, mely az akkor mobilizálandó mai megtakarításokkal szemben állna.

Ugyanez a megállapítás áll a megtakarítások azon részére, mely nem a potenciális pénz, hanem az értékpapír befektetések alakját öltötte. A névleges és a reálvagyon között fennálló eltérést tehát csupán a vagyonok általános leértékelése fogja eltüntethetni. Miben áll azonban mostan az árrögzítés értelme? Abban, hogy ugyan nem az abszolút, de a relatív vásárlóerőt biztosítja. Szemben az inflatorikus árpolitikával, a reáljövedelmek és a vagyonok reálértékének csökkenése mindenkit egyformán érint s biztosítja a pénzbeli megtakarítások relatív értékét a másfajta vagyonbefektetések értékével szemben. Hathatósan támogatja ebben egy megfelelő pénzügyi és adópolitika. — *F. Rompe: Der Aussagewert der Preisindexziffern.* Az árindexszámítások mindenekelőtt háromféle tipikus nehézséggel küzdenek; ezek a bázis megválasztása, a mérlegelés, valamint a termelési és fogyasztási viszonyokban beálló változások és az árban ki nem fejeződő minőségi eltolódások figyelembe vétele. A bázis megválasztása különösen árolók szerkesztésénél döntő, tekintve, hogy az olló nyílása teljesen a bázis időpontjától függ. A mérlegelés főleg anynyiban ütközik nehézségekbe, hogy a súlyok pontos meghatározása kivihetetlen. Elegendő azonban az is, ha a fontos árucsoportok típusok szerint helyesen és kimerítően képviselve vannak, ha az árutípust jellemző egyes áruk bennefoglaltatnak, de nem teljes számban, végül pedig, ha a fontos árucsoportok nagyságrendje helyes. Általában nem az áruk nagy száma, hanem a fontos árucsoportok helyes reprezentációja a lényeges szempont. A mérlegelés dinamikus szempontból még sokkal nehezebb, tekintve, hogy rendszerint csupán az idősor egyik tagjára nézve helytálló. Minden áridősor tehát ily módon bírálóul el. *Preisler* ajánlata, hogy árak helyett közvetlenül a jövedelmek által nyújtott kielégülést mérjük, gyakorlatilag koresztülvihetetlen. Minél átfogóbb egy indexsor, annál inkább halmozódnak a felemlített nehézségek. Ennek ellenére — az említett hiányok szem előtt tartása esetén — a gazdasáspolitikus részére mégis az indexszámok a gazdasági helyzet jellemzésére legalkalmasabb eszközt képezik. — *Alfred Jacobs: Die Berechnung von Kaufkraftparitäten.* A vásárlóerő paritás elmélete alapján a „helyes“ devizaárfolyam két pénzrendszer vásárlóerejének viszonya. Ennek a viszony számnak kiszámítása jelen tanulmány tárgya. A számítás tárgyi alapja ingó javak, még pedig a mindkét közgazdaság szempontjából legfontosabb javak. Az összehasonlítás alapjául szolgáló árak lehetnek a kiviteli vagy a belső piaci árak. Tekintve, hogy a kiviteli és behozatali árak közötti különbség azonos a szállítási költségekkel, ajánlatos a belső piaci árakkal dolgozni. Mérlegelési súlyokként az egyes államok fogyasztási, még pedig utolsó fogyasztási adatai jönnek tekintetbe.

Schmollers Jahrbuch.

67. év. 3. füzet. 1943. június.

Beckerath, Erwin von: Korporative Wirtschaftstheorie. A fenti címmel a jenai Fischer-cég kiadásában, Eraldo Fossati szerkesztésében 1938-ban megjelent munkához fűzött megjegyzések. A kötetben Mussolini, Bottai, Borgatta stb. dolgozatai is megjelentek, úgy hogy az a fasiszta gazdaságelmélet reprezentáns művének mondható, mindazonáltal ebben a könyvben sem található a fasiszmus határozott gazdasági célkitűzése, amint hogy ez a fasiszmusból kezdettől végig hiányzott is. E rendszer egyidőben kívánta az államot és a gazdaságot a maga képére alakítani, de több-

nyire kiegyezett a realitásokkal és igyekezett az élet változó követelményeihez alkalmazkodni. A korporációs rendszer kifejlesztése az 1926—1934. évekre esett s az sokban visszatükrözte a fasiszmus tevékenységében irányadó gazdasági elméleteket. A fasiszmus első szakaszában De Stefani, Pantaleoni elvei értelmében az etatizmus lebontására törekedett, így lebontotta a lakásügyi kényszer-gazdálkodást, revideálta a vagyonadózást s intenzíven pártolta a magán-tőkepiacot. Ez a „célliberalizmus“ azonban az események hatása alatt mind erősebb etatizmusnak adott helyet. 1936-ban igyekeztek elvileg elhatárolni a köztulajdon és a magántulajdon szféráját s a mezőgazdaságot illetően az egyéni tulajdon mellett szögezték le magukat, míg az iparban s a hiteléletben fokozódott a centralizálás, az állami irányítás és résztvállalás. A gazdasági élet testületi önkormányzata csak névleges volt, mivel a korporációk s a szindikátusok voltaképpen állami szervek maradtak, mégis a szakértők bevonása az ügyek intézésébe s a gazdasági egyensúly praktikus keresztülvitelének a gazdasági képviselőkre való ruházása megőrzött valamit az önkormányzati jellegből. Gino Arias Aristotelesre és a skolasztikára hivatkozott a testületi eszme megvalósításánál, míg Gentile a hegei aktualizmusra vezette azt vissza. Ferrara, Pantaleoni, Pareto stb. nézeteinek ismertetése után a cikk bővebben Masci elméletével foglalkozik, aki a testületi rendszert a kétoldalú monopolizmus által szükségessé vált közvetítőnek mondta, amely a centralizálás, kartellizálás, koncernképződés és a kínálat megmerevedésének idején a két monopoltevényező között közvetítő szerepet tölt be. Amoroso a haszonkulcsnak a technika fejlődésével járó csökkenésére, az inflációk és a deflációk váltakozó káros hatására s a nagyvállalatok közületi jellegére és fontosságára mutatott rá s annak szükségét hangoztatta, hogy ha már a fejlődést nem lehet visszacsinálni, az állami elismerés és szabályozás biztosítsa azok működésének közhasznú jellegét. Cikkíró szerint azonban, ha e kérdések fasiszta jellegű megoldása logikus is, nincs bizonyítva, hogy az adott premisszákból szükségszerűen ez az egyetlen megoldás folyik. — *Liefmann—Keil, Elisabeth: Monopolbekämpfung durch spezielle Marktstrategie.* Heckscher svéd gazdaságtörténész szerint a XX. század gazdasági rendjében a megkötöttség a bizonytalansággal párosult. A gazdasági bizonytalanság ellen az államok új megkötöttségeket alkalmaztak, amelyek viszont újabb bizonytalansági elemeket rejtettek magukban. Ezek ellen a jelenségek ellen harcol évtizedek óta nagy sikerrel a svéd fogyasztási szövetkezetek szövetsége, amelynek már $\frac{3}{4}$ millió család a tagja. A szövetség termelési és árpolitikájával ellensúlyozza a trösztök és a kartellek fogyasztóellenes gyakorlatát és a fogyasztók szervezett hatalmát szegezi vele szemben. Nincsenek dogmái az alkalmazott eszközökre vonatkozóan, hanem a mindenkorli helyzethez alkalmazza haremódot. Főcél a kínálat csökkentésének megakadályozása s ebben a közhatalom minden segítsége és szubvenciója nélkül tevékenykedik. A tanulmány részletesen ismerteti, hogyan kényszerítette a szövetség helyettesítő anyagok és cikkek bevezetésével vagy saját gyárak alapításával a margarin-, Unilever-, műselyem-, malom-, gummicipő-kartellt az árak leszállítására, hogyan küzdött meg a nemzetközi izzólámpa-kartellel és i. t. Mikor ez utóbbi képviselője rámutatott a dumping lehetőségére, a szövetség megbízottja közölte vele, hogy mint a fogyasztók érdekeinek védője nagy örömmel látja, ha a kartell veszteségre vagy akár ingyen szállítja Svédországba termékeit. S mikor a kartell részéről arra hivatkoztak, hogy a szövetségnek, mint gyárosnak, érdeke a magas ár, rámutatott arra,

hogy a gyár tulajdonosainak, a tagoknak az alacsony ár jelenti a hasznot. A szövetség a termelésben és az eladásban a nagyüzem alapján áll és saját takarékpénztára, biztosító intézete, tudományos laboratóriumai, valamint a tagok állandó felvilágosítása és nevelése teszik eredményessé munkáját, amely lényegében nem más, mint a teljesítményi verseny lehetőségének mindenkori biztosítása. Szerző hangsúlyozza, hogy maga a szövetség nem tör sem termelői, sem fogyasztói monopóliumra s minthogy tagjainak mind fogyasztói, mind termelői érdekeit szolgálja, ez a veszély nem is forog fenn. Fontosnak tartja szerző azt a körülményt is, hogy itt nem az államtól indulnak ki a gazdasági tervek, hanem autonóm testülettől, az állam csak irányítója a gazdasági életnek. — *Surányi-Unger, Theo: Preise und Kosten im Aussenhandel.* A háborúban a teljesítmény fokozása végett a tengelyhatalmak is mindinkább módot adtak a vállalkozói nyereség növelésére, ami áremelkedéssel járt. Ezzel szemben az államközi kereskedelmi forgalomban az árrögzítés elve érvényesül, kérdés, hogyan egyeztethető össze a belső és a külső áralakulásnak ez a különbözősége? Csak Németországban maradt többé-kevésbé a belső árszínvonal stabil, míg üzletfeleinél nagy és még nagyobb arányú belső ár-emelkedések következtek be, néhol pedig — mint Görögországban — a fekete piac legyőzte a hivatalos árakat. A szabad forgalomban a külkereskedelmi volumen számottevően függ az árak és a költségek alakulásától, a háborúban azonban az árucsere nem tehető ettől függővé. Ezért az országközi árrögzítés most még az esetben is indokolt, ha belül az állam a saját terveinek megfelelően befolyásolja is az árakat. Ha a behozatali árakat tetszés szerint emelni lehetne, ez — mint máris főoka a belső áremelkedéseknek — az óriási német kereslet mellett felborítaná az illető országok egész árrendszerét. Így viszont nagy kliringszaldók keletkeznek a németek terhére. Ez politikailag nem kifogásolható, de megingatja a partnerek gazdasági egyensúlyát. Ez ellen a fölös vásárlóerő beszedésével kell küzdeni, aminek viszont lélektani nehézségei vannak, minthogy a külállam javára történik. A megoldást megkönnyítené, ha már most szállítási szerződéseket lehetne kötni a német exportőrökkel a kliringszaldók összegéig, vagy német értékpapírokkal lehetne kiegyenlíteni a tartozást. — *Mönch, Hermann: Zur Wirtschaftsordnung des Mittelalters.* J. Hoffner: *Wirtschaftsethik und Monopole im 15. und 16. Jahrhundert* című könyvének ismertetése. *Stachelberg, Heinrich Freiherr von: Berichtigung zu „Arbeitszeit und Volkswirtschaft.“ — Besprechungen.*

4.—5. füzet, 1943. október.

Az Artur Spiethoff 70. születésnapjára készült füzet javarészt olyan problémákat tárgyal, amelyek tisztázásában az ünnepeltnek szerepe volt. — *Ritschl, Hans: Wandlungen im Objekt und in den Methoden der Volkswirtschaftslehre.* A gazdasági élet új rendjében a tiszta elmélet elveszti történelmi érvényét. Most nem a szabad piaci rendszert, hanem ezt az új rendet kell megérteni s abban igaza van a történeti iskolának, hogy állandó érvényű közgazdasági elmélet nincs. Eucken szerint azonban a tiszta elméletnek is lehet feltételes igazsága. Helander már megkísérelte a történeti és az elméleti elemeket kombinálni, de az antinómia egyeztetésében nála tovább jutottak Knies, Sombart és Spiethoff. Utóbbi összhangba hozta a szintetikus elméleti és a történeti kérdésfeltevéseket. Salin hangsúlyozta, hogy a szemléletes elméletnek magába kell foglalnia a racionális elméletet is. Ebből a felfogásból fakad a gazdasági fokok és stílusok elmélete, ami ellen azon-

ban Eucken annak túlzott leegyszerűsítésére és izolálására hivatkozva tiltakozott. Amenn szerint a közgazdaságtan történelmi és egyben ahistorikus jellegű. Bármelyikük nézetét is fogadjuk el, meg kell különböztetnünk a sokrétű, gyakorlatilag teljesen össze nem fogható valóságot az elhatárolt tanulmányozási tárgytól. Az előbbinek az individuális módszer felel meg, az utóbbira alkalmas a gazdasági típusok módszere. Max Weber ideáltípusfogalma itt zavart okozott, ez azonban nem az ő hibája. Ő tudta, hogy ez a típus nem valóság, hiszen ellentéte, a reáltípus nincs is s hogy az ideáltípus meghatározására voltaképp csak a természettudomány alkalmas Eucken azonban elfogadta, hogy a fajfogalom reáltípus s ez nem áll. A racionális elméletnek alkalmasabb a gazdasági modell fogalma, ami itt a természettudományban lefolytatott kísérleteket pótolhatja. Ez a modell nem típus, hanem reduktív vagy — mint Thünen tette — konstruktív úton válogatja ki a valóság ama elemeit, amelyekre a tudománynak szüksége van. Eucken ideáltípusai valójában ilyen konstruktív gazdasági modellek. Alkalmazni őket azonban — a modellek sokasága folytán — maga sem bírta. A dualizmus megnyilvánul a gazdasági rendszerek tanában is, itt egyaránt tekintetbe kell venni a tudomány formális rendszerét és az anyagi rendszert. Jobban megfelel a célnak mindezeknél a gazdasági rend kifejezése, ami mind a művi, mind a természetes rendeket magába foglalja. A tudományos rendszerek e rend szerkezetét, a valóságelméletek pedig történeti érvényét határozzák meg. Az előbbieket absztraktaknak, az utóbbiakat logikusoknak is mondhatjuk. E szempontból a gazdasági fokok (lépcsők) nem a fejlődés egymásután következő fokai, csupán rendezési elvek. A gazdaságtannak tehát minden ilyen fokra vonatkozóan külön történeti elméletet kell adnia s így Eucken támadása nem igazolódik. A történeti elméletnek új feladata eszerint a központilag irányított, előzetes terv alapján működő nemzetgazdaság analízálása. — *Weippert, Georg: Zum Begriff der Wirtschaft.* A gazdasági stílusok tantörténetének — Böckh, Adam Müller, J. Möser, az előkészítők elméleteinek ismertetése — után a cikk Sombart, Bechtel, Max Weber, Müller-Armack és Spiethoff stíluselméleteit elemzi és bírálja. Szerinte az utóbbinak sikerült az elmélet és a történet szintézisét megvalósítani. A gazdasági stílus nem azonos a rendszerrel: az előbbi a tartalomra fekteti a súlyt s ezért mélyebb, az utóbbi a jelenségekre s ezért általánosabb értelmű. Míg az elmélet idáig eljutott, át kellett mennie a történelmiség felismerésének, a kultúrteoretikus szemléleti módnak, az ideáltípusnak a fokain. — *Kamp, M. E.: Die Erklärung der Wechselagen aus den Variationen der Zirkulationsmitteleffizienz.* A forgalomban levő fizetési eszközök volumenje és forgási sebessége nem pusztá függvényei a jószágvilágban végbemenő változásoknak, immanens okok is közrehatnak itt. A tanulmány ismerteti a monetáris konjunktúra-elmélet fejlődését a XVII. század óta s arra az eredményre jut, hogy — Löwe, Burchardt, W. Wagner tételei alapján — a nem-monetáris konjunktúra-alakító elemek fontosságát nem szabad alábecsülni. Ilyen például a tezaurálás jelensége és a termelőapparatoss hosszú ideig tartó felépítésével járó „hamis“ — gazdaságilag téves — árak kialakulása. A szintetikus szemlélet alapján elmondható, hogy a monetáris okok közrehatnak a konjunktúraciklusoknál, de monetáris jelenségek következnek a más okok által kiváltott konjunktúra-alakulásból is. — *Clausing, Gustav: Wandlungen des Wirtschaftsstils in den Vereinigten Staaten von Amerika.* Az individualizmus kétoldali visszaszorításának — az etatizmus és a gazdasági centralizáció részéről — is-

mertetése. Az individualizmusnak ugyan még mély gyökerei vannak az Unióban, de egyrészt az eltömegesedés, standardizálás, a mammutüzemek, a fokozódó munkamegosztás stb., másfelől a New Deal, NIRA, AAA, WPA stb. politikája egyre nagyobb jelentőséget adnak a közületi gazdálkodásnak az USA rendszerében. A Tennessee-völgy rendezése a teljes állami gazdálkodás példája. Az óriási jövedelmi és örökösödési adók pedig a vagyonmegosztás egyenlőtlenségeit csökkentik egyre jobban. 1935 óta az örökösödési adók 1 millió dollárnál kezdődően a legmagasabb fokig 22%-tól 70%-ig emelkednek, 1936 óta pedig a jövedelmi adó 100.000 dollárról 34%, 5 millió dollártól felfelé pedig 76%. Közvetve ez adókhoz járulnak még a magas társulati adótételek is. A háborúban ez a folyamat meggyorsult s az adók is újabb emelésén mentek keresztül — *Jessen, Jens: Das „Gesetz der wachsenden Ausdehnung des Finanzbedarfs.“* Egyetlen állam van, amelyre vonatkozóan az állami pénzügyi szükségleteknek a nemzeti jövedelemhez viszonyított szekuláris emelkedését adatszerűen ellen lehet őrizni, ez Anglia. De itt is figyelembe kell venni, hogy a pénzügyi szükséglet nem azonos a teljes állami szükségletekkel, amelyek a szorosan vett pénzügyi bevételeken kívül egyéb, álcázott és számszerűen ki nem mutatható bevételi forrásokat is igénybe vesznek, mint az alattvalók munkáját s az infláció révén szerzett hasznot. Ez utóbbiak jelentősége különösen a háború folytán szokott növekedni. A cikk 1692-től máig kimutatja, hogy az angol történelem főbb periódusaiban mennyi volt az angol állam bevétele összességében s a nemzeti jövedelemhez, valamint a lakosság számához viszonyítva s hogy abból milyen hányadot fedeztek adókból és mennyit hitel útján. Egy másik táblázat kimutatja, hogy 1688 óta mihez kerültek az egyes háborúk és hogyan fedezték őket. Adatokat közöl a polgári és a katonai kiadások megosztásáról, továbbá a polgári kiadások összetételéről kormányzati áganként. Ugy látszik, hogy a mai háborúban Anglia, mint a többi hadviselő is, eljutott az állami terheknek a nemzetgazdaságból fedezhető határáig s intő példaként a római birodalom bukására hivatkozik, ahol a rossz pénzügyi és gazdasági politika folytán nem sikerült a rejtett állami szükségleteket nyílt, normális pénzügyi eszközökkel fedezett szükségletekké átalakítani.

Zeitsch rift für schweizerische Statistik und Volkswirtschaft

Bern, 79. Jahrgang, 4 Heft, August 1943.

E. Grossmann: Gestaltende Kräfte im bundesstaatlichen Finanzausgleich. Minden államszövetségben föderalista és centralisztikus erők játéka határozza meg az egyes alkotmányi és közigazgatási kérdések megoldását és így a közfeladatok, valamint az ezek elvégzéséhez szükséges kiadások és az ezek fedezéséhez szükséges bevételek felosztását a szövetség és a tagállamok között. Ezeknek az erőknek közelebbi vizsgálata képezi a jelen tanulmány feladatát. Politikai szempontból első helyen áll a harc a hatalomért, szövetség és tagállamok, kormány és parlament, kormány és nép, valamint politikai pártok között. Ebben a harcban a tagállamok kisajátított alakzatok, úgyszólván elszegényedett arisztokraták, melyek körömszakadtáig harcolnak régi nagyságuk látszatának fenntartásáért. Svájcban ez az igyekezet az utóbbi időben éppen a szövetség helyzetét erősítette. A válság elleni harc, valamint a háborús gazdálkodás által okozott fokozott pénzszükséglet a kantonális pénzügyigazgatást arra kényszeri-

tette — miután a kantonok parlamentjei nem voltak hajlandók az adókulcs emelésére — hogy a nyomasztó pénzhiány következtében minduntalan a szövetséghez forduljanak segítségért, ami a centrális kormánynak alkalmat adott, hogy mind mélyebben beleszóljon az adórendszer alakításába. Számos egyéb hatalmi befolyás is észlelhető a svájci adórendszer alakulásában, így pontosan nyomon követhető a különböző társadalmi osztályok hatása az adózási rendszer kialakítására. A bevételek terén már a helyes felosztás elméletéről is lehet beszélni, tekintve, hogy léteznek vitatlan alapelvek: forgalmi és fogyasztási adók kivétele az egységes gazdasági terület megóvása érdekében a centrális kormány feladata; pusztán az ingatlanforgalmi, az ingatlanérték-növekedési és a vigalmi adó tekintetik lokális ügynek. Hasonlóképpen a szövetség kompetenciájába tartoznak a vagyon- és jövedelmi adó. — *C. Higy: Aufgabenverteilung und Lastenausgleich zwischen Bund und Kantonen.* Ennek a kérdésnek gyakorlati megoldása igen bonyolult, mivelhogy egyrészt a szövetség szubvenciói, melyeket részben a kantonoknak, részben magán- vagy jogi személyeknek nyújt, igen hatalmas összeget képeznek, hasonlóan a kantonok szubvencióihoz, melyeket a községeknek és harmadik személyeknek nyújtanak, másrészt pedig számos adónemben, melyet a szövetség vet ki és szed be, a kantonok és községek törvény szerint részesednek. A külügy és honvédelem, melyben kizárólag a szövetség illetékes és a szegényügy, amelynek ellátása pusztán a kantonokat terheli, minden más kormányzati ágazatban a szövetség és a tagállamok kompetenciái kereszteződnek és összetalálkoznak. Az adórendszer elsősorban a szubvenciók csökkentését követelné, ami azonban egyes apró jellegű kantonok alacsony teherbíró képességén meghiúsul, még akkor is, ha a vagyon és jövedelmi adó teljes hozamát átengednék a kantonoknak. Szerző tehát a fennálló rendszert célszerűnek és helyesnek találja. — *D. de Chastonay: Partage des compétences fiscales entre la Confédération et les cantons.* Szerző elismétli az előtte szóló ténymegállapításait, a helyzet megítélésében azonban erősen föderalista állásponton áll és ezért a pénzügyileg gyenge kantonok megsegítését nem a szubvenciók rendszer fenntartásától várja, hanem azon a véleményen van, hogy ez a pénzügyileg erős, tehát gazdag kantonok kötelessége lenne.

5. Heft, Oktober 1943.

Fritz Marbach: Grundsätzliches über den Einfluss der Um-satzverhältnisse auf die Kosten der Zementfabrikation. — A. Koller: Fehlerquellen bei der Volkszählung (Erfahrungen 1941.). A népszámlálásoknál észlelt hibák forrásai szempontjából az utolsó svájci népszámlálás eredményei alapján a következők állapíthatók meg: Hibaforrás lehet mindenekelőtt a feltett kérdés nem eléggé világos vagy túl bonyolult fogalmazása. Hibaforrás az anyanyelv és a vallás iránti kérdésnél a több lehetőségeknek felsorolása, tekintve, hogy első esetben hiúbb emberek szívesen húznak alá több nyelvet, a második esetben pedig a számos protestáns szekta pontos létszáma nem állapítható meg. A számlálólap külalakja is pszichológiai hatással bír. Rendkívül fontos a számlálást vezető közegek, valamint hivatalok alapos és pontos útbaigazítása, fontos továbbá a népszámlálás előtti propaganda. Svájcban még az iskolában is tartanak népszámlálási órákat. A legnehezebb kérdés a foglalkozás iránti, egyrészt a foglalkozások mind nagyobb specializálódása következtében, másrészt a tanult és a tényleg űzött mesterség megkülönböztetése

miatt, végül, mert a kérdezettek gyakran nem jelölik meg elég részletesen a foglalkozásukat. Az anyag feldolgozásánál nem lehet eléggé alapos gondot fordítani a segédmunkaerők részletes és lelkiismeretes kioktatására és munkájára. — *Walter Adolf Jöhr: Zur Frage der kreislaufgerechten Kriegsfinanzierung.* Szerző *A. Amonn* és *A. Bonhardt* idevágó munkáiban kifejtett tanainak szembeállításával kíséri meg a háborús finanszírozás problémáinak megoldását megközelíteni. A pénzürték stabilizálása nem lehet a háborús pénzpolitika mindenáron megvalósítandó célja, tekintve, hogy veszélyeztetné az állam föderalista felépítését és a gazdasági élet rugalmasságát. Ami az adók vagy kölcsönök útján való finanszírozást illeti, megegyeznek abban, hogy a háborús kiadások abban a mértékben fedezendők kölcsönökkel, amennyiben — a magán és egyéb hiteligenyek levonása után — erre a célra megtakarítások rendelkezésre állanak. Az állami adósságok további növekedésének veszélyességére vonatkozólag megállapítható, hogy a belföldi eladósodás nem veszélyes, miután a háborúban a belföldi polgárok fizetik azokat az adókat, melyekből szintén belföldiek élvezik az államadósságok amortizációját, úgy hogy csupán egyik zsebből vándorol a pénz a másikba. (Amonn.) Azonban egy háború utáni magas adóteher könnyen vezethet tőkeelvándorlásra, azonkívül pedig veszélyezteti a svájci ipar versenyképességét a külföldi piacokon. Ezért ajánlatos lenne a háború alatti adóbevételek jelentős emelése. Az a felfogás, miszerint a háborús kiadások főleg kölcsönök útján fedezendők, avégből, hogy a terhek végső felosztása az egyes néprétegekre a béke nyugodt éveiben legyen eszközölhető, semmi esetre sem helytálló, tekintve, hogy a nem inflatörikus kölcsönfinanszírozás magában véve a háborús terhek határozott felosztását jelenti, miután a meglévő és még megtakarítandó vagytonokat egy eljövendő magasabb adóteherrel sújtja, az inflatörikus kölcsönfinanszírozás pedig közismerten a hitelezőket sújtja. A kölcsönök előnyben részesítése avval sem indokolható, hogy a fokozott adóztatás a reáljövedelmet csökkenti, tekintve, hogy a reáljövedelem csökkenése amúgy is a háborús helyzet szükségszerű következménye, függetlenül a finanszírozás módjától. Reálgazdasági szemléletben a háborút u. i. mindenképpen a jelenben kell megfizetni egyrészt a fogyasztás korlátozásával, másrészt behozatali többlettel, végül pedig a nemzeti vagyon részbeni elhasználásával. Végül pedig avval is érvelnek, hogy a magas adóteher deflatörikus hatásokat válthat ki. Ez lehet helytálló, de semmi esetre sem abban az esetben, ha az állam — mint jelenleg — a befolyt adókat fegyverkezésre adja ki, mert így a körforgási volumen nem csökken. A defláció veszélye csak akkor áll fenn, ha az adóvolumen és a kölcsönfinanszírozás összege az állami kiadásokat túlhaladja, ami háború esetén még egy semleges államban is legalább valószínűtlen. A háborús finanszírozás egy további lehetősége — pénzszaporítás nélkül — hogy az állam háborús kiadásaiból származó jövedelmeket nem emészt fel az adóztatás teljesen, úgyhogy egy része áremelkedést okoz és csak ezután — vállalkozói nyereség formájában — kerül a háborús nyereségek adója formájában az államhoz. Ez a finanszírozási módszer szokott a gyakorlatban előfordulni. A finanszírozásnak ez a formája már egy inflációs folyamat okozója, azonban nem olyan mértékben, hogy különös veszélyeket rejtene magában. Végeredményben tehát kiviláglik, hogy az inflációnak bizonyos foka el nem kerülhető, de elkerülése nem is kívánatos, úgy hogy a finanszírozás helyes módja a kölcsönök és az adóztatás fentemlített elvek szerint történő kombinációja — *Edgar Schorer:*

Versuch einer Theorie des Steuerabbaus. A pénzügytani könyvek egyik hiánya, hogy legfeljebb futólag említik az adóleszállítás lehetőségét. A háború után minden bizonynyal szükségessé váló általános adóleépítés sürgössé teszi ennek a hézagnak pótlását. Az adóleszállítás formái között az általános egyöntetű leszállításnak nincsen gyakorlati jelentősége, annál inkább azonban a speciális, differenciált adóleszállításnak. Az adóleszállítás pénzügyi következményei a legkülönfélébbek lehetnek (szerző szerint: paradox, homolog, kiegyenlítő, negatív, túlhajtott, atopikus; mindegyiken belül egyszerű és hatványozott, továbbá azonnali, elodázott és elkészt). Adott adóleszállítás hatása függ a szóbanforgó ország pénzügyi helyzetétől, az adórendszerétől, az eddigi megadóztatás mérvének viszonyától a lakosság teherbiróságához, a konjunktúra fázisától, melyben a leszállítás történik és az összes nem gazdasági tényezőktől. Az adóleszállítás közgazdasági hatásai érintik a termelést, a fogyasztást és (vagy) az elosztást és lehetnek kedvezőek és kedvezőtlenek. Nem biztos azonban, hogy az adóleszállítás mindenképpen az adóemeléssel ellentétes hatást vált ki. Az adóleszállítás haszna tehát teljesen attól függ, mikor, hogyan, miért és milyen körülmények között történik. — *Georg Pankow: Über das gerechte Verhältnis der Besteuerung von Einkommen und Vermögen bei natürlichen Personen.*

Revue Internationale du Travail.

Montreal, 1943. június.

Dickinson, Clark: Les salaires des hommes et des femmes aux États-Unis. Az „egyenlő munka, egyenlő bér“ elvének érvényesítése nem könnyű feladat az Unióban sem. Ez a probléma a nőmunkásokkal kapcsolatban 1914 óta vált akuttá, amikor szintén rengeteg női munkaerőt felszívott a háborús ipar. De nehéz megállapítani, ugyanazért a munkáért kevesebbet fizetnek-e a nőknek és mennyivel, mint a férfiaknak? Az első világháborúban is milliónyi női munkaerő kapott alkalmazást a hadiiparban s bár megállapították, hogy pld. a tölténygyárban a nők jobban megfelelték a férfiaknál, bérük alacsonyabb maradt, mint a férfiaké s a háború után igen sokan nem folytatták, vagy nem folytathatták munkájukat. Maga a munkásmozgalom is eléggé elutasító volt a nőmunkásokkal szemben, mert a munkanélküliség fokozását féltette tőlük s mert még elterjedt a nézet, hogy sok nő nem tekintti állandó hivatásnak munkáját, csak zsebpénzért dolgozik és szívesen ott is hagyja azt. A nők munkaideje általában rövidebb, mint a férfiaké s ezért is alacsonyabb heti vagy évibérük a férfiakénál. A New Deal itt is változást hozott, de csak 1938-ban hozták a törvényt, hogy nem szabad különbséget tenni a férfi- és a női munkaerők közt. 1942-ben a bíróság a General Motors vállalattal szemben megítélte egy nőnek a különbözetet, amellyel az illető kevesebbet kapott, mintha férfi lett volna. A statisztikai telvétnél nehézséget okoz, hogy a nők és a férfiak nem oszlanak meg egyformán szakmánként és munkakörönként, más és más arányuk az északi és a déli államokban és színek szerint is különbözik a megoszlásuk. Az azonban nem helytálló érv, hogy a nőknek kisebb családi terhei vannak. Ma már a szakszervezeti életben is kezdődik a szerepük, de munkabér-kérdésüket nem könnyű megoldani. Ha alacsonyabb bérért vállalnak munkát, mint a férfiak, akkor kiszoríthatják az utóbbiakat a munkahelyükről, ha meg velük egyenlő bért kapnak, őket fenyegeti a veszély, hogy munkaadó-

juk inkább férfiakat alkalmaz. Kérdés még az is, hogy azok a nők, akik a hadiiparban elvesztették a munkahelyüket, munkanélkülieknek tekintendők-e vagy sem, minthogy közülük sokan korábban nem folytattak kereső foglalkozást s a háború után sem szándékoznak folytatni. — *La mobilisation économique en Bresil. — Plan des services médicaux en Australie.* Az orvosi szolgálat társadalmosításának terve Ausztráliában — ha megvalósul — évi 11.3 millió fontba kerülne. Orvosi oldalról aggályok merültek fel a terv ellen. — *Informations sociales.*

1943. július.

Riches, E. J. et Jack, L. B.: Le passage de l'économie de guerre à l'économie de paix. A Népszövetség „Transition from War to Peace Economy” című kiadványának részletes ismertetése, különösen az 1943 áprilisi princetoni kongresszus tárgyalásai és határozmányai alapján. Ennek főtárgyai voltak a Föld termelőerőinek lehető teljes kihasználása, munkaalkalom nyújtása mindenki számára, a létszükségleti cikkek nyújtása a háború után mindenki számára, a nyersanyagokhoz való egyenlő hozzáférhetés, a létért való küzdelem egyenlő előfeltételeinek nyújtása, a kereskedelem szabadsága és a találmányok akadálytalan felhasználása. A munkajog terén a tanácskozás a legfontosabbnak tartotta a munkanélküliség megelőzését, úgy azonban, hogy a munkavállalás szabadságán ne essék csorba. A multhoz nem szabad visszatérni és a problémákat nemzetközi, világgazdasági alapon kell megoldani. Legfőbb feladat a munkaalkalmak bőségét biztosítani s erre vonatkozóan tárgyalták a Keynes- és Hansen-féle expanzionista terveket is. Foglalkoztak a közmunkák konjunktúraszabályozó szerepével és az elhelyezés s az átképzés nemzetközi vonatkozásaival. Nagy szerepe volt a tanácskozásokban a hitelkérdéseknek s itt különválasztották a rövid- és a hosszúlejáratú hitelek kérdését. A konferencia tárgyai voltak még az infláció elkerülésének, a háború utáni további adagolásnak, az állami pénzügyeknek, a devizaellenőrzésnek és a nemzetközi kliringnek a kérdései. *Rémunérations et durée du travail des gens de mer de la marine marchande de quatre pays. — La formation professionnelle et la réhabilitation des invalides en Grande-Bretagne.*

1943. augusztus.

La Conférence des Nations-Unies sur l'alimentation et l'agriculture. A szövetkezett 44 nemzet első nemzetközi konferenciáját 1943 májusában az élelmezés és a mezőgazdaság tárgyában tartották az amerikai Hot Springsben és nem véletlen, hogy ez volt az első konferencia tárgya, mert a jelentés szerint ez a kérdés időrendben és fontosságában is minden mást megelőz. A támadások politikája és a támadástól való félelem az emberiséget a gazdasági erőforrások észszerűtlen kihasználására, a fogyasztás szempontjából értéktelen termelési ágak fejlesztésére, vámfalak, igazságtalan nemzetközi megkülönböztetések rendszerére, óriási fegyverkezésre készítették és mindennekelőtt mindezeknek a világ ellátására gyakorolt végzetes hatását kell kiküszöbölni. Ez csak a nemzetközi kölcsönös felelősségérzet kifejlesztésével és a nemzeti érdekek összeegyeztetésével érhető el. Állandó együttműködés és állandó nemzetközi szervezet kell ahhoz, hogy a szükség rendszerét a bőségé válthassa fel, a megszorítások gyakorlatát az expanzió politikája. A szükséges intézkedések két osztályba sorolha-

tók. Az elsőbe azok tartoznak, amelyeket a háborút közvetlenül követő idők követelnek meg s itt a főszempont az éhínség elkerülése s a táplálkozási színvonal azonnali megjavítása. Ekkor tehát mindenütt a nemzetközi hosszabblejárátú tervek ellenére is az elfogyasztható élelmiszerek mennyiségének azonnali növelése a főprobléma; de az akut bajok megszüntetése után hozzá kell fogni a mezőgazdasági termelés nemzetközi összhangjának megteremtéséhez, a kidolgozandó hosszúlejárátú tervek értelmében. A főszempont az, hogy minden nemzet használja fel az adott természeti és gazdasági előnyöket és a termelés terén az állandó jövedelmezőség és foglalkoztatottság elvét igyekezzék megvalósítani. Mindenütt nagy lehetősége van a termelés belterjesebbé tételének, a fogyasztáshoz való alkalmazkodásának, sok helyütt a megművelt terület is erősen növelhető. A konferencia részletesen letárgyalta a talajjavítás, a nemzetközi hitelek, az agrárszövetkezet, a szakképzés, a mezőgazdasági túlnépesedés s az annak leküzdését szolgáló iparosodás, vándorlás és közmunkák kérdését. Hangsúlyozta, hogy a kérdések megoldásánál a fogyasztók szavát is meg kell hallgatni s hogy rendezni kell az árkérdést mind a fogyasztás, mind az ipari cikkekhez való viszonylat szempontjából; nemzetközi alapra kell helyezni a tartalékolási politikát is, mind az inség, mind a káros árhullámozások kikerülésére. Biztosítani kell a kínálat és a kereslet állandó összhangját és ki kell kapcsolni a monopóliumok alakulásának lehetőségét. Egyhangú határozatokat hozott a konferencia a mezőgazdasági munkáspolitikára kérdésében is. Az eddiginél sokkal nagyobb arányú együttműködésre van szükség az árak normálása, standardizálása szempontjából s a tudományos kérdésekben is. Mindezeknek előkészítésére a konferencia elhatározta egy ideiglenes nemzetközi mezőgazdasági bizottság megszervezését is. — *Jack, L. B.: Projets pour la stabilisation internationale des changes.* Az angol, amerikai, kanadai és francia nemzetközi valutatervek analizálása, a bennük levő egyezések és eltérések megvilágítása. — *Cole, G. D. H.: La reorganisation de l'apprentissage dans l'industrie du bâtiment en Grande-Bretagne. — Informations sociales.*

1943. szeptember.

Johnstone, Elisabeth M.: Principes du contrôle de l'emploi en temps de guerre et en temps de paix. A cikk ismerteti a főbb hadviselő államok háborús munkaerő-politikáját és kifejti, hogy habár a háború után a problémák bizonyos szempontból könnyebbé válnak s a békegazdaságra való átmenet simábban és nyugodtabban bonyolódhatik le, mint a háborús gazdálkodás bevezetése, mégis az átmeneti idő alatt tovább is szükség lesz a központi irányításra s a munkaszabadság bizonyos korlátozására. — *Plans sociales en Suède. — L'organisation du travail des prisonniers de guerre en Allemagne. Le travail des enfants et des jeunes gens aux Etats-Unis en temps de guerre. — Le transfert des travailleurs irlandais en Grande-Bretagne. — Informations sociales. — Plans de reconstruction et organisation économique de la Chine.* Kínának jelenleg csak évi 500 millió dollár (1942-es értékben) áll rendelkezésére befektetések céljára. Ezt saját erejéből évi 1800 millióra fokozhatná, ez azonban még mindig nagyon kevés Kína téke-szükségletéhez képest, ha azt más gazdaságilag elmaradt területekhez, pld. Oroszországhoz hasonlítjuk. Szerző szerint 3 év alatt 52 milliárd kínai dollár értékű befektetést kellene eszközölni Kínában, ami csak a külföld nagyarányú részvételével lehetséges. — *Plan de reconstruction en Canada.*

Wirtschafts- und Sozialberichte

Herausgegeben vom Arbeitswissenschaftlichen Institut
der Deutschen Arbeitsfront, Berlin, Mai 1943.

Weisser Bolschewismus. Az angol propaganda újabban megint azt veti a német gazdasági vezetés szemére, hogy — a nemzeti szocializmus programmatikus személyiség-kultusza ellenére — a tényleges fejlődés a német társadalmat a kollektívizmus felé tereli. Igaz ugyan, hogy a háború nyomása alatt számos olyan intézkedés látott napvilágot Németországban, mely külsőleg a nivellálódás tendenciáját mutatja; az ellenséges propaganda azonban mégis tévúton jár, mert ezeknek az intézkedéseknek a bírálata nál szem előtt kell tartani, hogy a bolsevizmus és a nemzeti szocializmus között lényeges különbség áll fenn. Míg ugyanis a bolsevizmus elvi meggyőződésből kollektívizál, addig Németország esetében a vezetés fenntartja eredeti elvi álláspontját és ahogyan éppen a bolsevista kollektívizálás elleni harcban képes volt eredeti célkitűzéseitől eltérni, a háború után ismét eléggé rugalmas lesz ahhoz, hogy a nemzeti szocializmus programját továbbra is híven kövesse. — *Bilanz der Sozialpolitik.* A szociálpolitika fogalma a nemzeti szocializmus alatt lényeges változáson ment keresztül. Míg azelőtt pusztán szükséghelyzeteket volt hivatva megszüntetni vagy megelőzni, addig mostan a nép minden egyes tagjának szerves beillesztése a népközösség gazdasági életébe képezi feladatát. Ennek következtében az osztályharc elvét helyettesíti a népközösség fogalma, a bérharcot a bérrendezés, a szabad párválasztást a munka bevetése, a szakmai nevelést a teljesítmény fokozása és a társadalombiztosítást a nép ellátása. — *Betriebsgemeinschaft ist Motor des Sieges.* — *Lohn als Datum im Wirtschaftsablauf.* — *Wettbewerb.*

ÁPRILIS-MÁJUS HAVA

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL ÉS
TÁMOGATÁSÁVAL KIADJA A MAGYAR KÖZGAZDASÁGI TÁRSASÁG

SZERKESZTI:

HELLER FARKAS

TARTALOM:

Tanulmányok

<i>Kislégi Nagy Dénes:</i> Világnézet és gazdasági stílus — — — —	265
<i>Gesztelyi Nagy László:</i> Kecskemét és a Duna-Tisza csatorna — —	295
<i>Ruisz Rezső:</i> Az iparátrétegződés korszerű feladata Magyarországon	311
<i>Keszler Gyula:</i> Az emberi munkavégzés tökéletesítésének lehetősége a mezőgazdaságban az ipari tapasztalatok alapján — — —	340

Közlemények

<i>Recensor:</i> A közgazdaság önfinanszírozásának problémája a szovjet- gazdaságban — — — — — — — — — —	351
---	-----

Irodalom.

Csoportos és összefoglaló könyvismertetés — — — — —	356
Két gazdaságstatisztikai tanulmány Magyarország kézművesiparáról. (Kádas Kálmán.)	

Könyvismertetések — — — — — — — — — —	359
--	-----

Veress Gábor: A közlekedési versenyről. (Kopácsy József.) — *Krivoss Árpád:* Egyenesadó-rendszerünk fejlődése és a háború utáni adóztatás irányelvei. (Bátori Lóránd.) — A kereskedelempolitikai helyzet 1942-ben. (S. A.) — *Görner Alexander:* Die Hauptlehren der Nationalökonomie. (Olti Vilmos.) — *Kitamura, Hirosi:* Zur Theorie des internationalen Handels. (N. B.) — *Jöhr, W. A.:* Inflation und Rationierung. (Mórotz Kálmán.) — *Sachse, O. und Ramp, H.:* Geld und Schulden. (Varga József.)

Külföldi folyóiratok szemléje — — — — — — — —	378
--	-----

Weltwirtschaftliches Archiv. — Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. — Finanz-Archiv. — Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft. — Revue Internationale du Travail.

MAGYAR KÖZGAZDASÁGI TÁRSASÁG, BUDAPEST, II., Halász-u. 1.

Megjelenik évente nyolcszor. Előfizetési ára 36 P. Egyes szám ára 5 P.

A szerkesztésért *Heller Farkas*, a kiadásért *T. Kádas Kálmán*,
a nyomdáért *Kiss István* felelős.

P HELLER FARKAS : **ÉNZÜGYTAN**

2. kiadás

Ára P 24.-

Kapható és megrendelhető a

SZEGED VÁROSI NYOMDA ÉS KÖNYVKIADÓ RT.
budapesti irodájában II, Halász-u. 1. Tel.: 352-100

A NÉPSZERŰ KÖZGAZDASÁG-sorozat

legújabb füzetek:

Veress Gábor:

A közlekedési versenyről

ifj. dr. Boér Elek:

Szabad verseny és politika

Eddig megjelentek:

Dr. Horn József:

A közgazdaságtan nemzeti rendszere

Borotvás Nagy Sándor:

Nagy magyar gazdák

Rieger Gyula:

Egy kis banktudomány

Tonelli Sándor:

Kereskedők mesekönyve

Ára füzetenként P 4-90

Kapható és megrendelhető a

Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó R. T.
budapesti irodájában
Budapest, II., Halász-utca 1. Telefon: 352-100

Inhaltsauszüge.

Ung. Volkswirtschaftl. Rundschau

April-Mai 1944

Weltanschauung und wirtschaftlicher Styl.

Die Entwicklung wissenschaftlicher Theorien und Methoden hat ihre eigene innere Dialektik. Als Ausbau einer Intuition entsteht eine Theorie, die durch ihre Anhänger ausführlicher herausgearbeitet wird, wobei diese manchmal die als Grundlage dienende Wahrnehmung übertreiben und dadurch in eine Einseitigkeit verfallen. Hierauf folgt die Kritik, die in ihrer Analyse auf die Mängel und die vernachlässigten Gesichtspunkte hinweist. Nun erregen eben dieselben die Aufmerksamkeit der Gegner der Theorie; sie legen dieselben dar, und schliesslich bildet sich, ebenfalls mit gewissen methodologischen Übertreibungen, eine neue Theorie aus, die der ersten fast gänzlich entgegengesetzt ist.

Bekanntlich erachtete *Marx* die wirtschaftlichen, richtiger: die technischen Kräfte als alleinige Determinanten der Geschichte. Gegenüber dieser Anschauung betonten verschiedene Geschichtsforscher und Philosophen immer stärker die Wirkung geistiger Faktoren. Nach der vorsichtigen methodologischen Stellungnahme von *Max Weber* und seinen Anhängern ist kürzlich *Müller-Armack's* Buch erschienen, welches das bereits erwähnte dialektische Schema gewissermassen abschliesst: es vertritt eine der materialistischen Geschichtsphilosophie des Marxismus kategorisch entgegengesetzte Auffassung und sieht in Wirtschaft und Technik, sowie in den verschiedenen wirtschaftlichen Stylen der historisch auf einander folgenden Zeitalter eine Abklärung der Weltanschauungen, eine Parallele der Änderung der religiösen Vorstellungen. Es bezeichnet dergestalt die Weltanschauung als die zentrale Bewegkraft von Leben und Geschichte.

Das Werk *Müller-Armack's* verdient für seinen rein wissenschaftlichen Geist volle Anerkennung. Die unbestreitbare Einseitigkeit seiner Einstellung rief aber eine heftige Kritik hervor und veranlasste einen der hervorragendsten Vertreter der deutschen volkswirtschaftlichen Literatur, *Zwiedineck-Südenhorst*, zuerst eine längere kritische Studie, dann ein besonderes Buch zu schreiben, das sich mit dem Verhältnis von Weltanschauung und Wirtschaft befasst. Es lassen sich zweifelsohne zahlreiche Bedenken und Einwände gegen die in der Studie eingehend zergliederten Lehren *Müller-Armack's* über die Genealogie der wirtschaftlichen Style erheben. Die Anfechtbarkeit von Details oder die Möglichkeit von Stellungnahmen zu anderen Methoden ändert jedoch nichts an dem Eindruck, den diese, seit langem an den Arbeiten vieler Denker reifende und weite Perspektiven bietende Konzeption in ihrer Gänze beim Leser auslöst. Die Bedenken *Zwiedineck-Südenhorst's* sind meistens stichhaltig; trotzdem können sie uns daran nicht hindern, dass wir uns der sich aus diesen grosszügigen geistesgeschichtlichen Ableitungen ergebenden allgemeinen Lehre mit gewissen Vorbehalten überlassen; den Kern, den Mittelpunkt unseres Lebens bildet doch nur unser geistiger Kampf um die Klärung unserer metaphysischen Lage; unsere Vorstellung hierüber, unser Weltbild, unsere Religion stellen mindestens eines der wesentlichen determinierenden Prinzipien auch von Wirtschaft und Technik dar.

Dionys Kislégi Nagy

Die Stadt Kecskemét und der Donau-Theiss-Kanal.

Das Jahrhunderte alte Projekt des Donau-Theiss-Kanals nähert sich seiner Verwirklichung. Die Regierung hat bereits bezüglich der Trasse des Kanals ihre Entscheidung getroffen.; der Kanal soll aus dem Donauarm bei Soroksár ausgehen und nach der Berührung von Kecskemét, bei Óécske in die Theiss münden. Bevor diese Entscheidung gefällt wurde, ist eine sehr lange Zeit abgelaufen; viele Projekte wurden vorgelegt, verschiedene Gesetze gebracht und der Kanal war der Gegenstand unermüdlicher Kämpfe der interessierten Städte und Gebiete. Unter den in den letzten 200 Jahren aufgetauchten Plänen treten jener des Szegeder Ingenieurs *Stephan Vedres*, dann das Projekt *Gregor v. Berzeviczy's* und jenes des *Grafen Stephan Széchenyi* hervor. Sehr viel hat im Interesse des gegenwärtigen endgültigen Planes des Kanals die grösste Siedlung des Gebietes zwischen den beiden Flüssen, die Stadt Kecskemét, gekämpft. Auch der Verfasser nahm in bedeutendem Masse Teil an dieser kampfreichen Arbeit. Die Studie befasst sich ausführlich mit diesem Kampfe der Stadt Kecskemét, den sie seit beinahe 100 Jahren geführt hat; sie war immer bestrebt, die zuständigen Faktoren davon zu überzeugen, dass die Trasse, wie sie soeben entschieden wurde, nicht nur diese grosse ungarische Stadt, der eine gewaltige wirtschaftliche Entwicklung beschieden ist, mit dem neuen Wasserweg intensiver in den europäischen Verkehr einschalten wird, sondern dass sie zugleich den ausgedehnten Nachbargenden gewaltige Möglichkeiten bietet, die viel grösser sind, als jene, die sich ergeben würden, wenn der Kanal die Stadt Kecskemét umgehen würde; Kecskemét ist nämlich schon infolge seiner Lage bestimmt, das Wirtschaftszentrum eines ausgedehnten Gebietes der ungarischen Ebene zu werden. Diese Gabe der Natur wird durch den Bau des Kanals nur noch verstärkt und bedeutend ausgewertet werden. Auch hat die Stadt Kecskemét besondere erhebliche Opfer auf sich genommen, um zum Bau des Kanals auch ihrseits beizutragen.

Der Kanal hat vom Gesichtspunkte der Stadt Kecskemét drei wichtige Aufgaben zu erfüllen: 1. Er soll den *Schiffsverkehr*, insbesondere den Warenverkehr ermöglichen; dies ist von besonderer Bedeutung für den Transport von Massenartikeln, u. zw. sowohl bezüglich der zur Befriedigung des Bedarfes der landwirtschaftlichen Betriebe dieser Gegend dienenden industriellen Massenartikel, wie auch bezüglich der von dort abzutransportierenden landwirtschaftlichen Erzeugnissen. 2. Ein *Berieselungssystem* soll ausgebaut werden, das zugleich eine intensive Kultur von Gartenprodukten und Futtermitteln ermöglichen würde. 3. Der Kanal soll die *Wasserversorgung* der Bevölkerung der Stadt Kecskemét und ihrer Umgebung sicherstellen.

Ladislau Gesztelyi Nagy

Die zeitgemässe Aufgabe der Industrieverlagerung in Ungarn.

Die Industrieverlagerung ist ein neuer Begriff, der die Bezeichnung der Dezentralisierung der Industrie nicht genau deckt. Die Verlagerung hat nicht allein den Zweck, die vorhandenen Industrieanlagen besser zu verteilen, sondern sie soll auch einen Ablauf in Gang setzen, der in erster Reihe die Industrieförderung betrifft. Die nach dem Kriege in Ungarn aufzubauende Industrie wird mit ganz neuen Bedingungen rechnen müssen. Die ungarische Industriepolitik war in der Vergangenheit nicht in entsprechendem Masse darauf bedacht, eine vollständige Aufarbeitung der örtlichen Rohstoffe anzustreben; sie förderte Industriezweige, welche fremde Rohstoffe aufarbeiteten. Durch billige Arbeitskräfte konnten die Mehrkosten des Transportes der aus der Ferne bezogenen Rohstoffe wettgemacht werden, und so konnte in Ungarn eine konkurrenzfähige Industrie entwickelt werden, die auf den niedrigbesoldeten Arbeitermassen beruhte, während die

eine höhere Kapitalanlage beanspruchende Industrie, die inländische Rohstoffe aufarbeitete, aber auf ausländischen Konsum rechnen konnte, vernachlässigt wurde. Eine Neuorientierung der ungarischen Industriepolitik, welche sich an die im Lande erzeugten Rohstoffe anlehnt, muss in Angriff genommen werden. Die gegenwärtige Lage des Wirtschaftslebens zeigt, dass die Extensivität der ungarischen Landwirtschaft im Abnehmen begriffen ist. Ernste Bestrebungen richten sich auf die Mehrwertproduktion der ungarischen Landwirtschaft; sie wird sich voraussichtlich in erster Reihe in der Erzeugung industrieller Rohstoffe äussern, die die Entwicklung einer neuen ungarischen Industrie werden ermöglichen können. Solange die ungarische Industrie ihre Rohstoffe aus dem Auslande einfuhrte, wurde die räumliche Verteilung der Industrieunternehmen durch die Einfuhrmöglichkeiten dieser Rohstoffe und durch die Verbrauchsmärkte der daraus hergestellten Fertigwaren determiniert. Die Industrie, die auf die Rohstoffe der ungarischen Landwirtschaft basiert ist, hat bei der Auswahl ihrer Standorte auch andere Gesichtspunkte zu berücksichtigen. Die neuen Industrieanlagen werden sich voraussichtlich in der Nähe der Produktionsstätten ihrer Rohstoffe niederlassen müssen. Da diese durch die Landwirtschaft des Landes geliefert werden, wird eine zentrale Niederlassung a priori unmöglich sein. Die Industrialisierung der Provinz wird dergestalt in steigendem Masse vor sich gehen. Die Dezentralisierung wird damit bereits in Gang kommen. Bei der räumlichen Verteilung der Industrieanlagen wird man eine uneingeschränkte Geltendmachung der autonomen Kräfte nicht zulassen dürfen. Es wird daher dem Staate obliegen, darauf Einfluss zu nehmen, dass die geeignetsten Standorte für die zu errichtenden Unternehmen gewählt werden. Man wird dafür zu sorgen haben, dass die verschiedenen Industrieanlagen so gelegen seien, dass ihre Verbindungen mit einander die besten seien, wodurch man von der Notwendigkeit der Lösung zahlreicher Verkehrs- und Kommunikations-Probleme befreit sein wird, zugleich aber auch die Sicherstellung und die Wirtschaftlichkeit der Produktion am vorteilhaftesten ermöglicht werden.

Durch die Industrieverlagerung wird den ungarischen amtlichen Stellen eine zeitgemässe Aufgabe auferlegt. Es ist gut schon vor der Lösung dieser Aufgabe zu wissen, wie sich die räumliche Verteilung der ungarischen Industrie in der Vergangenheit herausgestaltet hat. Wir verfügen diesbezüglich über ein reiches Material; es ist wohlbekannt, dass die Industrie immer die Grundlage des städtischen Lebens bildete und sich stark in jenen Städten konzentrierte, deren Verkehrsverbindungen günstig waren. Verschiedene andere Gesichtspunkte haben es indessen gehindert, dass sich die Städte, insbesondere die Provinzstädte in entsprechendem Masse industrialisieren. Unter diesen Hindernissen stehen an erster Stelle die Verkehrsprobleme, die sich auf die Provenienz der Rohstoffe zurückführen lassen; dieselben werden meistens von sich selbst aufhören, wenn die Landwirtschaft entsprechende Rohstoffe für die ungarische Industrie erzeugen und nicht nur fertige Lebensmittel oder eine geringe industrielle Aufarbeitung erfordernde Produkte auf den Markt bringen wird. Die Entwicklung der Industrie und ihre Ansiedlung in der Provinz werden auch durch gewisse steuerpolitische Ursachen gehindert. Der Prozentschlüssel der Kommunalsteuern ist in den Provinzstädten im allgemeinen höher, als in Budapest. Dies genügt allein, um die Auswahl der industriellen Standorte zu beeinflussen. Ein grosser Nachteil der Provinzstädte liegt darin, dass es dort keinen entsprechenden Arbeitsmarkt gibt. Der Grund dafür liegt hauptsächlich darin, dass die Arbeiterschaft in den Provinzstädten keine geeigneten Wohnungen findet. Das Bestreben der Provinzstädte soll nach dem Kriege dahin gehen, dass mittels einer zeitgemässen Wohnungspolitik entsprechende Wohnungen für die Arbeiter der Industrieunternehmen, die sich dort niederlassen wollen, erbaut werden. Die Entwicklung der Industrie in der Provinz wird auch dadurch gehindert, dass die Frage der Arbeitsvermittlung bisher nicht entsprechend gelöst wurde. Infolge der Vereinheitlichung und Verstaat-

lichung der Arbeitsvermittlung bildet diese Frage kein Hindernis mehr für die Errichtung von Fabriksanlagen in der Provinz.

Der Prozess der ungarischen Industrieverlagerung wurde nicht durch den gegenwärtigen Krieg eingeleitet; er ist eine natürliche Notwendigkeit, die sich eben in der Wirtschaftskrise meldete, die diesen Krieg hervorgerufen hat. Die ungarische Landwirtschaft ist zum Bewusstsein dessen gekommen, dass ihre Produktion zu einseitig ist und eine Verarbeitung ihrer Rostoffe durch entsprechende Fabriksanlagen viel zur Besserung ihrer Lage beitragen würde. Dieser Wunsch entspricht auch dem durch den neuen europäischen Geist diktierten Wirtschaftsprinzip und stellt die vollständige Ausnützung der verfügbaren örtlichen Werte im Interesse der Hebung des allgemeinen Lebensstandards der hier lebenden Völker in den Vordergrund. Der Prozess der ungarischen Industrieverlagerung wird berufen sein, diesem Prinzip zu dienen und wird bei entsprechender Lenkung dem ganzen ungarischen Volke wirklich epochemachende Erfolge bringen können.

Rudolf Ruisz

Die Möglichkeit der Vervollkommnung der menschlichen Arbeitsleistung in der Landwirtschaft auf Grund der industriellen Erfahrungen.

Hinsichtlich der Vollkommenheit der Verwendung der menschlichen Arbeitskraft ist die Industrie im allgemeinen mehr fortgeschritten, als die Landwirtschaft. Die mit dem Krieg einhergehenden Umstände, sowie die allgemeine Entwicklungstendenz spornen nunmehr auch die Leiter der landwirtschaftlichen Betriebe an, ihre Arbeiter je besser auszunützen. Die vielen Hindernisse, auf welche dieses Bestreben stösst, liegen in den Eigenschaften bzw. in der Haltung der Arbeiter. Die Lage ist ähnlich beim industriellen Arbeiter, wenn er nach der in der Landwirtschaft üblichen Zeitlohnzahlungsmethode arbeitet. Die Arbeitsleistung bessert sich indessen wesentlich, wenn die Lohnzahlung auf Grund der erreichten Leistungen und nicht auf Grund der in der Arbeit verbrachten Zeit erfolgt. Wenn es gelingt, den Arbeitslohn in ein proportionelles Verhältnis zur Leistung zu bringen, wird dies, infolge des Bestrebens des Arbeiters nach einem je grösseren Verdienste, eine Beschleunigung der Arbeit zur Folge haben. Hierzu ist es aber notwendig, die Zeit der Arbeitsleistung oder die während der Zeiteinheit geleistete Arbeit zu kennen. In unserer Literatur haben wir keine Angabe darüber gefunden, dass bei uns in der Landwirtschaft Arbeitszeitmessungen auf wissenschaftlicher Grundlage zum Zwecke der, der Leistung angemessenen Lohnzahlung durchgeführt worden wären. Dagegen verfügen die meisten Industriebetriebe über durch sie selbst vorbereitete Sammlungen, obgleich mancher Industriebetrieb so viele Messungen hat vornehmen müssen, dass vielleicht weniger Messungen für die Erschliessung ganzer Kulturzweige der Landwirtschaft genügt hätten. Wenn auch die Zahl der Arbeitsgattungen in der Landwirtschaft geringer ist, als jene in der Industrie, darf die Arbeit der Feststellung der Arbeitszeiten in der Landwirtschaft nicht gering-schätzig behandelt werden, da hier die Mannigfaltigkeit der Witterung, des Bodens und der Pflanzenwelt die Berücksichtigung einer grossen Anzahl von Varianten erfordert. Was die Bewertung der Ergebnisse betrifft, die sich von der Lohnzahlung gemäss der Arbeitsleistung erwarten lassen, ist zu beachten, dass es sich unter den in der Industrie gesammelten Ergebnissen sogar eine Leistungssteigerung von 300% findet. Der Grund dieser Ergebnisse ist aber nicht allein in der Umwandlung der Lohnzahlungsweise zu suchen; die Vervollkommnung der Arbeitsmittel, sowie auch die Besserung der Arbeitsverrichtungsweise tragen wesentlich hiezu bei, schon weil die richtige Arbeitszeitbestimmung nicht nur die Ermüdung des Menschen, sondern auch die Ergebnisse der Experimente über die richtigste Arbeitsverrichtungsweise und das beste Werkzeug zu berücksichtigen hat. Das Studium der richtigsten Arbeitszeit, der Arbeitsverrichtungsweise und der

Werkzeuge dient nicht nur den Interessen der Leistungssteigerung, sondern sie ermöglicht z. B. jene Bodenfläche festzustellen, die durch einen Menschen bestellt werden kann und sie formt auch die Arbeit der Aufsicht um, da im Falle der, der Leistung angemessenen Lohnzahlung die anspornende Wirkung an die Stelle des Antreibens der Arbeiter tritt; ausserdem ist dies auch für die, gute, erprobte Werkzeuge herstellende Industrie vorteilhaft.

Julius Keszler

Das Problem der Selbstfinanzierung der Volkswirtschaft in der Sowjetunion. Der Bericht enthält eine Besprechung der im Heft November 1943 der „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik“ erschienenen Studie: „*Finanzplanung, autoritäre Preisfestsetzung und Kapitalbildung in der Sowjetunion*“ von *Harald Braeutigam*.

Recensor

Zwei wirtschaftsstatistische Studien über die Handwerks-Industrie in Ungarn: *Zoltán Szalay*: Die ersten Ergebnisse der im Zusammenhange mit der Volkszählung von 1941 durchgeführten allgemeinen Gewerbestatistik. Budapest 1943. 17 S. (Magyar Statisztikai Szemle) (In ungarischer Sprache). *Ungarisches Institut für Konjunkturforschung*: Die Wirtschaftslage des ungarischen Handwerks im Jahre 1943. Sonderheft Nr. 25. Budapest 1944. 54 S. (In ungarischer Sprache mit einer Zusammenfassung in deutscher Sprache.)

Zoltán Szalay schildert auf Grund der Angaben der Gewerbebeziehung von 1941 den Stand des Handwerksgewerbes und, in mehreren Belangen, jenen des gesamten Gewerbes in 1941, sowie dessen berufliche und geographische Struktur, ferner die Wirkungen der Gebietsveränderungen und die Entwicklungslinien des Dezenniums 1930—40. — Die zweite Studie analysiert, darüber hinausgehend, die neueste Wirtschaftslage des Handwerksgewerbes und die Determinanten derselben: die Frage der Arbeitskräfte, die Steuerverhältnisse, die Kreditversorgung, die Preisbildung, die Ausfuhrmöglichkeiten, die öffentlichen Lieferungen usw.

Koloman Kádas

Gabriel Veress: Vom Wettkampf im Transportwesen. Populäre Volkswirtschaft. Verlag der Szegeder Städtischen Druckerei und Buchverlags-A. G., Szeged, 1943. 107 S. (In ungarischer Sprache.)

Das Buch trachtet, den Leser über die Bedeutung und die Folgen des Wettkampfes der vier hauptsächlichen Transportsysteme: der Strasse, der Eisenbahn, des Wasserweges und des Luftweges aufzuklären. Nach Erläuterung der Grundbegriffe des Transportwesens und des Wettkampfes schildert der Verfasser den Transport und den Wettkampf in ihrer geschichtlichen Reihenfolge vom Altertum bis in unsere Tage.

Josef Kopácsy

Árpád Krivoss: Die Entwicklung des Systems der direkten Steuern in Ungarn und die Richtlinien der Entwicklung der Besteuerung nach dem Kriege. Verlag „Gazdasági Jog“. 72 S. (In ungarischer Sprache.)

Die Arbeit bietet einen skizzenhaften Überblick unseres Systems der direkten Steuern, der Ergebnisse der Steuerbehandlung, der Frage der Rechtshilfe, sowie des heutigen Standes der Strafgerichtsbarkeit in Steuerangelegenheiten. Ausser der Behandlung der bestehenden positiven

Rechtsnormen beschäftigt sich der Verfasser auch mit den Reformtendenzen und bezeichnet damit den Weg der Entwicklung nach dem Kriege.

Roland Bátori

Die handelspolitische Lage in 1942. Bericht der Ungarischen Zollpolitischen Zentrale für die Generalversammlung von 1943. Budapest, 1943. 82 S. (In ungarischer Sprache.)

Der Bericht behandelt die handelspolitische Lage Ungarns in den letzten Jahren, sowie seine Eingliederung in den gegenwärtigen internationalen Warenaustauschverkehr. Besondere Aufmerksamkeit wird den durch den Krieg verursachten Änderungen des Aussenhandels gewidmet. Im Zusammenhang mit dem dreissigjährigen Bestehen der Zollpolitischen Zentrale bietet der Bericht in einem besonderen Teil einen Rückblick auf die wichtigeren Ereignisse der ungarischen Handelspolitik in den letzten 30 Jahren.

A. S.

Alexander Görner: Die Hauptlehren der Nationalökonomie. Verlag August Lutzeyer. Bad Oeynhausen (Westph.), Berlin-Leipzig-Wien, 1942. 221 S.

Der Verfasser wünschte, ein Lehrbuch als Einleitung zu bieten. Gemäss dem Titel des Buches sollten wir darin eine Lehrgeschichte finden. Der Verfasser ist jedoch der Ansicht, dass die verschiedenen wirtschaftstheoretischen Auffassungen nur in ihrer Beziehung zu den wirtschaftlichen Verhältnissen jener Zeitalter richtig begriffen werden können, in denen sie entstanden sind und geblüht haben. Diese gemeinsame Anschauung der Tatsachen (der Wirtschaftsverhältnisse des in Rede stehenden Zeitalters) und der Werte (der im betreffenden Zeitalter herrschenden Wirtschafts-ideen) kann als ein interessanter Versuch der wirtschaftsphilosophischen Methodologie angesehen werden. In dieser methodologischen Auffassung findet sich die Erklärung dafür, dass der Verfasser in diesem seinem Buche nicht nur eine Geschichte der Lehrmeinungen, sondern auch eine Wirtschaftsgeschichte bietet. Nachdem *Rickert's* wertphilosophische Auffassung sich allgemeinen verbreitet hat, ist diese synoptische Anschauung der dynamischen Entwicklung der Welt der Tatsachen und der Welt der Werte in den übrigen Zweigen der Gesellschaftswissenschaften nunmehr keine seltene Erscheinung. Neben diesem methodologischen Versuch kann Görner's Buch auch als ein in die universelle Lehrgeschichte der Volkswirtschaft einleitendes Lehrbuch von Nutzen sein.

Wilhelm Olti

Hiroshi Kitamura: Zur Theorie des internationalen Handels. Ein kritischer Beitrag. Neuenschwander'sche Verlagsbuchhandlung A. G. Weinfelden. 1941. 269 S.

Kitamura's Buch ist aus den Tendenzen zur Modernisierung, bzw. Revision der überlieferten Theorie des Aussenhandels hervorgegangen. Sein eigentlicher Zweck ist, zu beweisen, dass, obzwar die theoretischen Lehren der klassischen Schule, hauptsächlich jene *Ricardo's* und *Mill's*, insbesondere die These der komparativen Realkosten, stichhaltig sind, der hievon gezogene Schluss, das Prinzip des Freihandels irrtümlich ist und vielleicht unbewusst, aus weltanschaulichen und soziologischen Gründen unter die klassischen Lehrmeinungen geraten ist. Er weist nach, dass der Freihandel nicht ein aus einzelnen Thesen des klassischen Systems notwendigerweise folgendes wirtschaftspolitisches Postulat ist. Wenn auch der Verfasser keinen entsprechenden Ausweg aus der Problematik der Theorie

des internationalen Handels bezeichnet, bietet sein Buch infolge seiner zahlreichen wertvollen Gedanken insbesondere aus dogmengeschichtlichen Gesichtspunkte eine sehr lehrreiche Lektüre.

N. B.

W. A. Jöhr: Inflation und Rationierung Verlag der Fehr'schen Buchhandlung. St. Gallen. 1942. 95 S.

Das kleine Buch befasst sich ausführlich mit der allgemeinen Darstellung der Inflation. Vorher sucht es aber, mit Rücksicht auf die Leser mit geringerer Vorbildung auch die einschlägigen theoretischen Grundkenntnisse zu klären, wodurch sich dieser Teil des Buches in die Länge zu ziehen scheint. Danach bietet es ein Bild der besonderen Eigentümlichkeiten der Kriegswirtschaft. Das im Titel aufgeworfene Problem wird im letzten, ziemlich kurz gefassten Teil behandelt. Gut werden im übrigen die aufgeworfene Frage betreffenden Kenntnisse zusammengefasst.

Koloman Mórutz

Oscar Sachse und Hansjörg Ramp: Geld und Schulden. Grundsätzliches zur Währungsfrage. Europa Verlag Zürich. 1943. 93 S.

Diese Schrift macht es sich zur Aufgabe zu beweisen, dass die ideale Währung die Index-Währung ist, jedoch nur dann, wenn zwei Bedingungen erfüllt sind, nämlich, falls zugleich die Quantität des Kreditgeldes eine bestimmte Grösse ist und deren Menge durch den Staat im Wege eines seiner Organe festgestellt wird. Das heutige Kreditgeld ist kein wahres Geld, sondern ein Quasi-Geld. Dieses wird allgemein benützt, so dass sich heute kaum eine scharfe Grenzlinie zwischen Geld und Schulden ziehen lässt. Das Kreditgeld soll aber nicht nur für die Bankaktionäre, sondern auch für die Gemeinschaft Vorteile bringen. Gegenüber Schulden und Zinsen nimmt der Verfasser eine ablehnende Stellung ein. Auf die Behandlung der Schwierigkeiten, die in Verbindung mit der Indexwährung entstehen, geht er nicht ein, und wir sehen nicht, nach welchen Grundsätzen das von ihm vorgeschlagene Organ die Geldmenge regeln würde.

Josef Varga

Világnézet és gazdasági stílus.

I.

A tudományos elméletek és módszerek fejlődésének is van bizonyos belső dialektikája. Megjelenik egy intuíción kiépítéseként egy elmélet, amelyet követői mind részletesebben kidolgoznak, az alapul szolgáló meglátást nemegyszer túlzásba vivő egyoldalúságba esve. Erre következik a kritika, amely boncolásában rámutat a hiányokra, az elhanyagolt szempontokra. Az eredeti teória ellenzőit már most ezek ragadják meg, ezeket fejtik ki, és végül ugyancsak bizonyos metodológiai túlzásokkal az elsővel szinte teljesen ellentétes új elmélet alakul ki. Ezt a dialektikai schémát ilyen mereven beállítani persze merész általánosítás lenne, de ha a különböző elméletek történeti kialakulását vizsgáljuk, érvényességét nemegyszer megállapíthatjuk.

Ismeretes, hogy *Marx* a gazdasági, helyesebben a technikai erőket tekintette a történelem egyedüli meghatározóinak: a szerszámok és a rajtuk nyugvó gazdasági berendezés, a társadalmak anyagi alapjai a döntők, a szellemi jelenségek világa csupán járulékos felépítmény, epifenomén. Az osztályharcnak is csak mechanikus szerepe van: a változott alépítményhez illő új ideológiát kell uralomra juttatnia. *Bouglé*, a nemrég elhunyt kiváló francia szociológus szellemesen jellemezte ennek a marxista történeti mechanikának a lényegét a „technológiai automatizmus” kifejezéssel.¹ Ezzel az — egy mondatnál szűkegségszerűen csak felületesen jellemzett, de különösen *Marx* egyes követőinél mereven egyoldalúvá vált — szemlélettel szemben reakcióként a különböző történeti kutatók és bölcselek mind erősebben hangsúlyozták a szellemi erők hatását. Immár klaszszikusaknak tekinthetők *Max Weber* eredményei, amelyek a vallási világképnek és a belőle fakadó erkölcsi elveknek a hatását mutatták ki az emberek gazdasági magatartásában. *Max Weber* azonban gondosan hangsúlyozta, hogy nem célja egy egyoldalú materialista kultúra- és történetmagyarázat helyébe ugyanolyan egyoldalú spirituális-kauzális magyarázatot

¹ *G. Bouglé: Marxisme et sociologie. Revue de Métaphysique et de Morale* 1908. 735 l.

tenni.² Módszeres feltevését, a vallási és erkölcsi tényezők erős befolyását, nevezetesen a kapitalizmus szellemének és intézményeinek kialakulására, sok történetíró a magáévá tette. Csak példakép idézzük a francia *Henri Hauser* professzort, aki a kapitalizmus kezdeteiről írt jeles könyvében ezt mondja: „... gazdasági téren Kálvin János forradalmat indított meg, amelyet sem nem akart, sem előre nem látott, de amely dialektikájából következik.”³ Max Weber alapfelfogását tükrözi az angol *R. H. Tawney* is, aki egy immár számos kiadást látott könyvben elemezte végig a vallási erők szerepét a kapitalizmus kifejlődésében. Tawney azonban távol áll az egyoldalúságtól és az ellentétes irányú hatást is kielemezve végső következtetesként megállapítja: „Puritanism helped to mould the social order, but it was also itself increasingly moulded by it.”⁴ Max Weber és követőinek óvatos metodológiai állásfoglalása után nemrégiben jelent meg Németországban egy igen alapos dokumentációval megírt, mindenképen értékes és érdekes könyv, amely az említett dialektikai schémát mintegy lezárja: a marxizmus materialista történetbölcseletével szemben legkategórikusabban ellentétes felfogást képvisel és a gazdaságban és a technikában, a történetileg egymást követő korszakok különböző gazdasági stílusában a világnézetek leszűrődését, a vallási képzetek változásának párhuzamát látja, ilyenmódon a világnézetet tüntetve fel az élet és történelem központi mozgatójaként. *Müller-Armack* könyvére célzunk,⁵ amely egyrészt *Max Weber* említett vallás-szociológiai, másrészt *Sombart* gazdaságtörténeti szemléletének továbbépítéseként jellemezhető és míg tiszta idealisztikus tudományos szelleméért teljes méltánylásban részesült, ugyanakkor

² *Max Weber: Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*: „Denn obwohl der moderne Mensch im ganzen selbst beim besten Willen nicht imstande zu sein pflegt, sich die Bedeutung, welche religiöse Bewusstseinsinhalte auf die Lebensführung, die Kultur und die Volkscharaktere gehabt haben, so gross vorzustellen, wie sie tatsächlich gewesen ist — so kann es dennoch natürlich nicht die Absicht sein, an Stelle einer einseitig „materialistischen“ eine ebenso einseitig spiritualistische kausale Kultur- und Geschichtsdeutung zu setzen. Beide sind gleich möglich, aber mit beiden ist, wenn sie nicht Vorarbeit, sondern Abschluss der Untersuchung zu sein beanspruchen, der historischen Wahrheit gleich wenig gedient.“ *Gesammelte Aufsätze zur Religionssociologie* B. I. Tübingen Mohr 1922. 205—206 l.

³ *Henri Hauser: Les Débuts du Capitalisme*. Nouvelle Édition Paris Alcan 1931. „En matière politique, la théocratie genevoise, ce type d'un gouvernement fort, devait, par la vertu de sa logique interne, aboutir bon gré mal gré à la démocratie républicaine, aux gueux et aux insurgents. De même, sur le terrain économique, Jean Calvin a déchainé une révolution qu'il n'a ni voulue ni prévue, mais qui sort de sa dialectique.“ 79 l.

⁴ *R. H. Tawney: Religion & the Rise of Capitalism*. (Eredeti kiadás 1926.) Pelican Books. Harmondsworth 1938. XIV. l.

⁵ *Alfred Müller-Armack: Genealogie der Wirtschaftsstile*. Die geistesgeschichtlichen Ursprünge der Staats- und Wirtschaftsformen bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts. Stuttgart W. Kohlhammer, 1941. 270 old.

beállításának kétségtelen egyoldalúságával élénk bírálatot váltott ki, sőt a német közgazdasági irodalom egyik legkiválóbb képviselőjét, *Zwiedeneck Südenhorst* professzort előbb egy hosszabb bíráló tanulmánynak, majd egy külön könyvnek írására bírta, amely a világnézet és gazdaság viszonyával foglalkozik.⁶

A szellem vagy az anyag elsőbbségének ősi bölcséleti vitájában tehát Müller-Armack leghatározottabban a szellem mellé áll. A mindenkor uralkodó vallási világképből elemzi ki a gazdasági formáknak az államformákkal kapcsolatos alakulását a legősibb időktől kezdődően, a régebbi korszakokra vázlatosan, a XVI.—XVIII. századra azonban apró részletekig menően. Bármennyire jogosultak is felfogásával szemben az aggályok, amelyeknek *Zwiedeneck Südenhorst* ad hangot, a kép, amelyet munkahipotézise alapján az olvasó elé tár, a maga egészében hatalmas és megkapó. Talán igaz, hogy egy intuíció nem is lehet igazán termékeny, ha a kutató meglátásának nem adja át magát egészen, talán az olvasókban is csak metodologiai túlzások, egyoldalú beállítás tesztek lehetővé a megszokottat bontó, új szemlélet átvételét. A kritikának éppen ott a szerepe, hogy az átvétellel szemben mintegy magától kiforró ellenhatást képviselje. A következőkben mi is mindennekelött Müller-Armack gondolatmenetén igyekszünk végigmenni, a bíráló megjegyzéseket a végén *Zwiedeneck Südenhorst* kritikájának ismertetése kapcsán fogjuk megtenni.

II.

A tulajdonképeni gazdasági stílus kutatásnak az élére *Comte* állítható a szellemi fejlődés három fázisának tanával. Nála és *Hegelnél* jelenik meg először egy szintetikus stílusformálódás eszméje. A stílusfogalom ugyanis az élet *egészére* fordítja a figyelmet. Szemben a tisztán a gazdaság területét néző fejlődési fokok tanával, amelyet *Bücher*, *Schmoller* és mások képviseltek, Max Weberrel és Sombarttal a speciális szemlélet helyébe a szintetikus történeti szemlélet lépett. *Stílus* a kifejezésnek és magatartásnak egy korszak legkülönbözőbb területein látható egysége. A gazdasági stílusokat is nem magukban, hanem egy általános emberi magatartás, egy általános életforma kifejezései-, részei-, konkretizálásaiként kell tekintenünk.

A kezdetleges népeknek a fejlettektől való döntő különbsége világképüknek másképen formált kategóriáiban rejlik.

⁶ *Otto v. Zwiedeneck Südenhorst: Wirtschaftsstile auf weltanschaulicher Grundlage. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. B. 154. 1941. — 497—531. old. — Otto v. Zwiedeneck Südenhorst: Weltanschauung und Wirtschaft. Kritisches und Positives zu Müller-Armacks Genealogie der Wirtschaftsstile. München, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1942. — 122 old.*

Nem bizonyos ismeretek vagy szerszámok hiánya a lényeg, hanem világuknak más elveken nyugvó felépítése. Az egyes életterületek elkülönülése, viszonylagos önállósága még nem alakult ki, a gazdaság önálló formájáról sem lehet szó. Miként a technika, a gazdaság is nagyrészen azonos a *szakrálissal*. A világ mágikus egység, a dolgok maguk mágikusak, a kép épen úgy, mint a valóság. A barlangok rajzai egyszerre jelentenek technikát és mágiát, végül művészetet is. A tűzszerszám is egyszerre mágikus és technikai eszköz. A legkezdetlegesebb gazdasági formák egészbenvéve a *mágikus gazdasági stílus* kifejezői. Az emberi szellem első gazdasági tevékenysége a mágikus technika felhasználása vadász-zsákmány szerzésére. A szerszámok még mind pusztán a testrészek közvetlen meghosszabbításai és épen a technika rituális megkötöttségei folytán nem lehetséges a finomodásuk.

Az *animizmus* korszakát már bizonyos, bár kezdetleges belső differenciáltság jellemzi. Többé nem maga a természet képviseli az erőt, hanem szellemek éltetik és uralkodnak benne. A világ megtelik a természet mögött álló szellemvilág daimóniájával, a vallás lényege a démonok rituális megfékezése. Most jut szerephez a varázsló és kifejlődik egy *szakrális technika*, amely többé nem egyúttal természeti technika is. Viszont már van a természetnek egy profán része is. Fellépnek a közvetett szerszámok, minő a kerék, az eke. A technikai tudás hordozója a vérvközség, a nemzetiség, a törzs. A szerszámok technikai szereplése mindig egyúttal rituális funkció is. Például az eke fallikus kultusból származott és a megtermékenyítést szimbolizálja. Az animizmus teremti meg a teret a magasabb földművelés és állattenyésztés számára. Az állandó letelepülés sem pusztán gazdasági szükségből ered, hanem *szakrális tárgyak*, források, fák, állatok rituális tisztelete köti helyhez az embert és szab határt a kóborló életnek. Az állatokat is eredetileg vallásos célra fogták be, rituális eredetű például az ökör felhasználása is. A csere is a varázslók rituálisan védett rétegének adott ajándékokból ered. A gazdasági forma még nem vált el a vallásostól.

Új képet teremt a *politeizmus*: egy transzcendens világ, az istenek országa egészen különvált a természettől. A varázsló helyére az istenség és ember között közvetítő pap lép. Az istenek világában olyan fórum teremtetett, amelyből a földi létet is megítélni, irányítani, nemesíteni lehet. Viszont az istenek országa nem nyúlik messzebbre, mint az állam. Itt még nincs meg az isteneszmének az az abstrakciója, amely szükségképpen feszültséget teremt a vallásos és állami területek között. A papság, hivatalnokok és nemesek uralma az istenektől származtatik. A technika fejlődését az mozdítja elő, hogy az embert gazdalkodásában a földi világtól elvált istenek magára hagyják.

Most keletkezik a tulajdonképeni kézmű-technika, de nem jut tovább a tapasztalat-adta módszereknel és tradicionalizmusban végződik. A politeizmus konkrét kultusz, de nincs theológiája, így nincs egy magasabb szellemi központ, amelyből a technikai haladás eredhet. Ezt a tradicionalizmust az antik technika egyetlen ponton törte át: az állam hatalmi technikája terén. A politeizmus egységállama nagy embertömegeket mozgat meg és áldoz fel, például a pyramisok építésénél Egyiptomban. Az államháztartás kiépítésében már nagy szerep jut a pénznek. A pénz is szakrális eredetű: a templomokba adott áldozati ajándékokból származik. A kézmű tökéletesbülése és az államterület kiszélesítése megteremti a kereskedelem alapját az idegenekkel való üzletkötések formájában. Megvan már a kapitalizmus jegyeként emlegetni szokott nagyszabású keresetvágy is. Gazdasági étoszról azonban nem lehet szó, a gazdasági élet területét csupán a monotheizmus nagyobb erői voltak képesek lelki erővel áthatni.

A *monotheizmussal* a mai világvallások végtelen sokalakúsága indul meg. A politeizmus konkrét és plasztikus istenei helyébe egy világisten lép, aki a transcendentiumban lakozik és akit szem többé nem lát. A politeizmus emberei még közvetlenül tudtak isteneikről, a monotheizmus absztrakt istenségének ki kell magát nyilatkoztatnia: így keletkezik a theológia. Próféták és vallásalapítók közvetítik a kinyilatkoztatást. A földi élet stílusára úgy az egyetlen isten felé fordulás, mint a vallásos eszme theologizálása döntő jelentőségű. A politikai életben kikerülhetetlen feszültség áll be az állam határolt hatóköre és az isteneszme határtalansága között. A politeizmus államgazdaságával és államtechnikájával ellentétben most olyan egyházak keletkeznek, amelyek szervezetileg is átnyúlnak az államhatárokon, vagy legalábbis elválasztják a politikai és vallási tudatot. A kultusz egyházibbá, az állam politikaibbá lesz. Míg a politeisztikus állam hivatalnoki, nemesi és iparos rendje teljesen bele volt illesztve az állam szervezetébe, most az állam és egyház központi rivalitása köztük önálló játékteret teremt, amelyben szabadságjogok, feudális jogok, városi jogok keletkeznek. Az állami technika lenyűgöző dokumentumai eltűnnek és a kézmű szerszám-technikája válik uralkodóvá. Mássá lesz az ornamentika is, mert az isteneszme absztrakciója a formák más méretezését kívánja. Ott, ahol a monotheizmus új munkaérzületet teremt, átszellemíti a munkatechnikát, mint a középkor városi kézműves művészetnél. Még fontosabb következményekkel járt a monotheizmus összekapcsolódása a vallási spekulációval. Természetismeret is csak az isteneszméről való gondolkozásból fejlődhetett ki. Ennek a politeizmusban nem volt meg az előfeltétele. Csak a görög bölcsélet által történő felbomlása teremtette meg ehhez az alapot, viszont a görög filozófia alig hatott

a technikai fejlődésre, mert a gazdasági foglalkozásoktól elszakadt felső réteg műve volt, amely gazdasági érzületéből kifolyólag nem állított maga elé gyakorlati feladatokat. Ezért természet-ismerete sem érvényesült reálsan és technikailag.

Amde a monotheisztikus vallásokon belül is csak kevés helyen sikerült egy új természeti kutatási módszer feltalálásával új technika alapját megteremteni. Ennek a végbevitelére volt az európai keresztény kultúra nagy történeti teljesítménye. A többi nagy monotheisztikus vallásokban, a bramanizmusban, izlamban, konfucianizmusban, budhizmusban a teológiának, hogy úgy mondjuk, a valláson belül maradó helyzete miatt nem lett az egyisten-hitből az egész életet átható szellemiség. Csak a kereszténység területén állott be már a középkori teológiában a természet megismerése felé való fordulás, befejezte ezt a reformáció és — részben a vallásos elem feláldozásával — megteremtődtek az új európai tudomány feltételei. Ha a tudomány szekularizálódott is, keletkezése az új világkép feltételeihez volt kötve.

A politeizmus ritualisztikus jellege nem tette lehetővé egy sajátképeni gazdasági érzület keletkezését. Es ez áll azokra a monotheisztikus vallásokra is, amelyek ritualizáltak, a vallásos élet lényegét bizonyos rituális parancsok teljesítésében látják, de a belső érzületet és a világi viselkedést jutalom nélkül hagyják. Vagyis hiányzik náluk a büntetés és jutalmazás elve az egész életérzés megítélése alapján. Csak a kereszténység jutott ide, valamennyire még a bramanizmus is. A ritualizmus európai keresztény ember számára elképzelhetetlen mértékben magárahagyja a természetes életet. Ennek következménye, hogy a gazdaságot, a keresetet, a mindennap problémáit nem szabályozzák normák. A szerelmi ösztön sincs szublimálva, mint a kereszténységben. Nem véletlen, hogy az erotika legerősebb megnyilvánulásai éppen az erősen ritualizált vallások területén találhatók. Így a kínaiaknál, az izlám híveinél, a zsidóknál. Ugyanígy szabályozatlan a kereseti ösztön is. Ilyen gyökérből nem születhetett meg az európai gazdasági érzületnek megfelelő magatartás. „Midőn Európa áttörte a ritualizmust és a belső érzületet tette döntővé a jövő élet számára, továbbá a földi viselkedést tette a megváltás mértékévé, a vallásos energiát, éppen aszketikus formában is, belevitte a világi életbe és így először teremtette meg az alapot a mindennapi gazdasági és a politikai életnek is az etizálásához.”⁷

Csak a nyugateurópai fejlődésnek sikerült egy páratlan erejű gazdasági stílust teremtenie. Csírái először is ott vannak, hogy egyedül a nyugati kereszténységnél jutott uralomra az a felfogás, hogy a belső érzület, a mindennap élésének módja dönt

⁷ Müller-Armack i. m. 44. l.

az ember üdvéről és értékéről. A kelet nem ismeri ezt a meggyőződést. „Az európai gazdasági stílus első specifikuma a munka bensőségessé tétele, amelyből az újkorban az európai munkaember energiája és fegyelme annál nagyszerűbben nőtt ki, mert a kontemplatív-aszketikus magatartásnak a középkorban még hatékony bilincsei elestek. A munkának vallásos energiával való megtöltéséhez az utat csak az európai népek találták meg.”⁸ A második sajátosság a gazdasági és technikai stílus tudományos megalapozása. Míg az ázsiai kultúrák a gondolkodást kezdettől fogva a metafizika keretébe zárják, a középkor világképe és a szkolasztika már elmerül a természeti jelenségek szemléletébe is. Ezért születnek meg már a késői középkorban bizonyos találmányok, az óra, az iránytű, a lőpor, amelyek a jövő tudományos szellemű technikájának első megjelenését jelzik. A harmadik sajátosság a feudális rendiség. A középkor alapstruktúrája az egyház és állam dualizmusában gyökerezett. E dualizmus végeredményben annak az eredménye, hogy az érett monotheizmus a világot egy földi és egy ettől tisztán elváló szellemi szférára osztja, amely utóbbinak szakrális igazgatója az egyetemes egyház. Ez a kettősség mélyen belenyúlik az egész középkor építményébe. Az állam mai funkcióinak csak egy része felett rendelkezik. Az egyház nemcsak az iskola és szociálpolitika, a szellemi élet, hanem a gazdaság szabályozását is önmagának követeli. Mindebből következik a politikai hatalom messzevágó felosztása és ebből a hűbériség. A hűbériség az államszervezeti technika általános eszköze a pénzzel finanszírozott államok előtt. Középkori formájának sajátossága abban áll, hogy a hűbéri szervezetet az államnak nem sikerül egészen magába illesztenie, mint hatalmi eszközt, hanem a nemesség is saját jogokhoz és önállósághoz jut. Ugyanezt a fejlődést mutatja a városok és céhek története. Itt is a kiinduló pont a közhivatal, amellyel a kötelességeknek megfelelően jogok járnak. A középkor specifikuma, hogy ezt az eredetét elfelejtik és a rendi hatalmak önállósulnak.

A világkép teológiai megkötöttsége és skolasztikus értelmezése alkalmas volt arra, hogy bizonyos értékelés jusson a kézműves munkájának. De az igazi értéket még a kontemplatív aszkézis jelenti. Munka-aszkezist kifejteni, a hit erőiből energiát sugározni a munkába nem a középkor sajátja. Bizonyára voltak a kereskedelemben egyes nagyszabású vállalkozók, de ezek sem voltak képesek változtatni az egész gazdaság stílusán, míg a központi világkép meg nem változott. A kezdeményezések elszigeteltek maradtak mindaddig, míg a reformáció e téren változást nem hozott. „A középkori ember magatartását ilyenmódon először is az átlagon felüli kezdeményezésre való

⁸ Müller-Armack i. m. 48. l.

hajlam és a munkaenergiát kifejtő szellemi indítékok hiánya jellemzi.⁹ A középkori élet egyik jellemző vonása, hogy a neki juttatott síkon eléri a legjobbat, de azon az áron, hogy egy lépéssel sem lépi túl a határait. Ezt leginkább a középkor technikája mutatja meg. A törzsi technikát leváltja a városi kézműves technika, amely folytonosan emelkedve a legmagasabb fokig jut. De nem a tudományon, hanem a gyakorlaton alapszik. Mindez azonban az ipari tevékenységre korlátozódik, a mezőgazdaság tökéletesítésére hiányzik minden indíték. A háromnyomásos rendszer bevezetése óta sem a földművelés, sem az állattenyésztés terén nincs semmi változás. A meglévő fajokat Isten teremtményeinek tekintik, amelyeken az ember nem változtathat. A középkor technikája tisztán empirikus, hiányzik a kísérlet, hiányzik a természettudományokból való merítés. A középkor gazdaságtana is mindig csak a konkrét tényeknek az etika normáival való kapcsolatait, nem pedig a jelenségek reális összefüggéseit kereste. „A középkor gazdasági stílusa ilyenképpen származéka és levezetése a világnézeti formának, amelyet a középkor hatalmas zártságban kifejlesztett és évszázadokon át megtartott.”¹⁰

Egészen más a helyzet *Keleten*. A keleti egyház államegyházként illeszkedik a politikai szervezetbe. Vele a bizánci birodalom imperialista politikája átszáll a cárizmusra. A tulajdonképeni értelemben vett teológia hiánya magával hozza egy teoretizáló, szellemi fölénnnyel vezető réteg hiányát, a másik oldalon viszont egy ilyen dogmatikailag meg nem szilárdult helyzetben a mágikus népkultuszok másképpen tudják magukat tartani. Mindezeknél fogva itt egészen más a helyzet, mint nyugaton. Az egyház uralma az állam felett, a nevelés és politikai vezetés átítatása a klérus által távolról sem olyan erős. A pópának nincs is az a hatalma, mint nyugaton a lelkésznek. A nemesség csakis az államhoz van kötve, ezért hatalma kezdetől fogva korlátolt. A hűbériség is elveszti önállóságát és az autokrata állam eszközévé süllyed. Az államegyház meggyengült formájában az orthodox kereszténység a központilag szervezett államnak feltétlen hatalmi növekedést jelent.

Azok az életformák, amelyek végeredményben az egyház és állam közötti feszültségben gyökereztek, Oroszországban nem fejlődtek ki. A nemesség nem jut a feudális jogok kiépítéséhez, amely nyugaton gyakorlatilag autonómiát adott neki. A szabad városok kultúrájának kifejlődése is elmaradt, az orosz városok csak közigazgatási központok. Az egyház csak kevés olyasmit terem, ami a nyugati kultúrteljesítményeihez fogható. Konzerválja a régi törzsi szervezet formáit: a mir és a zadruga, a két

⁹ Müller-Armack i. m. 55. l.

¹⁰ Müller-Armack i. m. 59. l.

kollektív életforma, amely Európában megmaradt, a keleti egyház körébe tartozik. Az, ami Keleten hiányzik, a földiek belevonása a vallásos rendbe. Ezért hiányzik a munka-ethosz és a vállalkozói kezdeményezés. Az utóbbit kívánja pótolni a mindenható állam aktivitása. Ellentétben az európai államok gyarmatosításával, Szibéria betelepítését az állam végzi. Mindez mélyen belenyúl a későbbi fejlődésbe is. Ha Nyugat theológiája részben gátat is képviselt, viszont azt a szellemi rezervoárt is megalkotta, amely a XVI. század szekularizációs folyamatához a tudományos fejlődés erőit szolgáltatta. A keleti egyházban nemcsak a reneszánsz és reformáció hiányzik, hanem az a szellemiség is, amely a középkori theológia summáiban rejtett. Itt a Kelet csekély tudományos-technikai produktivitásának az alapja.

A XVI. század jelenti a nyugati stílus-történet nagy fordulópontját. A régi formák még megmaradtak, keverednek, de nem kétséges, hogy az újkori gazdasági stílust a középkortól mély cezura választja el. Hol a középkor határa, az vitás. Az igazi gyökér a központi világkép változása. Ha voltak is a középkorban olyan jelenségek, amelyek az újkori stílusára emlékeztetnek, az új stílus nem a középkor formáiból született meg, hanem a középkori világ központi alapjának széttöréséből. Bár ez az állítás első pillanatra különösnek látszhatik, nem a gazdaság tárgyi-termelési szükségleteiből folyik a vállalkozói gazdaság új rendszerének kiképzése sem. A fejlődést a központi világnézet változása okozza, „A középkori kultúreszméhez ragaszkodó országok, lényegileg a katolikus államok, három évszázadon át csak korlátozottan és habozva vesznek részt az új alakulásban. De a szellemileg és vallásilag átalakult országok is kifejezetten csak abban az irányban asszimilálják az újat, amelyet nekik világnézeti helyzetük jelölt ki. Ilyenmódon Európa számára három évszázadon át nincs általánosan kötelező gazdasági stílus, hanem különböző szerkezeti formák egymásmelletti-sége.”¹¹

A modern gazdasági stílus lényege a *dinamikus jelleg*. Expanzív, hódító államok sokszor találhatók a történelemben. De egyedül áll az expanzív államgazdaságok összekapcsolása egy dinamikusan szervezett nagy vállalkozói rendszerrel. Az újkori gazdálkodás konstansa a dinamikus életérzés. Az újkori államok dinamikus államok, a rendiség széttörésével az állam újra egyesít minden közhatalmat, nevelés, szociálpolitika az egyháztól az állam feladatkörébe megy át. A városok és céhek gazdaságpolitikája is mindjobban az új hatalom kezébe kerül. Az összes merkantilista írónál kiérezni az állam hatalmi emelkedése feletti örömet. Az állameszme megtelik a kor szekularizált gazdasági eszményeivel.

¹¹ Müller-Armack i. m. 67. old.

Az újkori racionalizmus tendenciái mögött is ez a dinamikus érzület rejlik. Megmutatkozik ez az új pénz- és hitelpolitikai módszerekben is. Már egy 1530-ból való vitairat a fejlődés pártolásával indokolja a csökkent értékű valuta szükségességét. Ugyanígy a bankjegy gondolata is e dinamikus technikáé. A modern technika forradalmi jellegű, mindig elértéktelenedik és megújul. Míg a középkor tartózkodott a növény- és állatfajták befolyásolásától, az új technika kísérletező uralmi akarata benyomul ebbe a világba is. A gondolkodásnak az immanens természeti folyamatokra való korlátozása megteremti a modern természettudományt. Ugyanebből a gyökérből nyeri új autonómiáját a gazdaság- és államtudomány. A gazdasági jelenségek etikai értékelése helyébe reális vizsgálatuk lép. A dinamikus fejlődés sokoldalú és a stíluskutatás szempontjából épen az eltérések vizsgálata tanulságos.

III.

Az új gazdasági stílus szellemtörténeti gyökerei a reformációban keresendők. Pozitíve a kálvinizmus predesztinációs tanával egy világi aszkézis megindítója lett, amely a vállalkozásra hajló embereket hivatásként felfogott, szüntelen munkára ösztönözte. Negatíve a reformáció az új hit felé forduló országokban a világnézeti kötöttségek elejtését jelentette, amelyek a középkorban a politikai formákat és a gazdaságot meghatározták. Míg azok az országok, amelyek továbbra is az egyetemes egyházhoz tartoztak, belső formájukban nem estek át változáson, és a XVIII. századig védekeznek az új rend ellen, a protestáns területek az új politikai és gazdasági stílus betörési helyeivé válnak. A lutheranizmus és a reformáció nemcsak másféle kultúrformákat, hanem más politikai meggyőződést és más gazdasági magatartást is jelent. Az új világkép felépítésében a kálvinizmus radikálisabb. Szétrombolja az üdvözülés szakrális eszközeivel felruházott egyház eszméjét, egyetlen tekintélynek a világ felett trónoló Istenséget ismeri el, amelynek törvénye a biblia. A föld a bűnbeesés világa. Isten előre kijelölte az embert üdvre vagy kárhozatra, sem a hit, sem a kontempláció nem változtathat határozatán. A kálvinizmus elveti a lelki szabadulás lehetőségét szakrális kegyeszközök útján és egyetlen utat hagy hívének: az *engedelmesség és a világi munka aszkézisét*. Az államot is az isteni akarat eszközévé akarja tenni. Ebben a dogmatikában benne vannak az összes tényezők, amelyeket a kálvinizmus világi kultúrformáiban kifejtett. Még keményebbé tette azt az új hit külső sorsa: a kálvinizmus mindenütt alulról nyomul fel. Politikailag az egyetemes egyház kirekesztése ismét az állam kezébe adja a hatalom tényezőit: itt az abszolút állam csirája. De míg a lutheriz-

mus, mint államvallás az állami mindenhatóság fokozódását jelentette, a kálvinizmus szabad egyházaival új ellenerőket fejleszt ki az állammal szemben. Itt viszont az abszolút állam ellen támadó szellemi erőknek és az új forradalmi természetjognak a csirája. A fordulatot a XVI. században a vallásszabadság követelése jelenti, amely a kálvinista kisebbségek helyzetéből folyik. A XVII. században ezt a politikai szabadság követelése követi, a XVIII. században további elvilágiasodással a gazdasági szabadság alakját veszi fel.

A predesztináció tanából eredőleg a szüntelen, aszkétikusan fegyelmezett világi munka a hívő keresztény útja, a választottság jele pedig a siker. A hit transzcendentális formáinak, a szerzetesi aszkézisnek, az üdvözülés szakrális eszközeinek félretévése csak egyetlen utat hagyott meg: a rendszeres, folytonos világi munkáét. Ez által *a vallási aszkézis energiája beáramlott a világi életbe*. Egy dinamikus munkaérzés keletkezik, amelyben a munka nem csupán bizonyos javak termelésére szolgáló eszköz, hanem az élet betöltése, beteljesedése. És pedig az embernek a *hivatása teljesítése* alapján való értékelése lutheri eredetű, az *eredmény* alapján való értékelés kálvinista sajátság. De a kálvinistát külső helyzete is fokozottabb gazdasági tevékenységre készíti. Kizárva a hivatalokból, csak ott maradt munkaterülete, ahol nem volt rendi kötöttség. A szabad egyházi rendszer a legerélyesebb embereket a gazdasági kezdeményezés felé tereli, ami viszont az állami hivatalok szempontjából bizonyos negatív kiválasztást jelent. Innen mai napig is az Egyesült Államokban általános közömbösség a köz-hivatali pályák és a bennök folyó visszaélések iránt.

A kálvinista országok gazdasági stílusára mindenütt jellemző a magánvállalkozás előnyben részesítése. A szabad vállalkozás pedig szabad, államilag nem befolyásolt piacot kíván. E körből származik a gazdasági liberalizmus elmélete, amelyet propagatív ereje a XIX. században más országokba is átvisz. Az egyénnek, magárahagyatva, aszketikus munka-akarat kell, amely benyomul a gazdasági világba és megteremti a modern termelési rendszer alapjait.

A kálvinizmus nem pártolta a művészetet. Amit a művészet veszített, azt megnyerte a tudomány. A kálvinizmus elveti a szkolasztikus bölcseletet, amely a fogalmi gondolkodás útján akarja igazolni a hitigazságokat. De idegenül áll azzal a szabadabb filozófiával szemben is, amely a német idealizmusban fejlődött ki és a hitet a bölcselet útján akarta visszanyerni. Ilyenmódon a kálvinizmus számára a megismerés céljává szükségképpen az empirikus tudomány lesz. Amit így Anglia filozófiában termelt, az inkább csak a természettudományok és az empirizmus módszertana. A kálvinizmusban alakul ki a magára maradt világ képe, amelynek a megismerése immár tel-

jesen a tudományra vár. E világnézeti fordulat szabaddá tette az utat egy új dinamikus technika számára. Az Istentől teremtett, de magárahagyott világnak az eszméje a vallásos érzület elhalványulása után átment a XVIII. század angol deizmusába, amely a természettudományi gondolkozás tipikus világnézetévé lett. Minthogy a világtól megtagadtak minden közvetlen vonatkozást Istenhez, csupán a világ belső törvényszerűsége maradt meg, amelyben az isteni akaratból való származás megnyilvánult. A természettudományi törvény fogalma és a világ quantifikálása seholsem találkozott kisebb nehézségekkel, mint a kálvinista országokban. Petty már kiszámítja az angol ember értékét. A társadalmi jelenségeket is az exakt természettudományok megismerő ideáljának megfelelően matematikamechanikai módszerrel kutatják. A gazdasági élet immanens törvényszerűségének a gondolatából származik a gazdaság állammentes alakulásának a kívánsága is. Az egész klasszikus közgazdaságtan genetikusán csak a kálvinista gondolkozás végső szekularizált termékeként fogható fel.

Nem elég azonban az új gazdasági stílust csak a liberális, szabadgazdasági vonásokkal jellemezni. Ep úgy jellemzi az új dinamikus államgazdaság is. Az új államiság legerősebb megalapozása a lutheránus területekre esik. A lutheri egyháznak azonban nincs oly szilárd dogmatikája, ezért nem is jutott oly szorosra kovácsolt egységhez, mint a katholicizmus. Hiányzik belőle a kálvinizmus aszketikus magatartása is. Nem formált államokat és nem döntött le trónokat, de olyan államhűséget teremtett, amely az államban többet lát pusztá uralmi eszköz-nél. Metafizikai értéket ad a földi hivatásnak, de hiányzik belőle a földi világ radikális elvetése, amely a kálvinistát az aszkézis útjára tereli. Ezért nem sikerült olyan embertípust kialakítania, amely magára hagyatva is mindig belső kultúrmagatartásának a kifejezője és amely nélkül az angol imperium keletkezését nem lehet megérteni. Politikai sorsa még erősítette anaszketikus vonásait. Luther reformációja felülről hatol be. Az új állameszme kifejlődésére ez döntő jelentőségű. „Abban a mértékben, amelyben a XVIII. században a lutherizmus vallásos háttere elhalványult, helyére sehol másutt nem található metafizikai értékeléssel az állam lépett. A német állambölcselet Mosertől kezdve Hegelen, Fichtén és a romantikusokon és List Frigyesig ebből a talajból született és onnan ment át a német lélekbe.”¹² Az államegyház első hatása, hogy minden szellemileg kiváló erőt szolgálatába vonzott. Ilyen körülmények között nem várható magánvállalkozói kezdeményezés, tipikus forma a közvállalat. Az állami gazdaságpolitika irodalmi megalapozását a kámeralizmus nyújtja, amely csaknem kizárólag lutheránus.

¹² Müller-Armack i. m. 106. l.

IV.

Ha már most ezek után az általános megállapítások után a különböző stílus-zónákat nézzük a XVI—XVIII. században, azt látjuk, hogy az újkori formavilágba való fordulás a legkisebb külső törést *Észak-Németalföld* részére jelentette. Itt már a középkorban kifejlődtek bizonyos észszerűsített gazdasági ágak, amit legjobban a vízmű-építmények bizonyítanak. E mellett itt az egész lakosság kereskedelmi beállítottságú. Viszont a déli spanyol rész elmaradt a fejlődésben. A politika szabadság és gazdasági liberalizmus legelőször Hollandiában fejlődött ki. Hollandia a spanyolok leküzdésével mindjárt a kálvinizmus talaján konszolidálódik, míg Angliában a győzelem csak az állam és egyház elleni hosszas harcok után következett be és tudta áthatni az életet. E tényből más is következett: Hollandiában a kálvinizmus korai győzelme nem tette szükségessé egy önálló, vallására támaszkodó, aktivista típus kialakulását. Itt a kálvinizmusnak nem annyira az aszketikus, mint inkább a liberális oldala érvényesül. A gazdasági stílust szabadelvű módszerek széleskörű alkalmazása jellemzi gazdasági erők feszabadítására. A racionalizálás először a pénz- és tőzsdei forgalomra terjed ki, 1609-ben alapítják az amsterdami girobankot. Megkezdődik bizonyos racionalizmus a mezőgazdaságban is. A tulipánspekulációt sem szabad tisztán a játék oldaláról megítélni. Mélyebb értelme ott van, hogy széles rétegek a meglévő növény- és állatfajtákat nem tekintik többé örökidőkre adott teremtményeknek. Az embereknek örömük telik a természetbe való beavatkozásban. Az események hátterében a kálvinizmustól előkészített természettudományi bölcsélet, különösen a cartesianizmus rejlik. A leghíresebb tulipántenyésztők cartesianusok voltak. Az új tulipán-fajták feletti öröm nemcsak esztetikai, hanem benne van az embernek a természet feletti hatalmán érzett lelkesültség, ez a mai tömegeknek a gyorsasági rekordokért való lelkesüléséhez hasonlítható. Hollandia szűk területe és nyersanyag-bázisa széles rétegeinek vállalkozói kedvét a kereskedelem, hajózás és banküzlet felé terelte, gyarmatosítása is lényegében kereskedelmi jellegű maradt.

A gazdasági stílus változása a művészetekben is megfigyelhető. A kálvinista polgárság győzelme után mindinkább elmaradnak a korábbi németalföldi művészet vallásos, allegorikus témái, helyökbe a portrék és családi képek, továbbá a paraszti és polgári élet realisztikus ábrázolásai lépnek.

Más a helyzet *Angliában*. Az anglikán államegyház megteremtése a nemesség és nagypolgárság befolyását nagymértékben fokozta, és amennyiben gazdasági vállalkozások történnek, ezek az uralkodó rétegek javára szolgáló monopóliumok és privilégiumok formáját nyerik. A kis- és középpolgári réte-

geknek csak százados harcok után sikerül meggyőződéseiket és érdekeiket érvényre juttatniok. Az államegyház alapításával Anglia olyanféle útra lép, mint a lutheránus országok. De itt az államegyház megteremtésében inkább egy uralkodó akarata érvényesült, nem pedig egy népi vallásos mozgalom; ezért nem is szabadított fel olyan energiákat, amelyek az állami és gazdasági életet döntően alakíthatták volna. Ezirányban a katolikus dogmatika és egyházi ritus nagy részének megtartása is gyengítőleg hatott. Bár a szabadegyházi mozgalom bevitt kálvinista tendenciákat az államegyházba is, nem sikerült annyira áthatnia, hogy a kálvinizmus azonosítható lett volna az állami formával. Ilyenmódon állam és egyház között itt is bizonyos betöltetlen távolság maradt, az angol államfogalomban üres tér áll elő, amelybe később a politikai és gazdasági liberalizmus elmélete nyomul be. Az irodalmi mozgalom, amely az állammal szemben szabadságkövetelményeket hangoztat, a XVI. századtól kezdve indul meg. A XVIII. században ennek az elméletnek már minden része kész, Smith, Malthus és Ricardo csak megformulázták. Nem a liberális fejlődés kezdetén állanak, hanem befejezői, akik a századok által előkészített nyilvánosság előtt a sikert learatják.

A kálvinista alsó rétegek felnyomulása a rendi-állami monopol rendszer ellen vetette meg az angol gazdasági fejlődés alapjait. Az 1689-i Bill of rights után megnyílt a lehetőség a szabadegyházi elit számára a szabadvállalkozói tevékenységek felé. Az aszketikus életforma hatásai a puritán Angliában láthatóbbak, mint a kontinensen. Ennek az embertípusnak a kifaragása a leglényegesebb adalék, amellyel a kálvinizmus az angol birodalom létrejöttéhez járult. Ez a birodalom nem központi tervből ugrott ki, nem is államilag vezetett expanzióból származott, erélyes úttörők építették fel, akik saját szakállukra mertek dolgozni, mint például Clive vagy Rhodes. Londont, a textil- és bányaközpontokat puritánok lakják. Hollandiában a piac szabadsága annyira gyakorlattá vált, hogy ideológiai követelésére nem volt semmi indíték, Anglia ellenben épen az említett okoknál fogva a politikai és gazdasági liberális ideológia hazája lesz.

A puritanizmus politikai és gazdasági következményei seholsem fejlődtek ki jobban, mint ott, ahol történet nélküli területen egy államot ilyen érületű emberek építettek fel, vagyis az *Egyesült Államokban*. Itt az új gazdasági stílus minden gát nélkül alakulhatott ki. Mindjárt kezdetben a magánvállalkozói tevékenység került előtérbe. Az igazi energiák a gazdasági kezdeményezés felé tódultak. A hivatalnokok is állásukban üzletet, gazdaságot látnak, nincs meg bennök az az államfeladatokról szóló belső fegyelmezettség, amely Európában az állam fölényét okozta. A siker a döntő: aggálytalan a változtatás a

legheterogénebb pályák között és aggálytalan a felfelé törő akarát. Ebben a szellemben alakult az egész gazdasági rendszer. A farmok mezőgazdasági vállalatok, a kézmű üzemei a nagyüzemhez vezető úton érzik magukat. Semmi sínes a paraszti földhözkööttség és a kisipari tradicionalizmus ideológiájából. A sűrűn lakott Európában az új vállalkozásoknak mindig elég munkás állott a rendelkezésére, az amerikai fejlődés kezdettől fogva munkáshiánnyal állott szemben. Innen a XVIII. századtól kezdve az amerikai technikának munkamegtakarításra irányuló fejlődése. Viszont a politikai forma a XIX. századon túl is konzerválódott, sem marxizmus, sem állami intervencionizmus nem tudta megvetni a lábát.

Franciaország az egyetlen katolikus állam, amely a XVII. és XVIII. században résztvesz a merkantilizmus kialakulásában, tehát a protestáns csoportba illeszkedik bele. Franciaországban már a XV. században megindul a zárt nemzeti állam kialakulása, az egyházzal szemben bizonyos eltávolodás áll be, viszont az állam fogalma formális és dinasztikus marad. Az államnak azt a praktikus igazolását látjuk, mint Machiavellinél. Csak a XVIII. századtól kezdve telik meg a francia államfogalom a kor ideáljaival, anélkül, hogy formális strukturáját teljesen feladná. Az államnak ezt a megerősödését kihasználta az a gazdaságpolitika, amelyet Colbertről neveztek el. Viszont a vállalkozói tevékenység a hugenottákkal függ össze. A francia államban hugenotta-szellem különösen IV. Henrik, gazdaságilag pedig Sully által került bele. Ebből a szellemi körből származik az új állami gondolkodás kísérlete is. A kezdetet Bodinus szuverenitás-tana képviseli. Ot is titkos reformátusnak mondták. Bodinus az államot levezethetetlen hatalomként határozza meg és ezzel kiveszi a katolicizmus világrendjéből. Az új államfelfogás később a természetjogban tisztázódik ki és erősödik meg. A nagyipari fejlődésben is jelentős a hugenották szerepe. Franciaország nem ment át világnézeti reformon, ezért inkább passzív területe lesz a kálvinista-természetjogi-liberális eszméknek, amelyek most az általános felvilágosodás formáját veszik fel. Ezek az eszmék eredeti talajuktól elválasztva, mint az a történelemben oly gyakran található, radikálissá válnak.

A francia gazdasági stílus lényeges jegyei mind ebből magyarázhatók. Franciaország kitarva a régi világnézet mellett, megőrzi a hagyományokat: a parasztság fenntartása, a kézmű konzerválása tipikus jelenségei. Nagyipara is sok tekintetben a kézmű minőségi teljesítményeinek a folytatása. A francia gazdasági stílus a helyzet biztosítására törekszik: ezt a magatartást a megtakarító típus testesíti meg. A modernizálás elszigetelt marad, innen a nagyipari zónák mellett a vidék konzervatív nyugalma. Hogy Franciaország belsőleg mennyire a régi országok típusához tartozik, az legjobban gyarmati politikájá-

ból derül ki. Ez kezdettől fogva állami kolonizáció és a franc a hűbéri rendszert viszi át a gyarmatokba. Hiányzik a szabadpolgári aktív rétegek kiáramlása és gazdasági érzülete. Az angol gyarmatosítással szemben ép úgy nem tudott felülmaradni, mint a portugál, vagy spanyol.

A haladás felé fordult államok csoportjával szemben a konzervatív szerkezetű államok állanak, Olaszország, Spanyolország, Portugália, Ausztria, Németország katolikus országai. Ezeknél mind hiányzik a nemzeti ideológia és a dinamikus gazdasági érzület. Erejük a hagyományos gazdasági ágak fenntartásában áll. A barokkban sikerül a kézművesipart régi alapján utóvirágzáshoz juttatniok, a mezőgazdaságban pedig a parasztgazdaságot megőrizniök.

Olaszország, úgy látszott, már a késői középkorban megindul az új gazdasági fejlődés útján. De a reneszánsz még sem tekinthető az új stílus kezdetének, nem volt meg az a dinamika, amely az új hit országaiban belülről vitt más alakulatok felé. Az összes kezdeményezések eltűnnek, mihelyt a régi világnézet megint meghúzza a gyeplőt. Helytelen Olaszország elmaradását a tengeri utak áthelyeződésének tulajdonítani. Ez az eltolódás Spanyolországnak és Portugáliának nagyon kedvezett, de belső kultúrhelyzetüknél fogva ezek sem tudtak lépést tartani a vállalkozói gazdaság kifejlődésében. Olaszország elmaradása is belső szellemi erejéből magyarázandó. A tridenti zsinat után nem volt sehol az a szellemi terület, ahol reformkérdésekről vitatkozhattak volna. Ami irodalom a közgazdaságtanban keletkezik, szükségképen semleges talajon mozog. Olaszország a XVII. és XVIII. században teljes pangás állapotába kerül, nagy népszaporodása folytán sokan kénytelenek kivándorolni. A nemzet egységesítése Cavour által a múlt század hetvenes éveinek eszménye szerint a szélsőséges liberalizmus elveit vette át. Ez azonban szükségképen diszharmoniót okozott. A fasizmusra az a feladat várt, hogy azt az ürt, amelyet a merkantil korszak Olaszországban hagyott, kitöltse és a gazdasági fejlődést behozza.

Spanyolország és *Portugália* is, bár az új kor elején nagy expanziót végeznek, belsőleg még a középkori kultúr- és gazdasági típushoz tartoznak. Bennök mutatta meg a régi rendszer, milyen politikai teljesítményekre képes. Gyarmatosító rendszerük gyengéi hamarosan kitűntek. Ép úgy, mint Olaszország, Spanyolország sem ment át a merkantilizmuson, és a legkevésbé illeszkedett bele az új stílusba.

Ausztria története úgy politikai, mint gazdasági téren a legkitűnőbben mutatja meg a középkori eszményre felépített állam előnyeit és hátrányait. A rendi alkotmány útjában állott a merkantilista törekvéseknek, amelyeknek elméleti képviselői egyébként mind protestánsok voltak. II. József arra tett kísér-

letet, hogy olyasmit valósítson meg, ami Nyugateurópában magátólértetődő volt és például Poroszországban is a szokásos kormányzói stílussá vált. De vele szemben az összes rendek megmozdultak, amelyek féltették jogaikat. Míg a jobbágy-felszabadítás, a holt-kéz megszorítása, iparszabadság, tudomány- és sajtószabadság másutt a belső fejlődés természetes következményei voltak, Ausztriában ezek az eszmék a rendek ellenállását váltották ki. Ezért a monarchia egészen a XIX. századig nagyon kevéssel járult hozzá az új gazdasági stílus kialakulásához.

Az erős belső liberalizáció és a konzervativizmus zónái között fekszik a lutheri-zwingliánus területek egy csoportja, Finnországtól Svájcig, amelyet az új gazdasági stílus másféle elsajátítása jellemez. Igen erős államegyházi hatalmi központosítást látunk államilag meghatározott gazdasági neveléssel. E zóna számára tipikus a közvállalat formája, az államtól el nem nyelt szabad réteg kicsiny, ezért a magánkezdeményezés is viszonylag gyenge az állammal szemben.

Németország gazdasági fejlődésében a XVIII. századig döntő, hogy területét keresztezik a különböző gazdasági rendszerek. Megismétlődik itt az egész Európát jellemző törés, ezért hiányzik az egységes gazdasági stílus. Ausztria, Bajorország, a katolikus rész a konzervatív vonalat követi, a lutheránus területek erős partikularizmussal állami sajátosságukat építik ki, míg a kálvinista területek a nyugattal való kapcsolatok által új gondolatok közvetítői. Még komplikálja a képet, hogy a lutheránus államokat például Szászországot, fejlődésében egy katolikus él tart vissza, míg Poroszország felső rétegének kálvinizálása az állami energia megerősödéséhez vezet. Németország a merkantilizmus korában különböző gazdasági tájakra esik szét. Sajátos hozzájárulása az új stílus kialakításához egy speciális modern állami öntudatnak és az aktív állami gazdaságpolitikának, különösen az állami vállalati gazdaságnak a kiépítésében rejlik. Kálvinista területeken nem fordul elő az állami kezdeményezés olyan mértéke és a közvállalat oly előnyben részesítése, mint Poroszországban látjuk. Itt 1613. óta, amikor a Hohenzollernek áttértek a kálvinista hitre, a lutheránus alapréteg fölé egy kálvinista réteg kerül. Míg másutt a kálvinizmus a liberalizmus irányában hatott, itt a lutheri államfelfogást erősíti a felső, aszketikus rétegtől jövő fegyelem: ez szabja meg a porosz állami közigazgatás és gazdaságpolitika módját. Ez a világtörténetileg egyszeri összekapcsolódás a lutherizmus és kálvinizmus között döntő tény a porosz államstílus kialakulásában. János Zsigmond áttérésének következményeit eddig történetileg nem méltányolták eléggé, holott döntő jelentőségű. Csak az új kapcsolatban tudta a lutherizmus teljesen érvényrejuttatni legmélyebb sajátosságát: az *állameszme*

felemelését. Minél inkább megtámadta a felvilágosodás hulláma a lutheri dogmatikát, annál többet adott át a világi életet átszellemítő erejéből az államnak. Itt a lutherizmus nagy történeti szerepe a porosz állameszme kialakításában és megtartásában.

IV.

Ha az egyes országok gazdasági stílusának eme rövid érintése után most az újkori nyugateurópai gazdaságok jellemző vonásait összefoglaló általános képhez fordulunk, azt látjuk, hogy a belső *állampraxis* fejlődésére mindenütt az egyházi szervezeti forma szolgáltatja az alapot. A katolikus országokban nagyobb gazdasági feladatokra nem az államot választják, hanem a rendi öröknek juttatják privilégium és monopólium formájában. Ez protestáns országokban igen ellenszenves. Ismeretes, hogy Luther is szenvedélyesen elítélte a hiú monopóliumokat. A lutheránus Poroszországban a nagyobb feladatok megvalósításának módszere az állami vállalat. Ezzel szemben Hollandia és Anglia polgárai egyenesen rászoríttatnak a gazdasági tevékenységre. Az ilyen emberek a *laissez faire* elvét fogják hangoztatni és saját erejükre bízzák magukat. Ahol az egyes ember erre nem elég, a társulás segít. A szövetség is az államtól magukat távoltartó szabadegyházi körök alkotása. Míg az államháztartás Poroszországban annak eszköze, hogy a közgazdaság erőit az államban fogják össze, Angliában az új állami számvitel a kormány ellenőrzésére szolgáló eszköz. Az állami vállalatok hiánya következtében Anglia lesz az új adóztatási módszerek megindítója. A közvetlen adók kiépítése, amely az 1692-i örökségi adóval kezdődik és az 1798-ban bevezetett jövedelmi adót teszi központi bevétellé, szükségképeni következménye egy olyan gazdasági módszernek, amelynek ereje nem, mint a rendi államokban, birtokban és költsékezésben, hanem természetből, kereskedelemből és tőkekamatból folyó jövedelemben mutatkozik meg. A jövedelmi adóra való áttérés jelenti először a gazdasági forgalmat magát szabadon hagyó adóztatást.

A világnézeteken alapuló stíluskülönbségek nemcsak az állampraxisban, hanem még töretlenebbül az *államteóriában* is megmutatkoznak. Elég megnéznünk a XVI.—XVIII. századig a különböző államok életformájának gyökeres különbségeit és megértjük, hogy közös államelméletnek itt nem lehetett helye. Minden életkörnek megvan a maga saját államteóriája. A katolikus terület államelmélete gyökerében tekintve theologia: a tomisztikus etika beillesztette az államot a világ rendjébe, a bírálat távolmaradt az állami és gazdasági viszonyoktól. De azért az öröknek az Istenakarta rendhez való kötése nem mindig elég ahhoz, hogy alkalmilag katolikus területeken is ne történjenek hevesebb kirobbanások. Ennek a kifejezői az *állam-*

utópiák. Ezek a katolikus gondolkozást képviselik először is abban, hogy hiányzik belőlük a fejlődés szempontja. Míg a protestáns kritika az államot reformálva és forradalmasítva akarja áthatni, a katolikus kritika beleütközik a dogma szilárdságába. Radikális vágyait tehát valahol egy szigeten akarja megvalósítani. Konkrét példája a kolostori élet a világi rendtől eltérő szabályaival. De ennek az irodalomnak tematikája is a katolicizmusból következik: alapproblémái azokból a feszültségekből származnak, amelyek a skolasztika óta mozgatták a katolikus társadalomtant. Először is a tulajdon kérdése. Itt szembe kerültek az isteni természetjog, amely szerint minden közös és amelynek az egyház a kolostorok világában adott helyet és a magántulajdon elismerése. A másik téma a házasságé: a házasság szentsége és a celibátus magasztalása közötti feszültséget is próbálja feloldani az utópia. A harmadik motívum az egyház és állam elválasztása. Ez a tematika csak katolikus talajon áll fenn. Az egyházi javak szekularizációjával és a kolostorok bezárásával a protestantizmus megszünteti a közös tulajdont, viszont a celibátus eltörlése a házasságot teszi egyetlen szent formává, végül az egyház és állam azonosítása szükségtelessé teszi a két hatalom elválasztásának feladatát. Ezért ritkább az utopisztikus forma protestáns területeken és fő tárgyat nem is az említett témák adják.

Egészen más a lutheránus államirodalom. A maga erején nyugvó államban olyan tudomány alakul ki, amelyet az állam szemszögéből írnak és amely kérdéseit az állampraxisból veszi. Így keletkezik a *kameralizmus*. Szűk területét nyugati eszmék átvétele bővítette ki a „*Statistica*” összehasonlító államtanává. Ezzel kezdődik a német történeti-megértő módszer kialakulása. Ez a lutheri élet-magatartás hozománya, amely a német szellettudománynak a mai napig is egyik sajátosságát adja.

Ismét másképp alakul az államtan Nyugateurópában. A kálvinizmus nem fogadta el a világi tekintélyt, az tehát bizonyításra szorult. Forradalmi irodalom keletkezik, amelynek középpontja a *természetjog*. Ennek a kifejlődése szemmel láthatólag protestáns területekre esik. A kálvinista országokban alakul ki egy olyan olvasó réteg is, amely nem hajlandó többé egyházilag vagy államilag megállapított irodalom átvételére. A közönség élén a szabad kereskedő és a dissenter-prédikátor áll. Az államot nem belülről tekintik és kijelölik a határait. Ezt az irodalmat kiegészítik gyakorlati, a mindennapnak szolgáló könyvek, amelyek az államra való vonatkozás nélkül a polgári haszonnal foglalkoznak. Legsikeresebb *Defoe* Robinsonja, amelyben e polgári életpraxisnak a keletkezése, a saját erejére támaszkodó ember van megfestve. A társadalmi élet megfigyelése is hideg megállapításokra vezet. Erre a szemléletre jellemző *Mandeville* meséje.

A mai *gazdaságtudomány* alapjait is a XVI.—XVIII. század teremtette meg. A közgazdaságtan történetét nem lehet megérteni a szakgondolkodás elszigetelt fejlődéseként, az sem elég, ha csupán a bölcsélet és államelmélet származékaként fogjuk fel. A gyökér itt is a világnézet marad. Az írók életrajzai bizonyítják, hogy az új gazdasági gondolkodás tudományos megalapozásában a katolikus területek kiesnek. A kameralista és merkantilista irodalmat protestánsok írták. Csak Franciaország kivétel, viszont itt egyfelől a gallikanizmus a katolicizmus sajátos formáját teremtette meg, másfelől a gazdasági irodalomban itt is a hugenották és a felvilágosodás hívei szerepelnek. A katolicizmus részére továbbra is a középkori tudományfogalom maradt kötelező. A skolasztikát a jelenségek erkölcsi értéke érdekelte, ezért az igazságos ár, a kamat és az érmeügy a kánoni közgazdaságtan három fő témája. Katolikus területen továbbra is ez az etikai kérdés-feltevés maradt uralkodó. A katolicizmus dogmatikus szilárdsága útját állta a módszerek ama radikalizálásának, amellyel protestáns területen megkísérelték természettudományi vagy történeti kutatás által jutni új világnézethez. A reformáció után századokra elvállik a katolikus és protestáns tudományos magatartás. Az első dokumentum, ahol ez előtűnik, az 1530-as vita a szász albertinusok és ernesztinusok között. A katolikus vitairat a skolasztikus pénzelmélet alapján állva, teljesértékű pénz veretését kívánja, míg a protestáns irat lényege, hogy fontosabb a sok pénz, mint a jó pénz. Itt tehát felbukkan a pénz dinamikus hatásának a gondolata, amely oly jellemző a merkantilizmusra. A katolikus álláspont etikai alapon kívánja a teljesértékűséget, míg a protestáns a reális hatásokat nézi és nem riad vissza attól a következtetéstől sem, hogy tulajdonképpen a rosszabb pénz lehet a jobb. Ezzel lép a gazdasági gondolkodás a valóság elemzésébe. Bodinus már kifejti a pénz mennyiségi elméletét. De az új gondolkozást nemcsak a tények elemzése jellemzi, még fontosabb dinamikus jellege.

A közgazdaságtan alaplódszereit, a történeti szemléletet, a matematikai-statisztikai, valamint az elméleti absztraháló módszereket genealogiai eredetükben innen kell megérteni. A *történeti módszer* első képviselői a XVII. században jelennek meg Németországban. Nyilván nem azért, mert minden ok nélkül egyszerre feltámadt az érdeklődés a gazdaság történeti szemlélete iránt. Az önálló politikai és társadalomtörténeti szemlélet olyan teológus körökben keletkezik, amelyek tudatosan kívülállanak a dogmatikus orthodoxián és ezt a szemléleti módot használják pozíciójuk alátámasztására. Így *Keckermann*, így a helmstadti egyetem, ahol *Conring* megalapítja az összehasonlító államtudományt. Később Achenwall Göttingában a statisztikát fejleszti ki. Innen indul ki a történeti kuta-

tások hagyománya. A történeti módszer is, mint a világnézet része érvényesül.

Viszont a természettudományi módszereknek a társadalomtudományokban való felhasználása a racionalizmusnak a teológiába való behatolását követi. A cartezianizmusból származik a hit racionális igazolásának kísérlete és innen erednek az első próbálkozások is társadalmi problémák számbeli tárgyalására. Így vizsgálja *Neumann* Gáspár a népesedést annak bizonyítására, hogy a Gondviselés mindent a legjobban rendezett el, *Sussmilch* 1740-ben megjelent munkája „Az isteni rend” már címében is mutatja, hogy szerzője a Teremtő bölcsességét akarja bizonyítani. Még *Malthusnál* is megtalálni ezt a teológiai hátteret. Kezdetben *Petty* iskolájában is ilyenirányú érdeklődés mutatkozik, ha később el is marad. A matematikai módszer csak ott ért el nagy sikert, ahol ennek előfeltétele megvolt a kálvinizmus világképében. Igaz, hogy a matematikai gondolkozásformák megalapításában Franciaország katolicizmusa is részes, de jellemző, hogy ösztönzést csak a janzenizmustól kap, az egyetlen belső dogmatikus mozgalomtól, amelyet a katolicizmus nem tudott azonnal kizárni. Valószínűleg nem véletlen, hogy *Cournot* janzenista családból származott.

Hogy Angliában milyen rétegeket hatottak át a matematikai közgazdaságtan eredményei, azt a biztosítás eszméjének az életpraxisba való benyomulása is mutatja. Persze a befogadók felvilágosult természettudósok és széles szabadegyházi tömegek, míg az anglikán körök távolállanak tőle. Az utóbbiak közül való *Swift* gúnyos szatírát ír a Laputa-szigetetről, a matematikusokról, akik formuláikkal kormányozni akarnak. Ennek a gondolkozásnak legfontosabb eredményei a társadalomtudomány számára az exakt népesedési törvény mellett a kereskedelmi mérleg tana és a dinamikus pénz- és hitelelmélet, amelyet először *Law* dolgozott ki. Hogy kísérlete gyakorlatilag kudarcot vallott, az nem elméleti megalapozásán múlt, hanem azon, hogy eszményét környezete túlzásba vitte, mert nem értette meg.

Míg ilyen módon az elméleti-matematikai gondolkozás a társadalmi tudományokban a teológiai racionalizmusból ered, később eredete ellen fordul és lerombolja a hit alapjait. Ennek a következménye szellemi erőknek a konkrét élet-problémák felé való fordulása. Innen a technológia felvirágzása. Az agrártudomány, az üzemtan és a műszaki diszciplínák minden oldalról új erőket kapnak.

Kétségtelen, hogy a protestantizmus kialakulását követő 250 esztendőben a különböző vallások területén alapjában másféle módon fejlődik a gazdasági élet. Bizonyos ugyan, hogy minden gazdaságban van egy, az anyagi felé forduló réteg, amely csak kevésbé van történeti változásnak alávetve. A vas

lelő helyein mindig voltak megfelelő ipari települések. De a gazdaság nem merül ki a természeti adottságokban. Sokszor látjuk, hogy akarát híjján nem használnak ki természeti lehetőségeket, míg másutt a gazdasági akarát „természeti” adottságok nélkül is életteret teremt. A vallási elem befolyását a gazdaságra csak akkor tudjuk tisztán megragadni, ha a gazdasági fejlődés e két rétegét különválasztjuk. A középkorban is állottak egymás mellett kézműüzemek és vállalatok, nem az egyik vagy másik üzemi elvnek a kizárólagos alkalmazásában válnak el a korok és területek, hanem abban, hogy melyik formát emelik stílusformává, töltik meg egész kulturális életük tartalmával. Ilyen értelemben emelte a középkor a rendileg szervezett kézműt gazdasági akarátának központi fogalmává, mint ahogy a kezdődő újkor ezt a vállalkozással tette.

A középkort mélyebben szemlélő kutató közvetlenül látja azt az egységet, amely a kézműves szervezetet az egész kulturális léttel köti össze. E szervezet is azt a művészien tagolt építményt mutatja, amely a kor vallásos eszméit meghatározta. A mezőgazdaság és kereskedelem vagy háttérbe szorul, vagy hasonló formákat mutat, úgy hogy a *kézmű, mint a középkori gazdasági stílus általános képlete* érvényesül. A céhrendszer döntő vonásai végső alapjukat az egyházi rendszerben és dogmatikájában találják. Ma már általában kiemelik a céhrendszer vallási testvériségekből történt eredetét. De azt, ami a középkori kézműnek tulajdonképeni fényét adja, a politikai szabadsághoz való felemelkedést, ép úgy, mint az egész középkori rendiséget, végeredményben az egyház és állam hatalmi dualizmusa tette lehetővé. Ez a felemelkedés csak olyan kultúrtérre volt lehetséges, ahol az államtól független egyház a végső transcendens értékek igazgatója és így meggátolja az életnek az államiségba való teljes felszívódását. Anyagilag is az egyház volt a kézmű főtáplálója, a gazdasági életben a nagy stabilizáló momentum. Az egyház építő és gazdasági tevékenységének jutott a dinamikus vezetésnek az a jelentősége, amelyet a liberalizmusban a vállalkozás, ma pedig újra az állam vett át. E mellett az egyház nem fenyegette a kézmű életformáját, mint a merkantilista állam. Az egyház megrendeléseinél a gondos esztétikai kidolgozásra is súlyt helyezett, a későbbi központi állam elsősorban lehetőleg olcsó egységes fegyvereket, felszereléseket kívánt. De fontos volt az is, hogy egyházi vagyon karitatív felhasználása bizonyos háttérrel jelentett a kis egzisztenciák számára, a modern biztosítás hiányának ellenére társadalmi védelmet nyújtott és mérsékelte a versenyt. Az anyagi támogatásokon túlmenőleg azonban a középkori kézmű osztotta az egyház erkölcsi meggyőződéseit. Csak olyan etika keretében képzelhető el a kézmű ilyen szervezete és a létfenntartó keresettel való megelégedés, amely szembehelyezkedik a földi törté-

téssel és kontemplatív magatartásánál fogva a magát emésztő munka-hajlammal is ellentétesen áll szemben. A segédek és inasok korlátozott száma, a jog, hogy mindenki részt kérhet egy másik mester nyersanyag-beszerzéséből, a verseny- és tálmányi tilalom, az egész céhi ethosz, mind egy stacioner földi lét kifejezői, amely végső metafizikai támaszát a skolasztika világképében leli. A céhtagok szolidaritása, özvegyek és árvák támogatása, a vándorló legények eltartása olyan világot mutat, amelyben sokat és szívesen adnak.

A kézmű visszaesésének okaítt nagyon egyoldalúlag keresték a gazdasági téren. Alapvető tényező itt is a reformáció. A kézmű olyan környezetbe kerül, amely üzemformáinak alig tud már elég pozitívumot nyújtani. Megszűnt a templomépítő tevékenység és a magas minőségű iparművészet is. Az egyház többé nem szerepel megrendelőként és az állam nem pótolja e téren. De az állam főleg katonai igényeinek nem is felelt meg az individuális kézműves munkája. El mellett elesett az egyházi vagy karitatív felhasználása, a szegénységbe való süllyedésnek többé nincs határa. De mindezeken felül a reformációs mozgalmak erkölcsi eszméi is más természetűek. Az etikailag rendezett verseny gondolatának nincs meg többé a régi háttere. Erős csapást kapott az adományozó hajlandóság is. Próbálták ugyan fenntartani a karitatív berendezéseket, de az új légkörben súlyuk mind csekélyebb lett. A protestantizmus más szervezeti formának kedvezett, a modern nagyvállalkozásnak. Természetesen Max Weber sem akarta ezt úgy érteni, hogy csak a reformátusok közül kerültek ki a nagyvállalkozók. Csak annyi igaz, hogy a különböző környezetek különböző impulzusokat adtak a vállalatok kialakulásához. Ez okozza a különböző számbeli eloszlást is. A református elem a nagyvállalkozásban erősebben van képviselve, mint a lutheránus, ez erősebben, mint a katolikus.

A világnézeti momentum jelentősége persze nem merül ki a protestánsok átlagonfelüli számában. A *dologház* gondolata, amelynek hazája Hollandia, szellemtörténetileg csak úgy érthető meg, mint a szigorú kálvinizmus első leszámolója a szociális problémával. A dessaiui intézet felirata „Miseris et malis” mutatja a szegényház és a fegyház összekapcsolódását. Ez is csak olyan vallási etika talaján lehetséges, amelynél a látható földi siker a kiválasztottság jele. Csakis itt láthatták a szegénységet ily közel a bünhöz. Az új dologházak a bünöst is úgy kezelik, mint a szegénységet. Így ébred fel az a gondolat, hogy a büntetésnek elsősorban nevelési célja van. A dologháznak lehetővé kell tennie úgy a szegénységet, mint a bünös számára a polgári társadalomba való belépést munkára nevelés által. A dologházak az intenzív gazdasági munka szervezésével fontos feladatot töltenek be: a nagyipar számára szükséges nagyobb munkás törzs

kiképzése a gyári munka iránt akkor érzett ellenszenvnél fogva csak ezekben a dologházakban volt lehetséges. Angliában, de Németországban is, a fegy- és dologházakat közvetlenül bérbeadják vállalkozóknak. Egyébként a XVIII. század végén a felvilágosodás bírálata alatt ez az intézmény, amely a szegénységet olyanformán kezelte, mint bűnt, feloszlott.

Kevés gazdasági intézmény szellemtörténeti gyökerét lehet oly jól visszavezetni, mint a *biztosítás*. Ameddig az ember töretlenül áll az isteni akaratnak való odaadásban, és betegséget és halált próbának és büntetésnek tekint, addig nem ébredhetett fel a kívánság, hogy a véletlen ellen valamilyen észszerű szervezkedéssel védekezzen. Csak ott fejlődnek ki a biztosítások, ahol a protestantizmus meglazítja a dogmatikus hitet. Valóban a katolikus területek a modern biztosítás-ügy kialakulásánál egészen kiesnek. Még Justi 1760-ban is a biztosítás eszméje ellen nyilatkozik. A biztosítás első kifejlődését Hollandiában és Angliában látjuk. Elöl a tengeri biztosítás haladt. A tűzbiztosításnál protestáns területek vezetnek, ép úgy az állatbiztosítás terén is. A vallásos gátak legerősebben a jégkár-biztosításnál hatottak. Mindenesetre bizonyos, hogy a dologi biztosítás a protestantizmus szellemi háttérében erős támogatást talál. Ugyanez megállapítható az életbiztosításra is. Hogy ennek a modellje Anglia földjén alakult ki, az három tényező összetalálkozásában leli magyarázatát. E három: a politikai számtan, a felvilágosult vallásos magatartás és a magángazdasági kezdeményezés. Az életbiztosítás csak olyan szellemi környezetben alakulhatott ki, amely józanul tudott társadalmi folyamatokat megfigyelni és számítva megragadni. A szabadegyháziak köréből kerülnek ki a biztosítás első vállalkozói is.

Az újkor *szociális gondolata* is visszanyúlik a XVII. századba. Ennek is a gyökere a kereszténység. De e részt is különbségek vannak. A római katolikus egyház lényegileg megőrzi a középkor társadalmi struktúráját: a szegénységen saját gazdasági eszközeivel a benneélő adományhajlam alapján segített. A kálvinizmus viszont, mióta Cromwell forradalma után a gazdasági sikert a kegy jelének tekintették és a szegénységhez bizonyos bélyeg tapadt, a szociális problémában rideg magatartást tanusított. Angliában nagy, reménytelen koldúsréteg él, amellyel szemben a környezet részvétlenül áll. Az új szociális érzék megalapozása csak a protestantizmus periferiáiról indulhatott el, a XVII. és XVIII. század szektáiból. A *pietizmus* következményei e részt ismereteseek. De erősebb hatásuk csak akkor alakult ki, mikor átvitték Angliába és Amerikába. A XVIII. század szociális eszméi a szabad községi és szövetkezeti segítség síkján mozognak, az állami törvényhozást kívánó mozgalom csak a XIX. század elejére esik. Németország sorsára a XIX. században döntő volt, hogy vallási oldalról elmaradt a szociális

eszmék erős fejlesztése. Az így keletkezett vakuumba tört be a marxizmus, legjobban azokba a protestáns területekbe, amelyekben a dogmatikus felbomlás a legmesszebbre jutott, így Szászországba, ahol a lutheranizmus áldozatul esett a felvilágosodásnak. Anglia ellenben megszilárdult vallási struktúrával ment át a XIX. századba. Ezért az elméleti marxizmus benyomulásának jelentős gátak álltak ellent.

Az eddigiekben a XVIII. századig terjedően megmutattuk a világnézeti rendszerek döntő befolyását a gazdasági stílusok keletkezésére. Ellenvetésül fel lehetne hozni, hogy a gazdasági kultúra ilyen levezetésénél mellőzzük azokat a sajátos formákat, amelyek az egyes népek biológiai és lelki alkatából, valamint a természeti feltételekből következnek. Bizonyos, hogy ez a tényező rivalizál a világnézeti erőkkel a gazdasági és társadalmi kultúra alakításában. De, legalábbis a múltban, e tényezőket a szellemi erők hatása sokszorososan felülmúlja. A középkor egyetemes egyháza olyan szellemi formának vetette meg az alapját, amelyben a népi sajátosságok évszázadokon át csak közvetve és burkoltan juthattak érvényre. Ezért a vallásos eszme egységes elterjedésének megfelelőleg nagyon hasonló gazdasági és technikai kultúrát eredményezett. Ugy tűnhetnék fel, mintha a XVI–XVIII. századig terjedő korszak olyan gazdasági stílusokba vinne át, amelyeknél az egyes országok sajátossága töretlenül jut szóhoz. De nem így áll a dolog. A középkori egyetemes kultúrától való elszakadás nem tette azonnal szabaddá az utat a nemzeti gazdasági stílusok számára. Az új vallási megköötöttségek alapján a világnézeti rendszerek területeit követve a gazdasági és politikai szerkezetnek is párhuzamos zónái alakultak ki. Éppen az a körülmény, hogy az újkori gazdasági rendszer olyan szellemi erőkkel kapcsolatban fejlődött ki, amelyek nem nemzetiak voltak, magyarázza meg az ellentétet, amely az új vállalkozási rendszer és egyes nemzetek meggyőződése között már a XIX. században támadt. A jelené az a feladat, hogy a modern vállalati gazdaság óriási erőit úgy formálja, mint az a mai gondolkodásnak és akaratnak megfelel.

V.

Ezekben ismertettük *Müller-Armack*nak a gazdasági stílusok genealogiájáról kifejtett tanait. Kétségtelen, hogy tételei ellen a különböző theológiák, a történetírás, a bölcelet, a közgazdaságtan részéről számos kétely és kifogás emelhető. A részletek megtámadhatósága, vagy más módszerű állásfoglalások lehetősége azonban érzésünk szerint nem változtat a benyomáson, amelyet e régóta, sok gondolkozó munkáin át érlelődő és nagy távlatokat nyitó koncepció a maga egészében az olvasóból kivált. Ha a kritika rá is mutat az egyoldalúság túlzásaira

és bizonyos értelmezések elfogadhatatlanságára, a világnézeteknek még gazdasági magatartásunkra is döntő jelentőségét egészen aligha fogjuk megtagadhatni.

Zwiedeneck Südenhorst kritikája mindenekelőtt a gazdaság fejlődési fokainak elméletét veszi védelmébe. A fiatalabb történeti iskola, midőn az áruforgalmat, vagy a gazdaságot hordó társadalmi csoportot vagy más ismérvet vett a fejlődés különböző fázisainak alapjául, nem annyira történeti képet nyújtott, mint inkább biztos kategóriákat adott bizonyos gazdasági formák megragadására. Ezen ideáltipikus fogalomképzés értéke független attól, hogy Bücher vagy Schmoller fejlődési sorrendje megfelel-e a történeti valóságnak. A gazdasági fokok tana a közgazdasági morfológia szisztematikai szükségleteiből ered. Közgazdák részéről tulajdonképpen *Sombart* vezette be a bírálatot. Különösen a kapitalisztikus gazdasággal kapcsolatban azt bizonyította, hogy nem az együttes gazdaságot folytató társadalmi csoport mikéntje jellegzetes a gazdaságra, hanem a létfenntartásról való gondoskodás módja, amelyet a gazdasági érzület, a technika és a munkaszervezet jellemez. Így jutott már *Sombart* ahhoz, amit a gazdasági élet stílusának kezdtek nevezni. Ezt a stílus-fogalmat teszi *Müller-Armack* is a történeti fejlődés központjába. De a stílus-fogalom szükségképpen nem lehet mentes bizonyos szubjektivitástól: úgy a művészet terén, mint egyébütt, a stílus megállapítása ítéletet tartalmaz. De *Müller-Armack* stílus-fogalma nem is következetes. A mágikus és animisztikus korban a stílust a technikával jellemzi, amelyben ott a varázslat, itt a törzsi rítus uralkodik. A politeizmusban is a technika jellemzi a gazdaság stílusát, a világnézet közvetlen hatása a gazdasági ethoszra hiányzik. Másféleképpen jár el a monotheizmusnál: itt többé nem a technika, hanem a gazdasági érzület a jellegzetes. Ilyenmódon törés van a fundamentum divisionisban: az első esetben a tényleges állapotról, a másodikban az állapot okozójáról van szó a stílus jegyeként.

De annyiban sem következetes ez a tan, hogy egyrészt a stílus-gondolat universalitását kívánja, másrészt túlteszi magát azon a mélyrevágó stílusváltozáson, amelyen a művészet ment keresztül a reneszánsztól a barokkig. Márpedig, ha *Müller-Armack* a kifejezés egységességéről beszél minden élet-területen, akkor nem lehet eltérés a művészet és a kultúrélet más területeinek stílusa között. De a középkort is egyetlen stílus-korszakként fogni fel, legalábbis aggályos, hiszen a gótika nyilván cezurát jelent. Nagyon meggondolandó, lehet-e annyira különböző népeket és korokat világnézeti alapon úgy egységbe kapcsolni, mint *Müller-Armack*nál látjuk. Az általánosítás mindenképpen veszélyes, márcsak azért is, mert a vallásos korszakok televannak küzdelmekkel és világnézetükben nem egységesek.

Zwiedeneck Südenhorst szerint a világnézetnek a gazdasághoz való viszonyára az a döntő, hogy *voluntarisztikus*, vagy *fatalisztikus-e*. Vagyis az, hogy az egyén világnézete alapján képesnek tartja-e magát környezete észszerű módon való alakítására, avagy passzív módon felsőbb hatalmak kezében lévő tárgyként mindenbe beleegyezik. Általában azt mondhatjuk, minél kezdetlegesebbek az emberek, annál fatalisztikusabb a világnézetük és csak fokozódó megéréssel nyeri a világnézet azt az etikai tartalmat, amely a gazdaságban kifejlesztheti és előmozdíthatja a voluntarizmust.

A mágikus és animisztikus kor vázlatos jellemzése ellen nem lehet komoly kifogás. A gazdaság itt elsősorban technikát jelent, az anyagi javak termelésében merül ki és mint minden kultúrjelenség, ez is a varázsiat és fetis büve alatt áll. Más az eset a politeizmussal. Müller-Armack szerint itt is elsősorban arról van szó, milyen befolyása van a politeista világképnek a technika fejlődésére, de döntő a politeizmus a társadalmi szervezet alakítására is. Lehet-e azonban a politeizmust egységes korszakként elfogadni? Egy kiváló német kutató, W. Ottó az egyiptomi gazdaságot a Lagidák korszakáig stacionernek és stagnálónak mondja, míg ítélete teljesen ellentétes a régi Babylonra vonatkozólag, ahol legalábbis időszakonként határozottan dinamikus vonások láthatók. Egyik politeizmus nem olyan, mint a másik és bizonyos, hogy nem egyformán hatottak államra és gazdaságra. Zwiedeneck Südenhorst elemezve a görög világnézetet, rámutat arra, hogy a görög vallásban túlnyomó a kultusz, míg az ethosz hiányzik. Már abból, ahogy a görögök isteneiket látták, nem fejlődhetett ki etikai szabályozás. Erős morális tendenciát csak a delphii vallásban látunk, különösen annak a hirdetésében, hogy az isteni kegyelemhez tisztaság kell. De nagy a különbség a különböző görög területek között is: a törzsi-politikai differenciációval az istenvilág differenciációja van összekötve. Másrészt a vallás időben is változott, egyes kultuszok rohamosan terjednek el, így a dionyzoszi és az orphikus vallás. De nem a világnézetből eredőleg különböző a gazdaság is törzsek szerint és időben egyaránt. „A lényeg mégis mindig az marad, hogy a szabad görög számára a lét gazdasági oldala még nem lett eléggé fontos ahhoz, hogy világnézetileg irányított elvek tárgyává legyen.”¹³

A monotheizmusra is áll, hogy a különböző vallások nem vezetnek egyforma gazdasági stílushoz. Nevezetesen a gyakorlati életformálás szempontjából a kereszténységnek egészen különleges a helyzete. Az is kétségtelen, hogy a monotheisztikus vallásoknak nagy a befolyásuk az állami rendre. Áll ez a zsi-

¹³ Zwiedeneck Südenhorst: *Weltanschauung und Wirtschaft* 51 l.

dókra ép úgy, mint az izlámra. De a monotheizmussal nem feltétlenül következik be az állam gyengülése. Maga Müller-Armack mutatja ezt ki nemcsak a lutherizmusnál, hanem az orosz keleti egyháznál is. Ha a monotheizmus az európai civilizációban sajátos fordulatot képvisel, akkor inkább az kívánna magyarázatot, miért fejlesztették ki a nyugati országok egy monotheisztikus világnézetből azt a belső érzületet, amely nélkülözhetetlen volt a mindennapi élet ethizálásához, továbbá az, hogy miképpen fejlődött ki később az a sajátos munkaethosz, tudományos technika és nagyüzemi szervezet, amely épen a középkori gazdasági etikával oly éles ellentétben áll.

De a monotheisztikus vallások különbözőségén felül az európai középkor nem is egységes korszak. Vannak olyan időszakai, amelyek határozottan dinamikus jellegűek. Általában az a fel fogás, hogy a középkori gazdasági elv csak a létfenntartás megszerzésére irányult, ma már elfogadhatatlan. Ep úgy nem fogadható el, hogy a középkori világnézet gátat jelentett a technikai haladással szemben. Maga Müller-Armack is kiemeli a skolasztika jelentőségét a természettudományok kifejlődésére. A középkornak különben is számos kapitalisztikus jellegű sajátossága van, gondoljunk például a Hansa teljesítményeire. Dinamikus hatásúnak mondható a keresztesháborúk kisugárzása, különösen Franciaországban. Azután a római jog befogadása, ami egyik főgyökere volt az újkori kapitalizmus egyik legfontosabb elemének, az individualizmusnak. Nyilván hatalmas dinamikai erő virágoztatta fel például Augsburgot ötven év alatt. És ez az erő nemcsak Fugger Jakabban volt meg, hanem más kitűnő kereskedőkben is. A dinamikus jelleg és a korszakok változása mögött végső okként *népmozgalmi jelenségek* állanak, a népszaporodás vezet gyarmatosító kirajzáshoz. E természetes indítékhöz politikai-hatalmi motívumok járulnak. Egészbenvéve a gazdasági ethosz változása külső életkörülményeknek is az eredménye.

Zwiedeneck Südenhorst arra is rámutat, hogy újabb kutatások szerint Kálvin tanításában nem annyira a modern kapitalizmus, mint inkább a keresztény szocializmus gyökerét lehet látni.

Ha a világnézeti stílustant a legegyszerűbb formulára vezetjük vissza, azt mondhatjuk, hogy a középkor gazdasági ethosza az érzületben és munkamódszerben az üdvözülés eszközt, míg az újkor a kegyállapot szimptomáját látja. A gyakorlati gazdaság szempontjából tulajdonképpen csak fokozati különbségről van szó. Hogy nem lehet a kapitalizmus gyökerét egyedül a kálvinizmusban keresni, arra az is bizonyíték, hogy másvallásúaknál is hatalmasan elterjedt. Elég Japánra hivatkozni. De az angol reformáció megítélésénél nem szabad figyelmen kívül hagyni bizonyos történeti tényeket sem, nevezetesen azt, hogy

VIII. Henriket Rómától való elszakadásra Boleyn Annán kívül az egyházi birtokok megszerzésének vágya, tehát személyi és politikai motívumok vezették, amelyeknek előzménye egyébként Anglia korábbi történetében is megtalálható. Ezek közé tartozik egyebek között a franciskánus theológia előnyomulása Londonban Duns Scotussal és követőivel, akik már a személyiség primátusát hirdették a középkori fegyelemmel szemben. Itt tehát az angol népjellem hatása inkább megállapítható, mint a világnézeti fordulaté.

Müller-Armack elsősorban a technikával jellemzi a gazdaságot és a világnézetnek a technikára gyakorolt hatását akarja kimutatni. Ezzel szemben először is az az elvi kifogás tehető, hogy a technika nem minden és magában véve nem jellegzetes jegye a gazdaság módszerének. A szovjet ugyanazzal a technikával él, mint a közép- és nyugateurópai államok, holott gazdasági rendszere egészen más. Müller-Armack szerint a középkori világnézet útját állta a természettudományok és így a technika fejlődésének, és csak a protestantizmus tette lehetővé azt az ipari átalakulást, amely a kapitalizmus alapja. Ezzel szemben mindenekelőtt a középkori technika nagyszerű alkotásaira kell rámutatni, így a templomépítésre. Ez a technika nem volt természettudományilag megalapozva, de gyakorlatilag igen magasan állott. Általában a tudomány és a technika között nem áll fenn olyan szoros kapcsolat, mint elméletileg állítani szokták. A nagy feltalálók régebbi időkben legtöbbször a természettudományok helyzetétől függetlenül működtek és tevékenységükkel szemben az egyház részéről alig történt kifogás. E mellett a találmányok és gyakorlati alkalmazásuk között gyakran hosszú idő szokott eltelni. A protestantizmus elterjedése után még közel két évszázadig az ipari technika lényegileg kézmű jellegű maradt, olyan, mint a középkor utolsó századaiban.

Ami a *dinamika* fogalmát és a stílustheóriára való alkalmazását illeti, Zwiedeneck Südenhorst rámutat arra, hogy a dinamikus jelleg Müller-Armack szerint elsősorban egy vállalkozói réteg kialakulásában mutatkozik meg, azonban tulajdonképpen itt is csupán már a középkorban is látható dinamikának fokozati emelkedéséről van szó.

Müller-Armack a kultúra és történelem magyarázatában a spirituális kauzalitás egyoldalúságába esett bele. Egyoldalú azért, mert nem törődik azzal, hogy a világnézet maga is változó és egy világnézet ethosza külső életkörülmények hatása alatt alkalmazkodni képes. De azért is, mert túlbecsüli a világnézetek gátló hatását a technikai-gazdasági haladásra és lebecsüli a ráció lassú térhódítását. Végül nem veszi számba egyéb szellemi tényezők hatását, minők a népjellem és a népi sajátosságok. A ráció és a gazdasági elv előnyomulása a szük-

ség nyomásának tulajdonítandó, amely visszaszorítja az irracionális szokásokat és főtényezője a gazdasági haladásnak. A kapitalisztikus módszer elterjedése is a racionális elvnek felel meg, és ennyiben a gazdasági racionalizmus fejlődésében csak egy intenzitási fokot képvisel.

A puritanizmus kialakulásában kétségkívül az angol nép-jellem megnyilvánulását is kell látnunk. Az angol szellem iskolázása már a középkor utolsó századaiban oly irányt vett fel, amely az egész népre hatott: a tiszta és kemény voluntarizmus irányát. Nagyon kérdéses, hogy a kálvinizmus alakította-e át az angolokat. De alighanem igaz, hogy az angolok azért fordultak a kálvinizmus felé, mert az „erősek vallása” jobban megfelelt századokon át kovácsolt lényöknek. Hiszen a kálvinizmust puritanizmussá tudták tovább fejleszteni.

Mindezeknél fogva a világnézet és gazdaság kapcsolatát nem lehet csupán abban az egy kauzalitásban látni, amelyben a világnézet a gazdaság okaként áll. Ezért nem is lehet a XVIII. századig terjedő gazdasági stílusok általános magyarázó elveként elfogadni.

Zwiedeneck Südenhorst professor röviden ismertetett agyáljai kétségkívül nagyrészt helytállóak, de érzésünk szerint nem állanak az útjában annak, hogy e nagyvonalú szellemtörténeti levezetések általános tanulságának kellő óvatossággal át ne engedhessük magunkat: életünk magvát, középpontját mégis csak metafizikai helyzetünk tisztázásáért folytatott szellemi küzdelmünk alkotja, erről alkotott felfogásunk, világképünk, vallásunk legalább is egyik lényeges determináló elve a gazdaságnak és a technikának is.

Kislégi Nagy Dénes

Kecskemét és a Duna-Tiszacsatorna.

I.

A Duna-Tiszacsatorna nemzetpolitikai jelentősége.

A kocka eldőlt. A nyomvonal végleges. Arról már nem lehet vitázni, hogy hova torkollik be a csatorna. Nem foglalkoztatja és nem izgatja már az érdekelt törvényhatóságokat ez a kérdés. Nem memorandumozhatnak és küldöttségezhetnek Szeged—Csongrád—Szolnok stb. törvényhatóságok, hogy hol érintse a csatorna a Tiszát, hova vezessék be annak a torkolatát. A kormány döntött, a vonalvezetés ki van jelölve és a csatorna a soroksári Dunaágból kiindulva Kecskemét érintésével Ókécskénél torkollik a Tiszába, amely torkolat bizonyos mederátalakítással, széles kikötőépítéssel, nagyszerű berendezéssel indul el és hisszük, hogy, mint évszázadokra szóló létesítmény, be is fogja tölteni hivatását.

A Duna—Tiszacsatorna közel 1.200 esztendő gondolat. Azt mondják, hogy a még ma is sok helyen meglévő és felfedezhető árok, a Csörsz-árka is e célt akarta szolgálni. Az utolsó 200 esztendő alatt sok törvény, sok terv és sok gondolat merült fel idevonatkozólag. Itt csak Vedres István szegedi mérnök tervéről emlékezünk meg, aki könyvet írt a Dunát a Tiszával összekapcsoló csatornáról, Berzeviczy Gergelyről, aki fanatikusán hirdeti a csatorna szükségességét, továbbá Széchenyi Istvánról, aki a Tiszavölgy rendezése kapcsán foglalkozott e kérdéssel s arról a sok törvénycikkről, amelyet elődeink törvénytárunkba iktattak a csatorna létesítése érdekében.

Ennek a csatornának a szükségessége le van fektetve abban a törvényjavaslatban, amelyet a legutóbbi kormány földművelésügyi minisztere, báró Bánffy Dániel nyújtott be a parlamentben „az országos érdekű vízi munkálatokról.” Nem látszik már álomnak, hogy Kecskemétről hajón menjünk Balatonfüredre, vagy hogy követ fogunk hozni Tokajból Kecskemétre, vagy, hogy a tiszántúli áru tiszai hajóba berakva a Dunántúlra ér a dunai kikötőn keresztül.

Érdekes megemlíteni azt a gondolatot, amelyet 1932. augusztus 26.-án Kecskemét thj. város közgyűléséhez intézett beadványomban ezzel kapcsolatban előtártam.

„Nem szorul bővebb indokolásra, hogy a reánk következő tél és tavasz ismét próbára teszi a munkanélküliség elleni küzdelem terén úgy a kormányzatot, mint a társadalmat. Míg Budapesten meglehetősen nagyarányú munka folyik a munkanélküliség leküzdésére (lágymányosi Dunahíd építése, 5 millió pengő a város külső részének csatornázására, stb.), addig egy-két gátjavítási, töltésmagasítási munkától eltekintve a nagytömegű mezőgazdasági munkanélküliek foglalkoztatására tervszerű, céltudatos program alapján megindítandó munkát nem látunk.

Az elmúlt 3 esztendőben évenként 8—15 millió pengőt adott a Kormány a munkanélküliség elleni küzdelemre, amely 30—40 milliónyi összesség olyan célokra fordított, amelyekből a közgazdasági élet alig tud felmutatni 1 millió pengő értékű munkát is.

Eppen azért arra kell törekednünk, hogy a legközelebb reánk következő időben ilyen célokra fordítandó összegek csakis előre eltervezett program alapján legyenek megindíthatók és pedig olyan célokra fordíttassanak ezek az összegek, amelyeknek a közgazdasági élet hasznát látja.

Miután Kecskemét törvényhatósága az Alföld egyik legtekintélyesebb testülete, innen kell kiindulni az egész Alföldet érdeklő ezirányú elgondolásnak, éppen azért tisztelettel javasolom, hogy mondja ki határozatilag a Törvényhatósági Közgyűlés, hogy felír a Miniszterelnökhöz és átír az összes társtörvényhatóságokhoz és kéri:

Foglalkozni kell Kecskemét városának a Duna—Tiszaszállás kérdéssel és ezt állandóan felszinen kell tartani. Ha az inségmunkákra kiadott hatalmas évenkénti összegek ennek a nagy nemzeti célnak az érdekében csoportosíttatnának, úgy a munkanélküliségnek is nagy eszköze volna ez és századokra kiható alkotást hoznánk létre. Nagyobb fontosságú ez az ország szempontjából, mint a pesti Dunahíd, de ezenkívül a vidéki munkanélküliségre is kell gondolni, nemcsak mindig a budapesti ipari munkásokra.

Felmerül itt az a kérdés, hogy miből építjük fel a csatornát, hogyan fog ennek a jövedelmezősége biztosíttatni és mi a célja ennek a csatornának?

Ez a csatorna hitből, magyar akarásból és jövőndőféltésből, nemzetépítési szándékból fog felépülni. Ha nem volna hitünk a jövőben, nem terveznénk ilyen századokra szóló létesítményt.

És hogy miként fog a jövedelmezősége biztosíttatni, azt kérdezni sem szabad, mint ahogyan nem kérdezzük a vasútaktól, amit építettünk és építünk. A magyar vasútban több, mint 2.000 millió aranykorona fekszik és nehéz gazdasági időkben a vasút ráfizetéssel is, de folytatja munkáját, végzi kötelességét. Mint ahogy nem kérdezzük a sok milliárdot felemésztő utak és iskolák jövedelmezőségét. Mindezeknek közvetett haszna és jövedelme oly nagy, hogy nem érdekel, még csak számokban sem. Annyira bizonyos, hogy az más úton megtérül.

A célja ennek a csatornának útmegrövidítés, hajózás és

szállítás, de célja az öntözés is. Azok, akik ezzel foglalkoznak, tudják, hogy soha nem a múlt, hanem a jövőt kell nézniünk ilyen nagy létesítmény megalkotásánál. És tudnunk kell azt is, hogy a magyar faj szaporodik, a föld nem lesz több ebben az országban. De növelhetjük a föld eltartóképességét, egyrészt azáltal, hogy a kevesebbet termő földeket jobb termésű, nagyobb terméstadó földekké változtatjuk át; másrészt pedig az, hogy kerti műveléssel olyan jövedelmezőséget biztosítunk az eddig művelt földeknek, hogy ugyanazon a darabon több ember tudjon megélni, vagy kevesebb területen éljen meg ugyanaz a család.

S mindezt most kell nekünk megcsinálnunk, amikor csónkák vagyunk. Mindazt, amit az első világháború előtti, boldognak mondott Magyarország elmulasztott, most kell pótolnunk. De pótoljuk is. Hiszen olyan lázas építő munka folyik ebben az országban, ami 1832—1844-ig terjedő reformkorszakra emlékeztet. Most épül a tiszántúli hatalmas öntözőmű, a Körös szabályozása, a Sió—Balaton-csatorna, a Sajó hajózhatóvá tétele Miskolcig, amelyen szén fog lejönni az Alföldre. A visó-völgyi víztároló medence, rengeteg út, híd, ipartelep, a bukovinai magyarok hazatelepítése, az ONCSA-házak ezrei, amelyek azt mutatják, hogy van ebben a nemzetben „élni hit, jog és erő.”

1933.-ban kezdeményezésemre a Tiszát végighajóztuk a Kormányzó Úr és a kormány részvételével. A külföldi hajók egész tömegét találtuk a tiszai rakodókban, búzával rakodtak, mert még a nagy kerülőúton is, a Dunán és a tengeren keresztül, Hollandiába, Belgiumba és Franciaországba szállítva, olcsóbb a víziszállítás, mint a sokkal rövidebb vasúton.

És mindezt most kell megcsinálni, mert a liberális világ építette a fővárost, a világvárost, de az ország, a nép megerősödésével, itthontartásával nem foglalkozott.

De azért is meg kell ezt nekünk építeni, mert az Odera—Majna—Rajna, Duna—Elba, Duna—Odera csatorna, e nagy nemzetközi vízhálózat összekötő ere rövidesen kész lesz és nekünk ebből nem szabad kimaradni. Mikor Széchenyi a Tiszavölgy rendezéséről beszélt, akkor a magyar fajtáról beszélt, annak a boldogulásáról. Ezt szolgálja nekünk a csatorna, azért van erre szükség.

Felmerül itt egy kérdés, hogy vajjon a csatorna nem fog-e versenyt támasztani a vasútnak? Erről a kérdésről ezelőtt 10—15 évvel nagy vita folyt. Erre ma csak egy kérdéssel felelek. Néhány évvel ezelőtt végigutaztam a Rajnát, Európa legfontosabb víziútját, amiért 2.000 év óta folyik a küzdelem. Gyönyörű volt látni azt a rengeteg hajót, amely le és fel szinte egymást érte a Rajnán. Azt hihette volna az utas, hogy mindent elszállít itt a hajó, a vonatnak nem akad munkája. Ezzel szem-

ben a Rajna két partján 2—2 sínpáron futottak a szállító vonatok szinte egymást érve, ami azt mutatja, hogy ennek is volt munkája. Ezt azért állapítom itt meg, mert 15 évvel ezelőtt a vasútpártiak voltak a legnagyobb ellenzői a Duna—Tisza-csatornának.

Az öntözésre azért is szükség van, mert Magyarország lakossága km²-enként annyira szaporodik, hogy a föld a mai külterjes mezőgazdasági kultúra mellett nem tudja ellátni a lakosságot.

Szinte második honfoglalásnak lehetne nevezni ezt a munkát, amelyet a nagy vízi-hálózat kiépítése jelent ebben az országban. Az Alföldet mezőgazdasági vonalon csak akkor fogjuk valóban magunkénak mondhatni, ha öntözéssel meghódítjuk és minden talpalattnyi földet tudatos művelés alá vesszünk.

A csatorna építésének az is eldöntött kérdése már, hogy felső vezetésű, vagyis zsiliprendszerű lesz. Láttam Finnországban a Szajma csatornát, amely ilyen zsilipes rendszerű csatorna és milyen szépen meg tudja oldani e nehéz terepen a közlekedést.

Magyarország e csatornán keresztül a világforgalomba tud bekapcsolódni, mint hogy a Duna-tengerjáró hajókon keresztül már is bekapcsolódik abba. De fontos az öntözés kérdése is a fentebb mondottak alapján és fontos a munkáskérdés szempontjából is, mert mintegy 64 millió pengő jut földmunkára. Ezt a munkásréteget, amely az Alföldön összesűrűsödött, foglalkoztatni kell. Erre mondta annakidején Vadnay Andor, a kiváló munkásbarát főispán: „akadjon meg minden egyéb fejlődés, bomoljék meg a pénzügyi egyensúly, itt a magyarság megmentéséről van szó”

Nem szabad itt megfeledkeznünk azonban a honvédelmi szempontokról és érdekekről sem. Ez a csatorna ugyanis a Dunántúlt a Tiszántúllal kötné össze, de ezenkívül lehetővé tenné a hadi járművek, a hadianyag, élelmiszer és lőszer utánpótlás forgalmát belföldi víziúton nagy útrövidítéssel.

II.

Kecskemét küzdelme a Duna-Tiszacsatornáért.

Kecskemét városa mindenkor készen állott ott, ahol a jövőjét érintő kérdésekről volt szó. Egy évszázaddal ezelőtt megérezte, hogy a Duna—Tiszacsatorna megépítése, ha az Kecskemétet közelebb érinteni fogja, a város jövő fejlődésére elhatározó, döntő fontosságú lesz. Nagyon érdekes, hogy Kecskemét városa az akkor elhatározott Pest—csongrádi torkolat megváltoztatására nem törekedett, belenyugodott a Budapest—

csongrádi vonalvezetésbe és csak azt kívánta, hogy Kecskeméttől 22 km-re mellékág vezetessék, amely kb. Bugacmonostoron érintette volna Kecskemét határát.

Egy valóságos hősköltemény az, amit Kecskemét város bölcs vezetősége ebben az irányban tett. Minden alkalmat megragadott arra, hogy kifejezze azirányú kérését, hogy Kecskemétet is érintse a csatorna.

Az első ilyen emlékirat 1867.-ben készült, amikor a 67.-i kiegyezés után 1867. július 2.-án a miniszterium egy határozati javaslatot terjesztett elő, később október 8.-án törvényjavaslatot, a vasútak és a csatornák építése végett létesítendő kölcsön iránt.

„A miniszterium nézete szerint egyelőre csak legföllebb két csatornavonal van, melyek építése mindenkifelett szükségesnek mutatkozik: ezen vonalak egyike és legfontosabbika a Tiszát a Dunával Pestnél összekötendő csatorna, mely összekötve egy egész raktár- és dockrendszerrel Pesten olykép, hogy azzal mind a három fővárosi vaspálya kapcsolatban lenne, fővárosunk és hazánk kereskedési fölvirágzásának előmozdítására nevezetes tényezőül szolgálna; — a másik csatorna, melynek építése igen ajánlható, az alföldi, mely Tokaj körül kiszakadva, a Körösbe vezetnének s amiután a Tiszát a Dunával összekötő csatorna Csongrádnál venné kezdetét és szoros kapcsolatban lenne a két csatorna egymással. Ez a csatorna nemcsak termények szállítására lenne alkalmas, de ellátná olcsó kövel és épülettával az Alföldet s a kőutak építését itt is lehetővé tenné; de végre több százezer hold öntözésére is szolgálhatna.“

Nemcsak a kiskunsági községek ajánlották föl a pest—szegedi csatornához ingyen osztatlan szabad földjeiket; hanem Kecskemét is fölajánlotta azt a pest—csongrádihoz és még e mellett százezer napszámot; sőt, ha csak ezen fordulna meg a dolog, mi is hisszük, hogy a pest—csongrádi csatorna vonalának birtokos községei és földesurai sem fognák megengedni, hogy az áldozathozatalban őket bárki meghaladjá.

Szívünkben óhajtjuk, hogy magyar királyságunk is küzdje föl magát azon európai művelt és hatalmas államok sorába, melyek ily két királyi folyamnak, mint a Duna és Tisza, egymás mellett futó, úgyszólva egyenközü medreit többszörös csatornavonallal egybekötni sietnének s ez által a Duna—Tizsaközének sivatag homokjait dús termésre, községeit, népes városait gyümölcsöző termelésre, iparfejlesztésre, kereskedési forgalom előidézésére, szóval a nemzeti vagyon gyarapítására képesítenék, mert akkor a pest—szegedi tervezet óhajtóinak is méltó vágyai legott teljesülnének. Azonban adott viszonyaink parancsoló súlya alatt ezúttal Duna—Tizsaközének csak ez egyetlen csatornavonal, a pest—csongrádi vonal létesíthetvén, a már meglevő Ferenc-csatorna után a második nem lehet más, mint a Kecskemétet is érintendő pest—csongrádi vonal. A főlebb előszámlált magasabb érdekeken, parancsoló szempontokon kívül még az 50.000 lélekszámnyi népességű tősgyökeres magyar város Kecskemét is

visszaautasíthatatlanul követeli ezt a magyar államtól. Igen! Kecskemét szerencséjére, Kecskemét magán helyi érdeke egyszersmind országos közérdek: mert a Duna és Tisza Pest és Szeged közt egyedül a nagy népeségű, kiterjedt határú, jelentékeny mezei és kézműiparral, jövőt ígérő kereskedelmi forgalommal s nagy számú értelmiséggel bíró Kecskemét van hivatva, hogy központi vidéki város, ipartanya és bizonyos mértékig gyártelep, szóval: anyagi és szellemi műveltséget fejlesztő és árasztó pont legyen. Ilyen jövő vár a csatorna vize által e nagy magyar város páratlan szorgalmú népére; míg a csatorna áldásai nélkül, jövőnk sötét, inséges és átkos leend. Maradhatunk-e hideg, közönyös szemlélői a különben is vízdús, boldog Szeged kárunkra törő, ellenes erőfeszítéseivel szemben, az oly fontos csatorna-ügynek? Maradhat-e közönyös a magyar állam Kecskemét jövője iránt? Mondjuk-e, hogy ügyünk szerencsés kimenetele Kecskemét magyar népességét, a jólét emelkedésével, fokozatosan emelné, szaporítaná, iparát, kereskedelmét, anyagi és szellemi műveltségét, tisztán magyar törül sarjasztaná, fejlesztené, idővel egy új Debrecenné, Szegeddé varázsolná, a magyar állam függetlenségének erősebb karú védőjévé, a magyar gyarmatosítás, telepítés kimeríthetetlen forrásává, termékeny anyafészkévé változtatná?

Ezek telepítésére kívánjuk mi a gyarmatosítást értelmezni, ezeknek óhajtanánk mi a szorgalmas népet és munkás polgárokat dédunokáikban visszaadni, mire szorgalom tekintetéből épen úgy, mint nemzetiségi szempontból e vidéken egymaga Kecskemét alkalmas, ilyenül egymaga kívánatos. Ez ősmagyar város páratlan szorgalmú népe ide dobva saját 16 négyszögöl mértföldnyi határterületének tikkasztó sivár homoktengerébe, való igaz, hogy az igen gyakran éveken át dúló elemi rombolás miatt, pusztáinak szélesen terjedő rónáin, a sivó homokot teljesen leküzdeni még eddig nem bírta; de saját határában, a csinos épületekkel és kertekkel behintett tanyákon kívül már eddig 6000 hold szőlőt és gyümölcsöst s 10.000 hold erdőültetvényt állított elő: ezzel már ma is egész házi szükségletét fedezni képes, amabban finom bort és európai hírű gyümölcsöt természet s az egész vidéknek követésre méltó példát szolgáltat. Minden talpalatnyi termőföldet verítékkal áztatva termékenyített e város népe a homoksivatagon; Tiszától 4, Dunától 8 mérföldnyi távolban, eleddig még jólétben és népesedésben saját szorgalma s életrevalósága által mindig előhaladva, — hova jutott volna e város Szeged szerencsés helyzetében? s mit remélhet még a magyar állam ez életrevaló nép szerencsés jövőjétől?

Megtörhetetlen a mi hitünk, hogy nem eshetik el azon csatorna ügye, mely egy félországot hoz az ország szívével Budapesttel s ez által a nagy világgal olcsó és lehető legrövidebb összeköttetésbe, — hogy országos óhajtással, országos pártfogással találkozik ezen eszme, melynek megvalósulása észak-keleti Magyarország fa-, kö-, só-, és bányakincseit, a nagy és dús magyar Alföld gabonáját, borát és gyümölcsét Budapestre önti, az alföldi nagy magyar városoknak olcsó követ és épületfát adván, azok épülését és szépülését is lehetővé teszi és különösen a nagy Kecskemétben, a hazának egy dús, mívelt, virágzó népes várost ajándékozand.“

Kecskemét város közönsége később is állandóan figyelemmel kísérte a Duna—Tiszacsatorna ügyét. 1906-ban a város közönsége nagyarányú előterjesztést tett a kormányhoz ebben az irányban, amikor nagyon komolyan foglalkoztatta a kormányköröket és a közvéleményt a csatorna építése. Ekkor két terv forgott közkézen, az úgynevezett I., az úgynevezett II. és a város az első mellett foglalt állást, amely lakott részen jönne keresztül és Kecskemétet és Kiskunfélegyházát is érintené. A II. a nagy duna—tiszaközi pusztákon jönne keresztül és csupán Kiskunfélegyházát érintené. Ezt a szempontot igen ügyesen fejti ki ez a nagyszerű memorandum, amelyekből idézzük az alábbiakat:

„A csatorna egész vonalán három olyan gócpont van, mely a budapesti—csongrádi csatornával érinthető, illetőleg megközelíthető, t. i. Nagykörös 26.000 lakossal, Kecskemét 58.000 lakossal és Kiskunfélegyháza 33.000 lakossal. Egy olyan csatorna irány tehát, amely Kecskemétet érinti, mely városnak magának annyi lakosa van, mint az említett másik kettőnek együttvéve, tekintve, hogy Nagykörös Kecskeméttől csak 16 km., Kiskunfélegyháza pedig 24.5 km. távolságra esik. Mindhárom várost, melyek jelenleg is különböző cikkekben jelentékeny kereskedelmi, sőt kiviteli gócpontok, — bevonná a csatorna közvetlen forgalmi körébe, míg a tényleg létesített tervek, különösen a kivitelre leginkább ajánlott II. számú terv, a három város közül csak Kiskunfélegyházát érintené, tehát az egy vonalban és egymás közelében fekvő három város közül a legszélsőt és azt, amely a természetes víziúttól, a Tiszától és a csatorna tiszai torkolatától csak 17 km. távolságra fekszik.

Másfelől bár az említett munka közgazdasági indokolásában föl van hozva a hegyvidék terményeinek könnyebb és olcsóbb tovaszállításából származó előny, az abból előálló belforgalom a csatornamenti területek javára az egyes pontokra vonatkozó adatok között felszámítva nincs. Így pl. csupán Kecskemét város nagymennyiségű kő- és kavicsanyagot szállítana akár a dunamenti, akár a Felső-Tisza vagy mellékfolyói mentén lévő bányákból utcáinak folyamatban lévő és közútainak megkezdendő burkolásához. Hasonlóképen nagy mennyiséget tenne ki az az épületfa és tűzifa, melyet maga Kecskemét város lakossága évenként elfogyaszt és amely szükséglet akkor, ha a csatorna a várost érintené és ennek következtében a város gazdasági fejlődése nagyobb arányokat ölthetne, évről-évre rohamosan fokozódnék. Szintén nagymennyiségű a behozatal szénben és pirszenben is, melyek részben mezőgazdasági, részben ipari célokra, részben pedig tüzelő anyagul használatnak fel, s ha a szén olcsóbban lenne beszerezhető, a város ipara is bizonyára nagyobb arányú fejlődést mutatna, amely egyfelől a szén-szükségletet újból emelné, másfelől az iparvállalatok részére szállítandó nyers-anyagokban, valamint részben kész iparcikkekben is ismét érezhető mértékben hatna közre a csatorna forgalmának emelkedése érdekében, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy városunkban ezideig is különösen a fa- és vasipar mutat nagyobb

mérvű fejlettséget, tehát éppen azon iparágak, melyek a csatorna forgalmára leginkább befolyással lennének. Hogy tehát e tekintetben is a csatornán minél nagyobb forgalom fejlődhessék, annak olyan gócpontot kell érintenie, mely e termékeknek minél sűrűbb népességű környéken szétosztására egyrészt gazdasági fejlettségénél és pénzügyi erejénél, másrészt pedig közúti és vasúti hálózatánál fogva elsősorban alkalmas. Ilyenül célszerűen ismét csak Kecskemétet lehet kijelölni, ahonnan a szállítás a városból sugár alakban szertefutó közutaink és máris meglehetősen fejlettségű vasúti hálózatunknál fogva legcélszerűbben és legkönnyebben történhetik és ahol az e célra alkalmas nagyobb iparvállalatok, kereskedők, pénzerő és főképen kereskedői szellem már most is legnagyobb mértékben található fel.

Ezekben is igyekeztünk kimutatni, hogy úgy azon célból, mely szerint a létesítendő Duna—Tisza közti csatorna gazdasági életünkre fejlesztő hatását minél kiterjedtebb és fokozottabb mértékben érvényesítse, mind azon célból, hogy a csatorna forgalma és így jövedelmezősége minél inkább biztosíttassék, az általános gazdasági érdek megegyezik a mi helyi érdekeinkkel a tekintetben, hogy a csatorna iránya Kecskemét város belterületének érintésével állapíttassék meg.

A csatornát igénybevevő szállítmányok közül nem csupán a továbbítandó mezőgazdasági termények és a csatornán átmenő erdőgazdasági és bányatermékek, hanem azok az erdőgazdasági és bányatermékek is figyelembe veendők, amelyek a létesítendő csatorna mentén lakók személyes, gazdasági és ipari szükségleteinek ellátására szolgálnak. E tekintetben az egész csatorna mentén, mint az egész Duna—Tisza közén is, Budapest és Szeged közt városunk jöhet elsősorban szóba, mely úgy művelődési, mint gazdasági szempontból nagy környéknek középpontja s a lakosság szorgalmánál és kereskedői szelleménél fogva ezen környék termelvényeinek gyűjtő és tovaszállító központja, egyszersmind a más vidékekről érkező szállítmányoknak lerakodó és szétosztó helye.

Ily helyzet mellett városunk leginkább hivatott arra, hogy a csatorna segélyével a környéknek még nagyobb mértékben kereskedelmi központjává legyen s ipari termelés tekintetében is fejlődik, annál inkább, mert meglevő és tervezés alatt álló közúti és vasúti közlekedési vonalai is egyaránt alkalmassá teszik úgy az elszállítandó áruk összegyűjtésére, mint az érkezők szétosztására.

Bizton állíthatjuk, hogy a befektetendő tőkében olyan csekély különbség marad, amely semmiesetre sem indokolná, hogy egy most már 60.000 lelket meghaladó lakossággal bíró tiszta magyar város, mely eddig teljesen a maga erejére hagyatva gazdaságilag és szellemileg ily szép fejlődést mutathat fel, a mesterséges vízi-útnak tőle távol leendő elhelyezésével fejlődésben megakasztassék, illetőleg a fokozott fejlődésből kizárassék s ezzel a benne felhalmozott szellemi és anyagi tőke a környékre nézve hatástalanná tétessék.

A csatorna Kecskemétől egyenesen vezetnének Csongrádra s a 22,6 km. hosszú monostor—kecskeméti mellékág helyett egy 10—11 km. hosszú újfalui—kiskunfélegyházi mellékág tervezetnének.

1911.-ben, amikor „Adalékok” címmel megjelent az a hatalmas anyag, amely a kereskedelemügyi miniszteriumban lefolyt nagyszabású ankét felszólalásait, előadásait, terveit foglalja magában, ismét jelentkezik Kecskemét városa a maga igényével és terveivel. Ekkor ismét memorandummal fordult a kereskedelemügyi miniszterhez és kidolgozza álláspontját és igényeit fenntartja olyan mellékág építésére, amely Kecskemét érdekeinek megfelelné. Ebből a memorandumból idézzük az alábbiakat:

„A tárgyalások anyaga azt a reménységet keltette fel bennünk, hogy az országos érdek ez irány érvényesítését kívánván, városunk is hozzájuthat a városfejlesztő hatásában semmiféle közlekedési eszközökkel nem pótolható vízi-úthoz és ezzel városunk egészséges fejlődése, — melynek érdekében 2—3 évtized óta általános elismert eredménnyel annyit küzdöttünk és annyit áldoztunk, — további fejlődésére nézve olyan hatalmas új eszközzel fog rendelkezni, mely a Budapest és Szeged között lévő területnek többé el nem vitathatólag központjává teszi; mert Kecskemét népének közismert szorgalma, takarékosága és üzleti szelleme a fejlődésnek eme hatalmas tényezőjét gyorsan és oly mértékben fogja felhasználni, hogy a városban már eddig is tekintélyes mennyiségben összegyűjtött kulturális és gazdasági intézmények és erők hamarosan megtöbbszöröződnek s jótékony hatásukat meglévő és tovább fejlesztendő közlekedési hálózatunk közvetítésével messze vidékeken is jótékonyan fogják éreztetni.

Az „Adalékok a Duna—Tiszacsatorna kérdéséhez” című kiadványban ismertetett tervek és irányelvek e reménységünket fokozni nem voltak alkalmasak, mert e kiadvány a budapest—csongrádi irányt ugyan, de a II. számú csatorna-tervet tünteti föl legkedvezőbbnek, mely városunk belterületét elkerüli s a Kecskemét érdekeit szolgálni hivatott monostor—kecskeméti 22.6 km. hosszú mellékág egyidejű kiépítését sem tünteti föl elkerülhetetlenül szükségesnek. Az említett kiadványban közrebocsátott adatok beható tanulmányozása és a helyi viszonyok ismerete azonban azon meggyőződést érlelte meg bennünk, hogy Kecskemét város érdekei a csatorna létesítéséhez fűződő országos érdekek minden sérelme nélkül ki-elégíthetők, vagy a legkedvezőtlenebb esetben is oly csekély kiadási többlettel, a hajóút hosszának olyan csekély növekedésével szolgálhatók ki, hogy ez a jelentéktelen különbözet semmi esetre sem lehet akadálya annak, hogy egy közel 70.000 lakosú, törekvő magyar város életbevágó érdekei figyelmen kívül hagyassanak s a benne rejlő nemzeti erő továbbfejlesztésére, annak a környező gyér lakosságú, külterjesen mívelt, de nagyarányú fejlődésre képes vidék benépesülésének, magasabb kultúra alá vételének előmozdítására való felhasználására alkalm ne nyújtassék, sőt annak lehetőségétől elzárassék. Mert ennek az eredménynek kell szükségkép bekövetkeznie, ha a Duna—Tiszacsatorna budapest—csongrádi irányban ugyan, — de a II. számú terv szerint, sőt a monostor—kecskeméti mellékág nélkül, kiépül, mert ez a csatorna ép úgy el fog bennünket zárni a Halas és Kiskőrös felé terjedő nagy vidékektől, melyek ma

Kecskemét, mint központ felé törekednek, mint ahogy a híd nélküli Tisza¹ elzár J. N. Kun-Szolnok vármegye hozzánk is igyekvő alsó részétől. És azok a kulturális és közgazdasági intézmények, melyeket magunkra utalva, majdnem kizárólag a magunk erejéből évtizedek során létesítettünk, termékenyítő, fejlesztő hatásuk erre a vidékre nem gyakorolhatják, elsorvadnak és helyettük vagy legalább nagy részük helyett másutt kell hosszú idő alatt, újabb nagy költséggel hasonló természetű és értékű intézményeket teremteni, melyek azonban újabb nagy áldozatokat kívánnak és hatásukat csak hosszú idő múlva tudják kifejteni, a városunkban már meglévő intézményeket helyettesíteni, azok hatását pótolni.

Az említett kiadványban ugyanis Kecskemét évi vízi forgalma 30 ezer tonnában van előirányozva. Ez a forgalmi adat Kecskemét város régebbi, valószínűleg a 90-es évek végéről eredő, vasúti feladási forgalomból kiindulva állapítottatott meg, mert Kecskemét állomáson 1899-ben tényleg 27 ezer tonna áru adatott fel, bár már akkor is nagyobb mennyiséget tett ki a leadás, amelyben pedig a vízi szállításra alkalmas áruk még nagyobb mennyiségben szerepeltek, mint a feladott áruk között. Az 1908-ik évből származó s a m. kir. államvasútak helybeli állomásán beszerzett forgalmi adataink szerint azonban már a Kecskemét város belterületén lévő három állomáson feladatott 51.962 tonna áru s ugyanezen három állomásra érkezett 57.009 tonna áru. Ezen, közel 110 ezer tonna áruból, tekintve, hogy Kecskemét kivitele általában mezőgazdasági terményekből áll, behozatala pedig főképp épület és tüzfára, kavicsra s más építőanyagokra, burkoló kövekre és szénre esik, minden esetre jóval több, mint az „Adalékok”-ban kitüntetett 30 ezer tonna, tekinthető oly árunak, mely vízi szállításra alkalmas és azt igénybe vette volna. Ha már most figyelembe vesszük Kecskemét forgalmának a jelzett 9 év alatt történt megkétszereződését és tekintetbe vesszük, hogy Nagykovács kiviteli forgalma ugyanezen idő alatt hasonló arányokban fejlődött, teljes meggyőződéssel és megnyugvással állíthatjuk, hogy az a forgalom, mely a Duna—Tiszacsatornának oly módon való kiépítése esetén, mely mellett az Kecskemét város belterületét érintené, a csatorna számára jutna, legalább kétszerese lenne az első időkben is annak a forgalomnak, melyet az „Adalékok” e címen előirányoz.

Lehetetlennek tartjuk, hogy az általunk előadottak az elhanyagolt Duna—Tisza köz s az azon levő, a maguk erejére hagyatva is elég szép fejlődést felmutató nagy magyar városok érdekei kellő figyelemre ne méltattassanak, — különösen, ha ez érdekek a csatorna forgalmához és jövővelmezőségéhez fűződő érdekekkel is teljesen megegyeznek, sőt a csatorna kifizetőségét a kezdet nehézségein átsegíteni alkalmasak, — másodszorban pedig az itt letelepedve levő, ez országhoz hűen ragaszkodó, kivándorlásra nem is gondoló magyar nép anyagi boldogulását mozdíthatják elő.

Hátránya a II. számú csatornatervnek az is, hogy Bugyi és Sári községeket elhagyva, folyton olyan területeken halad, melyek nagyobb-

¹ Ma már megvan a híd a Tiszán Tiszaugnál.

részt csak nagyon gyenge legelők, vagy erdők és népességük alig van; ilyen Peszéradacs, a Fülöpszálláshoz tartozó Kerekegyháza pusztája, a Kecskeméthez tartozó Agasegyháza, Köncsög és Bugac-Monostor puszták, a szabadjakabszállási puszták s közben Bugyitól Kiskunfélegyházáig egyetlen község esnek a csatorna közelébe: Kerekegyháza. Ezzel szemben a II. b. számú vonal érintené, vagy egészen megközelítené az említett ponttól Kiskunfélegyházáig Felső- és Alsódabas, Gyón, Örkény, Tatárszentgyörgy, Ladánybene, Lajosmizse, Kerekegyháza községeket és Kecskemét várost, tehát olyan helyeket, melyek népessége Kecskemét nélkül legalább 35—40 ezerre tehető (míg a fent megjelölt vonal mellett e szakaszon aligha lakik több 4—5 ezer léleknél) és amelyek környékén az előbb jelzett területhez képest legalább tízszerre intenzívebb a gazdasági termelés, ahonnan tehát a csatorna már a kezdő időpontban aránytalanul nagyobb forgalmat várhat és ahol e forgalom fejlődésének sokkal erősebb és biztosabb föltételei találhatók föl.

Bár tudatában vagyunk annak, hogy a csatorna építési és fenntartási költségeinek magas összege mellett az a hozzájárulás, melyre adóságokkal már is erősen megterhelt s a fejlődés érdekében most is nagy áldozatok hozatala előtt álló városunk a vízi-út megnyerése érdekében ryujthat, a csatornairány megállapítására döntő befolyással nem bírhat, — mégis bizonyítani kívánván, hogy e korszakalkotó jelentőségű tervnek az ország és az érdekelt vidék szempontjából mutatkozó mérhetetlen előnyeit átértjük s azokat városunk részére áldozat árán is megszerezni óhajtjuk: mély tisztelettel bejelentjük, hogy az esetre, ha fenti kérelmünket a csatornaépítésnél, illetőleg irányának megállapításánál oly módon figyelembe méltóztatik venni, hogy a kiépítendő főcsatorna városunk belterületét közvetlenül érintse, készek vagyunk a csatorna létesítéséhez szükséges városi tulajdont képező területeket ingyen átengedni és az építési költségekhez azonfelül erőnkhez mérten egyébként is hozzájárulni.“

Hogy milyen fanatizmus és hit vezette azokat a kecskeméti vezetőket, akik ebben a kérdésben Kecskemét álláspontját állandóan képviselték, Kada Eleknek, Kecskemét híres polgármesterének egy-pár sorát idézzük itten, aki 1906-ban a kormányhoz intézett felterjesztésében ezeket a sorokat írja:

„Méltóztassék bízni a Duna—Tisza közén lakó tiszta magyar faj életrevalóságában, melyet évszázados pusztulás is kitartóvá, leleményessé tett, folytonos és erős munkára, az új helyzethez való hozzásimulásra szoktatott s ebben Nagyméltóságod megcsalódni nem fog. Ilyen nép fel fogja tudni használni a csatorna nyújtotta előnyöket és ezzel, az átszelt vidék gazdasági fellendülésével a csatorna forgalmát is biztosítani tudja. Ismételten kérjük tehát Nagyméltóságodat, hogy kérelmünket megfontolni s a Duna—Tisza-csatorna oly irányban létesítését biztosítani méltóztassék, hogy azt ez a nép jól felhasználhassa s a kifejlendő forgalommal a csatorna létesítésének szükségességét utólag mindenki előtt kétségtelenné tehesse.“

Örökké emlékezetes szavak ezek, amikhez ma nemcsak Kecskemét, hanem az egész Duna—Tisza köze és az egész Tiszántúl népe csatlakozik és e nagy gondolat megvalósítását különösen várja és szorgalmazza most, amidőn szenved és keresi, kutatja jobb sorsának és jövőjének lehetőségét és eszközeit.

1896.-ban jelent meg Bagi László tollából „Kecskemét multja és jelene” című könyv, amely a legkiválóbb természet-tudósok írásait foglalja magában Kecskemét gazdasági életének egyes részleteiről. Hajagos Imre írta a „Vízrajzról, a belvizekről” című közleményt, amelyben a Duna—Tiszaesatornáról is megemlékezik. Ez a mű technikai részekkel foglalkozik és a csatorna jelentőségét ismerteti és érdekes, hogy e dolgozatban sincsen semmiféle gondolat arra vonatkozóan, hogy a csatorna irányát Kecskemét felé vegye, mert úgy látszik, hogy ebben az időben már eldöntött kérdés volt, hogy a csatorna nyomvonala Budapest—Csongrád lesz.

Ez a cikk még azt is megemlíti, hogy Kecskemét 1825.-ben a csatorna céljaira évente 25 ezer napi munkát ajánlott fel. A város tehát minden lehetőséget felhasznált arra, hogy megtegye azokat a lépéseket, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a csatorna Kecskemét gazdasági életébe is belekapcsolódjék, hogy így a város fejlődésének, szorgalmas népe boldogulásának jelentős tényezője lehessen. A mai kor tájékozódására is érdekes ebből a tanulmányból az alábbiakat idéznünk:

„A legnagyobb technikai nehézséget mindenkoron az a körülmény okozta, hogy a jóformán lejtés nélküli csatornának szelnie kell még a Duna vízszínénél is jelentékenyen magasabb és túlszéles Duna—Tisza közti vízválasztót. E feladatot, valamint a kapcsolatos sok más nehéz műszaki kérdést is, melyeknek ismertetése messze vezetne, szerencsésen oldja meg Koltor László mérnök terve.

Legeredetibb és leggeniálisabb a tervezőnek azon gondolata, hogy a csatorna első szakaszául a megfelelő munkálatokkal alkalmassá tett, jelenleg elzárt soroksári Duna-ágat használja fel, melyből a csatorna Dömsödnél kilépve Kun-Szent-Miklós és Kerekegyházának vonul és ott délre fordulva a kecskeméti puszták déli határán Félegyháza felé megy és Csongrád felső részén a Tiszába torkollik. E főcsatorna tehát elkerüli Kecskemétet, melyet avval az izsáki-ut mellett tracirozott 14 kilométer hosszú mellékág kötne össze.

Kecskemét részére azért kellett külön ágot tervezni, mert ez ágba a terepviszonyok folytán a csatornavízszínnek 12 méterrel magasabbnak kell lennie, mint aminő a főcsatorna legmagasabb tartályának vízszíne. Másrészt azonban a kecskeméti mellékág is ezer tonnás, tehát a legnagyobb hajók befogadására is alkalmas és a főcsatornáéval megegyező méretekkkel van tervezve és pedig 18 m. fenékszélesség és 45 fok alatt hajló oldallejtőkkel.

A terep magassági különbségei azáltal győzetnek le, hogy a csatorna öt különböző magasságban lévő tartályra van osztva, mi által négy, átlag 10 méter magas lépcső támad. E lépcsőknél a hajókat mesterségesen kell majd az alsó csatorna vízszínből a felsőbe emelni, vagy ellenkező ménetirányban az alsóba leereszteni, műnyelven szólva: átzsilipelni. E célból a csatorna e pontjainál Krupp-féle hajóemelő szerkezetek rendeztetnek be, még pedig oly méretekben, mint aminő hatalmas hajóemelőgépek a világon még sehol sem épültek.

A megvalósulása esetén világraszóló mű technikai részéről még csak annyit, hogy a csatorna táplálására szükséges és a Duna vizéből elvonandó másodpercenkénti 200 köbméternyi víztömegben rejlő energiának célszerű és takarékos felhasználásával nemcsak az összes emelőgépek lesznek ellátva, hanem az egész csatornamentén berendezendő villamos világításon kívül a víz ereje még a hajók mesterséges vontatására is felhasználható, mely körülmény azért kiválóan fontos, mert ezáltal a csatorna üzemköltségei a minimumra redukálódnak.

A csatorna nemzetgazdasági fontossága abból ítélhető meg leginkább, hogy maximális teherforgalma 80 millió métermázsára tehető, ezenkívül vizének egyrésze öntözésre is felhasználható lévén a vidék mezőgazdasági fellendülésére is előre nem látható mérvű befolyást gyakorolhat.

III.

Mit jelent Kecskemétnek a Duna-Tiszacsatorna ?

A Duna—Tiszacsatornának a jelentőségét tulajdonképen elméletben senki sem tudja felértékelni. Ezt csak akkor látjuk igazán, ha annak a működése megindul. Ahhoz, hogy a hivatását teljes mértékben be tudja tölteni, szükséges először és különösen az, hogy a Tisza hozzáférhetővé legyen azoknak az áruknak a berakására, szállítására, amelyek a Tiszántúlról a Tiszán, a Duna—Tiszacsatornán s a Dunán, vagy a Dunántúlra, vagy tovább nyugat felé irányulnak.² Szükséges tehát először megfelelő kikötők építése, a hozzá vezető utak kiépítése, partok biztosítása, beomlások megelőzése és partmedrek olyan szabályozása, akár kotrással, akár sarkantyúzással, akár átvágásokkal, hogy a Tisza az évnek minden szakában alkalmas legyen a hajózásra. Ezt ugyan a Visó völgyi víztároló is biztosítani fogja. De van itt egy veszedelem: a Tisza meder állandóan iszaposodik, mert mindenütt jóformán homok között folyik, amely könnyen beszakad és beomlik. Es ha nem biztosítjuk a medernek a tisztítását, kotrását, akkor nagy vizek esetén hiába emeljük állandóan a töltéseket, lassanként a Tisza-meder annyira fel fog emelkedni, hogy a Tisza nem a mederben, hanem a töltések között fog folyni. Ez pedig lehetetlenség.

² L. erről a kérdéstről Tiszahajózás c. fizetemet. Megjelent 1933-ban.

Sokkal kisebb nehézség ez a Duna folyónál, amelynek a vízszintje ritkábban mutat nagyobb kilengéseket, a medrét tisztítani szokták, már csak azért is, mert nemzetközi víziút és erre kötelezve vagyunk, de különben is csak részben folyik homokpartok között, így kétségkívül kevesebb veszedelem forog fenn a hajózással szemben, úgy hogy itt ez könnyebben biztosítható. Mindenesetre azonban a Duna—Tiszaacsatorna megindulása előtt ezt a kérdést feltétlen rendezni, tisztázni kell.

A Duna—Tiszaacsatorna kecskeméti viszonylatban három szempontból tárgyalandó: 1. a hajózás, 2. az öntözés és 3. Kecskemét város lakosságának vízzel ellátása szempontjából.

ad. 1. Hajózási szempontból Kecskemétet elsősorban nem a személyhajózás érinti, bár itt is óriási jelentősége van a csatornának Budapest élelmiszerrel és gyümölccsel ellátása szempontjából. Tudjuk azt nagyon jól, hogy a dunai hajók mennyire tele vannak tavasztól ősziig kofákkal, kereskedőkkel és élelmiszerárúval, mert hajón viszik fel az egyes cikkeket. Kecskemétről is a korai szezontól kezdve, amikor a spenót, sóska, spárga megindul, bizonyára mindig lesz áruval vegyesen utasforgalom a hajón a nagyvásárcsarnokba. Bizonyára olyankor fog indulni a hajó, hogy a hajnali piacra már fel tudjon érni.

A hajózás másik szempontja Kecskemét forgalmának a céljait szolgálja. Kecskemétnek szüksége van nagytömegű árukra, mint pl. épületkő, téglá, épületfa, tűzifa, útépítő anyagok, bányatermékek, műtrágyák, cement, só és rengeteg erőtakarmány. Ezek a múltban és jelenleg vonaton jöttek Kecskemétre, most azonban a hajónszállítás meg fogja könnyíteni ezeknek az idejutását és ezért fontos ez ránk nézve. A másik az innen kifelé irányuló áru lehet, elsősorban a gabonafélék, bor, hús, főleg baromfi és birka, vad-félék, azonkívül zöldség, főzelék és gyümölcs, amely tulajdonképpen még a téli szezonban is cikk lenne a csatornán, ha az hajózható volna enyhe télben is. A friss áru zökkenő és rázás nélkül tud innen a csepeli nagyvásártelepre feljutni és sokkal épebben fog megérkezni a cseresznye, szamóca, a szilva, a szőlő, mint hogyha azt kocsin, vagy vonaton szállítják. Eppen azért Kecskemét forgalmának és kereskedelmének kimondhatatlan nagyjelentőségű emelője lesz a Duna—Tiszaacsatorna, amely úgy az ide özönlő áruk, mint az innen elszállítandó áruk forgalmában óriási tényező lesz.

ad 2. A második kérdés az öntözés kérdése. Ezzel kapcsolatban idézem Vadnay Andornak alábbi sorait („Tisza mellékről” c. könyvéből):

„Öntözés nélkül a mi Alföldünk, a világ leggazdagabb televénye, félig parlagon hever, mert nincs rétje, nincs gyümölcstermelése, nincs kerti gazdasága. Nincs foglalkozása aszszonynak, gyermeknek. Nincs okszerű és olesó tápláléka a munkásnak, mert a liszten és szalonnán kívül sem zöldséget, sem

gyümölcsöt nem fogyaszt. Nincs a mezei munkás számára kötelék, mely őt valamely területhez fűzze. Nincs, ami vele a termőföldet megszerettesse s ami lehetővé tegye a mezőgazdasági munkásnak a nagyközségekből, azok erkölcsi és szellemrontó tömkelegéből a tanyákra kitelepítését. Végül nincs öntözés nélkül eszköz, senki olyat nem tud, a belterjes gazdálkodás meghonosítására, a földuzsora megszüntetésére és az egyre szaporodó munkáselem kenyérrel való eltartására.“

Vadnay Andor álma volt legalább az Alföld egyrészének öntözhető területté átalakítása. Vadnay Andor álma — bár csak részben — könnyen megvalósulhat a Duna—Tiszaacsatornával, mert a csatorna nemcsak új víziút, hanem öntözőberendezéseket is táplálhat jelentős terülteken.

Ebben a pillanatban nem gondolunk elsősorban nagy területek öntözésére. Elsősorban zöldségesek és virágkertészetek öntözésére gondolunk csak, amelynek vizét a csatorna szolgáltatná. Kecskeméten úgy is a nép szorgalma, verejtékes munkája olyan hatalmas zöldség- és virágtermelést indított meg, amelyen az országban alig található s ha így a víz kevesebb energiával és jobban lesz biztosítva, mint a mai bolgár rendszerű kúttal, akkor Kecskemét népe ezen a téren óriási értéket tud produkálni és a csatorna mentén jobbra és balra kétségkívül hatalmas új munkálatok, életlehetőségek és emberek, családok boldogulása fog megindulni.³ Ha az első ilyen munkával kész leszünk, akkor kerülhet sor a második lépésre, a takarmányfélék öntözésére. Itt elsősorban gondolunk a lucernára, vagy a füvekre, rétekre, amelyek nagyon meghálálják az öntözést és Kecskemét éppen ezen a téren szenved hiányt, illetőleg itt szorul nagy mértékben támogatásra és behozatalra a takarmányfélék termelése terén. Ha ezt is meg tudjuk oldani, akkor az állattenyésztés fog nagymértékben újabblendületet venni s akkor a tejtermelés is olyan mértékben fokozódhatik, hogy még a tejszállítás is jelentős tétel lehet Budapest ellátásában. Hogy az öntözés mit jelent, mutatja Ujvidék és Győr példája, ahol hatalmas virágzó kertészetek és primőrök óriási termelése nagymértékben járul hozzá a lakosság további boldogulásához.

ad. 3. A harmadik kérdés Kecskemét, Cegléd, Kiskunfélegyháza vízfogyasztásának a biztosítása és vízzel ellátása. Ez is nagyfontosságú szempont a város életében, hiszen Kecskeméten ártézi kútat fúrni nem lehet s emiatt vált nehezzé a város vízvezetékekkel ellátása, bár a kútak az első világháború előtt már éppen készen voltak, de akkor a további munkát be kellett szüntetni, úgy hogy, ha most olesó vizet tudnánk kapni erre a célra a csatornából, akkor a város vízellátása hamar keresztülvihető volna.

³ Idevonatkozólag l. bővebben Kecskemét dícsérete c. dolgozatomat Magyar Szemle 1943. júniusi szám.

A csatornának kecskeméti vonatkozásai olyan kézenfekvőek és előrehaladott stádiumban vannak már, hogy a földművelésügyi miniszter s a miniszterelnök megbízásából tárgyaló bizottság kívánt Kecskemétre leutazni, hogy megbeszélje, hogyan építsék ki ezt a csatornát Kecskeméttel kapcsolatban Kecskemét határában, hogy ezekre a fenti célokra is használható legyen. Ez a megbeszélés azonban remélhetőleg nem soká várhat magára és mielőbb megindul, mely esetben Kecskemét valóban megkapja fejlődésének újabb évszázadokra kiható jelentős emeltyűjét.

*

Tragédiája ennek a nemzetnek, hogy minden nagy kérdést most kell megoldania, amikor egy vészes háborúban élünk és amikor még az országunk mindig csonka. De éppen ez kötelez bennünket a jövő kiépítésére és fokozottabb munkára, mert amely népben van erős akarat és munkakészség ennek a sivár homoknak, a sziknek, a vadvíznek a meghódítására, az megérdemli, hogy jövőjének biztosítása érdekében minden áldozatot meghozzunk.

Ezeket a gondolatokat kívántam itt elmondani a Duna-Tiszacsatorna kecskeméti vonatkozásairól és én hiszem, hogy ha ezt a háborút győzelmesen befejezzük, ez a munka a legsürgősebben meg fog indulni és nemsokára Kecskemét érezni fogja áldását ennek a munkának, amely jövőjét, fejlődését, boldogulását messze évszázadokra biztosítani fogja.

Gesztelyi Nagy László

Az iparátrétegződés korszerű feladata Magyarországon.

Tanulmányom címében egy egészen új kifejezéssel vagyok kénytelen megjelenni. A magyar irodalomban eddig *ipari decentralizációról*, vagy magyarosabban kifejezve iparszéttelepítésről beszéltünk és ez alatt azt a kívánatos folyamatot értettük, melyszerint az egyes központokban kialakult nagyipar az ország területén arányosan osztassék szét és az iparban szegény vidékek is megfelelően iparosíttassanak ezáltal.

Az iparátrétegzés nem mond ellent ennek a törekvésnek a folyamatnak, azonban mégis valami mást jelent, mint az ipar egyszerű széttelepítését, mondhatnánk szétszórását az ország különböző területei között. Aminthogy nem helyes az, ha az ipar egyes nagyvárosokban és azok környékén akadályokat is legyőzve tömörül, úgy nem helyes az sem, ha minden céltudatos irányítás nélkül a különböző ipartelepeket egyes tájakon belül, vagy a tájak összességén keresztül is szétszórjuk csupán azért, hogy az egészségtelennek hitt centralizációt megszüntessük s az ország ipari népességének jobb megosztását előmozdítsuk.

Lehetnek és *vannak olyan okok, amelyek az ipar térbeli elosztását sürgősen megváltoztatni kívánják*. Ezek az okok rendszerint stratégiaiak és abból indulnak ki, hogy a korszerű légítámadások a szorosan egybetömörült ipartelepekben nagyobb károkat képesek előidézni, mintha az egyes ipartelepek térbelileg jobban oszthatnak el és nem nyújtanak éppen szétszórtságuknál fogva olyan jelentős célpontot a légítámadásoknak, mint aminő formában ma vannak.

Ilyen okokból eredő iparszéttelepítés azonban nemcsak óriási költségeket jelent az egész nemzetgazdaság számára, hanem rövid időn belül csaknem teljesen megoldhatatlan és ha a most folyó háborúnak hosszabb periódusa előtt is állunk, már akkor is elkéstünk ilyen irányú munkálatok elvégzésének megkezdésével. Eppen ezért az ipar széttelepítését legyen ez akár tervszerű, akár tervszerűtlen, el kell ejtenünk, ellenben sokkal határozottabban kell már ma foglalkoznunk azzal, hogy a hazánkban kialakult ipartelepeket és *a jövőben kialakuló iparvállalatokat térbelileg jobban és rendszeresebben rétegezzük át*.

Ha az ipar térbeli eloszlását az ipar történeti kialakulásában vizsgáljuk, akkor bizonyos okszerűséget találunk abban, hogy a múltban az iparvállalatok többsége egy-egy centrumban igyekezett kialakulni. A liberális-kapitalista gazdasági felfogás az iparvállalatok térbeli elosztásában más szempontok szerint dolgozott, mint ahogy annak az általános nemzetgazdasági szükségszerűség szerint alakulni kellett volna.

Nagyobbmértvű iparosodás hazánkban éppúgy, mint egész Közép-Európában csak a múlt század közepén indult meg. Az általános nagyipari fejlődés szoros összefüggésben volt a gőzgép általános felhasználási lehetőségével. *A gőzgép a maga* technikai adottságával ipari centralizációt kívánt. Egy-egy erőműtelep jobb kihasználását tette lehetővé az a körülmény, hogy hozzá több ipartelep kapcsolódott és általában egy kazánnal, vagy kazánrendszerrel igyekeztek megoldani különböző gőzgépek munkájának olcsóbbá tételét és jobb kihasználását. Tudjuk jól, hogy még az elektromos áramnak, mint energia forrásnak általános felhasználása előtt kialakultak olyan energia-telepek, amelyek közvetlenül gőzt adtak el a körülöttük letelepült iparvállalatoknak abból a célból, hogy ezek megfelelő gépeket üzembe tarthassák. A gőzgép technikai adottságai odahatottak, hogy a nagyobb ipartelepek igyekeztek még akkor is egymással kapcsolatba kerülni, ha erre egyébként komolyabb okuk nem is volt.

Az ipartelepülések tömörülését azonban nemcsak energia-gazdasági okok tették szükségessé, illetve vonták maguk után, hanem a nagyobb iparosodás korszakának jellegzetes közlekedési viszonyai is. A gőzvasút a nagyobb települések létesítését nagymértékben lehetővé tette. A kialakult vasúti csomópontok minden újabb ipartelepülést magukhoz vonzottak, mert az ipari termelés részére kedvező szállítási lehetőségeket biztosítottak. *Egy-egy természeti adottság következtében kialakult vasúti csomópont minden egyéb nélkül ipartelepítés létesítésére volt alkalmas.* Ezek a csomópontok nyersanyagszállítás és a készáruelosztás szempontjából egyaránt kedvezőeknek bizonyultak, ami az általános nemzetpolitikai és nemzetgazdasági szempontokat figyelemmel nem kíséző iparalakulás feltétlenül és azonnal kihasználta.

Az ipari centralizáció mindezekén felül megtörtént a nagyobb városokban és a már kialakult ipartelepekben keletkezett *nagyobb munkapiac következtében is.* A magyar ipari decentralizáció szükségességének vizsgálatánál folytatott tanulmányok elsősorban azt igazolták, hogy a vidéki ipartelepítés lehetetlen, azért, mert iparvállalataink többsége nem vállalja azokat a nehézségeket, amelyek a vidék kisebb munkapiaca miatt keletkeznek. Egy-egy gyártelepülés sokszor átmenetileg kénytelen termelését megszakítani, egy szakmunkás hiánya

miatt, akit a kieső szakmunkás helyére azonnal nem tud állítani, mert helyben ilyet nem talál.

Végezetül az ipari centralizáció teljességéhez hozzájárul az a körülmény is, hogy *csak a kifejezett ipari centrumokban alakult ki olyan lakáspiac*, amely az ipari munkásság teljes és kívánatos elhelyezését biztosítani tudta. Ez a kérdés egyébként kapcsolatos és visszatérő azzal a kapitalista elgondolással, hogy bérlakáspolitikát csak ott érdemes folytatni, ahol nagyobb tömegek laknak együtt és a bérlakások értékesítése biztosabb. A munkáspiac nehézsége is vidéken többek között a lakáskínálat vontatottságára vezethető vissza, mert ha létesültek is vidéken ipartelepek, ezek nem tudtak munkásságuk részére olyan lakásokat biztosítani, amelyeket az iparosított tömegek feltétlenül megkívántak.

Ezek az általános okok nemcsak a magyar ipartelepülések térbeli elhelyezkedésében nyilvánultak meg, hanem Európaszerte kifejezésre jutottak. Fokozottabb mértékben tömörültek azonban az ipartelepek azokban az országokban, ahol az iparosodás mégcsak kezdeti fokozatban volt. A mezőgazdasági foglalkozású lakosság alacsonyabb életszintje magával hozta azután azt is, hogy az iparosodott nagyvárosok és a vidék között a lakáskínálatban, a munkapiacban és a fogyasztási javak felhasználása tekintetében is nagyobb különbségek keletkeztek.

Az a körülmény, hogy az ipar egyes nagyvárosok körül centrálisan fejlődött ki, kétségtelenül visszavezethető volt arra is, hogy *ezek a vállalatok a nagyobb fogyasztópiacot tudatosan keresték*. A közvetlen napi fogyasztásra dolgozó ipartelepek telephelyeik megválasztásánál keresték a nagyobb fogyasztópiac közelségét és ennél fogva a beruházó iparok mellé telepedtek. Egyik szempont a másikat követve hatott oda, hogy minden ipartelepülés egy-egy kialakult góchoz kötötte magát és ekörül gyűrűzve központosan épült fel.

A centrális iparfejlődés számottevő súlyos következményekkel járt. *Az az életszint különbség, ami iparos és mezőgazdasági foglalkozású népesség között létrejött igen jelentős volt* és ez márcsak politikailag sem volt kívánatos. Elég talán arra gondolni, hogy egy budapesti iparos és egy alföldi kisközség földművese között minő életszintkülönbség van, hogy ez az életszintkülönbség gyakran olyan nagy jelentőségű, mintha távoli földrészek különböző civilizációjú népeit állítanánk egymással szembe. Ez a nagy életszintkülönbség a nagyvárosi lakosság kozmopolita jellemvonásának fokozására vezetett, de fokozódott a hiányérzet a nem iparosodott osztályokban is olyannyira, hogy az egészen az iparosúr gyűlöletéhez vezetett.

Ha az ipartelep helyválasztásának problémáját a dolgok kezdetétől kutatjuk, akkor megállapíthatjuk, hogy *a hely-*

választás tulajdonképpen öntudatlanul ment végbe. Ez a helyválasztási probléma különösen a kézműiparnál alakult érdekes módon. A középkorban és azt megelőzőleg *az ipar kifejezetten városi foglalkozás volt.* Ez elsősorban arra volt visszavezethető, hogy az iparos igyekezett műhelyével védett és nagyobb forgalmú helyre települni. Ilyenek *a várakon belül vagy várak környékén kialakult városok voltak.* Ipari munkahely és az iparos lakóhelye ebben az időben egyet jelentett. Különálló munkahelyek, műhelyek, vagy gyárszerű létesítmények nem jöhettek létre, már csak a védettség által megkövetelt szűkebb területű települési helyek miatt sem. A leggyakrabban az iparos segédei és inasai egyazonos szobában dolgoztak és háltak is. Csak később indult meg az önálló műhely kialakulásának folyamata, akkor, amikor az iparos külön szobában lakott és külön műhelyben dolgozott. Ekkor is a segédek és az inasok hosszú ideig még a műhelyt használták hálósobául is.

Csak a városfalak lebontása után kezdődött meg az a folyamat, hogy az iparos lakóhelye és munkahelye egymástól elkülönüljék. Ez egyideig *még azonos házakon belül ment végbe,* mindfokozottabban azonban a belső forgalmas helyek értékelkedése odahatott, hogy csak a műhelyek maradtak a belső városrészekben és a lakóhelyek ettől elválva külső városnegyedekben helyeződtek el. Ez volt az úgynevezett city fejlődés, amely mai nagyvárosaink kialakulásához vezetett. A belső városmag csak az ipar és kereskedelem céljait szolgálja, lakások abban csak elvétve vannak. Az itt dolgozó munkásság gyakran a munkahelytől igen távol lakik és csak a munka céljából utazik ide. Ez az ideutazás és az esti visszautazás képezi tárgyát annak a forgalomnak, amelyet ingavándorlásnak nevezünk. Ezt az ingavándorlási folyamatot a nagyvárosi közlekedési eszközök technikai fejlődése indította meg és fokozta azokra a méretekre, amelyek révén a mai nagyvárosok tulajdonképpen kifejlődhettek.

A közlekedési technika korszerű fejlődése azonban ma már messze túlment azokon a követelményeken, amelyek ennek a nagyváros fejlődési folyamatnak alapjait jelentették és egészen új sajátos eloszlását teszi lehetővé munkahelynek és lakóhelynek. A közlekedés, főként a szállítási technika fejlődése azonban nemcsak munka és lakóhely közötti élesebb elválasztást tesz lehetővé, hanem megengedi azt is, hogy olyan ipartelepek, amelyek eddig egymás mellé voltak kénytelenek települni — szállításgazdasági okoknál fogva — ma már bizonyos tervszerűség szerint egymástól távolabb is elhelyezkedhetnek és térbelileg bizonyos rendszeres rétegzés elvét szigorúan betartva települhetnek.

A közlekedési és szállítási technika ezen újszerű fejlődésénél nemcsak az automobilizmus korszakot jelentő alakulására

gondolunk. Kétségenkívül ez is hozzájárul ahhoz, hogy az ipartelepek térbeli elosztását ma már másként képzelhetjük, mint akárcsak 30 évvel ezelőtt. Ettől függetlenül azonban energia- és áruszállítási vonalon is olyan lehetőségek nyíltak meg, amelyek az ipartelepülések szétosztásában újszerű lehetőségeket biztosítanak.

Mint már bevezetőnkben említettük a múlt században kialakult nagyipart a gőzgép alkalmazásának miniszélesebb lehetősége segítette elő, egyben azonban bizonyos centralizációra kényszerítette. A nagyipari termelésben a gőzgép mellett ma már *rendkívül komoly szerepe van a robbanó motoroknak és nem utolsó sorban az elektromos áramnak.* Mindkét energiaforrás kisebb motorok meghajtását is gazdaságosan lehetővé teszi. A gőzgép akkor volt gazdaságos, ha minél nagyobb töbségben vették igénybe. A gőzgép táplálásához szükséges fűtőanyagok szállítása komoly kalkulációs szerepet játszott. Ezzel szemben nyersolajmotorok felhasználásánál a fűtőanyag szempontjából kisebbek a szállítási költségek, a gáz- és elektromosáramnak pedig mint hajtóanyagnak szállítása csaknem elenyésző költség. Mindhárom energiaforrás pedig a kisebb egységek felhasználását teszi lehetővé, tehát végeredményében a nagyiparnak tervszerű felosztását is megengedi.

Ilyen körülmények között egészen új lehetőségek állnak rendelkezésre az ipartelepek helyválasztásánál és így a magyar ipartelepek térbeli rétegzésének kérdésénél is más lehetőségekkel kell és szabad ma már számolnunk.

Egy iparvállalat alapításának sokrétű problémái között egyik *leglényegesebb a telephely megválasztásának kérdése.*¹ *A telephely megválasztása kétségenkívül befolyásolja a vállalat gazdaságosságát, szóval a vállalkozási tőke hozadékára is kihatással van.* Olyannyira kihatással lehet, hogy a vállalat életképességét is kérdésessé teszi. A telephely kiválasztás ennek ellenére igen gyakran teljesen öntudatlanul történik és eddig még nem igen hallottunk arról, hogy akárcsak számszerű kalkulációkkal is igyekeztek volna megállapítani egy-egy ujonnan létesülő vállalatnál azt, hogy annak elhelyezése hol volna kedvezőbb. Abban az időszakban, amikor még egyáltalán nem gondoltak arra, hogy egy ujonnan létesítendő iparvállalat telephelyének megválasztása elsősorban a vállalat, de nem utolsó sorban nemzetgazdasági szempontokból is rendkívüli fontos, a létesítendő vállalat helyéül olyan települést kerestek, ahol megfelelő munkáskínálat volt, jó közlekedési lehetőségek voltak és ennek révén olcsóbb energiatermelésre és kedvező szállítási feltételekre lehetett számítani, mint egyebütt. Döntő fon-

¹ vitéz Guóthfalvy Dorner Zoltán: Az ipar telephelyválasztása és az észszerűség elve. Magyar Statisztikai Szemle. 1941. 411. old.

tosságú volt ezen felül, hogy megfelelő méretű munkapiac legyen a kiválasztott hely. Ez különösen fontos volt akkor, ha a létesítendő vállalat nagyobb arányban szakmunkásokkal kívánt dolgozni, vagy különösebb mértékben az olcsóbb munkaerőt igényelte. Érdekes, hogy az olcsó munkaerő egyes esetekben a városokban inkább jelentkezett, mint mezőgazdasági népességű területeken. Különösképpen akkor, ha a létesítendő vállalat olcsó munkaerő gyanánt női és gyerekmunkást is igénybe tudott venni. Így pl. textilvállalatok szívesen települtek nagyobb nehézipari központokba, ahol a nehéziparban foglalkoztatott munkásság családtagjait tudták a maguk számára olcsó munkaerőként megnyerni.

A telephely megválasztásánál már ritkábban játszott fontosságot az a körülmény, hogy az ipartelep vízellátása, vagy nagyobb területi szükséglete miként nyerhet kielégítést, mert az olcsó munkaerő megérte azt, hogy drágább ingatlanon építsék fel a gyárakat, vagy a víz megfelelő odaszállítására ugyancsak egyszersmindenkori beruházás formájában költsenek többet.

A nemzetgazdaság általános fejlődése maga után vonta azt, hogy ma már nem szabad egyéni érdekek mérlegelésével ujonnan létesítendő ipartelepek helymegválasztásánál határozni. Rendkívül fontos nemzetgazdasági és nemzetpolitikai következményei vannak egy-egy ipartelep helymegválasztásának. Mint már rámutattunk, kezdve a hadászati szempontoktól keresztül bizonyos szociális elgondolásokon az ipartelepek fokozottabb tömörülését nem szabad a jövőben megengedni. A feloldás mikéntjének útját csak későbbiekben kívánjuk vázolni, egyelőre csak azt szögezzük le, hogy nem a meglévő ipartelepek szétszórása most a főfeladat, hanem a jövőben kialakítandó új ipartelepeknél és a meglévők fejlesztésénél kell céltudatosan eljárni abból a szempontból, hogy az egészségesebb rétegződés létre jöhessen.

Jogosan merül fel a kérdés, hogy *az ipari decentralizáció kérdését az utolsó évtizedben mi vetette fel*. Tévedés volna azt hinni, hogy az ipari decentralizáció kérdését Magyarországon hadászati szempontok dobták volna felszínre. Az ipari decentralizáció kérdése már 1937-ben foglalkoztatta a magyar kormányt és határozott tervszerűséggel olyan törekvések nyilvánultak meg, hogy a Budapesten kialakult ipar a megcsonkított ország különböző vidékei között szétszasszék. Ez a kérdés azért vált aktuálissá ebben az időszakban, mert *az ország trianoni megcsonkítottságában olyan helytelen térbeli iparelosztással rendelkezett*, amelynek további fenntartása valóban csak súlyos nehézségek kútforrása lehetett volna.

A trianoni megcsonkítottság a magyar ipar jelentős részét idegen uralom alá helyezte. Az első világháború előtti ma-

gyar birodalom úgy rendezkedett be, hogy *az ipar nagyrésze az ország periferikus vidékein talált helyet, vagy a hatalmas központban: Budapesten települt le.* A közbeeső területek, különösképpen a magyar Alföld ipar nélkül maradt. Az akkori gazdasági felfogás szerint ez igen helyes volt és tökéletesen megfelelt annak a vasszigorral keresztül hajtott liberalis elméletnek, amelyet területi munkamegosztás elvének neveztek. Az ország periferikus részei a maguk természeti kincseire építve látták el az országot iparcikkekkel, az Alföld viszont élelmiszerekkel. A két terület közötti kölcsönös árucseretorgalom rendkívül élénk és az akkori felfogás szerint teljesen gazdaságos volt. Hogy ez a megoldás azt eredményezte, hogy a Budapesten kialakult iparcentrum és az Alföld között mérhetetlen életszint különbségek keletkeztek és ennek révén az ipari fogyasztás országszerte messze alatta maradt annak, amit kívánatosnak tarthatnánk, a termelő erőket nem izgatta, mert a munkamegosztásnak ez a rendszere számukra kisebb termelés esetén is nagyobb hozadékot tudott biztosítani.

A magyar ipari decentralizáció azonban még a területi megcsonkítottságban sem volt olyan szükségszerű követelmény, mint aminővé azt a harmincas évek elején lezajlott világgazdasági válság tette. A megcsonkított ország gazdasági erőinek helytelen kihasználása a világgazdasági válságban jutott a legerőteljesebben kifejezésre. *Hiába ontott az Alföld mérhetetlen mennyiségű élelmiszereket és hiába tudtuk behozni a magyar iparok számára szükséges nyersanyagokat külföldről, ha a külföld mezőgazdasági cikkfelvétele visszaesett és az itt kialakult iparok nem tudtak éppen a rossz mezőgazdasági árak miatt elegendő nagyságú fogyasztó tömeget találni.*

Ekkor derült ki leginkább az, hogy a centralisztikus ipar és a tervszerűtlen, javarészt *külterjes mezőgazdasági termelés,* továbbá a két termelésben résztvevő népesség között végeredményében egy élettelen és légüres tér van, amelynek áthidalása a két tömeg külső életszínvonalának hatalmas különbsége miatt csaknem lehetetlen. Ha mezőgazdaságra épített iparaink lettek volna a gazdasági válság idején, sokkal kisebb pusztulással lehetett volna ezt a korszakot átvészelni. A mezőgazdaságra épített iparok meg tudták volna menteni a mezőgazdaságot a nagyobb pusztulástól, az árpolitikában kétséget kívül kiegyenlítő szerepük lett volna és ennek révén a mezőgazdasági népesség iparcikk felvevő képességét is javítva az ipari termelés további korlátozódásának állták volna útját.

Az ipar széttelepítését ebben a korszakban nem sajátos öncélú valaminek tüntették fel. Sőt éppen ellenkezőleg, úgy látszott — igen helyesen —, hogy *az ipar széttelepítése a magyar földművelésen való segítséget jelenti.* A belső fogyasztás foko-

zásának lehetőségét látták ebben,² amire igen határtalan lehetőségek voltak annál is inkább, mert nemcsak a magyar földműves, hanem az iparos és az úgynevezett középosztály is rendkívül szerény életkörülmények között élt. Akkor kevesen vették ezt észre és örvendetes, hogy politikai mozgalmak céljaira ezt annak idején nem használták fel. Ha azonban a mai háborús viszonyok között is a tíz év előtti helyzetre visszagondolunk, kétségenkívül látjuk, hogy az akkori életszínvonal nagy általánosságban valósággal nyomorúságosnak hat.

Magyarországon az iparátrétegzés iparfejlesztéssel azonos programot jelenthet. Keresni kell azokat a lehetőségeket, amelyek a mezőgazdaságból kiindulva és a mezőgazdaság által nyújtott nyersanyagok felhasználása révén új iparok kialakítását teszik lehetővé. A háború mikénti befejezésétől teljesen független az, hogy Magyarországon azok az iparok, amelyek nyersanyagaikat külföldről hozzák, mai méreteiken túl aligha fejlődnek. Ezeknek az iparoknak egyedüli lehetőségét éppen az a körülmény biztosította, hogy kevésbbé iparosodott országban az ipari munkabérek olcsóbbasága révén versenyképességüket meg tudták őrizni annak ellenére, hogy a nyersanyagok ideszállítása és a készgyártmányok elszállítása fuvardíj költségben kétségenkívül csökkentette gazdaságosságuk mértékét.

Ezzel szemben a magyar földben lévő rejtett értékek bőséges nyersanyaggal képesek ellátni az ország jelenlegi és jövőben kialakítandó iparait. Bányászati kincseinket nagyjából ismerjük, sőt jelentős mértékben már is feltártuk, kiaknázzuk és ilyen természetű iparaink nyersanyagaként feldolgozzuk. Nagyobb részt ismeretlenek még azok a nyersanyagok, amelyeket a korszerű mezőgazdaság, a többértéktermelésre törekvő magyar mezőgazdaság az ujonnan létesítendő iparok számára nyújtani képes. Körvonalazza már ezek lehetőségeit az a terv, amely a magyar mezőgazdaság fejlesztését törvényben lefektetve alkotja. Olyan termékekről van itt szó, amelyek csekélyebb mértékben már ma is igazolják azt, hogy a magyar mezőgazdaság iparfejlesztésre alkalmas. Csak nagy általánosságban említjük meg ezzel kapcsolatban a len-, kender-, konzerv-, húsfeldolgozó-, bőr-, sör-, tészta-, tojásfeldolgozó-, cukor-, gyógyáru- és szalmaiparunkat.

A vidék iparfejlődését nem lehet elképzelni úgy, hogy decentralizálunk oly módon, hogy az alföldi városokban vasgyárak létesítésére teremtünk lehetőséget, a Tiszántúlon nagyobb péküzemet létesítünk, a Nyírségben alapítunk egy papírgyárat és a Budapesten kialakult sokszorosító iparokat szétszórjuk az ország különböző kisvárosaiban.³ Lehet így is decentralizálni,

² A szerzőtől: A magyar városok iparosodása. Adalékok az ipari decentralizáció kérdéséhez. Budapest. 1938. old. 14.

³ A szerző idézett munkája 8. old.

azonban csakis állami és mesterséges támogatással és ennek révén legfeljebb azt érjük el, hogy a vidéken lesz ipar, a vidéki lakosság jobb gazdasági lehetőségek közé jut, életszínvonala is emelkedik — a keletkezett káosz azonban nemzetgazdaságilag olyan károkat fog előidézni, amelyek a magyar ipar teljes leromlásához vezethetnek.

Éppen ezért az 1937-ben felvetett ipardecentralizációs politikától hét év után eltávolodtunk és az időközben bekövetkezett területi megnagyobbodás adottságának beszámításával ma korszerű iparátrétegződésről beszélünk inkább, mintsem az iparnak az ország területén való szétszórásáról.

Mit jelent az iparátrétegződés? Az ipar átrétegződése azt jelenti, hogy elsősorban a meglévő ipartelepülések adottságát figyelembe vesszük. *Kényszereszközökkel és súlyos áldozatokkal nem kívánjuk a meglévő iparvállalatokat arra kényszeríteni, hogy telephelyeiket változtassák meg.* Erre mint már említettük, legfeljebb hadászati okok miatt volna szükség.

Iparpolitikánk célja inkább újabb iparok meghonosítása és újabb ipartelepek létesítésének elősegítése. Ezen újabb iparok meghonosításával és újabb ipartelepek létesítésénél különösen fontos tervszerűen meghatározni azt, hogy ezek helykiválasztása miként történjék, figyelemmel most már nemcsak a meglévő iparvállalatok térbeli megoszlására, hanem általános nemzetgazdasági szempontokra is.

Vitéz Guothfalvy Dorner Zoltán írja tanulmányában:⁴ „A telephely megválasztásának kérdése a leglényegesebb”. Sem a nagyiparos, sem a kisiparos azonban nem fordít gondot arra, hogy a telephely megválasztásánál teljesen tudatos és szám-szerű kalkulációkkal eldöntött problémát oldjon meg. Ezzel szemben konkrét törekvések mutatkoznak ma már Európa több országában arra, hogy megfelelő adatok alapján minden vállalatalapítás előtt megfelelő tanácsot adjanak arra, hogy a létesítendő iparvállalat helyét hol válassza meg. A tanácsadó szervezet gazdag statisztikai adatok alapján meghatározza a település helyét, összevetve a település lélekszámát és gazdasági szerkezetét a már létesült üzemek számával, munkalehetőségeivel, szállítási problémáival és minden más egyéb adottságaival, hogy tanácsa révén elkerülhető legyen az, hogy a befektetett tőke és emberi munkaerő helytelenül ne használtassék, illetőleg elérhető legyen oly telephelyválasztás, amellyel a közgazdasági feladatot leghatásosabban szolgáljuk.

Ilyen szervezetet a Németbirodalomban a kézművesipari központ hozott létre, úgyhogy ennek eredményeiről már 1935-ban be is tudtak számolni.⁵ Később azonban a problémával to-

⁴ vitéz Guothfalvy idézett munkája 420. oldal.

⁵ Reichsstand des deutschen Handwerks. Jahrbuch des deutschen Handwerks. 1936., 1937—38., 1939. Berlin.

vább foglalkozva állami szervezetben biztosították már azt, hogy nemcsak a kézművesipari telephelyek megválasztásánál adjanak szakszerű és egységesen vezetett tanácsot, hanem minden esetben, legyen az akár nagyipari telephelyválasztás is, döntő szóval szólhassanak a kérdésbe.

Az elmúlt korszakokat súlyos mulasztás terheli sok tekintetben. Gondoljunk csak arra, hogy minő hatalmas összegekkel támogatta a magyar állam a hazánk területén létesült újabb iparvállalatokat és tette ezt anélkül, hogy a telephelyválasztás kérdésébe akár tanácsadólag, akár a nyújtott segítség vagy előnyök fejében kötelezőleg beleszólt volna. Kaptak ilyen kedvezményt nagy tömegben és súlyos összegekben a perifériákon létesült iparvállalatok, de kaptak ilyeneket a Budapesten létesült ipartelepek is. Az egyik oldalon támogattuk azokat az ipartelepeket, amelyek legfeljebb a nemzetiségi területeknek nyújtottak előnyöket, a másik oldalon elősegítettük a nagyváros fejlődésnek nem éppen mindenkor kívánatos formáját, úgyhogy végül a csaknem kétmilliós Nagybudapest mellett csak csekély számban voltak százezres lélekszámú városaink, míg a közben eső kategória nagyközép városai — az országnak másodlagos centrumai — teljesen hiányoznak.

Az újonnan létesítendő ipartelepek helymegválasztásának célszerű irányítása állami feladatot kell, hogy alkosson. Csak ilyen módon lehet biztosítani azt, hogy a kívánatos iparát-relegződés nagyobb nemzetgazdasági megterhelés nélkül viszonylag rövid idő alatt végbe menjen. Kétségtelen és a háború mikénti befejezésétől független, hogy Magyarországon további számottevő iparfejlődéssel lehet számolni. Nemcsak a többértéket termelő mezőgazdaságra felépülő iparok nyújtanak etekintetben kedvező kilátást, hanem az iparban való általános elmaradottságunk miatt is fejlődni leszünk kénytelenek már csak a népi életszínvonal számottevő fejlődése következtében is. A lehetőségek etekintetben sokszor hihetetlenül hatalmasak. Gondoljunk csak minimális értékű szappanfogyasztásunkra, cukorfogyasztásunkra, konzerv- és tésztafogyasztásunkra és így tovább, amelyek tarthatatlanok lesznek a háború után és akkor, ha a háborús korlátozások alól felszabaduló nyersanyag- és munkaerőkínálatot teljes mértékben ki tudjuk használni. Ezekkel együtt azonban más iparok további fejlődése is együtt jár, tehát új ipartelepek fognak tömegesen létesülni a mindenkori tőkeadottságok keretei szerint. És mint-hogy különösképpen kezdetben kisebb tőkemozgalmakkal várható az új ipartelepek létesítése, határozott irányítást kell nyújtani ahhoz, hogy ezek térbeli eloszlása a kívánatosnak megfelelően alakuljon. Ellenkező esetben a gazdasági élet hatalmas csődje következne be, amely márcsak azért is káros

volna, mert hosszú időre elejét venné annak, hogy újabb iparvállalatok létesítésének terve felmerüljön.

Kicsinyben példát mutat a fent forgó nehézségekre a Budapesten lezajlott és úgynevezett gazdasági őrsváltásnak folyamata. Akkor amikor a zsidó kézben lévő kereskedelmi üzletek egy része keresztény kezekbe ment át, gyakran volt tapasztalható, hogy az átvevő keresztény cég rövid idő után megbukott. Ebben a bukásban nagy része volt annak, hogy a létesült új cégek kevesebb gyakorlati tudással és felkészültséggel, ezenkívül minden irányítás nélkül vették át a régi üzleteket. Megtörtént, hogy egy gyümölcskereskedő rövid idő után kénytelen volt minden befektetett tőkéjét veszve hagyni, üzletét becsukni. Az ok igen egyszerű volt, nem vette észre, hogy hozzá viszonylag közel egy nívósabban vezetett üzlet minden további nélkül bírta a versenyt, míg ő csekélyebb tőkéjével másutt biztos megélhetésre tett volna szert.

Az ipartelepek helymegválasztásánál egyéni és nemzetgazdasági szempontok kölcsönös, de állandóan együttjáró vizsgálata feltétlenül szükséges. Csak ezek összevetése után lehet eldönteni azt, hogy az egyes ipartelepek hol alakuljanak ki, viszont egy-egy már kialakult ipartelep vonzani fogja a többit, amikor is mindenkor mértéket tartva, nem lesz akadálya annak, hogy a vidéki városokban és városok körül speciális centrumok létesüljenek egy-egy iparágazat köréből. Nehéz ma megfelelő példákat felhozni erre, de gondoljunk csak a Dunántúlon utolsó húsz évben kialakult ipartelepek térbeli elhelyezésére. Kétségtelen, hogy ebben bizonyos tervszerűség látszik, azonban kétségtelen az is, hogy ezek nem mindig települtek a legtökéletesebb összhangban. Vannak vállalatok, amelyek egymással szorosan együttműködni kénytelenek és távol vannak egymástól. Mások viszont, amelyek között nincs együttműködésre szükség és lehetőség, egy helyütt települtek és rontják egymásnak a munkapiacban kifejezésre jutó hatását. Bizonyos tervszerű irányítással elejét lehetett volna venni az ilyen alakulásnak és biztosítani lehetett volna a tökéletes összhangot a termelésben, a munkaerő felhasználásban és ennek a népesedésre gyakorolt kihatásban, valamint általános nemzetgazdasági szempontból is.

A vidék iparosítására szükség van, de meg vannak az ehhez kívánt lehetőségek is. Mint már említettük, a vidék messze elmaradt a főváros fejlődése mellett. Akármilyen vonatkozásban vizsgáljuk a különböző nemzetgazdasági jelenségeket, kifejezésre jut az a különbség, ami a főváros és a vidék között mutatkozik. Szívesen fogalmazták ezt meg sokan úgy, hogy Budapest fejlődése túl rohamos volt és ez a vidék kárára ment végbe. Pedig a helyzet éppen fordított, Budapest fejlődése meg-

haladta ugyan a vidék fejlődését, de itt is érezni azt, hogy a vidék hátrábbmaradottsága csak kárára volt. Ez elsősorban a vidék iparosodásában és az ezzel kapcsolatos gazdasági és kulturális viszonyokban, egyszóval az életszint különbségekben jut kifejezésre. Így például azok a városok, amelyek a többihez mérten viszonylag inkább iparosodtak — a nagyságbeli vonatkozásoktól eltekintve — alkalmasak már arra, hogy a fővárossal összevetessenek, egyébként többi városaink is épp olyan mezőgazdasági jellegűek, akár csak a falvak.

A vidéki városok fejlődésének létalapja az iparosodás. A város civilizáltabb alapon álló rétegek települése. Ez a réteg elsősorban iparos, mert a mezőgazdasággal való foglalkozás — általános tévhit szerint — nem kíván olyan magas intelligenciát, mint az ipar. Azért mondjuk tévhitnek ezt, mert a mezőgazdaság fejlettebb foka jelentős intelligenciát követel, mert a földből csak tudással és tudással befektetett munkával lehet többet kisajtolni. Ezt az állításunkat igazolja a kertészkedő földművelés, a gyümölcs- és zöldségkultúra, a virágkultúra, a baromfikultúra, a tehenészetek belterjesebb formái, a hízlalótelepek, stb. stb.

Ha belterjesebb mezőgazdaságról van szó és keressük azt, hogy területileg hol találkozunk inkább belterjesebb formákkal, akkor könnyen megállapíthatjuk, hogy ezek éppen a városok környékén alakultak ki. Ez korántsem véletlen, mert a belterjes termelés természetesen ott alakul ki elsősorban, ahol igényesebb áruira fogyasztót kap és ahol inkább van piaca. Ilyen piac természetesen a városokban van, ahol a többet kereső iparosréteg helyezkedik el, aki a nemesebb és jobb anyagot kívánja és azt megfizetni tudja. Ez az elgondolás is igazolja azt, hogy a vidék iparosítása nem öncélú kívánság, hanem a mezőgazdasági termelés fejlesztése érdekében is feltétlenül kívánatos. Már pedig a mezőgazdasági termelés értékének fokozása mindentől függetlenül is komoly kötelezettséget jelent, hiszen a mezőgazdasági népesség súlyos életszínvonalán minden eszközzel segíteni szükségesnek látszik annak érdekében, hogy egész magyarságunk szempontjából a jövő fejlődését biztosíthassuk.

Ha már az iparátrétegződés szükségességét át tudjuk érteni és ebből kifolyólag tisztában vagyunk azzal, hogy az átrétegzés korántsem indulhat meg a meglévő ipartelepek áthelyezésével, hanem újabb ipartelepek létesítésével és a meglévők fejlesztés útján való áthelyezésével, akkor okszerű keresni azokat az akadályokat, amelyek az ipartelepek vidéken való elhelyezkedésénél eddig szereztek.

Jól ismert tény, hogy *vidéki városink — csekély kivételtől eltekintve — mindenkor szívesen hoztak áldozatokat annak érdekében, hogy iparvállalatokat határaik között letelepedésre*

bírják. Városaink vezetői teljes mértékben tudatában voltak annak, hogy az ipar a város fejlődése szempontjából mit jelent. Tudták, hogy nagyobb számú ipartelep nemcsak a város gazdasági, hanem kulturális jelentőségét is emeli, tudták, hogy ennek révén a város népszáma gyarapszik, anyagi lehetőségei javulnak és általában a nagyobb számú iparvállalat fokozott mértékben járul ahhoz, hogy a városiasodás teljesebbé legyen. Kérdés legfeljebb csak az, hogy városaink az ipartelepek elhelyezése tekintetében nyújtott előnyökkel és kedvezményekkel helyes úton jártak-e és a nyújtott kedvezmények olyanok voltak-e, amelyek valóban megkönnyítették, vagy meggyorsították iparvállalatoknak egyes telephelyeken való kialakulását.

A felmerült kérdésre nyújtandó feleletek előtt elsősorban tegyük vizsgálat tárgyává azokat az akadályokat, amelyek az ipartelepek vidékén való elhelyezését gátolják. Csak ezek ismeretében szabhatjuk meg azokat a tennivalókat, amelyek egyrészt a kormányzatra, másrészt városainkra, nem utolsósorban azonban gazdasági érdekképviselőinkre is e tekintetben várnak.

Akkor, amikor a m. kir. kormány 1937-ben programmal tűzte maga elé a vidék iparosodásának, nevezetesen új vidéki ipartelepek létesítésének és meglévő vidéki ipartelepek továbbfejlesztésének lehetőség szerinti elősegítését, a *Magyar Városok Országos Szövetsége* kormányfelszólításra igen jelentős munkát végzett. Ez a munka elsősorban arra törekedett, hogy az iparosodást gátló okokat kutassa fel, tegye ismertté és tárja fel az arra illetékesek előtt.

A felszólításra készített jelentés az általános okok felsorolása előtt kiemeli azt a körülményt, hogy *a városokhoz csatlakozó mezőgazdasági területek lakossága olyan alacsony színvonalon él, hogy emellett egy fejlettebb kézműves ipar sem lehet életképes.* Az a minimális iparcikkfogyasztás, amelyet a magyar vidék jelent, nem teszi szükségessé újabb iparvállalatok létesítését, sem azt, hogy a meglévő és Budapesten vagy környékén települt vállalatok lassúbb osztódással a vidékre is kisebb telephelyeket bocsássonak ki. A tőkeerősebb budapesti ipar könnyen uralja országszerte a helyzetet és mellette a minimális vidéki igények kielégítésére nem lehet önálló ipartelepeket kialakítani.

Ezen általános okok mellett rámutatott az említett jelentés arra, hogy vidéken *pénzügyi*, főként hitelügyi, közlekedési és szállítási nehézségek nehezítik meg az ipartelepek kialakítását. A hitelügyi nehézségek közül ki kell emelni azt, ami főként a kézműipar fejlődését teszi lehetetlenné. Vidéki pénzügyintézeteink mondhatni kivétel nélkül csak ingatlanokra mernek kihelyezni és az az iparos, aki ilyenekkel nem rendelkezik, csak uzsora áron juthat hitelhez. Már pedig a kézműiparos ingat-

lannal csak ritkább esetben rendelkezik és így tőkehiány miatt sem tudja üzemét fejleszteni. Hogy mennyire így van ez, azt egy budapesti példa igazolhatja leginkább. A Budapesti Kisipari Hitelintézet a kisiparnak hitelezését — ingatlanfedezet nélkül is — biztosítani tudja és ezzel a budapesti kézműipar fejlődését kétségenkívül kedvezően befolyásolja. A mód a hitelezésben a főváros jelentősebb közületi vagyona révén nyert biztosítást, ami a vidéki városokban nem mindig sikerülhet. Kérdés azonban, hogy mi volna a lehetőség akkor, ha városaink valaminő formában egyesülve mégis életre hívnának egy olyan hitelszervezetet, amely a városok területein lévő kisiparosok hitelkérdését rendezi és megkönnyíti.

A magyar városok — ez természetesen még 1937-ben volt — több esetben arra hivatkoztak, hogy vidéken létesülő ipartelepek nehezebben jutnak állami támogatáshoz, mint a Budapesten, vagy környékén létesültek. Kétségtelen, hogy ezt ilyen háttározottan állítani nem lehet. Azonban nem volna lehetetlen, a Budapesten létesítendő ipartelepektől minden támogatást megvonni annak érdekében, hogy a vidéki ipartelepek támogatására többet fordíthassunk. A budapesti telephelyválasztás amúgyis olyan előnyökkel jár — mint az akadályok további felsorolásánál látni fogjuk —, hogy itt külön állami támogatásra aligha van szükség.

A pénzügyi nehézségek között igen számottevő az, hogy *a vidéken magasabb közterhekkel kell számolni*, mint a fővárosban. Pillanatnyilag meglepő ez, hiszen a közterhek egyformán oszlanak meg az országban. Valójában azonban igen súlyos különbség mutatkozik az adóterhekben. Ennek oka a vidéki városok magasabb pótdadó kulcsa. A városi pótdadó alapját a földadó, a házadó, a társulati- és tantiemadó alkotják. Nagyobb iparvállalatoknál a társulati- és tantiemadó számottevő jelentőségű. Igen természetes, hogy nagy különbség az, ha a fizetett állami társulati- és tantiemadó után 50 %-kal, vagy 100 %-kal kell a városi közterhekhez járulni. Innen ered azután az, hogy amennyiben az iparvállalatok elhelyezésénél olyan irányzat mutatkozik, hogy vidékre települjenek, akkor is mindig azok a városok kerülnek előtérbe, ahol a pótdadókulcs alacsonyabb.

A pénzügyi nehézségeken túl *a vidéki telephelyválasztás akadályát látják városaink közlekedési és szállítási vonatkozásokban*. Ismeretes, hogy az államvasutak vonalhálózatának kialakításánál határozott tervszerűség mutatkozott Budapest centrális jellegének kihangsúlyozására. Ez vonalvezetésben és tarifális vonatkozásokban egyaránt megnyilvánul és Budapest ennek köszönheti nagyságát. Arról panaszkodnak városaink, hogy az ott letelepült iparok a magas vasúti szállítási díjak miatt nem életképesek. Ezek az okok valóban megnehezítik a vidék iparának fejlődését, mert kétségtelen, hogy az ipartele-

pülés problémájának egyik legjelentősebb tényezője a szállítási költség.⁶ *Ez azonban csak származékos ok.* Nevezetesen onnan származik, hogy *a vidéki ipartelepek a legtöbb esetben idegen területről eredő nyersanyagokat dolgoznak fel* abból a célból, hogy ismét idegen területek fogyasztási szükségleteit elégítsék ki. Ilyen módon a vidéki ipartelepek kétszeres szállítási költséggel kell, hogy számoljanak. Ha nem találnak helyben nyersanyagot, akkor azt ide kell szállítani, miután helyben nincs megfelelő fogyasztó piac, a kész iparcikket innen ismét el kell szállítani. Ezekkel szemben a budapesti iparvállalatok csak nyersanyag szállítási költségekkel kell, hogy kalkuláljanak, mert a nagy fogyasztópiac helyben van és a készárú elszállítása már nem jelent költséget.

Ezek a körülmények, amelyek kétségenkívül az iparfejlődést gátolják, *nem tarifális eszközökkel lehet segíteni.* Sokkal inkább célravezetőnek mutatkozik, ha gondoskodunk arról, hogy *az ipartelepek helyben nyersanyaghoz jussanak és közvetlen környékükön megfelelő fogyasztópiaccal rendelkezzenek.* Ennek lehetősége, mint már arra több alkalommal rámutattunk, adva van abban a programban, amely a mezőgazdaság fejlesztését szolgálja. Ha a mezőgazdaság értékesebb és az iparban felhasználható nyersanyagokat termel, akkor a vidéken települt iparvállalatok nem lesznek kénytelenek nyersanyag szállításra többet költeni. viszont a többértéket termelő mezőgazdaság iparcikkfelvétele emelkedvén a helyi és környéki fogyasztópiac is erősödik. A vasútak a legkevésbé támadhatók azzal, hogy a vidéki ipartelepekre nézve sérelmes viteldíjpolitikát folytatnak.

Vidéki városaink elsősorban és főként ezeket az okokat sorolták fel, mint az iparfejlődést gátló tényezőket. Ezek mellett sűrűn említik mint iparfejlődést gátló okot a közszállítások centrális kiadási rendszerét, a magasabb állami hivataloknak budapesti centrális elhelyezkedését, ami a levelezési és érintkezési költségek növelését érinti, de felemlítik a kontárkérdésnek vidéken való könnyebb kezelését is, mint olyan okokat, amelyek hátráltatják az iparnak vidéken való fejlettebb kialakulását.

Néhány városunk az iparfejlődést gátló okok között hivatkozik *a vidéki szakmunkás hiányra.* Ennek azonban általában nem tulajdonítottak olyan nagy jelentőséget, mint amilyen súllyal ez a kérdés valóban az iparfejlődést gátolja. Már bevezetőnkben említettük, hogy az iparártelepítésnél a vidék szakmunkás hiánya súlyos jelentőségű. Vidéken ipari szakmunkásokat nem lehet találni. Ha egy vállalat vidéken kíván letelepülni, akkor szakmunkásait Budapestről, vagy más ipari

⁶ A szerző idézett munkája 18. oldal.

gócepontról kell toboroznia. Ez a toborzás nehezen megy végbe, mert az ipari szakmunkás a kialakult ipari gócepontról nem szívesen költözik vidékre. Teszi ezt azért, mert vidéken nem talál megfelelő lakást, hozzájárul ehhez azonban az is, hogy munkahelyválogatási lehetősége vidéken csökken és le kell mondani számottevő kulturális előnyökről, amelyeket a kialakult ipari gócepontokban hiánytalanul és nagyobb nehézségek nélkül is megkap.

Ezen okok közül elsősorban a vidéki korszerű lakáshiány játsza a legfontosabb szerepet. *A vidék lakáspolitikája annyira tervszerűtlen volt* és annyira tervszerűtlen még ma is, hogy ez rendkívül súlyos körülményként fog hatni még hosszú időn át is. A munkahelymegválasztás lehetősége ugyancsak nehezen oldható meg addig, amíg az ipari munkaközvetítés nem ér el egy magasabb fokozatot. Talán még legkönnyebben a kultúrkérdések oldhatók meg, hiszen hazánk területén a megfelelő közép fokú iskolák jól oszlanak meg, a színházak tudja pótolni a mozi és számottevően könnyítő hatással van a kérdésre a rádió is.

Mielőtt az átrétegzés lehetőségeinek és feladatainak kérdéseivel foglalkoznánk, nem érdektelen egy rövidebb áttekintést adni arról, hogy vidéki városaink iparosodása a kiegyezéstől kezdve milyen fokozatokban ment végbe.

A városok jellegének nem egyedül az iparforgalmi népesség adja meg sajátosságát. A leginkább iparosodott városok Pestszenterzsébet, Budafok, Újpest, Kispest és Rákospalota voltak. Nem érdektelen, hogy kivétel nélkül pestkörnyéki városok ezek. Csak távolabb csatlakozott hozzájuk Salgótarján, míg a megnagyobbodott országterületen, Bánffyhunyad, Felsőbánya tartoznak ide. Ezek után Győr, Vác, Kőszeg, Magyaróvár és Békéscsaba, Pápa, Szombathely, Miskolc és Pécs voltak a trianoni terület leginkább iparosodott városai, amelyek a Felvidékkel bővült országban Kassa, Komárom és Ungvárral, Rozsnyóval, Lévával és Losoncgal gyarapodtak. Az Erdéllyel visszatért terület városai közül különösen jelentős ipartömegeket foglal magába Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyvárad és Szatmárnémeti, ezeken túl azonban Dés, Kézdivásárhely, Nagybánya, Szászrégen és Sepsiszentgyörgy, valamint Székelyudvarhely.

A kereskedő elem legnagyobb részben Budapest, Miskolc, Szombathely, Sátoraljaujhely városokban tömörült, aminek később a visszacsatolt területen fentebb felsorolt városok csaknem kivétel nélkül csatlakoztak.

A városok iparossága nem egységes. Különálló fejlődési fokokon másként oszlik meg az iparoskeresők foglalkozási viszonya, más és más arányban fejeződnek ki az önállóak és a segédszemélyzet egymással szemben elfoglalt helyzete. Ezzel a

kérdéssel különösen részletesen kell foglalkozni, mert adataiban sokkal inkább mutatkozik ki az, hogy az egyes városok ipara milyen fejlettségi fokon áll, mintha egyedül azt tekintjük zsinórmértéknek, hogy a városok népességének milyen arányát alkotja az iparoselem.

A trianoni Magyarországon 1930-ban 705.227 férfi- és 168.778 nőkereső volt kimutatva, mint akiket az ipar foglalkoztat. Előbbiek tömegének 54.0%-a, utóbbiaknak már 75.4%-a jut a városokban élő foglalkoztatott ipari keresőkre. Láthatjuk, hogy az ipari népesség nagyobb tömegében bár, de mégsem kifejezően a városokban húzódik meg. A fejlődés iránya egyébként azt mutatja, hogy a községek az utolsó tíz esztendőben inkább iparosodtak, mint a városok, mert 1920-ban a városokban dolgozott az iparban foglalkoztatott férfiaknak 55.6%-a és a nőknek 76.5%-a. Az eltolódás nem nagy, de mégis jelentős, különösen a férfikeresők számát tekintve. Tudni kell ehhez ugyan azt is, hogy 1930-ban a jelenlevő népesség összes férfikeresőinek 33.3%-a élt a városokban, a nőknek pedig 44.5%. Tehát az ipari keresőknek a városokba való tömörülése igen jelentősen kifejezésre jut.

A foglalkozási viszonyok szerint másként alakul a helyzet. Az önálló iparosoknak csak kisebb része él városokban, az iparban foglalkoztatott segédszemélyzetnek főként tisztviselőrétegei azonban legnagyobb részükben a városokban vannak. Természetesen az előmunkás, segédmunkás stb. csoport is inkább a városokban jut kifejezésre, ahol az önállók számának kisebb volta folytán ezeknek magasabbnak is kell lenni. Érdekes, hogy a tanoncok megoszlása város és községek között közelítően azonos.

Minden vonatkozásban az utolsó évtized folytán városaink iparosodása csekély mértékben ugyan, de tért veszített. Amíg 1920-ban az önálló iparosok 46.8%-a városokban dolgozott, addig 1930-ban már csak 43.8%-uk talált itt helyet. Kétségtelen, hogy ehhez az aránytalan csökkenéshez hozzájárult az a tény is, hogy 1920-ban az önálló iparosok száma különösen erősen megduzzadt. Ebben az esztendőben százezernél több önálló iparost írtak össze a magyar városokban, míg 1910-ben a 87.000-et alig haladta meg számuk és 1930-ban is 89.540-et számoltunk. A világháborút követő első évek mozgalmas gazdasági élete az egyszerűbb termelési rendszereknek kedvezett és ennek következtében erősen emelkedett az önálló iparosok száma is.

Az iparban foglalkoztatott tisztviselők már annak képét nyújtják, hogy jelentősebb iparteleppel állunk szemben. Tisztviselőt tartani csak olyan iparvállalat tud és csak olyannak van ilyenre szüksége, amely nagyobb arányokban termel, sok munkáskezet foglalkoztat, szóval, valamilyen vonatkozásban már gyáriparnak mondható. Nem csodálható tehát, hogy az iparban

foglalkoztatott tisztviselők nagyobb tömege éppen a városokban található. Az iparban foglalkoztatott tisztviselőknek 1920-ban 87.3%-a, 1930-ban 85.1%-a a magyar városokban élt. Arányszámuk csökkenése arra enged következtetni, hogy a városok nagyobb ipartelepeinek fejlődésével az utolsó évtizedben a falvak ipartelepeinek fejlődése is lépést tart.

Ha a segédszemélyzet nagy tömegét, illetve ennek város és községek közötti megoszlását vizsgáljuk, akkor is azt tapasztaljuk, hogy a városok jelentős mértékben szívják fel a segédszemélyzethez tartozókat, bár az utolsó évtizedekben csekélyebb hanyatlás figyelhető meg. 1920-ban az iparban foglalkoztatott művezető, előmunkás, segédmunkás, segítő családtagként nyilvántartott segédszemélyzetnek 63.2%-a volt a magyar városokban, 1930-ban már csak 61.0%-a.

A tanoncok nagyobb tömegei is a városokban találhatók. Arányuk azonban nem oly jelentős, mint az eddigi segédszemélyzetkategóriáknál megfigyelhettük. Tanoncot gyakrabban tartanak a falusi kisiparosok, amivel szemben a nagyobb vállalatok tanoncéllománya viszonylagosan mindenkor kisebb. Innen ered az, hogy az iparban foglalkoztatott tanoncoknak a trianoni országterületen csak 55.8%-a volt városlakó.

Az iparban foglalkoztatott tisztviselők számának fejlődése a nagyobb méretű komolyabb iparosodást jelenti. Etekintetben örömdetesesen állapítható meg, hogy a városokban foglalkoztatott ipari tisztviselők aránya 3.4%-ról 7.3%-a emelkedett.

A magyar iparban foglalkoztatott összes művezetők, előmunkások és segédmunkások 61.0%-a élt a magyar városokban. A művezetők és előmunkások nagyobb számaránya ugyan csak arra mutat, hogy az iparosodás magasabb fokon éppen a városokban volt. Ez különben kifejeződik abban a körülményben, hogy ezeknek az ipari munkásoknak aránya a századforduló óta mindrohamosabban emelkedett.

Ha az iparvállalatok számbeli megoszlását és a magyar városokban végbement fejlődését tesszük vizsgálat tárgyává, akkor érdekes megállapításokra juthatunk. Hazánkban 1920-ban 245.738 iparvállalat volt. Ezeknek 46.3%-a a magyar városokban települt. Tíz év alatt az iparvállalatok száma országszerte csökkent, mert 1930-ban már csak 224.771 vállalatot írtak össze, de ezeknek 46.4%-a volt városokban. Az ipari decentralizáció ezek szerint egyáltalán nem mutat fejlődést.⁷ Egy más forrás szerint⁸ a trianoni terület kisipari üzemeinek száma a jogi személyek számára fenntartott adatok nélkül 1930-ban 158.119-et tett ki, 1940-ben ugyanezen meghatározás szerint a trianoni területen 184.708 iparüzemet számláltak össze. A fejlődés két-

⁷ A szerző idézett munkája 60. old.

⁸ Szalay Zoltán: A magyar iparstatisztika adatai 1941-ben. Magyar Statisztikai Szemle. 1943.

ségenkívül számottevő. Sajnos azonban nem ismerjük az iparüzemek város és község közötti megoszlását a jelzett időszakban, úgyhogy a harmincas években végbement iparfejlődésnél nem tudjuk követni az átrétegzés esetlegesen már megtörtént folyamatát. Hogy képet alkossunk a fejlődésről, említsük meg azt, hogy az iparvállalatok számának fejlődése a magyar városokban a századforduló óta rohamos méretű volt. Ne feledjük ugyanis azt, hogy a századforduló éveiben a magyar városokban még csak 81.900 iparvállalat volt (trianoni terület adatai), 1910-ben már 95.743 és 1930-ban 100.422. Az 1940. évi városi adatokat sajnos még ezideig nem ismerjük, de kétségenkívül bizonyos, hogy a trianoni terület városaiban az iparüzemek száma legalább húszszázalékkal fejlődött az utolsó periódusban is.

Jogosan merül fel a kérdés, hogy az iparvállalatoknak nagyság szerinti csoportjai hogyan oszlanak meg vidék és város között. Erre vonatkozóan is csak a harmincas évek adatai állnak jelenleg rendelkezésünkre, de ezekből éppen eléggé érdekes következtetéseket vonhatunk le. A segédnélkül dolgozó iparvállalatoknak 40.8%-a volt 1930-ban városokban. Egy más összeállítás, amely az adóstatistikát vette alapul és 1941-re vonatkozik, azt mutatja, hogy az ország 96.678 segéd és inas nélkül dolgozó önálló kézműiparos közt 28.218 volt városi, a többi pedig vidéken helyezkedett el. A városokban lévő önálló kézműiparosok aránya ezek szerint 30% alá csökkent, ami azonban a területi változásokkal hozható elsősorban kapcsolatba.

Az 1—2 segéddel dolgozó iparvállalatoknak 43.9%-a, a 3—5 segéddel dolgozó iparvállalatoknak 61.9%-a, a 6—10%-kal dolgozó iparvállalatoknak 76.3%-a, a 11—20 segéddel dolgozó iparvállalatoknak pedig már 84.8%-a dolgozott városokban és az egyre kisebbedő rész jut csak a vidékre. A 20-nál több segéddel dolgozó vállalatoknak 83.8%-a dolgozott városokban.

A kézműipar területi megoszlása ugyancsak rendkívüli fontosságú, mégis azonban előttünk inkább a nagyvállalatok térbeli megoszlásának problémája áll. Látjuk fenti adatokból, hogy ezeknek a vállalatoknak többsége, csaknem kilenctized része a városokba húzódott, így tehát kifejezetten városi problémával állunk szembe és mint ilyennel kell foglalkozni. Ebben a vonatkozásban a kérdés különösen alkalmas arra, hogy a budapesti centrális iparelhelyezkedéssel foglalkozzunk.

Magyarországon 1900-ban 1103 nagyvállalat volt, 1910-ben 2248, 1920-ban 1643 és 1930-ban 2050 nagyvállalat dolgozott. Az ezekben a vállalatokban alkalmazott munkások száma 1900-ban 135.661, 1910-ben 255.481, 1920-ban 212.450 és 1930-ban 260.055. Ugy a vállalatok számának fejlődése, mint az ezekben foglalkoztatott munkások számának alakulása jelentős fejlődésről tesz tanúságot, amelyet 1920-ban a világháború és az azt követő korszak szakít csak meg. Kihagyása ugyan még 1930-ban is kifeje-

zésre jut, amikor a nagyvállalatok száma még nem éri el az 1910-ben elért maximumot.

Ezeknek a vállalatoknak legnagyobb része mindenkor Nagy-Budapesten települt. Nagy-Budapesten volt az összes húsznál több segéddel dolgozó vállalatoknak 1900-ban 60%-a, 1910-ben 61.4%-a, 1920-ban 55.3%-a és 1930-ban 59.2%-a. Az iparnak Nagy-Budapest felé való vonzódását jobban kifejezi azonban az ugyanezen vállalatokban foglalkoztatott munkások számának aránya. Nagy-Budapesten dolgozott az összes nagyvállalatok munkásainak 1900-ban 53.8%-a, 1910-ben 56.3%-a, 1920-ban 53.7%-a és 1930-ban 59.6%-a. Ez a két számoszlop egymás mellett azt mutatja, hogy a nagyipar jelentős mértékben Nagy-Budapesten tömörült és az utolsó harminc évben ez a tömörülés egyre jelentősebb mértékben jut kifejezésre. Ha csak az iparvállalatok számát tekintjük, akkor ez nem tűnik ki. Nem elegendő azonban ezek számával beérnünk, hanem egyben értékelnünk is kell őket. Az értékelés elsősorban a foglalkoztatott munkások számával történik. A foglalkoztatott munkások számának az aránya pedig erősen Nagy-Budapest szerepének emelkedését domborítja ki.

Nézzük mármost a vidéki városok szerepét a nagyvállalatok térbeli elhelyezkedése terén. A vidéki városokban 1900-ban az összes nagyvállalatok 24.3%-a, 1910-ben 24.0%-a, 1920-ban 26.5%-a és 1930-ban 23.2%-a telepedett. Az ezekben foglalkoztatott munkások aránya 1900-ban 21.7%, 1910-ben 19.8%, 1920-ban 20.1% és 1930-ban 18.3%-ban fejezhető ki. A vidéki városoknak a nagyiparban elfoglalt helyzete egyrésztől tehát nem is jelentékeny, másrésztől állandó és erős visszafejlődés figyelhető meg. Ha az 1920-as zavaró értéktől eltekintünk, akkor azt figyelhetjük meg, hogy a vidéki városokban úgy a nagyobb ipartelepek száma, mint az ezekben foglalkoztatott munkásság aránya rohamosan csökken. Az ipari decentralizáció sokszor felvetett szükségessége ebben nyeri elsősorban és leginkább magyarázatát. Vidéki városaink iparuk fejlődésében nemcsak hogy lépést tartani nem tudnak Nagy-Budapest iparfejlődésével, hanem ehhez viszonyítva egyenesen sorvadnak.

A budapesti nagyobb iparvállalatok jelentősége annak következtében is emelkedik, hogy egyre nagyobb az egyes iparvállalatokban dolgozó segédszemélyzet átlagos száma. Amíg 1900-ban a budapesti nagyobb iparvállalatok átlagos segédszemélyzete 110 fő, addig 1910-ben 104, de 1920-ban már 125 és 1930-ban 131 fő volt. Az országos átlag ugyanezen években szintén emelkedést mutat, bár ez nem olyan egyenletes. Az ország húsznál több segédszemélyzettel dolgozó összes vállalatainak átlagos munkáslétszáma 1900-ban 123, 1910-ben 114, 1920-ban 139 és 1930-ban 130. Ezt az ingadozást a vidéki ipartelepek számának ingadozása vonja magával.

A nagyobb iparvállalatok viszonylag a legkevesebb munkást éppen a vidéki városokban foglalkoztatják. Addig, amíg 1900-ban a vidéki városok nagyobb iparvállalataiban 110 volt a segédszemélyzet átlagos száma, vagyis ugyanannyi, mint Budapesten, 1920-ban 98, vagyis már 27-tel kevesebb, mint a fővárosi átlag és 1930-ban a vidéki városok iparvállalatainak átlagos segédszáma 102 csak, 29-cel kevesebb, mint Nagy-Budapesten.

Látható ebből az összehasonlításból, hogy a főváros és környékén települt iparvállalatoknak nemcsak számbeli aránya emelkedett rohamosan, hanem ezeknek a jelentősége is fokozottan nagyobb és nagyobb, míg velük szemben a vidék iparteleppei, ha ugyan megmaradtak is, bizonyos mértékben mégis összezsugorodtak.

Ha iparáganként vizsgáljuk Budapest és a vidék közötti megoszlást, akkor megállapíthatjuk, hogy kimondottan budapesti iparnak tüntethető fel a papírgyártás, a ruházati és a sokszorosító ipar. Kisebb mértékben ugyan, de fokozottan Budapestre való tömörülés látszik a vendéglátó iparban, a gépiparban, a bőriparban és a fa- és tompfeldolgozó iparokban.

Ezzel szemben talán leginkább a fonó- és szövőipar és a bányászat az, amely a vidéki városokra jellemző. Az utolsó harminc év alatt a felsorolt iparágak Budapestre való tömörülése nem mindenhol figyelhető meg. Különösen a ruházati iparban és a fonó- és szövőiparban mutatkozik elvándorlás vidékre, ezzel szemben a vasipar mindinkább Budapestre igyekezett tömörülni. Jellemző, hogy 1920 és 1930 között a Budapestre való tömörülés a foglalkoztatott munkásság számarányában kifejezve a következőképen ment végbe. A vasiparban foglalkoztatott munkásság aránya 60%-ról 66%-ra emelkedett, a faiparban 51%-ról 63%-ra, a fonó- és szövőiparban 43%-ról 63%-ra, a papíriparban 84%-ról 87%-ra, a vegyészeti iparban 72%-ról 77%-ra, az építőiparban 70%-ról 78%-ra és a sokszorosító iparban 87%-ról 88%-ra emelkedett a budapesti arány. A fa- és cementiparban a koncentráció kifejezetten a vidéki községek, a fonó- és szövőiparban a vidéki városok kárára ment végbe. Az okok eléggé ismertek és nem kell különös jelenségeket találni ahhoz, hogy a fejlődésnek ilyenkénti alakulását megértsük.

Az egyes iparágazatokon belül részletezhető a fejlődés miéntje. A vasiparban a vas- és acélöntés budapesti koncentrációja figyelhető meg. Rohamosan növekedett Budapest szerepe a harmincas éveket megelőzően a rézarugyártásban, amivel szemben a szerszámáru-, a reszelő-, csavar-, író toll- és tollszárhüvely-, az arany- és ezüstáru-, a csillár- és az ón- és az ónárugyártás mindenkor kifejezetten budapesti többségű volt. Ezekkel szemben Nagy-Budapest szerepe csökkent a vasárugyártásban, amely a vidéki községekben helyezkedett inkább el, de

a sodronyszövetgyártás is szívesen vándorolt a lakatosáru gyárakkal együtt különböző vidéki városokba, ahol újabban egyre inkább megtalálta helyét a vas- és rézbutorárgyártás, a töltenygyártás és a bádogipar.

A gépgyártás mindenkor szívesen tömörült Budapestre, különösképp vonatkozott ez a varrógép- és kerékpárgyártásra, a fegyvergyártásra és az elektrotechnikai cikkek gyártására. Lassú decentralizáció mutatkozik a mérleg- és műszergyártásnál, miután az ilyenirányú iparvállalatok szívesen helyezkedtek el utóbb a vidéki városokban is. Ezzel szemben a kocsigyártás, az orgona- és zongoragyártás ismét igyekszik erősebben Budapestre tömörülni. Az általános fejlődés eredményeinek tudható be, hogy Budapest túlzott szerepe elektromos telepekben utóbb csökkent.

A kő-, föld-, agyag- és üvegipar bányászati jellegénél fogva inkább vidéki. Valóban ezen iparágazat foglalkoztatott munkásságának aránya Budapesten 34%-ról 30%-ra csökkent a század első harmadában, ugyanakkor a vidéki városok aránya is 23%-ról 15%-re csökkent. A cementárgyártás jelentősen fejlődött vidéki városainkban, de fejlődés tapasztalható a kőfaragóiparban is, amivel szemben a kályha- és agyagipari vállalatok budapesti koncentrálódása figyelhető erősen meg.

A fa- és csontipar a vidéki városokra volt mindenkor jellemző. Újabban Budapest szerepe is számottevő lett; különösképpen tömörülés figyelhető meg az asztalosipar nagyipari vonatkozásában, valamint a kosárgyártás terén. Ez meglehetősen furcsa, mert ezek az iparágak nyersanyagaikat éppen vidéken szerzik be, tehát egy logikátlan folyamat figyelhető meg, amit azonban az iparfejlődést vidéken gátló okok elég hosszú sorozata eléggé indokol.

A bőr- és sörteiparban kisebb koncentrálódás figyelhető ismét meg különösen a kefe- és lószőrgyártás terén, amely mindinkább Budapestre tömörül. Ezzel szemben a bőröndgyártás terén Budapest egyeduralmát már megtörték a vidéki városok.

A fonó- és szövőipar erős budapesti centralizációja a legfeltűnőbb. Különösen jelentős térvészteség érte a vidéki városokat a kötött és kötszövött áruk gyártása terén. Érdekes, hogy ennek az iparnak nagyobb vállalatai 1900-ban még kizárólag csak vidéki városokban települtek, 1910-ben azonban a foglalkoztatott munkásságnak mindössze 85%-a, 1920-ban 81%-a, 1930-ban pedig mindössze 57%-a dolgozott vidéki városokban. Csökkent a vidéki városok súlya a kenderkikészítés terén, itt azonban nem Budapest, hanem több vidéki község fejtett ki a kendergyárakra vonzó hatást. A jutafonó- és pamutfonótelepek azonban tömegesen koncentrálódtak Budapestre, de a selyem-

és műselyemgyártás, a kelmefestés és kartonnyomóipar is Budapestre tömörült a század első harmadában.

A ruházati ipar terén Nagy-Budapestnek valamikor döntő szerepe volt. A nagyipari jellegű ágynemű- és fehérnemű-készítés, női divatárak gyártása, kalapgyártás, művirágkészítés és fehérneműtisztítás teljesen Budapesten tömörült. Az utolsó évtizedek alatt vidéki városaink ezen iparágazatainkban megerősödtek és Nagy-Budapest szerepe, ha egyelőre minimális mértékben is, de csökkent. A nagy cipőgyárakat Budapestről nem a vidéki városok, hanem érdekes módon éppen a községek vonták el. Nem érdektelen, hogy ezt a megállapítást a számottevő törökszentmiklósi gyártelepítés előtt tehattük. A nagyipari jellegű szabóipar és cipőgyártás ugyancsak vidékre tolódik lassan át, ezzel szemben a kesztyű- és kötszerárugyártás ismét Budapest felé tömörül.

Nagy-Budapest vezető szerepe csökkent a papíriparban, ez főként annak tudható be, hogy a papírfeldolgozó iparok kisebb részben vidéki városokba vándoroltak, míg maga a papírgyártás vidéki községekben létesített újabb telepeket.

Az élelmezési iparokban kereshetjük leginkább a vidéki városok iparosodásának lehetőségeit. Az élelmezési iparokat két csoportra kell osztani aszerint, amint azonnali fogyasztásra vagy raktározásra, szállításra alkalmas iparcikkeket gyártanak. Kétségtelen, hogy vannak olyan élelmezési iparok, amelyek közvetlenül, a nagy fogyasztópiac közelében kell, hogy települjenek, de az iparfejlesztési törekvések során megoldást kell keresni arra, hogy a frissen fogyasztandó élelmiszerek szállításának könnyítésével, másrésről a raktározható és exportra szánt élelmiszerek készítésével miként volna a vidéki városok iparos népessége foglalkoztatható és ezen keresztül miként lehetne a városokat környező mezőgazdaságot belterjesebbé tenni.

Nagy-Budapest szerepe az élelmezési iparokban is koncentrálódást idézett elő. Érdekes megfigyelni, hogy ez a koncentrálódás inkább a vidéki községeknek hátrányára történt és a vidéki városokban ezek az iparvállalatok 1900-hoz viszonyítva összességükben is fejlődést mutatnak.

Nagy-Budapest domináló szerepe az utolsó harminc év alatt megszűnt a gőz- és hengermalomvállalatokban, a sütő- és kenyérgyárakban, a csokoládégyárakban, a pezsgőgyártás, a szikvízgyártás, vízművek és közbiztonsági hidak terén. Jelentős mértékben csökkent a Nagy-Budapesten foglalkoztatott munkás-ság aránya a tésztagyárakban és szeszgyártásban. Nagy-Budapest súlya ezzel szemben erősödött a cukorkaárugyártásban, a pótkávégyártásban, a hentesárugyárakban és tejtermékgyárakban. Minden esetben a vidéki városok hátrányára.

A vidéki városok szerepe jelentős mértékben emelkedett a

gőz- és hengermalmokban, a tésztagyárakban, a cukorkagyárakban, a szalámigyártás, a dohánygyártás és a szeszgyártás terén. Visszafejlődés figyelhető meg a cukorkaárugyárak, a hentesárugyárak és a tejtermékgyárak foglalkoztatott munkásságának arányában. A vidéki városok domináló szerephez jutnak a tésztagyártásban, a konzervgyártásban, a dohánygyártásban, a szalámigyártásban, a gőz- és hengermalmokban, kisebb mértékben ugyan, de számottevő szerepük van a pezsgőgyártásban és a szeszgyártásban. Feltűnő jelenség ezzel szemben, hogy a cukorgyártás jórészt vidéki községekben megy végbe, a pótkávégyáraknak is nagyobb százaléka dolgozik községekben, mint a városokban, a nagyipari jellegű csokoládégyártás is vidéki községekbe települt és a vidéki városokban ilyen egyáltalán nincsen, de a községekben húzódnak jelentősebb arányban a konzervgyárak, a szeszgyárak, a hentesárugyárak és tejtermékgyárak is.

A jelentős mértékben nagyipari formákban jelentkező vegyészeti gyárak budapesti koncentrálódásáról már szólottunk. A koncentrálódás itt is a vidéki városok hátrányára következett be. Az ebbe a csoportba sorolt iparoknak mindegyikében a vidéki városok szerepének hanyatlását figyelhetjük meg, kivéve talán a gázgyártást és az olajgyártást. Vidéki városainkban nem történik seholsem ásványolajfinomítás, nem gyártanak seholsem brikettet, keményítőt, bőrenyvet, aszfaltot és kátrányt. A bőrenyv, aszfalt és kátránygyártás nagyipari formákban csak Nagy-Budapesten jelentkezik, esetleg mint a keményítőgyártás vidéki községekben. A gyertya- és szappangyártás is majdnem kizárólag itt megy végbe nagyipari formában, ami annál is inkább különösebb, mert ennek az iparágnak nyersanyaga és fogyasztói egyaránt jelentős mértékben a vidéken vannak. Csodálkozhatunk azon is, hogy a gyógy- és vegyiszerárugyártás is csak csekély mértékben jelentkezik a vidéki városainkban. De a műtrágyagyártásnak nagyrésze is a fővárosban megy végbe, mert a foglalkoztatott munkásságnak csak 15%-a dolgozott a vidéki városokban. Ugyanaz áll a tinta- és kocsikenőcsgyártás terén is.

A vidéki községeknek ezzel szemben több vegyészeti iparban jelentős szerepük van. Vidéki községekben gyártják 100%-ig a robbantószerkeket és a vidéki községeknek jelentős szerepük van a brikettgyártás, keményítőgyártás és ásványolajfinomítás terén is. Ezen utóbbi három iparágnak a vidéki városokba való telepítése igen indokolt volna.

Az építkezési iparokban végbement koncentrálódás javarészt a vidéki községek építőiparának sorvadását vonta maga után. A vidéki városokban a nagyobb építőiparvállalatokban foglalkoztatott munkásság arány 24%-ról csak 16%-ra csökkent, ezzel szemben a községekben 27%-ról 6%-ra való visszaesést

figyelhetünk meg. A vidéki városokban a kőművesipar megerősödését láthatjuk. A többi iparágak csökkenést mutatnak azonban, sőt sok esetben teljesen elsorvadtak a nagyobb jellegű vállalatok.

A sokszorosítóiparban, mint már fentebb mondtuk, Budapest szerepe egy árnyalattal csökkent. Ez az árnyalatnyi csökkenés a nyomdaiparban mutatkozik és kifejezetten a vidéki városok térhódítása következtében. A fényképészipar és filmgyártás nagyipari formában kizárólag budapesti.

A vendéglátó iparokban ismét budapesti koncentrálódás figyelhető meg. Ez a koncentrálódás a fürdőipar kivételével úgy a vendéglátó- és szálloda-, mint az ételmezési vállalkozó- és kávéháziparban egyformán jelentkezik. Természetesen a vidéki városokban ezzel szemben a nagyvendéglő- és szállodaipar helyzete visszaesett, 1930-ban pedig 20-nál több segédszeméllyel dolgozó kávéházat nem is találunk. A fürdőipar decentralizálása a vidéki községek javára ment végbe.

*

Észszerű ipartelepítés, ipari decentralizáció, iparátrétegzés nem újszerű fogalom. Már a múlt század végén egyes nagyipari vállalatok részéről mutatkoztak olyan törekvések, hogy ipartelepeiket addig még nem iparosodott országrészekben helyezték el, számításba véve természetesen a megfelelő adottságok tényleges értékét. Különlegesen jó példa volt az ilyenirányú telepítésre az úgynevezett Pullmann-vállalatok telepítési akciója, amelyek Chicagótól délre külön várost hívtak életre iparüzemeik letelepítésével kapcsolatban. Ugyanekkor Amerikában más iparvállalatok hasonló törekvései, Németországban pedig a Siemens-művek ipartelepítési politikája olyan példákkal szolgáltak, amelyek elegendő alapot nyújthattak ahhoz, hogy az ipartelepítésnek észszerű módja a vállalat gazdaságosságára mennyiben hathat ki. Az utóbbi időben ilyen önálló vállalati telepítési akcióval különösképpen a Bata-művek foglalkozott. Ez esetben a vállalatok létesítésére, a telep pontos kijelölése és a települési problémák megoldása érdekében a szakértőknek egész karát állította munkába.

Nemcsak egyes vállalatok, hanem vállalatok egész csoportjának telepítési tevékenysége is lezajlott. Ilyen az Egyesült Államok pamutiparában, cipőiparában és húsiparában mutatkozott meg. Gyakorlati példájával azonban hazánkban is szolgálhatunk, ha a dunántúli nagyipari vegyészeti telepek kialakulását állítjuk szem elé.

Országos és nemzeti vonatkozásokban végbement ipartelepítési politikát a Szovjet-Unióban, Angliában és Németországban hajtottak végre. A Szovjet ipartelepítési politikája a két ötéves tervben történt meg. Ez elsősorban közlekedési út-

vonalak létesítésében, majd egészen új ipari városok alakításában jutott kifejezésre. Az a körülmény, hogy a Szovjet telepítési politikáját a külföld előtt nem ismertette, sőt ennek ismertetését a lehetőség szerint megakadályozta, eltakarta előtünk azokat az eredményeket, amelyeket etéren elértek.

Angliában a külön kijelölt ipari területek tervszerű fejlesztése határozott fejlődést mutatott, bár kétségtelen, hogy Londonnak, mint hatalmas fogyasztópiacnak jelentősége az ipartelepülésre mindenkor nyomasztó irányításként hatott.

A Német Birodalomban az észszerű ipartelepítés és iparátrétegzés kérdésével a két világháború között foglalkoztak a legtöbbet. Ennek érdekében a birodalmi kormány külön minisztériumot létesített a tájkérdés kutatására. Annak a telepítési akciónak eredményeit, amelyeket a tájkérdéskutatás magával vont, a németek is igyekeztek katonai okok miatt kevésbé kihangsúlyozni, ellenben tényként tudhatjuk, hogy a hadiiparok széttelepítése, ha nem is a háború elejére, de közben megtörtént, mert különben a gazdasági erőfeszítések olyan hihetetlen jelenségével állhatnánk csak szemben, ami teljesen elképzelhetetlen. Hogy mennyire sokat foglalkoztak az iparelhelyezés problémáival térbeli vonatkozásokban, azt különben a kézművesipari szervezet fentebb már hivatkozott munkássága is teljes mértékben igazolta. Ha a kézműipar tervszerű átrétegzése érdekében az ismert munkálatokat végrehajtották, akkor jogosan tételvezhető fel az, hogy a nagyipari vállalatok térbeli elhelyezése tekintetében már korábban számottevő lépések történtek.

„Az eljövendő időszak magyar gazdaságpolitikájának, ha a decentralizálás elvét át akarja ültetni a gazdasági életbe, mivel itt az öntevékeny gazdasági erők a decentralizáció ellen működnek, abban az irányban kell munkálkodni, hogy az új iparvállalatok vidéken válasszák ki telephelyeiket.” Ebben a mondatban Guothfalvy Zoltán meghatározza azoknak a tenni-valóknak irányát, amelyet a jövő iparfejlesztését kell, hogy szolgálják. Az ily módon lefektetett meghatározás teljes mértékben körvonalazza azt is, hogy bizonyos gazdasági erők ellen milyen tevékenységre van szükség. Ha abban az irányban kell munkálkodni, hogy az újonnan létesült ipartelepek vidékre települjenek, akkor meg kell szabni azokat a feltétlen kívánalmakat is, amelyek alkalmasak lehetnek egy-egy iparvállalatnak vidékre való telepítése érdekében.

Tanulmányunk bevezetőjében, amikor felsoroltuk az ipari decentralizáció akadályait, körülbelül megmondtuk azt is, hogy milyen akadályokat kell megszüntetni és ezeknek az akadályoknak megszüntetése miként menjen végbe. Ha a vidéki iparfejlesztés legfontosabb követelményeit akarjuk felsorolni, akkor a következőket szögezhetjük le.

Az ipari decentralizáció első követelménye ma már az ipari munkásság jobb elosztásában állapítható meg. Az ipari munkásság területi jobb megoszlását két tényező kölcsönhatása határozza meg. Az egyik investiciós politikát igényel, a másik kifejezetten szervezési kérdés. Az ipari decentralizációt végrehajtani anélkül, hogy a vidékre telepítendő ipartelepek helyén megfelelő lakásokat előre ne biztosítsunk, nem lehet, viszont a megfelelő lakások biztosítása esetén is csak akkor lehet az ipari munkásságnak vidéken való szétosztását elérni, ha biztosítjuk számára egy olyan munkaközvetítési szervezetet, amelynek révén megszűnik az a hátrány, ami a nagyobb munkapiac felosztásából kifolyólag keletkezik.

Az ipartelepek jobb megosztását korszerű lakáspolitikának kell megelőzni. Az iparosodott munkásság jobb lakásvizonyokat követel, mint a földművelő népesség. Ez együttjár magasabb életszínjével és azzal a körülménnyel, hogy az iparosodott centrumokban, ha nem is egészen korszerű, de korszerűbb lakások állanak rendelkezésre. Egy vidékre áttelepített ipar életképtelenné válik, mert a megfelelő szakmunkástömeget magasabb munkabér mellett sem képes a maga számára lekötni, ha helyben nem biztosít számára megfelelő minőségű lakásmeglehetőséget. Az esetben pedig, ha a vidékre telepített iparvállalat az ipari munkásságot a környező falvakban el is tudja helyezni, akkor nemztesgazdasági kár keletkezik azokból az elfecsérelt idővesztésekből, amelyek lakóhely és munkahely közötti utazásokkal telnek el.

A másik probléma az ipari munkaközvetítés korszerű megoldása. Enélkül az ipari decentralizáció és az iparáttelepítés éppúgy lehetetlen, mint a megfelelő lakáspolitikai hiányában. A nagyvárosi nagyobb munkapiac bizonyos szabadságot biztosít az ipari munkásságnak. Az egy tömegben elhelyezkedett azonos vagy hasonló típusú gyárak között tetszése szerint választhat. Ha munkaidőben és munkabérben nincs is különbség, szubjektív okok miatt bármikor munkahelyet változtathat a rendelkezésre álló különböző ipartelepek között. Ez a munkahely változtatási szabadság megszűnik, vagy legalább is korlátozódik, az ipartelepek szétosztása esetén. Ennek ellenszerét a munkaközvetítési organizáció teheti teljessé, amely egyrészt biztosítja a munkás számára a munkahelyválasztás szabadságát, másrészt azonban biztosítja a munkaadónak azt, hogy a szükséges szakmunkást az ország bármely részéről a legrövidebb idő alatt termelési folyamatának fennakadása nélkül megkaphatja.

Mindkét tekintetben számottevő feladatok hárulnak a magyar városokra. Az ipari munkaközvetítés, mint a fentebbiekből látjuk, kétségenkívül várospolitikai szempontból fontos. Méginkább fontos a városok szempontjából azonban a lakás-

politika, melyet ha városi szemszögből nézünk, azonnal mint általános városfejlesztési politikát is érthetünk. Városaink sokasága nem jutott el még arra a fokozatra, hogy korszerű közüzemekkel rendelkezzenek, utai, utcái és városai burkoltak és rendezettek lennének. Addig, amíg a városok valamelyest mértékben nem oldják meg az éteketekben reájuk háruló feladataikat, addig aligha remélhetik, hogy számottevő iparosodás indulna meg határaik között. A ipar városi szempontokból rendkívül igényes és ez nemcsak a víz-, gáz-, villanyszolgáltatás korszerű és olcsó rendszerét jelenti, hanem általános kultúrkérdést is. Ez a kultúrkérdés megnyilatkozik a lakáspolitikában, a városok iskolapolitikájában stb., stb. egészen addig, ameddig a városias külsőben hat csalógaatóan a vidékre települők számára. Ne feledjük sohasem azt, hogy az ipari munkásságban a legszélesebb tömegeket azok alkotják, akik legfeljebb első, de jó esetben második generációt jelentenek a földművelésből az iparba átkerült családoknál. Ezek, ha egyszer városias életkörülményeket szoktak meg, ezekhez rendkívül ragaszkodnak, és mereven elzárkóznak attól, hogy újra falusias életszínvonalba kerüljenek vissza. Ezeknek a tömegeknek korszerű, kertes lakótelepekre van szükségük. A városi bért ház épp olyan távol áll tőlük, mint a falusi parasztház. Az egyikbe még nem akarnak költözni — szerencsére —, a másik felé nem vonzódnak már többé.

Azok a magyar városok, amelyek korszerű munkás lakótelepek létesítését elő tudják segíteni, az ilyenek megteremtésében aktíven részt vesznek, *legelsősorban számíthatnak arra, hogy a háború után fejlődésnek induló új magyar ipartelepek határaik felé vonzódnak*. Ha a városok ehhez még olcsó energiát is tudnak nyújtani a letelepülő iparvállalatoknak, akkor minden vonatkozásban meg fogják találni számításukat és iparosodásuk gyors méretekben fejlődik tovább.

Ne feledjük azt, hogy az ipari decentralizáció, az ipari átértégzés — azon elgondolások és fejlődési formák mellett, amelyekről fentebb szoltunk — nemcsak városi és ipari előnyöket biztosíthat az országnak és népének. *Ezek a nemzetgazdasági törekvéseken keresztül mód és lehetőség kínálkozik az ország egész népének életszínvonalát tartósan és hatásosan emelni*. Meg kell keresnünk azokat az iparágazatokat, amelyek részére a magyar föld megfelelő nyersanyagot termel, ezeket kell elhelyezni úgy, hogy telephely választásukkal is elsősorban szemelőtt tartandó általános nemzetgazdasági érdeket szolgálják és akkor biztosítjuk szélesebb keretekben a magyarság sorsának jobbrafordulását.

Az ipar számára dolgozó mezőgazdaság önmaga jövedelmezőségét javíthatja és fokozhatja, de ezen keresztül az iparfejlődésre is jó kihatással lesz. Amíg mezőgazdasági népessé-

günk cipőfogyasztása egy főre számítva félpár, amíg a falusi lakosság a gyufát szálánként veszi, a szappant csak ritkán használja, a rádió és varrógép elvértve kerül házába, ideje van a maga szerszámait primitív módon magának javítani és kontárkodni, addig magyar iparfejlődésről szó sohasem lehet.

A többettermelő magyar mezőgazdaság a vidéki ipartelek kifejlődését fogja még öntevékenyen is szolgálni, mert a vidéki telepek számára ad több nyersanyagot és ezek fogyasztását köti le azonnal a maga számára.

Természetesen az ipari telephelyválasztás kérdését öntudatosná kell tenni és gondoskodni kell arról, hogy megfelelő szervek hatékonyan szolgálják ennek előmozdítását.

Ruisz Rezső

Az emberi munkavégzés főkéletesítésének lehetősége a mezőgazdaságban az ipari tapasztalatok nyomán.

Párhuzamot vonva az iparban és mezőgazdaságban az emberi erővel végzett munkaviszonyok között, általánosságban elmondhatjuk, hogy az ipar az emberi munkára nagyobb gondot kénytelen fordítani, körültekintőbben kényszerül felhasználni, mint a mezőgazdaság. A közvetlen kényszerítő ok erre az, hogy az iparnak drágábban kell megfizetnie az emberi munkát, nevezetesen az úgynevezett szakmunkát, mint a mezőgazdaságnak. Érthető tehát az az erős igyekezet az iparban, mely a munkaadók részéről a munkás minél okszerűbb módon való dolgoztatására irányul. Pár év óta a hatóságok bérminimum megszállása, a mezőgazdasági munkástömegeknek az ipar felé való orientálódása és a háború által való igénybevétele következtében a mezőgazdasági munkabérszínvonal emelkedése erősen ösztönzőleg hat a mezőgazdasági üzemek vezetőire olyan értelemben, hogy törekedjenek a munkásaik jobb kihasználására, vagy másképen törekedjenek a munkásaik teljesítményének, bérének és a terményeik árszínvonalának az összhangbahozatalára. Mindez nem csupán a háborúval kapcsolatos, tehát időszakos jelenség, hanem általános fejlődési irányzat. Ezt fejtegeti például *Nagy Lóránd* „Az üzemvezetés újabb feladatai” című cikkében,¹ melyben rámutat arra, hogy a munkaigényes növények termesztése teszi a mezőgazdaságot teherbíróvá. Ez a körülmény azonban a munka hatásfokának a növelését is szükségessé teszi. A munka hatásfokának ugyancsak fokozott ellenőrzésére lesz szükség a háború utáni gazdasági átrendeződés során, mivel a mezőgazdaságnak jórészt a piacra való támaszkodással kell megállania a helyét.

Bár az elmondottak szerint is a gazdáknak és főként a nemzetgazdaságnak elsőrangú érdeke, hogy a mezőgazdasági munkás teljesítménye megfelelő legyen, mégis sok panasz hangzik el a gazdák részéről a jelenlegi munkaviszonyok ellen. Például a „Köztelek”-nek csak egyik évfolyamát is átlapozva találhatunk erre vonatkozó tanulságos részleteket.

¹ V. ö. „Az üzemvezetés újabb feladatai” c. cikkét. (Köztelek“ 51. évfolyam, 13. szám.)

Schusztér Béla „A munkaerkölcs jelentősége a termelés folytonosságában” című cikkében² összefoglalva a következőket panaszolja: A csehektől visszacsatolt részekén munkaerkölcs nincsen. A jóra való, rendes ember ritka típus; ez annak a következménye, hogy a párttitkárok a munkásságot csak követelésekre biztatták. A nagy teljesítményekről pedig lebeszéltek. Becslése szerint a hatóságilag megállapított órabérek mellett a 30 év előtti teljesítményüknek 30–35%-át végzik a munkások sokkal silányabban. A szakmáymunkás silány munka mellett sokat akar keresni. Idénymunkásoknál a szerződés csak a munkaadót köti, a munkást nem. Rendes ember csak a cselédség között akad.

Vagy például *gr. Keglevich Gyula* „A humanizmus ott érvényesül, ahol van megértés” című cikkében³ szintén a mezőgazdasági munkás munkaerkölcsével való elégedetlenségének adva hangot, szükségét látja, hogy az érdekük elősegítését a munkások megértéssel fogadják és ennek fejében jól teljesítsék a kötelességüket. Az életben sokszor ennek az ellenkezője tapasztalható. A kisgazdatársadalom teljesítményét is keveseli és helyteleníti azt a szándékát, hogy törpebirtoka megművelésén kívül mással nem akar foglalkozni; véleménye szerint megélhetése érdekében szükséges lenne, hogy fölös munkaidejét fuvarozással, építkezéseknél való segédkezéssel, stb. hasznosítsa. A munkaerkölcs szempontjából az emberek nevelésének is fokozott szükségét látja, mivel erre az iskola nem elegendő.

Ugyanarról a bérfizetési, illetve munkavégzési módról, ami ma a mezőgazdaságban nagyon általános, az iparban is több helyen hangzott el az a megállapítás, hogy a munkás két-, háromszorosát is teljesíthetné annak a munkának ereje megfeszítése nélkül, mint amit teljesít.⁴ Ilyen megállapítások természetesen annak idején sem voltak általános érvényűek, de érdemesnek látszott két, háromszorosnál kisebb teljesítményemelés eléréseért is sokszor költséges és hosszadalmas munkával új munkáltatási, illetve bérfizetési módszereket kifejleszteni.

A munkás általánosságban nagyobb teljesítményre önszántából nem hajlandó elegendő mértékben törekedni, vagy az említett szerzők szavaival élve: a munkaerkölcs nem elegendő a megfelelő teljesítmény biztosítására, ugyanakkor pedig a munkás részéről elégedetlenség mutatkozik a kereseti lehetőségekkel szemben.

Schusztér Béla az említett cikkében a megoldás érdekében ajánlja: 1. a munkafegyelem növelésére a közigazgatás nyújt-

² „Köztelek” 51. évfolyam, 2. szám.

³ „Köztelek” 51. évfolyam, 9. szám.

⁴ *L. P. Alford*: Handbuch für Industrielle Werkleitung, Berlin 1920., 967. old.

Taylor—Wallichs: Die Betriebleitung, Berlin 1914. 5. old.

son segítséget, 2. a bérfizetés a végzett munka arányában történjék, 3. intézmény állíttassék fel, mely olyan tagokat foglal csak magában, kik kipróbáltan rendes munkások. gr. Keglevich Gyula pedig a munkaerkölcs növelésében reméli a megoldáshoz való közeledést.

Kétségtelen, hogy bizonyos cél elérésére helyes több eszköznek, módszernek a felhasználása, de tény az is, hogy az ember tetteit, viselkedését leginkább befolyásolja a társadalom széles rétegében az olyan állapot, melyben az elérendő cél — itt a megfelelő teljesítmény — egyéni érdekét is szolgálja. Ezt a módszert ajánlják az említett szerzők is és az iparban az emberi munkateljesítmények terén elért nagy eredmények is ennek a módszernek az alkalmazása nyomán születtek. Nem érdektelen tehát megvizsgálni, hogy a termelés érdekének a munkásérdekkel való szorosabb összekapcsolása mennyiben vihetné előbbre a mezőgazdasági munkáskérdés ügyét. *Schusztér Bélának* az a megjegyzése is, hogy az arató munkásság leginkább megfelel, igazolja azt a feltevésünket, hogy helyes úton járunk, mikor a megfelelő megoldást a munkás érdekével összhangban lévőknek gondoljuk, mert hiszen logikusan tehető fel az is, hogy azért felel meg az arató munkásság leginkább, mivel az aratás részes munka lévén, munkásérdek, hogy a teljesítmény is megfelelő legyen.

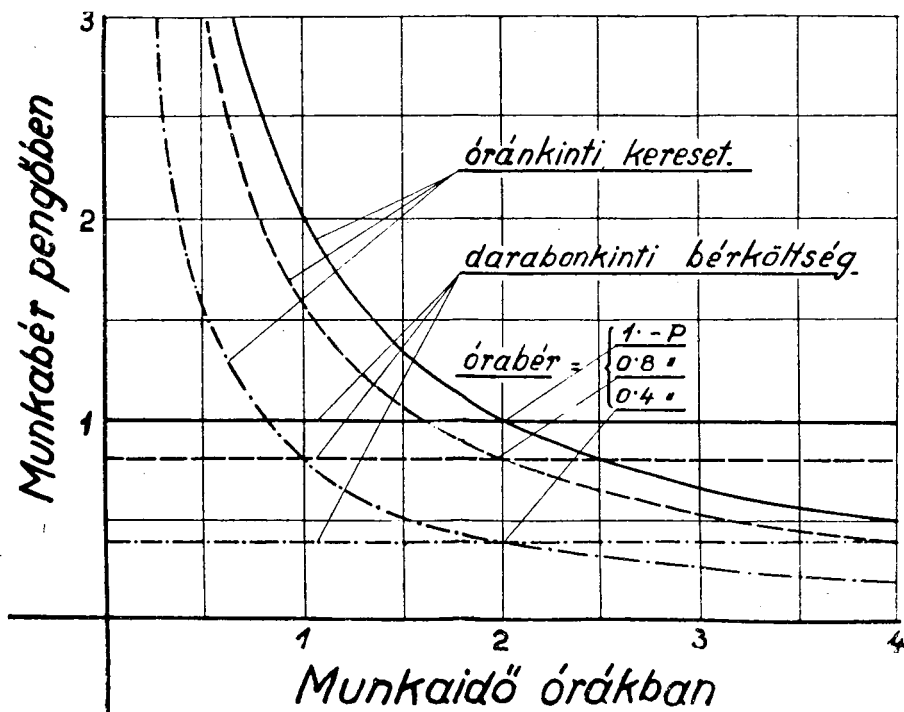
Ha az kétségtelennek látszik is, hogy a munkás és munkaadó érdekének összehangolásában bizonyos kivételektől eltekintve az ipar sokkal előbbre van a mezőgazdaságnál és a mezőgazdaság is az iparban kipróbált elvekre támaszkodva juthat el az iparban elért munkavégzés színvonalára; nem állítható természetesen, hogy a mezőgazdaság számára az iparban megvalósított módszerek egyszerűen lemásolhatók.

A munkás és a munkaadó, illetve a termelés együttes érdeke azt kívánja, hogy a munkás keresete a munkával járó fáradság káros növekedése nélkül emelkedjék amellet, hogy a gyártmány vagy termény önköltségi ára csökkenjék. A tapasztalatok azt mutatják, hogy bár ezek az érdekek látszólag ellentétesek, mégis létesíthető olyan állapot, melyben a munkás és munkaadó érdeke jó összhangba kerül egymással.

Az előzőkben, mint már utaltunk rá, véleményünk szerint e két érdek úgy kerül leginkább összhangba, ha a munkás keresetének megállapításánál tisztán a végzett teljesítményét vesszük alapul, vagyis az ismert szakmány-bérrendszer szerint dolgoztatjuk és nem az időbér-fizetési módszer szerint, melynél a munkás keresetének az alapja a munkában eltöltött idő. A szakmánybérfizetési módszer a mezőgazdaságban is használatos; a szélesebb és tökéletesebb alkalmazása érdekében azonban vannak kérdések, melyek megoldásra várnak. A föltárásuk ér-

dekében a következőkben röviden gondoljuk végig ennek a bér-fizetési módnak az alapelveit.

A szakmánybér tulajdonképpen két tényezőnek: a munkavégzésre szánt időnek és az órabérnek a szorzata. Ez másként azt jelenti, hogy az előírt munkaidő alatt végezve el a munkát az óránkénti kereset az órabér. Minél rövidebb a munkaidő, annál magasabb az óránkénti kereset. Ábrázolva ezt az összefüggést (1. ábra) egyenlőszárú hyperbolák sorozatát kapjuk. Min-

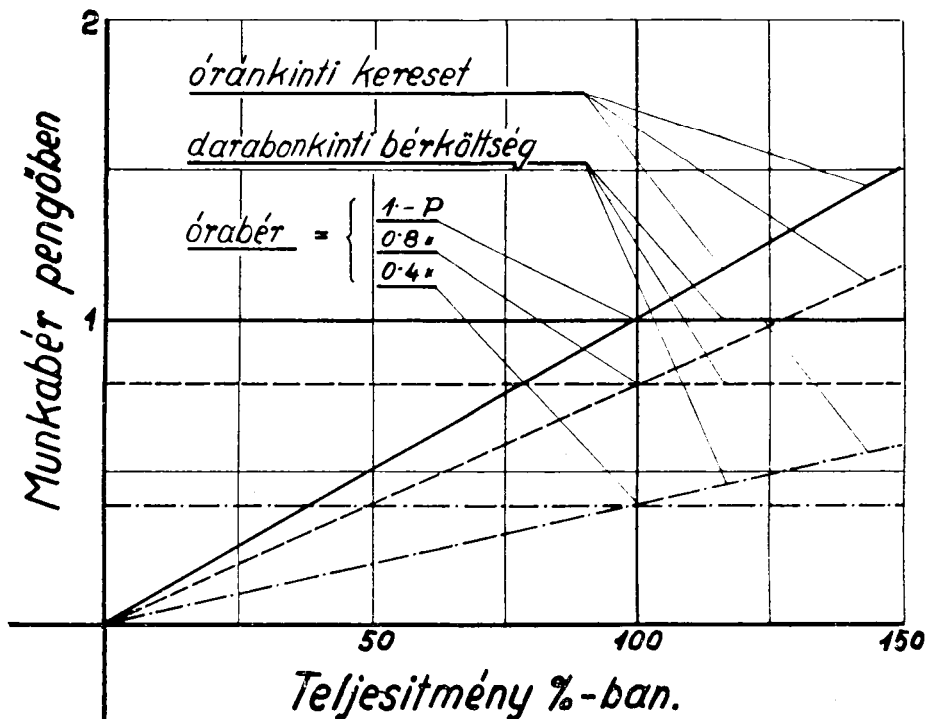
1. ábra.

denegyes órabérnek, — itt 0,4, 0,8, 1 P-nek — egy-egy hyperbola felel meg. Minden választott órabérhez, tehát hyperbolához is tartozik egy-egy szakmányár, melyet vízszintes egyenes ábrázol, mutatván azt, hogy a szakmányár, vagy a munkabérköltség független a munkavégzés gyorsaságától. Ha pedig a munkaidő helyett a teljesítmény függvényében ábrázoljuk a kereseteket (2. ábra) — teljesítményt a tényleges munkaidőnek az előírthoz viszonyított %-ával fejezve ki — akkor az óránkénti kereseteket különféle szög alatt hajló egyenes vonalak ábrázolják, aszerint, hogy milyen magas — itt szintén 0,4, 0,8, 1 P-s — órabérrel számolunk.

A munkának a teljesítmény szerinti díjazásával, vagyis a szakmányárak rögzítésével a munkás számára lehetőség nyílik arra, hogy keresetének nagyságát bizonyos határok között maga szabhassa meg. Mivel a munkaidő nagyságával, vagyis a munkavégzés sebességével a munkás keresete szoros összefüggésben van, azért a szakmánybérrendszer természetes következménye a munka gyorsulása. Elvileg a munkavégzés sebessége addig

növekszik, míg egyensúlyba kerül a munkásnak a nagyobb kereset után való vágya és a munkával járó fáradság. A fáradság viszont a munkavégzés sebességével van szoros összefüggésben.

Azt a határt, ameddig a munkás keresete emelkedhetik, a szakmánybér két tényezőjének, az órabérnek és a munkaidőnek a nagysága szabja meg. Az órabér nagysága közvetlenül a munkaadótól függ, kit természetesen az órabér megszabásában a mindenkorin munkabérszínvonal, jelenleg pedig a hatósági ren-

2. ábra.

delkezések kötnek. A munkaidő tekintetében pedig fel kell tételeznünk, hogy minden munkára nézve van egy helyes munkavégzési idő és ennek megfelelően olyan munkavégzési sebesség, mely felső határa a sebességnek abban az értelemben, hogy még huzamosabb ideig végzett munkánál sem okoz a munkát végzők egészségére káros fáradságot. A szakmánybérrendszer a kívánt célt az emberi munkának a munkaadó és munkás szempontjából is okszerű felhasználását csak akkor szolgálhatja, ha a munkaidőmegállapítások helyesen történtek.⁵

A munkaidőmérés a mezőgazdasági munkáknál nem új gondolat. Olyan értelmű munkákról azonban, mint ezen a téren az iparban folyt, tudomásunk szerint nem lehet beszélni. Összehasonlításként azt mondhatjuk, hogy míg az iparban ez a munka tervszerűen, céltudatosan végeztetett el, addig a mezőgazdaságban található eredmények csak feljegyzésszerűek. Ennek a ténynek az illusztrálására szolgáljon például a Mahács-Liszka-féle kertészeti üzemtanból való szemelvény.⁶

⁵ részletesen: A szerzőtől: A teljesítménnyel arányos munkabérfizetés (Közgazdasági Szemle 1941. 874. old.)

Munkaerőszükséglet talajmunkáknál:

1 férfi munkás (10 órás munkanap alatt)

50—200 m² területet feláshat

15—50 „ „ 60—70 cm mélyen megforgathat, (rigolózhat)
könnyű talajon

10—20 „ „ 60—70 cm mélyen megforgathat (rigolózhat)
nehéz talajon

380—480 m öntözőcsatornát kitisztíthat

80—125 m² területet áshat fel ásóvillával

100—250 „ területen törheti össze a rögöt.

300—800 „ területet megkapálhat.

800—1000 „ területen végezheti el a feltöltögetést.

E feljegyzések két határt jelölnek meg, de arra vonatkozólag nem szolgáltatnak támpontul, hogy mikor melyik adat érvényes. Ilyen, mondhatni csak tájékoztató adatok természetesen arra a célra semmiképpen sem felelnek meg, hogy a bérfizetés ezek alapulvételével történhessék, hanem a teljesítményszerinti bérfizetés megvalósításához részletesség és pontosság tekintetében olyan értelmű megfigyelésekre és mérésekre van szükség, melyek a munka minden részletére kiterjedőleg útbaigazítást adnak a munkavégzés idejéről, módjáról. Az iparban az egyes munkaidők megállapítására úgynevezett idő- és munkatanulmányokat végeznek, melyek keretében minden egyes munkát elemi részeire bontva a végzési mód és a munkaidő tekintetében alapos vizsgálatnak és mérésnek vetnek alá. A kapott eredményeket egységes elvek szerint szerkesztett kartotéklapokon tartják nyilván. Ezeken a kartotéklapokon megtalálható a munka pontos leírása, a munkavégzés leghelyesebb módjának a lerögzítése, a szükséges szerszámok felsorolása, a munka elemi részei, valamint az egész munka elvégzéséhez szükséges munkaidő, mely utóbbi a munkakörülményektől, a munka fárasztó voltától, valamint az emberi szervezettől függő késedelmeket is magába foglalja. Ilyen kartotéklap készül az ipari üzemekben folyó mindenféle munkáról. Ezeknek a kartotéklapoknak, vagy a róluk készült kivonatoknak a gyűjteménye alkotja az akkord vagy szakmányárképzés alapját. Bár rendszerint nem árakat tartalmaz, hanem azoknak tényezőit, a munkaidőket; mégis az ilyen gyűjteménynek gyakori elnevezése az akkordárjegyzék. Jellemzésül megemlíthetjük, hogy egy-egy speciális gépgyártással foglalkozó üzem valamelyik (pl. kovács vagy esztergályos, stb.) szakmájában nem ritkák a pár ezer tételből álló gyűjtemények.

Ilyen árfüzetek bármilyen körültekintő módon való elkészítése dacára az iparban is gyakran előfordul olyan eset, hogy valamely munkát az árjegyzékben megjelölt idő alatt és az előírt módon nem lehetséges lebonyolítani, de az ilyen esetek még-

⁶ Mahács Mátyás és Liszka Jenő: Kertészeti üzemtan, érték és jövedelemszámítástan. Budapest, 1927.

sem olyan gyakoriak, hogy ne lennének egyszerűen kivételeknek tekinthetők és egyúttal kivételes módon kezelhetők. Ha pedig az egyforma munkavégzés útjába az iparban is gördülnek akadályok, elképzelhető, hogy a mezőgazdaságban mennyiféle munkavégzési idővel kell számolnunk; ahol a munkás ki van téve az időjárás viszonyosságainak, ami a munkavégzés gyorsaságában nem csupán számottevő, hanem döntő jelentőségű tényező, mert gondoljunk csak arra, hogy a felázott és száraz talaj megmunkálása között milyen lényeges lehet a különbség. Az időjáráson kívül befolyásolja még a munka elvégezhetőségét a talaj minősége, a növényzet fejlettsége és a különféle munkáknál előforduló különleges tényezők.

Hasznavehetők a megállapított értékek csak akkor lehetnének, ha mindezeknek a tényezőknek a befolyását tekintetbe vennék. Véleményünk szerint a sokféle változó befolyása oly módon lehetne tekintetbe vehető, ha minden munkára vonatkozólag megállapítást nyerne a változóknak megfelelő mennyiségű munkaidő és ugyancsak megállapítást nyerne olyan szabályszerűség is, melynek alapján pontosan eldönthető lenne, hogy az összes változók figyelembevételével az adott körülmények között a munkavégzés idejére nézve a különféle munkaidők közül melyik a tekintetbeveendő. Ha ez a kategóriákba sorolás vagy az esetleges pótlékok megállapítása egyszerűen becslés alapján történnék, ez nemcsak vitáknak és elégedetlenségnek lenne az okozója, hanem a határozatlan teljesítménymeghatározás elvesztené ösztönző hatását, mivel lehetőség kínálkoznék arra, hogy a munka fokozása helyett egyszerűen vitával vagy alakoskodással a könnyebben megművelhető területnek nehezebben megművelhetővé való sorolásával lehessen több keresethez jutni.

A különféle változók befolyása nagyságának rendszerbefoglalása során valószínűleg adódnék sok olyan érték is, melyekre megfelelő mérőszámokat vagy legalább jellemző típusokat kellene először megállapítani, (például a talajnak, a növényzetnek a megmunkálás szempontjából való elbírálásához) mielőtt az értékek méréséhez hozzá lehetne fogni.

A felsorolt változók tekintetbevétele mellett a munkaidők megállapításának úgy kell történnie, hogy az idők betartása, mint az előzőkben részleteztük, az emberi szervezetre ne jelentsen káros igénybevételt. Meg kell jegyeznünk, hogy az ezen a téren végzett kutató munka eredményeit az ipar még legalábbis nálunk nem tudta a gyakorlatban megfelelő mértékben hasznosítani. Nagyon öröndetesnek mondható evvel szemben, hogy a nemrég megalakult Mezőgazdasági Munkatudományi Intézet máris beszámolt több olyan irányú tanulmányáról,⁷ melyek értéke az ember munkával való igénybevehetőségének a megállapításánál nagy jelentőségű.

Az elmondott szempontok szerinti munkaidőmegállapítás nagy körütekintést és sok munkát kíván, de az így megállapított értékek általános érvényűsége tarthatnának számot annál is inkább, mert a mezőgazdaság körében nincs olyan nagy változata a munkafajtáknak, mint az iparban, ahol az egyes gyártmányok mindenegybes alkatrészét a munkavégzés szempontjából is külön méréseknek kell alávetni és tudva azt, hogy az ipari élet milyen nagy számát termeli az alkatrészeknek, elképzelhető, hogy milyen nagyszámú mérés elvégzésére van szükség; például egy gépgyárban előforduló munkaidők megállapításánál, ahol mint említettük egy-egy szakmában is több ezerre rughat a szükséges munkaidőmegállapítások száma. Véleményünk szerint valamelyik gépgyár egyik szakmája feldolgozásának megfelelő munkával talán a mezőgazdaságnak egy-egy művelési ágát a fent jelzett módon elég alaposan fel lehetne deríteni.

A munkavégzési idők megállapításától el nem választható művelet, mint említettük a munkavégzés módjának a lerögzítése, mivel a munkavégzés idejére nézve döntő befolyású, hogy miként történik a munkavégzés. A munkavégzés módjára vonatkozólag bár sokaknak lehet az a véleménye, hogy a mezőgazdasági munkának csaknem minden ága századokra tekinthet vissza, tehát nem valószínű, hogy a munkavégzés terén tökéletesítésre lehet kilátás. Kétségtelen ugyan, hogy a mezőgazdaságban előforduló egyszerű munkafolyamatok nem kecsegtetnek különleges tökéletesítési lehetőségekkel, bár ez sincs kizárva; kisebb tökéletesítési lehetőségek azonban a szerszámokban, a mozdulatokban értékes eredményeket hozhatnak. Gondoljunk csak a magyar találmányú Thomka kaszára, mellyel való munka lényeges megtakarítást jelent a munkaidőben, vagy a német Kaiser Wilhelm munkalélektani intézet eredményeire, mely többek között például a forgalomban lévő ásókat is vizsgálta használhatóságuk szempontjából és azt a megállapítást tette, hogy még a leghasználatosabb ásóknak is vannak elvi hibái. Ez az intézet szerkesztett is a legnehezebben ásható agyagos talaj ásására alkalmas ásót, mellyel tetemes munka takarítható meg.

A teljesítmény szerinti bérfizetésnek a mezőgazdaságban való szélesebbkörű alkalmazásától várható eredményekre vonatkozó jóslásokba nagyon nehéz bocsájtkozni, e helyett az időmérés, munkatökéletesítés és a bérfizetés együttes eredményére vonatkozó ipari tapasztalatok közül szeretnénk itt két példát

⁷ Szakáll Sándor: A magas hőmérsékleten végzett munka hatása az emberi szervezetre. Mezőgazdasági Munkatudomány I. évf. 3. sz. 249. old. U. a.: Irányelvek a kaszás normális munkájának a megállapítására 4 sz. 299. old. és u. a.: Irányelvek a kapás normális munkájának a megállapítására. 5 sz. 421. old.

elmondani, illetve egyik példaként utalni a már idézett „Teljesítménnyel arányos munkabérfizetés” című tanulmányunkban⁸ részletesen ismertetett Taylor-féle eredményekre, melyeket a Bethlehem acélműben az öntődei nyersanyagok és salak kocsiba való rakása racionalizálásával ért el. Taylor az egyes ember teljesítményét négyszeresére emelte, ugyanakkor 50%-al növelte az ilyen teljesítményt elérő munkás keresetét.

Ezek az eredmények talán megerősítőek és a hajszolás vádjával illethetők, és mi is főként csak azért hivatkozhatunk rájuk, mivel a két példa közül az egyiket ezen a téren klaszszikusnak mondhatók közül szerettük volna megemlíteni. Természetesen az ipari üzemi gyakorlattal rendelkezők közül szinte mindenki találkozott hasonló példákkal, melyeknek nemcsak a végeredményeit, hanem a részletkérdéseit is tanulmány tárgyává tehetné. A következő példánkkal egy kovácsműhelyben végzett úgynevezett racionalizálási munka eredményét mutatjuk be.

A racionalizálásra az a körülmény szolgáltatott alkalmat, hogy ez a kovácsműhely olyan vállalat tulajdonába került, mely vállalatnak más kovácsműhelyei is voltak, melyek ugyanolyan munkák végzésével foglalkoztak, mint amelyeneket az újonnan szerzett műhely is végzett. A vállalat régi műhelyeiben a munkásokat darabbérben fizették, míg az újonnan szerzett műhelyben időbérben. Az új műhelyben nem volt szükség az időmérések és munkatanulmányok elvégzésére, hanem csupán elő kellett írni a régi műhelyekben már meghonosodott munkamódot és ugyancsak az ott használt munkavégzési időket kellett alapul venni a munkások keresetének megállapításánál. Az átültetés eredményének a bemutatására kiszámítottuk, hogy hány órás teljesítménynek felelt volna meg a műhely azelőtti teljesítménye az új rendszer szerint, és az eredményeket az alábbi táblázatban foglaltuk össze:

megnevezés	időbérben	szakmánybérben
egy hónap alatt teljesített munkaórák száma	11.194	
az előírt munkaidők szerint a végzett munkának megfelelő teljesítmény munkaórákban		6335
teljesítmény növekedés munkaórákban		4859
a 6335 órás teljesítmény bérköltsége	13432.80 P	7602.— P
megtakarítás		5380.80 P

⁸ i. m. 881. old.

Az időbérben végzett 11.194 munkaóra alatti teljesítmény az új rendszer szerint tehát csak 6335 munkaórai teljesítménynek felel meg. Az új rendszer bevezetésével a munkások teljesítménye általában felemelkedett arra a színvonalra, mely szerint a teljesítmény megfelel a munkában töltött időnek. Ezek szerint a megtakarítás a 6335 órai teljesítményhez viszonyítva 69%.

Szigorúan racionalizáló szemmel néző szakember ugyan még ezt a munkavégzési módot is javítandónak, gyorsítandónak tartaná, bár már a külső szemlélő szemében is azt a benyomást teszi az üzem, hogy ott mindenkinek megvan a dolga, senki sem ácsorog, legalább is hosszabb ideig nem. Emellett a munkavégzés nem megerőltethető; ez látszik a műhelyben dolgozó munkások egészségén azoknál is, akik a 36 éves szolgálati idejük végefelé járnak.

Mindkét példánk fényes bizonyítéka annak, hogy a munka-
idő, valamint a leghelyesebb munkavégzési mód előzetes meghatározása és mindkettőnek a megfelelő bérfizetési rendszer felhasználásával való kötelezővé tétele az emberi munkának alaposabb kihasználását jelentheti.

A mezőgazdasági és ipari munka természete között vannak lényegbevágó különbségek, melyek közül legáltalánosabbak:

a) Míg az ipari munka többnyire egyhelyben, gyártelepen vagy valamely műszaki alkotás környezetében bonyolódik le, addig a mezőgazdasági munkát legtöbbször nagy területen a munkavégzés közben vándorolva végzik.

b) Az iparban sok munka van, mely éveken át ugyanaz és folyamatos, a mezőgazdasági munkák viszont az időjáráshoz, jobban mondva az évszakok változásához kell, hogy igazodjanak, s egy-egy munkás az év folyamán a munkáknak változó sorozatát kell, hogy végezze.

c) Az iparban sokszor az ember csak azokat a munkákat kell, hogy végezze, amit a gépre nem lehet rábízni, többnyire csak kezelője, kiszolgálója a gépnek. A mezőgazdaságban viszont legtöbbször a munka végzője maga az ember.

A felsorolt lényeges különbségek okozta nehézségek, bár nem is mondhatók általánosoknak, lehetetlenné azonban semmiképen sem teszik az iparban használatos módszerek alkalmazását, ha bizonyos tekintetben meg is nehezítik. Az eredmények tehát sok tekintetben lehetnek azonosak az iparban elért eredményekhez.

A teljesítménynek előzetes ismerete nem csupán a teljesítménynövelés érdekeit segíti elő, hanem egyéb feladatokat is megoldhat: például fogalmat adhatna arról is, hogy mi munkát kell végeznie a kisgazdának a megélhetése biztosítására. Ezzel a földjének megműveléséhez szükséges munkamennyiség így le-

rögzítődnék és egyúttal támpontul szolgálhatna mind a munkaerőnek megfelelő birtoknagyság megállapítása, mind pedig a panaszok orvoslása tekintetében, ami a megélhetési lehetőségek hiánya miatt a kiskgazdák részéről elhangzik, vagyis a birtok adatainak ismerete birtokában a kiskgazda felvilágosítható lenne, hogy birtoka megművelésén kívül mennyi fuvar vagy napszámot kell teljesítenie, hogy munkaereje megfelelően legyen kihasználva.

A teljesítmény szerinti bérfizetés, ha jól van megszervezve, bizonyos nyugalmi állapotot biztosít az illető üzem számára, mert a felügyeleti munka közvetetté válik, vagyis nem kell személyszerint megmozgatni az embereket a többletteljesítményre, hanem elvégzi ezt a bérfizetés módja. A felügyelet csupán a munka megfelelő színvonalon tartására kell, hogy szorítkozzék.

A megfelelő szerszámok, eszközök kikísérletezése az iparunk szempontjából is fontos, mivel a gazdasági eszközök árán kívül a versenyképességük szempontjából elsőrendű fontosságú az az eredmény is, ami velük teljesíthető.

Keszler Gyula

KÖZLEMÉNYEK.

A közgazdaság önfinanszírozásának problémája a szovjetgazdaságban.*

A második világháború kitöréséig a Szovjetunióban sajátos közgazdasági rendszer fejlődött ki, melynek fontos jellemzője az időről-időre megállapított termelési terv. E termelőgazdasági terveket központilag és tárgyi javakban állítják össze. Végrehajtásuk azonban helyi szervek útján és pénztőke segítségével történik. A társadalmi termelés eredményének szétosztása ugyancsak pénzjövedelmek útján megy végbe, melyek segítségével az egyes jövedelemélvezők az általuk kívánt javakat és szolgáltatásokat a „piacokon” meghatározott „árakon” szerzik meg. A termelés *tárgyi* kereteinek megtervezésénél, politikai, katonai és szociális célokat egyszerre tartanak szem előtt. A termelés *pénzügyi* megtervezésénél tisztán az a gazdaságtechnikai kérdés áll előtérben, hogy az állam milyen pénzgazdasági módszereket alkalmazzon, hogy a kitűzött célokat lehetőleg nehézség nélkül érje el. Az államháztartás számára szükséges pénzeszközöket legnagyobbbrészt nem a közvetlen adózás és kölcsönök útján teremtik elő, hanem az államosított vállalatgazdaság bruttó nyereségeiből, illetőleg alakilag az ezekből lefölözött „forgalmiadó”-ból is. Ez az oka, hogy ott, hasonlóan a hagyományos tőkegazdasági rendszerhez, a javak árai nemcsak az önköltségeket fedezik, hanem még a tőkefelhalmozódáshoz szükséges nyereségrészt is lehetővé tesznek.

A Szovjetunió pénzügyi programja a közgazdasági fogyasztási és megtakarítási hányadot az ár bekapcsolásával alapítja meg. A pénzügyi tervezés fogalma tehát itt tágabb, mint a kapitalista országok pénzgazdaságában és pénzügyi tudományában. Hozzájárul még ehhez, hogy a fogyasztási hányadot differenciált pénzjövedelmekre kell felosztani, mert a pénzjövedelemalakulás alapjául szolgáló bér- és áralakulás nem a szabad piaci áralakulás útján jön létre, hanem mint a Szovjet-

* A közleményben részletesen ismertetjük *Harald Braeutigam: Finanzplanung, autoritäre Preissetzung und Kapitalbildung in der Sowjetunion. Ein Beitrag zur Problematik der „Selbstfinanzierung der Wirtschaft“* című tanulmányát, melyet a *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* (Jena) közölt a múlt évi novemberi számában.

unióban minden áralakulást, a legfelsőbb vezetőség politikai és szociális céljainak megfelelően hatalmi szóval állapítanak meg. Ennek azonban tekintettel kell lennie mindig a jószágárak megállapítására is. A két ármegállapítás tehát a legszorosabban összefügg egymással. A *Szovjetunióban az árpolitika tehát végeredményben egészen a pénzügyi tervezés alapja*, s a szó tágabb értelmében bennfoglaltatik a pénzügyi tervezés fogalmában.

A szovjetorosz gazdasági rendszer jellemzésére a központiilag vezetett gazdaságnak *Walter Eucken* által megkülönböztetett négy ideáltípusa közül a negyedik mutatkozik megfelelőnek: a központiilag vezetett gazdaság, a foglalkozás és munkahely szabad választásával, mégpedig szabad fogyasztói választással kiegészítve. A német és más gazdasági rendszerekkel való szembeállítás végett célszerű mégis az irányított piacgazdaság további tiszta formáját alkalmazni, bár ez sem érvényesül általánosan és egyedül sem a német, sem más gazdasági rendszerekben, hanem ezt a tiszta formát is csak a konkrét gazdasági rendszerek egyik alkotórészeként lehet felfogni. A különbség már most a két irányított piac között aszerint alakul, hogy a két gazdasági rendszerben milyen jelentőséggel bír az áralakulás. A szovjet-orosz esetben az árakat központi tervező szerv hatalmi szóval állapítja meg, tehát nem a piaci kereslet és kínálat kiegyensúlyozódása. Az ideáltipikus irányított piacgazdaságban viszont a központi tervező szerv nem mond ugyan le az árak befolyásolásáról, de e befolyásolásnak nem közvetlen célja, hogy a valódi piacgazdasági *áralakulást* kiküszöbölje hanem csupán az *árstruktúra* befolyásolására szorítkozik. Ezt bizonyos árú árainál úgynevezett járulékos költségtényezők bevezetésével, valamint bizonyos költségeknek a termelőüzem vállairól a közösség vállaira való áthárításával éri el. Ilymódon a termelést és fogyasztást tisztán piacgazdasági úton határozott irányba tereli. Nagy szerep jut itt a legtágabb értelemben vett szubvencióknak. A rendszer nagy előnye, hogy ép-ségben marad a valódi piacgazdasági áralakulás, mely a gazdaságossági számításnak fontos és alig nélkülözhető alapja. A központi szervnek természetesen sok más szempontra is figyelemmel kell lennie. A Szovjetunióban, ahol nincs tulajdonképeni áralakulás, a valóságos keresletnek és kínálatnak voltaképpen nincs közvetlen befolyása az áralakulásra és a termelésre. Az árak a tulajdonképeni piaci szerepüket a kereslet és kínálat közötti kiegyenlítődés feladatát, nem töltik be. A termelés és a fogyasztás összeegyeztetését a Szovjetunióban 1935-ig jegyrendszerrel vitték végbe. Ettől az időponttól kezdve a szabad fogyasztói választás rendszerére tértek át. Szükségszerűen oly közgazdasági rendszert kellett tehát teremteni, amelyben a hatalmi szóval megállapított árak ismét betöltik

piaci funkciójukat, a fogyasztóktól kiinduló kereslet és a központi irányított kínálat közötti kiegyenlítését hozzák létre. Ez a szempont eredetileg háttérbe szorult a vállalati nyereségekből keletkező tőkeképződés szempontjai mögött. Most azonban, hogy ismét előtérbe került az árak hatósági megállapítása, még nehezebb feladat lett, melynek sikeres megoldása a piac és a közgazdaság minden egyes mozzanatának részletes ismeretét kívánja meg.

A Szovjetunió vázolt forgalmi gazdaságában előálló különféle hibák általában a következőkben foglalhatók össze: 1. a termelőprogramokat, különösen a veszteséges termelőrétegeknél tökéletlenül hajtották végre, 2. a szocialista üzemvezetők kezdeményezését, különösen az önköltségek csökkentése, továbbá pedig a termelés minőségi javítása tekintetében megbénították, 3. ugyancsak megbénították a tőkeképződést és a gazdaságnak a vállalati nyereségekből való önfinanszírozását, mivel éppen a fontos termelőrétegeknél, az autoritativ ármegállapítás következtében, gyakran keletkeztek veszteségek.

A jövedelmezőség a szovjet-orosz terminológiában a nyereségnek az illető vállalat *forgalmához* (és nem a befektetett *tőkéhez*) való százalékos aránya. A költségeknél csak a munka- és anyagköltségeket veszik figyelembe. A tőke és a föld itt számításán kívül marad. Az üzemek különböző tőke, illetve földintenzitásból származó nyereségtöbbleteit (az önköltségek és a piacgazdaságilag helyes, vagyis a kereslet és kínálat közötti kiegyenlítésre törekvő hatalmi ármegállapítás között mutatkozó különbségeket) használják fel az általános tőkeképződés céljára. Ez a következő két módon történik: először a nyereséget „forgalmi adó” címen lefölozik, azután a megmaradó tiszta nyereséget, mint ilyent külön mutatják ki és ezt egészben vagy részben az állampénztárba fizettetik be, illetve, ugyanazon vállalaton belül új befektetésre használják. A bruttó nyereség e két részre való felosztásának jórészt az az oka, hogy a forgalmi adóval az ár- és termelőrendszertől független, tehát viszonylag állandó és biztos forrást akartak az általános közgazdasági tőkeképződés számára teremteni. Ezenkívül egyenlő kiindulási alapot szándékoztak létesíteni abban a versenyben, amely a szocialista vezetők között az önköltségek csökkentése és a jövedelmezőség emelése érdekében folyik. Erre a célra a forgalmi adó éppen jól felhasználható. A forgalmi adó ugyanis ebben a versenyben mintegy a nyereségréseknek a különböző tőke- és földintenzitásból eredő különbözőségét egyenlíti ki. Különféle termelőágak és termelők jövedelmezőségének különbözőségei természetesen is e rendszerben is előállnak. Nem változtat e körülményen az, hogy a szovjet-orosz gazdasági elszámolás csak munka- és tőkeképző költségeket ismer.

A termelékenység emelkedését, elsősorban azt, amely a

tökéletesített technikára és felsőbbrendű termelőtényezőre vezethető vissza, a „munkatermelékenység” fokozódásának tekintik és a munkának, mint termelőtényezőnek tulajdonítják. Mindazáltal egyes esetekben felhasználják általános költség, illetőleg árcsökkenésre és kisebb részben tőkeképzésre. Nehéz probléma elé szokta állítani a gazdasági közigazgatást a termelékenység növekedésének a munka javadalmazásánál való figyelembevétele. Ha ugyanis egyénien járnak el, a bérek között igen nagy és sokszor igazságtalan eltérések lesznek. Ha meg a termelékenység növekedésének átlagos közgazdasági mérvét veszik alapul és valamennyi bért egyformán javítják, egyes termelők jövedelmezőségét áshatják alá.

A lakosságot közvetlenül terhelő adóbevételek mellett jelentős szerepet játszanak az államosított vállalatgazdaságból származó állami bevételek; így p. o. 1937-ben az állami bevételek 78%-a származott a közvetlen nyereségbeszolgáltatásokból és a forgalmi adóból. Abból a célból, hogy a központi szervek a vállalatok pénzügyi helyzetéről pontosan tájékozódhassanak, egységes mérlegmintát vezettek be, amely az egyes vállalatoknak központi igazgatása és a népbiztosság számára kötelező. Minden vállalat köteles elsősorban az államháztartással szemben fennálló kötelezettségeinek eleget tenni. Ha ezután a vállalatnak nem marad elég anyagi ereje a tervbevett befektetésekre és más feladatokra (pl. o. szakképzésre, munkáslakások építésére, gyermekkertekre, stb.), akkor a hiányzó pénzeszközöket az államháztartás bocsátja rendelkezésre, melyek szigorúan csak a megjelölt célokra használhatók fel. Elvileg a vállalatoknál megmaradó nyereségek elsősorban az üzemi tőke feltöltésére és azután a berendezésekre használandó fel, úgyhogy az államháztartás terhére átutalt összegek a berendezéseknél szükséges további finanszírozást biztosítják. Ezeket az elveket azonban nem minden téren tartják be. A nehézipar pl. nyereségének egyharmadát szolgáltatatta be az államháztartásnak, míg az üzemi tőkeszaporulat 82,5%-át és a befektetések 72,7%-át az államháztartás fedezte. A könnyűipar nyereségének 42,1%-át szolgáltatatta be az államnak és az befektetéseinek 64,6%-át és az üzemi tőkeszaporulat 66,7%-át fedezte. Ugy látszik a háború előtti utolsó években, legalább is bizonyos iparágakban mindinkább érvényesült az az irányzat, hogy az egyes vállalatoktól lehetőleg sok nyereséget fölözzenek le és a szükséges befektetéseket és üzemi tőkefeltöltéseket lehetőleg messzemenően az államháztartás eszközeiből fedezzék. Arról külön gondoskodtak, hogy a fölöslegek összegyűjtése, majd ezek egy részének újra való szétosztása arra alkalmas közbeiktatott gazdasági közigazgatási szerv útján történjék.

Ami a pénzügyeket illeti, a forgalmi adó a szovjetorosz pénzügyi rendszerben igen nagy jelentőséggel bír. Az utolsó

években az állami bevételek 60—70%-a származott forgalmi adóból. Azt, hogy ezek a bevételek az utóbbi években tényleges nagyságukban és százalékosan is emelkedtek, az irodalomban rendszerint a termelés és a jövedelem emelkedésével magyarázzák. Valószínűbb azonban, hogy ez azoknak a fáradozásoknak kifejezője, amelyek a tőkeképződésnek fokozottabb nyereség-lefölözés útján történő erősebb központosítására irányulnak. A forgalmi adó itt tulajdonképpen nyereségadó. Nevét onnan kapta, hogy az eladott termékek hatósági áraiból meghatározott százalékot különítenek el. A forgalmi adó tételek különféle szempontok szerint változnak. Így az árúnemek, az árak, a kereslet iránya (ipari továbbfeldolgozás, vagy tömegfogyasztás) szerint a mezőgazdasági termékeknél pedig aszerint, hogy centralizáltan, vagy decentralizáltan kerülnek forgalomba. A forgalmiadó-rendszer maga gyakran változott és utóbb rendkívül bonyolult összetételűvé lett.

Csupán a gazdaság eszközjellegét nézve két jellegzetes körülmény emelkedik ki a szovjetgazdaságban, amely a bírálatot különösen kihívja. Az *első* az a szerep, amelyet a hatalmi szóval történő ármegállapítás, mint az egész pénzügyi program alapja, betölt. Az ármegállapítással három egymástól alapvetően eltérő feladatot egyszerre akartak megoldani: a termelés irányítását, megfelelő fedezet előteremtését az államháztartás számára, a tőkeképződés céljára és más állampolitikai célokra és végül a béreknek és fizetéseknek az általános közgazdasági termelékenységfokozódásnak megfelelő emelését. Ezzel a szovjetorosz gazdaságpolitika egymásnak ellentmondó követelmények és szempontok önmaga alkotta útvesztőjébe jutott, amelyből nem tud kikerülni, amelynek legjobb bizonyítéka az árpolitikának a tanulmányban ismertetett zűrzavara, annak következményeivel. A *másik* pont, amely kritikára szolgáltat okot, a szovjetorosz gazdasági politikának az a törekvése, hogy a vállalati nyereség az államszocialista gazdaságban is, mint a szocialista vállalati vezető tevékenységének eredményességét értékelje. Ez a szabad kapitalista piacgazdaságban helyénvaló, de a szovjetorosz rendszerben az árelemekbe való autoritativ belenyúlás folytán nem sok sikerrel alkalmazható.

Recensor

IRODALOM.

Csoportos és összefoglaló ismertetés.

Két gazdaságstatisztikai tanulmány Magyarország kézműves iparáról.

Szalay Zoltán: Az 1941. évi népszámlálással kapcsolatban végrehajtott általános iparstatisztika első eredményei. Budapest 1943. (Különlenyomat a Magyar Statisztikai Szemle 1943. 5–6. sz.-ból.) 17. oldal.

Magyar Gazdaságkutató Intézet: A magyarországi kézművesipar gazdasági helyzete 1943-ban. 25. sz. külön kiadvány. Budapest 1944. (Különlenyomat az Ipartestületek Országos Központjának 1943. évi jelentéséből.) 54. old.

A kézművesek társadalmi rétege képviselte sokáig és nagy mértékben képviseli még ma is az ország ipari népességét. A jelenleg csaknem 700 ezer főt foglalkoztató kézműipar munkaerőben iparunknak majdnem 60%-át jelenti. A *Magyar Gazdaságkutató Intézet* megállapítása szesint (az Intézet címben jelzett kiadványa, 9. old.) pedig ez a termelő réteg az ország nemzeti jövelemének kereken 15%-át szolgáltatja, noha az ország kereső népességének nem sokkal több, mint 10 %-át foglalja magában. Talán nem is ez a gazdasági termelő erő a kézműipar igazi nemzetgazdasági értéke, sokkal inkább az ipari hivatás és műveltség széles néprétegekben való fenntartása és fejlesztése, mi e foglalkozási ágat a magyar társadalom egyik legértékesebb rétegévé teszi. Bármely mértékben fejlődjék a termelés technikája a nagy üzemek irányában, bármilyen mértéket is öltson gazdasági életben az eltömegedés, e társadalmi réteg, mely polgári életformák közt folytat hivatásos iparüzést és amely állandóan széles nemzeti néprétegeket kapcsol be a forgalmi gazdasági élet folyamatába, országunk inkább agrárfelépítetttségű közgazdaságának továbbra is életfontosságú része

marad. Kétségtelen, hogy a kisiparosság a növekvő termelési-kenység irányában megindult gazdasági fejlődésnek bizonyos fokig útjában áll, de nemzeti és népi gazdasági szempontokból nemes küldetésre hívatott, talán soha oly mérvben, mint épen a mostani idők sodrában.

Ez értékes népréteg statisztikai helyzetképét adja *Szalay Zoltán*, neves iparstatisztikus tanulmánya, melynek adatai alapján elindulva és azt több más forrás adatával sok vonatkozásában kiegészítve, a *Gazdaságkutató Intézet* a kézmű legutóbbi gazdasági helyzetét rajzolja meg. Szalay írásából kitűnik, hogy az 1941. évi népszámlálás — mely az első részletes iparszámlálás — a Délvidéki területgyarapodással is megnövekedett országban — 1941-re vonatkozólag — mintegy 256 ezer kézműipari üzemet talált, több mint 400 ezer alkalmazottal. Ezek 75%-a a trianoni országrészekben, 10%-a Kelet Magyarországból és Erdélyből, 8%-a Délvidékből, 6%-a a Felvidékből visszatért területeken kb. 1%-a pedig Kárpátalján dolgozott. Szakmai tagozódást tekintve a legnépesebb iparág, a ruházati ipar, mely az alkalmazottak több, mint 20%-át foglalkoztatja. Az alkalmazottak kereken 15—17%-át foglalkoztatják az élelmezési, építő és a szolgáltatásokat végző iparok. A tanulmány a kézmű földrajzi elhelyezkedésére is ad néhány értékes adatot. A vármegyei törvényhatóságok közül Pest megyében található a kisipari üzemeknek, illetve termelésüknek több, mint 10%-a, utána legerősebb megye Bács-Bodrog 5—6%-os, majd Jásznagy-Kun Szolnok 2—3%-os részesedéssel és kb. hasonló erősségű még a kézműipar Baranya, Békés, Somogy, Szabolcs, Tolna, Vas, Veszprém és Zala megyében. A városi törvényhatóságok közül Budapesten sűrű kézműipari telepítés található. A kézműipari üzemek számának u. i. 12%-a, a termelésük értékének 36%-a esik a fővárosra. — Utána Debrecen és Szeged következik 1—2%-os részesedéssel. — Megjegyzendő a tvj. városokban általában szintén erősen koncentrálódott a kézműipar, az üzemek 24%-a, termelésük értékének pedig 52%-a tartozik ide.

A szakmai és regionális megoszlásra vonatkozó vizsgálódást elvégzi a tanulmány az egész iparra vonatkozólag is. Sokban hasonló eredményre jut. Érdekes megállapítása: az ország iparának Nagy-Budapesten található központosulása, mely üzemszámban 16.5%-ot, alkalmazotti létszámban 43.4%-ot, termelési értékben pedig 53.6%-ot jelent.

Az ipar földrajzi megoszlásának vizsgálatából kiderül, hogy legiparosodottabb az ország délnyugati területe. Innen északkelet felé fokozatosan csökken az ipari tevékenység gyakorisága.

Szalay tanulmánya a felsoroltakon kívül időbeli vizsgálódást is végez. Arra az eredményre jut, hogy a trianoni terü-

leten a kézmű 1930—1940-ig — a közbeeső nagy válság ellenére — üzemekben mintegy hatodával, alkalmazottakban kétharmadával, termelési értékben pedig körülbelül a felével erősödött. Különösen figyelemreméltó az egy üzemre eső alkalmazottak átlagos létszámának a gyarapodása: 1.1-ről 1.5-re, ami arra mutat, hogy a kézmű átlagos üzemnagysága nőtt, illetve a kézműnek gazdaságilag gerincét alkotó középipar előtérbe került. A kézmű teret engedett tehát a nagyüzem felé való fejlődés kényszerének, mivel önmagát gazdaságilag lényegesen megerősítette.

Szalay tanulmánya, miután — statisztikai adatszolgáltatási okból — jobban csak az alkalmazottak és a nyers termelési értékek adataira támaszkodhatott, természetesen nem minden tekintetben állapíthatta meg a kézmű ipargazdasági helyzetét. A hiányt kívánja pótolni részben a *Magyar Gazdaságkutató Intézet* jelzett kiadványa, mely már figyelemmel van a kézmű tiszta termelési értékére és az egyes kézműipari szakmákban dolgozó valamennyi foglalkoztatottat is részletesen elemzi. A foglalkoztatottak szakmai megoszlására vonatkozólag különösen figyelemre méltó a 15. oldalon közölt táblázata, mely feltünteti, hogy az egyes szakmák foglalkoztatottjainak, majd termelési értékeinek hány %-a esik a kézműre. Közlő részletesen a tanulmány az ipar tagozódását a kézmű és nagyipari üzemforma szerint. Az ipartestületi, illetve ipartársulati statisztika alapján nyomon követi a kézmű fejlődését egész 1943. végéig. Kitér ezután részletesen a kézműipar gazdasági helyzetének meghatározóira: a munkaerő kérdésére, adózási viszonyokra, a hitelezésre; egész részletesen az áralakulásra, kiviteli kapcsolatokra és lehetőségekre, közszállításokra. — Szakmai helyzetképében megállapítja a különkiadvány, hogy „az egyes kézműipari szakmák foglalkoztatottsága 1943-ban főleg nyersanyag helyzetüktől függött, mely azonban az egyes kézműipari szakmákban igen eltérő volt.” (44 old.) Részletesen tárgyalja itt az építőipar helyzetét, mely „1942-ben feltűnően kedvező volt.” Jó foglalkozottsága volt a bútoriparnak — kedvezőtlenül alakult a helyzet a ruházati, különösen pedig a cipész- és csizmadiaiparban. A tanulmányt, mely sok értékes kézműipari gazdaságstatisztikai anyagot tartalmaz, jó német összefoglaló zárja be.

Kádas Kálmán.

Könyvismertetések.

Veress Gábor: A közlekedési versenyről. Népszerű közgazdaság. Szeged Városi Nyomda- és Könyvkiadó Rt. Szeged. 1943. 107. old.

A közlekedési eszközök versenye a háború előtti évtized nagy kérdése volt. Habár a háborús korlátozások a versenyt egyidőre kikapcsolták, a háború utáni időknek bizonyára fontos problémája lesz újra. A helyes megoldás a közlekedési vállalatok érdekén kívül érdeke a közönségnek is, mert a szállítási teljesítmények és a díjszabás a termelésnek és a fogyasztásnak majdnem minden kérdésére kihat. De érdeke az államnak is békében és háborúban a közvetlen állami feladatok jó ellátása szempontjából és azért is, mert a közlekedési eszközökben fekvő tőke a nemzeti vagyonnak olyan jelentékeny része, amelynek sorsa nem lehet közömbös az államra nézve.

Veress Gábor művében a négy legnagyobb közlekedési rendszer: közút, vasút, vízút és légút versenyének jelenségeit és következményeit igyekszik „a művelt olvasónak érthető módon megvilágítani.” A mű első fejezetében a közlekedésnek és a versenynek technikai és gazdasági alapfogalmait tisztázza. Majd történeti sorrendben az ókortól napjainkig ismerteti a közlekedést és a keletkező versenyt, annak következményeit és tanulságait.

Adatokkal igazolja, hogy már az ókorban is nagyméretű közlekedés folyt. A nagy közlekedési forgalom legfőbb bizonyosságai, hogy Rómában 2,5, Bagdadban 2, Cordovában 1 millió ember élt. Az ókori közlekedést az jellemzi, hogy csekély kivételtől eltekintve az utazás és szállítás az utas és szállító saját közlekedési eszközeivel megy végbe.

A középkorban kicsinyesen önző intézmények, mint a hűladék-, árumegállítási, átrakási stb. jog a forgalmat csaknem megbénítják. Ezekhez hozzájárultak még a vámok és az illetékek tömegei. Ezért a városok szövetségbe léptek érdekeik védelmére. Ezek közül legnagyobb hatalomra a Hanza fejlődött. Később ezek is ép olyan túlkapásokat engedtek meg maguknak, mint amilyenek ellen épen alakultak. Így tekintettel a közbiztonsági állapotok bizonytalanságára, fuvaros vállalkozó a középkorban sem lehetett.

A 15. sz. második felében a nyugati államokban megindult a postaszolgálat, melyet egyes családok bérbevettek. Ezért politikai versengés indult meg. De gazdasági versenyről az újkor elejéig a közlekedés terén nem lehet beszélni.

A közlekedési verseny a 18. században a tengerhajózásban indul meg, amikor a tengeri kereskedelem és a tengeri szállítás elválnak egymástól. A szabad hajózásban legutolsó évekig a vi-

lágkereskedelem versenytényezői jutottak kifejezésre. A járat-hajózásban a verseny sokirányú korlátozást szenved. Mindenesetre a tengeren egészséges verseny keletkezett.

Sokkal körülményesebb a verseny szárazföldön. Itt nemcsak a közlekedési rendszerek versenyeztek egymással, hanem a rendszeren belül is verseny folyt. Az újkorban Hollandia és Franciaország csatornáin indul meg figyelemreméltó közlekedés beavatkozással korlátozott versennyel. Igazi gazdasági verseny először az angol hajózó csatornákon keletkezett. Majd a vasútak keletkezésével ezek is bekapcsolódtak a versenybe. Anglia után a szerző Franciaország, Németország, Egyesült-Államok és hazánk mult századbéli közlekedését ismerteti a verseny szempontjából. Eredményként megállapítja, hogy a nagy beruházott tőkével működő közlekedési vállalatoknak monopoloid jellege megmásíthatatlan, végleges, inhaerens tulajdonság, mely a vállalatok versenyhelyzetét feloldhatatlanul megköti. Ez az oka annak, hogy a szárazföldi közlekedésben az első világháborúig a vasút fölényes monopoloid helyzetben volt. Ezt döngette ezután az új közlekedési rendszer: a közút kifejlesztése és forradalomyszerű elterjedése. Tekintettel arra, hogy új közlekedési ignéyeket tud kielégíteni, versenyével több helyen válságos helyzetbe hozta a vasutat. A szerző ismerteti az egyes országokban így különösen hazánkban az ily módon kifejlődött versenyt és a vasútak védekezési módszereit, valamint az állami beavatkozás rendszereit.

„A nagy világháború után” c. fejezetben a szerző a légi közlekedés fejlődését vázolja és megállapítja, hogy a repülőgép nem versenyre, hanem együttműködésre rendelt közlekedési eszköz, amely a közlekedés lebonyolításában részes alkalmasságok egyéni tökéletlenségeit és hiányosságait kiegészíti.

Végül tanulságként megállapítja, hogy mivel a közlekedési tőke a nemzeti vagyon és a ráfordított költség pedig a nemzeti jövedelem jelentős része, a közlekedést kell tekinteni olyan funkciókörnek, amelyben leginkább helye lehet autoritatív tervgazdálkodásnak.

Kopácsy József

Krivoss Árpád: Egyenesadó-rendszerünk fejlődése és a háború utáni adóztatás irányelvei. Budapest, Gazdasági jog. 72. o.

A közigazgatási jognak mindig az élet változásait kell nyomon követnie. Meg kell találnia azt a helyes utat, amelyen keresztül az életviszonyok szabályozása mind a köz-, mind pedig a magánérdekeket szem előtt tartva, alkalmasan megoldható. Erre utal Szerző munkájának bevezetésében, midőn azt

mondja, hogy „a helyes közigazgatási jog tehát a reális élet joga“ (1 o.) Örömmel veszi tudomásul, hogy ez a szempont teljes mértékben keresztül is vonul közigazgatási jogunkon, kivéve a pénzügyi közigazgatási jogot, ahol még ma is nagyfokú elmaradottság mutatkozik, amelynek oka abban keresendő, hogy pénzügyi közigazgatásunk alapjait idegen elnyomó államhatalom fektette le.

Adózásunk történeti fejlődésének vázlatos ismertetése után az adóreform kérdését boncolgatja. Sürgeti a mezőgazdaságnak a többi termelési ágakkal való egyenlő teherviselését; a házadónál pedig fontosnak tartja a kötött és szabadbérű házak aránytalan adóterheinek a kiegyenlítését. „Az adatszerzés kiterjesztése és az adatok feldolgozása“ (33 o.) sok vitát szüntetne meg a kereseti adónál az adózók és a pénzügyi hatóságok között. A jövedelemadózás fejlődésének tudja be a különböző szociális kedvezményeket. A társulati adózás „tekintetében újabb intézkedés szükségessége alig forog fenn.“ (38 o.) Sürgős újítást kíván az adókezelési rendszert illetőleg. Figyelmet szentel továbbá a közigazgatás eredményességének, valamint a közigazgatási képzés problémájának a tárgyalására is. A jogorvoslatok kérdésének a vizsgálatával kapcsolatban helyesnek tartaná a pénzügyigazgatásban lévő fórumok számának csökkentését, valamint a Közigazgatási Bíróságtól a bagatell-ügyek elvonását, hogy ezáltal is gyorsítsuk az elintézés módját. A pénzügyi büntető bíraskodás keretében Angyal professzor véleményét vallja, aki kívánatosnak tartaná a különálló pénzügyi büntetőbíróság felállítását.

Vázlatosan ezekben kívánta Szerző ismertetni egyenesadórendszerünk fejlődését és a háború utáni reformját. „Az európai újjárendezés során várható átalakulás a magyar kormányzatot is új feladatok elé állíthatja, amelyeket megoldani csak akkor lesz képes, ha a pénzügyi politikáját korszerű alapokra fekteti s szakít a jórészt rendiségünk idejéből visszamaradt s az idegen uralom által fenntartott jogelvekkel és intézményekkel.“ (69 o.)

Bátori Loránd

A kereskedelempolitikai helyzet 1942-ben. A Magyar Vámpolitikai Központ jelentése 1943. évi rendes közgyűlésére. Budapest, 1943. 82. old.

A külkereskedelem alakulását a hadviselő államok hadititoknak tekintik és a többi állam sem hozza nyilvánosságra a forgalom áruk szerinti megoszlását, így sem részletes, sem pedig összefoglaló adatok a világkereskedelem fejlődéséről rendelkezésre nem állanak. Az előttünk fekvő jelentés ehhez mér-

ten csak összefoglaló adatokra tér ki és elhagyja azokat az értékes közléseket, melyek Magyarország és az egyes államok között lebonyolódó forgalom részleteire rávilágítanak.

Rámutat mindenekelőtt arra, hogy az addigi világkereskedelem helyére a háború következtében csak egyes regionális részek kapcsolatai léptek és a szövetséges államok között lévő kereskedelmi összeköttetések pótolják részben vagy egészben a háború előtti külforgalmat. A kontinentális Európa jellemző forgalmi vonása a Németország felé irányuló erős központosulás, míg az angolszász hatalmakat szintén az egymásközötti kereskedelem jellemzi, ugyanakkor egyes nyersanyagtermelő államok arra kényszerítődnek, hogy iparuk fejlesztésével oldják meg a behozatali hiány következtében beállott súlyos problémáikat. A kereskedelempolitika célkitűzései és feladatai is megváltoztak. A mai árhiányban a bevétel biztosítása a cél. Ennek következtében a külkereskedelemben mindinkább előtérbe lépnek a monopolisztikus szervezetek, melyek azonban azt a veszélyt rejthetik magukban, hogy a háború után hiányozni fog a kereskedelem éltető eleme: az egyéni kezdeményezés.

A magyar kereskedelempolitika az 1942. évben is továbbhaladt eddig követett útján. Áruforgalmi és fizetési egyezményeinket továbbra is meghosszabbították. Az egyes államokkal való forgalomban szabad deviza, kompenzációs ügyletek vagy pedig többoldalú kliring segítségével történt az áruk kicserélése. Magyarország külkereskedelmében a többi európai országhoz hasonlóan a Német Birodalom tartja a vezető szerepet, bár az 1941. évhez képest a Birodalom részesedési hányada csökkent, mert ugyanakkor más államokkal a forgalom viszonylagosan is emelkedett.

A Magyar Vámpolitikai Központ 30 éves fennállásával kapcsolatban 1942. évi jelentését külön fejezettel bővítette, amelyben visszapillant a 30 esztendő magyar és részben nemzetközi kereskedelempolitikájának legfontosabb eseményeire. A Központ felállítását az Ausztriával való gazdasági kiegyezés tette szükségessé, feladatául ugyanis a gazdasági kiegyezéssel kapcsolatos kérdések és az új vámtarifával való foglalkozást jelölték meg. A gazdasági kiegyezés a két állam közötti vámszövetség helyébe a vámszerződést léptette s a Központ lett volna megbízva a magyar tarifatervezet megszerkesztésével, amely azonban a közbejött háború miatt nem került megvalósításra és ugyancsak tervezet maradt a közös német-magyar-osztrák vámtarifaséma és vámtörvény, melyre vonatkozó tárgyalások már igen előrehaladott állapotban voltak, mikor az összeomlás bekövetkezett. A harmadik és most már meg is valósult vámtarifa, melynek előkészítésében a Vámpolitikai Központ tevékenyen résztvett, a trianoni Magyarország 1925. jan. 1. óta érvényben levő vámtarifája. A tervezet elkészítése a legnagyobb gondos-

sággal történt, az érdekelteken kívül szakférfiak is azon dolgoztak, hogy Magyarország vámtarifája mintaszerű legyen. A forgalom szabaddátétele fokozatosan történt 1923 elejétől, 1925-től kezdve pedig a gazdasági békeállapot teljesen helyreállt.

A háború a kereskedelmi kapcsolatokat szétszaggatta, az ellenséges államokkal kötött szerződések érvényüket veszítették és az új államok keletkezése következtében új szerződésekre volt szükség. Magyarország a 20-as évek elején csak ideiglenes szerződéseket kötött a vele forgalomban lévő államokkal, de az új tarifarendszer bevezetése óta rendszeresen kiépítette kereskedelmi szerződéses hálózatát és csaknem két évvel a vámtarifa életbeléptetése után vagy tarifaszerződéses, vagy legalább is legnagyobbkedvezményes viszonyban állt csaknem az összes európai állammal.

A zavartalan nemzetközi áruforgalom csak hét évig tartott. Az általános gazdasági és pénzügyi vihály következtében rövidesen kötött lett Európában a fizetési és áruforgalom. A Vámpolitikai Központ kebelében négy, majd öt bizottság vizsgálta felül a behozatali engedélyek szükségességét és ezeknek munkáját vette át 1938-ban a m. kir. Külkereskedelmi Hivatal. A korlátozások a szerződések kiterjesztését tették szükségessé és ugyancsak a nemzetközi válság következménye a kereskedelempolitikának az a sajátságos hajtása, amelyet Brocchi-féle egyezmények néven ismerünk. Lényegében burkolt preferenciális rendszer volt, Olaszország, Ausztria és Magyarország között. Célja a mezőgazdasági termékek kedvező értékesítése volt. Ennek továbbfejlesztésének lehet tekinteni a római hármasegyezményt, mely nyílt preferenciális vámokat tartalmazott Magyarország mezőgazdasági és Ausztria ipari termékei számára.

A jelentés ismerteti továbbá azokat a konferenciákat és terveket, amelyeknek célja a gazdasági helyzet megsegítése lett volna a vám-, valuta- és kereskedelempolitika terén, melyek azonban megvalósulni nem tudtak. A jelentés, bár az eddig közölt hasonló jelentéseknél lényegesen kevesebb adatot tartalmaz, mégis igen nagy mértékben hozzájárul az utóbbi idők vám- és kereskedelempolitikájának megvilágításához.

S. A.

Görner Alexander: Die Hauptlehren der Nationalökonomie. Vom Werden Volkswirtschaft. Verlag August Lutzeyer. Bad Oeynhausen (Westf.) Berlin—Leipzig—Wien. 1942. 221 old.

A német közgazdasági tantörténeti irodalom, amelynek szegénysége miatt Franz Oppenheimer még 1913-ban, — Ch.

Gide és Ch. Rist „Histoire des doctrines économiques“ c. művének első német kiadásához írt előszavában — panaszkodik, az első világháborút követő két évtized alatt, több kitűnő munkával gyarapadott. S miként az említett előszóban Fr. Oppenheimer legelsősorban is a mi Kautz Gyulánk egykor kiváló tantörténeti munkáját¹ említi, úgy nem kis büszkeséggel hivatkozhatunk mi is ma arra, hogy a német tantörténeti irodalom nagy hézagainak beépítésén, neves magyar közgazdák is, mint Surányi-Unger Tivadar² és Heller Farkas³ igen jelentős munkát végeztek.

Az említett munkák, ép úgy, mint Othmar Spann⁴ paratlan sikert elért tantörténeti munkája, ma már egyrészt könyv-árus-forgalomban teljesen elfogytak, másrészt, mert olvasójuk részéről bizonyos bölcséleti és gazdaságelméleti alapismereteket tételeznek fel, tantörténeti bevezetőül kevésbé szolgálhatnak. Az újabbak közül Richard Kerschagl⁵ idevágó munkája főleg módszertani kérdésekkel foglalkozik, E. Wiskemann és H. Lütke⁶ közösen írt tantörténete pedig csupán a német gazdaságelmélet XIX. századi történetét öleli fel.

E, teljességre igényt nem tartó felsorolás is bizonyítja, hogy a német tantörténeti irodalom szegénységéről ma már kevésbé lehet panaszkodni, viszont első bevezetésiül alkalmas tantörténeti munka hiányzott a német szakirodalomból. E hiányon óhajtott segíteni *Alexander Görner*, a berlini Technische Hochschule magántanára, 1942-ben megjelent munkájával.

Görner e munkát bevezető tankönyvnek szánta. Címe után benne tantörténetet kellene kapnunk. A szerző azonban — miként előszavába is kifejti — úgy véli, hogy a különböző gazdaságelméleti felfogások valóban csakis ama koroknak gazdasági viszonyaira vonatkoztatva érthetők meg, amelyekben azok létrejöttek és virágzottak. A tények (a szóbanforgó korszak gazdasági viszonyai) és az értékek (az illető korszakot uraló gazdasági eszmék) ez együttes (szinoptikus) szemlélete Rickert értékefilozófiai felfogásának népszerűsödésével a társadalomtudományok egyéb ágazatiban ma már nem ritka jelenség.

A mű I. részében főleg módszertani bevezetést kapunk. A

¹ *Julius Kautz*: Die geschichtliche Entwicklung der Nationalökonomie und ihrer Litteratur. Wien. 1860.

² *Theo Surányi Unger*: Philosophie in der Volkswirtschaftslehre. Zwei Bände. Jena. 1923—1926. és Die Entwicklung der Theoretischen Volkswirtschaftslehre im ersten Viertel des 20. Jahrhunderts. Jena. 1927.

³ *Wolfgang Heller*: Die Entwicklung der Grundprobleme der volkswirtschaftlichen Theorie. 4. Auflage. Leipzig. 1931.

⁴ *Othmar Spann*: Die Haupttheorie der Volkswirtschaftslehre. 18. Aufl. Leipzig. 1928.

⁵ *Richard Kerschagl*: Einführung in die Methodenlehre der Nationalökonomie. 2. Auflage. Wien-Leipzig. 1936.

⁶ *E. Wiskemann-H. Lütke*: Der Weg der deutschen Volkswirtschaftslehre. Berlin. 1937.

„Das Wirtschaftsleben als wissenschaftliches Forschungsobjekt“ cím alatt mindenekelőtt a tudásterületnek természettudományokra és szellemtudományokra való kategorizálása ellen száll síkra. Majd a gazdálkodás alaptényezőinek, a népnek és a térnek a viszonyával foglalkozik. Mindkettő meghatározóan ráüti bélyegét a gazdasági folyamatokra. E két tényező különbsége okozza, hogy a gazdaságtörténelem egyetlen nagy gazdasági rendszere se volt a föld különböző pontjain azonos, hanem szembetűnően különböző (pl. a francia és a német merkantilizmus; az angol és a magyar kapitalizmus, stb.). A továbbiakban ismerteti a szerző a történelmi fejlődés során kialakult különböző gazdálkodási formákat s Friedrich List, Karl Bücher, Bruno Hildebrand, Gustav Schmoller e formákra épülő, ismert gazdasági fejlődési lépcsőelméletét (Wirtschaftsstufen-Theorien).

A II. részben gazdaságtörténeti ismeretanyagot kapunk. A társadalmi együttélés kezdetleges formáinak korszakáról végigvezet a szerző a nyugati társadalom fejlődésének legfőbb korszakain, napjainkig. E gazdaságtörténeti ismertetés — közel 50 oldalon át — adja azt a tényleges alapot, amelyre azután a különböző gazdaságelméleti irányzatok, mint értékeszmék visszavetíthetők.

A III. részben kapjuk csak tulajdonképen a munka címe után várt anyagot: a nemzetgazdaságtan főbb tanait. A „mágikus-egyetemességi irány“ keretében tárgyalja a szerző Aquinói Szent Tamás és a skolasztikusok gazdasági és társadalombölcseleti felfogását. Ez irány egyik mellékágaként „Romantikusok“ cím alatt bemutatja Adam Müller, Saint Simon és Le Play gazdaságelméleti rendszerét. Külön fejezetet szentel a XIX. sz. kereszténytársadalmi törekvések képviselőinek: Kettelernek, Vogelsang-nak, Carlyle-nek, stb. A mágikus egyetemességi irány keretében foglalkozik az univerzalizmus és a szolidarizmus tanaival. Rövid, világos jellemzését adja az egyetemességi iránynak, amelynek a huszas években való nagy virágzását Othmar Spann kivételes képességeinek tulajdonítja, maga az irány azonban — szerinte — háttérbe kellett hogy szoruljon, mert kiindulópontjai nem korszerűek.

Az „anyagelvű-egocentrikus“ gazdasági irányok ismertetését a merkantilizmussal kezdi. Tíz pontba sűrítve bemutatja a merkantilizmus alapját képező és legjellemzőbb tanait, majd a merkantilizmus „szabadelvű polgári bírálata“ ismerteti. John Law pénzügyi kísérlete és a XIV. Lajos korabeli franciaországi viszonyok vázolója után a fiziokraták irányával foglalkozik. Míg a fiziokratáknak a merkantilista iránnyal szembeni bírálata Franciaországban a földdel és a földhozadékkal összefüggő jelenségeken alapult, addig Angliában e bírálata a külkereskedelem és a nagyipari termelés összefüggéseiből indult ki. E ke-

retben ismerteti Adam Smith munka- és ipari rendszerét, visszanyúlva Smith eszméinek előfutáira, Hutchenson-ra és David Hume-ra is. Majd a gazdasági liberalizmus irányában legmagasabbra fejlesztőit (Die Wollender) Malthus-t és Riccardo-t mutatja be. Mindkettőjük tanítását viszonylag részletesen ismerteti. Az „Epigonok” c. fejezetben a gazdasági szabadelvűség irányának hanyatlásával, e tanok utolsó nagy örzöinek, az angol John Stuart Mill-nek, a francia J. B. Say-nek és a heidelbergi professzornak, K. H. Rau-nak inkább már csak az egyes részleteket boncolgató, mint iránytmutató munkásságával foglalkozik.

A XIX. század elején a „laissez faire” európaszerte uralkodott. A gazdasági szabadelvűség szárnyai alatt hatalmas, azelőtt soha nem sejtett ipari gőcpontok alakultak ki úgy Angliában (Manchester, Birmingham, stb.), mint Franciaországban (Lille, Sedan, stb.). Az ipari termelés magasbalendülése ellenére is a munkástömegek nyomora a nyugati nagy ipari központokban egyre riasztóbb mértéket öltött. Ez állapotok bírálatot váltottak ki s a gazdasági szabadelvűség legkiválóbb bírálójaként Simonde de Sismondi-t mutatja be.

Igen szemléltető képet ad Görner a „Die Apologeten der subjektiven Wertlehre” c. fejezetében az alany értékelés alapján álló bécsi, lausannei és cambridgei iskolákról. Viszont sokkal rövidebbre fogja a történeti irány bemutatását. Gustav Cassel és az ú. n. neo-liberalizmus tanait ismét részletesebben boncolgatja. E fejezetben különösen értékes a német irodalomra igen nagy hatást gyakorolt Cassel rendszerét vázoló rész.

Könyvének következő részében a polgári individualizmus „proletár” bírálóival foglalkozik. E rész a következő fejezetcímeket viseli: Babeuf; anarchizmus és szindikalizmus; proletárszocializmus; Karl Marx. Marx-al és tanításával természetesen jelentőségének megfelelő terjedelmében foglalkozik. Könyvének e része a munka egyik legértékesebb fejezete. A marxista iskolák összefoglaló bemutatása után vázlatos képet kapunk a revizionista irányról, a szindikalizmusról és a bolsevizmus gazdaságbölcseleti tanításairól. Az individualista gazdaságelméletek körét a neofiziokrata Silvio Gesell tanításainak ismertetésével zárja le.

A „Die Wirtschaftswissenschaft als Nationalökonomie” c. fejezetben a nemzetiesség irányzatának a gazdaságelméletbe való bevonulását ismerteti. Az uttörők: Fichte, List és Thünen tanait kimerítően tárgyalja. Az államszocializmus irányzatának taglalásánál Karl Rodbertus, Lorenz v. Stein, Albert Schäf'e után ismét részletesebb képet rajzol Adolf Wagner tanairól. Adolf Damaschke-t is ez irány keretében tárgyalja. Ugyancsak e helyen tárgyalja az 1882-ben létrejött ú. n. „Linzi

programm“-ot is, amely célkitűzések a német térben messze-
menő gazdaság- és társadalompolitikai hatást váltottak ki.

A „Die Historiker“ c. fejezetben Bruno Hildebrand, Karl Knies, Inama-Sterneg, Alfonz Dopsch, Gustav Schmoller, Georg Knapp, Heinrich Herkner és Werner Sombart gazdaság-
elméleti jelentőségét mutatja be.

A munka gazdaságelméleti fejlődéstörténetet bemutató ré-
sze az értékellenes tanok ma is élő nagy képviselője, Fried-
rich von Gottl-Ottlilienfeld jelentőségének méltatásával fejező-
dik be.

Miután Görner e könyvét a nemzetgazdasági elméleti ösz-
szefüggések kezdő kutatói részére írta, munkája IV. részében
„Ratschläge zum Studium der Volkswirtschaftslehre“ c. feje-
zetben, részletes tanácsokat ad a tanulmányaik kezdetén lévő
fiatal kutatóknak, majd a kezdő lépéseket már megtett olvasó
ismereteinek elmélyítési lehetőségeit tárja fel. Egyben irányt-
mutató irodalmat is ad. Végül könyvét a kutatómunka néhány
technikai módszerének ismertetésével zárja le. Mint a közgaz-
daságtan egyetemes tantörténetébe bevezető tankönyv, kitűnő
szolgálatokat tehet Alexander Görner e munkája.

Olti Vilmos

*Kitamura, Hirosi: Zur Theorie des internationalen
Handels. Ein kritischer Beitrag. Neuenschwander'sche
Verlagsbuchhandlung A. G., Weinfelden, 1941. 269. old.*

Az elméleti közgazdaságtan egyik legproblematisabb
fejezete a nemzetközi kereskedelem elmélete. Míg a klassziku-
sok által felépített közgazdaságelméleti rendszert ugyanis csak
gazdasági élet alapjelenségeinek további vizsgálata során —
az általa felelet nélkül hagyott kérdések megválaszolásával és
elavult vagy egyoldalú szemléletének módosításával — újabb
irányok, nevezetesen a bécsi határhaszon — és a lausannei
matematikai iskola, legújabbban pedig a dinamikus szemlélet
képviselői kiépítették és továbbfejlesztették, addig — kevés és
nem kellően figyelemre méltatott kivételekkel (Yntema mun-
káit p. o. Kitamura sem idézi) — az alapelvek ilyenformán
történt módosítását a külkereskedelem elméletére nem alkal-
mazták. Így tehát a legújabb időkig e téren a klasszikusok
gondolatépítménye továbbra is uralmon maradt (Haberler,
Taussig) és az ellene elhangzott támadások — List Frigyesztől
a modern nagytergázdálkodás elgondolásáig — inkább gazda-
ságpolitikai síkon haladtak. A külkereskedelem elméletének
helyzetét az általános gazdaságelméleten belül főleg az a —
ma már általánosan elismert — körülmény határozza meg,
hogy itten tulajdonképpen már a „tisztá“ elmélet gyakorlati

alkalmazásával meghatározott részjelenséggel állunk szemben. A külkereskedelem ugyanis a gazdasági életnek nem egy sui generis formája, hiszen itt ugyanazokkal a jelenségekkel (áralakulás, jövedelemelosztás, pénz, konjunktúra) találkozunk, melyeket a gazdaságelmélet egyes részei általánosságban tárgyalnak. Az országhatárok a tiszta ökonomia szempontjából véletlenek és ha egy terület lakosait névsor szerint A-tól N-ig és N-től Z-ig két félre osztjuk, lényegileg ugyanazokkal a jelenségekkel állunk szemben e két csoport egymásközi viszonyának tanulmányozásánál, melyek a külkereskedelem esetében is felvetődnek. Különösen ha ez a két csoport olyan erősen szervezett, mint két modern állam és egymástól vámok és egyéb eszközök segítségével elzárkózik, sőt két külön fizetési közösséget alkot. Ebből a megfontolásból Kitamura azonban nem vonta le — mint később látjuk — a végső logikai konzekvenciát és így nem jelölte meg a külkereskedelem elméletének problematikájából egyedül helyes kivezető utat.

A külkereskedelmi elmélet említett jellegéből folyik másik sajátossága, hogy a gazdaságelméletnek és gazdaságpolitikának úgyszólván határterületén fekszik. A vele összefüggő kérdések vizsgálatánál igen nehéz — a gazdaságelmélet összes részterületei között itt a legnehezebb — a tiszta és az alkalmazott ökonomia határkörébe tartozó szempontok szétválasztása. Ezért találkozunk az idevágó irodalomban mindig azzal az igyekezettel, hogy gazdaságelméleti fejtegetések alapján a szabadkereskedelem vagy a védvamos rendszer egyedül üdvözítő mivoltát bizonyítsák. Már pedig ennek az elbírálása kizárólag a gazdaságpolitika feladata lehet — a gazdaságelmélet kompetenciája csupán annak megvizsgálására terjed ki, hogy adott esetben a szabadkereskedelem, illetve a védvám milyen hatásokat von maga után. Hogy az állam külkereskedelmi politikája melyik módszer mellett dönt, azt már az ökonomia szféráján kívüleső — rendszerint hatalompolitikai, vagy esetleg világnézeti megfontolások döntenek el.

A két világháború közötti nagy gazdasági válságig tehát az elméletben a klasszikus iskola tana — ennek következtében a szabadkereskedelem elve — volt uralmon. Még a védvámok klasszikus szószólója, List Frigyes is végső, ideális állapotnak a szabadkereskedelmet tekintette. Csak a harmincas évek nagy válsága és az annak következtében minden állam külkereskedelmi politikájában beállott változás, mely a kontingensek, clearing-rendszerek, behozatali és kiviteli tilalmak stb. kifinomított rendszerét teremtette, rendítette meg a szabadkereskedelem helyességébe és ennek következtében a klasszikus elmélet helytállóságába vetett hitet ezen a téren íf. Ekkor eszmélt a tudomány a külkereskedelmi elmélet modernizálásának szükségességére, mely a vezető szaklapokban (Weltwirt-

schaftliches Archiv és Economic Journal) hosszas vitákra adott alkalmat. Ennek ismertetésével egyébként Kitamura ki-merítően foglalkozik. A megoldásra azonban mindmáig még nem sikerült végleges megegyezést találni. Kitamura munkája sem találja meg a kiutat. A helyzet ugyanis a következő:

A klasszikus elmélet a maga idejében az általános elmélet terén sem volt téves. Smith Ádám óta az elmélet a föltétlen és tökéletes szabadverseny feltételezéséből indult ki, mint logikai előfeltételből. Ennek logikai következménye volt a külkereskedelem terén a szabad kereskedelem követelménye. Ez az előfeltétel pedig — *abban az időben* — a gazdasági élet tényleges viszonyainak meg is felelt. Az ipari koncentráció az egyik oldalon és a munkások szervezkedése a másik oldalon azonban idővel mindjobban áttörte a szabadverseny uralmát és ez a megváltozott helyzet magával hozta az elmélet módosítását is. Felfedezték és mindjobban kiépítették a korlátozott verseny elméletét, kutatták annak különböző megnyilvánulási formáit, valamint a monopóliumok vagy oligopóliumok gazdasági viselkedését, hatalmi harcait. Ez a szemlélet különösen az ipari szektor vizsgálásánál már igen fejlett, kevésbé alapos még a munka szervezkedési határának vizsgálata. Per analogiam ugyanez az eljárás — tehát a szabad verseny előfeltételének elejtése — a külkereskedelmi elmélet fennálló problematikájának egyetlen helyes megoldása: az a fentemlített végső logikai következmény, melyhez Kitamura sem jutott el kutatásai során. Ebből a felfogásból kiindulva megoldhatónak látszik a külkereskedelemnek számos olyan kérdése, melyre kielégítő feleletet eddig találni nem lehetett. Ma, amikor különösen a „kollektivista“ és „totalitér“ államok központilag irányítják a külkereskedelmet, a világpiacon tényleg csak néhány versenyző áll egymással szemben és — mint oligopóliumok általában — harcot folytat a fogyasztói piacokért.

Ennek a tényállásnak fel nem ismerése okozta, hogy a legújabb kutatás — bár, mint említettem, megérezte a külkereskedelmi elmélet modernizálásának szükségességét — mégis vagy a lényegesebb kérdésekben a klasszikus iskola tanítását követte, apologizálta, esetleg kissé módosította, vagy pedig azt gazdaságpolitikai síkon támadta és a „protekciónizmus“ elméletét akarta kiépíteni. Ez a külkereskedelmi elmélet revidiálására irányuló törekvések egyik hajtása Kitamura jelen munkája. Szerző könyvének tulajdonképeni célja annak a bizonyítása, hogy — bár a klasszikus iskola, főleg Ricardo és J. St. Mill, elméleti tétele, így különösen a komparatív reálköltségek tana, föltétlenül helytálló — az ezekből levont következtetés, a szabadkereskedelem elve téves is, talán öntudatlanul, világnézeti és szociológiai okokból került — szerinte többé-kevésbé anorganikusan — a klasszikus tantételek közé. Ő ennél fogva,

sorbavéve a klasszikus rendszer egyes tételeit (a komparatív költségek tana, a „reciprocal demand“ tana, a fizetési mérleg mechanizálásának tana, valamint az árak nemzetközi nivellálódásának tana), ezeket bírálja és végül azt állapítja meg, hogy a szabadkereskedelem nem ezekből szükségszerűen következő gazdaságpolitikai követelmény.

Kitamura gazdaságelméleti állásfoglalásának bírálata a fenti elméleti fejtegetésekből önként következik. Ami módszerét és munkájának felépítését illeti, némely kifogások emelhetők ellene. Kitamura igen széles és kiterjedő olvasottsággal rendelkezik és minden fejezetét idézetekkel túlszűföli, ami ugyan dogmatörténeti szempontból igen értékes, azonban áttekinthetetlenné teszi a munkát és majdnem lehetetlenné teszi az olvasónak, hogy kihámozza belőle Kitamura saját gondolatmenetét. Ezért zárt elméleti építménynek nem igen tekinthető, azonban igen sok és érdekes gondolatot tartalmaz. Említésre méltók p. o. fejtegetései a kauzális és funkcionális összefüggések egymáshoz való viszonyáról (34. o.), melyek azonban nem tartoznak szorosan a tárgyhoz. Szépen fejtegeti a nemzeti gazdasági közösség szociológiai, kulturális és politikai jelentőségét szemben az országhatárok ökonomiailag véletlen mivoltával (29. o.). Sok fáradsággal szentel azon tény bizonyításának, hogy az áralakulást long-run szemléletben a költségtényezők határozzák meg és kereslet és kínálat csupán a költségtényezők „modus operandi“-ja (98. o.). Néhol azonban elárulja a gazdaságelmélet legújabb fejlődésében való járatlanságát, így — a lausannei iskola egyenletrendszerével kapcsolatban — idézi Haberlert, aki szerint ez az egyenletrendszer csupán azt jelenti, hogy minden mindennel összefügg, azonban semmit meg nem magyaráz (33. o.). Moore és követői munkásságának ismeretében ezt bizonyára nem állította volna. Bár maga is tudja, hogy a szabadkereskedelem elvének hangoztatása gazdaságtörténeti okokban leli magyarázatát, mégis List és a modern német közgazdák felfogását vallja, miszerint ez politikai célkitűzéseket szolgált volna: hogy lehetővé tegye és állandósítsa a gazdaságilag fejlettebb országok (Kitamura terminológiájával a magasabb termelési efficienciával rendelkező országok) túlsúlyát a gyengébb országokkal szemben és a szabadkereskedelem elvének hangoztatása ma a status quo apologiáját jelenti (269. o.). Míg ugyanis ez elv képviselői a szabadkereskedelemtől a nemzetközi kereskedelem harmóniáját, békés és mindenki érdekét szolgáló lefolyását várják, addig a nemzetközi kereskedelem története de facto protekcionizmust, a prefencia rendszerét, gyarmatpolitikát, harcot fogyasztói területekért és érdekszférákat és háborút mutat — tehát mindent, csak nem pacifista érdekharmóniát (13. o.). Nem ismeri azonban fel a már említett körülményt, hogy szabadkereskedelem — amíg előfel-

tétele, a szabadverseny, valóság volt, tényleg mindenütt a világon minden ország, illetve minden állam polgára egyenjogú és egyenértékű versenytárs volt. Az általa említett jelenségek csak a századfordulóval kezdtek uralomra jutni a világpiacon, mikor már a szabadverseny kora lejárt és a világpiac egyeduralomért küzdő oligopóliumok (akár egy-egy államtól támogatva, akár nem) küzdőterévé vált, mely folyamat aztán — végleg államilag megszervezve — a harmincas évek nagy válsága után uralkodó jelenséggé lett.

Végső konkluzióként tehát Kitamura könyve — ha nem is nyújt megfelelő kiutat a nemzetközi kereskedelem elméletének problematikájából — mégis a számos benne rejő értékes gondolat folytán és főleg dogmatörténeti szempontból igen tanulságos olvasmány annak számára, aki mélyebben betekintést akar nyerni a nemzetközi kereskedelem elméletébe.

N. B.

Jöhr, W. A.: Inflation und Rationierung. Fundamente zur Kriegs-Wirtschaftspolitik. Verlag der Fehr'schen Buchhandlung, St. Gallen 1942. 95. o'd.

Jöhr kis könyve, melyben a háborús ipari- és munkaügyi hivatal részére a ruházati cikkek áremelkedése ügyében adott szakvéleményét fektette papírra, a st.-galleni kereskedelmi főiskola kiadványsorozatának 16. füzeteként látott napvilágot. Létrejöttének ezek a körülményei magyarázzák, hogy a könyv nemcsak a svájci szóhasználat szerinti *racionálás* és az infláció kérdésével foglalkozik, hanem a közgazdaságilag esetleg kevésbé képzett olvasóközönség kedvéért először az idevágó elméleti alapokat igyekszik tisztázni. Ez alapon könyvét — a mű terjedelméhez képest talán túlságosan is nagyigényű bevezetésében — nemcsak arra tartja alkalmasnak, hogy a háborús gazdaságpolitika más kérdéseinek megoldásánál is felhasználják, hanem arra is, hogy úgy a gyakorlati, mint a tanulmányokat folytató emberek részére is értéket jelentsen.

Ezek a szélesebb alapok kétségtelenül alkalmassá teszik a könyvet arra, hogy olyanok is haszonnal forgathassák, akik az egyébként szükséges elméleti ismereteknek nincsenek teljesen birtokában, egyúttal azonban a könyv legnagyobb hibáját is jelentik. Az elméleti alapok bármilyen rövidre összefoglaló ismertetése ugyanis olyan sok helyet foglal el, hogy egyrészt a címben felvetett összefüggések ismertetésére igen kevés hely marad, másrészt pedig az infláció általános ismertetésével kapcsolatban elmondottak, miután azok mellől — a bevezetésben elmondottaknak megfelelően — hiányzik az irodalmi adatok bemutatása és a kritikai megvitatás, igen gyakran *kijelentés* jel-

legével bírnak. Így sok helyen nem lehet elbírálni, hogy egyes fogalmakat és gondolatokat ismertetése során csupán azért nem használ, mert azok rövid bemutatására a könyv keretei miatt nem volt mód, vagy pedig azért, mert nem ismeri fel azoknak a kérdés egyes részeivel való szoros összefüggését. Így különösen az *elaszticitás* fogalmának bevezetése könnyítette volna meg egyes fejezetek tárgyalását.

A mondanivalóknak szélesebb elméleti alapokon való felépítése teljes egészében megfelel Jöhr kifejezésre is juttatott meggyőződésének, hogy a közgazdasági összefüggéseket elméleti alapok nélkül nem lehet tisztázni és megérteni és azok ismerete nélkül senki sem tekintheti magát illetékesnek arra, hogy a közgazdaság organizmusával foglalkozzék. A kis könyv egyébként az itt felhozott általános észrevételek mellett igen jól összefogja a felvetett kérdésre vonatkozó mondanivalókat és inkább a kis terjedelemre, mint a szükséges átgondolás hiányára vezethető vissza, hogy az inflációnak a felsorolt eszközökkel való leküzdésével kapcsolatban még sok más olyan észrevétel hozható fel, melyek itt nem kerültek tárgyalásra.

A könyv *első* — egyben leghosszabb — fejezete az infláció általános ismertetésével foglalkozik. Az infláció ismertetését a pénzülméletek tárgyalásával kezdi, majd a gazdasági körfolyamatokkal és a pénzteremtéssel kapcsolatban bemutatja a jegybankok és hitelbankok szerepét, valamint az állami bevételek, különösen pedig a kiadások nagy jelentőségét. A pénzérték jövedelemelméletén keresztül jut el az összefüggéshez, ami magyarázza az áraknak egyrészt a kereslet és kínálat függvényeként, másrészt pedig a jövedelemalakulás hatásaként való létrejöttét.

Az árak különböző változékonyságának tárgyalásáról elmondottakat abban foglalja össze, hogy a termelési eszközök ára erősebben és gyorsabban változik, mint a fogyasztási jószágoké, egyrészt a nagyobb érzékenység, másrészt pedig a megtakarítási hányad emelkedése miatt, végül pedig az ár-emelkedés anticipálásán alapuló gyorsulási elvre való tekintettel. Állást foglal azzal a véleménnyel szemben, hogy különbséget lehet tenni az áru oldalról és a pénzoldalról kiinduló infláció között és ezt a véleményét egy nem túlságosan szerencsés példa mellett azzal igyekszik igazolni, hogy ha valamely árnak az áruoldal okozta emelkedése más árak csökkenésével nem egyenlített ki, úgy a jelenséget már inflációs természetűnek kell tekinteni. Ebből az indokolásul felhozott észrevételből is azonban éppen állításának helytelensége látszik, mert az áru- vagy pénzoldal változásán alapuló inflációs ár-emelkedés nem magának a megindított inflációnak a lényében különbözik egymástól, hanem csupán kiindulási pontjában.

Annál helyesebb azonban Jöhr fejtegetéseinek az a része,

ahol a pénzmennyiség viszonylagos emelkedése, illetőleg a jövőben várt áremelkedés hatása alatt létrejött inflációs jellegű áremelkedés között tesz különbséget, az előbbit elsődleges, az utóbbit másodlagos inflációnak nevezve. Igen világos gondolatmenettel mutatja be, hogy az általánosan ismert végzetes méretű árváltozások általában nem az elsődleges, hanem a másodlagos infláció során jönnek létre. Míg ugyanis az elsónél a jövedelememelkedés következik be először és a hajlandóság, egyes cikkekért magasabb árat fizetni, csak annak folyománya; addig a másiknál a magasabb árak fizetésére való hajlandóság az első és a jövedelememelkedés csak annak következménye. Az ebből eredő fő különbség az, hogy az elsődleges infláció — ha ahhoz nem járul a jövőbeni áremelkedések anticipációja — önmagában hordja a fékező erőket és így újabb indító erő nélkül az árak, bérek és költségek emelkedése révén egyensúlyba kerül, addig a másodlagos infláció mindazokat az erőket kioldja, amelyek a pénzmennyiség növekedését szolgálják.

A *második* fejezetben a háborús gazdálkodás különleges adottságait vizsgálja, így az általános áruszűkét, egyes jószágok speciális hiányát, a termelékenység kényszerű csökkenését, ezek hatása alatt az áraknak zárt jövedelemkörfolyam mellett is bekövetkező emelkedését, amelyekhez járul, hogy háborúban minden állam kénytelen többé-kevésbbé a pénzteremtés eszközéhez folyamodni. Tekintettel arra, hogy ezek a jelenségek általánosan ismertek, a másodlagos infláció a háborúnak majdnem elkerülhetetlen velejárója. Ennek megelőzésére alkalmas eszközök tárgyalásánál a termelés útjában álló akadályok elhárítását, az államháztartás kiadásainak fedezeténél a pénzteremtés lehető elkerülését, a hitelbankok pénzmennyiség növelésének korlátozását, az ár- és berrögzítést, valamint a magas nyereségadó bevezetését említi. Itt igen élesen hangsúlyozza azt a gyakran figyelmen kívül hagyott körülményt, hogy az árak elszigetelt megkötése önmagában nem elegendő a kereslet visszaszorítására és ezért legalább a fogyasztás korlátozására vonatkozó rendelkezésekkel ki kell egészíteni. Ennek a kettőnek hatásos alkalmazása azt a közvetett, de kellően alig értékelhető célt is eléri, hogy az egyéni megtakarítások növekedése révén könnyebb az állami kiadásokat inflációmentes eszközökkel fedezni, legfőképp pedig — sikeres keresztülvitel esetén — megvéd a másodlagos infláció veszélyeitől.

Ezek közül a röviden említett védekezési eszközök közül a *harmadik* — rövidre fogott — fejezetben Jöhr a fogyasztáskorlátozással foglalkozik részletesen. A célt kétféle módon látja elérhetőnek: a fogyasztás vagy a termelés irányításával. Az előbbire vonatkozóan a fogyasztási módok előírását és a rationálást ismerteti, míg az utóbbira a termelési módok sza-

bályozása mellett a termelés kontingentálását. A rationálás fogalmát abban foglalja össze, hogy fogyasztási jószágot csak az állam által kibocsátott vásárlási utalványok ellenében lehet megszerezni. Ez a vásárlási utalvány lehet csupán egyetlen cikk vásárlására kijelölve, vagy pedig a fogyasztóknak bizonyos választást engedhet meg több-kevesebb cikk között. Valamennyi cikk tetszésszerűen összetételben való vásárlását lehetővé tévő vásárlási utalvány azután már a pénzzel lenne azonos.

A fogyasztást visszaszorító módszerek egymással különböző csoportosításban alkalmazhatók. A fogyasztást és a termelést korlátozó intézkedések egyidejű alkalmazása esetén természetesen figyelemmel kell lenni arra, hogy ezek között összhang legyen. Ez biztosítható központi irányítással vagy pedig azzal a sokkal rugalmasabb módszerrel, hogy az ú. n. *coupon-visszafolyás* módszerével a kézbentartott fogyasztás maga irányítja a termelést is. Ezt — a fogyasztás rationálásán és a couponvisszafolyáson alapuló — szabályozást tartja Jöhr a legalkalmasabbnak a fogyasztás inflációt visszaszorító korlátozására. Kézenfekvő előnyei közül megemlíti, hogy ez az egyenletes árelosztás mellett elkerülhetővé teszi a fogyasztási utak előírását, lényegében megtartja a termelés és a verseny szabadságát, valamint megakadályozza, hogy a termelés a fényűzési cikkek felé tolódjék el. Az állami szükségletek és az export vonalán azonban nem mindig alkalmas ez a módszer a fogyasztás és termelés szabályozására, ezért ott legtöbbször a központi irányítás fog a rationálás és couponvisszafolyás rendszerének helyébe lépni.

A rationálásnak legnagyobb előnye, hogy a keresletet úgy korlátozza, hogy a hivatalosan megállapított árak újból egyensúlyi árak jellegét nyerik. Ezzel kiegészíti az ármegállapítás és a termelés mennyiségi korlátozásának módszerét, melyek magukban nem elegendőek a megállapított árak fenntartásának biztosítására és így az infláció leküzdésére. Ezek együttes alkalmazásával azonban a jövedelemnövekedés nem vezethet áremelkedéshez és így elsődleges infláció meg sem indulhat. Ugyanakkor a megállapított adagok biztonságot nyújtanak arra, hogy ezek az adagok a jövőben is beszerezhetők lesznek és így hiányzik az indítóerő, amely halmozódó keresletet hívna létre, hatásos árörögzítés mellett tehát a másodlagos infláció sem fejlődik ki. A rationálásnak azonban átfogónak kell lennie, mert csak így biztosítható a gazdasági élet minden területén az árak betartása és a fogyasztási kiadások összegének korlátozása. Csak egyes cikkekre kiterjedő szabályozás — igen sok helyen népszerű — alkalmazása ugyanis a fennmaradó vásárlóerő révén a szabályozás alá nem vont árakat olyan magasba hajtaná, hogy annak a többi árra kifejtett vonzó hatását rendszeti eszközökkel nem lehet megakadályozni.

Ugyanígy nem elegendő azonban a fogyasztásnak az adagok megállapítása útján való visszaszorítása sem. E mellett szükség van a termelés irányítására is, még pedig a rendes fogyasztás vonalán az engedélyezett mennyiségre szóló vásárlási utalványoknak az egész termelés vonalán való keresztül-futtatásával, az állami szükségletek kielégítése és az export vonalán pedig a központi irányítással —, mert e nélkül a másodlagos infláció nem lenne kivédhető. A megtakarítások növekedése ugyanis magában is növeli a beruházásokat és így a termelési eszközök iránti keresletet, különösen ilyen hatással van azonban a termelő eszközök esetleges későbbi hiányának megelőzése érdekében amúgyis emelkedő kereslet a termelési eszközök iránt. A termelési eszközökért fizetett magasabb árak pedig egyrészt a jövedelem körfolyam kiszélesedéséhez vezetnek, másrészt pedig emelik a termelési költségeket, ami minden árkontroll ellenére is elkerülhetetlenné teszi, hogy az emelkedett termelési költségeket nem fedező árakat felemeljék. Ezzel pedig a másodlagos infláció megindul végzetes útjára, amit még az is súlyosabbá tesz, hogy a termelési eszközök iránti nagy kereslet az adott pillanatban teljes foglalkoztatottsághoz, a raktárok megtöltéséhez vezet, a jövőre nézve pedig, amikor az infláció romboló hatása már a gazdasági életet igen erősen megrendíti, munkanélküliséget és a helytelen befektetések leírásának szükségességét vonja maga után.

Érdekes, ha nem is teljesen helytálló Jöhrnek az a megállapítása, hogy a vásárlási utalványoknak eladhatatlanoknak kell lenniök, mert ellenkező esetben az áremelkedés ezek vonalán zajlana le, csak azzal a különbséggel, hogy a magasabb ár nem a termelőkhez jutna, hanem azokhoz, akik fogyasztásukról lemondottak. A két eset azonban korántsem azonos hatású, mert a fogyasztóknál összegyűlt vásárlóerő — abban az esetben, ha az adagolás a gazdasági élet teljes egészére kiterjed — nem tud inflációs hatást kiváltani, hanem csak a kisebb jövedelműeknél teszi lehetővé bizonyos összegek megtakarítását.

Mórotz Kálmán

Sachse, Oscar und Ramp, Hansjörg: Geld und Schulden. Grundsätzliches zur Währungsfrage. Europa Verlag Zürich. 1943. 93. l.

A háború befejezése után megoldandó kérdések közül a valutakérdés azoknak egyike, amelyek már a háború alatt meglehetősen az érdeklődés előterébe kerültek, különösképen az angol-amerikai oldalon. Ez a körülmény kétségtelenül annak a felismerésnek a következménye, hogy a népek békés együttélésében igen fontos szerepet játszik a jó pénz. A köny-

vecske is a valutakérdés felé tereli figyelmünket. Nem célja nemzetközi valutaterv kidolgozása, csupán arról akarja az olvasót meggyőzni, hogy az indexvaluta az egyetlen észszerű valuta.

A könyv elején két ábra fogadja az olvasót. Az első ábrán egy csúcsán álló piramist látunk különböző pénzfajtákkal megtöltve. Ez a fémvalutájú ország összes pénzmennyiségét ábrázolja. Az alsó, a csúcs közelében lévő kis részt a kiveret nemespénz tölti ki. A következő elég vékony rétegben a bankjegyek helyezkednek el. Ezek felett a hitelpénzt látjuk, amelyik a piramis térfogatának túlnyomórésztét kitölti. Utóbbinak mennyisége felfelé és lefelé bizonytalan. Mennyiségét nem határozza semmi. A piramis csúcsa a még ki nem vert és ki nem bányászott nemesfémmennyiséget szimbolizáló alapon nyugszik. A második ábrán a piramis rendes helyzetben látható és olyan ország összes pénzmennyiségét akarja ábrázolni, amelyben indexvaluta van érvényben és a hitelpénz mennyisége nem korlátlan, hanem annak mennyiségét az állam szabja meg. A piramis alsó, nagyobbik részét ez az állami könyvpénz tölti meg és felette helyezkednek el az érmék és a bankjegyek. A pénzmennyiség ez esetben teljesen határozott, úgyhogy a piramis most zárva van. Az alapzat, melyen a piramis nyugszik, az egész nép teljesítményeit szimbolizálja, mint „az igazi pénz valódi alapját.” Az első ábra esetében nem minden pénz törvényes fizetési eszköz, utóbbiban a pénz és törvényes fizetési eszköz azonosak.

A két ábra az első pillantásra világossá teszi az olvasó előtt, hogy az indexvaluta hívével áll szemben. Rámutat, hogy ma a pénzpiramis sem a csúcsán, sem az alapján nem áll, hanem valahol a levegőben lóg, mert a könyvpénz a valóságban nem támaszkodik a bankok nemesfémkészleteire, hanem a nép termelésére és szolgálataira. Ennek ellenére mégiscsak „Quasigeld” és nem igazi pénz. Tulajdonképpen törvénytelen és hamis pénz. A könyvpénzt szükségszerűleg ma már messzemenően használjuk, mivel nicsen semmiféle konkrét áru, ami általános csere- és számolóeszköz lehetne. A pénz és az adósságok között már alig lehet éles határvonalat húzni. A hitelpénz nem csak a bankrésztvényesek részére jelentsen előnyöket, hanem az egész nép javát szolgálja. Ezért a hitelpénzt államivá kell tenni. Megengedhetetlen, hogy magánosok a könyvpénz révén pénzt állítsanak elő és semmisítsenek meg. Egy központi szervnek kellene megállapítani a nemzeti pénz összmenyiségét. A pénz forgási sebességét a nép szokásai és erkölcei fogják meghatározni. Nem fontos, hogy az mekkora lesz, mivel a pénz forgási sebessége és a jószágtermelés között nincsen szoros összefüggés.

Élesen szembefordul a szerző a könnyelmű adósságcsinál-

lással. Szerinte el lehet képzelni adósságok nélküli kapitalizmust is. Az állam és a vállalatok ne pénzt vegyenek fel, hanem pénzt vegyenek be. Az adósságok hozzák magukkal a kamatfizetést, amivel szemben teljesen elutasító álláspontot foglal el. Az adósságok kiküszöbölését főleg a kamat kiküszöbölése érdekében tartja szükségesnek. A kamat szerinte erkölcsileg nem megengedhető és gazdaságilag is káros. A tőkésnek kedvez, de a vállalkozói kedvet erősen rontja. A takarékosságot semmiképen nem fokozza. Az adósságok és a kamat kérdésében a szerző álláspontja erősen emlékeztet a technokrácia által hirdetett elvekre.

A postacsekk révén létrejövő girális pénz volna az igazi állami hitelpénz, de csak abban az esetben, ha nem fizetnének érte kamatot. Ha valaki u. i. átváltja pénzét könyvpénzre, azal nem szabadna a nemzeti pénz mennyiségének változnia. Ma ez esetben a pénzmenyiség változik, egyrészt a kamat miatt, másrészt az így létrejövő pénzteremtés révén. Ez esetben ugyanis a befizetőnek is lesz követelése és a befizetett pénz is forgalomban marad. A nemzetközi fizetési forgalom devizákkal teljesen jól lebonyolítható, ahhoz aranyra nincsen szükség, ha a fontosabb országok pénzügyei rendben vannak.

Rámutat a szerző még a jelenlegi pénzrendszer főbb hibáira is. Ezeket a következőkben látja. Nincsen valódi állami könyvpénz és ezért a bankok kötelezettségeit, mint könyvpénzt használják. Erről a könyvpénzről nem tudjuk, hogy valódi pénz-e vagy sem és ha egyrésze valódi, akkor az mennyi. Ez a pénz állandóan keletkezik és eltűnik. Az újonnan alkotott pénz nem a közösség érdekében keletkezik. A valódi pénzzel szemben támasztott főbb követelményeket és pedig, hogy az halmozható, nehezen hamisítható, súlyához képest lehetőleg értékes, könnyen osztható, más célra nem használható, olcsón előállítható legyen, a könyvpénz elégit a legteltesebb mértékben. Ezeken kívül még az is fontos, hogy az országban csak egyféle és mennyiségileg könnyen szabályozható pénz legyen. Ennek a feltételnek is a könyvpénz felel meg legjobban. Ezért, ha a háború utáni új rendben nem ezt a pénzt alkalmazzuk, akkor az új rend alig lesz jobb a réginél.

Az élénk tárgyalásmódban megírt és gondolkodásra serkentő könyvecske igen hatásos érveléssel bizonyítgatja az indexvaluta előnyeit, bár többször olyan álláspontot foglal el, mellyel nem érthetünk teljes mértékben egyet már csak azért sem, mert ezeket nem is támasztja kellőképpen alá. Ilyen többek között a kamatkérdésben elfoglalt álláspontja. Az indexvaluta előnyeinek bizonyítása mellett nem tér ki a szerző azokra a nehézségekre, amelyek ezzel kapcsolatban felmerülnek. Nem látjuk, mik azok a szempontok, amelyek szerint a javasolt központi szerv a pénzmennyiséget szabályozza. Tudva-

lévő, hogy tökéletes index készítése alig lehetséges, másrészt a pénzmennyiség változtatásával nem lehet az árakat feltétlenül szabályozni, hiszen az árak változásának okait nem mindig a pénz oldalán kell keresni.

Varga József

Külföldi folyóiratok szemléje.

Weltwirtschaftliches Archiv.

Kiel, 58. Band, Heft 2, September 1943.

Frèderik Zeuthen: Der wirtschaftliche Zusammenhang — ein Netz von Teilzusammenhängen. A gazdaságelmélet az utóbbi időben lényeges változáson ment keresztül, amennyiben a mai világ rendkívül változó és egymástól elütő gazdasági struktúrái lehetlenné teszik a valóság magyarázatát egy sémával, amilyen a klasszikusok szabad versenye volt. Miután a való helyzet pozitív leírása a különleges esetek számtalan sorát adná, sokkal ajánlatosabb néhány minta kidolgozása. Így eljutunk egy vizsgálati módszerhez, melyet adott esetben minden ismeretlen és újonnan felmerülő kérdésre alkalmazhatunk. Gazdasági mennyiségek közti összefüggések magyarázatánál mindenekelőtt szemelőtt kell tartani, hogy ez az összefüggés nem egy nagy és átfogó viszony, amely egyformán érinti az összes nagyságokat vagy csak kevés homogén kategóriából áll, hanem hogy kisebb nagyságrendű csoportok közti részösszefüggések hálójáról van szó, melyet a Walras-féle szimultán egyenletrendszer nagyjából jellemez. Ezt az egyenletrendszert sokkal közelebb hozhatjuk a valósághoz, ha eddig adottnak tekintett nagyságokat változókként vezetünk be. A rendszer két legfontosabb kibővítése az idő bevezetése, valamint a szervezeti rendszerek variálása (oligopolium, polipolium, több piac stb.) A dinamikus egyensúly vizsgálásánál a beálló változások sebessége mérvadó. Mindig bizonytalanok maradnak az anticipációk, a gazdasági tervek, az ex ante és ex post állásfoglalások (melyet különösen a skandináv közgazdák méltatnak nagy figyelemre) kérdései. Ami a piaci formákat illeti, különböző klasszifikációk lehetségesek: a vécék, vagy az eladók száma, azoknak viszonylagos hatalmi helyzete vagy cselekvési módja, végül a piac homogenitása szerint. Ami végül az állam intervencióját illeti, a kérdés nem akörül forog: „hatalom vagy gazdasági törvény“, hanem állami intervenció hatását a gazdasági rendszerre kell vizsgálat tárgyává tenni, miután ez a beavatkozás sem más, mint a különböző gazdasági erők összjátékának egy példája. — *Bernhard Benning: Expansion und Kontraktion der Geldmenge.* A pénzmennyiség expanziója az államháztartás fedezeti arányától, tehát a jegybank és a pénzpiac hiteleinek fontosságától függ. A háború állandóan növekvő pénzszükségletet teremt és ennél fogva kikerülhetetlenné teszi a közületi hitelek állandó növekedését. A mostani háború folyamán néhány nagy háborús államban (Németországban és Nagybritanniában) sikerült a kiadások felét folyó bevételekből, másik felét pedig hitelekkel fedezni. Nyilvánvaló, hogy ezt a viszonyt az állandóan növekvő háborús kiadások mellett csupán újabb viszonylagosan kontrak-

ciós hatású intézkedések segítségével lehet fenntartani, ami a hitel-expanzió és a pénzforgalom ritmusát lassítja. Németország háborús pénzpolitikája bizonyítja, hogy ezt a célt adók és a közönségnél elhelyezett kölcsönök útján eredményesen el lehet érni. A háború után azonban szükség lesz majd a pénzforgalom valóságos kontrakciójára, amit négyféleképpen lehet elérni: konszolidáció, amortizáció, rendkívüli vagyonadó vagy a pénzérték csökkentése útján. Mind az elméleti vizsgálódás, mind a történelmi vizsgálat bizonyítja, hogy a közületi adósságok kiterjedése, ha a pénzmennyiség emelkedésével van egybekötve, valódi dinamikáját már keletkezése pillanatában fejti ki. Ennek ellenére a dinamizmus a hitel-expanzió befejeztével — ceteribus peribus — nemcsak megszűnik, hanem stagnáló tendenciákat mutat fel. A háborús gazdaság súrlódásmentes átmenetét a békegazdálkodásra csak a háború által teremtetett expansziós erők megszüntetése biztosíthatja. Ezt a forgalomban levő pénz- és árumennyiség közti divergencia megszüntetése és a termelés és fogyasztás olynemű egymásrahangolása által lehet elérni, amely a munka teljes foglalkoztatását biztosítja. — *Friedrich Hoffmann: Die Leistung von Ernst Ludwig Carl für die Entwicklung der Volkswirtschaftslehre und seine Einordnung in den wissenschaftlichen Ablauf.* Szerző egy, a XVIII. század elején élt kameralista érdemeit méltatja, aki az első rendszeres közgazdaságtani munkát adta ki, francia nyelven.

Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik.

Band 158, Heft 5. Jena, November 1943

Harald Braeutigam: Finanzplanung, autoritäre Preisfestsetzung und Kapitalbindung in der Sowjetunion. Ein Beitrag zur Problematik der „Selbstfinanzierung der Wirtschaft“. (A cikket Közlemény rovatunkban részletesen ismertetjük.) — *H. G. Schachtschabel: Die Politik der Banque de France. Ein Überblick über die währungspolitische Lage Frankreichs von Ende 1939 bis Ende 1942.* Ismerteti az állami és gazdasági rendszer átalakulását 1940. után, továbbá a francia jegyintézet szervezetét, a napoleoni szabályzatot, az 1936. évi bankreformot, valamint az 1940.-ben végrehajtott újjászervezést. Kiemeli az intézet gazdaságpolitikai jelentőségét, az állam befolyását az intézetre és az intézet részvényeseinek a helyzetét. Továbbá részletes képet nyújt a bank funkcióiról és feladatairól, a banknak az állami pénzügyi politikában betöltött szerepéről, a francia államnak nyújtott előlegekről, Franciaország általános monetárius helyzetéről és a francia bankjegyforgalomról, ezeknek a pénzügyekre gyakorolt hatásáról, a francia gazdasági életnek a jegyintézet útján, különösen a mostani háború folyamán történő pénz- és hitelpolitikai irányításáról; reámutat végül arra, hogy bár Franciaországban is megvan az állam és a gazdaság átható újjászervezésére irányuló törekvés, de, mint a jegybank mostani helyzete is mutatja, nincsenek meg a hagyományos és szervező módszerek. Hiányzik ezenkívül a francia közgazdaság összefogó vezetése. Ezt a feladatot a francia államnak annál sürgősebben kell megoldania, mert a gazdasági folyamat továbbhalad és az ország mai pénzügyi és valuta-rendszeréből folyó akut veszélyek gazdasági katasztrófára vezethetnek, amelynek kiküszöbölése évekig tarthat.

Band 158, Heft 6. — Jena, Dezember 1943.

Friedrich Lütge: Luthers Eingreifen in den Bauernkrieg in seinen sozialgeschichtlichen Voraussetzungen und Auswirkungen. Lutherben, egy hónappal korábbi állásfoglalásával ellentétben, 1525. májusában, miután a türingiai elvadult eseményeket látta és megérte, hogy szónoklatai és intelmei semmit sem használtak, az a meggyőződés érlelődött meg, hogy a parasztokat maga az ördög hatja át, hogy a lázadó a gyilkosnál is gonoszabb és hogy aki a fejedelmek oldalán esik el, mint vértanú hal meg, a parasztok pedig örök kárhozatba jutnak. Luther állásfoglalásával a fejedelmi hatalmat döntő küzdelmében mintegy hitbelileg alátámasztotta és ezzel rendkívül megszilárdította. Luther a felsőbbtség iránti engedelmesség gondolatát képviselte. Négy áramlat ütközik össze ebben a korban s ezek keretében kell Luther állásfoglalását megérteni. A négy áramlat: 1. új vallásosság fellépése, 2. a középkori ordo-eszme hanyatlása, kapcsolatban 3. a renaissance új hatalmi eszméjével és a modern hatalmi állam felépítésével és 4. e kor erős népies-demokrata áramlata. A döntéshez Luther állásfoglalása nagy mértékben járult hozzá. A reformáció előtti másfél század alatt az egész gazdaság, különösen pedig a mezőgazdaság, súlyos helyzetben volt; ekkor lépett fel először a német gazdaság történetében az agrárrolló jelensége, de a 15. század utolsó negyedében lassú enyhülés volt tapasztalható s így a gazdaság oldaláról nem magyarázható meg az ellentéteknek az a kiéleződése, amely a nagy forradalomhoz vezetett. Beigazolódik az a tapasztalat, hogy a gazdasági momentum egyáltalán nem tekinthető oly nagy válságok tulajdonképeni okának, amilyen a forradalomban nyilvánul meg. Ezt más okokkal együtt csak előmozdítja. — A parasztháború után megerősödött fejedelmi állam nem azonosítható a 18. századi abszolutizmussal. Ez utóbbi Nyugatról jött, mint az ott kialakult állameszme befogadása. Felmerül az a kérdés, hogy a népmozgalomnak a nemzeti eszmével való kapcsolatában miért nem volt meg a parasztok erélyesebb ellenállásának, vagy esetleg győzelmének a lehetősége. A felelet az, hogy a nemzeti eszmének Luther-nél negatív kiinduló pontja volt: a Rómától való elszakadás; az a kor elsősorban Róma-ellenes volt és tulajdonképen csak ennyiben volt nemzeti-német. Az egyetlen pozitív momentum a kameralisztikus gazdasági felfogás volt, amely e kor nemzeti mozgalmának lényeges alkotórésze; eredetileg abban nyilvánult meg, hogy főként arany (búcsúpénz, Péterfillér stb.) kivitelét Rómába a nemzeti érdekekkel ellentétben állónak érezték s azért támadták. Ezt a gondolatot később a fejedelmek érthető módon magukévá tették és gazdaságpolitikájuk, de egyáltalán politikájuk egyik legfontosabb tételévé lett, azonban pénzügyi-kameralisztikus, nem pedig nemzeti-politikai alapon. Ebben természetesen primär *néppolitikai-nemzeti* érzéstől áthatott közgazdasági gondolatoknak *politikai hatalmi eszmére* való visszavezetése rejlik, de nem tagadható, hogy ezzel együtt jár az a tény is, hogy a fejedelmek most már ezt az egész feladatkört magukhoz ragadják s ezt a fejedelem feladatának tekintik. Így került sor a „politikai ökonómia“ első formájának kialakulására, a kameralizmusra az ebből származó merkantilizmussal. Az addigi gazdaságtan gazdasági ethika volt; előfor-

dult már Luther előtt, hogy a gazdasági ethika névleges uralma alatt is gazdasági racionális eszmék érvényesültek, de csak a Luther által nyeregbe segített fejedelmek voltak ennek a fejlődésnek igazi képviselői és megindítói. Luther maga ugyan nem egy tekintetben kifejezetten visszafejlődést jelent ebben a fejlődéssorozatban, mert a késői skolasztikusok ilyen gazdasági racionális gondolatokat sokkal nagyobb mértékben vettek fel, mint ahogyan ez Luthernél megnyílvánult. A fejedelmek győzelmének következménye volt a belső megbékülés is. Luther hatását úgy lehet magyarázni, hogy a „polgári“ irányzatot egyoldaluan megszilárdította, de ez nem ethikai magatartására vezethető vissza, hanem arra, hogy a fejedelmi hatalmat megerősítette. Ami a parasztkérdést illeti, Luther hozzájárult a parasztok vereségéhez, ami azonban nem úgy értendő, hogy ha hallgatott volna, ezzel a katonai vereség elkerülhető lett volna. A vereségnek azonban az ő megsemmisítő szavai nélkül más lett volna a jellege. Erkölcileg és politikailag nem lett volna oly mély és lesújtó, mert a győztes most már, mint Istennek tetsző mű végrehajtója, mint Istentől megáldott lépett fel. Luther később kíméletre és szelídségre intett, de ez már nem használt. A paraszt politikailag és szociálisan sokat veszített, bár a parasztháború következtében gazdasági rosszabbodás nem állapítható meg. De ezekben a dolgokban nem valami abszolút státusz, hanem a szociális viszony, úgyszólván a szociális feszültségviszony szélessége a döntő. A parasztok relatív helyzetét lényegesen megváltoztatta az úri rétegnek, a nemességnek és a fejedelmeknek a felemelkedése. Ez nagyrészt Lutherre vezethető vissza, akinek vallási alapon nyugvó állásfoglalása a fejedelmi gondolat győzelméhez a nemesség ehhez fűződő új gondolatával döntően járult hozzá. — Az agrárszervezet, ahol újítás történt, a földesúri forma kifejlődése irányában fejlődött, míg a többi esetekben lényegében az addig elért formákban vesztegelt. A földesuraság keletkezését természetesen nem lehet Lutherre visszavezetni, de része volt ebben a fejlődésben. A döntő tekintetben az, hogy a parasztságnak ettől az időtől kezdve semmiféle saját szociális mozgalma nem volt, hanem a szociális politika objektuma volt; különösen Keleten, a paraszti jelleget is elveszti és jobbagyi sorba süllyed. Luthernek a feltétlen engedelmisséget hirdető követelése kétségkívül hozzájárult ahhoz, hogy a paraszt ebbe a sorsba bele-nyugodott. A szerző tanulmánya befejezésében hangoztatja, hogy ugyanúgy, mint a gazdaság az emberi életnek csak egy része, a gazdaságtörténet és a társadalmi történet is az egész történelemnek csak egy része és mindenütt összeütközik a többi területekkel (a szellemtörténettel, a politikai történelemmel stb.); csak így lehet azt a veszélyt elkerülni, hogy mindazt, ami gazdasági, csak abból akarjuk magyarázni, ami gazdasági, és hogy a gazdasági részterületet önmagában elszigetelve tekintsük. Luther példája különösen tanulságos, mert azt mutatja, hogy olyan cselekedetek és elhatározások, amelyeket kizárólag vallási alapon gondoltak el, a legnagyobb hatással lehetnek a politikai és gazdaságtörténetre. Különösen jelentős mértékben áll ez a német történelemre, amelyben a vallási és ethikai áramlatok élénk kölcsönhatásban állottak a politikai, szociális és gazdasági tényezőkkel. Joggal el lehet

mondani: Luther vallási elhatározásaival mélyebben nyúlt be a politikai és vallási fejlődésbe, mint ahogyan ezt a legnagyobb államférfi és a legjelentősebb gazdaságpolitikus tehette volna. — *Fritz Hellwig: Unternehmer und Unternehmungsform im saarländischen Industriegebiet.* Első kísérlet annak a tervnek a megvalósítására, hogy a Saar-vidéki vállalkozók és vállalatok „élettrajzait” átfogó gyűjteményben feldolgozzák és nagyobb történeti-szociológiai tanulmányban felhasználják. A tanulmány a Saar-vidéki vállalkozók és vállalatok fejlődését vázolja, az ottani vállalati formákat ismerteti és annak magyarázatát nyújtja, hogy a részvénytársasági forma nem tudott gyökeret verni, hanem a korlátolt felelősségű társaság formája honosodott meg, mint a családi vállalatok formája.

Finanz-Archiv.

Tübingen, 1943. Band 10., Heft 1.

Lukas, Eduard: „Geldüberhang“ und „Geldüberfluss“. A pénzfelesleget és a pénzbőséget gyakran azonosítják egymással, pedig a kettő nem ugyanaz. Egyelőre ki nem adható, be nem fektethető pénztöbblet a pénzbőségtől függetlenül is keletkezhetik. Ha például gazdasági egyensúly-helyzetet feltételezve az állam igénybe venné a nagyarányú megtakarításokat, itt is volna pénzfelesleg, de nem volna pénzbőség. A német pénzügyi politika tudatosan hozta létre a pénzbőséget; hogy ez a mai helyzetben ne okozzon pénz-hypertrophiát, a vásárlóerőt kell csökkenteni vagy a termelést megfelelően irányítani. A vásárlóerő elvonása az adózás útján történhetik, ha azonban az állam politikai vagy más okokból nem akar a túladóztatáshoz folyamodni, pénzbőségnek kell bekövetkeznie. De a pénzfelesleg valóban származhat a pénzbőségből, s ekkor a pénz forgási sebességének csökkennie kell. Ilyenkor a pénzbeli jövedelmek összege meghaladja a termelési lehetőséget, ezen azonban nem deflációval kell segíteni, hanem megfelelő közületi kiadási politikával és takarékossgal. — *Moeller, Hero: Verbrauchen, Sparen, Zins.* A fogyasztást és a megtakarítást egymással ellentétes folyamatoknak szokás tekinteni, holott a kettő között nem vonhatók mindig biztos határok. A megtakarítás is jelenthet azonnali elfogyasztást és viszont a fogyasztás is rögtöni megtakarítást. A magángazdaságban például fogyasztási cikkek felhalmozása vagyongyűjtést, azaz megtakarítást is jelenthet. A háború finanszírozásában nagy jelentősége van a kényszertakarékosságnak, ami azonban közgazdaságilag fogyasztást jelent, mert a megtakarított összegeket nem-termelékenyen használják fel a háború céljára. Általában a megtakarító fogyasztási hitelt nyújthat, továbbá a produktív célra fordított megtakarítások is szolgálhatnak közvetlen fogyasztási célokat, így az alkalmazott munkásoknak kifizetett bér formájában. Ezután a cikk a kamat problémáját vizsgálja és a különböző kamatelméleteket bírálja. Szerinte csak az a magyarázat helyes, amely a jövő kockázatával okolja meg a kamatot. — *Kamp, M. E.: Finanzwirtschaftliches Zwangssparen.* Az állami tervgazdálkodással járó kényszertakarékosság elmélete. A lehetőségeknek — amelyek közé a tanulmány az inflációt is sorolja — vizsgálata után a kényszertakarékosság szélső határának meghatározása következik. — *Tautscher, Anton: Steuerumbau, die Auf*

gabe von Morgen. Terhalle és Schmöldersnek az adóreformmal foglalkozó tanulmányaihoz kapcsolódva a szerző rámutat a gazdaság- és a pénzügypolitikai célok szétbonthatatlan egységére és — lényegében újat nem nyújtó — táblázatba foglalja az adókat, amelyekkel a korszerű adópolitikának élnie kell, hogy az állami irányítás hajlékony eszköze lehessen. — *Vogel, Emanuel Hugo: Der Inhalt des Volkseinkommens- und Volksvermögensbegriffes auf Grundlage des Leistungsprinzips.* Szerző szerint a nemzeti jövedelem szűkebb érvényű fogalmazása teljesítményi elven, tágabb fogalmazása a piaci hatékonyság elvén nyugszik. Ha az előbbi elv alapján akarjuk megadni, mi tartozik a nemzeti jövedelem fogalmába, a tételeket a közgazdasági termelékenység szempontjából kell vizsgálnunk. Ide tartoznak az ún. hivatási teljesítmények is, amelyek nem produkálnak dologi javakat, s a leszarmazott jövedelmek is, de a pótló jövedelmek, amelyek nem gazdasági teljesítményekért, hanem elmaradt termelés kárpótlásaként kerülnek kifizetésre — mint a zsold és a hadisegély — nem számíthatók ide. Beszámítandók a kollektív testületek és a közjogi testületek gazdasági és nemgazdasági teljesítményeiből folyó jövedelmeik is, itt azonban sok különleges problémát kell figyelembe venni, így a brutto és a netto jövedelem közti eltérést is. A nemzeti vagyon fogalmának tartalmába a szerző szerint az értékpapírok is beletartoznak, a közjogi testületek közigazgatási vagyona (épületek stb.) azonban nem. A nemzeti termelőtőkét kell statisztikailag megfogni, amely köz- és magántulajdoni tőkékből áll. — *Küng, Emil: Probleme der Devisenkurspolitik.* Az irányított devizaárfolyamok esetén az árfolyamok emeléséből vagy leszállításából eredő előnyök és hátrányok elemzése. — *Gräfe, H. K.: Zur Vorgeschichte der Progression bei der Einkommenssteuer.* A thüringiai pénzügytörténet egy fejezete — *Zilliox, E.: Der Übergang von der Inflation zur Silberwährung zur Zeit des französischen Direktoriums.* — *Wladigeroff, Th.: Die genossenschaftliche Bodenbewirtschaftung.* A bolgár mezőgazdasági szövetkezetek munkájának ismertetése. — *Literatur.*

Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft.

Tübingen, 1943. 104. kötet, 1. füzet.

Nürnberg, Richard: Kants Rechtsphilosophie in ihrem Verhältnis zu Rousseau. — *Kummer, Heinz: Öffentliches und privates Recht in der politischen Grundordnung.* — *Berger, Hans: Die Binnenschifffahrt im System des Preisrechts.*

Revue Internationale du Travail.

Montreal, 1943. október.

Walker, Ronald E.: Un objectif de l'après-guerre. Le Niveau minimum de bien-être. Az atlanti-chartában az emberiségnek megígért szociális reformok lehetőségét illetően a közgazdászok köréből kétkedés nyilvánult meg, főképp abban a tekintetben, hogy a közterhek nagy emelkedése megengedhető-e és hogy a reformok nem szüntetnék-e meg a fogyasztási szabadságot? Pedig éppen a közgazdászok köréből már korábban is elhangzottak hasonló követelések, így Pigou 1908-ban a minimális életszínvonal általános bizto-

sítását javasolta és Penrose 1934-ben is hasonló követeléseket hangoztatott. Ami a nyomoron felülemelkedő minimális életszínvonal mindenki részére való biztosítását illeti, valóban probléma, megtermeli-e a gazdaság az ehhez szükséges javakat, de ennek megvan a gazdasági lehetősége. Például a leszereléskor nem az lesz a probléma, tudunk-e eleget termelni, hanem: hogyan lehet munkát szerezni minden leszerelőnek? A gazdasági élet kellő megszervezése mellett sok munkaerő felszabadulna a termelés számára a bürokrácia és az elosztás területéről, valamint azok köréből, akik most nem termelékenyen a terjesztés és reklám körében vannak foglalkoztatva. Maga a verseny sok pazarlással jár, a csomagolás, árudifferenciálás stb. terén, most ezek a munkaerők is igazi szükségleti cikkek termelhetnének. Fontos kérdés, hogy azok részére, akik a felállított létminimumot nem érik el, a közületi hozzájárulás pénz vagy áru formájában történjék-e? Szerző a létszükségleti cikkeknek jószágformában való szétosztását javasolja, mert csak így biztosítható, hogy az ezekben előírt minimumot valóban mindenki megkapja; pénzbeli szolgáltatások esetén nincs biztosíték az ellen, hogy a kedvezményezettek azokat más, tárgyi szempontból másodrendű szükségleteik kielégítésére fordítanák. A javasolt rendszerben a főfogyasztási cikkek bizonyos standardizálása és uniformizálása keletkeznék, de minthogy a lakosság többsége jövedelmének csak kisebb részét fordítja ily szükségletek kielégítésére, a felülmárado rész elköltése szabad választás tárgya volna s ez megakadályozná a túlzott egyöntetűséget. A fogyasztásban ugyan eltolódások keletkeznének, e körülmény nehézségeit azonban nem szabad túlbecsülni; már Schumpeter is rámutatott arra, hogy a fogyasztási szokásokat jórészt a termelők irányítják. — *Reclassé-ment professionnel des prisonniers de guerre en France.* — *La première conférence sur la médecine industrielle en Grande-Bretagne.* — *Le programme nationale de la santé au Canada.* — *Mesures prises pour assurer la plénitude de l'emploi en Suisse.* — *Informations sociales.*

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL ÉS
TÁMOGATÁSÁVAL KIADJA A MAGYAR KÖZGAZDASÁGI TÁRSASÁG

SZERKESZTI:

HELLER FARKAS

TARTALOM:

Tanulmányok

Bud János: Irányított gazdaság — — — — — 385

Közlemények

Bögehold József: A hitelszervezet kialakulása és a hitelélet fejlődése Romániában — — — — — 411

Recensor: Az angol és amerikai valutatervek ellentéteinek háttere — 425

Irodalom.

Könyvismertetések — — — — — 429

Theiss Ede: Konjunktúrakutatás. (Heller Farkas.) — *vitéz Guothfalvy Dorner Zoltán:* Mezőgazdasági iparunk. (Kádas Kálmán.) — *Karay Kálmán:* Gazdasági önkormányzat Európa német fennhatóság alatt álló országaiban. (Ruisz Rezső.) — *Rézler Gyula:* Egy magyar textilgyár munkástársadalma. (Markos András.) — *Boron László:* A szállítmányozás. (Mayer Vilmos.) — *Jöhr, Walter Adolf:* Theoretische Grundlagen der Wirtschaftspolitik. (Takaróné-Gáll Beatrix) — *Ley, Hubert:* Handwerk und Volkskraft. (Kiss Károly.) — *Spörri, Willy:* Die Lasten und Leistungen der schweizerischen Eisenbahnen für Staat, Volk und Wirtschaft. (Kopácsy József.) — Les indices du coût de la vie en France. (Kiss Károly.) — Wartime transference of labour in Great Britain. (Varga József.)

Külföldi folyóiratok szemléje — — — — — 468

Weltwirtschaftliches Archiv. — Bankwirtschaft. — Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. — Zeitschrift für die schweizerische Statistik und Volkswirtschaft.

MAGYAR KÖZGAZDASÁGI TÁRSASÁG, BUDAPEST, II., Halász-u. 1.

Megjelenik évente nyolcszor. Előfizetési ára 36 P. Egyes szám ára 5 P.

A szerkesztésért *Heller Farkas*, a kiadásért *T. Kádas Kálmán*,
a nyomdáért *Kiss István* felelős.

P HELLER FARKAS : **ÉNZÜGYTAN**

2. kiadás

Ára P 24.—

Kapható és megrendelhető a

SZEGED VÁROSI NYOMDA ÉS KÖNYVKIADÓ RT.
budapesti irodájában II., Halász-u. 1. Tel.: 352-100

A NÉPSZERŰ KÖZGAZDASÁG-SOROZAT

legújabb füzetek:

Veress Gábor:

A közlekedési versenyről

ifj. dr. Boér Elek:

Szabad verseny és politika

Eddig megjelentek:

Dr. Horn József:

A közgazdaságtan nemzeti rendszere

Borotvás Nagy Sándor:

Nagy magyar gazdák

Rieger Gyula:

Egy kis banktudomány

Tonelli Sándor:

Kereskedők mesekönyve

Ára füzetenként P 4-90

Kapható és megrendelhető a

Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó R. T.
budapesti irodájában

Budapest, II., Halász-utca 1. Telefon: 352-100

Irányított gazdaság.¹

Az utolsó 150 év munkamegosztása bármily szédületes mértékben tagolta a gazdasági tevékenységet, mégis az egyetemen ugyanakkor állandó integrálás. A gazdasági élet sok szelvénye között az összefüggések legvilágosabban az árak között megnyilvánuló kölcsönhatásokban jutnak kifejezésre. A klasszikus nemzetgazdaságtan és a nyomán kifejlődő liberalizmus ez alapon követte az erők szabad játékát. A szabad serseny kialakulta ár tulajdonképpen szerinte a gazdasági élet összhangjának, az egyensúlynak a szabályozója. Az árproblémának ezt a szerepét elvitatni nem lehet. Legtöbbször viszont kegyetlen bíró és kíméletlen egyensúlyteremtő. A szabad versenynek ép ez a hatása az, amely később kételyt támaszt az egyeduralkodó ellen. Az összhangot, az egyensúlyt a gazdasági életben a természeti törvény erejével ható törvényként kell elismerni még akkor is, ha az egyensúly fogalma sok vonatkozásban megtámadott. A szabad verseny féktelenségében azonban, amely az elvont piac bűvkörében érezte jól magát, a gyenge elbukott, az erősebb hatalmassá lett. Kérlelhetetlenné tette ezzel a létérti küzdelmet s az összhang helyett az életnek állandó hullámozása következett be, sok vészthozó válsággal. Utaljunk evégből az 1847, az 1857, az 1864–1866, az 1873, az 1882, az 1890–1896, az 1913. évi, majd az első világháború utáni válságos évekre, egészen az 1929-ben megindult egyetemes világ gazdasági válságig. Nyugodtan mondhatjuk, hogy a szabadverseny jegyében az ellentétek állandóan odafokozódtak, amíg nyilvánvalóvá lett, hogy a társadalmi és gazdasági összeomlást egyedül a megszerveződés háríthatja el. Természetes, amíg az élet idáig eljutott, hosszú útat volt kénytelen megtenni. A gazdasági megszerveződés kettős úton indult el, Az egyik tényező maga a gazdaság volt, amely rájött arra, hogy a féktelen versenyben a szabadság veri a szabadságot, és így önszántából rálépett a gazdasági egyensúlynak az önerejéből való biztosítására. Mindjárt hozzátesszük, hogy az egyensúly sohasem mozdulatlan. Mindig van benne ide-odalengés. Vészthozóvá ezek akkor lesznek, ha túlméretezettek. Ez következett be az idők fo-

¹ Az „Iparpolitika“ megnyitó előadása az 1943/4. egyetemi tanév első félévében.

lyamán. Tragikus egyensúlykilengések lettek uralkodóvá a társadalom és a gazdaság struktúrai elváltozása következtében. Elég hamar bebizonyult, hogy a gazdaság önszabályozó ereje kevés az egyensúly fenntartásához. Így kapcsolódik bele az állam, hogy beavatkozási területe terebélyes fává nőjje ki magát. A gazdasági élet szükségszerűen ráeszmél arra, hogy a negatív állammal célt nem ér. Az intervencionizmus a múlt század utolsó évtizedétől kezdődően a gazdasági élet mind több területére bevonul, amíg a világháborúk hatása alatt a szét-szóródottságát elveszti s az államnak a gazdasági életben való részvétele szerves, egyetemes jelenséggé válik. Ekként születik meg, mint új fogalom az irányított gazdálkodás.

Az irányított gazdaságban fogalommal állunk szemben, amely körül nagy és legtöbbször kiélezett a harc. Legelkeseredettebb ellenfelei önként értetődően a gazdasági szabadság meg nem alkuvó hívei. Álláspontjuk, hogy minden állami beavatkozás zavarja a gazdaság természetes rendjét; a szabad versenyt, amely egyedül hívatott egyensúlyt tartani. Az utolsó évtizedek eseményei sem ingatják meg őket hitükben, amelyeknek hatása alatt a liberalizmus elvesztette illúzióját, hogy nagy válságokat az erők szabad játékával lehet legyőzni. A liberalizmus iskolapélda arra, miként lesz minden forradalmi rendszer konzervatívva. O is tudomásul veheti ugyanakkor, hogy a konzervativizmus lusta szelleme nem állíthatja meg az emberi történés szekerét. Az irányított gazdaságnak ezek az ellenzői keveset törődnek azzal, hogy a szabad verseny a maga teljességében soha nem érvényesült. Még az elvont, az ú. n. tiszta nemzetgazdaság is tisztában van azzal, hogy a szabad verseny egyszerűen eszményi. Jól mondja *Pareto*, hogy a szigorú szabad verseny mindössze gondolat-konstitúció, amely a valóságban sok módosítást szenved. Avagy idézzük evégből még inkább *Léon Walras*-t, aki szerint „L'économie pur est essentiellement la théorie de la détermination des prix, sur une régime hypothétique de concurrence absolue”. Ezzel kapcsolatban rá lehet mutatni arra, hogy épp a kapitalizmus soha nem késlekedett akár közvetlenül, akár közvetve igénybe venni az államhatalmat, ha érdekei úgy kívánták. Mindezek dacára ne írjuk ezeknek az elméleteknek túlságos rovására a tagadás szellemét. Munkájuk nem hiábavaló, mert a múlt mellett való kitartásukkal előmozdítják a jövő kiegyensúlyozottabb alakulását. A forradalmi átalakulásban sokszor ők a higadtabb megfontolás mérlegnyelvei. Maradiságukat megindokolja, hogy szem elől tévesztik a jövőt. Holott szépen mondja *Dosztojevszkij* „A jövő a jelennek épp oly feltétele, mint a múlt”. Az elméleteknek másik csoportja az, amely tudomást vesz az állam megnövekedő beavatkozásáról, de az irányított gazdaságot, mint külön kategóriát nem hajlandó elismerni. A

kérdést leegyszerűsíti oda, hogy csupán individualizmust és erre támaszkodó kapitalizmust és a közösség eszméiből táplálkozó szocializmust ismer. Az irányított gazdaságot minden formájában ehhez képest besorozza a szocializmusba. Kiindul egyszerűen abból a tételből, hogy az irányított gazdaságban mindig van szervezés, már pedig a kiváló francia szociológus *Dürkheim* szerint „Le socialisme est essentiellement une tendance à organiser.” Az irányított gazdaságban tagadhatatlan sok a szociálistikus elem. Idesorozhatjuk elvileg az egységes vezetés gondolatát, sőt a szolidaritásnak erőteljes kihangsúlyozását is. Az egyetemesebb jellegű tervszerűség is a szocializmusból átvett gondolat. De épp így a legdöntőbb elemeket megtartja az individualizmusból. Vallja a magántulajdont, az egyéni kezdeményezést, a takarékoskosságot, az önfelelősséget, amelyet azonban megelőz a közfelelősség és így tovább. Mindezek alapján az irányított gazdaságot egyszerűen a szocializmusba becsoportosítani helytelen. Van benne szocializmus, de ez nem a Marx szocializmusa, nem a mindent megsemmisítő bolsevizmus, hanem az a szocializmus, amely lényegében a nemzet összpontosított akarata az összes népi erők összefogására. A gazdasági rendszereknek kizáróan a kapitalizmus és a szocializmus kategóriáiba való csoportosítása ellen szól az a tény is, hogy cz alapon a történelem előző rendszereinek a merkantilizmusig bezárólag nem jut hely, már pedig ezek a rendszerek tényleges valóságok, és őket a gazdasági rend történelmi folyamából kirekeszteni nem lehet. Nem érv az irányított gazdaság ellen az sem, hogy nem tudhatni belőle, hogy mi az esetleges, mi különleges viszonyoknak a kényszerfolyománya, amelyek alapján kifejlődött a kényszergazdaság képzete és végül nincsenek kialakult elvei. Ténylegesen minden rendszer folyamatosan fejlődik ki. Vannak azonkívül rendszerek, mint aminő a merkantilizmus, amelyeket elmélet nem előz meg, lerögzített előzetes elvei nincsenek, hanem elvekben, módszereiben és eszközeikben fejlődésük folyamán bontakoznak ki. Hasonló utat jár az irányított gazdaság anélkül, hogy a priori szigorú törvényekből indulna ki. Ebben különbözik a bolsevizmustól, amely tabula rasa-t csinált a múltból és hatalmi úton szabott meg előzetes rendszabályok alapján minden gazdasági tevékenységet. Oroszország még viszonylag eléggé primitív gazdasága és népének a nyomor szintjét súroló életszínvonala ezt lehetségessé tehatték. Fejlett államok kultúra- és civilizációbukás nélkül ezt a kísérletet nem engedhetik meg maguknak. Szögezzük le mindjárt azt is, hogy az irányított gazdaság elvei valójában a jövőben fognak leszűrődni, ha a békés gazdaság ismét érvényre talál. Ne áltassuk magunkat azzal, hogy a háborús gazdaság elvei teljességükben eltűnnek. Ok nélkül ily földetrázó katalizmának, mint aminőt átélünk, nincsen meg az indokolása. A világháborúk

az igazi forradalom; a beteg társadalomnak a kirobbanásai. Tűzkohókban a jövő születik meg, amit a maga lényegében előrevetíteni senki sem képes. Ebből a fájdalmas vajudásból ered, hogy azt a gazdaságtársadalmi rendet, amely felé halad a világ, szabatosan megjelölni nem lehet. Ez alapon esik szó át-gondolt, szervezett, fegyelmezett, ellenőrzött gazdaságról. Terv- és tervszerű gazdaság ugyancsak ily megjelölések. Ezekből a kifejezésekből a tervgazdaság az, amely a legtöbb bírálatot váltja ki. A fogalomban magában nincs kihívó, hiszen gazdasági tevékenység cél és terv nélkül, mégha az öntudat alatt is, nincsen. A tervgazdaság jórészt a bolsevizmus révén veszítette el hitelét. Ellenszenvessé tette pedig azzal, hogy a gazdaságot olyan állami feladattá tette, amelyben az egyén megsemmisül. Nem vette észre, hogy a szocializmus rögeszmévé, sőt öncélúvá lesz, ha az életet a legaprólékosabb részleteiben szabályozni akarja. Érti ezt a bolsevizmus, amikor fogalomként iktatja be a kollektív egyént. A kollektív egyén lehet a nép, a nemzet, amelynek megvan a sajátos individualizmusa, de nem az egyes. Az utóbbi legfeljebb a közösség eszméjétől átítatott lehet. De el tudja-e képzelni valaki azt az egyént, akit az orosz bolsevista történetíró, *Pokrowsky* szerint úgy lehessen formálni, mint az elektromos akkumulátorokat. Erre a kollektív egyénre nem kíváncsi a társadalom, mert ez személyiségének minden ismérvét elveszti, tárgyá és eszközzé lesz. A jövőnek egyik legsúlyosabb feladata ép a személyiségnek a kidomborítása. A vezéri elvnek ép ez a bölseleti magva. Viszont egyedül az egyén értékelése alakíthatja ki a személyiséget. A bolsevizmus hirdette egyénnel ellenben egyenesen elvesz a tervgazdaságban a közösség eszménye. Igaza van továbbá *Fritz Nonnenbruch*-nak, hogy a gazdaság nem arra való, hogy erőszakot kövesse nek el rajta, hanem, hogy lélekkel és szellemmel formálják. Ez alapon foglal állást a mechanikus tervgazdaság ellen. Sőt általában minden tervgazdaságot elvet, amiről már lehet vitatkozni, azzal indokolva, hogy a tervgazdaságrajongók általában mind kapitalisztikusan gondolkodnak.² A tervgazdaságban van erő, ha az egyén és az állam tevékenységének az összhangját megteremti, az az egybeforrasztja a szilárd alapot képező önálló egyéni kezdeményezést a szükséges állami irányítással. Ez a tervszerű gazdaság az, amely mint alkotóelem kapcsolódik bele az irányított gazdaság tartalmába.

Az irányított gazdaság lényege, hogy az állam tudatosan és szervesen vesz részt a gazdasági tevékenység irányelveinek, célkitűzéseinek, módszereinek és eszközeinek a meghatározásában. Ehhez képest elsősorban irányít, vezet, fegyelmez és ellenőriz. A jól felfogott irányított gazdaságnak ezek a döntő

² Die dynamische Wirtschaft“ c. munka 147. old.

ismérvei, nem pedig a parancs, tilalom és az államhatalom ránehezedése a gazdasági életre. A parancs és tilalom a szükség erejéig vétetik igénybe. Az irányítás, a vezetés, a közösségi összedolgozás, a tanács, az eszközökben való segítség a siker kulcsa. Nem ok nélkül hivatkozik ezekre a német tudomány és gyakorlati politika a „Nährstand“ ragyogó sikereiben, amelyekben legkisebb része a kényszernek volt. Ha a szükség ellenben úgy kívánja, és pedig ott, ahol a magángazdaság nem képes megoldani, vagy nem jól oldja meg a feladatokat, részlegesen, vagy teljesen átvállalja a gazdasági tevékenységet. Alapelve mégis az, hogy elvileg távol tartja magát a közvetlen gazdasági tevékenységtől. Az irányított gazdaságot a szerves jelző azért illeti meg, mert az állam minden gondolkodásában és cselekvésében a közösség legeggyetemesebb képviselőjéből, a népből, a nemzetből indul ki. A nagy cél, ami szemelőtt lebeg, a gazdasági és ezen túlmenően a szociális egyensúly tartása és biztosítása. Az irányított gazdálkodásban mindenesetre érvényét veszíti az ú. n. szelvény (sector) elmélet, amely a politikát és a gazdaságot egymástól merően elkülönült területnek tekinti. Az irányított gazdálkodás elsősorban politika, de nem a gazdasági törvények ellen, hanem azok segítségével a lehetőségek megragadása, amelyekkel a számban növekvő nemzet szükségleteinek az ellátása rendezettebbé és kockázatmentesebbé válik. Félreértések elkerülése végett ideiktatjuk, hogy olyan rendszer nincsen, amely a kockázatot ki tudja küszöbölni. Az irányított gazdaság is csak, mint ideológiát követheti a kockázatmentes gazdaságot, annak tudatában, hogy megelégedhet azzal, ha a veszélyességi zónákat lemérsékli, ahol lehet kiküszöbölni. Ezzel az irányított gazdaság nagy feladatot vesz magára, amennyiben megvalósítani törekszik a gazdasági élet viszonylagosan szilárdabb stabilitását, ami ezidőszert, mint alapvető kérdés izgatja a közvéleményt és a gyakorlati politikát egyaránt. Az irányított gazdálkodás nem öncél. Megfelel a feladatának akkor, ha a feltétlenül szükséges mértékben és formában beállítja a gazdasági erőket a közösség egyetemes érdekeinek a szolgálatába. Az irányított gazdálkodás nem politikai szeszély műve, mint sokan gondolják. Tárgyilagosan megállapíthatjuk, hogy kialakulásában nagy része van a kapitalizmusnak. Megvetette alapját akkor, amikor a termelést, szinte mértéken túl a tőkeintenzitás irányába terelte. Ezzel csökkentette — éppen mindennekelőtt az iparban, ahol a tőkeintenzitás a legjobban fejlődött ki, — a termelésnek a rugalmasságát, a sokszor és hirtelen változásokhoz való alkalmazkodás képességét. A nagyüzem és a nyomában járó koncentráció a vállalkozás válságellenállóerejét alaposan megtépázta. A tőkeintenzív iparok és egyáltalán a termelés költségtételei jobbra megmerevülnek, részükre majdnem lehetetlen, avagy csak

nagy áldozattal mehet végbe az átcsoportosulás. Ezért túlérikennyé lesznek a konjunktúra hullámvázásaival szemben. Egyre nehezebbé válik tehát az erők szabad játéka és a gazdasági erők kiegyensúlyozása. Persze ez az irányított gazdaságnak csak egyetlen fejezete, mert termelés és fogyasztás a teljes egészében, a tőke és munka, a költségek és árak munkakörébe tartoznak. Az irányított gazdaságnak van történelemfejlődési oka is. A világ tényleg kezd befejezetté lenni. Ebből a népekre az a törvényszerűség áll elő, hogy mindenekfelett az önerőikre támaszkodjanak. Vagyis mindent figyelembevéve, az irányított gazdaság, mint logikai szükségesség jelentkezik. Lehetne erre az a válasz, hogy az életnek ezt az átszerveződését a gazdasági élet önerejéből is elvégezné. Hogy próbálkozott és próbálkozik ezzel, ezt bizonyítják a különböző gazdasági összeállások, kartell, koncern, trust, stb. Sikert is ért el. Az eredmény egyrészt részleges, másrészt ebben a szervezésben a közösségi célok alapján elsikkadtak, avagy mellékténykörülményekké lettek.

Az irányított gazdasággal alig lehet szembehelyezni, hogy az első világháborúval kapcsolatban a gazdasági irányítás mint „szükséges rossz” jelentkezett. A totális háborúval való összefüggésben az irányított gazdaság parancsoló törvény. A háborús gazdaság tényleg nem egyéb, mint az összes társadalmi és gazdasági erőknek egy cél érdekében szigorú szabályok szerint való működtetése. Az irányított gazdaságnak kialakultak ennél továbbmenő válfajai. Az egyik: a nemzetvédelem érdekében szolgáló irányított gazdaság. Ez, míg a háborús gazdaság a háború befejezésével érvényét veszti, állandósult jelenséggé lett. Nem lesz hivatása tudatában levő nép, amely nemzetereje, felkészültsége és politikai biztonsága érdekében a nemzetvédelem céljait szolgáló irányított gazdaságról lemondjon. Kereteit és mérvét az általános politikai helyzet és a kitűzendő nemzetcélok fogják előírni. Ebben a nemzetvédelmi gazdaságban az ipart pedig döntő szerep illeti meg. A „lex minimi” ebben a tekintetben szabályt szabó. Van egy határ, amely alá a nemzetvédelmi gazdaság alá nem szállhat, amint fordítva előállhatnak tények, amelyek fokozott erőfeszítést kívánhatnak meg. E között a két határ között alakulhatnak ki az e célból szükséges gazdasági irányítás célkitűzései és módjai. Az irányított gazdaságnak a harmadik válfaja a békegazdaságra való átmenet. Ebben már a háborúskényszerrendszabályok feloldása és a termelő erőknek helyes irányítása összeölelkeznek. Jól jegyezzék ezt meg azok, akik különösen nálunk sokan vannak, s akik abban a meggyőződésben élnek, hogy a háborús kényszerszervezet a jövő útja. A háborús irányított gazdaság időben határolt szükségesség, de nem állandó gazdasági rend. Az ember hajlandó mindig a

pillanatnyi élményeket a jövőbe vetíteni. A valóság az, hogy a jövő rendje a közbenső tapasztalatok leszűrésével és szabaddabb irányvevéssel, az állam és egyén érdekeinek összeegyeztetésével ezután fog a maga valóságában kialakulni. A negyedik irányított gazdasági forma már magáé a békegazdaságé és pedig nem a szélsőséges formában, amely a legutolsó gazdasági tevékenységet is szabályozza, hanem abban a józan formában, amelyben a súlypont a nagy irányvonalak megállapításán van és ehhez kapcsolódnak a fegyelmezési, szervezési, ellenőrzési ismérvek. A béke irányított gazdasága ez okból rugalmas szerkezet, amely szűkül, vagy tágul a követett célok szerint. Ne gondoljuk azért, hogy az irányított gazdaság az első világháborúból, avagy a világgazdasági válságból kipattant új forma. Az irányított gazdaságnak vannak klasszikus formái, amelyek már a 19. század államának a sajátosságai. Néhányat megemlítve, ilyenek az adó-, vám- és vasúti politika. A tudatos iparfejlesztés; a mezőgazdaságban sok kérdés megoldása ugyancsak az irányított gazdaságnak, ha nem is egyetemes egységbefoglalásának a megnyilvánulásai. Idesorozhatjuk azután a mind komolyabb terjedelmet öltő szociálpolitikát. A közüzemesítés az egyetemes érdeket szolgáló intézményekre és szolgáltatásokra nézve ugyanakkor veszi kezdetét. Az államvasútak rendszere így lép előtérbe; az egyéb közületek életében ez alapon fejlődik ki a víz-, gáz-, elektromos- és egyéb közművek csoportja. A század évforduló körül az államot látjuk már kibővíteni törekedni gazdasági tevékenységi körét. Elég, ha a sok példa közül a széntermelést nézzük. Nálunk idősb *Wekerle Sándor* határozza el magát szénbányavásárlásra, mert kifejezett szabadelvű volta dacára, vallotta, — amint ezt közvetlenül tőle hallottam —, hogy a széntermelésnek a gazdaságtársadalmi életet átfonó egyetemes jellegénél fogva előbb-utóbb állami feladattá kell lennie. A múltat minden érdekessége dacára nem sűrítethetjük be az irányított gazdaság fogalmába, mert az állami intervencionizmus szétszóródott, esetleges és rendszerint a viszonyok nyomása alatt megszületett ténykedés. Mégis a szervesen és szervezett kialakuló irányított gazdaságnak az előőrsei.

Nem volna kielégítő az irányított gazdaságnak a rendszerezése, ha elméleti alapon is nem világítanánk meg a problémáit. Elméletileg az irányított gazdaság totális válfaja az, amelyben a termelés és fogyasztás egyformán szabályozás alá esik. A történelem folyamán ennek érdekes példáját találjuk a XV. századbeli Inkák birodalmában, amelyben még az is ellenőriztetett, hogy a fogyasztásra központi szerv által kiutalt javak miként használtattak fel. Már kevésbé merev forma az, amelyben a fogyasztási javak szabad cseréje megvan engedve, bár a fogyasztás egyébként szabályozott. A harmadik forma, amely-

ben a gazdasági irányítás egybekapcsolódik a szabad fogyasztással. A negyedik, amelyben már szabad a hivatásválasztás és a munkahelyvállalás. Ezek a formák kivétel nélkül a termelés teljes szabályozását ölelik fel. Ezzel szemben áll az az irányított gazdasági forma, amelyben a termelés szabadsága megvan óva, mindössze a nagy célok szükségéhez képest esik irányítás alá. Ugyanez a szükség szabja meg a fogyasztás, a munka, stb. kellő határok között mozgó irányítását. Vagyis nem beskatulyázott rendszerrel állunk szemben, hanem olyan formával, amely kellő érvénnyel tud az élet követelményeihez alkalmazkodni. Különben minden alakban az irányított gazdaságnak közös vonása a problémák térben és időben való céltudatos elrendezése. Nem ok nélkül a nemzetgazdasági elmélet, bár tudatában volt mindig az idő nagy horderejének, mégis ma megkülönböztetetten figyel fel az időre, mint a gazdaság egyik főmeghatározó tényezőjére. A tétel az irányított gazdaságra különösen áll, amely sokszor időben messzefekvő célokért cselekszik. A célok nem pusztán gazdaságiak; a gazdaság csak legtöbbször eszköz a célok elérésére. Tévedés lenne a többi rendszerektől elvitatni, hogy szintén nem a gazdaság felett álló célokért küzdenek. A gazdasági liberalizmus is ismeri, mint magasabb célt a népjólétet, a nemzetélet megerősödését. De ezek a célok nála nem domborodnak ki annyira szervesen, mint az irányított gazdaságban, amelyben minden tevékenység ebből a forrásból fakad.

Amikor a szabad gazdasági rend a versenyt, a konjunktúraciklusokat tekinti az áralakulásokon keresztül a gazdasági tevékenység szabályozójának, az egyesnek szerzési vágyában látja az egyedül ösztönző erőt. Alapja a termelés lesz, de mindig a jövedelmezőség szemszögéből, ami azután a végletekig fokozza az egyesben a nyereség vágyát. A produktivitás ilyformán sokszor másodkérdéssé válik. A magángazdaság a jövedelmezőséget nem kapcsolhatja ki, hisz önmaga ellen cselekedniék, ha más elvet követne. Azoknak, akik a jövedelmezőség kikapcsolásáról álmodoznak, jó figyelmeztetés dr. Heinrich Hunke német egyetemi tanárnak ez évi április hó 26-án Párizsban tartott előadása, amelyben kihangsúlyozza, hogy vegyék már egyszer tudomásul, hogy: „Semmiféle hatalom sem helyezheti hatályon kívül a jövedelmezőség kérdését. Amíg a világ létezik, a munka termelvénye nagyobb kell, hogy legyen, mint a ráfordított munka; különben a munka elveszti értelmét és megszűnik a gazdaság.” Az irányított gazdaság ezzel szemben feladatokat ismer, amelyekben a produktivitás döntő, még akkor is, ha a jövedelmezőség elve átmenetileg megsértetnék, avagy közvetett jövedelmezőség a jellemvonásuk. Világos dolog, hogy ily feladatokat az államnak kell vállalnia a közösség terhére és pedig vagy teljesen, vagy részben

oly módon, hogy a magángazdaságnak, az egyes gazdasági alanyoknak segítségére megy.

A gazdasági liberalizmust állandóan két nagy veszelem fenyegette: a túltermelés az egyik, a munkaerő-fölösleg, azaz a munkanélküliség a másik oldalon. Az irányított gazdaság az egyik legfőbb hivatásának ismeri viszont úgy a munkaerőkben, mint a szociális termelvényekben előálló nyomasztó felesleget, vagy hiányt eltüntetni. Az irányított gazdaság evégből a gazdasági tevékenység sok síkján kiindulással a fogyasztást veszi. Nem egyértelmű ez a termelés elhanyagolásával. A fogyasztás a termelés eredője és nem megfordítva, mert csak a termelés határain belül lehet fogyasztás. A gazdasági liberalizmusra sem volt mellékes a fogyasztás. Tárgyilagosan megállapíthatjuk, hogy a 19. század egyenesen tűndöklő eredményeket ért el a fogyasztás megnövekedésében. Bizonyíték erre a reálmunkabérnek a század közepétől 50%-os emelkedése, amint ezt *Bowley* kimutatja. A 19. század nyugalmát mégsem ért el, mert a fogyasztás nagy kérdését nem vette szervesen kézbe. Egyszerűen az erők szabad játékaként érvényesülő piacra és jövedelemeloszlásra bízta a fogyasztás alakulását. Mégis kár a gazdasági liberalizmust annyira ellen-szenves bírálattal kísélni. Történelmi kategória, amely nélkül a XX. század hiába keresné a szociális igazság alapján nyugvó megoldást. Kétségtelen, hogy a gazdasági liberalizmus a technikára és tudományra támaszkodva kifejlesztette a tömegeket, anélkül, hogy ezek sorsa érdekelte volna. Ez a hömpölygő tömeg rendítette meg a társadalom megszokott alapjait s a most már egyre jobban megszervezett tömeg írja elő az állam és gazdaság ismérveit. A XX. század előtt tehát a nagy feladat, hogy a társadalom legszélesebb rétegeire nézve a magasabb életszínvonalat megteremtse. Lehet mondani olyan egyetemes cél ez, amely politikai és gazdasági rendszerre való tekintet nélkül átfogja az egész világot. Ez okból lesz a fogyasztás a gazdálkodás sarkpontja. Az irányított gazdaságot a fogyasztás felkarolásában az vezérli, hogy a technika és tudomány elértek olyan fokot, hogy jó megszervezéssel a termelést illetően ennek a szép célnak a szolgálatába állíthatók. Lassan túlhaladott lesz csak a 19. század megindította ipari forradalomról beszélni. Belejutottunk a történelem második ipari forradalmába. Sok ismérve van, de a nehézkedési pont a kémia és termelési eljárások. Eljutottunk anyagok termeléséig, amelyek nem helyettesítenek már, hanem vagy önálló vagy a régi anyagokkal azonos feladatkört látnak el, hogy ezzel a szükségletkielégítésnek koefficiensét alaposan megnöveljék. A termelési eljárások pedig a technika teljesítményeinek páratlan fel-fokozását teszik lehetővé. Az irányított gazdaságnak egyik főcélja épp a társadalom megszervezésével a technika és tu-

domány eredményeit az általános társadalmi jólét megvalósítására felhasználni. A két ipari forradalom végül a társadalmat szokatlanul finom differenciált szervezetté tette, amely most ép oly finom integrálást követel meg a magasabb rendű célok érdekében. Ép a jobb életszintre törekvés a modern munkamegosztásban és munkaegyesítésben a hirerachia és illetékesség rendezését kívánja meg. A fogyasztás ezért lett különleges mozgató erő. Az irányított gazdaság ezen át megvalósítani iparkodik a XX. századnak azt a gondolatirányát, amelyet talán leghívebben *Schulze*, lipcei egyetemi tanár jellemez a „szükségletek demokráciája” kifejezéssel. Demokrácia ez, amely azt célozza, hogy a társadalom minden rétegének életmódjában „az ember” legyen irányadó, akit eddig mindenekfelett elhanyagoltak.

Az irányított gazdaság eszmeileg mindenesetre azt tartja szem előtt, hogy a gazdasági liberalizmus hibáit elkerülje. Ne ringassa magát abba az álomban, hogy hibánélküli. Már e feladat, amit maga elé tűz, szinte túl nagy, mert a cél a termelési lehetőségek és szükségletek optimális összhangbahozatala. A termelés lehetőségeiben egy ország tisztán önerőiből nem indulhat ki. Az irányított gazdaság ennél fogva különös figyelmet fordít a behozatal és kivitel kérdésére. Nem ok nélkül a külkereskedelmi forgalom volt az a szelvény, amely szinte az alapot szolgáltatva az irányított gazdaság elveinek a kibontakoztatásában. Mindenesetre a valutakaosz előidézte helyzet volt az, amely a nemzetélet gazdasági létfeltételeinek megóvása érdekében megkívánta azt az irányított gazdálkodást, amely az ú. n. devizagazdálkodásban sűrűsödik össze. Persze ez egy részlet az irányított gazdaság nagy anyagából. Viszont problémakör, amely a jövőben ugyancsak számottevően fog beleszólni az irányított gazdaság sorsába. Ott tartunk már, hogy a nemzetközi pénzrendszer mintha kinőne az utópiából. Látjuk, hogy az összes nagy nemzetek foglalkoznak vele, tehát elmondhatjuk, hogy programmá lett. Lehet, hogy a holnap már valósággá teszi. Ily körülmények között az irányított gazdaságnak meggyarapodnak az alapjai, megszélesbül a területe. Nem marad elhatárolt ekképp az irányított gazdaság az egyes nemzetgazdaságokra, hanem a nemzetek együttműködésének is formájává lesz. A nagytér gazdasága sok tekintetben hozzájárulhat az egyes népek gazdasági tevékenységének kellő irányítás mellett való összeegyeztetéséhez. Viszont az sem kétséges, hogy az irányított gazdaságnak egyébként is jelentkező hibaforrásai megsokasodnak. Annál kevesebb hibát fog elkövetni az irányított gazdaság, minél jobban figyelemmel lesz a gazdasági törvényekre. Tartsa szem előtt azt tovább, hogy az irányítás kollektív okokból eredvén, a hibák is kollektíve fogják éreztetni hatásukat. Az irányított gazdálkodás túlzá-

saival, elhamarkodottságával esetleg egyoldalú fanatizmusával oly jelzáloggal terheli meg a jövőt, hogy ennek cselekvőképességét végzetesen lerontja, sőt elnyomorodásának előfutárja lehet. Az irányított gazdálkodás kockázatot akar kizárni, egyenletesebbé óhajtja tenni a gazdasági élet menetét, ami mind dicsérendő törekvés. Rá fog ugyanakkor jönni, hogy kockázatmentes gazdálkodás nincsen és boldog lesz, ha viszonylag több állandósággal a konjunktúrahullámzások veszélyességét letompítja, illetve ezek rossz hatásait kiküszöbölheti. Szertelenséggel ellenben még jobban fenyegeti őt a hibás tőkeirányítás, a túltermelés, a szint alatti fogyasztás stb. veszélye, mint a szabad gazdaságot. Mivel az irányított gazdaság nem kiforrott, hanem „in statu nascendi” van, ügyeljen arra, hogy minden születési hiba megbosszulhatja magát. Sokat segíthet ezen, ha megvan benne a fegyelmezettség a hibák felismerésére és a rugalmasság a változtatásra.

A kapitalizmusnak és a szocializmusnak joggal vetik szemükre a majdnem hiánytalan materializmust. Önként felmerül a kérdés, hogy az irányított gazdaságot nem fenyegeti-e hasonló veszedelem? Jogosulttá teszi a kérdés feltevését az a tény, hogy a történelem folyamán az anyagi kérdések sohasem tolultak annyira előtérbe, mint a jelenben. A szociális kérdésnek a súlypontja és a nemzetek egymásközti életében az anyagért való harc vett élezett formát. Mindezek dacára éles a különbség a 19. század életirányásaival szemben. Az individualizmus önmagában hordozta az önérdek irányító szerepét és így a materialisztikus gazdagodásnak vetette meg az alapját. Ennek köszönhető, hogy azután szellem és lélek háttérbe szorult. A modern szocializmus nem hiába egy sarjból fakad a kapitalizmussal, az emberi létet kizáróan az anyagi oldalról ítélte meg. Ennek bizonyossága a történelmi materializmus. A XX. század szintén anyagi problémákból indul ki, hiszen ha nem ezt tenné, az élet tagadása lenne. Az élet anyagi részét ugyanakkor nem pusztán az egyéni gazdagodás, hanem elsősorban a közösség, a nép, a nemzet létalapjának megerősödése szempontjából ítéli meg. Az irányított gazdaságnak ez adja meg az erkölcsi és etikai alapját. Nem oly szociális mérleg érdekli őt, amelyet a társadalmi rétegek között széles szakadékok jellemeznek. Épp azért tódul előtérbe az irányított gazdaságban a gazdasági egyensúly mellett a szociális egyensúly. Másrészt a szociális egyensúlyt sem keresi tisztán a szociális termelvények igazságosabb elosztásában. Figyelemmel van a nagy lelki- és szellemi értékekre, amelyek a legszélesebb néprétegek életét is szebbé és bensőbbé teszik. Amikor ezt teszi, az a cél vezet, hogy a legszélesebb rétegek anyagi biztonságot és állandóságot nyerve kivehessék részüket a kultúra és civilizáció termékeiből. Az anyagi megerősödés azt a feladatot tűzi

ki maga elé, hogy anyagi feltételeiben szilárd társadalom támaszthatja alá a tömegek részére a lelki és szellemi felemelkedést. A XX. század ezzel többet ír a zászlajára, mint a munkára való jogot. Uralkodó eszméjévé lesz az emberhez méltó élet, az életégzisztenciára való jog. Sok ebben a rokon vonás a középkor tisztességes megélhetésével. Eltér ettől egyrészt a tömegszerűségében, másrészt hogy két joggal állunk szemben, amelyek mindenkit megilletnek és amelyeknek aktív részeseivé kell tenni a munkavállalói réteget, amelynek a vállain nyugszik a gazdasági élet. Célok ezek, amelyek miként az anyagiak, nem öncélok. Elérésükkel eszközzé lesznek a nemzetélet megerősítésére, hogy ebből erőt merítve a továbbfejlődés és haladás elnyerje a maga feltételeit. Ebben a gondolatban van még más vonzó vonás. Az egyéni érdeken felépülő gazdasági megerősödés atomizáltan tartotta a társadalmat. Ha nagyobb összjólét fejlődött ki, azt a szerencsés körülményeknek tudták be. A közösségi erőforrások, amelyek ez időszakban is éreztették befolyásukat, elhalványultak, sőt észre sem vevődtek. Az igazi irányított gazdaság nem veszi tagadásba az egyéni érdeket, de nem tekinti a gazdaság kizárólagos motorikus erejének. A gazdasági liberalizmustól elválasztja és megkülönbözteti az a tény, hogy az egyéni érdek mellett ismer kisebb-nagyobb társadalmi rétegekre sűrűsödő közös érdekeket és harmadszor, ami döntő, egyetemes közösségi érdekeket. Szembehelyezhetnők azt, hogy a szabad gazdasági rend szintén ismer általános érdeket. Ezt kétségbevonni hiba lenne. Az általa ismert általános érdek ellenben tisztán elvont matematikai képlet. A XX. század gazdaságtársadalmi rendje ezzel ellentétben a közösség érdekét, amelyet a társadalmi rétegződés, az állam és nemzet érdekei sűrítenek magukban, tényleges valósággá teszi. Az életigenlést egyén és állam részéről ebbe a síkba szervezi be. Ezért értékskálákat és értékhierarchiát ismer. Az értékhierarchiának a következménye pedig, hogy élen az egyetemes közösségi érdek áll, amelynek a másik két érdekesoportot alárendeli, azaz addig ismeri el értéküket, amíg az egyetemes célkitűzéseket szolgálják. Mindenesetre a tudomány és technika új életformákat kíván. Ezek forradalmát éljük, és mindinkább észleljük annak az életformának kialakulását, amelynek alappillére az organizációs elv, aminek egyik testet öltő megjelenési formája a józan és okos irányított gazdaság. Ezzel éri el a 20. század gazdasági rendje, hogy a szociális törvényekkel összeegyezteti a gazdasági törvényeket. Azt is mondhatnók, hogy az erkölcsi öntudat ezzel lesz kollektív jelenséggé, amivel az egyén értékben nem csökken, hanem érdemlegesen növekszik. Bámulatos a történelem útvaonala. Tulajdonképp fogalom éledt fel, amely elsőízben Platon agyában látott napvilágot; „a kiegyenlítő igazságosság” fogalma, mint legnagyobb érték. A

szociális eszménynek a kikristályosodása a kiegyenlítő igazságosság, mert nem rideg matematikai egyenlet, amivel az egyenlőség a legdurvább egyenlőtlenséggé válik, hanem a tárgyilagos társadalmi értékelésnek a funkció és ezzel elért teljesítmény figyelembevételével egyenlő jogkörrel alkalmazott feltétele a társadalom összes rétegeire. Ha az irányított gazdaság ebben az irányban célt ér, már feladatát teljesíti, amiként minden cselekvésével talajt veszít, amely a gazdasági és szociális célnak árt, az összhangolását megsérti.

Megtévesztő lenne az irányított gazdaság módszertanáról befejezett formában már mostan beszélni. A viszonyok fogják megszabni létfeltételeit, menetrendjét. Lassan és folyamatosan fognak kifejlődni az időálló elvek; egyébként sok lesz benne a próbálkozás, a kísérlet, a muló epizód. Az irányított gazdaság egyes nagy elvei kezdenek máris nyilvánvalóvá lenni, amelyeket érdemes szemügyre venni. Első ilyen szabály, hogy az irányított gazdaság elvben csak a gazdasági élet egyetemét felölelő rendszer lehet. Erthető, hiszen termelés, forgalom, aralakulás, pénz- és hitelpolitika, munkabérlpolitika, közlekedéspolitika és így tovább erősen egymáshoz kapcsolt életjelenségek. Nem jelenti ez ugyanakkor azt, hogy az állam egyszerre akarjon mindent megoldani. Az irányított gazdaság intenzitását mindig a feladatok súlya szabja meg. Ez határozza meg az irányítás mérvét is. Ezért az irányított gazdaság más-más utakat jár a gazdasági élet nagyon változatos mezőnyén. Ez okból az irányított gazdaság elkövetkezendő munkaterületét ma át sem lehet tekinteni. Döntő lesz ránézve, hogy a most folyamatban levő borzalmas kataklizmát mily politikai, gazdasági és szociális életrend fogja követni. Eltekintését az fogja meg szabni, hogy a „szükség-törvényekből” tud-e a gazdasági tevékenység rendes menetét biztosító törvényszerűségekre átmenni. A béke irányított gazdaságára különösen két súlyos hivatás vár és pedig 1. az egyes gazdasági funkciók helyes megállapítása és összhangba hozatala; 2. ennek alapján a nemzeti termelő erőknek a mozgósítása és leghatályosabban cselekvővé tétele. Ehhez képest munkakörének első része az organizatorikus előkészítés, amit azután követ a tervszerű keresztülvitel. Az előkészítés munkájában nagy fegyvere a statisztika. Tudomány, amely gazdaságtársadalmi vonatkozásban most kezd igazában gyakorlati ténnyé lenni. A 20. század állama a statisztika nélkül meg sem mozdulhat. Ő ad tájékoztatást a különböző életviszonyokról és ő határozhatja meg a jó szervezés alapkövetelményeit. A statisztikát kimélyíti az egész vonalon jól megszervezett gazdasági és szociális hírszolgálat. A statisztikának kötelessége, hogy hozzáidomuljon a 20. század államának a követeléseéhez. Ebből az okból minden hatalmas előretörése dacára a nagy fejlődése a jövő iránya. A statisztika

kával, a különböző adatokkal vissza is lehet élni. Lassan már mindenki jogosítottnak tekinti magát statisztikai adatgyűjtésekre. Olyan szétszóródott a statisztikai adatok gyűjtése, hogy már több bennük a zavar. Másrészt, amikor mind szigorúbb követelés a gazdaságosság elvének alkalmazása, tehát minél kevesebb áldozattal, mind nagyobb eredményt elérni, a sok és nem egyszer egymásnak ellentmondó adatszolgáltatás a közületi szervekre épűgy, mint a magángazdaságra kezd kellemetlen teherré lenni. A jól felfogott irányított gazdaságnak alapfeltétele az egységet megvalósítani a statisztikai adatszolgáltatásban. Önként értetődően külön kérdés a statisztikai adatok jó megítélése. A rossz statisztika, avagy a rosszul értelmezett statisztikai adatok sokszor helyre nem hozható károkat okozhatnak. Az irányított gazdaságra elengedhetetlen feltétel a tények alapos ismerete. Célkitűzései lehetnek ettől függetlenek, de megvalósításuk egyedül a tények ismeretében történhet. Ez alapon él az irányított gazdaság előre kidolgozott tervekkel, avagy tervszerűséggel céljai megvalósításában. Terv- és tervszerűség az irányított gazdaságnak logikai folyományai. Az irányított gazdaság nem egyetemes tervből indul ki, ami megmerevitené, hanem a nemzetélet szükségleteihez szabja terveit. A tervek rendszerint időhöz kötöttek, a végrehajtásukhoz szükséges céloknak figyelembe vételével iratnak elő. A tervszerűség mellett az irányítás időtől mentes, sőt rendszerint állandósított tevékenységet ölel fel. Az okszerű mezőgazdaság, a céltudatos iparosítás, stb. jó példák erre. A tervszerűség azonban egyáltalában nem zárja ki a határozott tervet. Az ily tervek célja a folyamatot gyorsítani, illetve meghatározott időn belül megoldani. Az irányított gazdaság terveiben is folyamatos lehet, amikor valamely nagy célt több meghatározott időszakra szóló tervben visz megoldásra. Az eljárás módját mindig a cél, a jelen és jövő valószínű szükséglete fogja meghatározni. A terv és tervszerűség gondolatával kapcsolatban az irányított gazdaság óvatosan ügyeljen arra, hogy ne idézze fel a gazdasági életben a tervgazdaság rémét, ami joggal ott él a lelkekben. Elkerüli ezt a hibát, ha figyelembe veszi, hogy a gazdasági életnek egyetlen szelvénye sincsen, amely egyetlen elgondolással, egyetlen cselekedettel elintézhető. Önmaga ellen vétene, ha rohamlépéssel akarna új rendet teremteni és forradalmi úton avatkoznék be minduntalan a gazdasági élet nagyon bonyolult és erősen érzékeny szervezetébe. Ezért nem vet el mindent, ami régi s ami jó, azt átidomítja az elgondolásának megfelelően. Az irányított gazdaság természetéből folyik továbbá, hogy cselekvéseinek számvetését is megtegye. Különösen, ha körülírt tervvel dolgozik, elkerülhetetlen a mérlegmegvonás. Az ily mérlegek az elért eredmények leszűrődése mellett egyúttal a tanulságok levonása. Az ily mérlegek

megállapítják a teljesítményt, összevetik ezt-a gazdaságosság elvével, a közösség egyetemes érdekeire való kihatással. Fel tárják ugyanekkor a hibákat és ezzel ösztönzésül szolgálhatnak módosításokra, abbahagyásra, újabb elgondolásokra és tervekre.

Amily világos, hogy az irányított gazdaságnak sikere függ a helyes szervezéstől, épp úgy jó számotvetni azzal, hogy nem lesz oly könnyű feladat az állam és gazdasági élet között a helyes közbenső szervezetet megteremteni. A XX. század irányát jelző hivatásrendiség egyik nagy hivatása ennek a feladatkörnek jó ellátása. Az állam azonban e célra igénybe veheti a létező érdekképviselőket is. Bármelyik utat követi az állam, annyi bizonyos, hogy jól működő, irányított gazdaság egyedül az önkormányzás elve alapján világosan tagolt, szervesen felépített és, egységes elvekkel irányított szervezet útján lehetséges. Ily szervezetnek a kötelessége az állam célkitűzéseit tervszerűen és helyesen átültetni a gazdasági életbe, ezek iránt a gazdasági egyedekbe bizalmat önteni, cselekvésükben őket okosan irányítani, a szükséges tanácsokkal ellátni és végül, ami talán a legfontosabb, a gazdasági és társadalmi élet törekvéseit, vágyait, ösztönzéseit, gondolatait az állam és közösség felé érvényesíteni. Jól tudom, hogy épp úgy van irány, amely az önkormányzás elvét mellőzi, és az egész szervezetet állami funkcióként fogja fel. A gondolatnak ilyen eltolódásához, ami különben a fascizmust illeti, a háború volt az ok. Békés gazdaságban ellenben az irányított gazdaság vessen azzal számot, hogy állam és gazdaság bármennyire egymásba kapcsolódottak, mégis különböző két létező. Olyan irányított gazdaság, amely központból akarná a szerfelett differenciált termelést és fogyasztást irányítani, hamis utakat idézne fel és teljesen céltévesztett lenne. Az államot a gazdasági élet felé csupán az a célkitűzés vezetheti, hogy a nép és a nemzetközösség érdekében jól állapítsa meg az átfogó egyetemes jellegű feladatok köreit. A gazdasági életre vár azután a hivatás, hogy a meghatározott cél érdekében megszervezze a rendelkezésre álló erőket és a megvalósításhoz vagy önerejéből, vagy az állammal összefogva, előteremtse a szükséges eszközöket. Az államnak van még egy nehéz feladata, hogy ne legyen takaró csoport-egoizmus érvényesülésre és ez alapon kifejlődő csoport-anarchia megszületésére. Ehhez csatlakozik azután az a nagy feladathalmaz, amelyet, amint már említettük, egyedül az állam oldhat meg.

Az irányított gazdaságra ebből folyólag kötelezettségek is hárulnak. Az első, hogy tudatában legyen annak, hogy annyira szövevényes lett a szükségletek skálája, és minőségi megosztottsága, hogy alapul a maga részéről sem vehet mást, mint a piacgazdaságot. Ebből folyólag a gazdasági tevékenység

politika sarkpontjává, de azzal a tudattal, hogy lehetetlen oly árkormánybiztos vagy árdiktátor, amint Oscar *Klug* mondja a *Schmollers Jahrbuch* 1942. évi 6. füzetében „Staatssozialismus oder Unternehmerwirtschaft” c. dolgozatában, aki az összes javakra nézve közgazdaságilag igazolt árakat és az összes személyi teljesítményekre a gazdaságilag igazságos árat állapíthasson meg. Az irányított gazdaságban ehhez képest az ár- és bérproblémának pusztán a nagy körvonalai állapíthatók meg, amelyen belül azután a gazdasági tényezők kifejthetik a közösségtől áthatott, a javak ritkasága avagy bőségesebb volta alapján a teljesítményre való figyelemmel okszerű tevékenységüket. Dynamikus gazdaságban, különösen, ahol a háborúval az árviszonylatok felborultak, ahol a termelő eszközök való értéke felborul és új értékelést kíván, csak a gazdasági élet találhatja meg a kivezető utat, amiben azonban a jó irányított gazdaság segítségére lehet.

Az irányított gazdaságot a gazdasági szabadság időszakában kifejlődött intervencionizmustól az különbözteti meg, hogy intézkedéseiben nem a megalkuvó kompromisszumot követi, hanem az összes ténykörülmények figyelembevételével tudatosan és határozottan cselekszik. Evégből pozitív és negatív tevékenység egyformán része. Irányít, vezet és ellenőriz. A cselekvőképességet fejleszti, de épp ennek érdekében, ha szükséges, korlátoz, tilalmaz. Szükség esetén a magántulajdonba beleszól. Ebben a vonatkozásban felmerül a kérdés, hogy mi az összefüggés az irányított gazdaság és a szocializálás között. Az irányított gazdaságnak nem célja a szocializálás, de nem ijed meg attól, hogy oly gazdasági tevékenységet, amely egyetemes jellegűvé lett, vagy amelyben a magánérdekek eltompulnak a közérdek mellett, ne vegyen át közületi kezelésbe, avagy ne érvényesítse befolyását akár közvetlen résztvétellel, akár felügyelettel és ellenőrzéssel. Alapmozzanat az irányított gazdaságra nézve, hogy az állam nem vesz át olyan gazdasági tevékenységet, amit a magángazdaság jól lát el. Viszont a magánkezdeményezésnek és a magántulajdonnak olyan átalakulásával állunk szemben, amely ezeknek közjellegét kidomborítja. A magántulajdon feletti rendelkezés nem korlátlan; a korlátaikat a közösség egyetemes érdekei szabják meg. Szépen juttatja ezt kifejezésre a „Rerum novarum” apostoli körlevél, amely jelzi a magántulajdonban a történelem irányát. Összesűrítendő ez a köz érdekei által vezérelt, ahhoz alkalmazott, ha a szükség így kívánja, szabályozott és ellenőrzött magántulajdon fogalmában. A magántulajdon ezzel nem veszít, hanem nyer értékben. Jól mutat rá Franz *Eulenburg*, hogy az ily ellenőrzés, amely számos megfontolásból eredhet, lényegileg semmi körülmények között sem ellentétes (wesensfremd) a piacgazdasággal sem.⁴ Az angolszászoknak van is egy kifejezésük, a

⁴ Allgemeine Volkswirtschaftspolitik 63. old.

„Social control of business“. Ellenőrzés és felügyelet arra vannak szánva, hogy a gazdasági és szociális egyensúly biztosíttassék. A bank- és hitelélettől kezdődően az iparon és mezőgazdaságon át nincsen olyan gazdasági szelvény, ahová a gondolat ne hatolt volna be. A súlypont azon nyugszik, hogy a cselekvőképességet fokozó, ösztönző, ha kell korlátozó, fegyelmező és ellenőrző irányítással a magánkezdeményezés úgy és odasűrítettessék, ahol funkciói kifejtését a közérdek legjobban megköveteli. Az ily irányítással további cél a gazdasági élet nagy kilengéseit kiküszöbölni és állandóságát biztosítani. Az irányított gazdaságnak ehhez képest megvannak a keretei. Elsősorban súlyt helyez a föld, a természet kincseinek feltárására és kiaknázására. Ehhez kapcsolódik, mint alapfeltétel a személyi teljesítmények, tehát a munkának minél szervezesebb és kedvezőbb kifejtése. Súlyt helyez a kellő tőkeirányításra, ha kell felhasználásra. További feladat a termelő erők minél észszerűbb koordinálása, racionalizálása, amit az optimális üzemmenet biztosít. A teljes foglalkoztatás itt ékelődik be mint az irányított gazdaságnak egyik súlyos vezető eszméje. Átfogó cél tehát a nemzeti termelő erők kibontakozása és cselekvővé tétele, de úgy, hogy a nemzet megerősödése mellett, mint sajátos eredmény jelentkezzen, — és ez az, ami új *List Frigyes*-sel és *Carey*-vel szemben, akik a gondolatmenetnek első apostolai —, hogy a gazdasági célkitűzések a szociális törvényt szolgálják. Ez alapon foglalkozik azután az irányított gazdaság rendszeresen a jövedelemelosztás nehéz és sokszor kényes problémáival. Az irányított gazdálkodásnak ezzel új fejezete nyílik meg, amelyet a XX. századnak kell valószínűleg kiépítenie és ez, amit leghívebben a német kifejezéssel adunk vissza a „*Menschenökonomie*“. A XX. század szociális gondolatának mondhatnók ez az ethikai gyupontja. Az államra ekképp az a hivatás vár, hogy *List* gondolatát, amelyet újabban annyian magukévá tesznek, többek között a nagy angol nemzetgazdász *Keynes*, a termelő erők összedolgozását, kooperációját, foederalizmusát megteremtse. Az irányított gazdaság akkor nyer igazi tartalmat, ha megvalósítja a termelő erők összedolgozását a kielégítőbb egyensúly érdekében.

Az irányított gazdaságnak sebezhető pontja, hogy az állam a gazdaságot a politika jelszavával merő hatalmi kérdéssé teheti. A politikának addig van átütő ereje, amíg mértéket tart. A gazdasági élet ebből a szempontból különösen érzékeny test. Erőt fokozhat a politika, de épp úgy erőt bomlaszthat. A gazdasági élet felé az állam végzetes úton jár, ha azért szervez, hogy szervezzék. A bürokratizmusnak lesz ebben a formában a melegágyává az irányított gazdálkodás. Ez a veszély annál jobban fenyegeti, minél szövevényesebb a gazdasági élet. Mindent elbir a gazdasági élet, de a bürokratizmus a megölője. Az irányított gazdaságnak a veszélye

ellen emel szót Blunke, amikor élesen hangsúlyozza, hogy a gazdasági irányítás „nem jelentheti a meddő központosítást, a gazdasági életnek azt a bürokratizmusát, amely a közepszerűség uralmára vezethet.” Az irányított gazdaságnak az egyszerűsítés legyen a jelszava. Törekedjék épp ezért az önfelelősség elvének erőteljesebb kifejtésére, és pedig úgy az egyén felé, mint a gazdasági szervezeteken belül. Az állam hatalmától ne tévesztesse meg magát, önértékében cselekszik, ha az önkormányzást támogatja és fejleszti. Az önkormányzást meg vezesse az a tudat, hogy az állam annál inkább fog ráépíteni, minél inkább hívatása magaslatán áll. A történelmi válság, amely rázúdult az emberiségre, alaposan felduzzasztotta az államigenlést. De a hatalmától megittasult állam egyhamar felélesztheti az államgondolat fáradtságát, sőt egyenesen ellenszenvenessé teheti. A vajudásban levő gazdasági élet szívesen látja, ha őt helyesen irányítják, de teljesen kedvét veszti, ha örökké piszkálják. Eből kifolyólag jól felfogott irányított gazdaság sohasem lehet papír- és formulaáradat, és nem veszhet el az életnek rendeleti szabályozásában. A béke irányított gazdaságának legfőbb feladata a „papírháborúnak” véget vetni. A túlfűtött rendeletekben és statisztikában az egységes vállalat és üzemvezetés vész el. Valamit szívleljen meg még az irányított gazdaság és pedig az intézkedésekben való gyorsaságot. A XX. század motorizált jelleget vesz fel magára, ezért az állam igazgatásában is a motorizált rendelkezésnek van ereje. Elkésztett irányított gazdaság a gazdasági erők végzetes megbénulását eredményezheti. Az irányított gazdaság ne ijedjen meg a piaczgazdasági törvényektől, ne törekedjék ezek meggátolására, hanem úgy lépjen közbe, hogy minden síkon a közösség érdekében ezeknek a hatásfokát emelje. Eredményt fog ezzel elérni, mert az individuális és közösségi elvet közös nevezőre hozza. Tevékenységének fokmérőit az fogja megszabni, mennyire tud intézkedéseiben egységet megvalósítani. Nem azonos ez azzal, hogy mindent központilag irányítson. A jó decentralizáció az irányított gazdaságra is előfeltétel. A szervesen kiéptett önkormányzás ebben nagy segítségére lehet. Alap, amelynek következtében minden tervnél, minden gondolatnál messzemenően figyelembe lehet venni a vidékek, a gazdasági ágak és egyéb alapon álló egyedi különbségeket. Az irányított gazdaságnak további kelléke ügyelni arra, hogy a gazdasági tevékenységben a minimumra csökkenjen a holt cselekvés. A gazdasági elv követése ebben az irányban rendkívül megkönnyíti a munkáját. Viszont alig van oly nagy ellentmondás, mint az olyan irányított gazdálkodás, amelynek ismertető jele a német tudomány által kieszelt fogalom, az („organisierte Unwirtschaftlichkeit”) a megszervezett gazdaságellenesség. Az irányított gazdaságot

terveiben, célkitűzéseiben, határozottság és világosság jellemezze. Irányított gazdaság, amely laza az elgondolásaiban, értéktelen. Ügyelnie kell az irányított gazdaságnak arra, hogy a céljával meg nem egyező mellékhatások kiküszöböltesse. Elhibázott akkor, ha lazítja és nem fejleszti a gazdasági rugalmasságot. Ezeknek a tényeknek a latbavetésével érheti el az egyetemes hasznót, amely a nemzet, a nép erőforrása. Kifejezésre jut ez pedig viszonylag a teljesítménymeltesebb termelésben és a viszonylag igazságosabb javelosztásban. Az irányított gazdaságnak az utóbbi egyik főrugója. Nem érdektelen, hogy a klasszikus nemzetgazdász, *Stuart Mill* is vallotta itt az irányítás lehetőségét. „*Principles of Political Economy*“, Book II. Ch.-ében a következőket mondja: „The laws and condition of the production of wealth, partake of the character of physical truths. It is not so with the distribution of wealth. That is a matter of human institucion solely... The distribution of wealth, therefore, depen of the laws and custome of society“. Annyiben módosul *John Stuart Mill* álláspontja, hogy a termelés törvényeit sem tartjuk abszolutan megmerevítetteknek. A javak elosztására vonatkozó tétele helytálló azzal a hozzáadással, hogy az irányított gazdaság ezuton iparkodik a szociális igazságot előmozdítani, hogy ezzel a nemzet minél alkalmasabbá tétessék a szociális, a kultúrális és — ami döntő — a magasabb állameszmének a megvalósítására. Itt már nemcsak a jelen, hanem a jövő is irányt adó.

Az irányított gazdaságnak kényes pontja, hogy alkat-eleme a kényszer. A kételyek és ellenszenv ez alapon születnek meg ellene. Parancsoló szükségesség ellenben, hogy az irányított gazdasággal kapcsolatos kényszert tárgyilagosan ítéljük meg. Még a legszabadabb verseny mellett is van autonóm alapon érvényesülő kényszer. Jó példa erre a piaci árak alakulás emelkedésével kialakuló kényszertakarékosság, amely fogalom annyira foglalkoztatja az elméletet. De abban a percben, amikor a gazdaság saját elhatározásából rá lép a verseny szabályozására, a kényszert beiktatja eszközei közé. A gazdasági különböző összeállások ennek a kényszernek több válfaját ismerik. A kényszer alkalmazásában sokszor kíméletlenek és így jön rá *Liefmann* a kartelleknél a „kartellterro-rizmus“ fogalmára. A tényállás tehát az, hogy szervezett gazdaság mindig feltételez kényszert. Ha a magángazdaságnak, amelyet a kényszeralkalmazásában igen gyakran túlönös érdekek vezetnek, megvan erre a joga, akkor ugyanezt a jogot nem lehet elvitatni az állam által irányított gazdaságtól, ahol és ameddig magasabb és egyetemes érdekek teszik ezt szükségessé. A jól alkalmazott kényszerre annál inkább lesz szükség, mert ki meri azt tagadásba venni, hogy az elkövetkező idők nagy szervező munkát fognak követlni. Hogy a kényszer a

jövőnek eszköze lesz, tanúbizonyság az egységes nemzetközi valutáról közzétett tervek, amelyek az irányított gazdaságnak sok ismervét ölelik fel és a célok elérésére a kényszer is ott szerepel — szükség esetén, — mint hatékony eszköz. A kényszerben ugyanakkor mindig sok a veszélyes elem. Az államra talán hatványozottabban áll a tétel. A jelennek állama látja, hogy a gazdasági erőben megtépázott társadalmat egyedül megszervezésével lehet erősíteni. Veszedelem ellenben, hogy senki sem képes magát olyan hamar elkapatni, mint az állam. Mindenre és mindenre tud féket rakni, de ha a hatalomtól megittasul, csupán magára nem. Ha túlmegy a határon a kényszerben, tehát a szabályozásban a jót is könnyen rosszra fordítja, ami által hatalma elviselhetetlenné, teherré lesz. Az az állam, amely így fogja fel a gazdaság irányítását, végzetes úton jár. Sem egyént, sem népet és nemzetet nem erősít, hanem mindenkit gyengít. Sőt, könnyen megtörténik, hogy túlkéjelegve hatalmával az egyént lecsusztatja a rabszolgaság síkjára. Éppen ezért az állam nem lehet olyan irányított gazdaságnak a szerzője, amely abban látja a hivatását, hogy egyes rétegeket meg nem érdemelten kedvezményezzen és ez alapon képezzen szervezeteket, hivatalokat és állásokat. Lehetetlen, hogy ilyen irányított gazdaság végzetesen meg ne zavarja a társadalom rendjét. Az irányított gazdaság addig lehet cél, ameddig az osztó és kiegyenlítő igazságot minden rétegre nézve egyformán szolgálja. A kényszer addig lehet termelékeny, ameddig az állam tudatában van annak, hogy legszebb szintézis, ha a hatalom és kötelesség akarata ölelkezik. Az irányított gazdaság nem lehet szenvedélyes harc a szabadság ellen. Tegye megfontolás tárgyává, hogy elhibázott örökké ellentétet szítani a szabadság és tekintély között. A kettő együttesen lesz legyőzhetetlen hatalommá. Feladat, a szertelen individualizmust megfékezve a szervezésen és fegyelmezésen át a szabadságot alkotó tényező formálni. A jól értelmezett irányított gazdaság abból az elvből indul ki, hogy nem egymással harcba álló egyéni gazdaságokra, vagy gazdasági ágakra van szükség, hanem egységes cél érdekében egymásba fonódó gazdasági egyedekre és ágakra. Ennek a célnak érdekében iktatja be a szabadságot, mint a gazdaság alapelemét, de korlátozza féltelenségében és kinövéseiben. A szabadságot bekapcsolja, mert tudja, „az egésznek a dinamikája elsősorban a részek vetélkedésének feszültségéből keletkezik“. Az ily irányított gazdaságot nem ideológiák, nem szertelen kívánságok vezérlik, nem hadakozik és bocsátkozik vitába tanokkal, hanem az élet való törekvései irányítják. Vezérelve pedig, hogy „szabadság és kötöttség, az egész és rész igazában az egyensúly és mérték kérdése“. Soká fog ez a józan irányított gazdaság megszületni, mert feltétele a vezetés, tehát nem az uralkodás,

művészdte és bölcsessége. Lehet, hogy ez azoknak, akik istenítik az államot, nem tetszik. Elfelejtik, hogy az állam fogalmában sok a végzetszerűség. Ezt ki nem hívni, hanem az állam igaz alkotó és teremő erőit kilobbantani, ez az igazi politika. Valamit még vegyen számításba az állam és pedig, hogy a kollektív öntudatból bontakozik ki az egyéni öntudat. Ideig-óráig lehet őt béklyókban tartani, hogy annál hevesebb erővel széttörje azokat. Ezért céltévesztett olyan irányított gazdálkodás, amely megkísérel mindent felforgatni. Az állam számoljon azzal, hogy a fölőtte álló tömegek mégis erősebbek s ha szembehelyezkedik velük, a legválságosabb pillanatban fog a mérték nemtartásáért keserves árat fizetni. Viszont az irányított gazdaság mindaddig célt fog érni, amíg szem előtt tartja, hogy igazi hivatása a társadalom szolidaritásának, összetartozásának a valósággá tétele. Ne izgassa őt az, hogy mint minden gondolatnál, ezzel szemben is ott van az örök kértely. Ez már az ember alaptermészetéből folyik, de az életigenlés arra való, hogy a kételyt határok közé szorítsa és ahol és ameddig lehet, tényekkel megdöntse. Ugy érzem, hogy ezt a részt nem zárhatom le méltóbban, mintha az irányított gazdaságra vonatkozóan a mindenkitől elismert tekintélynek, dr. Schacht-nak az 1938. évi Bankier Tagon tartott előadásának következő szavait idézem: Eine staatliche Wirtschaftslenkung ohne Zwang ist nicht durchführbar. Dieser Zwang darf aber nur zu einer gesunden und lebensfähigen Wirtschaftsordnung führen, nicht zu einem schematischen Wirtschaftsbürokratismus. Eigeninitiative und Selbstverantwortung sind von jeher Lebenselemente gewesen, und sie sind es heute noch. Wer sie aufgibt, gibt sich selbst auf." Lehet, hogy Schacht már sokak szemében idejét múlt. De fel rázzuk őket ily tévedésükből megint csak Hunkera hívatkozva, aki most a háború legdrámaibb időszakában szembe tud helyezkedni az állam túlfűtött gazdasági irányításával. Világosan így szól: „Az irányított gazdaság nem adhatja fel a gazdasági tevékenység szabadságát. Az új gazdasági rendben a gazdaságot vezetni, irányítani fogják, de *nem igazgatni*. Az új gazdaság éppen ezért nem lesz *tervgazdaság*, hanem teljesen újszerű összekapcsolása a *politika vezetésből kiinduló irányító intézkedéseknek és az egyes vállalkozó önálló kezdeményezésének*." Jó volna, ha ezeket azok megszívlelnék, akik nem lévén tisztában a fogalmakkal, dühöngnek a szabadság ellen és idestova egyenruhás bürokratizmussal akarnak mindent az állammal igazgatni.

Hátra van még annak a kérdésnek az eldöntése, hogy az irányított gazdálkodás egyértelmű-e új gazdasági renddel. Megcsökönnyösödött konzervativizmus elhitetheti önmagával, hogy mi sem változott. A józan valóságérzék ezzel szemben

ismeretében van annak, hogy a gazdaságtársadalmi élet forradalmi átalakulásokon esik át. Hiszen azok az elméletek, amelyek neoliberalizmusról, neokapitalizmusról, és neoszocializmusról beszélnek, szintén vallják, hogy új nyomokon halad a világ. De vannak egészen forradalmi életirányok, amelyek tények és valóságok. Ilyenek a fascizmus és a nemzeti szocializmus, bolsevizmus. Bármilyen legyen a sorsuk, bélyegüket igenlegesen, nagy nemleges irányban rá fogják nyomni a korra. Gazdaságtársadalmi rendszereket nem forradalmi túltengéseikből lehet megítélni. A bolsevizmus egyedül az, amely szemben fogja mindig találni magát a józan életigénlással. De még reá sem lehet mondani, hogy betőle egy-egy gondolat át nem szűrődik az elkövetkező időkbe. A többi irány nem olyan, amely a valóságban elkeseredett harcban áll a multtal. Mind a kettőből máris sok eszme és ténykérdés beiktatódott a gazdaságtársadalmi élet menetébe. Sőt nyugodtan mondhatjuk, hogy a XX. század gondolatirányát ők szabták meg. Bizonyos, hogy a világ a mostani apokaliptikus összecsapás után még sok vajudáson fog átesni, amíg a forradalmi köntöst leveti és rálép a nyugodt békés élet talajára. Senki nincsen, aki megmondja, hogy mi lesz a jövő gazdaságtársadalmi rendjének végleges kialakulása. Nem volt ez másként a lejátszódott gazdasági társadalmi rendszerekkel sem. Idő kell, míg valódi néven nevezhetünk meg egy gazdaságtársadalmi rendszert, amely végérvényesen lesz valamely korszaknak vezető gazdasági rendje. Különösen nehéz ez akkor, ha a kört nem új eszmék irányítják, hanem gondolat- és érzésvilága kialakult világszemléletekből tevődik össze. Tényleg a XX. század eredetisége, hogy nem eredeti. Syntetikus kor ízében-vérében egyaránt. A korszellem alig más, mint az egyéni és közösségi értékelés küzdelme. Gazdasági szabadság és kötöttség így kerülnek ellentétbe egymással. Annyi nyilvánvaló máris, hogy egyik elvnek a túlzása sem hozza meg a megoldást, hanem a kettő összhangja a jövő útja. Az irányított gazdálkodás is anélkül, hogy jogot tartana, külön gazdasági rendre, ezt a célt szolgálja. Jól tudja, hogy vemhes időkben nemesak a politikának, hanem a gazdaságtársadalmi modelleknek is megvan a létrája. Ebből folyólag az irányított gazdálkodás nem valamely rendszernek a monopoliuma. Célja kizáróan az, hogy megóvja az államot és társadalmat egyaránt a tehetetlenség és az abszolutizmus között való hánykolódástól. Vallja, hogy a legyöngült állam épp oly veszély, mint a mindenhatóságában istenített állam. A két sarkpont között keresi a megfontolt irányított gazdálkodás a megoldást, és pedig az egyén és az egyéni kezdeményezés megbecsülésével és ösztönzésével az erkölcsileg megalapozott államban. Ez az irányított gazdálkodás nem törli a fejét a magántulajdon megszüntetésén, nem ál-

lítja félre a versenyt, hanem arra törekszik, hogy a vállalkozó, az egyén kezdeményezési cselekvőképességét, képességeit és kockázatvállalási készségét minél erőtejesebben beállítsa és beszervezze a közösség szolgálatába. Ebben a formában azután megvalósulhatnak a társadalom összetartozása, a szolidaritás legmagasabb követelményei. Az ily irányított gazdálkodás elérheti a tőke- és munka megbékülését, egyenértékűségét. Amíg nem tagadja a tőke szervező és teremtő erejét, sőt azt az optimális szintre törekszik emelni, a másik oldalon Marx materialisztikus szocializmusával szembeszegezi az emberi lélek egészséges szocializmusát. Az egyéni és kollektív szabadság összhangja ránézve az eszmény. Nem tűri egyiknek és másinak a totalizmusát sem, mert jól tudja, hogy ez alatt özszerogy a társadalom. Óvakodik ennél fogva a túlzott állami beavatkozástól, mert ez előbb-utóbb gondolat- és lelki szegénységet idéz elő és visszariaszt minden önálló gondolatot és cselekvést. Elvként tartja szem előtt, hogy mint általában a politikában, úgy a gazdaságpolitikában is a legnehezebb, de úgyszólván az igazi feladat a rend és szabadság szintézise. A gazdaság nem lesz ránézve egyszerű csere, habár ez lényegéhez hozzátartozik, hanem mint *List Frigyes* mondotta, a nemzet termelő és teljesítőképessége, a nemzeti termelő erők kinevelése. A jól irányított gazdaságban egy másik *List Frigyes*-gondolat is meghúzódik és pedig, hogy fontosabb az az erő, amely képes gazdagságot teremteni, mint maga a gazdagság. Ezt az erőt sohasem lehet ellenben túlszabályozással valósággá tenni, mert ebbe belefárad a lélek. Az irányított gazdaság a legszebb feladatának tekintse ezzel ellentétben, hogy az egyéni kezdeményezést ruházza fel az alkotás fanatizmusával, amely megerősödve a szervezés hatalmával, lesz igazi termelő gazdaságtársadalmi erővé. Ezzel az irányított gazdaság megnyithatja az utat a rendezett, ellenőrzött, megtisztult verseny számára. Vagyis oly gazdasági rendnek kell jönnie, amelyben a gazdasági alanyokat a közösség szelleme hassa át, de ugyanakkor ne köszönjék létüket a törvényeknek és rendeleteknek. Segítségére jöhet pedig az egyénnek, hogy a rendszertelen egyéni kezdeményezést, ahol ezt nagyobb érdekek megkövetelik, felváltja a közösség tervszerű kezdeményezésével. Leszűrve a végkövetkeztetést, lerögzíthetjük, hogy az irányított gazdaság nem valamely politikai rendszernek a kiváltsága. Kétségtelen, hogy legtökéletesebben a tekintélyállamok fejlesztették ki. De nincs állam, amely hatása alól kivonhatná magát, hiszen van olyan felfogás is, mint például a *Henri Novellé*-é, francia egyetemi tanáré, aki az irányított gazdaságtól várja a demokratikus irány megerősödését. (*Utopie liberale, chimère socialiste*,⁵) Azon pedig, hogy mi lesz a jövő gazda-

⁵ „Économie dirigée“ c. munkájában 31. old.

sági rendje, ne sokat törjük a fejünket. Elveszünk a sok elnevezés között. Az irány — minden arra vall, — az individualisztikus — kapitalista elveknek az eddig antithézisnek látszó szocialisztikus kollektivistá elvekkel való összeegyeztetése. A megszületendő új gazdasági rendre lehet, hogy ráalkalmazható lesz valamely ma beidegződött elnevezés, aminek sok a valószínűsége, de lehet, hogy majd azoktól az ismérvektől kapja a végleges nevét, amelyeket időállóan a megnyugodott gazdasági élet fog megteremteni. Elképzelhető, hogy az irányított gazdaság átmenet a felé a gazdasági rend felé, amely az egyetemes szociális gondolatot teszi ténnyé. Ennek a jelentése elsősorban a proletáriátus kirekesztése a társadalomból, a munka árujellegének megszüntetése és a munkásnak hivatásszerű beszervezése a társadalomba. Bár a szociális kérdésnek továbbra is a munkáskérdés marad a gerince, oly szociális rendnek a kialakulását áhitozza a világ, amely a társadalom összes rétegeinek a sorsát a kezében tartja s elsősorban a legjobban legyengült középosztályét. A szociális gondolat szociológiai rendje ez, amely az osztóigazság alapján kirekesztheti végérvényesen az osztályharcot és megteremti a társadalom összrétegeinek sorsközösségét.

Bud János

KÖZLEMÉNYEK.

A hitelszervezet kialakulása és a hitelélet fejlődése Romániában.

Ernst Wagemann „Der Neue Balkan“ c. 1939.-ben megjelent könyvében a Balkán gazdasági problémáinak tüzetes vizsgálata során arra a figyelemre méltó megállapításra jut, hogy a Balkán¹ gazdasági életében mutatkozó nehézségek első sorban a hitelviszonyokkal függnek össze. Az, hogy a Balkán államai csaknem megoldhatatlan gazdasági problémák sorozatával kényszerülnek megküzdni, annak közvetlen oka a tőkehiány. A tőkehiány pedig Wagemann szerint a hitelélet szervezetlenségének, illetőleg rosszul szervezettségének tudható be.

Wagemann könyvében a hitelélet szervezetlenségeinek okait nem vizsgálja. Azonban ahhoz, hogy egy kóros társadalmi, vagy gazdasági jelenség pontos diagnózisát, a diagnózis alapján a segítség módját meghatározhassuk, ismernünk kell a kóros jelenség gazdaságtörténeti előzményeit, alapokait is. A Balkán-államokban az első világháborút követő időszakban — még a prosperitás éveiben is — a szervezetlen hitelélet következményeként mutatkozó tőkehiány gazdaságtörténeti előzménye s egyik legfontosabb oka az, hogy a balkáni politikai statusquót újjárendező Páris-környéki békeszerződések nemcsak történeti, néprajzi és politikai szempontból, hanem gazdasági szempontból is lehetetlen államalakulatokat létesítettek ezen a területen.

Azt, hogy a Páris-környéki *békeszerződések* mily káros gazdasági viszonyok előidézői voltak, és hogy a békeszerződések következményeként előállott gazdasági nehézségek még a kedvezményezett államokat is mily rendkívüli mértékben sújtották, azt fényesen igazolja a Wagemann-féle megállapítás, amelynek végső konklúziója az, hogy a Balkán államai az első és második világháború között eltelt 20 esztendő alatt minden jószándék és erőfeszítés ellenére is képtelenek voltak hiteléletüket megszervezni s egy a tőkeellátást fennakadás nélkül biztosító hitelszervezetet létrehozni. A Balkán azon államaiban u. i., amelyeket a Páris-környéki békeszerződések hoztak létre és

¹ Wagemann „Balkán“ alatt a Románia, Jugoszlávia, Bulgária, Albánia, Görögország és Törökország által alkotott területeket érti.

amelyek gazdasági szempontból nem azonos körülmények között fejlődött területrészekből tevődtek össze (mint pl. Jugoszlávia és Románia), egységes, a világháborút követő esztendőök súlyos gazdasági megpróbáltatásainak ellenállni tudó hitelszervezet éppen az említett nem azonos fejlettségi fokon álló területek hitelszervezetei között fennálló különbségek miatt nem alakulhatott ki. Természetesen a Páris-környéki békeszerződések csupán az első és második világháború között eltelt időszakban jelentkező tökehiány egyik, mondjuk „technikai természetű okozójának tekinthetők, mert ezek a békeszerződések oly államalakulatokat létesítettek, amelyek keretén belül a fentebb már említett körülmények miatt megfelelő hitelszervezetet nem sikerült kialakítani.

A Balkán-államokban gazdaságtörténetük folyamán állandóan mutatókozó tökehiánynak azonban *más természetű okai* is vannak. Ezek részben arra vezethetők vissza, hogy a Balkán-államok mindig agrárjellegű államok voltak. Az agrárjellegű államokban pedig gazdasági strukturájuk következtében soha nem állhat elő olymértékű tökefelhalmozódás, illetőleg tökecsoportosulás, mint az ipari jellegű államokban. A tökehiánynak egy másik oka volt a Balkánon, hogy részben az államok agrárjellege folytán, részben pedig, mert nem volt meg a szükséges hitelbiztonság, ezek az államok az idegen tőkeinvestícióra is csupán jelentéktlenebb vonzóerőt tudtak gyakorolni.²

E közlemény keretei között nem áll módunkban a Balkán valamennyi gazdasági problémájával foglalkoznunk, hanem elsősorban a balkáni hitelélet megszervezésének problémáit szeretnénk vizsgálat tárgyává tenni, mégpedig a román hitelszervezetek fejlődési folyamatának tanulmányozása során. Tanulmányunk tárgyává azért választottuk a román hitelviszonyok vizsgálatát, mert a bevezetésben mondtak két szempontból is Románia példája illusztrálja legérdekesebben.

1. Mert a páriskörnyéki békeszerződések Nagyromániának jelentős területeket juttattak, azonban ezen területek gazdaságfejlődési folyamata igen eltérő volt és így hitelszervezeteik is a legnagyobb mértékben eltérők voltak.

2. Minthogy a Balkán-államok közül Románia hitellete volt a legfejlettebb, ezért a román gazdaságpolitika minden igyekezte a világháború után arra irányult, hogy Nagyrománia a különböző eredetű, különböző fejlődési fokon álló és sok tekintetben ellentétes érdekeket szolgáló hitelorganizációját lehetőleg közös nevezőre hozzák és a szükségletnek megfelelő, egységes, az állam érdekeit legjobban szolgáló hitelszervezetet létesítsenek.

² Románia ez alól kivételt képez, mert az ország gazdag természeti kincsei (nyersolaj) már korán felkeltették a külföldi tőke érdeklődését is.

A továbbiakban a fentemlített szempontok alapján első-sorban a Nagyromániát alkotó országrészek eltérő hitelszervezeteinek történelmi kialakulását fogjuk vizsgálat alá vonni, hogy a különbségekre rámutathassunk, másodsorban pedig ismertetni fogjuk azokat az intézkedéseket és törekvéseket, amelyeket a román gazdaságpolitika a legutóbbi 20 esztendőben foganatosított, hogy a román hitelélet egységét megteremtse és az országot korszerű hitelszervezettel lássa el.

I.

Az önálló román kereskedelmi élet — Protopopescu szerint³ — az 1829. évi drinápolyi békeszerződéssel létesített dunai hercegség megalakulása után kezdett kialakulni. Ugyanis ebben az időben kezdett fellendülni a nagyobb arányú dunai gabonakereskedelem. A szorosabb értelemben vett hiteléletnek ezidőtájt azonban még nyoma sincsen. A tizenkilencedik század első felében az egyesült román hercegségben mindössze egy bankvállalati kedvezményezés ismeretes, azonban ez is röviddel megalakulása után kénytelen volt felszámolni.

A gabonakereskedők azonban egymás között már foglalkoztak bankszerű üzletekkel, ami főleg készpénznek igen magas kamatra való kikölcsönzéséből állott. E kereskedőkön kívül, akik később a bankárok szerepét vették át, szerepeltek még az ú. n. „zarafok” (pénzváltók), akik főképpen idegen pénzjegyek beváltásával és kisebb zálogkölcsönök folyósításával foglalkoztak, úgyhogy a hitel ebben az időben kizárólag a kamatvadász bankárok és uzsorások kezében volt, akik — amint Slaviciu⁴ megállapítja, — bőven kivették hasznukat azokból a pénzügyi nehézségekből, amelyekben a fiatal, még kialakulatlan román állam vergődött.

Figyelemre méltó, hogy ez idők hiteléletében igen túlzott a kamatláb; nem volt pl. ritkaság, hogy a kamat a kikölcsönzött összeget is meghaladta. Ez az állapot egészen 1880-ig, a Banca Națională a României (a Román Nemzeti Bank) megalapításáig tartott, amivel végre kezdetét vette Ó-Románia modern értelemben vett hitellete. Ettől kezdve a román hitelélet fejlődése a Nemzeti Bank tevékenységének függvénye volt.

A román Nemzeti Bank megalapítását megelőző időben is voltak azonban más hasonló országos célú kezdeményezések; mint pl. 1857-ben az Uhland által megalapított Banca Moldovei Jassiban, ami mint Ó-Románia legelső pénzintézete, bankjegykibocsátási joggal is rendelkezett, azonban rövidesen megbukott. Ugyancsak csekély hatást gyakorolt a román hitelélet ki-

³ Protopopescu, U. V.: Geschichtlicher Überblick über die Entwicklung des Kreditwesens in Rumänien, 1943.

⁴ Slaviciu: Organizația de credit a României. 1923.

fejlődésére az 1865-ben megalakult Banca din România (Banca României), amely részvénytársasági formában a konstantinápolyi Ottoman császári banknak volt filialéja. Az egyedüli pépztintézet, amely a jegybank megalakítása előtti időben jött létre, és amely még ma is fennáll, a Creditul Funciar Român (Román Földhitelintézet). 1880. körül azonban az állandó jegybank megalapítása előtt a politikai viszonyok és az 1877–78. évi háborús kiadások következtében megnövekedett háborús adósságoknak a gazdasági életre gyakorolt nyomasztó hatása folytán már nem lehetett tovább kitérni.

A kizárólagos bankjegy kibocsájtási joggal felruházott Román Nemzeti Bank megalapításával megindult a pénzintézetek alapításának folyamata. A román kereskedelmi életben a mindinkább növekvő forgalom- és hitelszükséglet népszerűsítette a banküzleteket. Egymásután alakultak meg a Nemzeti Bank támogatást nyújtó politikája segítségével a nagyobb és kisebb pénzintézetek és lassan megkezdődött az idegen, nagyobb részben osztrák és német tőke beáramlása is. Az első pénzintézetek szerénytőkéjű hitelegyesületek és takarékpénztárak voltak. Az 1880-as évek végén azonban még csak alig néhány bank működött az országban. Alaptőkéjük összege mindössze 15.7 millió leu, amely összegből 12 millió leura rúg a Nemzeti Bank alaptőkéje, úgyhogy az összes többi pénzintézetekre mindössze 4 millió leu jut. A 90-es években Romániának már 18 bankja van, amelyek 73.5 millió leu alaptőkével rendelkeznek. Ezekben az években alapították a legnagyobb, ma is fennálló román bankok egy részét: a Banca Agricolát 1894-ben, a Banca Generală Română-t 1898-ban és a Banca de Scont-ot 1899-ben.

A századforduló Romániában súlyos gazdasági krízissel köszöntött be, úgyhogy ezekben az években (1898–1905-ig) a hitelügy és hitelszervezet nem fejlődhetett a szükséges mértékben. Ezt követően azonban 1912-ig egy hosszú fellendülés korszaka következett. A kedvező gazdasági konjunktúra és a Nemzeti Bank előrelátó és lehetőségeket teremtő politikájának hatására ez években létesült Románia ma is fennálló legnagyobb pénzintézeteinek jórésze és ugyancsak ebben a korszakban alakult ki az O-Királyság vidéki hitelhálózata. 1905–1912-ig 173 pénzintézet létesült, együttvéve kb. 125.5 millió leu alaptőkével. Napjaink román nagybankjai közül ekkor alakult meg a Banca de Credit Român (1904), a Banca Comercială Română (1907), a Banca Românească (1911) és a magánalapítású pénzintézetek közül a Banca Marmorosch-Blank et Co (1905).

Ez évek rendkívüli fejlődésének gyors ütemét az alábbi adatok szemléltetik:

Év	Bankok száma	Tőkeállomány millió leu
1910.	30	75
1911.	183	176—
1913.	198	223
1916.	238	260

E nagyarányú fellendülés és bankalapítási láz, amelyet az 1908—1912. évi kedvező gazdasági konjunktúra idézett elő, 1913. után lassan alábbhagy és az új alapítások helyett a román hitelélet vezető egyéniségei a meglevő hitelintézetek és hitelszervezetek konszolidálására és kiépítésére törekednek. Ekkor szilárdul meg a különböző időpontban alakult hét legnagyobb bank vezetőpozíciója, amit az első világháború után is sikerült fenntartani.

A világháború első két esztendejében Románia semleges magatartást tanúsított. Az első világháborús esztendő hiteléletét a szélesarányú pánikhangulat jellemzi és a készpénzforgalomnak óriási arányú megduzzadása. E viharos esztendők rajtahagyták nyomaikat a román bankéleten is s a háborút megelőző és ezzel együttjáró válságos időszak után a hitelintézetek száma erősen lecsökkent. 1916-ban 228 pénzüintézet 260 millió leuval működött az O-Királyságban. 1918-ban csak 208 intézet 123 millió leu tőkével, 1920-ban pedig alig valamivel több, mint 712 intézet 305 millió leu alaptőkével.

A világháború előtti időben az O-Királyság vidéki hitelhálózata jelentéktelen volt. A vidéki hitelintézetek által képviselt tőkeerő számukkal arányban nem álló kis részét képezte az ország tőkeerejének. 1913-ban a 8 nagy bank 127 (millió leu alaptőkével, míg a 188 kis vidéki bank csupán 101 millió leu alaptőkével rendelkezett. 1920-ig ez az arány méginkább eltolódott a nagy bankok javára, amikor a 21 nagybank 1.125 millió leu alaptőkével állott szemben a 212 vidéki pénzüintézet 305 millió leu tőkéjével. Tehát az összes alaptőkék kb. 80%-át birtokolta a 21 központi nagybank és csupán 20%-át a 212 vidéki intézet. Ez az arányszám a román hitelélet teljes centralizálódottságát illusztrálja különösen, ha még azt is tekintetbe vesszük, hogy a vidéki pénzüintézetek részvényeinek legnagyobb része a központi nagy bankok birtokában volt, úgyhogy a vidéki pénzüintézetek alaptőkéje is legnagyobb részben csupán a nagy bankok kihelyezéseinek volt tekinthető.

A hitelszervezet ilymértékű centralizálódásánál elkerülhetetlené válik az, ami O-Romániában is megtörtént, hogy — amint Slaviciu is megállapítja — a vidéki hiteléletben teljes szervezetlenség uralkodott. Megtörtént pl. az, hogy egyes kisebb, gazdasági szempontból jelentéktelen regáti városokban 6—7 pénzüintézet is versenyzett egymással, amely áldatlan állapotokért a felelősséget a Banca Nationala és a bukaresti

nagybankok viselhetik, mert csupán kizsákmányolható üzletfeleket láttak a vidéki pénzüintézetekben és üzleti érdekből hátráltatták a vidéki hitelszolgálat megszervezését.

Látható, hogy Romániának az első világháború végén még nem volt kialakult hitelszervezete. A tőkeerő aránya a központi és vidéki pénzüintézetek között nem volt egészséges. A nagytőke Bukarestben központosult és nem mutatott érdeklődést a szélesebb néprétegek, földbirtokosok, parasztok, iparosok, kézművesek tőkeszükségletének ellátása iránt, hanem csupán a nagyipart és a nagykereskedelmet finanszírozta. Nem volt megfelelő hitelszervezet a földbirtokosok, kisiparosok, kiskereskedők hitelszükségletének ellátására. A vidéki élettelen pénzüintézetek közérdekű tömörülését a nagybankok üzleti érdekből nem igyekeztek előmozdítani. A falusi népesség hitelszükségletét nem az arra hivatott népbankok (hitelszövetkezetek) — amelyek vagy nem rendelkeztek elegendő tőkeerővel, vagy pedig hivatalos jellegüknél fogva a lakosság bizalmát nem tudták megnyerni — látták el, hanem a magas kamatra kölcsönző, kizsákmányoló, a nagybankok által támogatott vidéki magánhitelintézetek.

Mások voltak a hitelviszonyok azonban a trianoni békeszerződéssel a Magyarbirodalomtól Romániához csatolt területeken. Az erdélyi hitelélet már sokkal tekintélyesebb multra tekinthet vissza, mint az O-Királyság hitellete. Erdélyben a hitelszükséglet minden ága már a tizenkilencedik század második felében kielégítésre talált, sőt az egyes népcsoportok, érdekeiket legjobban szemelőtt tartó különálló autonómhitelszervezetekkel is rendelkeztek.

A román uralom alá került erdélyi és keletmagyarországi területeken a hitelélet modern organizációjának első kezdeményezői az erdélyi szászok és a bánsági svábok voltak. Már a 18-ik században találkozunk az erdélyi szászoknál egy bankári vállalkozással, a magyar származású Dobosi Sámuel bankvállalatával,⁵

A 19-ik század elején pedig élénk hitelszervezeti mozgalom indult meg. Az 1820-as és 1830-as években alakul meg a két legelső szász pénzüintézet, a Kronstädter Allgemeine Sparkasse, és a Hermannstädter Allgemeine Sparkasse. A 60-as években a növekvő tőkeszükséglet hatására egy új mozgalom indul meg Spar- und Vorschussverein néven, amely az eddig elhanyagolt üzletágakat és társadalmi rétegeket igyekszik felkarolni. Majd 1873-ban Josef Bedeus megalapítja a nagyszombeni Bodenkreditgesellschaft-ot, amely Erdély első záloglevélkibocsátó intézete volt. A 70-es években az 1873. évi válság hatása alatt a hitelszervezkedési láz jelentősen alábbhagy. A

⁵ Rudolf Rösler: Die Kreditorganisation der Sachsen.

80-as években is csak néhány szász intézet alakul, míg a 1890—1912-ig terjedő időszakban ismét 19 új szász pénzüintézet kapcsolódik be az erdélyi hiteléletbe. 1912-ben a már összesen 42 szász hitelintézet, mintegy 40 millió korona saját tőkével rendelkezik és kb. 375 millió idegen tőkét kezel, amelynek legnagyobb részét a záloglevélforgalom és a takarékbetétek teszik ki, úgyhogy az erdélyi szászok jónak látták hitelszervezetük biztosítására külön érdekképviselői szervet létesíteni, az 1903-ban szövetkezeti formában megalakult Revisionsverband-ot, amely magában foglalta az összes szász pénzüintézetet.

A bányászati svábok az erdélyi szászokhoz hasonlóan szintén korán hozzáálltak hiteléletük megszervezéséhez. E hitelszervezetek első nyomát Temesvároton találjuk, ahol már röviddel a Pesti Hazai Takarékpénztár megalakulása után 1845-ben megalakult a Temesvári Takarékpénztár 20 ezer forint alaptőkével. Az 1848—49-ik évek eseményei azonban megbénították az új intézet tevékenységét, de 1860-tól újra fellendül és 1875-ben alaptőkéjét kétszeresére emeli, részvénytársasággá alakulva át. Ezt megelőzően 1867—70-es években három új bankvállalat alakult Temesvároton, azonban az 1873. évi világgazdasági krízis mindhármát elsöpri. 1889-ben a Temesvári Első Takarékpénztár már záloglevélkibocsátó jogot is kap és 1909-ben alaptőkéjét, ami akkor 1.2 millió korona volt, 3.6 millió koronára, 1911-ben pedig 7.7 millió koronára emeli. Az impériumváltás a Temesvári Első Takarékpénztárat a háborús gazdasági megrázkódtatások ellenére is 12 millió korona alaptőkével kb. 70 millió korona betétállománnyal találja és ekkor már központja az összes bányászati sváb hitelszövetkezeteknek, falusi takarékpénztáraknak és népbankoknak.

A bevezetésben mondottakat azonban legérdekesebben bizonyítja az erdélyi román hitelszervezetek fejlődésének az Ó-Királyság pénzüintézeteinek fejlődésével való összehasonlítása. Ha az erdélyi román hitelszervezet kifejlődését vizsgáljuk, önként kínálkozik az a gondolat, hogy párhuzamot vonjunk Erdély és az Ó-Királyság hiteléletének és hitelszervezeteinek kifejlődése között.

Az erdélyi román hitelélet az 1861-es kiegyezéssel beköszöntő konszolidáció után kezdett kialakulni. Visarion Roman egy román tanító vetette meg az alapját a híres első erdélyi román pénzüintézetnek, az 1872. március 4-én Nagyszebenben 90.4 ezer forint alaptőkével megalakult „Albinának”. Erdemes megemlíteni, hogy az Albina korábbi alapítású, mint az Ó-Királyság legrégebbi pénzüintézete, az 1873-ban alakult Creditul Funciar Roman, és csaknem 8 évvel előbb alapították, mint az 1880-ban létesült Román Nemzeti Bankot, a Banca Natională és három, vagy négy évtizeddel idősebb, mint a ma működő legnagyobb bukaresti pénzüintézetek nagyrésze. Az Albina meg-

alapításával megkezdődött az erdélyi románság vidéki hitel-hálózatának kiépítése is, azonban ez már nagyobb nehézségekbe ütközött. Az Albina azonban továbbra is egészségesen fejlődött és 1880-ban az alapítási évben 121.8 ezer forintot kitevő betétállománya már megkétszereződött, 1883-ban pedig már 2 millió forint idegen tőkét kezelt. Az 1880-as években egyre-másra kezdenek megalakulni Erdélyben, jórészt az Albina támogatásával, a román vidéki hitelintézetek is, úgyhogy 1892-ben már 40 önálló román intézet látja el elsősorban a román nemzetiségű lakosság hitelszükségletét. Ugyanekkor az Ó-Királyságban alig működik még néhány intézet. A régi bankok ebben az időben mindössze 15.7 millió leu alaptőkével rendelkeznek és ebből is 12 milliót a Nemzeti Bank alaptőkéje tesz ki. 1890—1900 között az Ó-Királyságban 18 intézet alakult és a pénzüintézetek összes alaptőkéje is jelentősen emelkedett (73.6 millió leura). Ugyanezen idő alatt azonban Erdélyben 33 román intézet létesült, és 1900-ban a már 73-ra szaporodott erdélyi román pénzüintézetek 108 millió korona saját és 56.8 millió korona idegen tőke felett rendelkeztek. 1904-ben már 104-re nő az önálló román intézetek száma és 1914-ben a 153 erdélyi román intézet 64.9 millió korona saját, s 263.4 millió korona idegen tőkét képviselt. Ezzel szemben az Ó-Királyságban a világháború előestéjén összesen mintegy 188 pénzüintézet működik összesen 277 millió leu alaptőkével, amiből csupán 101 millió leu jut a 180 vidéki intézetre.

Az erdélyi románság hitelszervezete tehát az Ó-Királyságéval összehasonlítva igen magas fokon állott. Különösen szembetűnő ez, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy az Ó-Királyság intézetei egy szuverén állam minden hitelszükségletét kénytelenek voltak kielégíteni és ennek ellenértékeként versenymentesen, sőt az államhatalom támogatásával felszívhatták a természetil kincsekben gazdag román állam minden tőkefeleslegét, míg az erdélyi román intézetek csupán saját alacsony színvonalon élő népükre támaszkodhattak. Ennek ellenére az Ó-Királyság 188 pénzüintézete 101 millió leu alaptőkéjének összegyűjtéséhez 7 millió román munkájára volt szükség, addig Erdélyben a 152 pénzüintézet 64 millió korona alaptőkéjét alig 2 millió román képes volt összeadni, ami szembetűnően mutatja a két terület gazdasági fejlettsége és hitelszervezet között mutatkozó különbségeket.

Hogy az erdélyi román hitelszervezetek fejlődése mily nagyvonalú volt, azt a „Solidaritatea” felállítása is mutatja. A Solidaritatea épp úgy, mint a Szász Revizionsverband szövetségi formába az Albina égisze alatt tömörítette az összes erdélyi román intézeteket abból a célból, hogy a bankokat az egységes alapelvek szerint vezessék, és hogy a bankok üzletmenetét saját revizoraikkal vizsgáltathassák felül.

Azok a hitelszervezeti különbségek, amelyek az Ó-Királyság és Erdély hiteléletét jellemzik, megtalálhatók Besszarábia és Bukovina hitelszervezetei között is. Besszarábiában a világháború előtt teljes pénzügyi szervezetlenség uralkodott. Az orosz állami bank ugyan 1864-ben Kisenevben fiókot alapított, ez azonban nem tudta a hozzáfűzött várakozásokat kielégíteni. Ezenkívül csupán a kisenevi városi bank működött, mint az egyetlen magánalapítású pénzügyintézet, mert a kisenevi kereskedelmi bankot röviddel megalakítása után átvette az odesszai leszámítólói bank, úgyhogy az ország meglehetősen szűkkörű hitel igényét csupán az orosz bankfiókok láthatták el. Valamennyi besszarábiai pénzügyintézet elsősorban rövidlejáratú váltók leszámításával és a mezőgazdasági terményekre nyújtott kölcsönügyletekkel foglalkozott túlnyomórészen.

Bukovina hitellete azonban már a sokkal magasabb gazdasági fejlettség képét mutatja. Ezt részben földrajzi helyzete is magyarázza, ugyanis Bukovina a történelem folyamán mindig átmenő terület és a kereskedelmi útvonalak találkozó helye volt. Részben Oroszországot köti össze Romániával, részben pedig az első világháború előtt Galiciát, az osztrák császárság egyik legfontosabb keleti tartományát kapcsolta össze Oroszországgal és Romániával. E terület gazdasági fontosságát az osztrák nagybankok is felismerték, s már korábban egyre-másra állították fel Bukovinában a bécsi nagy intézetek fiókjait (1904-ben a Wiener Bankverein, 1907-ben az Angol-Osztrák Bank és 1914-ben a Mercur és az Ostbank).

A tartomány viszonylag nagy — éppen a kereskedelmi forgalomból adódó — tőkeerői két altruista jellegű pénzügyintézetben tömörültek a Bukovinaer Sparkasseben és a Bukovinaer Landesbankban. Mindkét intézet igen szép fejlődést mutatott fel, a 10 ezer forint garanciaalappal 1885-ben alakult Bukovinaer Sparkasse, amely 1895-ben mégcsak 1 millió forint idegen tőkét kezelt, 1913-ban már 1.5 millió korona tartalékalappal rendelkezett, takarékbetétei 17.9 millió, jelzálogkölcsoei 8.7 millió, saját tárcájában levő értékpapirjai 8 millió és kibocsájtott záloglevelei pedig 5 millió koronát tettek ki. A Bukovinaer Landesbanknak, amely 1882-ben létesült és az osztrák impérium idejében a bukovinai tartománygyűlés felügyelete alatt állott, 1913. év végén 71 millió korona kötelezettsége és 67 millió korona kihelyezése volt.

A fentelmondottakat összefoglalva megállapítható, hogy az 1920. évi impériumváltozás a Nagyromániát alkotó tartományok közül Ó-Romániában egy viszonylag gyenge, kialakulatlan és kiskorú hitelszervezetet talált, amivel szembenállt Erdély magas fejlettségi fokon álló, az egyes népcsoportok érdekeit és hitelszükségeit fennakadás nélkül biztosító, tőkeerős hitelszervezete. Ami pedig a keleti tartományokat illeti, Besszarábia hitellete

egészen alacsony nívójú volt, Bukovina hitelszervezete pedig, bár felületesen vizsgálva jól kiépítettnek látszott, azonban az állami támogatással létesült és közjogi ellenőrzésre felépített altruista intézetek, mint pl. a Bukovinaer Sparkasse és Landesbank az alapjukat képező impérium összeomlásával elvesztették szilárd talajukat és így fejlődésüket és fennmaradásukat nem tudták biztosítani.

II.

Közleményünk második részében Nagyrománia hiteléletének az első világháború utáni idők fejlődését szeretnénk nagy vonalakban felvázolni. Ehhez azonban előbb meg kell ismerni mindazokat az adottságokat, amelyek Nagyrománia gazdasági életét az első világháborút követő időben uralták, s meg kell ismernünk azokat a feladatokat is, amelyekkel az új román állam hiteléletének az első világháborút követő idők súlyos gazdasági válságai közepette meg kellett küzdeni. Ezért legcélszerűbbnek látszik, ha az első és második világháború között eltelt időszak román hiteléletének fejlődését négy egymástól — a gazdasági helyzetváltozások tekintetében — eléggé különböző korszakra osztjuk és így vesszük vizsgálat alá.

Az első periódus a páriszkörnyéki békeszerződések megkötésétől 1924-ig terjed. A világháborút követő idők hiteléletének történetében ez a legsúlyosabb és Románia esetében éppen a legnagyobb kezdeményező erőt és aktivitást mutató korszak. Az egész világ gazdasági életében e súlyos nyomott hagyó korszakot a teljes gazdasági anarchia jellemzi, amelynek kísérő jelenségei a megnövekedett bankjegyforgalom következményeként jelentkező infláció és az ezáltal előidézett drágulási folyamat, valamint a külkereskedelmi forgalom rohamos megnövekedése — amelynek oka abban keresendő, hogy a háború alatt a korlátozások következtében elfojtott szükséglet-kielégítési ösztön a háború befejezése után a nemzetközi piacot egyszerre rohanta meg roppant arányú keresletével — voltak. Románia gazdasági helyzetét e nehéz időkben még súlyosbította az is, hogy a páriszkörnyéki békeszerződésekkel Romániához juttatott területeken forgalomban lévő idegen pénznemek beváltása is erre az időszakra esik, ami a román hivatalos pénzügyi igazgatás által ügyetlenül megszervezve egy káros spekulációs folyamatot idézett elő és bő alkalmat adott a valutacsempészség kifejlődésére is. Az e gazdasági szempontból súlyos időkben lezajlott óriási jelentőségű politikai átalakulás, amelyen a román állam az 1918—1920-as években keresztül ment, teljesítőképességüket meghaladó, megnövekedett feladatok elé állította az ország hitelszervezeteit is.

Mint már a bevezetésben említettük, a megoldásra váró probléma az volt, hogy miként lehetne az ujonnan létesült

Nagyromániát alkotó különböző multú területek különböző eredetű és fejlettségi fokon álló hitelorganizációit közös nevezőre hozni, egységesíteni és az új állam érdekeinek szolgálatába állítani. E probléma megoldása igen széleskörű feladatot rótt a román hiteléletre. Legsúlyosabb feladatot — Sláviu véleménye szerint — a bukaresti nagytőkének az ország új gazdasági és hitelviszonyaihoz való alkalmazkodása jelentette. A hitelélet irányítóra hárult tehát az a súlyos feladat, hogy, miként a politika az államéletben, ők közgazdasági téren teremtsék meg az ország gazdasági erőinek egyesítését. Az ország területi megnagyobbodása ezért arra ösztönözte a bukaresti nagytőkét, hogy kapcsolatot teremtsen az új területek hitel-szervezeteivel. Azonban ezek az újjászervezési folyamatok nem jártak a várt sikerrel, és amint — Sláviu említi — csupán Besszarábiában járt eredménnyel ez az akció, ott is csupán azért, mert a gócpontokban lévő orosz bankfiókok kapcsolata az oroszországi főintézetekkel megszakadt és így a háború után a tartomány tökeszükségletét csupán a román tőke segítségével tudta kielégíteni.

Bukovinában már más volt a helyzet, itt a bécsi nagybankok fiókjai mellett néhány eléggé tőkeerős helyi intézet is működött, úgyhogy itt a román tőke csupán kisebb jelentőségű helyi intézetek és bankfiókok alapításával kísérletezhetett.

Erdélyben és a Bánátban a bukaresti nagytőke újjászervező tevékenysége pedig egészen sajátos akadályokba ütközött. E területen ugyanis az uralomváltozáskor már fejlett hitelszervezetek működtek, sőt az egyes nemzetiségeknek is, így a szászoknak, sváboknak és románoknak igen fejlett, nagymultú hitelhálózatuk volt. E kiépített hitelszervezetekkel szemben a bukaresti nagytőke egyideig várakozó álláspontra helyezkedett, majd az államhatalom támogatásával hozzálátott az autonóm hitelszervezetek nacionalizálásához. Rövidesen azonban belátva e politika helytelenségét, az önálló erdélyi fiókok alapításának politikájára tért át, azonban ez sem járhatott a várt eredménnyel, mert elkövették azt a Sláviu által súlyosnak ítélt hibát, hogy a bukaresti tőke a fiók-alapítások során nem keresett kapcsolatot az erdélyi román tőkével, ami kétségkívül megerősíthette volna a bukaresti nagytőke erdélyi befolyását. Ennek ellenére azonban a hitel újjászervezési folyamat során a román nagytőke nagy alkalmazkodási képességről tett tanulságot, azonban a problémát ezzel még nem sikerült megoldani, úgyhogy a román hitelélet egységesítése mindmáig is csak átmeneti időszakát éli.

A hitelélet újból való megszervezésén kívül azonban még számos más gazdasági problémával is meg kellett birkóznia a fiatal román állam hiteléletének e válságos esztendőkből. Így például az agrárreform a nagytőke tevékenységi irányát az ipar

és kereskedelem felé terelte. A háború előtt ugyanis a román nagytőke kihelyezései elsősorban agrárjellegűek voltak. Az agrárreformokat követő esztendőben azonban a birtokviszonyok terén teljes bizonytalanság uralkodott, aminek az lett a következménye, hogy a mezőgazdasági hitel csaknem teljesen megszűnt. Az ilymódon felszabaduló tőkefelesleg elsősorban az ipar és kereskedelem terén keresett és talált megfelelő elhelyezkedést. A nagytőkének ezt az ipar és kereskedelem felé való orientációját előmozdította a háború után megindult tőke spekuláció is. Ugyanis a tőzsdespekuláció és a fizetőeszközök megszorodása számos új vállalat és részvénytársaság alapításához vezetett.⁶ Naponta jegyezték be az újabb és újabb pénzintézeteket, ipari és kereskedelmi részvénytársaságokat. A pénzintézetek száma is rohamosan emelkedett:

Év	A bankok száma	Tőkeállomány millió leu
1919.	486	711
1921.	556	2.406
1922.	683	3.334
1923.	756	4.253
1924.	844	5.175

Ebben az időszakban a román hitelintézetek legjelentősebb üzletágát a spekulációs befektetések képezték. A bankok üzletköre is kiterjedt, rendszeresen foglalkoztak — különösen a nemzetközi jellegű pénzintézetek — árukereskedelemmel is, ami a nagy áremelkedések következtében rendkívüli konjunktúrális nyereséget biztosított a pénzintézeteknek. A pénz vásárló erejének csökkenése és az ezzel kapcsolatos drágaság által Romániában is előidézett tőzsdei spekuláció az 1925—1929-es években már erősen mérséklődött és a gazdasági élet a lassú stabilizáció útjára lépett. Bár nem lehet azt mondani, hogy a tőzsdespekuláció teljesen megszűnt volna, mégis jelentősen kisebb mértékű volt, mint az előző években. Az 1925. évben kezdeményezett deflációs politika pedig a fizetőeszköz forgalom megszorításához vezetett. E valorizációs tervek megvalósítása erősen korlátozta a magángazdasági élet és a tőzsde tevékenységét is. A már 1923-ban jelentkezett tőkehiány állandóan fokozódott és a mobiltőke a tőzsde- és áruspekulációtól a nagyobb biztonságot nyújtó ipari befektetések felé fordult. Ez időben vetették meg a román nemzeti ipar alapjait, amiben a bukaresti nagy pénzintézetek is jelentős szerepet vállaltak az ipari vállalatok anyagi támogatásával és új vállalkozások finanszírozásával.

Az új valutapolitika végső eredményben a tőzsde tevékenységére is kedvezően hatott ki. Az eddig a román piactól

⁶ *Protopopescu, V. V.*: Börse und Entwicklung der Kurse in den letzten 20 Jahren (1919—1939).

magát távol tartó idegen tőke lassan kezdett beszivárogni az országba, s jelentős részt vállalt az iparosításban is. Azonban e kezdeti fellendülés sajnos csak rövid ideig tartott. 1926-ban a leu elértéktelenedése következtében a külföldi tőke ismét kimenekült és 1928 nyarán a tőzsdepiac is megingott. Románia lassan haladt a gazdasági válság felé. A leu értékstabilizálására hívatott 1929. február 8-i kölcsönszerződés már nem enyhíthette a román hitelélet feszültségét. A fokozódó nemzetközi gazdasági válság döntően befolyásolta a belső piacot és a tőzsdét is. Az, hogy a leu a külföldi piacokon teljesen elveszítette értékét — a foganatosított rendszabályok ellenére is — szintén kihatott a belső vásárlóerő csökkenésére. A kormányzat pénzpoltikája ugyan szembehelyezkedett a bankjegyforgalom emelkedésével, azonban ezzel csak azt idézte elő, hogy a hitel megdrágult és a kamatláb 25%-ig is emelkedett. Mindez a lassú összeomlás felé terelte a román hiteléletet. Erdemes azonban egy pillantást vetnünk a gazdasági válság beköszöntő idők legfontosabb pénzügyi adataira. 1919-ben 486 bank működött 711 millió leu alaptőkével. 1925-re a bankok száma megkétszereződött, az alaptőkéék összege pedig csaknem megtízszereződött, úgyhogy 1928-ban az 1.101 bank 9.4 millió leu tőke felett diszponált. Látjuk tehát, hogy a háború utáni időszakban a pénzintézetek száma és tőkeállománya a már vázolt okok miatt jelentősen emelkedett. A pénzintézetek földrajzi elhelyezkedése azt mutatja, hogy a román bankok tőkeállományának 90%-a 1929-ben Erdélyben és az O-Királyságban volt fellelhető, viszont csupán az O-Királyságban volt investálva a kereskedelmi bankok tőkéjének több, mint 70%-a, ami még mindig konszolidálatlan hitelszervezeti viszonyokra utal.

A Wall-Street és később a bécsi Creditanstalt összeomlása megingatta a román pénzpiacot is. Az idegen tőke elmenekült, a betétesek megrohanták a bankokat, a tőzsdén nagy áresés következett be, ami a hiteléletet alapjaiban rázkódtatta meg. A román gazdasági válság 1931 májusában éreztette először súlyos hatását. 1931. júniusában összeomlott a Banca Generală a Târlui Românești, amely szoros kapcsolatban állott a középeurópai hitelintézetekkel, majd összeomlott a Banca Bercevic és három hónappal később a legrégibb magánbank, a Banca Marmarosch-Blank is. A román pénzügyi politika a gazdasági krízis kábulatából felébredve erélyesen hozzálátott a hitelélet újjászervezéséhez.

Az 1929. évi értékstabilizációs rendelkezések erősen befolyásolták a válság utáni hitelfejlődési viszonyokat és meghatározták a háború utáni esztendőök hitelpolitikájának első gyökeres reformját. Az ország gazdasági és társadalmi struktúrájának a háború utáni megváltozása és a gyorsütemben fejlődő iparosodás következtében már a válság előtt szükségesnek

látszott a hitelélet reformja. A gazdasági válság azonban a reformok megvalósítását késleltette és a már előbb hozott intézkedéseket is csak 1933 után lehetett megvalósítani. Életbe lépett az 1929. év augusztusában kiadott tőzsdetörvény, ami a pénzpiacra uralkodó viasszáállapotokat rendezte. A pénz- és tőzsdereformmal egyidejűleg dolgozták ki a bankszervezetekről szóló törvényt és a bankbetétszabályzatot is, ami így 1934 májusától végérvényes formát nyert. Az 1929-ik évi szövetkezeti törvény is megvalósításra került és ezzel a mezőgazdasági hitel kérdései is rendeződtek.

A Román Nemzeti Bank vezetőserepet vitt a hitelélet újjászervezésének munkájában. Gondoskodott a rendelkezésre álló hitelkereteknek az egyes termelési ágak közötti felosztásáról és a leszámítolási kamatláb hivatalos irányításának megszervezésével a szabad pénzpiac kamatpolitikáját is ellenőrzése alá vonta.

Az új banktörvény szabályozta a nagybancok üzletkörét is. A nagy pénzintézetek 1934 óta leszámítolási, folyószámla- és zálogüzletekkel, letét- és takarékbetétüzletekkel, továbbá a kisebb bankok váltóinak visszleszámítolásával foglalkoznak. Tevékenységi körükbe tartozik még ezenkívül a nagy ipari és kereskedelmi vállalatok finanszírozása is.

A legnagyobb román pénzintézetek közül különösen említésre méltó a Banca de Credit Român (a Román Hitelbank), amelynek előnyös külföldi összeköttetései vannak és jelentős ipari érdekeltségekkel rendelkezik. A Banca Românească, amely angol, osztrák és francia tőke részvételével alakult, és főleg a nagy kereskedelmi és szállítmányozási vállalatoknál van érdekelve. Előnyös ipari kölcsönnyújtás céljából hozták létre a Creditul National Industrial-t. A bányavállalatok finanszírozója a Creditul Aurifer si Metalifer és a legjelentősebb mezőgazdasági bankvállalkozások pedig a Creditul Funciar (Román Földhitelintézet) és az újabb alapításu Creditul National Agricol.

A banktörvény gondoskodott a vidéki hitelhálózat újjászervezéséről is. 1929-ben a vidéki hitelintézetek száma kb. 1000 volt. Az 1930–32. évi válság alatt ezeknek nagyrésze önként, vagy kényszerűségből liquidált, úgyhogy a vidéki intézetek száma a krízis után erősen lecsökkent. 1939. március 31.-én a pénzintézetek összes száma 470 volt, amiből 355 volt vidéki intézet és csupán 7 a nagy- és 98 a középbank. 1942 közepére ez a szám részben a területváltozások következtében 274-re esett vissza, amiből kb. 200 volt vidéki hitelintézet. A kisebb pénzintézetek u. i. részint fuzionáltak, mert az egyesített intézetek a gazdasági nehézségekkel könnyebben bírkózhattak meg, részint pedig az 1934. évi bank-

törvény kiegészítő 1937. évi rendelkezések alapján voltak kénytelenek működésüket beszüntetni.

E rendszabályokkal sikerült a kormány ügyes gazdaságpolitikájának segítségével a pénzpiacon uralkodó bizalmatlanságot leszerelni és a normális hitelélet ismét megindulhatott. Az 1931–32. években visszahúzódott tőke ismét tevékenyen bekapcsolódott a hiteléletbe, úgyhogy 1934 után egy lassú fellendülés folyamata indulhatott meg. E lassú fellendülés, amely részben a mélyreható hitelreform eredménye volt, már 1936-ban megmutatkozott, amikor a kereskedelmi bankok tőkéjének összege (a tartalékok nélkül) már 42 milliárd leura emelkedett és azóta is állandó emelkedést mutat.

Bögehold József

Az angol és amerikai valutatervek ellentéteinek háttere.*

Az angol-amerikai valutatervekre vonatkozó eddigi közlésekből már eléggé ismeretes, hogy nemcsak a valutarendezés két főrésze között állnak fenn feszültségek, hanem mindakét táboron belül is nagyon eltérőek a vélemények.

Az amerikai bank- és pénzügyi körök szerint az aranynak a *White-terv* nem nyújt kielégítő szerepet. Az amerikai vezető ipari és kereskedelmi köröknek viszont megfelelnek a *White-terv* javaslatai, mert ezeknek a köröknek nem annyira az a fontos, hogy az adós és hitelező közötti viszony biztosítva legyen, hanem inkább az, hogy a szabad dollár alapján nyugvó sokoldalú forgalom keretében az amerikai termékek az egész világon elhelyezhetők legyenek.

Angliában a vélemények és kívánságok megoszlásának fontos, történetileg megalapozott okai vannak. Anglia saját gazdaság- és pénzügytörténetéből tudja, hogy a valutapolitikai önállóság elvesztése az országot leghatékonyabb hatalompolitikai fegyverétől fosztaná meg. A világháborúk előtt Anglia képviselte u. i. a kereskedelem és pénzügy egységét és a világot átfogó font alapján, az ennek az állapotnak megfelelő aranyvalutához ragaszkodott. Azzal, hogy hitelezőországból adórszággá vált, ez az egység felbomlott. Az így előállott helyzetnek megfelelő alkalmas jövő valutaformáról a Cityben és az iparban teljesen különböző felfogások uralkodnak. Amint korábban *Keynes* elméleti kutatásai előrelátták ezt az alapvető változást, úgy most a *Keynes-tervet* arra irányuló kísérletnek lehet tekinteni, hogy a sok oldalról megnyílvánuló várakozásoknak átfogó keretet biztosítson, amely azonban egyik csoport-

* A *Bankwirtschaft* 1944. 5. sz.-ban *Robert Arzet* tollából *Die Hintergründe der anglo-amerikanischen Währungscontroverse* címen megjelent tanulmány fejtegetéseinek ismertetése.

nak sem tud teljesen kielégítő valutamegoldást nyújtani. E terv lényege tulajdonképen abból a negatív törekvből áll, hogy Anglia régi pozíciójának visszaszerzésére tett fáradozásaiiban ne legyen hosszú időre megkötve és ide tartozik mindenestre valamennyi amerikai eredetű aranyvaluta elleni harc is.

Az amerikai állásponttal szemben fennálló eltérések súlypontja nem annyira magának az aranyértékesítésnek a problémáján, hanem inkább az USA-nak azon a követelésén nyugszik, hogy a valutaparitások azonnal és véglegesen állapíttassanak meg. Míg az új amerikai dollárimperializmus, amely ke-
reken 23 milliárd dollárnyi aranyat szilárd és legalább is a beszerzési költségeknek megfelelő világpiaci áron akar mérlegében szerepeltetni, addig Angliában bizonyos köröknek, így különösen az angol-délafrikai aranytermelőköröknek, érdeke magas és szilárd aranyár. Az egészen eltérő költségfelfogásból kiinduló angol ipari érdekelteknél viszont a merev aranyparitások nem találnak megértésre. Az államközi tőkemozgalmak, külföldi tőkebefektetések stb. terén általában nem egységes megfontolásokra helyezik a súlypontot. Ilyenek p. o.: A hitelező igényeinek az aranyhoz való határozott arányát (aranyzáradékot) kívánja, az adós szeret azzal számolni, hogy a valuta-, illetve aranyár-ingadozások megkönnyíthetik kötelezettségei teljesítését. Mindenesetre bizonyos, hogy ma Angliában a közvélemény nem tudja magát arra elhatározni, hogy a font és a dollár közötti szilárd paritáshoz hosszú időre lekösse magát. Ez a beállítás az első világháború utáni angol valutapolitika tapasztalatain alapszik. Így p. o. *Keynes* mindig ellenezte a merev valutaparitású aranyrendszerhez való visszatérést, azonban mindig tisztában volt az Egyesült Államokkal való kompromisszum szükségességével. Nála mindig csak arról volt szó, hogy megvédje Angliát minden olyan kísérlet ellen, amely merev aranyparitásokat akarna ráerőltetni, minthogy az első világháború óta gyökeresen megváltozott angol gazdasági struktúra ilyen lekötöttséget nem bírna el.

A tanulmány ezután *J. F. Darling* terveivel foglalkozik s leszögezi, hogy Anglia gazdaságpolitikailag a háború utáni időre a teljes foglalkoztatottság jelszava mellett kötötte le magát, ez a cél pedig csak olyan meg nem kötött valutapolitika mellett valósítható meg, amely bármikor megváltoztathatja a valuták értékviszonyait. Ez a tulajdonképeni lényege az amerikai valutatervekkel szemben elfoglalt angol álláspontnak s csak ezen az alapon lehet bármely angol-amerikai rendezést aránylag könnyen megvizsgálni abból a szempontból, hogy az Egyesült Államok Angliának milyen fokú valutapolitikai függőségét érték el.

A szerző ezután azt a kérdést veti fel, hogyan lehet a he-

lyes dollár-font paritást megtalálni. Hogy ez mennyire nehéz, az azokból a tapasztalatokból tűnik ki, amelyeket az amerikai katonaság Angliában szerzett. Az amerikai katonák részére történő kifizetésekre fenntartották a két valuta közötti hivatalos átszámítási kulcsot. Ez magáva hozza, hogy az amerikai katonát semmi sem ösztönzi, hogy túlzott mértékben vásároljon angol árúkat. Ez az átszámítási kulcs még annyiban rosszabbodott is az amerikaiak hátrányára, hogy az ezek által Angliában vásárolt árúcikkek majdnem kizárólag a fekete piacon és igen magas áron kaphatók. Az a különös helyzet állt elő tehát, hogy míg, az angol kormány egyik fehér könyve szerint, az Amerikából beszerzett hadianyagok költségei 50%-kal magasabbak a megfelelő belföldi áraknál, addig a fekete piacokon újabban éppen ennek fordítottja következett be, amennyiben ott az amerikai dollárnak 25–50%-kal alacsonyabb a vásárlóereje, mint az Egyesült Államokban. Az angol kormány a másodrendű szükségleti cikkek és a luxus-cikkek terén az árdrágításnak megengedően szabad teret enged, az amerikai katona pedig éppen ezekre költi dollárjait. Az amerikai katonák alapjában véve a font árfolyamának 2–3 dollárra való leszállítását követelik, míg azok az angol körök, amelyek csak a bérlet- és kölcsön-törvény kategóriáiban gondolkodnak, legszívesebben vennék, ha az átszámítás 1:6 vagy 1:8 arányban történnék. A pillanatnyi problémákon túl akkor nyerhetne a font-dollár-paritás végleges megállapítására nézve jelentőséget a „másodlagos” vásárlóerőparitások egymástól való eltávolodása, ha a fekete piacok árainak befolyása a végleges árhelyzetre valamelyik országban különböző súllyal bírna. Ezt a kérdést ma még nehéz megítélni, csak sejtésként lehetne annyit mondani, hogy az árstabilitás az államilag ellenőrzött árúknál Angliában valószínűleg nagyobb, mint az Egyesült Államokban. Az a veszély fenyeget azonban, hogy a fekete piacok árfeltételei áttérjednek az államilag ellenőrzött árúcsoportokra. Ez különösen az Egyesült Államokban a legfenyegetőbb.

Az angol szaklapok megfontolásai és számításai alapján igen sok elméleti valuta-paritást lehetne felsorolni. A newyorki tervek az 1943. július 1-i valutahelyzetet akarják kiindulópontul venni. Ekkor a hivatalos árfolyam-viszonylat $4,038 \$ = 1 £$ volt. Minthogy nem nyilatkoztak világosan afelől, hogy ne az akkori valóságos vásárlóerőparitások legyenek-e irányadók, az angol sajtó a kulcsot a nagykereskedelmi árak alapján 1:3,6-nak, a létfenntartási index alapján 1:4,60-nak, vagyis átlagban 1:4,1-nek számítja. A tőkegazdasági paritás (City-paritás), amelyet a londoni pénzügyi körök kívánnak is, amely nem is tér el számottevően a newyorki tőkeérdekektől, körülbelül 1:5 lenne.

Anglia azonban még a háború utánra is bizonyos rugalmassági szabadságra törekszik. A gazdasági körök abból indul-

nak ki, hogy először is a behozatali szükséglet nagyon magas és ezt természetesen lehetőleg erős fonttal (kb. 1:7 arányú paritás) lehetne kielégíteni. Az exportkereskedelem szerint viszont nem tartana túlsokáig, míg az első behozatali szükséglet fedezése után a nemzetközi felvevő-piacokon teljes verseny bontakoznék ki és a külkereskedelem alakulásának erre a fázisára Anglia a legszívesebben már kb. az 1:3-as kulcsot szeretné elérni.

Az előrebecsátottak eléggé igazolják azt az angol felfogást, hogy az angol gazdasági politika háborúutáni sikere vagy balsikere a „dynamikus vagy statikus” valutareláció? kérdésétől függ. Ha Anglia a dynamikus megoldás mellett dönt, a külkereskedelem előmozdításának nagy jelentősége folytán elsősorban az export szempontjából szükséges valutaérték-leszállításra gondolnak. A külkereskedelmi font felelne meg a teljes foglalkoztatottság politikája követelményeinek is, amely mellett Anglia lekötötte magát. Ebben a kényszerhelyzetben a City azonban már csak másodrendű szerepet játszhatnék.

A lehető paritásmegállapítások és változások kiindulópontjai azonban még ezzel sem merültek ki. Az első világháború tapasztalatai szerint még rokon strukturájú gazdasági területeken is a békegazdaságra való átmenetkor nagyobb a differenciális ármozgalmak veszélye, mint magában a háborúban. Az angol közgazdászok szerint számolni kell azzal, hogy a háború után az Egyesült Államokban viszonylag hamar hitelmegszorításokra és áresésekre kerül a sor. A rögzített valutaértékarány Angliát arra kényszerítené, hogy ennek megfelelő árpolitikát folytasson és ezzel veszélyeztesse a teljes foglalkoztatottság programját. A nagy dollár-hiteleket azonban, amelyeket az Egyesült Államok a rögzített valutaértékarányból származó nehézségek áthidalására segédeszközként ajánlottak fel, Anglia nem akarja igénybe venni, minthogy ez annyi volna, mint ha mesterségesen tartanának fenn egy meg nem felelő árfolyamrelációt.

Összefoglalva azt lehet megállapítani, hogy a valutatervek mögött a két ország közötti döntő leszámolás rejlik, amely viszont Anglia gazdasági és pénzügyi hanyatlását leplezi le. A kiinduló árfolyamok problémája egy oly ország döntő nehézségeit és gondjait jellemzi, amely külföldi befektetéseinek és szolgáltatásainak jövedelmeiből nem tudja többé behozatalát fedezni, hanem kénytelen a végső exportlehetőségek számára az utat szabadon tartani. A tengely ellenfelei között a valutapolitika csak egyik oldala a hatalmi politikai versenynek és Anglia itt úgy véli, hogy évszázados világkereskedelmi tapasztalatai alapján még a háború utáni gondok súlya alatt is megtarthatja mozgási szabadságát.

Recensor

IRODALOM.

Könyvismertetések.

Theiss Ede: Konjunktúrakutatás. Mérnöki Továbbképző Intézet kiadványai. IV. köt. 11. füz. Budapest, 1943. 167 p.

A konjunktúraváltozás vizsgálata a közgazdasági elmélet legújabb fejezete. Jelentősége azonban nemcsak abban áll, hogy kibővítette a közgazdasági vizsgálat körét és a gazdasági dinamika fejezetével gazdagította az elméletet, hanem úttörő munkát végzett azzal is, hogy új fegyverekkel látta el a közgazdaságtant. Kifejlesztette ugyanis a vizsgálatnak azt a módszerét, mely az életből merített adatokból, statisztikai idősorokból igyekszik következtetéseit levonni és mélyen belevilágít a közgazdasági törvényszerűségek természetébe is. Ezzel a mérész, csupán közelebbről nem ellenőrizhető nagy általánosítások kora tudományunk számára lejárt. Alapos empirikus vizsgálatok váltak lehetővé, melyeknél nagy részben az is ellenőrizhető, hogy adataink mily pontossággal engedik meg a belőlük levont következtetéseket.

Tanulmányának első fejezetében Theiss a tudomány módszertani haladását világítja meg. Erre alkalmat szolgáltat neki az, hogy e vizsgálati módszerek a konjunktúraproblémával kapcsolatban fejlődtek ki, illetőleg honosítottak meg tudományunkban a gazdasági dinamika kifejlesztése kapcsán. Az indexek szerkesztésétől és a statisztikai sorok szétbontásától kezdve sorra elemzi munkájában a tudomány új módszerét a bonyolultabb eszközökig, megvilágítva a statisztikai korreláció kérdéseit és a statisztikai vizsgálatok valószínűségelméleti alapjait is. Példákon is megvilágítva az eljárást, vezeti be az olvasót e módszerekbe és ismerteti meg őt azokkal a gondolatokkal, melyek alapjául szolgálnak. Előadásában szépen bontakozik ki, hogy a ható okok sokasága következtében a közgazdasági összefüggéseknek nem felelhet meg a függvényszerű összefüggés, hanem csak a stochasztikus kapcsolat, melynél két vagy több jelenség között határozottan fennáll ugyan az összefüggés, de az mégsem teljes. Megvilágítást nyer azután az, hogy a stochasztikus összefüggés hogyan öltöztethető szám-

szerű alakba a regresszió vonalak, illetőleg regressziós egyenletek segítségével, továbbá az, hogyan ellenőrizhetjük a statisztikailag észlelt esetek vizsgálatából azt, hogy mennyire sikerült a regresszióvonalakkal megközelíteni a stochasztikus kapcsolatot, vagyis, hogy miképpen állapítjuk meg a közepes eltérést a valószínűségi elmélet segítségével. Ezeknek tömör és világos összefoglalása már magában véve is nagy érdeme a munkának, mert az említett eljárás a komoly statisztikai indukció alapja.

A munka második része a szorosabb értelemben vett konjunktúraelmélettel foglalkozik. E fejezet a kereslet és kínálat egyensúlyi zavarainak vizsgálatával kezdődik. Ez, valamint a közgazdasági dinamika régen kedvenc területe *Theiss* tanulmányainak. Ezt követik a termelés dinamikájáról, a termelési és fogyasztási javak keresletének összefüggéséről és a pénz- és hitelforgalom szerepéről, valamint az exogén tényezőkről szóló fejezetek. Ezzel *Theiss* minden vonatkozásában és minden oldalról vizsgálat alá veszi a konjunktúraciklus keletkezését és lefolyását. Különösen figyel arra, hogy az egyoldalúságot kerülje és az egyes tényezőknek nagyobb jelentőséget ne tulajdonítson, mint amilyen a valóságnak megfelel. Nem mulasztja el azt sem, hogy gondosan rámutasson azokra az egyoldalúságokra és túlzásokra is, melyek az egyes konjunktúra-tényezők szerepét illetőleg oly gyakran fordulnak elő az irodalomban. Így p. o. a gyorsulási elv tárgyalásánál rámutat arra, hogy érvényesülésének melyek a határai (82. old.)

Bár *Theiss* konjunktúramagyarázatában az elméletben felmerült összes fontosabb gondolatok helyet találnak, az mégis főképpen a *Wicksell—Keynes*-féle gondolatmenet továbbfejlesztése a közgazdaság tényezői kölcsönös összefüggésének alapulvételével. Középpontjában a megtakarítások és a beruházások egymáshoz való viszonya, valamint a természetes és a piaci kamatláb eltérésének hatása áll, amelyet a hiteltermelés bekapcsolódása egészít ki. Gondolatfűzését alapos érvekkel támasztja alá. Ahhoz csak egy megjegyzést szeretnék fűzni. *Theiss* ugyanis, amidőn a tőkekereslet és kínálat viszonyát szemlélteti, az utóbbit egyszerűen a kamatláb függvényének tekinti. A tőkepiacnak ez a leegyszerűsített magyarázata azonban azt a látszatot kelti, mint hogyha a tőkekínálat valóban csak a kamatlábtól függne, miként ezt a klasszikusnak tanították, holott a tőkekínálat legfontosabb forrásának, t. i. a takarékoságnak mértéke nem egyszerű függvénye a kamatlábnak, mert az előrelátásból, vagy pedig a kötelező biztosításból stb. származó tőkeképződés független a kamatlábtól. Ezzel nyilvánvalóan, mint az interdependencia elmélet híve, *Theiss* is tisztában van, de az erre való utalást e helyen elmulasztotta.

A konjunktúrafolyamatot előidéző alapvető mozzanatok

további kiértékelésével Theiss fejtegetéseiben egy oly eredmény domborodik ki, mely az eddigi vizsgálatokban alig részesült még kellő figyelemben; nevezetesen az, hogy a jólét magas fokán álló országokban a pangásból való kiemelkedésnek nagyobb akadályokkal kell megküzdenie, mint a kevésbbé előrehaladott nemzetgazdaságokban. Ott ugyanis, ahol a jólét nagyobb, a szükségletek magasabb fokig való kielégített volta folytán a fogyasztási határhajlandóság a jövedelmek nagyobb volta következtében csak lassan növekszik és a megtakarítások a pangásban is oly jelentősek, hogy a beruházások csak hosszabb idő alatt képesek azokat felszívni. Ezzel szemben olyan országokban, melyek még nem jutottak el a jólét ilyen fokára, a jövedelmeknek idővel való növekedése nagyobb arányban táplálja a fogyasztást és a pangás folyamán is nagyobb mértékben kurtítja a megtakarításokat, úgy hogy itt előbb nyílik a pangás folytán összegyülemelő megtakarításoknak a vállalkozás által való felszívására alkalom, mint gazdagabb országokban. Ezzel Theiss igen jelentős vonatkozásban használta fel *Keynes* fontos fogalmát, a fogyasztási határhajlandóságot.

A tőkében gazdag és a tőkehiányban szenvedő közgazdaságok közötti megkülönböztetés, melyre Theiss különös súlyt helyez, más szempontból is érdekes. Theiss ugyanis rámutat arra, hogy az erősen befolyásolhatja a hullámvázis felső kritikus pontját, vagyis a fellendülés megakadását és a válság bekövetkeztét. Tőkegazdag nemzetgazdaságokban ugyanis a fogyasztási hajlandóság jelentős csökkenése folytán gyorsabban következhetik be az, hogy a fellendülést a fogyasztáshiány akasztja meg. Ilyenkor a termelés jövedelmezőségének csökkenése következtében a természetes kamatláb a piaci kamatláb alá süllyed és ez akasztja meg a fellendülés menetét. Ott viszont, ahol a közgazdaság viszonylagos szegénysége folytán a jövedelmeknek a fellendülésben való növekedése első sorban a fogyasztást táplálja, könnyen megtörténhetik, hogy a megkezdett beruházások folytatására nem áll elegendő tőke rendelkezésre és így tőkehiány akasztja meg a fellendülést, mert a bankok eszközeik elégtelen voltára való tekintettel kénytelenek a piaci kamatlábat a természetes kamatláb fölé emelni, midőn az utóbbi még emelkedik. Helyesen mondja Theiss, hogy mindkét esetben túltőkésítéssel állunk szemben, mely azonban az első esetben a fogyasztási növekmény gyors megakadásából, a másodikban pedig a tőkehiányból származik. A túlberuházás jellege azonban más akkor, ha a termékek jövedelmező áron való elhelyezése ütközik nehézségekbe, mint akkor, ha a beruházások további folytatása azért akad meg, mert ahhoz oly mennyiségű tőke szükségeltetné, amilyent a közgazdaság nem tud előteremteni, mert ez erejét felülhaladná.

Az újabban felmerült, különösen a *Keynes* részéről felkeltett gondolatok számos vonatkozásban foglalkoztatják Theisst. All ez különösen teljes foglalkoztatottság kérdésére. Miként *Keynes*, úgy ő is rámutat arra, hogy a kapitalizmus előrehaladottabb állapotában csak átmenetileg állhat be a termelő erők teljes mértékű kihasználása, mert a kifejlett kapitalizmus a fogyasztási határhajlandóság csökkenése folytán nehezen tudja a fogyasztás és a termelés egyensúlyát és a fokozódó beruházások kellő jövedelmezőségét biztosítani. A növekvő tőke kínálat folytán a bankok a kamatlatat alacsonyan tartják és ezzel táplálják a beruházásokat, melyek jövedelmezőségének azonban gyorsan határt szab a fogyasztási hajlandóság csökkenése.

Mint nálunk a *Walras*-féle egyensúlyi elmélet és az ökonometria egyik első híve, Theiss a konjunkturaelméletnek a gazdasági dinamika általános elméletévé való kifejlesztésében látja a célt. *Moore*-hoz és *H. Schultze*-hoz, kiknek munkáit gondosan tanulmányozta, hasonlóan, a *Walras*-féle egyenletrendszer dinamizálására törekszik. Erre vonatkozó tanulmányát Szemlénkben már 1932-ben közzétette¹ és most szépen továbbkiépítette. Jelen munkájának függelékében röviden összefoglalja a fogyasztási és a termelési javakra és a tőkére vonatkozó keresleti és kínálati egyenleteket, valamint a pénzforgalom egyenletét, melyeknél az időbeli változásokat figyelembe véve, a közgazdaság főbb mozzanatainak mozgásukban való jellemzése válik lehetővé. Idevágó fejtegetéseinek minden sorából az ökonometria hívatott kutatója szól az olvasóhoz, aki teljesen áttekinti a kérdés részleteit is és alaposan otthon van a vizsgálatokhoz megkívánt statisztikai eljárásokban is.

Szigorúan elméleti irányja és az ökonometria iránti rokonszenve azonban nem ragadja Theisst túlzásokra. Figyelemmel van az exogén tényezőkre is és, bár nem hangsúlyozza a konjunkturalefolyásnak történeti adottságoktól való függését oly határozottan, mint *Schumpeter*, mégis egész előadásából kitűnik, hogy ő is méltányolja azt, hogy a dinamikai egyenletek csak a közgazdaság belső erőiből folyó változások, illetőleg ingadozások magyarázatára alkalmasak és ezért nem ellenkeznek velük az, hogy minden konjunkturahullámban többé-kevésbé oly tényezők is szerephez jutnak, melyeknek csak a visszahatásait mutatják meg a dinamikai egyenletek, amikor megvilágítják a közgazdaság alapvető tényezőinek egymás közötti összefüggéseit.

Annak elismerése, hogy a gazdasági élet változásaiban történelmi tényezők is hatnak, természetesen nem csökkenti az elmélet jelentőségét. A közgazdasági összefüggések dinamikus nézlete sem képes ugyan magába olvasztani a történelmi erők

¹ V. ö. LVI. évf. 75. köt. 849—889 old.

hatását, de mégis óriási haladást jelent tudásunkban, mert számol azzal, hogy a közgazdasági tényezők egymásra hatása magában hordja számos változásnak a forrását, mely magának a szerkezetnek folytonosan egyensúlyi helyzetre való törekvése ellenére is következménye, amidőn a jövő alakulás számításbavétele annak lényeges tényezője és az egyes tényezők egymásra hatása maga is időt igényel, mihez járul még az is, hogy az egyes közgazdasági tényezők visszahatóképessége — reactió sebessége — különböző.

A dinamikai rendszer ezeket az eddig elhanyagolt tényeket olvasztja be az elméletbe. Ennél is továbbmegy azonban akkor, amidőn az alapösszefüggéseket kifejező egyenleteiből bizonyos állandóknak a kiszámítását teszi lehetővé, melyek az illető közgazdaság adott szerveztének jellemzői. Ezzel nemcsak az idő szerepe nyer figyelembevételt a korszerű elméletben, hanem a közgazdaság szervezetének az adottságai is figyelemben részesülnek, melyek eddig csak mint általános kategóriák foglalkoztatatták az elméletet. Theiss munkája, mely a közgazdasági elmélet mai módszerét és ennek eredményeit ismerteti meg a magyar olvasóközönséggel; ezért nagy nyeresége irodalmunknak.

Korunk, mint mindenfelé észlelhetjük, erősen elfordult a gazdasági szabadság eszményétől. Ebben számos ok hatott közre, melyek közül nem utolsó szerep jutott a gazdasági élet azon heves ingadozásainak, melyek az első világháború befejezése óta észlelhetők voltak. Ezért a gazdasági élet állami irányításának egyik fontos feladataként a *konjunkturapolitika* bontakozott ki. Mint minden tervszerű beavatkozás, a konjunkturapolitika is csak a gazdasági élet összefüggéseinek alapos ismerete alapján lehet sikeres. Munkája befejezéséül Theiss a gazdasági életben túlságos ingadozások elhárítása irányában fellépő feladatokkal foglalkozik és megvilágítja azt, hogy a gazdasági dinamika elmélete milyen szolgáltatokat tehet ezen a téren. Sorra veszi a pénz- és hitelpolitika, a beruházási és a közületi pénzügyi politika és a bér- és árszabályozás kérdéseit konjunkturapolitikai vonatkozásukban.

Következtetéseiben Theiss elsősorban Svédországban a múlt évtizedben folytatott konjunkturapolitikának az eredményeire támaszkodik, melyek a dinamikai gazdasági elmélet tételeit megerősítik. Ezek szerint ugyanis a konjunkturapolitika központjába nem, mint régen hitték, a pénzmennyiség szabályozását, hanem a céltudatos beruházási politikát kell állítani. Ennek megfelelően az államnak nem szabad visszariadnia attól, hogy a pangás idején kiadásait növelje, mert ha megfelelő irányban történnek a közületi beruházások és azok kellő méretűek, ezzel a gazdasági pangás erősebb elmélyedése elhárítható. A szükséges pénzmennyiség megszerzése történhet oly

módon is, hogy nem okoz inflációt. Ennek természetesen legegyszerűbb módja az, hogy a szükséges pénzt kölcsönök útján teremtik elő, aminek a gazdag Svédországban nem is volt akadálya. Hogy ez a politika valóban kiemelve a közgazdaságot az egyszer megindult zsugorodási folyamatból, ahhoz a beruházásokat helyesen kell megválasztani, nevezetesen azoknak olyan természetűeknek kell lenniök, hogy ne táplálják a túltermelést és a piacon elsősorban csak a jövedelmek növekedésének hatása érvényesüljön, mely előkészíti a fogyasztási javak iránti kereslet növekedését. Hogy e közben az árszínvonalnak állandóan tartására is ügyelni kell, magától értetődik.

Svédország példáját utánozni magától értetődően nem áll minden országnak módjában, mert a beruházásokhoz szükséges eszközöket tőkeszegény országokban nem mindig sikerülhet kölcsönök útján fedezni a nélkül, hogy az államháztartást ez zavarokba döntené. De, mint láttuk, Theiss is rámutat arra, hogy tőkegazdag országok konjunkturapolitikája szükségképpen különbözik attól, amit e téren tőkeszegény országok tehetnek. Sőt e különbségnek egyéb oka is van, mert, mint arra Theiss már előbb is utalt, az utóbbiakban a baj nem a túlságos takarékságból és fogyasztáshiányból származik, hanem inkább a tökehiány okozza a bajt. Ezért itt más eszközökre van szükség.

Theiss a konjunkturapolitika egyéb eszközein és megoldási módjain is szemlét tart. Végigtekint rajtuk a pénzforgalom szabályozásától kezdve egészen a bér- és árszabályozásig és sok figyelemre méltó megegyezéssel kíséri szemlélését. Az elsőre nézve hangsúlyozza, hogy a pénzforgalomnak a válságban való összeszűkítése milyen bajokat okozhat, a másodikra vonatkozólag pedig kiemeli a válságban a merev bérpolitika előnyét, valamint azt, hogy az árpolitikának a széles néprétegek fogyasztóképességének emelésére kell irányulnia.

Erősen hangsúlyozza Theiss, hogy a konjunkturapolitika csak akkor érheti el célját, ha intézkedései tervszerűek és egymással összhangban vannak. Sikeres voltának ez mindenesetre feltétele, de ebben nem látom a konjunkturapolitikának sajátosságát, mert a gazdasági politika eredményes voltának ez minden vonatkozásban feltétele. Ezért nem tudok teljesen egyetérteni azzal, hogy itt a konjunkturapolitika sajátosságával állnánk szemben. Igazi sajátos vonására Theiss is rámutat, midőn arra utal, hogy míg az általános gazdasági politika célkitűzései hosszabb lélekzetűek, a konjunkturapolitika rövidebb időszakra vonatkozik és csak akkor érheti el célját, ha a hullámzás egyes fázisaihoz alkalmazkodik.

Tervgazdaság-e a konjunkturapolitika? Theiss erre igen-íleg felel. A felelet mindenesetre attól függ, hogy mit tekintünk tervgazdaságnak; a gazdasági életbe való minden tervszerű beleményülést, vagy csak azt, ha az állam e célra külön szer-

veket létesít. Ugy hiszem, hogy helyesebb, ha a tervgazdaság fogalmát az utóbbi esetre korlátozzuk, mert a beavatkozás tervszerűsége minden céltudatos beavatkozásnak elengedhetetlen kelléke, legalább is fogalmilag. Ha céltudatos voltánál fogva a konjunkturapolitikát tervgazdaságnak minősítjük, akkor minden állami beavatkozást annak kell minősítenünk. Theiss ezzel nem ért egyet és visszaútasítja *Röpke*-nek azt az álláspontját, mely szerint minden beavatkozás szükségképpen tervszerű. Arra hivatkozik, hogy a különböző közigazgatási ágazatok intézkedései sokszor nincsenek egymással összhangban. A gyakorlatban ez kétségtelenül sokszor így volt, de ez az élet tökéletlenségeiből származott és nem indokolhatja, hogy a tervszerűséget és az intézkedések összhangját a gazdasági politika különös iránya fogalmi alkatelemének tekintsük. A korlátozott versenyre vonatkozó tanulmányai már régebben az állami beavatkozás fokozása szükségességéről győzték meg Theisst és a konjunkturapolitika tanulmányozása csak erősítheti ezt a meggyőződést. De Theiss nemcsak a kapitalizmus továbbfejlődésének követelményét látja a fokozódó állami beavatkozásban, hanem az ökonometriából bizalmat is merít az iránt. Ahhoz, hogy az élet igazolja is ezt a bizalmat, mindenestre az irányító tényezőknek alapos közgazdasági tudással való felvértezése szükséges, mely elhagyja azt az álláspontot, hogy gazdasági politikát csupán politikai érzék alapján eredményesen lehetne folytatni.

Mielőtt Theiss szép munkájának ismertetését befejezném, nem mulaszthatom el egyik *Keynes* által előtérbehelyezett és Theiss elméletében is szereplő fogalomra, a közgazdaság teljes foglalkoztatottságára röviden kitérni. Ennek valutáris vonatkozását már *Bentham* érintette, de a klasszikusok továbbra is elhanyagolták azt a különbséget, mely a termelő erők erősebb vagy gyengébb fokban való felhasználása eredményeként a közgazdaság állapotában mutatkozik. E fogalom kétségtelenül fontos. De mikor van a közgazdaság a teljes foglalkozottság állapotában? Akkor, ha az összes ermelő tényezők annyira igénybe vannak véve, hogy a termelés már nem fokozható tovább? Közelebbi vizsgálatra a teljes foglalkoztatottsági fok fogalma bizonytalan. Komolyabb értelme legfeljebb rövid időközre vonatkoztatva van, mint gazdaságpolitikai célkitűzés pedig csak abban az értelemben jöhet számba, hogy a munkanélküliséget elhárítja és a nemzeti jövedelmet a rendelkezésre álló eszközök által engedett maximumra emeli. A cél azonban voltaképpen nem a teljes foglalkoztatottsági fok, hanem a nemzeti jólét maximumra emelése.

Heller Farkas

vitéz Guóthfalvy-Dorner Zoltán: Mezőgazdasági iparunk. Mezőgazdasági Ipari Könyvtár. Kiadja a Mezőgazdasági Iparok Nemzeti Bizottsága. Budapest, 1944. 286. old. és 39 db. fényképlap.

Aki látta 1939 júliusában, a budapesti mezőgazdasági ipari kongresszus idején a Műegyetemen rendezett mezőgazdasági ipari kiállítás kiterjedt anyagát, nagyon sok vonatkozásban egyszerre és szemtől-szembe győződhetett meg arról a hatalmas termelőerőről, melyet ez az iparcsoport a magyar közgazdaságnak jelent. Ugyanakkor azonban a kiállított anyag megismerése után nehezményezve állapíthatta meg, hogy milyen kár az, hogy a kiállítás gazdasági önismerésünkre nyújtott lehetőségei nem állhatnak mindig széles köröknek rendelkezésére. Most ez ipar nagy gazdasági jelentősége vitéz Guóthfalvy-Dorner Zoltánnak, a mezőgazdasági iparok nagy nemzetközi tekintélyű szakférfiának, címben jelzett kézikönyvében kerül közvetlen, könnyed és vonzó formában s mindamellet nagy részletességgel, a magyar olvasóközönség széles rétegei elé. A munka már nem csak egyszerűen bemutatja mezőgazdasági iparunk teljesítményeit, hanem emellett részletes megvilágításba is helyezi ez iparcsoport fontosabb gazdasági sorskérdéseit, valamint a magyar közgazdaságban betöltött szerepének alakulását. Igaz, hogy ezt elsősorban a mezőgazdasági iparok nézőpontjából teszi, mindamellet mégis gondosan ügyel arra, hogy fejtegetései során az egyetemes magyar gazdasági nézőpontnak is megtisztelő hely jusson úgyannyira, hogy sok helyen éppen e részek tarthatnak a legáltalánosabb érdeklődésre számot. Ezek u. i. sokszor egyenesen időszerű magyar gazdaság sorskérdésekre adnak válaszokat, de egyúttal vetnek fel újabb nagy kérdéseket. Fontos nemzeti érdek ma már, hogy minél szélesebb rétegek ismerjék őket. A könyv e célra is nagyon megfelel.

Guóthfalvy-Dorner bevezetőjében ugyan bejelenti, hogy elsősorban arra kíván rámutatni, hogy „mit tett és mit tehet a kormány abból a célból, hogy mezőgazdasági iparunk létérdekeit megvédje és életképes fejlődését biztosítsa”, mégis lépten-nyomon gazdasági fejlődésünk tulajdonképeni célkitűzésének körvonalait is láttatja állandóan az olvasó előtt: *„erős, életképes és intenzív gazdasági kultúra szolgálatába állított mezőgazdaság és vele karöltve dolgozó ipar fogja a dolgozók millióinak megélhetését együttesen biztosítani”.*

Ebben az értelemben hasonlítja össze általános és mezőgazdasági népsűrűségünket a szomszédainkéval és a többi államméval és ebben az értelemben ismerteti mezőgazdasági iparunk állományát, annak változásait és fejlődését. Kedvetlenül állapítja meg, hogy mezőgazdasági gyáriparunk fejlődésben lemarad az összgyáripár mögött. Pedig ez, éppen a szerző ama

kifejtett tételénél fogva, hogy az iparfejlődéssel a termelési javakat gyártó iparok nyomulnak előtérbe, éppen ipari fejlődésünk helyes voltát mutathatja. A mezőgazdasági iparok u. i. nagyrészt fogyasztási javakat termelnek. De ezen túlmenőleg, az a körülmény a mezőgazdasági iparokra is jó hatással van. Az ország helyes ipari fejlődése következtében, a korszerű termelőeszközök korszerű előállítására folytán, termelésük mindinkább gazdaságosabbá válhat.

A mezőgazdasági iparok [cukoripar, erjedési iparok (szesz, sör stb.), élelmezési iparok] alkatát vizsgálva, megállapítja, hogy termelési értékben messze legelső a malomipar, csak jóval utána következik a cukoripar, a dohánygyártás, a sör- és malátagyártás. A mezőgazdasági iparnak kb. $\frac{1}{3}$ -a kézműipar formájában dolgozik. A nyersanyag értékét a gyártás legjobban a szeszgyártásban (kb. 2-szeresével), azután a sörgyártásban (kb. 1.4-szeresével) és a cukorgyártásban (kb. 1.3-szorossal) emeli. Részletesen foglalkozik a világhírű magyar malomipar, majd pedig a cukoripar, a szesz- és söripar helyzetének fejlődésével és kilátásaival. Csaknem valamennyinek állandó problémája, az európai nemzetközi munkamegosztás visszafejlődése következtében, a túlméretezettség, illetve a megfelelő elhelyező piac hiánya. Bizonyos fokig ez csaknem az összes mezőgazdasági iparágazat adottsága. A gyakori állami beavatkozások forrása rendszerint szintén ebben található meg. Csak bővítette e forrást az a körülmény is, hogy nagyrészt a feldolgozó iparra hárult a feldolgozásra kerülő nyerstermények árának a tartása. Sokat javít ez iparágak helyzetén az állandó racionalizálás, újabb fogyasztási lehetőségek (főképen a szesznél) kialakulása, különösen a kereslet háborús megerősödése. Amilyen sok és jogos reményre jogosít p. o. a szesz esetében az újabb elhelyezési lehetőségek (ipari szeszfogyasztás újabb formái) bekövetkezése, ugyanolyan túlzott derűlátásnak mutatkozik a szerző ama elképzelése, hogy a cukorfogyasztás emelése, esetleg a nyugatra eső népek fogyasztásának megközelítése, igen sokat fog majd javítani a cukoripar helyzetén. Ehhez u. i. — a cukor-kereslet árérzéktelensége folytán — nem lesz elegendő még olyan nagy ármérséklés sem, amelyet egyébként a pénzügyi kormányzat úgy sem engedhetne meg. Sokkal inkább az kellene hozzá, hogy — mivel a cukor-kereslet erősen reagál a jövedelemváltozásra —, az egyéni reálvásárlóerő 2- vagy 3-szorosára emelkedjék. Ezt azonban esetleg csak a nagyon távoli jövőben lehet talán remélni. Elképzelhető természetesen valamilyen forradalmi változás is a cukorfogyasztási szokásokban, mely azután a fogyasztást rendkívüli módon emelné. Erre azonban, míg csak a táplálkozás korszerű rendje ilyen irányban radikálisan meg nem változik, szintén aligha lehet számítani.

A mezőgazdasági iparokat érintő gazdaságpolitikai problémákat ezután a könyv általános magyar gazdasági problémák szemszögébe állítva veszi sorra. Az ország gazdasági és politikai sorsa u. i. nagymértékben összefügg mezőgazdaságának sorsával. Ez pedig jórészt a mezőgazdaság piaci helyzete szerint alakul. Mezőgazdaságunk piaci helyzete viszont sok tekintetben — világpiaci kínálatához viszonyítva kicsi, de csaknem mindig meglevő, kiviteli feleslegek következtében — a világpiaci áralakulás szeszélyes játékának van kitéve. Az pedig nem engedhető, hogy őstermelő lakosságunk millióinak sorsa világpiaci árhullámzások játékszere legyen. Ennek kiküszöbölésére, a belső felvevőpiac erősítésén kívül, nagy segítséget jelent a gazdaságpolitika számára a mezőgazdasági ipar. Nemcsak azért, mivel a piacra kerülő nyerstermények nagy részének szervezettebb értékesítési lehetőséget nyújt, hanem annak következtében is, hogy a mezőgazdaság iparosításának, ezzel produktivitása emelésének nyitja meg az útját. A mezőgazdasági üzem u. i. u. n. összefüggő termelést végez. A hozzá kapcsolódó ipari feldolgozás e termelés körélt lényegesen bővítheti, ezzel termelési költségeit számottevően csökkenti, miközben számos olyan terményének (gyümölcs, főzelékfélék stb.) ad forgalomképességet, mely azelőtt csaknem teljesen veszendőbe ment. A mezőgazdaság iparosítása azonban ezen túlmenőleg jótékony hatással van a termelés és értékesítés racionálisabb megszervezésére is. Mindez együttvéve nagy mértékben járulhat hozzá a mezőgazdaság gazdasági életképességének az emeléséhez.

Mezőgazdasági iparokat természetesen nemcsak a hozzájuk kapcsolódó mezőgazdaság problémái érintik, hanem — lévén ipar — érinti valamennyi általános ipari probléma is. Az előbbi csoportba tartoztak általában azok az intézkedések, melyek a mezőgazdasági termelés és értékesítés érdekében születtek meg. Így a malomipart a gabonajegyrendszer és a minimális gabonaárak rendszere, a tejfeldolgozó ipart a tejfeldolgozás és értékesítés racionalizálása érintette. Hasonló a helyzet a paprikafeldolgozó ipar esetében. Az olajos magvaknál már bizonyos fokig inkább a termelés fejlesztése áll előtérben. (Termelési szerződések.) Az ipari termelés védelmét célzó és a mezőgazdasági iparokat érintő intézkedések inkább adó- és tarifapolitikai jellegűek.

Ipari és mezőgazdasági ellentétek önkénytelen növelése folytán nehéz helyzetbe került a mezőgazdasági ipar mindannyiszor, mikor valamely termékével szemben ennek valamilyen ipari eredetű helyettesítő terméke (faszesz, sacharin, margarin, stb.) versenyképes lett. Legtöbbször az adóelv megfélelő alkalmazásával siettek ilyenkor a mezőgazdaság segítségére. Ez az adóelv azonban sok — ú. n. pénzügyi — alkalmazá-

sában az árak emelése következtében néha kedvezőtlenül is érintette a mezőgazdasági iparokat. A kincstár u. i. — merev keresletük folytán — szívesen terheli meg áradókkal a mezőgazdasági ipar termékeit, mely ugyan az adók jórészét változatlanul áthárítja megfelelő áremelések útján, hacsak az árszabályozás, mely különben többször is rendelt el tartott árakat, ebbe bele nem szól. Nagy segítséget jelent viszont az értékesítésben a mezőgazdasági iparnak a minőség intézményes biztosítása (tej, tejtermékek, zsírok, olajok, liszt, méz, paprika, élesztő, bor, konzervek, stb.-nél, áru- és eredetmegjelöléssel). Hasonlókép az újabb fogyasztási lehetőségeknek részben adómérséklések útján, részben kényszerfogyasztás előírásával (szesz) való megteremtése.

A már említett gazdaságiakon kívül számos közvetlen szociális teljesítményt is hordoz a mezőgazdasági ipar. Így foglalkoztatottainak gazdasági erősítése, kis keresztény egzisztenciák teremtése (szesz és ecetiparban p. o.).

A felsorolt célkitűzések megvalósításánál sok köszönhető az okos szervezési politikának, mely helyesen fejlesztette a mezőgazdasági ipar öntevékeny erőit. Részben érdekképviseleti keretekbe tömörítette, részben szövetkezeti és különféle egykéz formákba kényszerítette, amelyekben ezek megfelelő kényszerítő elemekkel egészültek ki és egyúttal megerősödtek. A kényszerszervezés oka legtöbbször a termelés és az értékesítés elkerülhetetlen racionalizálása. Az ú. n. zártszám mutatkozott erre sokszor a legalkalmasabbnak. Az iparszabadság természetesen más vonatkozásban is korlátozást szenvedett. De minderre — mint a szerző azt részletesen kifejti — feltétlenül szükség is volt. Nagy kár, hogy a szerző a termelés racionalizálásáról általában kevesebb részletet mond el, mint épenséggel az értékesítés racionalizálásával kapcsolatban.

A mezőgazdaságnak és a mezőgazdasági iparnak, a nemzetközi munkamegosztás visszafejlődésével, mindinkább súlyos problémát jelent a feleslegek külföldi értéksítése. Külföldi bevőkink u. i. mindinkább nyersterményeket akarnak csak vásárolni. Az idevágó kérdéseket tárgyaló tekintélyes részt a Közgazdasági Szemle 1943 évi 5. számában jórészt már közölte a szerző, úgy hogy ennek ismertetését itt most elhagyjuk, csak megemlítjük, hogy e résszel kapcsolatban közli a könyv az 1932-ben tartott stresai konferencia francianyelvű jegyzőkönyvét, az 1933-as római memorandum francianyelvű szövegét, valamint az 1934-es háromhatalmi egyezmény olasznyelvű jegyzőkönyvét.

A mezőgazdasági iparok jövőjét illetően, az ismertetett okok folytán, a szerző általában továbbra is a beavatkozás álláspontján van. Ez fogja legjobban biztosítani tudni a háborúból a békébe való zökkenőmentes átmenetet, de egyszers-

mind a termelés és értékesítés további kívánatos racionalizálását. E fejlődési irányzat egyúttal megfelel a várható európai nagytérgazdálkodási rendszer kívánalmainak is. Természetesen az új keresleti igények bizonyos átalakulást kívánnak meg a mezőgazdasági termelés összetételében. A mezőgazdasági iparoknak egyébként a jövőben továbbra is fontos feladata marad a mezőgazdasági termékek árainak és nagyrészüik még mindig hiányzó forgalomképességének a biztosítása.

A könyvben nyújtott nagyon értékes ipargazdasági monográfiát jól kiegészíti és színessé teszi az a 39 db elsőrangú kivitelű fényképlap, melyek mezőgazdasági iparunk hagyományos múltjának, majd mai keretének és életfolyamatának jellegzetes mozzanatait hűen megörökítik.

Kádas Kálmán

Karay Kálmán: Gazdasági önkormányzat Európa német fennhatóság alatt álló országaiban. Különlenyomat a Közigazgatástudomány 1944. évi 1—2. számából, 20. oldal.

A háború előrehaladásával Európának mind nagyobb része német fennhatóság alá jutott és a háború gazdasági erőfeszítéseinek szolgálatában ezeknek az országoknak gazdasági erőit is mindenhol a legteljesebb mértékben igénybe vették. Ez rendszeres organizációt kíván a megszállt országokban és a német gazdasági vezetőknek gondoskodni kellett arról, hogy olyan szervek szolgálják ezt, amelyek meglehetősen nemzeti önállóságot is jelentenek, de mégis a német érdekek teljes szolgálatában maradnak. Általában kevés és részleges ismeretünk van csak a német fennhatóság alá került országok gazdasági önkormányzatáról.

Nagy szolgálatot tett tehát Karay Kálmán akkor, amikor az erre vonatkozó jogforrásanyagot összegyűjtötte és közreadta, egyben azonban egy átfogó ismertetést is nyújt arról, hogy a megszállt területek közigazgatásában a gazdasági természetű igazgatás milyen eszközökkel és rendszerekkel rendelkezik.

Kiindul abból, hogy a német katonai közigazgatás mennyiben eltérő a nálunk ilyennek ismert rendszertől. A német szokások szerint meg kell különböztetni a katonaság által végzett közigazgatást, a katonai igazgatás alá rendelt közigazgatástól és végül a katonaság mellé rendelt közigazgatástól. A katonaság mellé rendelt közigazgatásnak ismét négyféle fokozatát különböztetik meg, ú. m. a szövetségi közigazgatást, a felügyeleti közigazgatást, a kormányzati közigazgatást és a gyarmati közigazgatást. Az első fokozatra példa lehet Dánia, a

másodikra Hollandia és Norvégia, de hasonló a francia és belga rendszer is, a harmadikra Lengyelország esetében találunk példát. A negyedik rendszert, a gyarmati közigazgatási rendszert eddig még sehol sem alkalmazták.

Láthatjuk már ebből a kis összeállításból, hogy a német igazgatás szívesen szab meg új rendszereket, azonban igyekszik saját erőikkel nemzeti alapon és bizonyos önkormányzati hatáskörben feltölteni azokat.

Ami az általános közigazgatásra vonatkozik, az fokozottan megvan a közgazdasági igazgatásban. Karay szerint a megszállt területeken mindenhol bevezették a gazdasági önkormányzatnak jól bevált birodalmi rendszerét, amely szerint a négy hivatásrend (őstermelő, iparos, művész és munkás) mellett a birodalmi közéletmezési rend, az ipargazdaság szervezete, a birodalmi kultúrkamara és a német munkafrontra hárulnak az összes feladatok.

A gyakorlati első próbálkozások Lengyelországban mentek végbe. A gazdasági önkormányzat szervezetét területi és szakmai alapon tagozták. A kamarák élén kormánybiztosok állanak, amelyeket a főkormányzó nevez ki. Tanácsadó testületeik vannak, amelyeket gondokságoknak neveznek. A lengyel rendszeren kívül ismerteti az előttünk fekvő kis tanulmány a holland, belga rendszert is, amely csekély mértékben eltérő ettől. Más formában épült azonban fel a szerbiai és ukrán gazdasági önkormányzat. Ezekben az államokban az új gazdasági szervezet munkáját gazdasági központok végzik. Önkormányzati és nyilvános jelleggel felruházott testületek, amelyeket könnyen lehet Karay szerint egy kényszertársulathoz hasonlítani. Ezeknél is fejlettebbek azonban a balti államokban életre hívott ipargazdasági szervek. Ennek kialakításában is a helyi nemzeti erőket és szakférfiakat teljes mértékben igénybe vették.

Összefoglalóan a kis tanulmány megállapítja, hogy területi vagy rendi önkormányzat a gazdasági életben is alkalmas volt arra, hogy még a katonai igazgatás magasabb igényeit is kielégítse. Ebből következik, hogy az Új-Európa gazdasági berendezkedésénél a gazdasági önkormányzatnak komoly és jelentős szerepe lesz.

A tanulmányhoz a fontosabb rendeletek teljes magyar fordítását kapjuk, amelyek révén még inkább alkalmunk lesz belelátni a gazdasági önkormányzat kialakításának fontos folyamataiba. Ki kell emelni a tanulmány egyéb értékei közül, hogy pontosan közli az egyes fogalmakat német nyelven is, amelynek révén a vonatkozó irodalom további tanulmányozásában, különösképpen az újabban felbukkanó kifejezések és kitételek tekintetében rendkívül hasznos szolgálatot tesz.

Rézler Gyula: Egy magyar textilgyár munkástársadalma. A Magyar Ipari Munkatudományi Intézet 1. számú kiadványa. Budapest, 1943. 8°. 84 lap.

Az a tudományos érdeklődésű és igényű irodalom, amely az ipari munkástársadalom életrendjével foglalkozik, hazánkban még kevés dokumentumot tud felmutatni. Társadalomtudományi irodalmunkból hiányoznak azok a könyvek és tanulmányok, amelyek az ipari munkásság társadalmi viszonyait akár egészében, akár az egészet is jellemző részletekben konkrét, valódi s a tényeknek mindenben megfelelő adatokkal illusztrálnák. Joggal és keserűen mondhatjuk el, hogy egy egész osztály társadalmi körülményeinek alapvető és jellegzetes vonásait nem ismerjük s ha valaki ezen a téren akar ismereteket szerezni, annak előbb a rendelkezésre álló kevés és semmitmondó adattal kell megbirkóznia, majd az elfogult egyoldalú, megtévesztő és hiányos ábrázolások nehézségeivel kell megismerkednie. Nincs elegendő szakemberünk, hiányoznak ebben a viszonylatban a körültekintő és képzett ügyintéző férfiak, közvéleményünk és társadalmunk zavaros fogalmakat alkot magának a kérdésről, a törvényhozás nem rendelkezik valóság-ismerettel és tájékozatlanok azok a szervek, amelyeknek éppen az a rendeltetésük, hogy ezekkel a kérdésekkel foglalkozzanak. Ennélfogva szükségszerűen esetleges és bizonytalan az a *cselekvés*, amely bármilyen formában is érinti ezeket a viszonylatokat, hiszen a cselekvés végrehajtását nem előzi meg pontos és reális helyzetismeret. Különleges megbecsüléssel és érdeklődéssel kell tehát fordulnunk minden olyan kísérlet és teljesítmény felé, amely az e téren végzett komoly és lelkiismeretes vizsgálatról tanúskodik s ezen felül a tudományos alaposság, rendszeresség és arravalóság jeleit hordja magán.

Rézler Gyula tanulmánya egy magyar textilgyár munkástársadalmát vonta ilyen elemző vizsgálódás körébe. A tanulmány elején írt bevezetésében a szerző utal arra, hogy az ipari munkásság társadalmi viszonyainak megismerése felé az *üzemi szociográfiákon* keresztül vezet az út, ilyen vizsgálatok és beszámolók azonban hiányoznak a magyar társadalomtudományi irodalomból. A magyar ipari munkásság mélyebb és részletesebb megismerése végett ezért úgynevezett gyári monográfiák elkészítésére törekedett, s amikor erre alkalom nyílt, a *Magyar Textilipar Rt.* kőbányái szövőüzemének munkásságát sok tekintetben új módszerességgel tanulmányozta. Választása több szempontból is szerencsés volt, elsősorban azért, mert a magyar nagyipari munkásság legnagyobb tömegei a kiválasztott gyárnak megfelelő üzem nagyságban dolgoznak, úgy hogy a vizsgálat eredményei ezt a típust is jellemzik. Megkönnyítette a vizsgálatot a gyár vezetőségének jóindulatú

hozzájárulása és szerzőnek a textilgyári munkásság viszonyainak ismeretében már korábban szerzett jártassága.

A vizsgálat keretein és lehetőségein kívül, még az eljárásról is tájékoztat a bevezetés. E szerint adatait egyrészt a gyárvezetőség hivatalos kimutatásaiból, a textilipari munkás-egyesületek részéről nyert értesülésekből (ezeket tekinthetjük *indirekt* forrásoknak) másrészt egy kérdőíves módszerű reprezentatív adatfelvételből és a gyári viszonyok közvetlen tanulmányozásából (*direkt* források) nyerte. Rézler Gyulát az egész eljárás során kettős célkitűzés vezette: egyrészt egy adott gyár dolgozó társadalmáról kívánt helyzetképet adni, másrészt ugyanakkor igyekezett megtalálni és megmutatni egy olyan módszert, amellyel a szóbanforgó vizsgálatok a legeredményesebben végezhetőek. A tanulmány egyszerre kísérlet és minta s ezért mind a két szempontból meg kell vizsgálnunk a kezünkben levő könyvet.

A tanulmány két részben tárgyalja a kérdéseket, az elsőben a munkásság szociális életrendje, a másodikban a vállalat szociálpolitikája tárul elénk. A két rész közül az elsőket kell fontosabbnak tartanunk s ez is a terjedelmesebb. Megismerkedünk itt a gyárban végzett termelő munka kereteivel és magával a termelő munkával. A Magyar Textilipar Rt. 900–1300 között változó munkáslétszámmal dolgozó kőbányai telepén pamut- és selyemszövet előállításával foglalkozik. A vállalat munkásait társadalmilag már a termelés során vállalt munkájuk is differenciálja, egyrészt a ténylegesen termelő rétegre, másrészt a termelési feltételeket biztosító, éppen olyan fontos, improduktív csoportra. Más, sokkal jelentősebb rétegeződést eredményeznek az eltérő jövedelmek, amelyek közt meglepően nagy a különbség (legkisebb a 700 pengős, legnagyobb az évi 6240 pengős jövedelem). A munkások életkora, a szakmai képzettség az egyéni kiválóság s a másfokú szakértelem; azok a tényezők, amelyek a munkabérekre kihatnak. A textilmesterek, szakmunkások, betanított munkások s a napszámosok azok a rétegek, amelyek a munka természete s a fizetések nagysága miatt egymástól elválnak. Ahogy az a textiliparban szokásos és az itt végzendő munkából természetszerűleg következik, a női alkalmazottak száma nagyobb, mint a férfiaké. A differenciálódás természetes kereteit adják tovább az évjáratok s kisebb mértékben a nemzetiségi hovatartozásban adódó különbségek. Ezekkel a differenciáló erőkkal szemben integráló, egységesítő szerepet tölt be az azonos foglalkozás, amely ki-termeli és fenntartja a munkásöntudatot, az ehhez kapcsolódó szervezkedési hajlam, az összetartozás tudata s a kultúrának az a szintetikus formája, amely a különböző műveltség-elemek sajátos keverékéből adódik. A gyár munkássága nagyjából részről régebb idő óta a Kammer-gyárban dolgozik, származásukat

tekintve pedig felerészben munkás, kisebb mértékben kisipari rétegből származnak s ezáltal ennek a kultúrának a hagyományozására is lehetőség nyílik. A szerző ezek után újra a munkafeltételek vizsgálatára tér vissza, s a munka jogi kereteit, a munkaidőt, és a munkabérek tanulmányozza, ez utóbbiaknál táblázatok és csoportosításokat készít. Mndezekben a viszonylatokban a mai helyzetnek megfelelően a megszokott, vagy feltételezhető kép fogad, hiszen ezeket aprólékos jogi szabályozás érinti, amely mindenütt döntő módon határozza meg a munka feltételeit, idejét és a fizetéseket. A munkásság gyáron kívüli életébe nyújt betekintést az első rész utolsó fejezete, amely a munkások magánéletével és műveltségi viszonyaival foglalkozik.

A második rész a vállalat szociálpolitikáját gazdasági, egészségügyi és kulturális intézményeinek működésében mutatja be. Külön említendő a Jóléti Bizottság munkássága, amely eltérően a többi intézménytől, a gyárvezetőség önálló kezdeményezésére azért alakult, hogy a jogilag biztosított és kötelezővé tett szociálpolitikai tevékenységen felül gyorsan és annál szélesebb körben produktív segélyekkel és kölcsönökkel támogassa az arra szorulókat.

A könyv anyagának ismertetése után azt kell megvizsgálnunk, hogy Rézler Gyula tanulmánya mennyiben felel meg az üzemi monográfiák módszerének, milyen téren szorul feltétlen revízióra s melyek azok a részek, ahol az ilyen vizsgálatot szélességben és mélységben egyaránt ki kell terjeszteni. A Magyar Ipari Munkatudományi Intézet mintegy százezer gyárimunkás társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyainak vizsgálatára készül s egy nagyobb méretű reprezentatív adatfelvételt szándékszik végrehajtani, amelynek során az előbb ismertett tanulmány módszerét veszi mintául. Az Intézet munkaterve szerint másodszorban a családi háztartások különböző típusainak tanulmányozására törekszik s több más terv között ezekkel egyidőben, vagy ezek után egy munkástelepiülés helyzetének és adottságainak a feltárására. Az eredményesebb munkavégzés érdekében itt néhány olyan szempontra fogunk utalni, amelyek egyrészt a célkitűzéseket, másrészt az eljárás természetét, a módszert illetik.

Tudjuk, hogy a társas élet pontos megismerésének szükségletét a múlt század közepén *Le Play* ismerte fel és hirdette. La Play a társas élet alapelveit a munkáscsaládok életrendjében vélte felfedezni, ebben látta a társadalmi „szervezet” szintetikus és kimerítő formáját. Hangoztatta, hogy a társadalomtudománynak pozitív módszerre kell szert tennie, s az ilyen módszerrel végrehajtott vizsgálatoknak a munkáscsaládokra kell kiterjeszkedniök. Le Play vizsgálatai során két szempontra ügyelt, egyrészt arra, hogy adott típusnak megfelelő

s a többi is kifejező családot válasszon ki, másrészt arra, hogy a kiválasztott család háztartásán keresztül reprezentálja a családot, a típus és a társadalom életét. Le Play módszerének rendkívül sokat köszönhet a tudomány, hiszen ő volt az első, aki a társadalomtudományokban az ilyen módszeres eljárás szükséges voltát felismerte, hibája volt azonban, hogy a pénzben kifejezett költségvetések elemzése a családokon kívüli kapcsolatok elhanyagolását eredményezte, a kauzális viszonylatok és összefüggések kutatására nem nyújtott módot s végső fokon egy olyan összetevő, részredukálta a társadalom nagy egészét, amely semmiesetre sem alkalmas egy ilyen életéletrajz megírására. Le Play módszere egész iskolát teremtett, amelyben tanítványai és hívei az eljárást tökéletesíteni igyekeztek. *Tourville* volt az, aki a rendszert újjáalkotta híres „nomenklatúrájával“, anélkül azonban, hogy ezzel a vizsgálat szélesebb kereteit is sikerült volna megteremtenie. Végül is ez a módszer különféle változatokban a statisztikusok kezébe került s ott a sokszempontúság biztosításával termékeny és hasznos vizsgálatokra adott alkalmat. Így sem tudta azonban fölöslegessé tenni azt a szándékot, amely a mélyebb és kiterjedtebb vizsgálat szükségletére törekedett.

A reprezentatív üzemi monográfiáknak csakis az lehet a rendeltetése, hogy az ipari munkástársadalom életrendjét, mint életéletrajzot ábrázolják úgy, hogy ezáltal a többi hasonló üzemi forma munkásságát is jellemezzék. A célkitűzésben már a végrehajtás elvi szempontjai is adva vannak. Ezért a vizsgálat tárgyául feltétlenül olyan társadalmat kell kiválasztani, amely zárt egységet és jól körülhatárolható egészet alkot. A társadalom ilyen kisebb egységekre tagolódva s ezeken belül: teljesség és éppen ebben rejlik igazi mivolta. Az üzem azonban csak a termelésnek a kerete, az adott munkástársadalom életének csak egyrésze folyik le ezek között a keretek között, más és a megismerés szempontjából fontosabb — része ezeken a kereteken kívül bonyolódik le. Kétségtelen az, hogy az üzemben, a termelő munka folyamán nyeri a munkásság azokat a döntő meghatározó jegyeket, amelyek munkásmivoltát megszabják s a munkás öntudatot megalapozzák. De ezek a készségek, ezek az adottságok tudatossá, életszempontjává, magatartásformává, egy egész életstílus kialakítóivá és fenntartóivá az üzemi keretekbe foglalt termelő munkán kívül, a társadalom önálló, sajátos belső működései által meghatározott egységében válnak. Minden olyan vizsgálatnak, amely a nagyipari munkásság életrendjét akarja felderíteni, az üzemi munka és a szociális életfeltételek tanulmányozásával egyidőben és annál szélesebb körben az üzem és a termelői munkán kívüli viszonylatok megfigyelésére és leírására kell törekedni. De ahogy az üzem és a benne folyó termelés valamely társas-

egységet jól körülhatárol és biztosítja a rendszeres és teljességre törekvő megfigyelés lehetőségeit, ugyanúgy meg kell találni ebben az első pillanatra lazábbnak, szétfolyóbbnak látszó társadalomban is azt a tényezőt, amely egy egységet belsőleg összetart és kifelé elhatárol. Ez a tényező nyilvánvalóan a *település*. A nagyipari munkásság települése nem végtelen és nem határtalan. Adott esetben külsőleg is gyorsan és pontosan elhatárolható, valamivel nehezebbé az elkülönítés ott válik, ahol két vagy három életforma szomszédságában, vagy azzal elkeveredve települt az ipari munkásság s ahol az életstílusok jellemző vonásait csak gondosabb vizsgálattal lehet megtalálni. Azonban minden alkalommal és minden esetben meg lehet találni azokat a vonásokat és jeleket, amelyek a kiválasztás lehetőségeit megadják s ezáltal a konkrét vizsgálat tárgyát is pontosan kijelölik. S ezzel már adva is van az a társadalmi egység, amelyet vizsgálni kell.

A nagyipari munkásság megismerésének útja tehát a településen kezdődik, az üzem felé halad, majd az üzemben a munkásságnak és a termelésnek a megismerésével szempontokat és kategóriákat nyerve, visszatér a település felé. Ez alkalommal azonban már ismét típus-családokat vizsgál a háztartási statisztika részletes elemzésével, tudva azt, hogy a jól kiválasztott típus — akárcsak a település kiválasztásakor is — jellemzi a hasonló családok életét s feleslegessé teszi minden egyes család vizsgálatát. Ez tehát az a rendszeres keret, amely a vizsgált célkitűzéseiből következik és végső fokon meghatározza a végrehajtás módját. A rendszer végeredményében logikai, tehát csak formai probléma. Noha ez lényeges kérdés: önmagában még semmiesetre sem elegendő arra, hogy a problémát megoldja s legfőképpen arra szolgál, hogy már eleve biztosítsa a kutatókat arról, hogy minden kérdést arányosan és fontosságának megfelelő mértékben vizsgáljanak, munkájukat egyidejűleg ökonomikussá, következetessé és biztonságosabbá tegye. A vállalkozás nehezebb része a végrehajtás alkalmával, a konkrét vizsgálattal kezdődik, ezért ezekről kell néhány szót szólnunk.

A vállalkozás alkalmával a kijelölt társadalom megfigyelésére és megértésére indirekt és direkt eszközöket lehet igénybe venni. Az eddigi vizsgálatok e körben az indirekt módszernek mondhatni kizárólagos használatával éltek, azonban a munkástársadalomnak eredményesebb vizsgálata végett az ilyen tanulmányozásnak feltétlenül arra az útra kell térnie, amelyet az úgynevezett falukutatás más társadalmi viszonylatok megismerésére már jó ideje használ. Nem mond le az indirekt eszközök széleskörű alkalmazásáról (ilyennek tekinthetjük a statisztikai adatokat, kimutatásokat, jelentéseket, térképeket, tanulmányokat, a vizsgált társadalom mindenképpen kívül, de

azokkal szoros kapcsolatban álló különböző hatóságok, hivatalok, szervezetek vezetőinek nyilatkozatait, stb.), de a modern társadalomkutatás követelményeinek megfelelően ezenkívül kimerítő teljességig fokozza a közvetlen adatgyűjtés lehetőségeit és az előbbieket az utóbbiakkal teszi életszerűvé és reálissá. Ennek módja pedig a közvetlen érintkezés bármilyen eszköze egészen az együttélés végső formájáig. A kutatónak adatgyűjtővé kell válnia, akinek következetes, kitartó, láradhatatlan igyekezettel s az emberekkel való bábni tudás aprólékos technikájával kell megnyernie az adatszolgáltatót, feltétlen barátjává, munkatársává kell tennie azt, akinek az életét tanulmányozza. Az, aki a társadalomkutatásnak, az adatgyűjtésnek még a különböző fokozatait nem járta meg, nem ismerheti sem az ilyen munka nehézségeit, sem páratlan lehetőségeit. A kezdetben bátoritan tapogatózó vizsgáló, ha tehetséges és lelkiereje van hozzá, idővel kifogástalan kutatóvá válik, ilyeneket ma már nevelni is lehet. Egyidejűleg azzal is tisztában kell lenni, hogy egy gyári települést, egy két-három-ezer munkást foglalkoztató termelő üzemet s az ehhez kapcsolódó számtalan társadalmi összefüggést két-három kutató kimerítően soha sem tud tanulmányozni. Tizenöt-húsz tagból álló munkaközösségnek hónapokig tartó munkájára van szükség, amíg egy mintaszerű adatgyűjtést végre lehet hajtani. Még ezt is követnie kell az anyag rendezésének, amelynek során az összefüggések, kapcsolatok tisztázódnak, az ellenmondások kiküszöbölődnek, a hiányok újabb adatgyűjtéssel pótolódnak s végül a munka megéri a publikálásra.

A Magyar Ipari Munkatudományi Intézet akkor érné el célkitűzéseit a maga teljességében, ha reprezentatív adatfelvételével mintegy hatvan-nyolcvanezer munkásra kiterjedő 35—40 települést az indirekt módszer eszközeivel vizsgálna meg, ezen belül s ezzel egyidőben pedig a közvetlen adatgyűjtés minden formájával három-négyezer munkáscsalád háztartását és tíztizenkétezer munkás gondolkozásmódját, műveltségállományát és magatartásának stílusát dokumentálná. Rézler Gyula tanulmánya meggyőzött arról, hogy jogosan tekinthetünk nagy várakozással a nemrégiben megszervezett Intézet munkássága elé s ez a nagyjelentőségű vállalkozás megérdemli minden hivatott tényező reális támogatását és a legszélesebb körű közvélemény érdeklődését.

Markos András

Boron László: A szállítmányozás I. és II. rész és Das Ungarische Speditionswesen. Kereskedelmi szakkönyvtár 11–14 kötetei. Budapest I. rész 1941. 360 old., II. rész 1942. 302 old., a Speditionswesen 409 old.

A mult világháború előtt a szállítmányozási szakma az önálló vámterülettel nem rendelkező Magyarországon vajmi csekély jelentőséggel bírt, mert hazánk külföldről érkező áruit rendszerint Fiuméből vagy Triesztből kapta, ahova azokat osztrák szállítmányozók szállították, osztrák exportőrök megbízásából. Amikor tehát nagyhirtelen önálló vámhatárokhöz jutottunk, nagy volt a tájékozatlanság nem annyira az exportőrök, mint inkább a szállítmányozók sorában. Alig-alig akadt, aki magát a gazdasági életnek ebben a nehezen áttekinthető labirintusában csak némileg is kiismerte volna. Azok között, akik mégis erre a szakmára adták a fejüket és hajlandók voltak mindent legelől kezdeni, elsők között volt ugyanaz a Boron László, aki ma a Szállítmányozók Országos Szövetségének ügyvezetője.

Amit huszonöttestendei szorgalmas munkával, sok tanulással és még több gyakorlattal el lehet sajátítani, azt Boron László kereskedelmi tanácsos két vaskos kötetbe foglalta össze, okulásul nemcsak azok számára, akik már eddig is emberfeletti munkásságot igénylő szállítmányozási szakmában működtek, hanem mindazok számára, akik erre a szakmára akarják magukat kiképezni vagy akiknek bármilyen közük van a szállítmányozáshoz, tehát a gyárosok, nagykereskedők, iparosok és az export- és importőrök számára.

A két könyv a Kereskedelmi minisztérium megbízásából a „Kereskedelmi Szakkönyvtár” számára készült és olyan sikert aratott, hogy az első kötet néhány hét alatt elérte második kiadását, míg ugyanakkor „Das Ungarische Speditionswesen” címen német nyelven is megjelent. A német kiadás előszavát a „DVN = Deutsche Verkehrs-Nachrichten” szaklap főszerkesztője, H. H. Herrlau előszavával mutatta be a német gazdasági életnek, amely rövid idő alatt több ezer példányt vett fel belőle.

A „Szállítmányozás I. Rész” ismerteti a különböző díj-szabásokat, a vasúti, folyami, tengeri és légi szállításokat, a szabadkikötőt, a Külkereskedelmi hivatal szerepét, a vámjogot, az autonóm vámtarifát és a szállítmányozásoknál használatos idegen szakkifejezéseket. A II. rész feltárja a gyakorlati vámkezelés szövevényes titkait, betekintést nyújt a behozatali adók és illetékek boszorkánykonyhájába, foglalkozik a külkereskedelmi statisztikával, a bankügy és a postatakarékpénztár ismertetésével, valamint a biztosítás kérdésével is. Mindkét kötetben számos gyakorlati példa teszi könnyen érthetővé és jól áttekinthetővé az egyébként bonyolult anyagot.

Mayer Vilmos

Jöhr, Walter Adolf: Theoretische Grundlagen der Wirtschaftspolitik. I. kötet. St. Gallen 1943. Verlag der Fehr'schen Buchhandlung. 268 oldal.

A néhány könyvről és cikkeiből ismert szerző a svájci Szt. Gallen kereskedelmi főiskolájának előadója. Ezt a művét egy nagyobb munka első kötetének szánja. A gazdaságpolitika céljairól, technikájáról fognak a további kötetek szólni. Mindez összefüggő egészként adja majd a „Gazdaságpolitika elméleti alapjai“-t. Így természetesen ez a munka nem alkot teljesen befejezett egészet — amit az olvasó is észre vesz és a szerző is említi.

Megállapításai a következők: A XX. sz. közgazdasága látszólag zsákutcába jutott, s ennek legfőbb oka az, hogy a XIX. sz. mindenhatónak hitt gazdasági liberalizmusa elvesztette lába alól a talajt. Az európai kontinensen legalább is így látjuk a fejlődés irányát s nem értünk egyet az angolszász országokban uralkodó, ellenkező véleménnyel. Az európai országokban a történeti iskolák újjáéledése mindinkább a szellemtudományok felé irányítja a közgazdaságtant, míg amazokban a statisztikai, matematikai kutatási módszer természettudományos színezetet ad neki. A két irány ma merőben szembeeszegeződik egymással, a saját felfogását kizárólagosan helyesnek, a másikat teljes egészében elvetendőnek és tévesnek ítéli. A szerzőt tanulmányai arra kényszerítették, hogy mindkét vonatkozásban elmélyedjen. Így előtte mindkettő világosan áll. Igyekszik kiválasztani belőlük azt, ami általános érvényű és az így meglátott igazságok nyomán akarja a gazdaságpolitika valóságos alapjait megszerkeszteni.

A 9 fejezetre tagolódó munka két főrészt oszlik. Az első 3 fejezet a gazdasági liberalizmus fajait ismerteti. A 4—9 fejezet pedig „A tökéletes verseny modelljéről“ és arról szól, hogy miként közelíti ez meg a valóságot.

A gazdasági liberalizmust *metafizikai, tapasztalati és hipotétikus* alapon fejtegeti. Minden esetben visszamegy legelső feltűnéséig. Az ókori görög, a középkori és újkori bölcselek és közgazdák közül sokakat említ, mint akik a gazdasági liberalizmus gondolatait felvetették és rendszerbe foglalták. Kimutatja, hogy a *metafizikai* liberalizmus is, bár fogalmát ismeretelméleti kritériumokból kell megalkotni, valóságos történelmi egység. Ennek ellenére logikailag nem egység és ezért természetjogi, harmonikus és természettudományi liberalizmust kell megkülönböztetnünk. Tulajdonképp ezek egyike sem felel meg a gazdasági liberalizmus helyes magyarázatának, mert szociális tekintetben ellentétben állanak a gazdasági élet kézzelfogható tényeivel.

A gazdasági liberalizmus *empirikus* vizsgálata megmu-

tatta, hogy a gazdasági szabadság a tetterőt és kezdeményezést fölszabadítja ugyan, de mégis csakhamar ellentétbe jut a magasabbrendű gazdaságpolitika céljaival. Bár a teljesítményeket emeli, etikailag bizonyos meggondolásokra késztet. A derekabb érvényrejutását elősegíti, de veszélyezteti az üzleti morálitást. A szükségletfedezés feladatának meg tud felelni, de hogy ezt zavartalanul tudja-e tenni, azt a továbbiakban még el kell dönten.

A gazdasági liberalizmus *hipotétikus* vizsgálata azt mutatja, hogy a tökéletes versenyszabadság csak akkor érvényesül, ha a gazdasági élet bizonyos feltételeknek engedelmeskedik. Érvényessége tehát feltételes. Hogy a szerző ezt kellően meg tudja világítani, felállítja a tökéletes verseny modelljét és keresi, mennyiben közelíti az meg a valóság tényeit. A tökéletes verseny feltételei a következők: az ember csalhatatlan, bizonyos határok között mindentudó, a legnagyobb haszonra törekszik és a határhaszonelmélet szerint értékeli. A piacon nincs állami beavatkozás, sem monopólium. A résztvevők száma oly nagy, hogy mindenki fölteheti, hogy az ő részvétele nem számít. A termelési tényezők tetszés szerint oszthatók, szállíthatók és mozgékonyak.

Mindebből látható, hogy a tökéletes verseny oly messze van a valóságtól, hogy a hipotétikus liberalizmus az életben egyáltalán nem érvényesül. De azért ez nem jelenti azt, hogy a verseny játékanak semmi szabályozó hatása ne lenne.

A parciális egyensúly átalakulásának kifejtése közelebb visz a kérdés megoldásához, mert, mint az eddigiekből kitűnik: az általános egyensúly föltételezésével nem lehet sokat elérni. Ha az összes monopoliumalakok hatását figyelembe vesszük, láthatjuk, hogy a tökéletes verseny alapján megalkotott következmények erősen módosulnak. Legkevésbé az egyensúly szenved változást, mert erre csupán a bilaterális monopólium hat. A teljes foglalkoztatást is csak az érinti, hogy a munkavállalók kötelékeinek monopolpolitikája u. n. önkéntes munkanélküliséghez vezet. Azonban tetemes csökkenést mutat a szükségletfedezés.

Mindebből metodologiai szempontból az is kitűnik, hogy milyen gyorsan elveszti a katallaktika exaktságát, ha a valóságot figyelembe vesszük, mert már a monopóliumjelenségek is oly sokrétűek és összefonódottak, hogy a valóságos gazdaság exakt tárgyalása nem is lehetséges.

A gazdasági erők hatása sokszor fékeződik, akadályok, váratlan korlátok, súrlódási ellenállások jönnek létre. Ezek az u. n. frikciók. A 7. fejezetet ezeknek szenteli a szerző és vizsgálja a frikciók okát, hatását, jelentőségét, a gazdasági alkalmazkodáshoz szükséges idő hiányát, a termelési tényezők szabad mozgásának és a korlátolt oszthatóságnak hatásait. A

frikciók eredménye: a gazdaság már nincs az egyensúly állapotában, noha törekszik feléje; a szükséglet-fedezésnek meggyorsításában az állam beavatkozásával és különböző pénzügyi műveletekkel hat közre.

A homo oeconomicus föltételezésétől eltekintve, a szerző a kereső és jövedelemszerző életbe beleilleszti az embernek azokat az érzelmi motívumait is, amelyek hatással vannak a jövedelemszerzési törekvésekre. Ezek miatt az egyensúly felé törekvés meglassúbbodik, az egyensúlyi állapot labilissá válik és mindannyiszor eltolódik, valahányszor a gazdasági alanynak a vagyonszerző törekvése változást szenved.

A munka utolsó fejezetében tárgyalja a szerző a hatalomnak, mint különösen összetett jelenségnek a gazdasági hatását a hipotétikus gazdasági liberalizmus átalakítására. A hatalom gazdasági hatását már sokan és behatóan tárgyalták. A szerző először is áttekintést nyújt a közgazdaság történetében a hatalmi elméletekről. Behatóan foglalkozik a hatalom fogalmával, ahogyan azt a különböző auktorok leszögezték, kifejti hatás módját, következményeit és ezek alapján jelentőségét méltatja. A hatalom gazdasági hatása abban van, hogy motívumokat állít fel, tart fenn, vagy változtat meg. A cserélő gazdasági alany ki van téve ilyen hatalmi hatásoknak. A hatalom is hozzájárul ahhoz, hogy a reális gazdasági élet olyan sokoldalú és áttekinthetetlen legyen és dacoljon a teljes elméleti megfoghatósággal.

A munka befejező utószavában kifejti a szerző, hogy a tudománynak az élethez kell kapcsolódnia és nem elégedhetik meg a tökéletes verseny tanulmányozásával. Későbbi vizsgálatai a reális gazdaságnak fognak szólni.

Akik az emberi gondolkodás alakulását és törvényszerűségeit figyelemmel kísérik, az egyes kultúrkorszakok áttekintése alapján megállapíthatják, hogyha valamely tudományban bizonyos határozott irány eljut a maga fejlődésének tetőpontjára, azonnal felébred vele szemben az ellenhatás, amely kitermeli a reakciót és életre hívja az előző irány antagonisztikus elméletét. Az egymást követő nagy rendszerek ütköző pontjába kerülő tudományos gondolkodás pedig rendszerint új sajátosságokat mutat: eklektikussá válik, vagyis próbálja kiszemelni a különböző rendszerek összeegyeztethető szempontjait és ezeket hozza közelebb egymáshoz. Az eklektikus gondolkodó nem alkot új rendszert, hanem megkeresi, hogy melyik rendszerben mi a jó és önmagában is megálló igazság s ezeket az igazságokat állítja egymás mellé.

Aki a gazdasági élet fejlődését figyelemmel kíséri, láthatja, hogy benne a *laissez faire* elvre alapított gazdasági rend a mi korunkban hanyatlóban van. A belé helyezett hit megingott, uralma leáldozott s helyette az állami beavatkozás,

a központi hatalom kezébe összefutó irányítás veszi át a vezérszerepet. Az elmélet egymás után termeli ki az irányított gazdálkodás elveit tisztázó alapvető munkákat, — de ugyanakkor felszínre hozza az eklektikusok százait is, mint akik magasabb szemléleti síkra helyezkedve, szintétikus egységbe akarják foglalni a látszólag egymást eltipró ellentéteket.

Az előttünk fekvő munka is azt a feladatot tűzte maga elé. A szerző belemélyed az exact ismereteket kereső közgazdaságtan tanulmányozásába, áttekinti azokat a nehézségeket, amelyeket a való élet a törvényszerűségek útjába vet, de ebben az első részben mindössze arra a meggyőződésre vezeti olvasóit, hogy a gazdasági élet tudománya nem zárkozhat el a való élettől, állandóan számolnia kell a mindennapi változásokat felszínre hozó lehetőségekkel és körülményekkel. Bármilyen gazdasági rend érvényesül is a valóságban, akár a szabad verseny elvén alapuló, akár az irányított, a tudománynak mindig feladata lesz, hogy a gazdasági élet felépítésének és elrendezésének alapvető kérdéseit tisztázza. Annak a megállapítását, hogy a két egymással szemben álló gazdasági felfogás hogyan tud közös nevezőre jutni, további vizsgálatokkal akarja a szerző megoldani.

Igy a munka igazi értékéről is csak a teljes áttekintés után mondhatunk véleményt. Egyenlőre csak nagy rendszerességét, logikus felépítését dícsérhetjük. Nyelve gördülékeny, érthető, mondatfűzése könnyed és világos. A benne való elmélyedés komoly intellektuális élvezet.

Takaróné Gáll Beatrix

Ley Hubert: Handwerk und Volkskraft. Betrachtungen zum Verfall des französischen Handwerks. Junker und Dünhaupt Verlag, Berlin, 1942. 62 oldal.

Az emberi munka története nem tisztán technikai kérdés, nemcsak a szerszámok, és találmányok történetéből meríti tárgyát, hanem foglalkoznia kell a munkaerővel és az egyes embernek a munkához való lelki beállítottságával is. A régi civilizációk nem utolsósorban azért tűntek el, mert a testi munkához negatíven voltak beállítva, melyet inkább a rab-szolga férfinek vagy nőnek hagytak. A szabad kézműnek a házimunkából való kifejlődésével az emberi kultúra nagy lépéssel jutott előbbre. A szabad kézműves volt az első alkotó ember, aki a munka felszabadító és nevelő erejét, jóval a szabad parasztság keletkezése előtt, érezte. Ez egyszersmind megmagyarázza, hogy a kézmű fejlődéstörténete miért van szoros kapcsolatban az emberi kultúrtörténettel. A kézmű mindig a kultúra fokmérője volt. Ez nemcsak általánosságban, ha-

nem minden népre külön is érvényes. A szabadon alkotó kézműves munkájában népének lelkivilágát is felfedezhetjük. Így keletkezik a sajátos népművészet, a népviselet és a népi építésmód. A kézműnek nincs külön kultúrája, hanem szorosan összekapcsolódott népének kultúrájához, géniusához, és fajtájának sorsához.

Egy életunt nép nem tud erős virágzó kézművességet teremteni. Ha egy nép életerejét akarjuk vizsgálni, akkor elegendő egy pillantást vetni kézművességére és ennek teljesítményeire. Ez többet mond sokszor mint pillanatnyi hatalmi helyzete vagy külkereskedelmi statisztikája. Ley könyvében a kézművességet népi problémaként kezeli és példákkal igazolja, hogyan súlyedhetett alig 150 év alatt oly mélyre a francia kézművesség. Az 1940-es összeomlásnak nemcsak katonai okai voltak. Rövid visszapillantást találunk Franciaország népesség változásairól a századok folyamán, mennyire csökkent a népszaporodás, mely különösen az utolsó 100 évben mutat ijesztő képet.

A francia kézmű szervezetének első nyomai a császári Róma hivatásszervezetére a „*Collegia*”-ra utalnak. A francia kézműves céh (*Corps de Métier*) az adatok alapján a római és a germán szervezetekből egyaránt fejlődött. A római inkább a déli részeken terjedt, míg a germán Normandia, Flandria, majd Páris kézműves szervezetére nyomta rá bélyegét. Páris korán vette kézbe az ország politikai és kulturális vezetését, így elegendő a párisi céh fejlődését vizsgálni, hogy átfogó képet kapjunk a fejlődésről.

Allamjogilag a céh egy szabad hivatásegyesülésből fejlődött korlátlan jogképeségű közjogi testületté. A céh alapszabályokat és szokásokat az ú. n. *Livre des Métiers*-ben fektették le, melyet ünnepélyesen elismertettek. A céhek könyvének rendelkezéseit csak a király változtathatta meg.

Gazdaságilag a céh egy szakmának, vagy annak egy csoportjának önkormányzati testülete, melyet minden eszközzel elláttak, hogy az alkalmatlan elemektől, valamint más szakmák túlkapásaitól megvédje a céhet, azonkívül a munkanélküliségtől és a kihalás veszélyétől megoltalmazza. A céhrend a teljesítményelv alapján állt. A piacon árelenőrzést is gyakorolt. A céh különös feladata az utánpótlás képzésének ellátása: a mester- és legényvizsgák megtartása és azok feltételeinek előírása volt. A kézműves fejlődését 3 szigorúan elhatárolt időszakra osztotta: a tanonc, legény és mester fokozatokra.

A francia céhrendszer hanyatlása elkerülhetetlenné vált, mikor a céh politikai vezetése szolgáltatási közösség jellegét vette fel és azt egy adózási társasággá tette. Az első támadás a fizikokraták részéről indult meg a kereskedelmi szabadság érdekében a céhmonopólium ellen. A liberalizmus szabadsága

alatt kezdődött a kézművesség süllyedése. A teljes szabadság, a szociális és gazdasági megkötöttségektől való szabadulás az embert egyénileg szemlélte, és nem mint a népi közösség egy tagját. Az eddigi évszázadokon keresztül magas születési arányszám csökkenni kezd. Félnek, hogy az addig elért élet-színvonalat az utódok elvesztenék ha az atyai örökség elaprózódik. Adatokkal megerősítve láthatjuk Ley könyvében a népesség rohamos csökkenését.

Az egyenlőség jelszava alapján 1791-ben a rendeket és a céheket feloszatták. Evvel a természetes kiválasztás elvét meghamisították és az iparúrást gazdaságilag alkalmatlan egyéneknek is lehetővé tették, másrészt a hozzáértőket, de gazdaságilag gyengéket az egyenlőtlen erők játékaul szolgáltaták ki.

Franciaország csak akkor tud felemelkedni, ha szakít a liberalizmus és marxizmus távtanaival, és népi életét élősdijeitől megszabadítja.

A céhek eltörlése után tanácsadó iparkamarákat próbáltak felállítani. A következmények, melyek gazdasági és szociális téren az országban rögtön bekövetkeztek, kitiöntek egy 1815-ből származó strassburgi emlékiratból. Megtaláljuk a céh felépítésének leírását, annak védelmére hozott rendszabályokat. A kézmű utánpótlás és nevelés nélkül épp úgy halálra van ítélve, mint egy nép, melynek sem ifjúsága, sem fajvédelme nincs. A kézmű utánpótlás nélkül többet jelent egy ország számára, mint a kisipari üzemek eltűnését. Ez az egész gazdaság gyengülését jelenti, mert az ipar a legjobb munkaerőit a kézművesség köréből meríti. 1850-ben Franciaország már tanoncok nélküli ország volt. Ez időtől kezdve az utánpótlás az ország elsőrendű problémája lett. A szakmunkás hiány a francia fegyverkezési ipar teljesítőképességének kifejlődését nagy mértékben akadályozta. A világháborúban évekig tartott, míg Németország technikai fölényét a szövetségesek számbeli túlsúlya és az amerikai nyersanyag segítség ki tudta egyenlíteni.

A világháború tanulságai alapján felismerték a szakmunkáshiányt, de nem találták meg a valódi okát: a kézmű hanyatlását. Felállították az ipari továbbképző iskolákat, a tanoncoktatás helyett a mester képzésére fektették a súlyt. A francia kézművesség védelmére több törvényt hoztak. A kézművesképző törvény a képzést a teljesítmény elv alapjára helyezi és visszaállítja a rég bevált hármast: a tanonc, legény és mester fokozatokat, azonkívül előírja a kötelező tanulmányi időt. Minden kézműt tanulni kell, az egyiket hosszabb, a másikat rövidebb ideig. Ezzel visszaállították a céhek nevelési elvét. A népi kérdések megoldását nem új paragrafusokkal, hanem új szellemmel lehet csak megoldani. Petain marsall jelszava: munka,

család, haza, nem ígér jogokat, hanem kötelességekre emlékeztet. Petain kormánya a kézműre különös súlyt helyez és a liberalizmus tévtanításával egészen felszámolt.

A francia kézművesség példája megmutatja, hogy a kézműt nem gazdasági vagy társadalmi kérdésként, hanem népi problémaként kell kezelni. A kézműre a népi jelleg rányomja bélyegét. A megtanult mesterség nem tudja a veleszületet hajlamokat kitörölni: Ezekből a népi felismerésekből keletkeznek a nép- és államvezetés számára különös kötelezettségek a kézművességgel szemben. A kézműnél vigyázni kell a népi tulajdonságokra és azokat ápolni kell. Hogy mily hatalmas nevelőmunkát lehet a kézműben és a kézművességért kifejtteni, legjobban a lakásszükséglet és a lakáskultúra példája mutatja.

Ley befejezésül összehasonlítja Franciaország kézművességét Németországéval, ahol a kézmű újra visszatalált a néphez. Nem öncél akar lenni, hanem egy eszköz a cél érdekében. Mindenki tudja, hogy az hasznos, ami a népnek jó és az a szép, ami a népnek tetszik. A nép érverése a kézművesség éltető ereje.

Kiss Károly

Spörri, Willy: Die Lasten und Leistungen der schweizerischen Eisenbahnen für Staat, Volk und Wirtschaft. Verlag von Stämpfli & Cie. Bern, 1941. 161 oldal.

A háború előtti évtizedben a vasút és közút között kifejlődött éles versenyben a vasút erősen alulmaradt annak ellenére, hogy azelőtt hosszú évtizedeken keresztül szállítási monopóliuma folytán hatalmi helyzetet foglalt el a közlekedés téren. A verseny eléggé egyenlőtlen fegyverekkel folyt, mert a vasútnak az állam és a közönség érdekében sokféle kötelezettségei voltak és sokféle szolgáltatásokat kellett teljesíteni. Ilyen kötelezettségek és szolgáltatások a közúti közlekedést nem terhelték.

Ezek a kötelezettségek abból a körülményből keletkeztek, hogy a vasút, mint nagy teljesítőképességű és gyors szállító és közlekedési eszköz, már keletkezésekor gazdasági kulcshelyzetet teremtett magának és legmegfelelőbbben tudta kielégíteni a közlekedéshez kapcsolódó gazdasági, szociális, katonai és kulturális feladatokat. Így keletkeztek a vasútnak terhelő azok a kötelezettségek, melyek azokat nagymértékben az állam és a közösség érdekeinek szolgálatába állították. Az állami közbelépés ellenértékeképpen a vasútnak a szállítási monopóliummal viszont nagy gazdasági hatalmat kaptak a kezükbe. Ezt a monopóliumot technikai és gazdasági oldalról megdöntötte a köz-

úti forgalom fejlődése, viszont a kötelezettségek ekkor is fennmaradtak.

A svájci vasútnak a közösség érdekében viselt terheit és végzett teljesítményeit tárgyalja dr. Willy Spörri műve, mégpedig az első rész az állam, közigazgatás és állami üzemek, a második rész a nemzet és a közgazdaság érdekében végzett teljesítményekről szól.

Az egyes fejezetekben történeti kifejlődésük részletes leírásával ismerteti a svájci vasútnak a posta, távbeszélő és táviróüzemek, a honvédelem, a rendőrség és a vámigazgatás részére végzett teljesítményeket. A nemzet és közgazdaság érdekében hozott áldozatokat a személy- és árudíjsszabási politika, valamint szállítási és üzemfenntartási kötelezettség tárgyalásában ismerteti.

A legnagyobb terhet a postával szemben fennálló kötelezettség jelentette a svájci vasútnak. Ez abból származott, hogy a vasútak keletkezésekor a posta részére messzemenő privilégium és szállítási előjog állott fenn és erről kellett a postának az akkor még fiatal vasút számára lemondania. Ezzel szemben bizonyos terheket róttak a vasútnak. Az első időkben ezeket az egyes engedélyokiratok külön-külön tartalmazták, majd a vasúti törvény egységesen szabályozta mind a fővasútnak, mind a mellékvasútnak. A törvény szerint a vasút köteles a levél és csomagpostát, valamint a postaszállítmányt kísérő személyzetet díjtalanul szállítani. Olyan állomásokon, ahol a postának helyisége nincs, a postaszállítmány kezelését vasúti helyiségben a postaszemélyzet díjmentesen végezheti. Ha valamelyik vonalon természeti esemény folytán üzemszünet áll elő, a vasút köteles a postaszállítmány díjtalan továbbításáról gondoskodni.

A szerző itt ismerteti a vasút és posta közötti viszony ilyen kialakulásának az okait és a kifejlődött rendszereket. A posta legtöbb országban állami, vagy állam által bérbeadott monopol intézmény volt. Ennek azonban a monopóliumáról le kellett mondani a vasútak javára kártalanítás ellenében. Viszont a közösség érdeke azt kívánta, hogy a vasút, mint új gyors és teljesítőképes közlekedési eszköz a postaszállítmányok szolgálatára álljon. Így alakult ki 3 tipikus rendszer a kártalanítás különböző fokozatai szerint.

1. Porosz-német rendszer: Ez a vasútnak terhelő postai kötelezettséget tekintve a posta korábbi előjogairól való lemondásának kártalanításaként. Ehhez a rendszerhez tartozik Svájc és hazánk is.

2. Francia rendszer: Kevesebb kötelezettséget ró a vasútnak a posta javára és ennek ellenértékeként is állami támogatást ad a vasútnak.

3. Angol-amerikai rendszer a posta számára végzett teljesítményekért teljes mértékben kártalanítja a vasútnak.

Ezeknek a rendszereknek a különböző kialakulása az egyes államokban a postának a különféle helyzetéből adódott.

Ami a posta részére végzett teljesítmény mértékét illeti, jellemző adat, hogy 1935-ben a svájci vasútak 5723 km. hosszú vonalain 46,103.000 postakocsitengelykilométer volt és 38.7 millió drb. postacsomagot szállítottak.

A táviró és távbeszélő üzem Svájcban is állami monopólium lévén és a vasútak üzemük érdekében táviró és távbeszélő vonalakat különben is fenntartanak, azért a vasúti törvények előírják, hogy a vasútak az állami táviró és távbeszélő vonalakat saját területükre felépíteni és fenntartani minden ellenszolgáltatás nélkül kötelesek.

A vasút máig is egyik legfontosabb tényezője a honvédelemnek és ezért a törvény súlyos kötelezettségeket ró rá e tekintetben. Ezek a kötelezettségek két részre oszthatók; az egyik csoport az építési kötelezettségek, a másik üzemi és díjszabási kötelezettségek.

1. A vasútak kötelesek olyan építkezéseket is végrehajtani, melyek tisztán csak katonai szükségleteket elégítenek ki. Ilyenek új vonalak, második vágányok, új állomások, állomásbővítések, rakodó építések, stb. Ezekért csak bizonyos arányban kapnak kártalanítást a vasútak.

2. Nagyobb jelentősége van az üzemi és díjszabási kötelezettségeknek. Katonai személyeket és anyagokat az érvényes díjszabás feléért köteles szállítani a vasút. Ez évenként a svájci vasútak bevételének 2.0 millió frank összegű csökkenését jelent.

Háborús veszély esetén az összes vasútak katonai igazgatás alá kerülnek, vagyis teljes mértékű katonai igénybevétel következik be.

Rendőrségi szállítmányok szintén fél áron fuvaroztatnak. Ide tartoznak rendőrség tagjai, fegyverek, toloncoltak szállításai. Vámórség és határórség tagjai szintén féláron utaznak. Bizonyos esetekben a vámkezelés költségeit is a vasút viseli.

A második főrészben a svájci vasútak nemzetgazdasági és szociális teljesítményeit ismerteti a személy és áru díjszabási politika terén, valamint a szállítási kötelezettség folytán előálló terheket.

A személydíjszabást nem teljesen a szállítás költsége szabja meg, hanem nagymértékben az a körülmény, hogy mennyire fizetőképesek az utazók. Így pl. 1934. évben 114 millió utas közül csak 40 millió utazott rendes díjszabással, míg a többi mérsékelt díjszabású munkás, tanuló, stb. bérletjeggyel és egyéb kedvezménnyel, amely 69 millió frank bevételcsökkenést eredményezett.

Az árudíjszabási politika a múlt század II. felében nagy átalakuláson ment keresztül. Az első világháború után alakult

ki a végleges rendszer, mely hasonló a személydíjszabási politikához. Ugyanis itt is az adta meg az áru díjszabásának alapját, hogy mennyire képes viselni az illető áru a szállítási költségeket.

Ily módon a mezőgazdaság és ipar érdekében rengeteg árura, főleg tömegárakra (termények és ipari nyersanyagok) különleges mérsékelt díjtételeket alkalmaztak. Pl. 1937-ben a szállított áruknak 80.4%-a mérsékelt díjszabással szállítottatott.

Ennek következménye volt az, hogy a magas díjszabású áruk átmentek a közúti forgalomra, míg a kedvezményes díjszabásúak megmaradtak. Viszont a szállítási kötelezettség folytán az alacsony díjszabási forgalmat is ki kellett elégíteni és nem lehetett visszautasítani. Az üzemfenntartási kötelezettség folytán a nem rentábilis vonalakat is üzemben kellett tartani.

Spörri műve komoly és részletes összeállítása és tárgyalása minden olyan jelenségnek, amely a közlekedési versenyben hátrányos helyzetbe hozta a vasútakat. Értékes a részletes forrásműjegyzék, mely felsorolja a vonatkozó irodalmat és amely igen hasznos útmutatást ad az e kérdéssel foglalkozóknak. Nagy értéke a munkának, hogy az egyes terheknek számszerű adatait is megadja. Hiánynak talán csak az mondható, hogy ezeket az adatokat nem hozza egy nevezőre, pl. igen jó képet kapna az olvasó, ha a terheket az évi bevételek százalékában találná meg a műben.

Kopácsy József

Les indices du coût de la vie en France. Statistique Générale de la France. Paris. Imprimerie Nationale. 1941. 74. old.

A francia statisztikai hivatal *M. Rivet* statisztikus összeállításában egy kiadványt adott közre a francia megélhetési index változásával kapcsolatban. Bevezetőjében a törvényes rendszabályokat ismerteti, melyeknek alapján rendelték el a „Commission centrale du coût de la vie” felállítását és meghatározták működésének irányelveit. A bizottságot 1920-ban alakították meg; benne képviselve vannak a fogyasztók, munkaadók, munkavállalók és az állam megbízottai. A bizottság elnöke a munkaügyi miniszter. Az egyes vidéki bizottságok megfigyeléseiket kötelesek közölni a központi bizottsággal, melynek kebelében egyes szakbizottságokat alkottak előadó bizottságként. A bizottság feladata az árváltozások megfigyelése, azok okainak kivizsgálása, és olyan indítványok előterjesztése, melyek segítségével az okok orvosolhatók.

A megélhetési index kiszámításához egy négytagú családot kell alapul venni (apa, anya és két gyermek), feltételezve, hogy

ezeknek a családoknak fogyasztása 1914 óta változatlan maradt. Az egyes bizottságoknak az index kiszámításának megkönnyítéséhez, a vidék jellegének megfelelő háztartási fogyasztási keretet bocsájtottak rendelkezésükre.

Az 1930-as törvényreform az eddigi 1914. év helyett bázisnak az 1930-as évet veszi át a fogyasztási keretet (budgets-type) egységesíti. A központi bizottság megállapítása szerint 1930 évet véve alapnak, a kiadások 60%-a élelmezésre, 5%- fűtés és világításra, 10%-a lakásra, 15%-a ruházkodásra, 10%-a egyéb kiadásokra (ujság, dohány, közlekedés) oszlott meg. Az új indexet május és november első 15 napjának árainak középértékeként határozzák meg. A bíráló bizottság kiegészítéseket kérhet februári és augusztusi felvétellel.

Ujabb reform 1938-ban történt, melynek értelmében új indexmegállapítás akkor is indítványozható, ha az a hivatalos megállapítástól 5%-ot tér el, vagy ha a kérdéses időben a bérek változtak meg. A központi és a vidéki bizottságok tagjainak létszámát kiegészítették. Azonkívül megengedi, hogy nem bizottsági tagok résztvehessenek tanácsadókként a bizottsági üléseken.

1940-ben kiadott körlevél új fogyasztási keretet közöl, melynél változás az előzővel szemben: az élelmezés 62%, ruházkodás 13%-kal szerepel. A megyefőnököknek nehézséget okozott az index kiszámításánál az a körülmény, hogy egyes fogyasztási cikkek eltűntek a piacról, illetve az eredeti anyag helyett mű- és póanyagok kerültek forgalomba, melyek a megélhetési index értékét befolyásolták.

A megélhetési index egy négytagú munkáscalád kiadásai alapján készül.

Egy 1930. évben megjelent körlevél különböző javításokat kezdeményezett. Négy megfigyelési időszakot ír elő, mely szerint február, május, augusztus és november hónapok első tizenöt napjának árainak középértékéből kell az indexet számítani. Azok az árak, melyek a megélhetési index kiszámítására szolgálnak, ténylegesen megfigyelt árak legyenek. Az egymást követő időszakokban az árak ugyanazon helyeken figyelendők meg, mert előfordulhat, különösen nagyvárosokban, hogy az egyes részmegfigyelések igen eltérők lehetnek. A bizottságok különös feladata a megfigyelők észleléseinek pontosságának ellenőrzése. Igen nagy hibák adódnak az árúk minőségi változásának figyelmen kívül hagyásából. Az élelmiszerárak megfigyelésénél különösen ügyelni kell az időszaki változásokra, pl. a tejtermékek árai májusban sokkal alacsonyabbak, mint novemberben vagy februárban. A lakásoknál, mint más dolgok megfigyelésénél is, ügyelni kell a változatan minőségre és nagyságra. Az öltözködésnél, különösen a női öltözködnél, a divat változása befolyásolhatja az indexet, ezért az ármeffi-

gyelésnél a férfi öltözetet vették alapul, mert ezt a divat kevésbé befolyásolja. Vagy pedig az öltönyárak helyett szövetárakat vesznek alapul.

A megélhetési index a kiadások összehasonlítása a megfigyelési időszak és a kiindulási alap (bázis) árai között. Tételezzük fel, hogy a fogyasztási keret i rovatból áll; $N_1, N_2, N_3, \dots, N_i$ az egyes áruk fogyasztott mennyiségei, az egységarak legyenek p_1, p_2, \dots, p_i , a bázisul vett évben, p'_1, p'_2, \dots, p'_i a megfigyelési időszakban. A megélhetési index I a definíció alapján a következő:

$$I = \frac{N_1 p'_1 + N_2 p'_2 + \dots + N_i p'_i}{N_1 p_1 + N_2 p_2 + \dots + N_i p_i}$$

Az I -t kiszámíthatjuk, hogy vesszük az i jószág pl. $N_i p_i$ szorzatát, ezeket összegezzük és képezzük az $N_1 p_1 + N_2 p_2 + \dots + N_i p_i$ állandó számmal való hányadosát. Ezt a módszert nem nagyon alkalmazzák, mert a szorzatok képzése sokszor körülményes. Az N_1, N_2, \dots mennyiségek nem fejezhetők ki ugyanis egyszerű számokban. Inkább azt a módot használják, mely nincs kapcsolatban közvetlen kiadásokkal. A fogyasztási tervezetet u. i. olyan véletlenektől függő becslések segítségével állították fel, melyeknek pontossága elegendő, mert úgyszólván csak a kiadások viszonylagos változását akarják mérni, de nem elegendő természetesen a valódi kiadások meghatározására. Ezért célszerűbb az N_1 és p_1 számok helyett az alábbi együtthatókat képezni:

$$m_1 = \frac{N_1 p_1}{N_1 p_1 + N_2 p_2 + \dots + N_i p_i}$$

$$m_2 = \frac{N_2 p_2}{N_1 p_1 + N_2 p_2 + \dots + N_i p_i}$$

$$m_i = \frac{N_i p_i}{N_1 p_1 + N_2 p_2 + \dots + N_i p_i}$$

Ezek az együtthatók minden egyes árúnak viszonylagos ármagasságát mutatják az 1930. évi összkiadáshoz viszonyítva. Az indexet a következő képlet alapján nyerjük:

$$I = m_1 \cdot \frac{p'_1}{p_1} + m_2 \cdot \frac{p'_2}{p_2} + \dots + m_i \cdot \frac{p'_i}{p_i}$$

E képlet alapján látható, hogy az I az m együttható (melyet egyszerű számként jellemezhetünk) és az 1930. évi árak, valamint a megfigyelt időszak áraiból áll, melyet kétféleképpen számíthatunk. Az első módszer alapján az állandó együtthatók, mint $\frac{m_i}{p_i}$ egyszerismindenkorra kiszámíthatók. Az I kiszámítása

tehát i szorzásból és egy összeadásból áll. E módszernek hátránya az, ha m kis és p nagy szám, akkor az együttható $\frac{m}{p}$ igen kis szám, ahol a tizedespont kitételénél hibák fordulhatnak elő.

A másik módszer a $\frac{p'_1}{p_1}$ hányadost képezi, itt i osztásra, i szorzásra és egy összeadásra van szükség, hogy az indexet kiszámíthassuk. Ezt a módszert ajánlotta a nemzetgazdasági államtitkár a megyefőnökökhöz intézett körlevelében és ezt követi a bizottságok legnagyobb része. Itt elég sok műveletre van szükség, de a műveletek egyszerűek; az m egyszerű szám, a $\frac{p'_1}{p_1}$ hányados is könnyen kifejezhető, mely normális időben nem nagyon tér el az 1-től. (pl. Párisban 1939 májusában a $\frac{p'_1}{p_1}$ hányados 0.854 és 2 között volt.) A hányadost három tizedesnyi pontossággal kell kiszámítani a negyedik tizedes figyelembevételével. Az $m_1 \frac{p'_1}{p_1}$ szorzat ugyanezen elvek szerint alkotandó.

A helyi bizottságok által benyújtott adatokban sok hiba fordul elő, osztási, szorzási, és összeadási hibák, melyek azt mutatják, hogy nem gyakorlott személyekkel végeztetik a kiszámítást. E hiba elkerülhető, ha ketten végzik egymástól függetlenül a kiszámítást, és az eredményeket összehasonlítják. Más ellenőrzési mód az előző adatok összehasonlítása, a $\frac{p'_1}{p_1}$ és az

$m_1 \frac{p'_1}{p_1}$ összevetésével a durva hibák elkerülhetők.

Az index kiszámítása, mint látjuk, nem okoz nehézséget, ha a fogyasztási keretben megadott javak árait meg tudjuk állapítani, de ezt nem minden esetben tudjuk megtenni. Egyes árúk eltűnhetnek a piacról, mint pl. a kávé 1940 végén, más árúk meg más alakban és különböző minőségben jelennek meg. Ez a helyzet jelenleg a ruházkodási tárgyaknál. Az index kiszámításánál nem támaszkodhatunk a helyettesítő vagy póanyag árára, mely az első pillanatban természetesnek tűnhet fel, de teljesen hamis eredményekre vezethet. Pl. ha a kávé az olcsóbb árpakávéval, egy 10° alkoholtartalmú bort egy gyengébbel helyettesítünk, az így kiszámított index értéke súlyed, de elveszti az eredeti, fent meghatározott, jellegét, mert egyedül az élet-színvonal súlyedését fejezi ki, de sem a pénz vásárló erejének, sem a munkások reálbérének változása nem mérhető vele. Az így kiszámított index elveszti tárgyilagosságát, és a kiszámító tetszésére van bízva a mennyiségek variálása. Ennek elkerülésére alkalmazzák a láncszabály módszerét, mely abból áll, hogy a háztartási fogyasztási keretben szereplő árú indexén keresz-

tül, melyet egy meghatározott időszakra számítunk, számítjuk ki a helyettesítő árú viszonylagos árváltozását ugyanezen időszakra vonatkoztatva.

Például, ha egy városban a kávé indexe (1930=100 esetén) 1940 augusztusában 120-ra emelkedett, a helyettesítő anyag ára viszont 1940 augusztusától 1941 februárjáig 10%-ot emelkedett, akkor a kávé viszonylagos indexe 1941 februárjában: $120 + \frac{120 \times 10}{100} = 132$. Evvel a módszerrel a helyettesítő jószág 1930

évi képzetes (fiktív) bázisát is megállapíthatjuk. A képzetes ár a jelen esetben $\frac{p \times 100}{120}$, ahol p a helyettesítő jószág ára 1941 augusztusában. A képzetes ár a következő negyedek indexének kiszámítására szolgál alapul. A számítást olyan időszakra kell számítani, melyben mind a két jószág a piacon kapható. Általánosságban az együttható $\frac{1940 \text{ augusztusi ár}}{1930. \text{ évi alapár}}$ melynek segítsé-

gével állapítjuk meg az 1930. évi képzetes árat. E módszer alkalmazásával elegendő a fogyasztási tervbe a szóbanforgó jószág árának és a helyettesítő jószág árának felvétele. A láncszabály alkalmazásával lehetővé válik tetszésszerű kiigyeztetés, és cserélhető a bázis és a fogyasztási keret.

Ha a megélhetést három különböző időszakban akarjuk megfigyelni, minden időszakban más háztartási fogyasztási terv alapján, akkor az eljárás a következő: Legyen I_1 az 1. időszak indexe az első fogyasztási terv szerint számítva, a bázis 100. A 2. időszakra számított index I_2 , a második fogyasztási terv szerint számítva, az első időszak indexe 100. A 3. időszak indexe I_3 , a harmadik fogyasztási terv alapján számítva, a második időszak indexét 100-ra értékelve. A 3. időszak indexét a következő képlet adja, kezdeti időszakra bázisul 100-at véve:

$$100 \times \frac{I_1}{100} \times \frac{I_2}{100} \times \frac{I_3}{100}$$

A láncszabály alkalmazása a megélhetés olyan változásainak meghatározását is megengedi, amikor a két időszakban a fogyasztás szerkezete esetleg gyökeresen megváltozott. E módszer hátránya az, ha a fogyasztott tárgyak nagy mennyisége nagy mértékben változik, akkor az indexek láncszabállyal való számításának gyakorlati értéke erősen korlátozódik.

A szerző gondosan megjelöli az index felhasználhatóságának határait. Így figyelmeztet arra, hogy azzal nem mérhető különböző vidékek árszínvonala. Különböző országok indexei nem hasonlíthatók össze, mert az egyes országok felvételi módszerei különbözők. Az 1925-ben tartott

nemzetközi statisztikai kongresszus olyan irányelvek betartását indítványozta, melyek segítségével az indexek összehasonlíthatókká tehetők. Az indítványt a legtöbb ország elfogadta.

Rivet a könyve végén közli Franciaország megélhetési indexeinek táblázatát 1931-től 1939-ig a helyi bizottságok adatai alapján. Azonkívül összehasonlítást találunk Németország, Anglia, Olaszország és az amerikai Egyesült-Államok megélhetési indexei között.

Kiss Károly.

Wartime transference of labour in Great Britain. International Labour Office. Studies and reports. Series C (Employment and unemployment) No. 24. Montreal 1942. 163 l.

A háború a termelés terén fokozott erőfeszítéseket kíván meg minden nemzettől. A termelést, főként a hadifontosságú ágazatokban nagy mértékben fokozni kell, ugyanakkor mikor a hadsereg egyre több férfit von el a rendelkezésre álló munkaerőből. Ez a körülmény számos nehezen megoldható kérdést hoz felszínre. A termelés fokozása háború idején a megfelelő szervezés és racionalizálás mellett elsősorban munkaerő kérdés. A megfelelő számú munkaerő előteremtése, azoknak a fontosság és sürgősség szempontjai szerint való szétosztása, egy szóval a munkaerőgazdálkodás a háborús termelésnek egyik legfontosabb, egyúttal talán a legnehezebb kérdése. Ezért különös érdeklődésre tarthat számot ez a könyv, mely azokat a módszereket írja le, melyeket Nagybritannia a háború első három évében alkalmazott, hogy a haditermeléshez szükséges munkaerőket a termelés számára biztosítsa.

A könyv az ILO kiadványoknál megszokott tárgyilagossággal, a hadiérdekek által némileg korlátozott, de mégis elég bőséges számszerű adat közlésével elég átfogó képet rajzol elénk. Emellett a részletkérdésekbe is bepillantást nyújt. A munkaerők mozgósítása meglehetősen lassan, de kielégítő eredménnyel ment végbe. Eredményeképpen a harmadik év végén a munkaképes lakosságnak (kb. 33 millió fő) mintegy háromnegyed része vagy a hadseregben, vagy a hadiparban, illetve egyéb szolgálati beosztásban a háború szolgálatában állt. Ennek a nagyszabású *munkaerőmozgósításnak* egyik legfontosabb része a munkaerőknek a hadiparba való átvitele volt egyéb munkaterületekről. A munkaerőknek ez az átcsoportosítása a hadigazdálkodás fejlődését igyekezett követni. Eleinte a termelési kapacitás korlátozott volt. Következésképpen a munkaerő szükséglet is kismérvű volt. Ennek biztosítása nem igényelt sok közbelépést az államhatalom részéről.

Inkább csak közvetett jellegű intézkedésekre volt szükség. Később, mikor egyre erősebben kezdett jelentkezni a különleges képzettségű munkaerők hiánya, már közvetlen közbelépésekre volt szükség. Végül általános munkáshiány jelentkezett minden téren. Ekkor az emberi munkaerők újbóli, helyesebb elosztása lett a háborús munkaerőgazdálkodás főkérdése.

Az első időkben a kormányzat, széleskörű felhatalmazása ellenére, közvetlen módon nem befolyásolta a munkapiacot. Attól tartottak ugyanis, hogy a kormányzati beavatkozásokkal vitákat és zavarokat fognak előidézni, amik a beavatkozással járó előnyöknél lényegesen nagyobb károkat fognak okozni. Ezért csak ösztönző hatású intézkedéseket hoztak. Elsősorban közölték azoknak a munkahelyeknek és foglalkozásoknak a jegyzékét, melyek katonai szolgálatmentességet biztosítanak. Ez az intézkedés jelentős vándorlást indított meg a hadi ipar felé. Viszont nem volt alkalmas arra, hogy a hadiiparon belül helyhez kösse a munkásokat. Igyekeztek a munkanélküliséget felszámolni, ami egyes nyersanyagok hiánya és az exportpiacok elvesztése miatt a háború elején súlyosbodott. Elsősorban a nyerspamut hiány miatt munkanélküli textilipari munkásokat és az exportpiacok egy részének elvesztése miatt munkanélküli szénbányászokat vitték át ad hoc bizottságok segítségével a hadi iparba. Rábeszéléssel sikerült elérni, hogy a kevésbé fontos iparágakból önként elég szépszámú munkást engedtek át a fontosabbak számára. A hadifontosságú helyekre való munkásáramlást elősegítette az a körülmény is, hogy az újonnan keletkezett hadianyaggyárak nagyobb béreket fizettek az átlagosnál. Ez béremelkedési folyamatot indított meg, ami a fontosabb iparágaknál erőteljesebben jelentkezett. Így pl. a közölt táblázatokból kitűnik, hogy a gépgyártásnál és a hajóépítésnél a bérek 1938 októberéhez viszonyítva 1942 januárjáig 59%-kal emelkedtek. Ugyanekkor a papír- és a nyomdaiparban a bérek emelkedése 20%-os volt.

Ez a politika, amely a lakosság önkéntes együttműködésére támaszkodott, alkalmatlannak bizonyult a háborús termelés zavarainak kiküszöbölésére. A háború első nyolc hónapja alatt odavezetett, hogy a fontos munkákhoz nem állt elegendő munkaerő rendelkezésre, ugyanakkor, amikor a munkanélküliség még mindig elég nagy volt. Ebben az időszakban a legnagyobb feladat a gépiparnak megfelelő szakmunkásokkal való ellátása volt. A szakképzett munkások ide-oda vándoroltak, sokszor a fontosabb munkáktól a kevésbé fontosak felé aszerint, ahogyan csábították őket. Ezen nem segített az a rendelet, amelyik megtiltotta, bizonyos munkakategóriák hirdetések útján való keresését. Ez a helyzet igazolta, hogy az ilyen nagyszabású és alapvető fontosságú feladatok tudatos szervezői munka és állami közbelépés nélkül nem oldhatók meg.

A kritikus hadihelyzet 1940 májusában már erélyesebb intézkedéseket kívánt meg. Ekkor a munkaviszonyok teljes ellenőrzését határozták el. Ettől az időtől számítva kezdődik a tulajdonképpeni rendszeres *munkaerőgazdálkodás*. A munkaviszonyok ellenőrzésére külön szervezetet létesítettek. Ennek segítségével sikerült is a szükséges munkaerőmozgósítást, illetve szétosztást végrehajtani. Ez természetesen csak több lépésben mehetett végbe, miközben számos, a pillanatnyi szükséglet által megkívánt intézkedést kellett végrehajtani. Elsősorban rendeletileg megtiltották munkások alkalmazását az erre a célra létrehívott szervezet közbejötté nélkül. Ezután megállapították az egyes iparágak és azokon belül a vállalatok közti elsőbbségi sorrendet és ezeknek munkaerőszükségletét. Bizonyos fontos vállalatoknál — ezekről jegyzéket tettek közzé és azt a jegyzéket egyre bővítették — megtiltották a munkahely engedély nélküli elhagyását, de ugyanúgy a munkások elbocsátását is. 1942 közepén már minden fontos vállalat, mintegy 7 millió munkással, fel van véve ebbe a jegyzékbe. Időközben erre a célra alakított bizottságok, melyek helyi albizottságokkal dolgoztak, 2 hetenként jegyzéket állítottak össze azokról a gyárakról, amelyeknek a legsürgősebben volt szükségük munkásokra. A munkaerők felkutatását statisztikai alapon indították el.

Az országot 510 körzetre osztották, és ezeket háromféle csoportba sorozták. Olyanokra, melyekben munkásokra van szükség, olyanokra, melyekben nincsen szükség munkásokra, mivel a szükségletet az illető terület el tudja látni. Végül olyanokra, ahol munkaerő felesleg mutatkozik. Ahol a munkásbiztosítási statisztika szerint a lakosság harmadánál kevesebb ember volt biztosítva és erre különleges magyarázat nem volt, azt vélelmezték, hogy ott a munkaerőtartalék még nincsen ki-merítve.

A rendszeres munkaerőgazdálkodás alapját az 1941 márciusában elrendelt kötelező összeírás vetette meg. Az összeírás foglalkozási ágakként bizonyos korosztályok szerinti csoportosításban történt. Erre már nagy szükség volt, mert ekkor már felmerült annak a szükségessége, hogy bizonyos munkáskategóriákat, melyeket előzőleg más foglalkozási körben helyeztek el, visszavigyenek eredeti foglalkozásukhoz. Így volt ez pl. a bányászokkal is. Ez természetesen nem ment a legsímábban. Ezek, mikor a szénszükséglet növekedése miatt bányászokra lett volna ismét szükség, nem akartak a jobban fizetett és könnyebb foglalkozásukból a bányákba ismét visszatérni. Itt csak erélyes közbelépés segített, bár mint ismeretes, a szénbányászok kérdése még a mai napig is állandó gondokat okoz a brit kormánynak.

A munkaerőgazdálkodás további jelentős lépése volt a női

munkaerők mozgósítása. A hadsereg egyre növekvő ember-szükséglete tette ezt szükségessé. Itt is az összeírás volt az első lépés. Ezt a számbajöhető nők kikérdezése követte, ami azt a célt szolgálta, hogy megállapítható legyen, mozgósítható-e az illető, vagy sem. Nagy súlyt helyeztek arra, hogy az önkéntesség látszatát megőrizték, különösen akkor, mikor a női munkaerőt nem a lakóhelyén akarták igénybevenni. A női munkaerőmozgósítás eredményeképpen 1942 júniusában már 1,750.000 nő volt a hadiiparban és egyéb fontos üzemekben alkalmazva.

A munkaerőknek a hadiipar részére való biztosítását egyéb eszközökkel is igyekeztek elérni. Ilyen volt többek között a kevésbé fontos üzemek beszüntetése és a munkásoknak, sőt sokszor a berendezésnek is az átadása haditermelési célokra. Ezt a célt szolgálta az üzemek felülvizsgálása munkaidő szempontjából. Amelyik üzemben heti 52 óránál kevesebb volt a tényleges munkaidő, onnan munkásokat vittek el. További lépések voltak a termelés bizonyos mértékű koncentrációja, a termelvények és azok csomagolásának egyszerűsítése stb.

A munkásoknak egyik helyről a másikra való áthelyezése, sokszor az ország egész távolosó helyére való átvitele nem ment egészen símán. A munkások az áthelyezés ellen egyfokú fellebbezéssel élhettek. Ezeket egy bizottság bírálta el. A munkaerők millióinak földrajzilag más helyre, továbbá egyik foglalkozási ágból a másikba való átcsoportosítása és olyanoknak munkába való állítása, akik eddig még egyáltalán nem dolgoztak az iparban, igen sok szociális vonatkozású kérdést vetett fel. A könyv ezeket a problémákat is érinti. E téren sok tennivaló akadt, mert a munkások igen sok esetben az áthelyezés folytán az eddiginél rosszabb helyzetbe kerültek.

Végezetül az egész kérdést lebonyolító szervezet vázlatos ismertetését találjuk meg a könyvben. Ennek azonban nem szentel elég figyelmet különösen az egyes szervek együttműködését illetően, pedig ez a kérdés megérdemelné a szervezési szempontból való tüzetesebb vizsgálatot. El kell azonban azt is ismerni, hogy a könyv megjelenése idején ez a szervezet még nem forrott ki teljesen és talán ez az oka a hiányosságnak. A munkaerők mozgósítását végző szervezet legfőbb irányításának alapelveit a munkaügyi minisztériumban működő törzskar dolgozta ki. A szervezetet a már meglévő munkaközvetítő szervezetre alapozva építették ki. A részletkérdések kidolgozásánál a munkások és a munkaadók szervezetei is közreműködtek. Az országban 11 regionális hivatal, 44 körzeti szervezettel dolgozott. A helyi szervezeteket a munkaközvetítő irodák alkották, összesen 510. Ezek végezték a szükséges összeírásokat, vezették a nyilvántartásokat és lebonyolították az áthelyezésekkel járó adminisztrációt. A vázolt szervezeten kívül az egész

ország területén kb. 3.000 ú. n. National Service Officer működött, mint a munkaügyi miniszter közvetlen képviselője. Lényeges ügyekben ők döntöttek, így a munkásoknak a már említett jegyzékbe felvett gyárakból való kilépése vagy elbocsátása csakis az ő engedélyükkel történhetett. Az áthelyezési ügyekben beadott fellebbezésekben is ők döntöttek. A fellebbezési bizottság csak tanácsot adhatott. A szervezet működésére jellemző, hogy a háború első három évében 4–5 millió között volt azoknak a munkásoknak a száma, akiket az ország más részébe vittek el dolgozni eredeti munkahelyükről.

A könyv, mint mondtuk, a módszereket írja le, melyeket a haditermelés számára szükséges munkaerők biztosítására alkalmaztak. Miután a szükséglet nagyságát és azt, hogy a szükségleteket mennyire tudták kielégíteni, nem ismerjük, a módszerről bírálatot nem mondhatunk. Csupán annyit állapíthatunk meg, hogy ez a nagyszabású szervezési folyamat, meglehetősen lassan, de elég gondosan előkészítve haladt előre. A létrehívott szervezet nagyfokú decentralizáltságot mutat a végrehajtás terén és ezért megfelelően rugalmasnak bizonyult. Annak okát, hogy ez a szervezet nem tudott kellő gyorsan megfelelő eredményt elérni abban a politikában kell keresni, amelyik a háború ellenére is minden kérdésben az utolsó pillanatokig vonakodott az emberi szabadságjogok korlátozásához nyúlni.

Varga József

Külföldi folyóiratok szemléje.

Weltwirtschaftliches Archiv.

58. Band, Heft 3. — November 1943.

Hans Möller: Grundlagen einer Theorie der regionalen Preisdifferenzierung. Az árelméletre vonatkozó kutatások általában a szabadpiaci áralakulás magyarázatára szorítkoznak. Még ha nem ez történik is, abból szoktak kiindulni, hogy az eladók az árakat frankó gyár számítják. A gyakorlat azonban azt bizonyítja, hogy az eladók az ármegállapításra más módszereket is alkalmazhatnak, így a frankó állomás számított egységárakat, differenciált helyi vagy körzeti árakat és frankó feladóállomás számított árakat. A tanulmány az árelmélet szokásos alaptételeiből indul ki és az ár helyi megállapításának különféle módszereit vizsgálja az egyszerű eladási monopólium, a kollektív monopólium (egy vállalat több üzemmel vagy magasabbrendű kartell) és az eladás oldalán jelentkező verseny esetében. Reámutat arra, hogy a különféle piaci helyzetek szerint melyik módszer a legkedvezőbb az eladó számára. Ebből többek között az tűnik ki, hogy az egyszerű eladási monopólium esetében a frankó állomás számított egységes ár a legelőnyösebb, ha a kereslet rugalmassága a feladás helyétől való távolság arányában emelkedik, míg akkor, ha a kereslet annál rugalmasabb, mennél közelebb van a feladás helyéhez, a legelőnyösebb a frankó gyár számított egységár. A frankó feladóállomás történő eladás, amely egységes monopólium esetében nem racionális, másrészt sok előnnyel jár a kollektív monopólium esetében, különösen a kartelltagok közti belső elszámolás tekintetében; a frankó feladóállomás történő eladás nagyon különböző értékkel bír, aszerint, hogy kartell-részesedési quóták vannak-e megállapítva (magasabbrendű kartell), vagy hogy az eladást az üzemek maguk végzik anélkül, hogy a kartellen belül kiegyenlítés történne (alacsonyabbrendű kartell). A tanulmány ezután dogmatörténeti áttekintését nyújtja a területileg egymástól távol eső, de az árakat frankó állomás megállapító két üzem közötti verseny elméletének; a szerző, Palander kutatásaira támaszkodva, kifejti a verseny hatásait és az áralakulást az esetben, ha az árak helyi megállapításának más módszereit alkalmazzák. — *Heinz Haman: Das Produktivitätsproblem im Agrarsektor.* A tanulmány röviden jellemezni kívánja a német mezőgazdaság termelékenységeinek helyzetét, tekintettel Európa élelmiszerellátására és az európai szárazföld mezőgazdasági problémáira. A kezdetben felállított az a tétel, hogy az európai élelmiszer-autarkia nem utópia, általában igaznak bizonyult. Természetesen a német mezőgazdaság tapasztalatait nem lehet minden további nélkül egyik napról a másikra vagy akármely európai országra alkalmazni. Mégis az egész európai mezőgazdaság érdekében hasznosítani lehet ezeket a tapasztalatokat, azonban mindenhol gondosan ügyelni kell a helyi viszonyokra. Még ha háború idején sok nehézség állja is útját a mezőgazdasági termelés fejlesztésének, ezek ellen már most minden rendelkezésre álló eszközzel meg kell kezdeni a küzdelmet és ezenkívül gondosan előkészített tervre van szükség az összes termelő-erők háború utáni fejlesztése tekintetében, hogy azután meg lehessen oldani azokat a termelési feladatokat, amelyek az európai szárazföld mezőgazdasága minden ágában jelentkeztek. A német mezőgazdasági tudomány, amely már a 19. században úttörője volt a mezőgazdasági termelékenység emelésének és az élelmiszerellátás kiterjesztésének s amely azóta tovább is döntő módon vett részt a mezőgazdasági problémák megoldásában, hivatva van a

haladás számára úgy a mezőgazdasági technika, mint a gazdálkodás terén új utakat nyitni. Nem a tudomány feladata azonban annak megállapítása, mennyi idő alatt és milyen gazdasági és szociális eszközökkel lesz lehetséges Európa élelmiszerellátásának és a mezőgazdasági termelékenységnek a problémáját megoldani. Ez a kérdés a politikai elhatározások körébe tartozik, mert megoldása attól függ, hogy minden egyes nép nemzeti jövedelmének hány százalékát szánhatja táplálkozásra és főképen az élelmiszer-autarkiaira. — *Gh. N. Leon: Der Begriff der Produktivität und die Zusammenarbeit zwischen Agrar- und Industrieländern.* A termelékenység fogalma eddig nem volt kellően tisztázva; majd értékfogalomként, majd attributum- vagy mérték-fogalomként fogták fel s így vagy nagyon tág jelentést tulajdonítottak neki, amennyiben magával a gazdaság fogalmával tévesztették össze, vagy nagyon szűk jelentésben fogták fel, amennyiben csak egy termelőtényező fogalmát tulajdonították neki. Minthogy a fogalom nem volt szabatosan meghatározva, egyes közgazdák fölösleges fogalomnak tekintették, amelyet tudományos kutatásokban nem lehet felhasználni. A szerző megkísérli a fogalom valódi jelentését megállapítani; termelékenység alatt valamely gazdaság vagy termelőág vagy termelő egység termelőképességét érti. Ez a képesség a termelt árúk és a termelésre fordított javak közötti mennyiségi összehasonlításból állapítható meg. A termelőtényezők teljes kihasználásából maximális termelékenység származik, amelyet a szerző valamely gazdaság vagy termelőegység abszolút termelékenységének nevez. Mennél kevésbbé teljes a termelőtényezők felhasználása, annál kisebb a termelékenység (relatív termelékenység), s ez addig csökkenhet, amíg a gazdasági folyamat improduktivitásának állapotát éri el, ahol a termelt javak értéke egyenlő a termelésükre fordított javak volumenével, vagy alacsonyabb ennél. Ez a meghatározás hozzájárul a kis és nagy gazdasági egységek helyzetének tisztázásához, valamint ezek tevékenységének összehasonlításához, ami lehetővé teszi, hogy valamely vállalat vagy termelőág fejlődésének fokára, valamint valamely ország gazdaságpolitikájára nézve következtetéseket vonjunk le. — Mennél termelékenyebb valamely gazdasági egység, annál fontosabb az általános gazdaságra. Az a cél, amelyet el kell érni, a termelőtényezők teljes mennyiségi és minőségi hasznosítása. A nemzetgazdaságnak ugyanígy elő kell mozdítania azoknak a termelőágainak a fejlődését, amelyek rendelkezésre álló tényezői magasabb termelékenység megvalósítását teszik lehetővé. Így Nyugateurópa ipari államainak nem érdeke, hogy mezőgazdasági termelésüket növeljék, mert ott a mezőgazdaság elérte legmagasabb fokát és csak nem termelékeny területek bevonásával lehetne a termelést fokozni, ami viszont nem gazdaságos. Ezzel szemben Európa mezőgazdasági országainak egyelőre meg kell őrizniök ezt a jellegüket mindaddig, míg el nem érik azt az abszolút termelékenységet, amelyet ezeknek a területeknek a mezőgazdasága nyújthat. Az európai országok gazdasági együttműködésének ama gazdasági ágak fejlesztésén kell alapulnia, amelyek maximális termelékenységet tudnak nyújtani, valamint a termelés kielégítő jövedelmezőségén. — *Emil Küng: Zur Bestimmung des Satzes einer Abwertung.* A tanulmány az egyensúlyi devizaárfolyamok megállapításánál alkalmazott módszereket vizsgálja, amelyek megvalósítása esetén a nemzetközi fizetési mérleg sem az aktív, sem a passzív oldal felé nem hajlik. Az első módszer abban áll, hogy az egyes országok export-ipari termelési költségeinek fejlődését hasonlítjuk össze. Ha pl. az tűnnék ki, hogy valamely adott egyensúlyi helyzetben ennek a termelésnek az átlagos költségei „A“

országban 10%-kal, „B“ országban pedig 30%-kal emelkedtek, e tétel alapján arra kellene következtetni, hogy „B“ valutáját „A“ valutájával szemben 18%-kal leértékelheti. Ez ellen a tétel ellen azt lehet felhozni, hogy a munka termelékenységében bekövetkezett változásokat nem veszi figyelembe és hogy nehéz is lenne ezeket figyelembe venni. További ellenvetések, hogy a fizetett alkalmazottak minden országban másként vannak csoportosítva, hogy a pénzben kifizetésre kerülő bérek és a természetbeni szolgáltatások közti arány változhatott, hogy az egyes országok adóterheit nem lehet összehasonlítani és hogy a saját tőke normatív járadékának nagysága problematikus. Ezenkívül a fizetési mérleg passzivitását egyáltalán nem lehet a termelői költségek különbözőségének tulajdonítani. Ezért gyakran hasonlítják össze a versenyző országok által exportált bizonyos termékek árainak az alakulását. Ebben az esetben azonban nem lehet a nagybani árakat alkalmazni, s még az árindexeknek is az a hibája, hogy adaptált, a követelményekhez képest megváltoztatott áron alapszanak és nem kizárólag a termelői költségek alapján számított áron. A termelésben előfordulhatnak még az árak által előidézett mennyiségi csökkenések s épen ezeket kellene a kalkulációból kiküszöbölni. Végül ez a módszer nincs tekintettel az egész fizetési mérlegre, hanem csak a látható külkereskedelemre. A változó exportárak és a belföldi rögzített árak összehasonlításának harmadik módja azt feltételezi, hogy az exportárakban a szükséges változás már megtörtént legyen, ami egyáltalán nem helyes. Általában hangsúlyozni kell, hogy az exportálandó termékek iránti kereslet rugalmasságában bekövetkezett változásokat is figyelembe kell venni. Általában az egyensúlyi árfolyamokat sokkal könnyebb bilaterális viszonylat esetén megállapítani, mint multilaterálisban s gyakran csak „kísérleti“ árfolyamokkal lehet az egyensúlyi helyzetet elérni. — *Berichte. — Schrifttum.*

Bankwirtschaft.

Jahrgang 1944. — Nr. 2. 15. Januar.

Otto Christian: Die Weltwährungspläne im Zwielficht. Foglalkozik a múlt hibáival, az Egyesült Államoknak a munkanélküliségtől való félelmével és a gazdasági élet fölötti monopolisztikus uralomra való törekvésével; reámutat a valutaprobléma jelentőségére és a valutatervekben jelentkező veszedelmes általánosításokra, kiemeli, hogy miután nincs mód arra, hogy a régi állapotok visszatérjenek, a tekintetet a jövőre kell szegezni. Minden országnak mérleget kell készítenie saját erőiről és tisztába kell jönnie azzal, hogyan érheti el saját erejével a gazdasági teljesítőképesség legfelső fokát; minden ország vizsgálja meg saját mértéke szerint valuta-eszméit és szükségleteit, fontolja meg, milyen előnyökkel és hátrányokkal járnak reánézve a felmerült és még felmerülhetők tervek, jöjjön úgy tisztába a helyzettel, hogy el ne feledje, hogy a szomszédja is élni akar és élnie kell. A nemzetközi gazdaság az érdekelt országoknak csak úgy hozhat hasznot, ha a szomszédot és az árúcserében résztvevő többi országot nemcsak versenytársnak vagy jólfizető vásárlónak tekintjük, hanem munkatársnak is; így lehetséges lesz a fizetési és hitelforgalom számára oly formákat találni, amelyek egyrészt a lehető legnagyobb cselekvési szabadságot nyújtják, másrészt elegendő nemzetközi hitelgazdaságot tesznek lehetővé az árúk, javak és szolgáltatások cseréjének kerestülvitelére. Ilyen szellemben kell a tervek szerzőinek dolgozniuk. *Ministerialrat Krieger: Jahreszinsen für festverzinsliche Wertpapiere. — Paul Dreist: Die Jahreszinsen für*

des Reichswirtschaftsgerichts und des Reichsverwaltungsgerichts auf dem Gebiete des Devisenrechts. I. — Statistik — Archiv — Nachrichten — Bankenchronik.

Nr. 3. 1. Februar.

Günter Keiser: *Das vierte Kriegsjahr der Banken.* Foglalkozik a légiterrorrnak a bankokra gyakorolt hatásával, a légítámadások okozta károk elleni védekezéssel, a bankrendszer egyszerűsítésére irányuló akció eredményeivel, (a nagy fiókhálózattal rendelkező három nagybank 200 fiókot és 160 betéti pénztárt, tehát eredeti állományának 30%-át zárta be); felemlíti, hogy ez az akció mérlegszerűen alig hagyott nyomot, így a betétek a megszüntetett fiókokból más intézetekhez mentek át, a nagybankok az ügyfelek átcserélődése folytán az elkerülhetetlen veszteségek egy részét kompenzálhatták; egyébként a betétcsökkenések a mérlegekben teljesen eltűnnek a mérlegvolumen általános kiszélesedése folytán úgy, hogy az említett akció által előidézett valóságos eltolódásokról nem lehet végleges képet alkotni. — Nagyfokú hitelkiterjesztés volt tapasztalható az 1943. évben, főként a növekvő állami pénzszükséglet folytán, viszont a tervezett lefölözési intézkedések és adóemelések nem történtek meg. A belső pénztőkeképződés az 1942. évinél kb. 10 milliárddal volt nagyobb (60 milliárd RM). Végeredményben a pénzintézetekhez 1943. évben legalább ugyanolyan mennyiségű pénz irányult, vagy talán valamivel több, mint 1942-ben. A takarékbetétek beözönlése csodálatos szabályszerűséggel történt az egész éven át, míg a giróbetétalakulás terén nagyobb ingadozások voltak tapasztalhatók. A második félévben nagyszámú hitelígények jelentkeztek és az adóállomány az 1943. évben talán nagyobb összeggel emelkedett, mint az előző évben, amit a szerző azzal magyaráz, hogy a közgazdasági életben a liquiditás egyenlőtlenül oszlik meg és egyes gazdasági ágak vagy egyes üzemek ismételten oly finanszírozó feladatokkal kerültek szembe, amelyekhez nem rendelkeztek megfelelő saját tőkével. A hitelígények sajátos jellegű alakulása és az a körülmény, hogy ezek bizonyos oldalakra összpontosultak, azt hozta magával, hogy az adósok tétele az egyes hitelintézeti kategóriáknál és az egyes intézeteknél nagyon különböző módon fejlődött; egyes speciális bankoknál volt legerősebb a hitelígénylet, míg a nagybankok közül az a kettő, amelynek nincsenek fiókjai, tartózkodó magatartást tanúsított, a Deutsche Bank viszont az adósok növekedésének százalékát megkettőzte. A takarékpénztáraknál és részben a népbankoknál is az adósok tétele jelentős mértékben zsugorodott. A berlini nagybankok a hozzájuk közelálló vidéki intézeteket mindinkább bevonták az új nagy hitelek konzorciális átvételébe; a háborús hitelüzlet *kollektív* jellege ezért még jobban kidomborodott, mint azelőtt. A háború első éveiben a bankfeltételekre nehezedett súlyos nyomás lényegesen enyhült. A hitelek biztonsága tekintetében jobb helyzetet tudnak elérni és különösen új üzemek berendezésénél kielégítő saját tőke-alapot követelnek. Ha figyelembe vesszük, hogy a bankok mai nagyadósaira, mint többé-kevébbé tisztán hadfelszerelési üzemekre, a békegazdaságra való áttérés idejében költséges átállítási feladatok várnak, a bankoknak ez az óvatossági magatartása az összgazdaság szempontjából teljesen jogosult. Az összes bankbefektetések keretében a hitelek szerény összegre rúgnak. A súlypont változatlanul a birodalomnak nyújtott hiteleken nyugszik s a bankok liquiditási politikájában is ez a főszempont. A pénzkihelyezésekben már az előző évben is rendkívül óvatosságot tanúsítottak, amit az elmúlt évben a légiterrorr megállapítható és még lehetséges hatá-

sainak tekintetbevétele még fokozott. A tőzsdei értékpapírüzlet teljes szünetelése a bankok értékpapírosztályaira volt kihatással. az itt elmaradt üzletet pótolta az, hogy megelégnék a járadék-üzlet és hogy jóval magasabb jutalék-bevételeket értek el a hitei-üzleteken és a nagyszegű ipari kölcsönök kibocsátásai következtében az emissziós osztályok tevékenységénél. A rentabilitás alapjai általában változatlanok voltak; a forgalom tovább emelkedett, a mérleg-szaporulat átlagban 15%-ra tehető, de a kamat-jövedelem emelkedése nem felel meg ennek, mert a kamatrés újból szűkült. A betétek kamatköltségei emelkedtek, míg a kihelyezések átlagos hozama a rendkívül óvatos liquiditási politika következtében csökkent. — A költségek csökkentek; a személyi kiadások alacsonyabbak voltak, mert a katonai behívásokat és a személyzet 4%-ának a hadfelszerelési üzemek részére történt átengedését pótmunkaerők beállításával alig lehetett kiegyenlíteni; valószínűleg visszaestek a dologi kiadások is, minthogy mind nehezebb új beszerzésekről és javításokról gondoskodni. Az adóteher nem változott. Általában a bankoknak megmaradt fölösleg az előző évihez képest változatlanul jónak mondható; az élénk hitelüzlettel rendelkező nagyobb intézeteknél talán valamivel emelkedett, míg a magasabb takarékbetétquótájú vidéki intézeteknél valamivel gyengült. — *Paul Dreist: Die Rechtsprechung des Reichswirtschaftsgerichts und des Reichsverwaltungsgerichts auf dem Gebiete des Devisenrechts. II. — Archiv — Nachrichten — Buchbesprechung.*

Nr. 4. 15. Februar.

Alf Noll: Die finanzierungspolitische Bedeutung des Wertrechts. A német értékjog fejlődésének egyik első fázisa, a jogi és technikai fejlődés, lezárult, még pedig rendkívül gyorsan, ami az értékjog híveit és a szkeptikusokat egyaránt meglepte; a légi háború az értékek kumulatív őrzésének kialakulását kétségkívül hatékonyan gyorsította; ennek lényeges oka azonban mélyebb összefüggésekben keresendő, amelyeket a tisztán gyakorlati rutin nem képes megfigyelni. A cikk foglalkozik ezután a nem sorsolás útján törlesztett „Zeitrentenanleihe“ jelentőségével, amely a totális kumulatív őrzés esetén ideális kibocsátási forma; a kezelés és a kifizetés lényegesen egyszerűbb lesz, a törlesztőterv minden egyes tőkeegységre eleve készen van, minden időpontra ismeretes tehát a mindenkorl tőkeösszeg, nincs szükség a hitelezőkkel való levelezésre. Ennek gyakorlati példája az 1944. évi u. n. Li-kölcsön. Ez a típus háttérbe fogja szorítani a sorsolás alá eső kölcsönformát és új perspektívákat nyit a jövő finanszírozó technika és politika számára. Szól a cikk ezután a pénzügyvitásról és kiemeli, hogy a közgazdasági finanszírozás ellenőrzése, minthogy legnagyobb részt közérdekből fog történni, a gazdaságpolitika körébe fog tartozni. Elég az újjáépítésre gondolni. Ehhez járul a legnagyobb olcsóságra és bőséges pénzellátásra való törekvés. Az egész egy egység: a finanszírozás politikai jellege, a finanszírozás tekintetében a legerősebb politikai dinamika, az „olcsó pénz“, a legracionálisabb finanszírozó módszerek. Az emissziós politika rendszere a háború után, amikor a feladatok ismét jobban megoszlanak, világossá fog válni; nemcsak a finanszírozásokat kell egymással összhangba hozni, hanem az egyes finanszírozó formákat is. Az állami kölcsönök, az ipari beruházási, újjáépítési, mezőgazdaságfejlesztő kölcsönök zárt egységet fognak alkotni, mint ma a háború finanszírozása; kiegészítik egymást, de nem versenyeznek egymással. A közgazdasági kategóriákban való gondolkodás, tervezés és finanszírozás önmagától fog bekövetkezni, mert szükséges lesz. A szerző ezután a rendszeres *közgazdasági finanszí-*

rozó politika háború utáni képét vázolja; ez a politika nemcsak finanszírozni fog, hanem pénzpolitikát is folytat, ellenőrzi és irányítja a közgazdasági pénzvolument; ehhez tartozik, hogy mindenkor gondoskodik kielégítő befektetési lehetőségekről is, hogy ne keletkezhessék úszó pénzfölösleg; a lefölözés tehát a finanszírozó politika tartós alkotórésze lesz. Az egyes értékpapírcsoportok járadékának aránya is közgazdasági összefüggésekből egy mással összhangba kerül, vagyis a hagyományos járadékrés, amely már különben is túlhaladott dolog, formálisan is megszűnik. A finanszírozáshoz szükséges tőkék mindennemű ellenőrizhető és befolyásolható pénzgyűjtőhelyekről fognak összegyűlni, míg a „magánbefektetések“ alárendelt jelentőséggel fognak birni: a kis összegeket főként takarékinézmények fogják gyűjteni és ezek fogják befektetni. A kibocsátásra került címletek átlag nagyobb egységek lesznek, a kumulatív őrzés és az évente fizetendő kamat lesz a szabály, a kis címletek eltűnnek. A fő-kölcsönformák az együtt és sorozatonként esedékes, nem sorsolás alapján, hanem meghatározott időszakokban törlesztendő kölcsönök: a kibocsátások a pénzüintézeteknél koncentrálnak, a lejáráó törlesztési összegeket újabb folyó kibocsátásokra fogják felhasználni: a járadékrés csökkenni fog. Mindez látszólag technikai részlet, de tulajdonképpen ezek a rendszeres ellenőrzés és irányítás alkotórészei. A pénzgyűjtőhelyeknek eszközeiket majd valamely arányban fel kell osztaniok a különféle sürgős finanszírozási célok között. A háború utáni nagy finanszírozási műveletek csak az értékjog és a kumulatív őrzés alapján lehetségesek. — *Joachim Heintze: Das Interregnum ohne Hauptversammlung. — Statistik — Archiv — Nachrichten — Frankenchronik.*

Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik.

Band 159, Heft 1 — Jena, Januar 1944.

Hans Möller: Das Konkurrenzsystem im Versicherungswesen. A tanulmány három célt követ: Elsősorban azt kívánja igazolni, hogy a modern árelmélet minden konkrét piaci esemény magyarázatára és megítélésére munkahipotézist jelent, amely a biztosító-piacokra is alkalmazható, bár a biztosításgazdaságban a kereslet és kínálat tárgyai különleges szolgáltatások és nem dologi javak, amelyekre az árelméletet általában formulázták. Továbbá a piaci folyamat és az áralakulás szempontjából lényeges tényezőknél rendszeres feldolgozása számára sémát kíván kidolgozni a jövő piacanálízisek megkönnyítésére. Legfőbb célja pedig, hogy a biztosító-gazdaságban előforduló piaci folyamatok sajátosságait feldolgozza. A biztosítások terén mutatkozó verseny körüli élénk viták folynak; az egyéni biztosítások legcélszerűbb szervezeti formája tekintetében legutóbb K. W. Rath indított vitát. Rath szerint a most uralkodó versenygazdasági-kapitalisztikus rendszer (munkaórákban mérve reálisan, a jutalékbevételekhez képest névlegesen) túl magas költségeket és ezzel a jutalékbevételekhez képest túlalacsony kárkifizetéseket idéz elő; ez a rendszer nem tud és nem akar a széles tömegek számára elfogadható formában népi értelemben átható biztosítási védelmet nyújtani s ennél fogva individualisztikus irányú; elhanyagolta a kár megelőzését és a biztosítófeleknél közösségellenes magatartást pártolt. Rath mindezeket a hátrányokat úgyszólván kizárólag a versenyrendszer rovására írja; versenyrendszer alatt pedig azt a tényállást érti, hogy majdnem kizárólag „a személyi üzletszerzésre irányított, térbelileg korlátlanul versenyző egyéni üzem“ uralkodik; lemond azonban azoknak a formuláknak a feldol-

gozásáról, amelyek között a verseny lefolyik, valamint a verseny eredményét befolyásoló számos tényezőnek a vizsgálatáról. A modern árelmélet alapjául szolgáló „piaci forma” fogalmat munkája bevezetésében megemlíti ugyan, később azonban nem hivatkozik erre. Szerző szerint az újabb árelmélet mai állása mellett rá kell ezekre a hibákra mutatni, mert ezek az okai azoknak az elfogadhatatlan általánosításoknak és téves felfogásoknak, amelyeket a biztosítási versenyről már korábban hangoztattak s amelyek még ma is nagyon el vannak terjedve. Ezért reá kell mutatni ezekre a tévedésekre és meg kell magyarázni a biztosító szakmában elterjedt versenyrendszer sajátosságait. A szerző ezután rendszeresen felsorolja mindazokat a kérdéseket, amelyeket végig kell vizsgálni, hogy kielégítő képet szerezhessünk a biztosítói folyamatról, vizsgálja a biztosító-üzemek céljait, reámutat arra, hogy a biztosító ügyfél szükségét érzi annak, hogy előre nem látott károk ellen védekezzenek s a biztosítással szerzi meg azt a biztonságérzetet, hogy az ilyen károk ellen védve van; ez az érzés, ugyanúgy, mint más „eszmei értékek” (pl. a műélvezet), jóléti nyereséget jelent, amelyért kiadásokat vállal, még ha nem is következik be a káreset. A biztosítás szükséglete folytonlagosan érzett és kielégítendő szükséglet, feltéve, hogy a biztosított érdek nincs időbelileg korlátozva. A szerző tárgyalja a költségalakulást s sorra cáfolja Rath állításait. Foglalkozik ezután a piaci formával a biztosítógazdaságban, a verseny formáival és hatásaival az egyes biztosítói piacokon, valamint a versenyt szabályozó intézkedésekkel. — *Übersichten und Berichte. — Literatur.*

Band 159, Heft 2. — Jena, Februar 1944.

Charlotte von Reichenau: Konsum und volkswirtschaftliche Theorie. A szerző a személyi fogyasztást tárgyalja, tehát tanulmányában a termelés technikai fogyasztására nincs tekintettel. A fogyasztás és háztartás dogma-történeti áttekintése után a szerző saját megoldást kíván nyújtani. A házigazdaságot, mint „végső termelést” és a fogyasztási javak komplementär voltát, a háztartás légkörét vizsgálja, kiemeli, hogy a házi gazdaság nem mindig steril, mint ahogyan eddig gondolták, hanem ellenkezőleg, mindinkább produktív. A fogyasztás struktúrájának elpusztíthatatlanságával és polaritásával, valamint a családi háztartás biológiai, lelki és szellemi egységével foglalkozik. Arra a következtetésre jut, hogy a fogyasztás eddig szokásos fogalma („tervszerű, közvetlen szükségletkielégítés gazdasági eszközökkel”) nem veszi figyelembe a fogyasztás túlnyomó részének, a háztartási fogyasztásnak különleges sajátosságait; ha a háztartás nélküli egyéni fogyasztásnál eltekintünk a komplementaritástól, polaritástól és a szociális felfogás okozta kötöttségtől, vagyis ha realisabb álláspontra helyezkedünk, mint amilyent a határhaszon-iskola foglal el, akkor az egyéni és a háztartási fogyasztást más, közös fogalommal határozhatjuk meg, amely a háztartási fogyasztás sajátosságának jobban megfelel és a fogyasztás körének a termelés körével szemben való különállását is jobban kifejezésre juttatja: a szerző szerint ez a meghatározás így hangzik: „A fogyasztás életelmozdítás komplementär eszközökkel történő tervszerű, közvetlen szükségletkielégítés útján, polárisan tagolt formában és szociális megkötöttségekkel.” A két fogalom egymástól különböző elvontságuk folytán a valósághoz különböző síkokban fekszik; mindegyik felöleli ugyan a fogyasztás két formáját, de egy-egy forma lényegének felelnek meg, tehát a kettő közötti választásnak a célszerűség követelményéhez kell igazodnia. — *Übersichten und Berichte. — Literatur.*

Zeitschrift für schweizerische Statistik und Volkswirtschaft

79. Jahrgang, Nr. 6. — Bern, Dezember 1943.

Schweizerisches Volkseinkommen 1939 bis 1942. Vom Eidgenössischen Statistischen Amt. A svájci statisztikai hivatal által 1941-ben „Schweizerisches Volkseinkommen 1924, 1929 bis 1938“ címen közzétett tanulmány folytatása; a nemzeti jövedelem értékelésének alapelveit és módszereit az említett tanulmány már ismertette. Az új tanulmány táblázatai a fontosabb jövedelmi csoportokra szorítkoznak, de a szövegben elszórtan találhatók további részletadatok. Az 1941. és 1942. évi főeredmények meg vannak állapítva, de minthogy nem áll még rendelkezésre a pontos becsleshez szükséges minden adat, ezek a számok ideiglenes jellegűek és később még módosulhatnak. A névleges nemzeti jövedelem az összes termelőtényezők túlfeszített igénybevétele és az áremelkedés folytán 1938. óta felfelé halad. 1940-ben kereken 8.7 milliárd frankot ért el, vagyis 500 millióval = 7%-kal több volt, mint a legutolsó békeévben, tehát pénzürtékben kb. egyenlő volt az 1931. évvel (8.6 milliárd), míg az 1929. évi 9.5 milliárdnál $\frac{1}{12}$ -ed résszel volt alacsonyabb. Minthogy az árszínvonal a háború kitörése óta erősebben emelkedett, mint a névleges jövedelem, a reáljövedelem 1940-ben 4%-kal volt alacsonyabb az 1938. évinél. A főösszegek 1929–1940. évi alakulásának megfelelően emelkedett az egy lakosra eső névleges jövedelem (1940-ben 2066), míg a reáljövedelem (1632) csökkent. A három főcsoport (a nem önállóak munkajövedelme, az önállóak vegyes jövedelme, a tiszta tőkehozadék) mindegyike felülmúlta az 1938. évi összegeket, azonban emelkedésük mértéke egyenlőtlen volt. A munkajövedelem csak 2%-kal s a tiszta tőkehozadék is csak 8%-kal emelkedett, míg a vegyes jövedelem 14%-kal emelkedett. A tanulmány ezután részletesen foglalkozik a három főcsoport adatainak főeredményeivel az 1929.-től 1940.-ig terjedő években, valamint az 1941. és 1942. évi ideiglenes főeredményekkel. A névleges nemzeti jövedelem 1942.-ig 10 milliárd frankra emelkedett s így túlhaladta az 1929. évi (9.5 milliárdnyi) legmagasabb összeget, míg az 1938. évvel szemben az emelkedés 20%. A névleges jövedelem összegeit erősen befolyásolta a drágulás; az 1941. évi reáljövedelem 15%-kal, az 1942. évi pedig 20%-kal alacsonyabb az 1938. évi kezdőértékeknél, amiből arra lehet következtetni, hogy a svájci közgazdaságban rendelkezésre álló javak és szolgáltatások reálisan tekintve érezhetően csökkentek. — Az 1942. évi munkajövedelem ugyanúgy, mint 1938.-ban, a nemzeti jövedelemnek valamivel több, mint felét vette igénybe, viszont a vegyes jövedelemnél és a tiszta tőkehozadéknál eltolódás mutatkozik annyiban, hogy 1942.-ben ezek mindegyikére a nemzeti jövedelem $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{4}$ része esett, míg 1938.-ban a vegyes jövedelemre csak kereken 22%, a tiszta tőkehozadéokra pedig 27% jutott. — A közölt táblázatokból, bár csak ideiglenes jellegűek, már kitűnik, hogy a jövedelemösszegek a jelentékeny névleges emelkedésekkel szemben csak aránylag csekély eltolódásokat tüntetnek fel. — *Fritz Wanner: Neue Ausgangslage für die Sanierung der schweizerischen Staatsbahn.* — *Edgar Stampfli: Was ist Übergewinn?* A tanulmány a túlnyereség mibenlétét kívánja meghatározni és azokat a befolyásokat megállapítani, amelyek a gépipari vállalatoknál túlnyereségekhez vezethetnek. A túlnyereség a hozadék alkotórésze; a tiszta hozadék a szerző szerint egyenlő a forgalommal, levonva belőle a termelő-költségeket. A vállalat pénzügyi szükséglete kötelező és fakultatív pénzügyi szükségletre osztható. Az első a termelés költségeit foglalja magában, az utóbbi az ezeken kívülálló költségeket, amelyeket az jelle-

mez, hogy a hozadék magasságáig terjedhet; tehát beszélhetünk *kötelező és fakultatív költségekről*. Így pl. az idegen tőke utáni kamatokat és a rendes leírásokat a kötelező költségekhez számíthatjuk, míg a saját tőke utáni kamatokat, a tantiémeket, a rendkívüli leírásokat stb. a fakultatív költségekhez. E felosztás alapján a túlnyereség egyenlő a termelőköltségekkel és a fakultatív költségekkel csökkentett forgalommal. Minthogy a fakultatív költségek rugalmasak, bizonyos határok között úgy alakíthatók, hogy ne keletkezzék túlnyereség és azok a vállalatok, amelyek pénzügyi helyzetüket erősíteni akarják, ezt a lehetőséget bőségesen ki is használják. A cikk több példán mutatja ki a felhozott tételek helyességét és rámutat arra, hogy a tartalékolásokat különféle címeken fel lehet használni osztalékkiegészítésre, tőkevisszafizetésre stb., ami, ha indokolt tartalékból történik, rablógazdálkodás a vállalattal szemben; ha pedig az említett nyereségfelosztás a hozadék és az indokolt fakultatív költségek közötti különbségből történik, ez a különbség valódi túlnyereség s az adóhatóságok vadászterülete. A munka és a tőke közötti viszony szempontjából a cikk azt tekinti helyesnek, ha a tőke csak akkor részesedik túlnyereségben, ha a munkát megillető szociális kötelezettségeinek eleget tett. — *Valentin F. Wagner: Hume als Nationalökonom*. A tanulmány Hume közgazdasági tételeinek sajátosságaival kíván foglalkozni, még pedig nem annyira tételei tárgyi tartalmával, bár ez sem jelentőség nélküli, hanem inkább a tételeit jellemző módszertani szempontokkal. — *Hans Jenny: Kriegs- und Nachkriegsprobleme des Detailhandels*. — *K. Straub: Fragen des Finanzhaushaltes in stadtzürcherischen Baugenossenschaften*. — *F. W. Rieppel: Die Sicherung der Landwirtschaft in der Nachkriegszeit*.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL ÉS
TÁMOGATÁSÁVAL KIADJA A MAGYAR KÖZGAZDASÁGI TÁRSASÁG

SZERKESZTI:

HELLER FARKAS

TARTALOM:

Tanulmányok

- Theiss Ede:* Közgazdaság és társadalom a törvénykutató módszer
megvilágításában — — — — — 477
Schmidt Ádám: Az adómorál és mérése — — — — — 529

Közlemények

- Rézler Gyula:* Az új német szociálpolitika alapelvei a salzbrunni meg-
beszélések tükrében — — — — — 548
Recensor: Norman Montagu visszalépésének szimbolikus jelentősége 557

Irodalom

- Könyvismertetések** — — — — — 559

Boér Elek: Szabadverseny és politika. (Kádas Kálmán) — *Bereznai Aurél:* Munkaerőtervgazdálkodás a mezőgazdaságban. (Heller András) — *Németh Endre:* A korszerű mezőgazdaság vízi feladatai. (Dúzs János). — *Farkas Árpád:* A magyarországi állati energiagazdálkodás. (S. L.) — *Sevin Henrik:* A faekétől a Hofherr-gépig. (Kégl János) — *Rézler Julius:* Ungarische Arbeiterschaft. (Kiss Károly) — Schweizerisches Volkseinkommen 1924, 1929 bis 1938. (Gidófalvy Elemér) — *H. Rucht:* Die Bedeutung der Abschreibung für den Betrieb. (Varga József) — *G. Distl:* Finanzielles und Verkehrstechnisches Durchkonossemente-System. (Szilágyi László).

- Külföldi folyóiratok szemléje** — — — — — 585

Weltwirtschaftliches Archiv. — Bankwirtschaft. — Revue Internationale du Travail. — Neue Internationale Rundschau der Arbeit.

MAGYAR KÖZGAZDASÁGI TÁRSASÁG, BUDAPEST, II., Halász-u. 1.

Megjelenik évente nyolcszor. Előfizetési ára 36 P. Egyes szám ára 5 P.

A szerkesztésért *Heller Farkas*, a kiadásért *T. Kádas Kálmán*,
a nyomdáért *Kiss István* felelős.

P HELLER FARKAS : **ÉNZÜGYTAN**

2. kiadás

Ára P 24.-

Kapható és megrendelhető a

SZEGED VÁROSI NYOMDA ÉS KÖNYVKIADÓ RT.
budapesti irodájában II, Halász-u. 1. Tel.: 352-100

A NÉPSZERŰ KÖZGAZDASÁG-SOROZAT

legújabb füzetek:

Veress Gábor :

A közlekedési versenyről

ifj. dr. Boér Elek :

Szabad verseny és politika

Eddig megjelentek:

Dr. Horn József :

A közgazdaságtan nemzeti rendszere

Borotvás Nagy Sándor :

Nagy magyar gazdák

Rieger Gyula :

Egy kis banktudomány

Tonelli Sándor :

Kereskedők mesekönyve

Ára füzetenként P 4.90

Kapható és megrendelhető a

Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó R. T.
budapesti irodájában

Budapest, II., Halász-utca 1. Telefon : 352-100

Inhaltsauszüge.

Ung. Volkswirtschaftl. Rundschau

Juli-August 1944.

Wirtschaft und Gesellschaft im Spiegel der Methode der Gesetzforschung.

Die zwei Hauptrichtungen der Wirtschaftssoziologie, die sich der Methode der Gesetzforschung bedienen, sind: der *Institutionalismus* und die *Soziologie Pareto's*. Der Institutionalismus wurde durch die Arbeiten von *Th. Veblen* eingeleitet. *Veblen* wendet sich gegen die hedonistische und rationalistische Auffassung der klassischen und neoklassischen Schule und sucht zu zeigen, daß im Wirtschaftsleben die *Instinkte* und die *Gewohnheiten* die bewegenden Hauptfaktoren sind. Die allgemein verbreiteten Gewohnheiten sind die *Institutionen*, die sich in einer ständigen Entwicklung befinden. Deshalb muß die Nationalökonomie, deren Hauptaufgabe das Studium der Wirtschaftsinstitutionen bildet, *evolutionistisch* oder *dynamisch* ausgebaut werden nach dem Muster der modernen Biologie. Die wichtigsten Wirtschaftsinstitutionen können auf 4 Instinkte zurückgeführt werden, die einerseits die Wohlfahrt der ganzen Gesellschaft, andererseits die Interessen des Individuums fördern. Die Institutionen der ersten Gruppe dienen der materiellen Produktion, wogegen die zweite Gruppe die Institutionen des Privateigentums und des Geldes umfasst. Es besteht ein scharfer Gegensatz in der Zusammenwirkung dieser zwei Gruppen von Institutionen worauf *Veblen* die Hauptübel des modernen Wirtschaftslebens zurückführt.

Die Forschungen von *Veblen* und des Institutionalismus gründen sich auf die *moderne* Psychologie, die die *irrationalen* und *instinktiven* Momente des Seelenlebens besonders untersucht. In Amerika wurde die Instinkttheorie durch den *Behaviorismus* verdrängt, der das Betragen, d. h. die äußerlichen Manifestationen des Seelenlebens erforscht, insbesondere, die sogen. bedingten Reflexe, auf welche die Gewohnheiten zurückgeführt werden. Diese Forschungen haben den Institutionalismus weitgehend beeinflusst. Im Mittelpunkt der modernsten Psychologie steht aber nicht das Betragen, sondern das *Handeln*, dessen Begriff auch die *Motivation* des Betragens umfaßt. Die Psychologie des Handelns berücksichtigt die allgemeine *Interdependenz* der psychologischen Elemente und die *dynamischen* Eigenschaften des Seelenlebens, so daß ihre Hauptprinzipien dieselben sind, wie diejenigen der modernen Nationalökonomie.

Die dynamische Betrachtungsweise und die Berücksichtigung der modernen Psychologie sind die Hauptmerkmale des Institutionalismus, der sich sonst in viele Teilrichtungen spaltet und deshalb keine systematische und einheitliche Schule bildet. So beschäftigt sich eine Richtung des Institutionalismus mit *monographischer* Beschreibung einzelner *wirtschaftssoziologischer* Erscheinungen. Eine andere Richtung wendet sich der Unter-

suchung der *rechtlichen Institutionen* der Wirtschaft zu; diese hat gewisse Berührungspunkte mit der deutschen sozialrechtlichen Schule. Hierher gehören die Arbeiten von J. R. *Commons*, die am stärksten eine systematische Betrachtung zu erreichen erstreben. Eine dritte Richtung des Institutionalismus ist hauptsächlich *quantitativ* orientiert und bedient sich der Methoden der *mathematischen Statistik*. Diese Richtung hat die moderne *Konjunkturforschung* begründet. Alle diese Richtungen haben sich allmählich der modernen Weiterbildung der traditionellen Theorie angenähert, so daß gegenwärtig *kein* Gegensatz zwischen Institutionalismus und dynamischer Wirtschaftstheorie besteht.

Pareto's soziologische Forschung bezweckte von Anfang an nicht die Widerlegung, sondern die *Ergänzung* der traditionellen Theorie. *Pareto* untersucht insbesondere das *nicht-logische soziale Handeln*, das in den gesellschaftlichen Erscheinungen eine führende Rolle spielt im Gegensatz zum Wirtschaftsleben, wo die Handlungen *logischer* Natur größere Bedeutung haben. Das nicht-logische Handeln wird hauptsächlich durch verbale Ausdrücke, Theorien geleitet, so daß diese von *Pareto* eingehend analysiert werden. Wenn bei der Analyse der Theorien des nicht-logischen Handelns von den rationalen Elementen abstrahiert wird, so bleibt immer ein komplexer Kern zurück, das sogenannte *Residuum*, das als Manifestation von Instinkten und Gefühlen angesehen werden kann. Aus dem Residuum werden in pseudologischer Form rationale Erklärungen deriviert, die sogenannten *Derivationen*, die das Wirken des Residuums zu begründen trachten. Die Derivationen sind vom Standpunkte der wahren, d. h. *logico-experimentellen* Wissenschaft keine einwandfreien, sondern falschen Theorien. *Pareto* gibt eine ausführliche Klassifikation der wichtigsten Residuen an. Eine Klasse der Residuen kennzeichnet die *radikale* politische Gesinnung, eine andere die *konservative* politische Mentalität.

Die Theorie des nicht-logischen sozialen Handelns erklärt das Bestehen des *sozialen Gleichgewichts*. Dies gründet sich auf die gegenseitige Abhängigkeit der sozialen Elemente ähnlich dem wirtschaftlichen Gleichgewicht; doch sind die Zusammenhänge zwischen den Faktoren des gesellschaftlichen Gleichgewichts überwiegend nicht-logischer Natur, wogegen die ökonomische Interdependenz durchwegs rationell begründet ist. Es kann gezeigt werden, daß eine ausschließlich aus rationalen Beziehungen gebildete Gesellschaft nicht existenzfähig ist, sodaß insbesondere das Zwecksystem der Gesellschaft notwendig nicht-logischer Natur sein muß. Deshalb ist eine *mathematische* Formulierung der Bedingungen des gesellschaftlichen Gleichgewichts ein sehr schwieriges Problem, prinzipiell als zukünftig zu lösendes Problem kann es aber doch angedeutet werden. Die quantitativ ausgebaute Theorie des gesellschaftlichen Gleichgewichts ermöglicht es, eine *genaue Definition* des *Gemeinnutzens* zu konstruieren, und die mit ihr zusammenhängenden Probleme zu lösen, wozu die Nationalökonomie nicht fähig ist.

Pareto hat neben der *statischen* Lehre des gesellschaftlichen Gleichgewichts auch eine soziale *Dynamik* ausgearbeitet, die sich auf die Tatsache der sozialen *Heterogenität* gründet. Diese Heterogenität offenbart sich insbesondere darin, daß die Residuen der führenden Gesellschaftsklasse, der *Elite* verschieden sind von denjenigen der unteren Klassen. Die Zusammensetzung der Elite ist aber nicht konstant; es steigen ständig Individuen von unten nach oben, andere sinken aus der Reihe der Elite nach unten. Das ist die sogenannte *Elitezirkulation*, deren Geschwindigkeit eine gewisse *mittlere* Größe betragen muß, wenn die bestehende Schichtung der Gesellschaft unversehrt erhalten werden soll. Aus verschiedenen Gründen kann aber diese mittlere Zirkulationsgeschwindigkeit der Elite nicht bestehen, was zu einem Niedergang der bisherigen führenden Schichten und durch soziale Revolution zur Bildung einer *neuen* Elite führt.

Dadurch entsteht eine *zyklische* Veränderung in der Struktur der Gesellschaft.

Vor dem ersten Weltkrieg war die gesellschaftliche Elite durch solche Residuen gekennzeichnet, die eine individualistische, demokratische und liberale Politik bewirkten, wobei gleichzeitig die wirtschaftlichen Faktoren im gesellschaftlichen und politischen Leben die ausschlaggebende Rolle spielten. *Pareto* hat auf Grund seiner Theorie der Elitezirkulation vorausgesagt, daß diese Entwicklung durch soziale Umstürze abgebrochen wird und eine neue Elite emporsteigt, die eine gemeinschaftlich gesinnte, autoritäre und etatistische Politik führen wird, wobei militärische Machtfaktoren die Hauptrolle spielen werden.

Pareto's Soziologie behandelt viel tiefergehender die irrationalen Elemente der Gesellschaft als der Institutionalismus und enthält gleichzeitig eine systematische Theorie der gesellschaftlichen Beziehungen der Erkenntnis, d. h. den Gegenstand der sogenannten *Wissenssoziologie*. *Pareto's* Ergebnisse in diesem Gebiet sind viel grundlegender als diejenigen von *Scheler* und *Mannheim*. *Pareto's* System ist aber nicht nur Soziologie sondern es enthält auch eine *Gesellschaftsphilosophie* über die kommende Entwicklung der Politik. Viele der Voraussagen von *Pareto* sind inzwischen in Erfüllung gegangen und deshalb dient seine Sozialphilosophie unter anderem auch zur Begründung der modernen politischen *Ideologien*, insbesondere des Faschismus.

Eduard Theiss

Die Steuermoral und ihre Messung.

In Verbindung mit dem Problem der Messung der seelischen Erscheinungen entsteht die Frage, ob die Steuermoral messbar ist. Die Steuermoral ist der Entschluss des Steuerzahlers, die durch die Gemeinschaft geforderten materiellen Opfer freiwillig auf sich zu nehmen. Sie ist sonach ein moralisches Gefühl, das sich nach aussen hin in der Erfüllung der in den finanziellen Vorschriften enthaltenen Rechtsnormen offenbart. Die Offenbarung der Steuermoral äussert sich auf der höchsten Stufe in der Bezahlung der öffentlichen Leistungen (Steuerzahlung); dies hat jedoch zur Voraussetzung, dass der Steuerträger die Feststellung der Steuerpflichtigkeit und der Steuergrundlage ermöglichenden Pflichten, insbesondere die Pflicht der Steuererklärung erfülle (= die Steuerübernahme). Die höchste Bedeutung der Steuererklärung liegt bei den direkten Steuern, u. zw. bei jenen persönlichen Charakteren, namentlich bei den Einkommens- und Vermögenssteuern. Die Faktoren der Gestaltung der Steuermoral sind: der Kulturgrad der Gesellschaft, die politische Einstellung der steuertragenden Schichten, die Wirtschafts-, Sozial- und Finanzpolitik des Staates und besonders die Steuerpolitik. Im Rahmen der Steuerpolitik ist die Schwere der Steuerlast und die Gerechtigkeit der Besteuerung von besonderem Einfluss auf die Entwicklung der Steuermoral. Die Steuermoral wird durch die Geradheit, Verständlichkeit, Beständigkeit, dann durch die Einfachheit des Steuerbemessungsverfahrens, die Kontrolle der Einhaltung der Vorschriften, die Bestrafung der Steuerhinterziehungen befestigt. Eine grosse Rolle haben in Bezug auf die Steigerung der Steuermoral eine gut organisierte und gut funktionierende Steuerverwaltung und ein fachkundiger, anständiger und gewissenhafter Beamtenkörper. Die Untersuchung des Problems der Messung der Steuermoral wird in der Studie auf die Messung der äusseren, sozialen Steuermoral der Übernahme der Vermögenssteuer begrenzt. Der Index der Steuermoral lässt sich mit dem Prozentsatz des gemäss den finanziellen Rechtsnormen ideell steuerpflichtigen Teiles des im Lande zur Besteuerung effektiv angemeldeten Gesamtvermögens feststellen. Zu diesem Zwecke sind zu ermitteln: das angemeldete Vermögen,

was unter Benützung der Steuerstatistik möglich ist, ferner das gesetzmässig steuerpflichtige Vermögen und, in dessen Rahmen, das vom Gesichtspunkte der Steuermoral in erster Reihe wichtige Kapitalvermögen. Bezüglich der Höhe des Kapitalvermögens, d. h. der Spareinlagen, Obligationen, Pfandbriefe, Aktien, Wertpapiere, Bargeld, Kapitalforderungen, einzelner Vermögensrechte ist es möglich an Hand verschiedener statistischer Angabensammlungen Aufschluss zu erlangen. Der so ermittelte Betrag ist um den Betrag des auf objektiver und persönlicher Grundlage steuerfreien Kapitalvermögens, insbesondere um jenen des Kapitalvermögens unter dem Minimum der Steuergrundlage, zu vermindern. Der Landes-Betrag des gemäss den Rechtsnormen steuerpflichtigen Kapitalvermögens lässt sich z. T. im Schätzungswege und mit den notwendigen Korrekturen annähernd ermitteln und, verglichen mit dem Landes-Betrag des effektiv angemeldeten Kapitalvermögens, kann der Index der Steuermoral errechnet werden. Der Index der Steuermoral ist in der Untersuchung der Steuermoral der verschiedenen Länder, sowie in der Untersuchung der Entwicklung der Steuermoral, mit Berücksichtigung der zu verschiedenen Zeitpunkten bestehenden Steuermoral in demselben Lande, hauptsächlich von Bedeutung.

Adam Schmidt

Die Grundsätze der neuen deutschen Sozialpolitik im Spiegel der Salzbrunner Besprechungen. Der Verfasser schildert die Grundlagen der sogenannten einheitlichen europäischen sozialpolitischen Auffassung, wie sie sich in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts und in den ersten drei Dezennien des 20. Jahrhunderts herausgebildet hat. Diese einheitliche Sozialpolitik wurde vom Internationalen Arbeitsamt auf eine völkerrechtliche Grundlage gestellt; Anfangs waren alle europäischen Staaten Mitglieder dieser Institution, deren Beschlüsse im Sinne internationaler Abkommen von allen Mitgliedstaaten im Gesetzeswege inartikulierte wurden. Diese Einheitlichkeit hörte nach der zunehmenden Machtentfaltung des Faschismus in Italien, hauptsächlich aber nach der Machtergreifung des Nationalsozialismus in Deutschland auf. Diese Staaten, sowie die unter deutschem Einflusse stehenden Staaten begannen ihre Sozialpolitik gemäss der nationalsozialistischen und faschistischen Weltanschauung aufzubauen. Der im Monate März 1944 in Bad Salzbrunn stattgefundene internationale sozialpolitische Kongress bot den Aussenstehenden Gelegenheit, näheren Einblick in die deutschen und italienischen sozialpolitischen Prinzipien und Institutionen zu gewinnen. Der vom Berliner Arbeitswissenschaftlichen Institut einberufene Kongress hatte keinen amtlichen Charakter, sondern ermöglichte gemäss seinem Programm eine freie zwangslose Aussprache unter den Teilnehmern. Die Leitung des Arbeitswissenschaftlichen Amtes strebte insbesondere eine Begriffsbestimmung der nationalsozialistischen Sozialpolitik an. Die Sozialpolitik ist demgemäss der Inbegriff all'jener Prinzipien und Massnahmen, die die richtige Beziehung des Einzelnen (der Persönlichkeit) zur Volksgemeinschaft sicherstellen. Während die sog. europäische einheitliche Sozialpolitik die Hebung der breiten Volksmassen sich zum Ziele setzte und die Beziehung der einzelnen gesellschaftlichen Gruppen zueinander vor Augen hatte, wünscht die heutige deutsche Sozialpolitik die Beziehung des Einzelnen zu der Gemeinschaft zu gestalten. Beide Richtungen suchen daher eigentlich die richtige Relation zu erreichen, nur sind die in Relation gestellten Faktoren bei beiden abweichend. Auch in ihrer Terminologie gibt es Abweichungen; anstatt des Wortes Gesellschaft wird vom Nationalsozialismus der Begriff der Volksgemeinschaft gebraucht. Eine um vieles wichtigere Abweichung finden wir, wenn wir die Beziehung der Sozialpolitik zur Wirtschaftspolitik und zur Kulturpolitik untersuchen. In seinem Vortrage über die Grundsätze der neuen deutschen Sozialpolitik

erklärte Dr. Pohl, der Leiter des Arbeitswissenschaftlichen Instituts, mit besonderem Nachdruck, die Sozialpolitik sei immer mehr von der Wirtschaftspolitik zu entfernen und in gesteigertem Masse der Kulturpolitik näher zu bringen. Im Laufe der hierauf entstandenen Diskussion wurde von vielen Kongressteilnehmern der enge Zusammenhang zwischen Sozialpolitik und Wirtschaftspolitik betont. Der Verfasser nahm ebenfalls für den organischen Zusammenhang und die Unzertrennbarkeit von Sozialpolitik und Wirtschaftspolitik Stellung; er hob hervor, dass eine Sozialpolitik, die die Gesichtspunkte der Wirtschaftspolitik nicht berücksichtige, eventuell zu einem gegenteiligen Ergebnisse führen kann. Er berief sich auf die Lohnerhöhung, die die Preise der Industrieartikel in einem solchen Masse verteuert, dass diese auf den Inlands- und Auslandsmärkten konkurrenzfähig werden, was zum Rückgang der Produktion, dann zur Arbeitslosigkeit und im End- ergebnisse zu einer Verschlechterung der sozialen Lage führt. Der deutsche Diskussionsleiter versuchte, die beiden Standpunkte einander näher zu bringen, indem er wieder auf die nationalsozialistische Bestimmung der Sozialpolitik hinwies, dergemäss die Aufgabe der Sozialpolitik in erster Reihe in der *Proportionierung der Erwerbe* im Rahmen des bereits verfügbaren Nationaleinkommens, in der Feststellung richtiger Relationen besteht, was lediglich nach machtpolitischen und nicht nach wirtschaftlichen Gesichtspunkten geschieht. So kam es zur Diskussion des wissenschaftlichen Charakters der Sozialpolitik. Gemäss der nationalsozialistischen Auffassung besteht die Aufgabe der Sozialpolitik als Wissenschaft darin, dem Führer des Staates zur Verfügung zu stehen und die Richtlinien der Sozialpolitik methodisch auszuarbeiten. Neben den Wissenschaften, die selbst ihre Ziele bestimmen (wie z. B. die Physik), werden die Ziele anderer Wissenschaften von den Politikern bestimmt; zu diesen letzteren gehört u. A. die Sozialpolitik. — Sodann wurde die praktische Verwirklichung der deutschen Sozialpolitik besprochen; Gegenstand dieser Besprechungen bildeten das Leistungsprinzip, die Lohnordnung und die Arbeitsbewertungsmethode. Die entscheidenden Gesichtspunkte dieser Methode sind: die vom Betrieb erforderte Leistung, die bei der Lohnfestsetzung, ohne Rücksicht auf die etwaige höhere Bildung des Arbeiters, allein massgebend ist, und die Gleichheit des Lohnes für die gleiche Arbeit in allen Betrieben und Industriezweigen. Die deutsche Sozialpolitik lässt daher die Begriffe: Facharbeiter, eingetübter Arbeiter, ungelehrter Arbeiter, sowie die Gruppierung der Löhne nach diesen Begriffen, fallen. Nach der nationalsozialistischen Auffassung *wird die soziale Spannung durch die Löhne, die auf Grund der mit Hilfe der Arbeitsbewertungsmethode geschaffenen gerechten Rangordnung bezahlt werden, beseitigt*. Die neue Lohnordnung wurde bisher nur in einigen Industriezweigen, hauptsächlich in der Schwerindustrie und in den Bergwerken verwirklicht. — Von der Einführung der neuen Lohnordnung wird eine beträchtliche Steigerung der Produktion erwartet. Dieses System bedeutet eine Entwicklung gegenüber den früheren Lohnsystemen und ihre Verwirklichung kann unabhängig von der weltanschaulichen Einstellung der einzelnen Länder versucht werden. — Einige Kongressteilnehmer verschwiegen indessen nicht ihre Ansicht, dass die neue Lohnordnung im grossen und ganzen nur dort mit Erfolg verwirklicht werden könne, wo mit einer ständigen Vollbeschäftigung der Arbeiterschaft gerechnet werden kann, da im Falle von Arbeitslosigkeit die nicht beschäftigten Arbeiter die Löhne unterbieten würden; andererseits könnten die geschulten Arbeitskräfte, wenn die Vollbeschäftigung nicht zur Gänze erreicht wird, nicht in die besseren Lohnkategorien, bzw. zu den Arbeitsstätten mit höherer Leistung gelangen, was wiederum eine soziale Spannung hervorrufen würde. — Diese Bemerkungen wollten indessen nicht den Wert der neuen Lohnordnung herabsetzen und die Gesichtspunkte derselben werden bei der Regelung der Lohnordnungen der einzelnen Staaten gewiss mit Nutzen angewendet werden. — Der Verfasser teilt dann die bekannten 17

Punkte mit, in denen die Kongressleitung die Prinzipien der nationalsozialistischen Sozialpolitik zusammengefasst hat. — Zum Schluss stellt der Verfasser die Ergebnisse der einige Wochen nach den Salzbrunner Beratungen in Philadelphia abgehaltenen Konferenz des Internationalen Arbeitsamtes zusammen.

Julius Rézler

Die symbolische Bedeutung des Rücktrittes von Montagu Norman

Der Bericht enthält eine Besprechung der im Heft 7, 1944, der *Bankwirtschaft* erschienenen Studie: „*Der Rücktritt Montagu Normans als Symbol*“ von *Bruno Richter*.

Recensor

Alex Boér jun.: **Freier Wettbewerb und Politik**. Erschienen in der Serie „Populäre Volkswirtschaftslehre“, herausgegeben von der Szegeder Städtischen Druckerei und Buchverlags-A. G. Szeged 1944. 127 S. (In ungarischer Sprache)

Im Hefte werden die sozusagen wichtigsten zwei Bestandteile des modernen komplexen Wirtschaftslebens, der Wettbewerb und die Politik in einfacher, unmittelbarer Sprache und Form, dabei aber mit bedeutsamer Ausführlichkeit behandelt. Der Verfasser hat die Aufgabe, die wichtigsten Fragen der auf der harmonischen Synthese der im Titel des Buches bezeichneten zwei Antithesen lebensgetreu darzustellen, in einer Weise gelöst, die volle Anerkennung verdient. Er geht dabei vom imaginären Naturzustand des freien Wettbewerbes aus; in diesem idealisierten Zustand der Sozialwirtschaft ist der Gesamtwert der wirtschaftlichen Leistungen der allergrösste. Dieser Zustand, der den anfänglichen Entwicklungsstufen der im modernen Sinne genommenen Volkswirtschaft ganz nahe liegt, ist das System des freien Wettbewerbes und entspricht fast ganz dem Zustand des Wettbewerbes zu gleichen Bedingungen. Diese Wirtschaftsordnung ist im allgemeinen ein wünschenswerter Grenzzustand, da in ihr die Befriedigung des Produktivitätsanspruches der Gemeinschaft gesichert erscheint. Die Untersuchung dieser Grenze, obgleich ihr Charakter oft nur einen relativen Wert hat, kann jederzeit auf grosses Interesse Anspruch erheben, zumal in diesem Falle, wo der Verfasser, vom System des freien Wettbewerbes ausgehend, über den gelenkten und beeinflussten Wettbewerb, den Begriff der gelenkten Wirtschaft, also jener Notwendigkeit, in der wir heute leben, ableitet. Während aber beim freien Wettbewerb die Verwirklichung der wirtschaftlichen Zielsetzungen der Wirtschaftenden die Befriedigung der wirtschaftlichen Ansprüche der Gemeinschaft sicherstellt, hält die gelenkte Wirtschaft unseres Zeitalters schon einen Grenzzustand vor Augen, den die Wirtschaftenden im Wege des verfügbaren wirtschaftlichen Mechanismus nur dann verwirklichen können, wenn ihre Zielsetzung die vorschriftsmässige ist, die aber in der Regel schon eine überwirtschaftliche Zielsetzung ist. Er kann oft, insbesondere in der Kriegswirtschaft, nur mit wesentlich höheren, sozusagen heroischen Kraftanstrengungen verwickelt werden, als ein geradezu rein wirtschaftliches und nur im freien Wettbewerb erreichbares Ziel. Das Wirtschaftssystem ist aber auf seinem Wege zahlreichen politischen Eingriffen unterworfen. Diese wirtschaftspolitischen Massnahmen bezwecken zwar z. T. die Annäherung von noch im freien Wettbewerb realisierbaren wirtschaftlichen Leistungen, spornen aber z. T. schon zu Leistungen an, die darüber hinausgehen. Zwischen den beiden zeigen sich wirtschaftspolitisch nur graduelle Unterschiede. Vom wirtschaftsorganisatorischen Gesichtspunkte ist aber der Unterschied zwischen den zur Verwirklichung der zwei Erfordernisse geeigneten Wirtschaften sehr gross. Dement-

sprechend zeigen die vom freien Wettbewerb bis zur gelenkten Wirtschaft reichenden wirtschaftspolitischen Systeme eine graduelle Veränderung hinsichtlich des Inhaltes des Zweckes der Wirtschaftsorganisierung und hinsichtlich der Organisation der Wirtschaft. Der Verfasser schildert diesen wichtigen Umwandlungsprozess in der zweiten Hälfte seines Buches kurz, aber sehr plastisch und mit einer lehrreichen Gedankenführung; er bietet somit dem Leser Gelegenheit, sich über diesen viel umstrittenen Fragenkomplex ziemlich leicht zu unterrichten und die hier aufgetauchten Probleme unbefangen zu erkennen und zu beurteilen. — Das Heft, das die moderne wirtschaftliche Bildung zu popularisieren wünscht, erschliesst vielfach tief-schürfende Gedankengänge, die aber immer in einfacher Form vorgetragen werden und den breiten Schichten des grossen Publikums ermöglichen, Einblick in die verwickelten Geheimnisse des wirtschaftlichen Geschehens zu erlangen.

Koloman Kádas

Aurel Bereznai: Arbeitskraftplanwirtschaft in der Landwirtschaft. Veröffentlichung Nr. 40 des Ungarischen Instituts für die Verwaltungswissenschaft. Budapest 1943. 120 S. (In ungarischer Sprache).

Das Buch, das die Probleme der landwirtschaftlichen Arbeitswissenschaft behandelt, ist ein Zeichen der Bewandertheit des Verfassers in der Verwaltung des Arbeitswesens und in der ernsthaften wissenschaftlichen Forschungsarbeit; es enthält einen wohl durchdachten Vorschlag betreffend die Arbeitskraftwirtschaft und beleuchtet die statistischen Zusammenhänge der landwirtschaftlichen Arbeiterlage in einem durchgreifenden System und mit mehreren neuen Angabenreihen und originellen Vorstellungen ergänzt. Der Verfasser bespricht das Schätzungssystem und die Ergebnisse der vom Arbeitsvermittlungsdienst des ungarischen Ackerbauministeriums gesammelten Angaben bezüglich der erwerbsfähigen landwirtschaftlichen Arbeitnehmer und stellt fest, dass der Arbeiterstand vom Jahre 1935 bis zum Jahre 1942 von 700.000 auf 1.450.000 gestiegen ist. Es ist nützlich, die Erörterungen des Verfassers darüber zu lesen, wie sich die Lage des landwirtschaftlichen Arbeitsmarktes in Ungarn während des Krieges in den einzelnen Komitaten veränderte und wodurch diese Veränderungen verursacht wurden. Der Verfasser behandelt dann die Richtung, die Ausmasse und die Gründe der Arbeiterwanderungen und bespricht am Ende des Buches die wissenschaftlichen Methoden der Feststellung des Arbeitsbedarfes der Produktion, die Angabensammlungsversuche usw.

Andreas Heller

Andreas Németh: Die hydraulischen Aufgaben der zeitgemässen Landwirtschaft. Fortbildungsinstitut für Ingenieure. Budapest 1942. Band I. Heft 5. 136 S. (In ungarischer Sprache)

Die moderne Landwirtschaft strebt eine möglichst vollkommene Unabhängigkeit der Produktion von den extremen Erscheinungen der Natur an, um mehr Nahrungsmittel und industrielle Rohstoffe erzeugen zu können und dabei eine grössere Sicherheit zu erzielen. Neue Gebiete müssen vom Wasser erobert werden, und man muss für einen günstigen Wasserzustand des Bodens sorgen. Der Verfasser beruft sich auf das Beispiel der italienischen „Bonifica integrale“; er behandelt die Binnenwasserregelung, die Entwässerung, die Drainage, die Berieselung und die Terrainregelung. Das Buch, das eine Lücke ausfüllt, bietet viele, vom Gesichtspunkte der Entwicklung unentbehrliche Winke.

Johann Dúzs

Árpád Farkas: Die tierische Energiewirtschaft in Ungarn. Sonderausgabe Nr. 23 des Ungarischen Instituts für Konjunkturforschung. 24 S. (In ungarischer Sprache)

Diese neue interessante und wertvolle Studie des Verfassers hat die rationelle Energieproduktion zum Gegenstande; sie stellt die Arbeitsleistungsfähigkeit und den Bedarf an Zugvieharbeit einander gegenüber und kommt zu dem Ergebnisse, dass die in Ungarn herrschende Abneigung gegen die Verwendung der Kühe als Zugvieh mit systematischer Arbeit zu überwinden ist. Wir können hinzufügen, dass die Annahme, als wenn dies den Milchertrag beeinträchtigen würde, jeder Grundlage entbehrt; es muss aber bemerkt werden, dass in vielen Fällen die Verkehrsverhältnisse und die Verwertungsschwierigkeiten den Übergang von der Pferdehaltung auf die Kuhhaltung behindern. Gutes und dichtes Verkehrsnetz, sowie eine organisierte Verwertung würden die Produzenten von der zeitraubenden Arbeit des Besuches der Märkte befreien.

L. S.

Heinrich Sevin: Vom Holzpflug zur Hofherr-Maschine. Budapest, 1944. Verlag des Verfassers. 267 S. (In ungarischer Sprache.)

Der Verfasser, Direktor der Hofherr-Schranz Ungarische Maschinenfabriks-Werke A. G., schildert die Gründung und die Entwicklung dieser Fabrik; im Buche, das eine für Techniker und Laie interessante und genussreiche Lektüre bietet, führt er den Leser aus dem mit Holzpflug arbeitenden Ungarn des Zeitalters der „more patrio“ arbeitenden Landwirtschaft in das heutige Ungarn, das mit im Inland hergestellten modernsten landwirtschaftlichen Maschinen arbeitet. Für den Techniker ist es interessant, den Werdegang der Konstruktion der kompliziertesten Maschinengattungen mit Aufmerksamkeit verfolgen zu können; so erkennt er, dass der Ingenieur auch mit Faktoren zu rechnen hat, die für ihn vielleicht fremd erscheinen. Der Volkswirtschaftler aber erkennt die Kräfte, die in der Entwicklung dieser Maschinenfabrik lebendig mitgewirkt haben. — In einer wertvollen separaten Studie wird die Entwicklung der Dreschmaschine und des Traktors geschildert. Ein Teil der im Buche befindlichen 220 Bilder ist von zeit- und kulturgesichtlichem Interesse. — Das Buch füllt eine Lücke auf einem unverständlicherweise vernachlässigten Gebiete aus.

Johann Kégl

Julius Rézler: Ungarische Arbeiterschaft. Herausgegeben von dem Wissenschaftlichen Ausschuss der Ungarisch-deutschen Gesellschaft. Budapest 1942. 54. S.

Die ungarische Fabriksarbeiterschaft ist kaum 100 Jahre alt. Nach der Besprechung der auf die Fabriksindustrie bezughabenden Rechtsnormen erhalten wir in der Studie ein anschauliches Bild der zahlenmässigen Entwicklung der Arbeiterschaft und eine Erklärung der Schwankungen in der Zahl der Arbeiter. Der Verfasser behandelt dann die Verteilung der Arbeiterschaft der einzelnen Betriebe auf dem Gebiete Ungarns, die Arbeiterorganisationen, die Bestimmungen betr. Arbeitszeit, Lohnverhältnisse und Streikrecht, die Beteiligung der Arbeiterschaft an der Gesamtheit der industriellen Produktion und am Nationaleinkommen, die öffentlichen und privaten Wohlfahrtseinrichtungen für die Arbeiter. Die ungarische Arbeiterschaft vertritt, mit Rücksicht auf ihre soziale und wirtschaftliche Lage, eine Klasse, die sich infolge der zunehmenden Industrialisierung des Landes immer mehr vermehrt. Der Krieg hat diese Entwicklung unterbrochen, aber die ungarische Arbeiterschaft hofft, dass die Neuregelung nach dem Kriege die zu dieser Entwicklung notwendigen Vorbedingungen sicherstellen wird.

Karl Kiss

Schweizerisches Volkseinkommen 1924, 1929 bis 1938.
Beiträge zur schweizerischen Statistik, Heft 9. Herausgegeben vom
Schweizerischen Statistischen Amt, Bern 1941. 94 S.

In dieser Veröffentlichung werden zum ersten Male die Ergebnisse der über das schweizerische Nationaleinkommen amtlich vorgenommenen Schätzungen betreffend die Jahre 1929—1938 mitgeteilt. Die Berechnung wurde unter Zugrundelegung der persönlichen Methode durchgeführt. Das Nationaleinkommen der Schweiz setzt sich aus den Arbeitseinkommen der nicht selbständigen Personen (= 49—56%) des gesamten Nationaleinkommens), aus den gemischten (Arbeits- und Kapitals-) Einkommen der Selbständigen (= 18—26%) und aus den reinen Kapitalerträgen (= 23—28%) zusammen. Im Laufe der, Gegenstand der Untersuchungen bildenden zehnjährigen Periode ist das gesamte Nationaleinkommen vom höchsten Niveau, d. h. von jenem des Jahres 1929 (= 9469 Millionen Franken) im Jahre 1935 auf 7429 Millionen (Tiefpunkt) gefallen und dann im Jahre 1938 auf 8202 Millionen gestiegen. Aus einer Untersuchung der einzelnen Einkommensfaktoren ergibt sich, dass die Weltwirtschaftskrise im allgemeinen eher die Kapitaleinkommen zusammenschrumpfen liess und dementsprechend das relative Gewicht der Arbeitseinkommen im Rahmen des Nationaleinkommens in den Krisenjahren zurückging. Die Entwirrung aus der Krise vermehrte jedoch immer mehr die Bedeutung der Kapitaleinkommen und hob dieselben im Jahre 1938 ungefähr auf den Stand des Jahres 1929. Am Schlusse des Buches teilt der Verfasser Angaben darüber mit, in welchem Masse die Schätzung der einzelnen Einkommenselemente zuverlässig ist. In solchem Sinne stellt er fünf Zuverlässigkeitsgrade auf und stellt fest, dass ungefähr 76.6% des gesamten Nationaleinkommens in jene ersten drei Gruppen gehören, die im grossen und ganzen auf zuverlässige und genaue statistische Daten aufgebaute Schätzungen enthalten. Dies ist vielleicht das interessanteste Kapitel des ganzen Werkes, da es die Konstruktionsfehler der Schätzungsmethode offen darstellt. Einem solchen Bewertungsversuche begnügen wir bisher in keinem Werke anderer Verfasser über das Problem des Nationaleinkommens.

E. G.

Hans Ruchti: Die Bedeutung der Abschreibung für den Betrieb. Berlin 1942. Junker und Dunnhaupt. 129 S.

Ausser der Besprechung der Gattungen und Modalitäten der Abschreibung untersucht der Verfasser diese Frage noch von einem neuen Gesichtspunkte, indem er die Abschreibung, als ein Mittel der Selbstfinanzierung in den Mittelpunkt seiner Untersuchungen stellt. Damit hebt er die Abschreibungen aus den inneren Problemen des Betriebes hervor und stellt sie als ein wichtiges Mittel der finanziellen Planung vor. Er weist darauf hin, dass ein Teil der aus den Abschreibungen einflussenden liquiden Mittel ständig der Unternehmung zur Verfügung steht und zum Zwecke der Selbstfinanzierung verwendbar ist. Er unterstützt seine theoretischen Erörterungen auch mit der Analyse von Unternehmungsbilanzen.

Josef Varga

Gottfried Distl: Finanzielles und verkehrstechnisches Durchkonossement-System. Prag 1944. 261 S.

Der Verfasser ist ein Gegner des gegenwärtigen Konnossement-Systems; seiner Ansicht nach ist das Konnossement nicht nur eine Einlagerungs-Übernahmebestätigung, sondern ein Bezugsschein, bei welchem es gleichgültig ist, ob die Ware zu Wasser oder zur See zur Versendung

kommt. Das Konnossement ist nur im Wege der Praxis als eine Bestätigung von Schiffen allgemein gebräuchlich geworden. Der Verfasser schlägt daher vor, dass die begriffliche Bestimmung des Konnossements so abgeändert werde, dass es sich auf die durch grössere Bahnhöfen und Binnenwasser-Schiffsgesellschaften ausgestellten kombinierten Frachtbriefe erstrecke; ferner soll es auch den Speditionsunternehmungen ermöglicht werden, solche übertragbare Frachtbriefe auszustellen. Die Idee des Verfassers ist nicht ganz neu; die Studie ist trotzdem von grosser Bedeutung und kann nach dem Kriege bei der Neuordnung — neben den schon vorhandenen ungarischen Plänen — von grossem Nutzen sein.

Ladislaus Szilágyi.

Közgazdaság és társadalom a törvénykutató módszer megvilágításában.

Tartalom: 1. A törvénykutató gazdaságszociológia két főiránya: az institucionalizmus és *Pareto* szociológiája. — 2. Th. *Veblen* kutatásainak főbb eredményei. — 3. A modern lélektan és a gazdasági intézmények vizsgálata. — 4. Az institucionalizmus fő irányai; J. R. *Commons* rendszere. — 5. A nem-logikus cselekvés *Pareto*-féle elmélete. — 6. A társadalmi egyensúly elmélete. — 7. Az elit-körforgás tana és a társadalmi dinamika *Pareto* rendszerében. — 8. *Pareto* szociológiájának jelentősége különös tekintettel az ismeret-szociológiára és az új politikai ideológiákra.

* *

1. A gazdasági jelenségek első rendszeres vizsgálata a törvénykutató módszer alapján indult meg. A közgazdaságtan születése a felvilágosodás korszakába esik és így az akkor a korszellemet irányító, első nagy diadalaikat ünneplő természettudományok állnak a bölcsőjénél. A fiziokraták és klaszszikusok a közgazdaság természeti törvényeit igyekeznek megállapítani a *törvénykutató*, illetőleg *generalizáló* módszer segítségével. Más tudományos módszert az elméleti kutatás nem is ismer ebben a korban; hiszen az individualizáló módszer csak a következő század vége felé nyer határozott formát a német nyelvterületen.¹ A közgazdaságtan kialakulása során a gazdasági mozzanatok a társadalmi jelenségek szövedékéből mindjobban elkülöníti, hogy azokat önmagukban vizsgálja. Ezáltal a gazdaságkutatás a valóság társadalmi mozzanataitól többé-kevésbé elvonatkozik, hogy a tisztán gazdasági összefüggéseket annál mélyrehatóbban állapíthassa meg. A gazdaságelméletnek eme az *elszigetelő* elvonás irányában való kiépítése a törvénykutató módszer szemszögéből tekintve teljesen jogosult. A valóság számos lényeges mozzanata azonban ilyen módon kimarad a gazdaságkutatás hatásköréből. Ezek közül a sajátos társadalmi mozzanatok egy másik törvénykutató szaktudomány, a később kialakult *szociológia* vizsgálja.

A törvénykutató módszer alapján álló *tiszta* gazdaság-

¹ I. a szerzőtől: Közgazdaság, történet és társadalom szellemtudományi megvilágításban. Közgazdasági Szemle. 87. k. (1944). 141. o.

elmélet tehát szükségszerűen csak *részleges* képet ad a valóságról. A valóság minél *teljesebb* megközelítésére való törekvés azonban nem teszi szükségessé e módszer elvetését, mint azt különösen egyes *német* kutatók gondolták, hanem csupán a tiszta oekonomiának a szociológia irányában való szerves kiegészítését. Ez elvben nem ütközik akadályba, mivel a szociológia is *eredetileg* a természettudományok példája nyomán a törvénykutató módszer alapján épült ki. Itt tehát nem merülnek fel azok a nagy módszertani ellentétek, amelyek német nyelvterületen a hagyományos gazdaságelmélet és a történeti-társadalmi valóság szellemtudományi vizsgálatának összekapcsolását annyira megnehezítették. Mindazonáltal a közgazdaságtan szociológiai továbbfejlesztése a törvénykutató módszer alapján sem valósulhatott meg minden zökkenő nélkül.

A szociológia, ugyanis a XIX. század folyamán, tehát később önállósult, mint a közgazdaságtudomány. Ezért alapgondolata e század szellemének megfelelően a *fejlődés*. Comte elsősorban a társadalom *dinamikai* törvényeit akarja megállapítani, a társadalmi *sztatika* csak az ehhez szükséges előtanulmányt képezi. Ezzel szemben a klasszikus gazdaságelmélet a természeti rend XVIII. századbéli eszmevilágának bélyegét viseli magán. Ezért a normális vagy egyensúlyi helyzeteket vizsgálja előszeretettel, tehát elsődlegesen *sztatikai* jellegű. A *hagyományos* gazdaságelmélet szociológiai továbbfejlesztése tehát a tisztán gazdasági összefüggések kutatási területén is igen számottevő és nehéz új feladat megoldását, az elmélet dinamikai kiépítését tette szükségessé, ami nem volt elvégezhető rövid idő alatt.

A gazdaságelmélet és a szociológia összeegyeztetése ily módon kezdetben súlyos nehézségekbe ütközött. Különösen érezhető volt ez az Egyesült Államokban, ahol a századforduló körül a gazdaságszociológiai kutatás a legintenzívebb mértékben indul meg és ahol az ú. n. *institucionális* vagy *intézményi* irány alakul ki fokozatosan ezzel a célkitűzéssel. Ez az irány, főképp kezdetben, élesen szembefordul a hagyományos közgazdaságtannal, azt irreálisnak minősíti elsősorban a dinamikai szemlélet hiánya miatt. Az institucionális irány, de különösen *Veblen* kritikája ily módon döntően hozzájárult ahhoz, hogy az Egyesült Államokban a dinamikai gazdaságelmélet kiépítése nagymértékben előrehaladt. Ezzel párhuzamosan a gazdasági jelenségek szociológiai vizsgálata terén is igen fontos eredményeket sikerült elérni. Az institucionalizmus jó ideig harcban állt a klasszikus, illetőleg neoklasszikus elmélettel, sőt sikeres működésének főtényezője gyanánt épp *heterodox* szemléletét tekintette. Tekintettel erre különösen figyelemre méltó, hogy a közgazdaság és társadalom *törvényszerű* össze

függéseinek másik legeredményesebb vizsgálata *Pareto*-nak köszönhető, aki kutatásait kezdettől fogva a tiszta oekológia és így a hagyományos közgazdaságtan szerves kiegészítése gyanánt végezte el. Ezért a jelen értekezés feladata az *institucionalizmus* és *Pareto* gazdaságszociológiai kutatásainak párhuzamos és rendszeres tárgyalása s ezzel kapcsolatban a gazdasági és társadalmi mozzanatok között fennálló legfontosabb *törvényszerűségek* megállapítása.

* *

2. Az *institucionális* irány *Thorstein Veblen* kutatásaiból indul ki, az általa felvetett szempontok és elvek hatása alatt áll. Ezért a továbbiakban először *Veblen* főbb gondolatait tekintjük át, amikor nem törekszünk teljességre, hanem csak azokra a mozzanatokra szorítkozunk, amelyek a későbbi kutatóknál is irányító szerepet játszanak. Itt hangsúlyozást érdemel, hogy *Veblen* művei nem csak az *institucionális* iskola híveire, hanem *minden* kiemelkedő modern amerikai közgazdászra is jelentős hatást gyakoroltak. Miután pedig az amerikai gazdaságkutatás napjaink tudományának kialakításában kimagasló mértékben vett részt, a *modern* közgazdaságtudomány számos alapgondolata *Veblen*-re vezethető vissza. Ez a körülmény egymaga is indokoltá teszi az életművével való behatóbb foglalkozást.

Veblen a hagyományos elmélet *éles* kritikájával, illetőleg majdnem teljes elvetésével kezdi tudományos pályáját.² Kifogásai nem a klasszikus közgazdaságtan *logikai* felépítése ellen irányulnak, hanem annak *premisszáit*, illetőleg *bölcseleti* alapjait minősíti tarthatatlannak. Ezek u. i. szerinte *nem* egyeztethetők össze a modern *tudományos* szemlélettel. Nevezetesen a modern tudománynak elsősorban a *fejlődés* gondolatán kell alapulnia, amint ezt a *Darwin* nyomán kialakult *biológia* szemlélteti. A korszerű tudomány ezért *dinamikai* jellegű, amely minden általánosítást és osztályozást *viszonylagosnak* és másodrangúnak tekint, míg a sztatika ezekre fekteti a hangsúlyt, mint végső, abszolút megállapításokra. A klasszikus elmélet az *élettelen* természet *mechanisztikus* szemléletét alkalmazza a közgazdaságtanban. Ez vezet a *normális*, illetőleg *egyensúlyi* helyzetek fontosságának túlbecsülésére illetőleg irányító mozzanatok gyanánt való kezelésére. A változás pedig ily módon legfeljebb a mechanikus *mozgás* analógiájának megfelelően játszhat korlátozott szerepet az egyensúlyzavarok vizsgálatánál.

Ezzel szemben a közgazdaságtannak a *biológia* példája

² *Veblen* kritikai dolgozatait, amelyek az 1898—1909 időszakból valók, *The Place of Science in Modern Civilization and Other Essays* (1914) c. kötet tartalmazza összegyűjtve.

után kell igazodnia. A gazdasági jelenségek változásai az élőszervezetek fejlődéséhez, növekedéséhez hasonlóak, amely egy részt a múltban lezajlott módosulások megmaradása és *halmozódása*, másrészt *folytonos* levés, alakulás megállás, vagy változatlan helyzetek nélkül. A *darwinizmus* megmutatta, hogy az élőlények és fajok fejlődése és az abban *látszólag* megnyilvánuló célirányosság maradéktalanul *okozati* összefüggésekre, a természeti erők *cél nélküli* összeműködésére vezethető vissza. Tehát a klasszikus elmélet két vezető gondolata: a természetes rend és a haladás, mint végső tudományos elvek, elveszítették reális alátámasztásukat és a kutatást irreális irányba terelik. A közgazdaságtant meg kell tehát tisztítani a normális helyzetek és a haladó, illetőleg melioratív tendenciák minden mozzanatától, ami *Veblen* szerint a klasszikus tantól való majdnem teljes elfordulást jelenti. Míg tehát a német történeti iskola a hagyományos elméletet *túlságosan* naturalisztikusnak minősítette, addig *Veblen* kevesli a modern természettudományi szellemet benne, viszont túlzott metafizikai jelleget hány szemére. Ugyanez okból kifolyólag ítéli el a német történeti iskola és *Marx* tanítását is. Mindkét irány *Hegel* metafizikai elvei alapján áll, amelyek a modern tudomány alapfelfogásával összeegyeztethetetlenek. *Schmoller* célkitűzései iránt ugyan *Veblen* elismeréssel adózik különösen a gazdasági *intézmények* eredetére és szerepére vonatkozó kutatásaival kapcsolatban; azonban úgy látja, hogy *Schmoller* megfelelő tudományos szemlélet hiányában programját nem tudta megvalósítani.

A hagyományos elmélet másik főhibája *Veblen* szerint *racionalisztikus*, illetőleg *hedonisztikus pszichológiája*. Ezáltal az emberi természetnek egészen *eltorzított* képe keletkezik a gazdaságtudományi vizsgálatok gyújtópontjában, aminek *irreális* következményeit *Veblen* ironikus hangon ecseteli. A *homo oeconomicus* passzív lény gyanánt jelenik meg, aki a haszonimpulzusok eredőjének irányába áll be, mint valami mágnesű. Ezzel szemben a modern lélektan kimutatta, hogy az emberi cselekvést nem az élvezet keresése és a fájdalom kerülése irányítja elsősorban. A határhaszonelmélet ugyan a hedonisztikus elveket elfogadhatóbb alakban törekszik kiépíteni, de még mindig teljesen racionalisztikus jellegű. Holott sem az emberi természet, sem pedig a gazdasági cselekvés nem vezethető vissza racionális indítékokra, mint elsődleges tényezőkre. Ez utóbbiaknak mindig csak másodlagos szerepük van az ösztönös, illetőleg *irracionalis* mozzanatok mellett, amelyek az ember alaptörékvéseit irányítják. E tekintetben *Veblen* főképp *W. James* és *W. McDougall* lélektani kutatásaira támaszkodik. Tőlük származik a *szokások* nagyfontosságának a kimutatása a mindennapi életben, amelynek az ösztönök mellett

másik főtenyezői. Az *általánosan* elterjedt szokások az *intézmények*, amelyeknek kényszerítő és korlátozó hatásuk van az egyének cselekvéseire, úgyhogy azok ösztönös célkitűzései csak az intézményes keretek között valósulhatnak meg. Míg az emberi természet viszonylag *állandó*, addig az intézmények folytonosan *változnak* részint a külső természeti tényezők, részint belső társadalmi erők hatása alatt. Ezért az evolúciós, illetőleg dinamikai szemlélet számára az intézmények különösen fontosak. Ezek képezik a *változó* környezetet, amelyhez az embernek alkalmazkodnia kell. Az intézmények folytán az emberi cselekvés nagy része szokásjellegűt ölt, viszont a szokások hozzájárulnak léte fokozatosan az intézményekhez.

A klasszikus iskola az emberi természetet racionális mozzanatokra vezette vissza, ugyanakkor a legfontosabb gazdasági intézményeket állandóaknak tette fel. Ezzel ellentétben *Veblen* az emberi természetet elsősorban ösztönös, irracionális törekvésekből magyarázza és az intézmények folytonos változását hangsúlyozza. Itt világosan láthatjuk a gyökeres eltérést a hagyományos elmélet szemléletétől. *Veblen* főfeladatának az egyes intézmények *genetikus* vizsgálatát tekinti. Ezzel kapcsolatban részletesen tanulmányozza, hogyan fejlődnek ki az egyes intézmények cselekvési szokásokból és azután hogyan hatnak vissza az embernek a környezetéről alkotott gondolatvilágára. Végül a modern gazdasági élet magyarázatát szerkeszti meg az intézmények és gondolkodási formák alapján.

Az emberi cselekvések és az általuk kialakított szokások ösztönös törekvésekre vezethetők vissza. Ezek teleológikus jellegűek oly értelemben, hogy az emberi cselekvések célkitűzései innen származnak. Az ösztönök közelebbi természetét, mint *Veblen* hangsúlyozza, nem ismerjük; azokat szerinte *örökletes* lelki komplexumoknak tekinthetjük. Számos válfajuk az egyes egyéneknek *különböző* erősségű fokozatokban fordul elő és ezen alapuló kölcsönhatásuk biztosítja a társadalom fennmaradását. A számos ösztön közül *Veblen*³ csak *négyet* emel ki, mint amelyek a gazdasági intézmények és tevékenység szempontjából különösen fontosak. Ezek: 1. a szülői hajlam (parental bent), 2. az alkotó munka ösztöne (instinct of workmanship), 3. az érdektelen kíváncsiság (idle curiosity) és 4. a zsákmányozási hajlam (predatory bent).

Az említett ösztönök közül a szülői hajlam az önzetlen társas érzelmek gyűjtőneve, amelyek a csoport jólétére irányuló törekvéseket táplálják. Az alkotó munka ösztöne önmagában nem ad célokat, de biztosítja a célok megvalósításához szükséges tevékenységet, fáradozást. E két ösztön szolgálja elsősorban a csoport fennmaradását. A harmadik szerepe akkor nyomul

³ Instinct of Workmanship (1914).

előtérbe, ha az elsőrendű életszükségletek ki vannak elégítve. A csoport némely tagjában különös erővel lép fel, ezek munkája építi fel fokozatosan a csoport rendszeres tudását. Elsősorban a termelési technika és a természet ismeretének fejlődése tulajdonítható ennek az ösztönnek. Az eddigiekkel ellentétben a zsákmányolás ösztöne kimondottan az egyéni, egoisztikus érdekek forrása. Ez az emberismeretre támaszkodva az embereket ügyes bánásmód és gyengeségeik kiaknázása révén eszköz gyanánt használja fel önző céljai elérésére. A gazdasági életben a *monopól*-helyzetek és nagy vagyontömegek birtoklása útján mások *rovására* szerzett előnyök vezethetők vissza erre az ösztönre. Ez az ösztön nem evolúciós jellegű egyrészt a csoport-érdek szempontjából destruktívnak minősíthető jellege miatt, másrészt mert az emberismeret a természetismerettel ellentétben nem gyarapodik kumulatív módon. Az említett ösztönök kétféle típusának megfelelően *Veblen* az intézmények két válfaját különbözteti meg. Az egyik alá tartoznak az anyagi javak termelésével, a technikai eljárásokkal kapcsolatos intézmények, amelyek az első három ösztönre vezethetők vissza. A másik válfaj a zsákmányoló ösztönrel kapcsolatos és főképp a magántulajdon és a pénz intézményeiből áll. E kétféle intézménycsoport egymáshoz való viszonyának vizsgálata a gazdasági élet különböző fejlődési korszakaiban *Veblen* főproblémája.

A legelső *primitív* korszak *békés* jellegű, amikor a főfoglalkozás a földművelés és a szülői hajlam, továbbá az alkotó munka ösztöne uralkodik. A rákövetkező *barbár* időszakban, amelyet folytonos *háborúk* töltenek ki, bontakozik ki a magántulajdon intézménye az erőszak és fortély eszközeinek a segítségével. Mindez a zsákmányolási hajlamnak tulajdonítható, amely ekkor kezd előtérbe nyomulni a többi ösztön rovására. Társadalmi különbségek keletkeznek, amelyek a fogyasztási szokásokban is megnyilvánulnak. A vezető rétegek *feltűnő* és pazarló életmódot alakítanak ki, ami azután másokat is utánzásra készítet. A munkaösztön most már nem kizárólag a csoport anyagi jólétének szolgálatában érvényesül, hanem jórészt a harci és fényűzési eszközök előállítását biztosítja. A zsákmányoló hajlamból származó intézmények ily módon egyéni, illetőleg partikuláris érdekek kielégítését eredményezik a közjó hátrányára, miközben egyéb ösztönök működését megromtják, illetőleg deformálják.

A barbár időszakot a *kézműves*-kor váltja fel. Ezt gyorsabb gazdasági fejlődés és kevesebb háború jellemzi. E korszakban a tulajdon intézménye a pénzbeli nyereség révén a kézművesség gazdasági megerősödésére és műszaki tudásának a ki fejlesztésére szolgál; a kétféle ösztön: a zsákmányolás és munka hajlama *kivételesen* párhuzamosan a csoport érdekében műkö-

dik. Ugyanekkor a babonák helyébe mindinkább a természet *tárgyilagos* megfigyelése lép, amit a termelési folyamatok tökéletesítése kíván meg. Ennek hatása alatt kialakul a természeti törvény fogalma és ezzel kapcsolatban a természetjogi fel fogás. A kézműves-korszak folyamán az *anyagiasabb* világ szemlélet hatása alatt a kíváncsiság hajlama a teológiai és metafizikai kérdések helyett fokozatosan az anyagi világ folyamatai iránt kezd érdeklődni. Így megszületik a tudományos technika és ezzel kialakul a *gépkorszak*, a modern gazdasági élet.

Napjainkban a gazdasági élet jellegét és ütemét a *gépesítés* folyamata szabja meg, aminek következményei messze túlterjednek a gépek közvetlen alkalmazásán. A gépesítés és munkamegcsztás következtében az egész gazdasági élet mindinkább egy bonyolult, végtelenül tagozott és kvantitatív pontossággal működő *mechanikus* rendszer jellegét közelíti meg. A társadalom jóléte szempontjából e rendszer feladata, hogy minél nagyobb bőségben szolgáltatson anyagi javakat, aminek megvalósítását a termelési technika magas fejlettsége lehetővé is teszi. Azonban a gazdasági rendszer irányítása az *üzletemberek* kezében van, akiknek célja nem a hasznos javak legnagyobb *mennyiségének* a termelése, hanem a legnagyobb pénzbeli *nyereség*. „A társadalom anyagi jólétét a gazdasági rendszer folyamatának síma és folytonos egymásbakapcsolódása biztosítja elsősorban; azonban a rendszert irányító üzletemberek pénzbeli érdekeit nem szükségszerűen a gazdasági egyensúly zavartalan fenntartása biztosítja leginkább.”⁴

Igy jut el *Veblen* vizsgálatainak központi tárgyához, az *üzlet* (business) és a *gazdaság* (industry) között fennálló nagy ellentéthez, amelyből a modern közgazdaságra vonatkozó összes megállapításai származnak.

Veblen a hagyományos elméletnek a vállalkozói nyereségre vonatkozó megállapításait *elavultnak* minősíti. Ezek abban az időben voltak érvényesek, amikor a vállalkozók a termelési folyamatok irányítását is ellátták. Ma azonban ezt technikai szakértőkre bízák és főképp csak az üzleti, illetőleg pénzügyi ügyekkel foglalkoznak. A vállalkozói nyereség mai viszonyok között főleg *monopolisztikus* jellegű, amit a szabad verseny hiánya, illetőleg tökéletlensége az összes piacokon biztosít számukra. *Veblen*⁵ részletesen vizsgálja e tekintetben különösen a kulcspárk (acél, tüzelőanyag, közlekedés, stb.) jelenlegi helyzetét és

⁴ Th. *Veblen*: The Theory of Business Enterprise (1904). 27. o. *Veblen*nek a modern gazdasági életre vonatkozó e könyvben foglalt gondolatait főképp a következő művei dolgozzák ki további részletességgel: The Vested Interests (1919), The Engineers and the Price System (1921) és Absentee Ownership (1923).

⁵ Absentee Ownership (1923).

arra az eredményre jut, hogy ezekben a nagyvállalatok és bank-érdekelteségek „összejátszása” (collusion) folytán a verseny majdnem teljesen megszűnt. A kevésbbé fontos iparágakban bizonyos mértékű verseny ugyan fennáll, de nem elsősorban az árak, hanem a minőség, illetőleg eladási feltételek tekintetében. *Veblen* ezen vizsgálatai kétségtelenül nagyban elősegítették és befolyásolták a *korlátozott verseny* modern elméletének kifejlődését, amely a mai gazdaságkutatás egyik főirányát képezi.⁶ *Veblen* szerint a vezető üzletemberek nyereségük növelése érdekében minél nagyobb monopolhatalom elérésére törekednek. Ezáltal a javak szabad áramlását megakadályozzák és a termelési volument csökkentik. Magatartásuk a fizikai termeléssel kapcsolatban *szabotálásnak* s illetőleg az eredményesség *tudatos* csökkentésének minősíthető.⁷

Az üzleti világ vezetőinek viselkedését döntően befolyásolja, hogy egész gondolkodásukat a vagyon *pénzbeli* értékelése és a *finanszírozás* szempontjai irányítják. Nevezetesen valamely vállalat értékét elsősorban a *jövőben* várható bevételeinek tőkésített értéke szabja meg. Ez az érték nemcsak a tőke *anyagi* állagától függ, hanem szerepel benne a vállalat üzleti összeköttetéseiből, monopolisztikus előnyeiből álló ún. *cégérték* (good will) is. A vállalat értéke tehát *immateriális* jellegű és ezért az árak, illetőleg a bevételek alakulásától függően is változik, bár ugyanakkor anyagi állaga esetleg állandó. Ez az érték szolgál hitelbázis gyanánt. Hitel kapható tehát nemcsak materiális javak, hanem az immateriális vagyon alapján is, amely részben szintén hitel jellegű. Ilymódon a tőke és hitel közötti határok elmosódnak. A tőkésítés és a hitelnyujtás változt elemzésén alapszik *Veblen* konjunktúra-elmélete. A hitel-expanzió a nyereségek növekedése révén a tőkésítést fokozza, ami az expanziót kumulatív módon erősíti mindaddig, amíg egyes vállalatoknál a tőke felduzzadt értéke és a tényleg várható bevételek között az eltérés nyilvánvalóvá nem válik. Ekkor a hitelezők a kölcsönök visszafizetését követelik, a depresszió megindul. A konjunktúraváltozást tehát *Veblen* az üzletemberek *finanszírozási* rendszerére vezeti vissza, amiben reálgazdasági mozzanatoknak csak *közvetett*, másodlagos szerepük van.

A társadalom széles rétegei: a munkások és azok, akik a termelési folyamatokat közvetlenül irányítják: a technikai szakemberek és tisztviselők csak közvetve állnak a pénzbeli, illetőleg üzleti mentalitás hatása alatt. A gépi folyamatokkal való kapcsolatuk gondolkodásukat tárgyilagossá, a hagyományok iránt közömbössé alakítja. Ezért ezek biztosítják a technika ha-

⁶ 1. a szerzőtől: Korlátozott verseny és gazdaságpolitika. Közgazdasági Szemle. 82. k. (1929.) 388. o.

⁷ 1. *Veblen*: The Vested Interests.

ladását, a termelés eredményességének fokozását. Ezekben a társadalom jólétét biztosító hajlamok dominálnak, míg az üzletembereket a zsákmányolási ösztön hajtja elsősorban.

De facto tehát a társadalom nagyobb része már megfelelően alkalmazkodott a termelés gépies jellegéhez és így fennáll a lehetőség az általános anyagi jóléthez szükséges javak bőséges előállítására. *De iure* azonban a jogrendszer és az üzleti intézmények lehetővé teszik a vállalkozók számára, hogy a termelés szabotálásával, illetőleg a technikai eredményesség lefékezésével maguknak nyereséget biztosítsanak a közérdekkel ellentétben. A széles néprétegek életszínvonalának felemeléséhez szükséges termelésfokozást ily módon az a körülmény akadályozza meg, hogy a *magántulajdoni rend és az üzleti mentalitás*nak a XVII. és XVIII. században, tehát a *kézműves* korszakban kialakult alapelvei jelenleg is még változatlanul érvényben vannak. Holott ezek az intézmények már nem állnak összhangban a gazdasági rendszer mai, a gépesítésből származó hatványozott termelékenységevel. A legfőbb baj az, hogy a gazdasági vállalatok tulajdonosai alig törődnek azok materiális üzemi viszonyaival, azokat csak mintegy távolról irányítják, mint a földjáradékot a városban élvező földbirtokosok uradalmaikat. Az *abszентизmus* tehát kiterjedt a gazdasági tulajdon egész területére, aminek következményeit *Veblen* utolsó műve⁸ tárgyalja. Az elavult intézmények és a reálgazdasági tényezők közötti ellentétek társadalmi *feszültségeket* hoznak létre, ami különösen a szocialista munkásmozgalmakban nyilvánul meg. Ezek előbb-utóbb szétfeszítik a fennálló kereteket és új, megfelelőbb intézményi rend kialakulására vezetnek.

Veblen elsősorban a jelenlegi intézmények megváltozásának szükségességét mutatja ki, az új rend természetét közelebbről nem rajzolja meg. Óvakodik a társadalmi *újító* szerepétől. A várható intézményi reform alapvonásai mégis kidomborodnak műveiből. Miután felfogása szerint a bajokat az üzletemberek irányítása okozza, az új rendben ezek helyébe a gazdasági termelés technikai és tudományos szakemberei lépnek.⁹ Ezek elsősorban a termelési erők legnagyobb kihasználására fognak törekedni, a maximális *pénzbeli* nyereség elérése helyett a *társadalmi* optimum megvalósítása lesz a céljuk. *Veblen* ismételten hangsúlyozza, hogy az általános életszínvonal lényegesen emelhető a gazdasági élet megfelelő *tudományos* irányítása segítségével, amely a jelenlegi tökéletlen versenyből származó árrendszer és az üzletemberek pénzbeli (pecuniary) mentalitásának közérdekellenes hibáit kiküszöböli. Hogy mikép, azt már *Veblen* nem tárgyalja.

⁸ Absentee Ownership (1923).

⁹ The Engineers and the Price System. (1921).

Veblennek ezen óvatosan és határozatlanul megfogalmazott gondolataiból indult ki később az ú. n. *technokraták* kérész-életű mozgalma, amely, bevallottan a *Veblen* által adott irányelveket akarja továbbfejleszteni, figyelembe véve az 1929. utáni válság tapasztalatait.¹⁰ A technokraták azonban teljesen eltorzítják *Veblen* elgondolását, amennyiben a gazdasági élet irányítását merőben *technikai* feladatnak minősítik, amelynek megoldására egyedül a mérnökök hivatottak; egyúttal a pénz, mint értékmérő, helyébe az energiát akarják ültetni. Nevezetesen energiaegységekre szóló fogyasztási utalványokban kellene szerintük a jövedelmeket folyósítani, amelyek bizonyos határidőn túl már nem válthatók át javakra. Ilymódon a magánügyének takarékoskodása és a pénz-nyereségre való törekvés kiküszöbölődne; a tőkegyűjtés, illetőleg beruházás teljesen állami feladattá válna, amit a közösség jólétének az emelése érdekében oldának meg a technokrata szakemberek. Mindez *Veblen* gondolatainak kiélezését és propagandisztikus túlhajtását képezi, ami a nagygazdasági válság *súlypontján* az 1932. és 1933. években az amerikai közvéleményt erősen foglalkoztatta és Rooseveltet kétségtelenül befolyásolta is a New Deal első célkitűzéseiben, később azután jórészt teljesen feledésbe ment.

Veblen életművének vázlatos ismertetése után jelentőségét a következőkben foglalhatjuk össze. A hagyományos elmélet ellen irányuló éles *kritikájával* ráirányította a figyelmet annak számos hiányára, ugyanakkor túlzó és egyoldalú állásfoglalása szinte kényszerítette a neoklasszikus irány művelőit, hogy a hagyományos elmélet alapelveinek helyességét igazolják azzal, hogy egyrészt a hiányokat pótolni tudták, másrészt az elméletet a *Veblen* által jelzett *dinamikai* irányban szervesen továbbfejlesztették. Nem kisebb fontosságú azonban *Veblen konstruktív* műve, az intézmények szerepére vonatkozó *rendszeres* elmélete. Nyilvánvaló, hogy ez nem pótolhatja az általa kifogásolt hagyományos tant; bár számos új alapvető gazdasági vonást világított meg a mai gazdasági rendszerben, mégis inkább csak a tiszta oekológia szociológiai kiegészítése gyanánt kell azt tekintenünk. E téren is azonban *Veblennek* gondolatébresztő szerepe áll első helyen. A *Veblen-féle* elmélet maga jórészt ugyanolyan kifogások alá esik, amelyeket szerzője emelt a hagyományos elmélettel szemben. Túl sok benne az új indokolatlan általánosítás, illetőleg metafizikai elem, csak persze ezek a XIX. század *biológusztikus* bölcseletéből származnak és nem a XVIII. század felvilágosodásából, mint a klasszikus iskolánál. Az emberi természet realisztikus figyelembevételre, a homo oeconomicus helyébe az ösztönös, irracioná-

¹⁰ I. Stuart Chase: Technocracy (1933).

lis lelki mozzanatok bevezetése a *Veblen* által kidolgozott rendszer szerint éppen a modern tudományos elvek alapján a leg-suyosabb kifogás alá esik. Egyrészt nyilvánvalóan egyoldalú és jogosulatlan törekvés az alapvető intézmények fejlődését csupán *négy* alapösztönre visszavezetni, mikor a tapasztalat az ösztönök nagy számát mutatja *Veblen* szerint is. Ez éppen olyan túlzott leegyszerűsítése az emberi természetnek, mint a *Veblen* által ostromozott hedonizmus. Másrészt a modern lélektan semmiképen sem támasztja alá a *Veblentől* feltételezett négy ösztön létezését és változatlanságát, sőt az újabb lélektani kutatás már *Veblen* életében nyilvánvalóvá tette feltevéseinek tarthatatlanságát. Mindez nem érinti *Veblen* institucionális kutatásainak számos fontos és helyes megállapítását, amelyek az amerikai gazdaságkutatásban alapvető és irányító szerepet játszanak, úgyhogy annak legsajátosabb vonásai ezekre vezethetők vissza.

* *

3. *Veblen* rendszerében és az ő hatása alatt az institucionális irány kutatásaiban az egyik alaptörekvés a *modern lélektan* eredményeinek, különösen az ösztönös, irracionális lelki mozzanatoknak a reálisztikus figyelembevétele a gazdasági tevékenységgel kapcsolatba. Ugyanez a főcélja *Pareto* szociológiai rendszerének is, mint látni fogjuk. Ezért indokolt, ha röviden áttekintjük a legújabb lélektani kutatásoknak a gazdaságsszociológia szempontjából figyelembejövő főeredményeit. Ezúton az institucionális iskola alapelveiről is egy olyan rendszeres, bár vázlatos képet kapunk, amelynek segítségével ezen szétágazó és rendszertelen kutatás főirányait is áttekinthetjük. Alapvető fontosságú e tekintetben W. *James*¹¹ és W. *McDougall*¹² pszichológiája, amelyek az ösztönök döntő szerepét vizsgálják a lelki életben és a társadalmi jelenségekben. Az ösztön *McDougall* szerint örökletes vagy velünk született pszichofizikai készség, amely birtokosát képesíti, hogy bizonyos célok eléréséhez szükséges cselekedeteket végrehajtsa, ezzel kapcsolatban a körülményekhez alkalmazkodjék és akadályokat leküzdjön. Eközben a célt *anticipálja*, bár a szükséges ismeretekkel és tapasztalatokkal nem rendelkezik. Az ösztönös cselekvés tehát *célra* irányuló impulzus, illetőleg törekvés gyanánt jellemezhető, nem szükségszerűen van tudatos jellege, de mindig érzelmi színezete van, amit vágy vagy ellenszenv kísér. *McDougall* szerint közvetve vagy közvetlenül az ösztönök minden emberi tevékenység első mozgatói; ezek tartják fenn és alakítják a *társadalmi* életet.

¹¹ The Principles of Psychology, New York, 1890.

¹² Social Psychology, London, 1908.

McDougall igen mély hatást gyakorolt *Veblen*re és követőire. Különösen *W. C. Mitchell*¹³ csatlakozik hozzá lelkesedve, és *Veblen*t is túlhaladva a hagyományos elmélet főhibája gyanánt nem a hedonizmust, hanem annak racionalisztikus szemléletét tekinti. Ennek a helyére a *McDougall*-féle ösztöntant akarja ültetni. Az élet és így a gazdasági tevékenység céljait u. i. az ösztönökből érthetjük meg, a racionális gondolkodás csak az eszköz szerepét tölti be a célok elérésében. Itt is csak másodrendű fontosságú, mert a célok elérésének módját elsősorban a szokások, illetőleg az intézmények szabják meg. A fogyasztás tüneményei például majdnem teljesen szokásokra vezethetők vissza és törvényeik csak kismértékben hozzáférhetők a racionális elemzésnek. A gazdasági tevékenység racionális jellege a társadalmi jelenségek olyan vonása, ami magyarázatot kíván; ezért *nem* lehet magyarázó elv. A racionalitás ily módon bizonyos intézmények következménye gyanánt válik érthetővé, amikor egyúttal nyilvánvaló, hogy a gazdasági cselekvésnek csak egy elhatárolt részére terjed ki. Ezért *Mitchell*¹⁴ szerint az *eljövendő* gazdaságkutatás a gazdasági intézményeket és célkitűzéseket nem tekinti adottságoknak, hanem beható elemzés tárgyává teszi azokat a modern lélektani szempontok messzemenő felhasználásával, sokkal alaposabban, mint az osztrák pszichológiai irány, amely mindig racionalisztikus jellegű maradt.

A *McDougall*-féle ösztöntan idővel pszichológiai körökben heves ellenzést váltott ki. Ez főképp az ösztön fogalmának *önkényes* használata ellen irányult. Az ösztön-pszichológusok u. i. sokszor valamely bonyolultabb társadalmi jelenség magyarázatát egy megfelelő ösztön feltételezésével intézték el; így a szülők és gyermekek közti viszonyt megmagyarázza a szülői ösztön, a háborút a harci ösztön és így tovább. Az ösztönök száma így nem sokára több ezerre emelkedett. Mint a kritikusok gúnyosan megállapították, az ösztönpszichológusok úgy magyarázták meg a jelenségeket, mint a primitív gondolkodók, számos titokzatos erőt tételeztek fel mint rejtett hatótényezőt, csak ezeket ösztönöknek és nem szellemeknek nevezték. Az elnevezés azonban nem változtat az eljárás önkényességén. Ily módon késégtelenül beigazolódott, hogy *Veblen* egészen kritikátlanul használta az ösztön megjelölést; az általa kiemelt négy alapösztön, mint *állandó* lelki komplexum, nem létezik.¹⁵

Amerikában az ösztöntan háttérbeszorítása az ú. n. *beha-*

¹³ The Rationality of Economic Action. Quarterly Journal of Economics, 1911.

¹⁴ I. The Prospects of Economics c. dolgozatot a Trend of Economics (ed. by R. G. Tugwell, New York, 1924) c. gyűjteményes kötetben.

¹⁵ L. L. Bernard: Instinct. Encyclopaedia of the Social Sciences VIII. k. (1932) 81. l.

viórizmus térfoglalásának tulajdonítható. Ez a lélektani irány a lelki folyamatokat a viselkedésre és így merőben objektív, sőt mérhető mozzanatokra törekszik visszavezetni. A viselkedést az *ingerekre* és az általuk kiváltott *feleletekre* bontja szét, miközben a szubjektív élményeket és az introspekciót elvben teljesen kikapcsolja. A behaviorizmus az *állat-lélektanból* fejlődött ki. Az állatok némák, lelki élményeik nem vizsgálhatók közvetlenül, úgy hogy itt a kutatásnak szükségképpen csak az objektív módon megfigyelhető viselkedésre kell szorítkoznia. E téren főleg az inger öntudatlanul, gépies egyfermasággal bekövetkező visszahatásai az ú. n. *reflexek* hívták fel a kutatók figyelmét. Különösen fontosak *Pavlov*¹⁶ úttörő vizsgálatai a tanult reflexekre vonatkozóan. *Pavlov* kimutatta, hogy egy visszahatás az eredeti inger kíséretében következetesen fellépő feltételes ingerhez is kapcsolódik. Így az éhes állat nyálképződése megindul nemcsak az étel megpillantásakor, hanem pl. trombitaszóra is, ha ez rendszeresen megelőzi az etetést. Ezáltal keletkeznek az ú. n. *feltételes reflexek*, amelyek kapcsolatát az eredeti reflexekkel *Pavlov* behatóan tanulmányozta. A behaviorizmus azután a feltételes reflexek törvényeivel igyekszik megmagyarázni a tanulást, az alkalmazkodást és az egész lelki életet.

A behaviorizmus legszélsőségesebb rendszerét *Watson*¹⁷ dolgozta ki, aki szerint az ember organikus folyamatokból álló gépezet. „Születéskor a gyermekek örökletes vonásaiktól eltekintve olyan egyformák, mint a Ford-kocsik. Mindegyikük tanulatlan viselkedési egységek szervezete, amelyek a megfelelő ingerekre reagálnak.“ A környezet behatásai a viselkedési egységekből számtalan feltételes, illetőleg tanult reflexet építenek fel. Mindegyik gyermek ily módon folytonosan növekvő szokásrendszerre, azaz személyiséggé fejlődik ki. Az egyéni vonásokat a szokásrendszerek különbözőségei magyarázzák meg. A behaviorizmus ezúton a lelki életet és az emberi, illetőleg társadalmi viselkedést feltételes reflexek láncolatára vezeti vissza, amiben különös fontosságot tulajdonít a gyermekkorban tanult inger-felelet reakcióknak. Ezen az alapon a társadalom *korlátlan* szabályozhatóságát tanítja; e célból pusztán arra van szükség, hogy a gyermekekben a kívánt szokások minél előbb beidőződjének. Érthető, hogy Szovjetországban a behaviorizmus részben közvetlenül *Pavlov*, részben pedig amerikai kutatók hatása alatt az uralkodó lélektani irány.¹⁸ Az institucionális is-

¹⁶ Kutatásainak összefoglalását adja: *Die höchste Nerventätigkeit der Tiere*, München, 1926.

¹⁷ *I. Psychology from the Standpoint of a Behaviorist*, Philadelphia, 1919.

¹⁸ *I. H. M. Kallen: Behaviorism. Encyclopaedia of the Social Sciences* II. k. (1933). 499. l.

kola a behaviorizmus tanítását szívesen tette magáévá. Ezáltal csak még jobban megerősítve látta azt az eredeti felfogását, hogy az ú. n. emberi természet jórészt szokások rendszere, amelyet a különböző intézmények alakítottak ki.¹⁹

A szélsőséges behaviorizmus semmiféle szubjektív mozzanatot nem ismer el a lélektanban. A tudat épp úgy, mint az ösztön reflexek összesége; az inger-felelet séma szerinte minden lelki jelenséget megmagyaráz. Ez a felfogás azonban nem veszi figyelembe a lelki valóság néhány legfontosabb vonását, nevezetesen azt, hogy az inger mellett az *egész szervezet* is lényeges szerepet játszik a felelet létrehozásában. Ez dönti el, hogy egy bizonyos egyedi esetben milyen inger érvényesül és hogy erre mi lesz az egyedi jellegű reakció. Tehát az inger és felelet közé ékelődnek a szervezet összes *örökletes, egyedi* mozzanatai; ez nyilvánvalóan megakadályozza az emberi természet korlátlan alakíthatóságát, illetőleg plaszticitását, amit a szélsőséges behaviorizmus tanít. Az ösztönök behaviorista magyarázatánál ugyanez a nehézség lép fel. Ezek u. i. a valóságban nem olyan merevek, hogy minden további nélkül reflexek láncolatával volnának azonosíthatók, bizonyos lelki kiválasztó törekvést foglalnak magukban. *Watson* ezért az ösztönökkel kapcsolatban kénytelen elismerni, hogy az inger-felelet séma itt nem egyértelmű, hanem a szervezet *strukturális* sajátosságai bizonyos felelet-formákat előnyben részesít másokkal szemben. Tehát velünk született tényezők itt is megbontják az inger-felelet séma egyértelműségét. Még tovább megy a *gondolkodás* elméletében, ahol a belső ingerek mellett belső viselkedéseket kénytelen felvenni. Ilymódon az inger és a reakció közé az élményekhez, illetőleg szubjektív lelki mozzanatokhoz egészen hasonló *közbülső* tényezők ékelődnek, amelyek az objektív megfigyelés számára hozzáférhetetlenek.

A behaviorizmus a fentiek szerint fokozatosan kényszerült az inger-felelet séma életjésére, és a *belső lelki* tényezőkre; a *szándékok* és *ismeretek* figyelembevételére. A viselkedés tehát csak a hozzá tartozó élmények: érzelmi és értelmi mozzanatok egyidejű vizsgálatával magyarázható meg. Erre való tekintettel a lélektan alapfogalma újabban már nem a viselkedés, hanem a *cselekvés*,²⁰ amely az előbbi mint végrehajtást magában foglalja, de felöleli a viselkedés indítását és irányítását is. A cselekvés fogalmában ilymódon benne vannak a viselkedés motiválása, az élmények és a tudattalan mozzanatok, személyi állandók. A cselekvés számos objektív és szubjektív mozzanat együttese, amelyek mindegyike a cselekvés célja által kap értelmet, jelentést. A cselekvés vizsgálata tehát a lelki moz-

¹⁹ W. C. Mitchell: Human Behavior and Economics. Quarterly Journal of Economics XXIX. k. (1914).

²⁰ I. Harkai Schiller Pál: A lélektan feladata Budapest, 1940.

zanatok jelentésének a megállapítását is felöleli, ezzel feltárja a lelki valóság legjellegzetesebb és legmélyebb vonásait, amelyek más összefüggésben a *szellemtudományi* kutatás tárgyát képezik.²¹ A jelentés csak a pszichofizikai mozzanatok egészéből következik, és így a behaviorizmus atomisztikus szemlélete helyett a cselekvés lélektana az *egészben* való látást, a strukturák megragadását tekinti feladatának. Ezáltal a lelki mozzanatok összességében megnyilvánuló szerkezet és rend, illetőleg forma, továbbá az egyes mozzanatok *kölcsönös összefüggése* és viszonya különleges *reális* jelentőséget nyernek. Ez az a problémakör, amelynek alapvető fontosságát az ú. n. *alaklélektani irány*²² már korábban kimutatta. Számos fontos élmény pl. a *dallam*, a lelki elemek kölcsönös viszonyán, illetőleg szerves egységén alapszik elsősorban és nem az egyes elemek merő összegezéséből következik. A dallam ugyanaz marad, bár az egyes részhangok megváltoznak, pl. egy más oktávba helyeződnek át. Hasonlóképp ugyanazt a célt igen eltérő pszichofizikai mozzanatok együttese is szolgálhatják. A cselekvés további vonása, hogy mindig valami törekvésből származik és a fennálló helyzet megváltozását eredményezi. Tehát elsősorban a *dinamikai* szemlélet alkalmas a megértésére. Ilymódon az újabb lélektani kutatás vezérelvei: az egészben való látás, illetőleg a kölcsönös összefüggés és a dinamikai nézőpont ugyanazok, mint a modern közgazdasági kutatásban.

Az alaklélektan szempontjai segítségével az élmények, illetőleg lelki mozzanatok szerepét a viselkedéssel kapcsolatban sikerült új színben megvilágítani. Nevezetesen Köhler tisztázza, hogy a viselkedést irányító belső tényezők nem *külön* mozzanatok, hanem a belső pszichofizikai történések és a külső ingerek egy ú. n. *összmezőt* létesítenek, amelynek *tagozódása* szabja meg a cselekvést. Az élő szervezet működését ugyanis nem a mechanikus történések gépies merev sémája szerint kell elgondolni, mikor a rendet bizonyos feltételek állandó, sztatikus fennállását biztosítja, mint pl. a dugattyú útját a henger. Hanem a lelki folyamatot és a cselekvést a rendszer *dinamikai önszabályozása alakítja*, mint az erők játéka a szappanbuborékot. A külső ingerek és belső pszichofizikai történések kölcsönös összefüggésen alapuló dinamikus egyensúlya *funkcionális egészeket* eredményez, amelyek, mint *stabil* egységek sajátos, összhangzatos időbeli lefolyást tüntetnek fel. Az összmező a külső és belső tényezőkből összetevődő *kétsarkú* szerkezet, amely sokban a fizika erőmezők analogonja, amennyiben *feszültségek* és *energiaváltozások* lépnek fel benne. Ha pl. egy vonzó tárgyat pillant meg a szervezet, akkor feléje kezd közeledni. Tehát

²¹ 1. a szerzőtől: Közgazdaság, történet és társadalom szellemtudományi megvilágításban, loc. cit.

²² W. Köhler: Gestalt Psychology, London, 1929.

a tárgy benyomására keletkező pszichofizikai mező valamiféle feszültséget tartalmaz, amelyet a test megfelelő mozgás útján kiegyenlít.

Általában a *törekvések*, mint Lewin²³ részletesen kifejti, *feszült* pszichofizikai mezőt hoznak létre, amely magában hordja a megoldás irányát. Itt figyelembeveendő a pszichofizikai rendszer szerkezete; bár minden összefügg egymással, de más fokban és más módon. A lelki rendszeren belül *rétegeket* jelölhetünk meg, amelyek különböző feszültségi állapotban lehetnek. Elsősorban meg kell különböztetnünk a periférikus észrevevő és mozgató rétegeket a mélyebben fekvő belső személyi rétegektől, szükséglettől, akarattól. A belső rétegek közül a központiak nehezebben jutnak mozgásban kifejezésre, mint a periferiával közvetlenebbül érintkező rétegek. A pszichofizikai mező elemzése adja a cselekvés *motivációját*.

A legerősebb törekvések az *életteni hiányok*, *szükségletek* kielégítésére irányulnak és ösztönös jellegűek. A törekvés ilyenkor ugyan nem a tudatos rétegekből ered, de legtöbbször mégis az *egész* pszichofizikai rendszerre kiterjedő feszült erőmezőt létesít, amelynek kiegyenlítődése a *szükséglet kielégítése*re irányuló cselekvés módját megszabja. Ebben tehát a szubjektív, lelki elemeknek, *tudatos* és *érzelmi* mozzanatoknak is mindig van szerepe, s így nem a reflexek merev láncolata, mint a behavioristák gondolják. Nevezetes körülmény, hogy az ösztönös cselekvésben a tudatos alkatelemek *különböző* mértékben vehetnek részt. Egyes esetekben ezek egészen háttérbe szorulhatnak, ilyenkor az ösztön működése közel áll a reflexhez. Sokszor azonban a tudatos mozzanatok vannak túlsúlyban, úgyhogy a cselekvés lefolyását a racionális meggondolás szabja meg, az irracionális elem a célkitűzésre korlátozódik. Ezek a meggondolások egyidejűleg világosan mutatják, hogy az ösztön és értelem a lelki életnek nem egymással ellentétes alkatelemei, minth azt kezdetben egyes ösztönpszichológusok gondolták, hanem egymást kölcsönösen *kiegészítik*. Ezért a *gazdasági* cselekvésben is az irracionális és racionális mozzanatok szorosan összefonódnak és kölcsönös összefüggésben állnak egymással.

Az előbbieik alapján nyilvánvaló, hogy az irracionális lelki mozzanatok figyelembevétele a gazdasági cselekvéssel kapcsolatban nem vezethet a határhaszonelmélet megdöntésére, mint azt egyes institucionalisták elhamarkodva következtették. Már Weber²⁴ rámutatott arra, hogy ez az elmélet nem elsősorban szoros értelemben vett pszichológiai összefüggéseken alapszik. Indokolásához elegendő az a kétségtelen tényállás, hogy az

²³ Vorsatz, Wille und Bedürfnis, Eerlin, 1926.

²⁴ Die Grenznutzenlehre und das psychophysische Grundgesetz. Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre. Tübingen, 1922. 360. o.

ember számos alapvető szükséglete fokozatosan nyerhet csak kielégítést, miközben ezek mindjobban telítődnek, úgyhogy más kevésbé fontos telítetlen szükségletek sürgetőbbé válnak. Szükséges továbbá, hogy az emberek a szükségletkielégítés során bizonyos fokig racionálisan viselkedjenek. Minél racionálisabb a viselkedés, amit a kapitalizmus racionalizáló tendenciája mindjobban elősegít, annál inkább megközelíti a határhasonelmélet a valóságot. Mindezekkel a megállapításokkal a cselekvéstan teljesen összhangban áll, sőt megmutatja, hogy az ösztönös szükségletkielégítés bizonyos racionális elemeket mindig tartalmaz. Egyidejűleg világossá válik, hogy a gazdasági észszerűség és a biológiai célszerűség ugyanannak a cselekvéstan alapvonásának a megnyilvánulásai.²⁵

A behaviorizmus és az ösztöntan hívei között folytatott különösen Amerikában rendkívül heves eszmeharc ma már lezártnak tekinthető s mindkét tábor helyes megismerései, valamint túlzásai megállapítást nyertek. A legújabb lélektani, nevezetesen cselekvéstan kutatás kétségtelenné teszi, hogy az ösztönök a társas lelki folyamatokban igen fontos szerepet töltenek be, amit azonban csak beható vizsgálat tisztázhat és nem önkényes ad hoc következtetés, mint ahogy az első ösztönpszichológusok eljártak.²⁶ Miután az ösztönös folyamat alapmozzanatai az előbbiek szerint tisztán lelki természetűek és így objektív jellegű szervezeti reakciók nem merítik ki tartalmát, kutatásában az *introspekció*, a lelki folyamatok elemeinek *belső* szemlélet útján való megállapítása nélkülözhetetlen. Ez a módszer különösen Európában fejlődött ki nagy mértékben, úgyhogy megállapításai szubjektív önkénnytől mentes, tárgyi érvényű ismeretek gyanánt fogadhatók el, amennyiben az ehhez szükséges módszertani előfeltételek teljesülnek. E tekintetben főképp a *Husserl* által kezdeményezett *fenomenológiai* iránynak vannak úttörő érdemei.²⁷

Az introspekció, illetőleg fenomenológiai módszer alapján végzett *európai* társadalomlélektani kutatások²⁸ az amerikai pszichológusok és az institucionalisták megállapításait más oldalról világítják meg és azokat kiegészítik. Nevezetesen kimutatták, hogy az ember számos különböző vele született tisztán lelki téren érvényesülő társas hajlammal rendelkezik, amelyeknek a kihatásai is elsősorban társai lelki világára irányulnak. Ezen hajlamok közül az egyik legerősebb, az *önérzet* kielégítésre való törekvés (Instinkt des Selbstgefühls) az egyén-

²⁵ I. *Harkai-Schiller* Pál: id. mű. 272. o.

²⁶ I. *M. Ginsberg*: The Place of Instinct in Social Theory. *Economica* (1931) 25. o.

²⁷ I. *A. Vierkandt*: Gesellschaftslehre II. kiad. Stuttgart, 1928. 19. o.

²⁸ I. pl. *A. Vierkandt*: id. mű és Sozialpsychologie, Handwörterbuch der Soziologie, Stuttgart, 1931, 545. o.

nek a társai által való megbecsülését, kellő értékelését igyekszik biztosítani, tehát *belső, lelki* kapcsolatot létesít, aminek a külső tények csak esetleges következményei. Hasonlóképp az ezzel kapcsolatos *hatalmi* akarat elsősorban a lelki befolyás elérését célozza mások felett és nem a merő fizikai kényszer alkalmazását. Az előbbi hajlamot kiegészíti az alkalmazkodás, illetőleg alárendelés ösztöne, amely szintén lelki magatartás és a lelki függést, tisztelet és utánzás komponenseinek az eredője. Hasonlóképp tisztán lelki természetű társas hajlamok: az együttérzés, a segítség, harc, utánzás stb.

Az ember sokféle társas hajlamai, mint minden ösztön, kielégítésüket kívánják meg, ezért az ember társai között életre van utalva, mert csak így élheti ki igazi természetét, amit jórészt társas ösztönei képeznek. Az emberi természet legmélyebb igényei maradnának kielégületlenül, ha az ember csak izolált énjével törődne. Ez nem is volna emberi létnek nevezhető; ezért az emberi természet teljes félreismerését jelenti az individualista gondolkodók, elsősorban *Hobbes* s újabban *Nietzsche* felfogása, amely az embert nem tekinti ösztönösen társas lénynek. Az emberi lét gyökerében társas jellegét jól mutatja az *egoizmus*, meghatározásának a bizonytalansága. A köznap definíció ez alatt a saját személyről való gondoskodást érti rendesen, minden ezen túlmenő már altruizmusnak számít, mégis magátólértetődően beszélnek családi, nemzeti önzésről stb. Nyilván azért, mert a család, illetőleg a nemzet, bizonyos vonatkozásait az én tartozékának tekintik. A valóságban u. i., mint a fenomenológiai elemzés mutatja, az én nem korlátozódik a fizikai személyre, hanem a társas hajlamok révén *sajátos* módon elválaszthatatlan összefüggésben van más személyekkel, sőt személytelen dolgokkal is.²⁹ A társas élet egyik alapvonása a személyiségnek ilyen értelmű expanziója, amivel itt most közelebbről nem foglalkozhatunk, mert ez egy külön értekezés feladatkörébe tartozik. Az önzésnek a fizikai személyre és annak érdekeire való korlátozódása aránylag ritkán fordul elő primitívebb társadalmakban, szélesebb elterjedése kétségtelenül összefüggésben áll a kapitalizmus kifejlődésével, tehát jórészt intézményi eredetű. Mindenesetre az individualista önzés és az ebből származó kereseti szellem nem *általános* és alapvető emberi tulajdonság, mint a klasszikus iskola feltételezte; nevezetesen megfigyelhető, amint a primitív népeknél az európai civilizációval való érintkezés során fokozatosan kifejlődik.³⁰

A társas hajlamok a szoros értelemben vett ösztönöktől *plastikus* jellegükben különböznek. Az eredeti ösztönök sok-

²⁹ I. A. *Vierkandt*: Gesellschaftslehre, 138. o.

³⁰ I. *Vierkandt*: id. mű 195. o.

kal merevebbek. Nevezetesen az állati ösztönöknél gyakorlat, és a környezet befolyása csak kis mértékben hozhat létre variációkat. Ezek az ösztönök bizonyos organikus, illetőleg biológiai tényezőkhez vannak kötve. Az ember is rendelkezik ilyen ösztönökkel, de emberi mivoltát elsősorban a társas hajlamoknak köszönheti, amelyek tisztán le'ki természetűek és éppen ezért rendkívül sokféle alakban nyilvánulhatnak meg, ami a társadalmi élet történeti formáinak számtalan változatát eredményezi. A társas hajlamok alkotják a sajátos emberi természetet, amelynek *történeti* alakulásáról különböző felfogások lehetségesek. Régebben az emberi természetet *változatlan* tartották. legújabbán pedig a behavioristák annak a társadalmi intézmények által való *korlátlan* alakíthatóságát tanították. E szélsőséges álláspontokkal szemben a tények elfogulatlan vizsgálata azt mutatja,³¹ hogy a környezet ugyan nagy mértékben módosíthatja az emberi természetet, de bizonyos határok mégis vannak. Kétségtelen azonban, hogy a társadalmi milieu befolyása az emberi lélekre sokkal nagyobb, mint azt még nemrégiben általában gondolták és ez a lélek egész területére kiterjed. Nevezetesen a gondolkodás alkata, formája, alapvető szempontjai és premiszái jórészt társadalmi eredetűek; innen magyarázhatók a különböző történeti korszakok között e téren mutatkozó nagy különbségek. Így a racionális gondolkodás, mintahogy az a kapitalizmus és a tudomány keretében kifejezésre jut, csak egy aránylag késői történeti fejlődés eredménye a nyugati civilizáció körében. Az emberi gondolkodás eredetileg egyáltalán nem racionális jellegű, hanem *emocionális* és *voluntarisztikus* színezetű s erősen a képzelet hatása alatt áll. Ennek különös jelentősége van a történeti-társadalmi valóság megítélésénél. Itt mindig figyelembeveendő, hogy az embernek még a tudomány területén is nehezebb esik a logikus gondolkodás és lépten-nyomon önkénytelenül kivonja magát annak szigorú fegyelme alól; méginkább várható ez a társadalmi érintkezésben.

Az előzőkből következik, hogy az emberi lélek sokkal inkább történeti produktum, mint azt a közfelfogás gondolja. Minden korszak, minden kultúra a saját lelkét formálja ki. Ezt a társas hajlamok plasztikus jellege teszi lehetővé. Ezek csak kereteket alkotnak, amelyeket azután a mindenkori környezet tölt ki tartalommal. Ennek legnagyobb részét a *tradíció* képezi, amely magában foglalja a társadalomban uralkodó nézeteket, értékítéleteket, szellemi alakzatokat stb. Különösen a tradíció különbözteti meg az ember tökéletesebb fejlődését az állatokkal szemben.³² Az állatok az ösztönök szűk ketrecébe vannak zárva, amelyből csak korlátozott mértékben testi átala-

³¹ A. Vierkandt: id. mű. 190. o.

³² I. Graham Wallas: Our Social Heritage, London, 1921.

kulás, évezredes faji fejlődés útján lehet szabadulni. Ezzel szemben az ember számára hajlamainak plaszticitása korlátlan fejlődési lehetőségeket biztosít. Ezt nagymértékben elősegíti még társas természete. Elszigetelt életmód mellett ugyanis csak kismértékben tudna előrehaladni. Halálával ez esetben minden elért eredmény semmibe veszne és másnak mindent előről kellene kezdeni. Ezért nagyfontosságú a társas életmóddal kapcsolatos tradíció, ami a fejlődést függetleníti az egyéni élet rövidségének korlátaival. Az elért eredmények így túlélnek az egyént és egy közös szellemi kincstárban nyernek megőrzést, ami épp a társadalom lényegét teszi ki.

A tradíció jórészt bizonyos szokások rendszere, amelyeket a különböző intézmények képviselnek. Az előzők szerint tehát a tradíció, illetőleg az *intézmények formálják* elsősorban az *emberi természetet*, míg a régebbi, a *klasszikus* közgazdászok által képviselt felfogás szerint *az emberi természet szabja meg az intézményeket*.³³ Ezért törekszik az institutionális irány elsősorban az intézmények sajátosságainak megismerésére; ezekből szerinte megérthető az egyéni viselkedés is. Az ú. n. *normális* viselkedés nem egyéb, mint az intézmények normáinak megfelelő viselkedés. Ettől ugyan bizonyos eltérések léphetnek fel: abnormális viselkedések, individuális variációk, amelyek mind csak az intézményekhez, mint koordináta-rendszerhez viszonyítva elemezhetők. Az intézmények állandóan változnak, fejlődnek, ezért vizsgálatuk csak a *dinamikai* szemlélet alapján lehetséges. Ezért az intézmények és az „intézményi ember” vizsgálata³⁴ a modern társadalmi lélektan és a biológia eredményeit veszi kiindulás gyanánt.

Az institutionális irány az intézménynek minősít *Veblen* nyomán minden gondolkodási, viselkedési, illetőleg cselekvési szokást, amelynek bizonyos elterjedtsége és tartóssága van. Ily módon a civilizáció, illetőleg kultúra nem egyéb, mint intézmények összessége. Mindegyik intézmény kisebb-nagyobb kondicionáló befolyást gyakorol a cselekvésre. Legalapvetőbb befolyása van a *nyelvnek* és a *technológiának*. Ez utóbbi különösen nagy hatással van a többi intézményre; ez *Veblen* egyik főproblémája. A társadalmat az intézmények alakítják ki és építik fel, ezek képviselik a rendet és a célt. Az intézmények sajátosságai sokban megegyeznek az élő szervezetekével, nevezetesen tervszerű és egyedi mozzanatok egyesülnek bennük. Az élőlényekhez hasonlóan az intézmények folytonosan fejlődnek, alakulnak, ezért tanulmányozásuk csak a biológia *evolúciós* irányának ki-fejlődése után vált lehetségessé, amit *Veblen* ismételt hang-

³³ C. E. Ayres: Fifty Years Development in Ideas of Human Nature and Motivation. American Economic Review XXVI. k. (1936) Suppl. 224. o.

³⁴ H. Pinney: The Institutional Man. Journal of Political Economy 48. k. (1940) 543. o.

súlyoz. Az intézmények fejlődésében egyes kiemelkedő személyiségek működésének sokszor irányító szerepe van. Ily módon „intézmények és egyéni cselekvések egymást kiegészítve vagy keresztezve folytonos kölcsönhatásban állnak a társadalmi folyamat végnélküli drámájában.”³⁵

* *

4. Az előzőekben vázlatosan áttekintettük a főelveket, amelyek az *institucionalizmus* kialakulására vezettek és *kutatásait irányítják*. Az institutionális kutatások nem alkotnak valamilyen *egységes* rendszert vagy iskolát. Ezért módszerük és céljaik tisztázása ismételten vita tárgyát képezte az Egyesült Államokban. A kiindulás W. H. *Hamilton*³⁶ előadása volt az American Economic Association 1918. évi közgyűlésén, amelyen az institutionális irány programja először nyert megfogalmazást. Az institucionalizmus kérdései ezután ismételten foglalkoztatták az amerikai közgazdasági társaságot, így különösen 1931. és 1935. évi közgyűlésein.³⁷ Időközben az institutionalisták manifesztumszerű gyűjteménykötetet³⁸ adtak ki, amely a mozgalom egységességének hiányát szembetűnően mutatja. Számos cikk törekszik megállapítani az institutionális irány főjellemvonásait.³⁹ A mozgalom oly sok szétágazó törekvést foglal magában, hogy *Homan*⁴⁰ kétségbe vonja az egységes elnevezés jogosultságát.

Mindazonáltal az institutionális kutatásokban bizonyos *közös* főjellemvonások mégis megállapíthatók. Ezek közül a legfontosabbak a következők: 1. Kisebb vagy nagyobb mértékű *szembefordulás* a hagyományos, illetőleg neoklasszikus gazdaságelmélettel. 2. A *fejlődés* szempontjainak kihangsúlyozása és ezért *dinamikai*, illetőleg *genetikus* szemléletre való törekvés. 3. A *legújabb lélektani* kutatások eredményeinek figyelembevétele az intézmények vizsgálatával kapcsolatban. 4. Az *induktív* és *leíró* módszerek előnybe helyezése a dedukcióval szemben. 5. A gazdaságpolitikai *irányítás* (control) szükségességének hangsúlyozása és beható tárgyalása.

³⁵ W. H. *Hamilton*: Institution. Encyclopaedia of Social Sciences VIII. k. (1932) 84. o.

³⁶ The Institutional Approach to Economic Theory. American Economic Review IX. k. (1919) Supplement.

³⁷ American Economic Review XXII. k. (1932) Supplement és XXVI. k. (1936) Supplement.

³⁸ The Trend of Economics; ed. by R. G. *Tugwell* New York, 1924.

³⁹ I. pl.: E. *Flügge*: Institutionalismus in der Nationalökonomie der Vereinigten Staaten. Jahrbücher f. Nationalökonomie und Statistik III. F. 71. k. (1927). 337. o. — P. T. *Homan*: The Institutional School. Encyclopaedia of the Social Sciences V. k. (1931). 387. o. — A. *Harris*: Types of Institutionalism. The Journal of Political Economy XL. k. (1932).

⁴⁰ An Appraisal of Institutional Economics. American Economic Review XXI. k. (1932) 10. o.

Az institucionalizmus célkitűzése és módszertani álláspontja sokban hasonlít a második német történeti iskolához. Nem elméletek vagy rendszerek fe'állítására törekszik, hanem monografikus részletkutatásra. Ezért az institutionális kutatás egyik főiránya az egyes intézmények, illető'eg gazdasági ágazatok konkrét, realisztikus leírását tűzi ki fe'adatául. Ezen tisztán induktív kutatás során azután a legfontosabb gazdaság-szociológiai mozzanatok megállapítását is reméli. Elméleti meg-gondolások e tekintetben csak másodrangú fontosságúak. *Atkins*⁴¹ szerint hasonló tárgyú részeket a klasszikus és neoklasszikus kutatók munkáiban is találunk, ott azonban csak néhány mondatot vagy lábjegyzetet tesznek ki. A hagyományos elmélet ilyen lábjegyzeteink anyagát az institucionalizmus egy-egy könyvben dolgozza fel, viszont a neoklasszikus elmélet tartalma egy ilyen könyv lábjegyzeteiben nyer csak megemlíítést. Ilyen szellemben megírt gazdaság-szociológiai monografiákat gyűjt egybe egy reprezentatív mű, amely *Atkins*⁴² szerkesztésében jelent meg. Ezek a dolgozatok a pénzforgalom, a piac, a fogyasztás, a munkaviszonyok és az állami beavatkozás kérdéseit, mint a társadalmi viselkedés problémáit tárgyalják induktív alapon. Ezek közül különösen a piac és a fogyasztás pszichológiai és szociológiai vonatkozásainak (reklám, fogyasztói kiszolgálás, fogyasztási szokások, stb.) tárgyalása figyelemre méltó és a korlátozott verseny modern elméletének⁴³ kiegészítését képezi.

Az institucionalizmus egy másik főiránya a jogi intézményeknek a gazdasági élettel kapcsolatos szerepét vizsgálja különösen behatóan. Már *Veblen*, mint láttuk, több oldalról foglalkozott a gazdaság és a jogrendszer összefüggéseivel, úgyhogy ezen kutatások az ő munkájának a továbbfejlesztését képezik. Egyidejűleg azonban említést érdemel R. T. *Ely*,⁴⁴ aki mint *Knies* tanítványa a német történeti iskola szellemét közvetíti az Egyesült Államokban és különösen a *magántulajdon* intézményének fejlődését vizsgálja a gazdasági élet keretében. *Ely* és *Veblen* tanítása irányította elsősorban J. R. *Commons* kutatását, aki az institucionalizmus egyik legkimagaslóbb képviselője. s aki egyúttal az institutionális közgazdaságtan *rendszeres* kiépítésére is törekszik.

Commons első fontos műve a kapitalizmus jogi alapjainak a fejlődését vizsgálja az *angolszász* jogrendszer keretében.⁴⁵

⁴¹ Institutional Economics. American Economic Review XXII. k. (1932) Supplement. 105. o.

⁴² Economic Behavior, New York, 1931.

⁴³ l. a *szerzőtől*: Korlátozott verseny és gazdaságpolitika. loc. cit.

⁴⁴ Property and contract in their relations to the distribution of wealth. New York, 1914.

⁴⁵ Legal Foundations of Capitalism. New York, 1924.

Commons itt *Veblen* nyomán kimutatja, hogy a tulajdon fogalma kezdeti *materiális* jellegét mindinkább elveszíti és *im-materiális* tartalmat nyer, nevezetesen a vállalati tulajdon első-sorban a *jövőben* várható bevételekre vonatkozó igényt jelenti. Egyidejűleg a javak cseréjének a szerepét a tulajdonjogok átruházásai, a jogilag szabályozott *ügyletek* veszik át, amelyek főleg *személyek* közötti kapcsolatok és nem a javaknak és a természetnek az emberrel való összefüggései, mint a klasszikus közgazdaságtanban. *Commons* műve sok megegyezést mutat a *német* társadalomjogi iránnyal, amit *Diehl*⁴⁶ külön kiemeli, bár *Commons* alapfelfogása egészen eltérő. Nevezetesen *Commons*-nál hiányzik az *éles* szembefordulás a törvénykutató módszerrel, miután *Commons* nem tesz különbséget természettudományi és szellemtudományi módszer között. *Veblen* és az *institutionalizmus* elsősorban a természettudományi szemlélet alapján áll, *Commons* is ezt alkalmazza. Ennek keretében marad akkor is, amikor hangsúlyozza az emberi *szándék* és *akarat* fontosságát különösen a *normatív* intézmények kialakulásában. Társadalomfilozófiai állásfoglalása ezért *voluntarisztikus* jellegű.⁴⁷

Commons főműve az *institucionális* közgazdasági kutatás *legrendszeresebb* terméke.⁴⁸ *Commons* itt részletesen foglalkozik az *institucionális* gazdaságkutatásnak más irányokkal való kapcsolatával a közgazdaságtan történetének vázolása során. Szerinte a klasszikus iskola képezte a gazdaságelmélet első fejlődési korszakát, amelynek központi problémája a *termelés* és annak fizikai vonatkozású törvényei. Ez a *műszaki* vagy *materialisztikus* közgazdaságtan (Engineering or materialistic economics) korszaka. A következő fejlődési fokon a *fogyasztási* problémái, a *szükségletkielégítés* törvényei nyomulnak előtérbe, amelyek jórészt pszichológiai természetűek. Ez tehát *fogyasztási* vagy *lélektani* közgazdaságtan (Consumption or psychological economics). A legújabb fejlődést az *institucionális* közgazdaságtan képviseli, amely az előző irányokkal nincs ellentétben, hanem azokat *kiegészíti*. Főproblémája nem az egyéni, hanem a *kollektív cselekvés*. Az intézmény *Commons* szerint nem egyéb, mint kollektív cselekvés, amely az egyéni cselekvést szabályozza. Ez a modern társadalmi lélektan szerint különböző szokásokból fejlődik ki. Ezek közül legfontosabbak azok, amelyek a gazdasági szervezetek (going concern) működését szabályozzák (working rules). Ezeket részint az üzleti szokások, részint pedig a tételes jogszabályok foglalják magukban.

Az *institucionális* gazdaságtan a cserefolyamatok helyett

⁴⁶ Die Sozialrechtliche Richtung in der Nationalökonomie, Jena, 1941. 100. o.

⁴⁷ J. R. Commons: The Place of Economics in Social Philosophy. Journal of Social Philosophy I. k. (1935—36) 7. o.

⁴⁸ Institutional Economics, New York, 1934.

elsősorban a különböző *ügyletekkel* foglalkozik. Ezek mindig több személyt érintő *társas* folyamatok, tehát nem az egyén és a javak közötti kapcsolatot képviselik elsősorban, mint a korábbi agzdaságelmélet alapösszefüggései. Az ügylet mindig a *jogviszonyok* megváltozását jelenti; három főtípusa különböztethető meg. Az *alkuügylet* (bargaining transaction) a piaci csere lebonyolításából keletkezik. Az *igazgatási* ügylet (managerial transaction) a munkaadó és alkalmazott közötti viszonyt szabályozza. Végül az *osztóügylet* (rationing transaction) valamely társas csoport összes jövedelmét vagy gazdasági terheit osztja el az egyes tagok között. Az ügyletek tárgyalások alapján jönnek létre. Ezért a *tárgyalások lélektana*; az akaratbefolyásolás különböző eszközei (rábeszélés, parancs, kényszer, stb.) az institutionális gazdaságkutatás fontos tárgyát képezik.

Az ügyletek egyik legalapvetőbb vonása, hogy mindig a *jövőre* irányulnak, a különböző jogviszonyok, illetőleg társas kapcsolatok jövőbeli alakulását szabályozzák. Az ügyletek ilyen módon mindig megelőzik a jövőben bekövetkező termelési vagy cserefolyamatokat. Az intézményi közgazdaságtan tehát mintegy *anticipálja* azokat a folyamatokat, amelyekkel a klasszikus és pszichológiai gazdaságelmélet foglalkozik. Ez teszi lehetővé a társas kapcsolatok olyan *szabályozását*, hogy a kívánt folyamatok a jövőben tényleg bekövetkezzenek. Az intézményi gazdaságelmélet tehát tényleg kiegészíti a korábbi gazdaságelméletet. Az ügyletek jövőre irányulása mutatja, hogy azok létrejövésében a *szándék*, illetőleg *akarat* döntő fontosságú. Ennek kihangsúlyozása adja meg *Commons* társadalmi szemléletének *voluntarisztikus* jellegét.

Ezért *Commons* részletesen tárgyalja a gazdasági élet *szabályozásának* a szükségességét. Az institutionális közgazdaságtan szerinte *normatív* szabályokat vezet le a gazdaságpolitika irányítására. Az institutionális kutatás e célból megállapítja, hogy az üzleti gyakorlat terén milyen vállalatok érik el a társadalom szempontjából *optimális* mértéket. Az ilyen *tényleg kipróbált* optimális gyakorlatot kell azután általánosan kötelezővé tenni. Ezt biztosítják a *törvényszékek*, különösen a Supreme Court of U. S. gazdaságjogi döntései. Ezek az egyének, partikuláris csoportok és a közösség érdekei között felmerülő összeütközések *ésszerű* kiegyenlítésére törekednek. Így alakult ki a közhasznú vállalatok (Public Utilities), főképp villamos energiaszolgáltató vállalatok szabályozásával kapcsolatban az *ésszerű érték* (reasonable value) elve. Ezen az alapon pl. a villamos energiadíjszabás akkor minősíthető ésszerűnek ha az a villamosvállalat méltányos értéke után méltányos hozadékot (fair return upon fair value) biztosít. Az intézményi szabályozásnak arra kell törekednie, hogy ott, ahol szükséges, a piaci értékelés helyébe az ésszerű érték lépjen; különösen a monopó-

lisztikus hatalom ellensúlyozása kívánja ezt meg. Ilymódon az *automatikus* gazdasági egyensúly helyett a gazdasági erők *szabályozott* egyensúlya lép, ami azonban nem zárja ki az egyéni szabadságot és kezdeményezést. Ha *intézményi* szabályozással biztosítjuk, hogy mindenütt az észszerű érték érvényesüljön, akkor az így létrejövő „*észszerű kapitalizmus*“ a jelenlegi gazdasági bajok kiküszöbölését jelenti. Ellenkező esetben a gazdasági *parancsuralom* bevezetése elkerülhetetlen, mint azt *Commons* a kommunizmus és a fascizmus példáin szemlélteti.

Commons institucionális közgazdaságtana az institucionalizmus eddig legjobban kidolgozott elméletét akarja nyújtani; ezt a célját azonban nem tudta elérni. Elsősorban nem terjed ki az institucionális kutatás egész területére, *csak* a gazdasági élet *jogi* szabályozásának a kérdésével foglalkozik. Mint *Atkins*⁴⁹ *Commons* bírálatánál helyesen hangsúlyozza, a jogi szabályozás, a bírósági döntések a társadalmi folyamatoknak *csak egy részét* képezik, és mélyebb kultúrális és szociális erők hatásának a megnyilvánulásai. Az institucionális gazdaságkutatásnak ezért a jogi intézmények elemzésével nem szabad megelégednie, hanem a társadalmat formáló, irracionális lelki mozzanatok és termelési technikai tényezők szerepét kell tisztázni a gazdasági élettel kapcsolatban; tehát a *Veblen* által vázolt programot kell részleteiben megvalósítani a mai tudományos követelményeknek megfelelően. *Commons* műve elméleti tendenciája dacára is inkább leíró és induktív jellegű. Az alapelvek nincsenek élesen definiálva és egymással szemben elhatárolva, megállapításai sokszor határozatlanok és az egész műnek a felépítése szétfolyó, nélkülözi a szilárd logikai vázat. Mindez következménye az institucionalizmus elsődlegesen *empirikus* beállítottságának. Ezért legnagyobb eredményeit eddig a monografikus részletkutatásokban érte el. Ezek közül számos munka a gazdaság politikára irányító hatást gyakorolt.

Igy említést érdemel *Berle* és *Means* műve,⁵⁰ amely a magántulajdonnak a *modern részvénytársaságok* működése következtében megváltozott szerepét vizsgálja a gazdasági életben. A szerzők egyrészt kimutatják az amerikai nagyvállalatok által képviselt óriási vagyonkoncentrációt; így a mintegy 300.000 amerikai társas vállalat összvagyonának a fele 200 mammutvállalat kezében van. Másrészt különböző jogi és üzleti fogások e vállalatok vezetőinek csaknem korlátlan hatalmat biztosítanak az irányításban, amelybe a részvénytulajdonosok túlnyomó többségének gyakorlatilag semmi beleszólása sincsen. Ezek a megállapítások éles megvilágításba helyezték a modern gazda-

⁴⁹ Institutional Economics. Discussion. American Economic Review XXVI. k. (1936) Supplement. 250. o.

⁵⁰ Modern Corporation and Private Property, New York, 1934.

sági és finansziális fejlődés erősen *monopolisztikus* jellegét, és kétségtelenül erősen befolyásolták a részvénytársaságok szabályozására irányuló *Roosevelt*-féle intézkedéseket.

Az institucionalizmus egy további *külön* iránya az induktív és empirikus kutatás leghelyesebb megvalósítását intenzív *statisztikai* adatgyűjtésben és az adatok beható elemzésében látja elsősorban. Ezen irány legkimagaslóbb képviselői: W. C. *Mitchell*⁵¹ és F. C. *Mills*⁵². Ez a kutatási irány fejlesztette ki a modern *konjunktúrakutatást* a *matematikai statisztika* módszereinek a segítségével. Az institucionalizmus hatása alatt a konjunktúrakutatás kezdetben kizárólag *empirikus* jellegű akart lenni és a hagyományos elmélettel annak *sztatikai* jellege miatt semmiféle kapcsolatot sem óhajtott fenntartani. Idővel azonban nyilvánvaló lett, hogy a matematikai statisztika módszerei bizonyos elméleti megfontolások nélkül nem alkalmazhatók, egyidejűleg a neoklasszikus elmélet *dinamikai* irányban messzemenően kiépült, úgyhogy a konjunktúrakutatás területén az empirikus és elméleti kutatás fokozatosan szerves kapcsolatba került egymással s a közöttük fennálló kezdeti ellentét teljesen megszűnt.⁵³ Ezen fejlődés hatása alatt *Mitchell* álláspontja is fokozatosan módosult. Míg kezdetben, mint láttuk, *Veblen* hatása alatt élesen szembefordul a hagyományos elmélettel, legújabbban *Commons* művének méltatásával kapcsolatban megállapítja, hogy „*Veblen* tárgyköre *nem* öleli fel az egész közgazdaságtant. Az ortodox elmélet által tárgyalt problémák *alapvető* kérdések és a kétféle vizsgálatot olyan alakban kell lefolytatni, hogy azok egymást kiegészítő volta nyilvánvalóvá váljék... Minden intézménynek megvan a maga belső, sajátos logikája; és ennek a logikának az ismerete nem kevésbé fontos mint az intézmény kifejlődésének és jövőbeli alakulásának az ismerete.”⁵⁴ *Commons* érdeme *Mitchell* szerint éppen az, hogy ennek a következménynek eleget tesz.

Míg *Mitchell* csak újabban ismerte el *explicit* formában a hagyományos elmélet figyelembevételének szükségességét, addig J. M. *Clark* kezdettől fogva arra törekedett, hogy az ortodox elmélet és az institutionális kutatás szintézisét valósítsa meg. Egyfelől fontosnak minősíti a gazdasági rendszer *mindennapi* rutinszerű működésének ismeretét, ami a hagyományos elmélet tárgyköre. Másfelől azonban hangsúlyozza, hogy ezen működés megértése nem lehet teljes, ha nem vizsgáljuk a rendszert felépítő intézmények *fejlődési* törvényeit, ami az institucionaliz-

⁵¹ Business Cycles, New York, 1913. — II. ed. 1927.

⁵² The Behavior of Prices, New York, 1927.

⁵³ I. a szerzőtől: Konjunktúrakutatás. A Mérnöki Továbbképző Intézet kiadványai XV. k. 11. füzet. Bpest, 1943.

⁵⁴ I. W. C. *Mitchell*: Commons on Institutional Economics. American Economic Review XXV. k. (1935) 635. o.

mus feladata.⁵⁵ Számos munkájában⁵⁶ ezért behatóan vizsgálta a gazdasági élet *társadalmi* vonatkozásainak és *szabályozásának* a kérdéseit, mindig figyelembe véve a sztatikai és dinamikai elmélet gazdasági törvényeit. Jelenleg tehát az institucionalizmus mindegyik vezető kutatója az irány kezdeti álláspontjával ellentétben a hagyományos elmélet és az intézményi kutatás egymást kiegészítő, szerves kapcsolatára törekszik. Ez a fordulat elsősorban annak tulajdonítható, hogy a hagyományos elmélet — főleg az institucionalizmus hatása alatt — *dinamikai* irányban nagy mértékben továbbfejlesztést nyert és így annyira *realisztikussá* vált, hogy a társadalmi valóságnak az institucionális kutatás által feltárt mozzanatait szociológiai irányban szervesen kiegészíthetik.

* *

5. Az institucionalizmus a hagyományos gazdaságelmélettel való szembefordulásból keletkezett; ezen elmélet helyett a gazdaság-szociológiától várta a gazdasági élet magyarázatát és csak fokozatosan ismerte fel az ortodox elmélet szükségességét. Ezzel szemben, *Pareto először a hagyományos elmélet körébe tartozó tiszta oekonomia továbbfejlesztésére törekedett* és e téren alapvető eredményeket is ért el. A tiszta oekonomia megállapításainak *gazdaságpolitikai* alkalmazása során azonban sokszor a tényekkel ellentétbe került. Nevezetesen gazdaságelméleti vizsgálataiból kifolyólag *Pareto a szabadkereskedelem megvalósításától várta a gazdasági fellendülést*, mégis a századvégi olasz *vámvédelmi* politika az általános jólét erős emelkedésére vezetett. Hasonlóképpen a munkásmozgalmak vizsgálata során több olyan intézkedésre bukkant, amelyek a gazdaságelmélet kedvezőtlen minősítése dacára a valóságban jól beváltak. Ezen tények és az elmélet gondos egybevetése azonban nem a tiszta oekonomia elvetésére készítette *Paretot*, hanem nyilvánvalóvá tették számára, hogy az *absztrakt* gazdaságelméletet ki kell egészíteni azon mozzanatok beható vizsgálatával, amelyekről a tiszta oekonomia tudatosan elvonatkozik. Ezek elsősorban a *társadalmi* mozzanatok. Így vezettek *Pareto* kutatásai a gazdaságelmélettől annak szerves továbbfejlesztése gyanánt egy nagyszabású *szociológiai* rendszer kiépítéséhez.⁵⁷

Pareto szociológiai művének bevezetése gyanánt behatóan foglalkozik a *módszer* kérdésével. A szociológia módszere nem lehet más szerinte, mint a modern természettudományoké, kü-

⁵⁵ I. J. M. Clark: Accomplishments and Prospects of American Economics. American Economic Review XXVI. k. (1936) 1. o.

⁵⁶ I. különösen: Social Control of Business, Chicago, 1926., továbbá: Preface to Social Economics, New York, 1936.

⁵⁷ Trattato di Sociologia Generale, Firenze, 1916. — Traité de Sociologie Générale, Paris, 1917. — Angol fordítás: The Mind and Society, New York, 1935.

lönösen K. *Pearson* és H. *Poincaré* módszertani kutatásai által tökéletesített alakjában. Ez az egyetlen módszer, amelyet *Pareto* tudományos jellegűnek elismer. Ez a módszer *Pareto* elnevezése szerint *logico-experimentalis*, azaz tapasztalati tényekből logikai következtetés útján vezet le bizonyos egyöntetűségeket (uniformitás). Ezeket nevezhetjük törvényeknek is, azonban mindig tudatában kell lennünk, hogy nincs *szükségszerű* természetük, hanem csak kisebb-nagyobb valószínűségű tendenciákat fejeznek ki.⁵⁸ E módszer elsősrban *analitikus* jellegű; ezért a gazdasági jelenséget alkatelemeire kell bontanunk. Így kapjuk a *tiszta gazdasági* és a *társadalmi* mozzanatok két főcsoportját. E kétféle mozzanatok rendszeres vizsgálatait, azaz elméletét külön-külön végezzük el, majd ezek eredményeit *szintézisben* foglaljuk össze, hogy a valóságot lehető legteljesebb mértékben megközelíthessük. Ily módon a közgazdaságtan *realisztikus* kiépítése teszi szükségessé a tiszta oeokonómia szociológiai vizsgálatokkal való kiegészítését.

A közgazdaságtan kétségtelenül sokkal fejlettebb tudomány, mint a szociológia, amit elsősorban azzal magyarázhatunk, hogy az általa vizsgált tünemények túlnyomórészt *logikus* cselekvéseknek minősíthetők. Ezzel szemben a társadalmi folyamatok összességében a *nem-logikus* cselekvések vannak túlsúlyban. Ezért *Pareto* szociológiai rendszerének legjellegesebb sajátossága a nem-logikus cselekvés *rendszeres* elemzése és társadalmi szerepének mélyreható vizsgálata. Lássuk először a logikus cselekvés definícióját. „Logikus cselekvésnek nevezzünk valamely műveletet, ha logikus kapcsolatban áll a céljával nem csak a cselekvő személy, hanem egy kiterjedtebb ismeretekkel rendelkező más megfigyelő szempontjából tekintve is. Minden más cselekvést nem-logikusnak minősítünk, ami nem jelenti azt, hogy azok illogikusak.”⁵⁹ Minden társadalmi jelenséget u. i. két szempontból kell nézni egyrészt úgy, ahogy az az egyes résztvevők szemében megjelenik, másrészt ahogy az a valóságban fennáll. A cselekvés tehát csak akkor logikus, ha mindkét szempontból azonos célú és jellegű. A logikus cselekvés legfontosabb példái: a műszaki, illetőleg tudományos műveletek, a legtöbb gazdasági tevékenység és végül a politikai cselekvés, ha minden illúzió nélkül számol az emberi tulajdonságokkal és hatalmi viszonyokkal, mint azt különösen *Macchiavelli* ajánlotta.

A nem-logikus cselekvés a fentiek szerint egy *reziduális* kategóriát képez. Négyféle típusa különböztethető meg: 1. olyan cselekvések, amelyeknek sem szubjektív, sem objektív céljuk nincs; 2. azok a cselekvések, amelyeknél a cselekvő nincs a cél

⁵⁸ 1. *Pareto*: *Traité de Sociologie*. 69. §.

⁵⁹ 1. *Pareto*: *id. mű*: 150. §.

tudatában, de a cél objektív vonatkozásban mégis fennáll, mint ezt az *ösztönös* cselekvés példája szemlélteti; 3. olyan cselekedetek, amelyek a cselekvő előtt logikusnak tűnnek fel, de *objektív* értelemben nem minősülnek annak, pl. a legtöbb mágikus vagy rituális művelet; 4. végül cselekedetek, amelyek szubjektív és objektív vonatkozásban egyaránt logikusak, de a cselekvő célja *nem* egyezik meg a tényleges céllal. Ez utóbbiak társadalmi jelentősége különösen nagy, mert ide tartoznak a *transzcendens* eszmék által vezérelt cselekvések, amelyek szubjektív célkitűzései nem bizonyíthatók tárgyi alapon, de amelyek mégis igen fontos objektív társadalmi célok megvalósulását szolgálják.

A nem-logikus cselekvés maga három alkatelemre bontható. A kiindulást képezi a cselekvő lelki állapota, ez azután rendesen szóbeli kifejezés alakjában nyilvánul meg, végül külön mozzanatot képvisel a szoros értelemben vett cselekvés. Ezek közül a legfontosabb a lelki állapot, amely azonban közvetlenül nem vizsgálható, hanem csak a szóbeli kifejezésből és a cselekvésből közvetve ítélni lehet meg. E célra elsősorban a szóbeli kifejezések, különösen a társadalmi cselekvés elméletei alkalmasak, mert ezeket a külső körülmények kevésbé befolyásolják. *Pareto* ezért behatóan elemzi a különböző társadalmi elméleteket, amelyek a cselekvés lelki rugóit, mint görbe tükör a képet, többé-kevésbé eltorzítva szemléltetik.

E vizsgálatok során részletesen tárgyalja a nem-logikus cselekvés szerepét, a társadalmi elméletek történetében, a tapasztalat határait túllépő elméleteket és az áltudományos elméleteket. Ezen elméletek egyes csoportjait *Pareto* egyrészt egy-egy *állandó*, *nem-logikus* jellegű magra, másrészt egy *változó*, *logikus* felépítésű részre bontja fel, amely utóbbinak indokoló, magyarázó szerepe van. Az első, nem-logikus alkatelem számos hasonló tartalmú elmélet elemzése során a logikus részek kiszűrése után marad vissza, ezért *Pareto* *reziduum*nak (résidu) nevezi. A második alkatelem pedig a reziduumból származik annak logikus formákba való öltöztetése útján, úgyhogy *Pareto* megjelölésére a *deriváció* kifejezést használja.⁶⁰ A reziduum bizonyos ösztönök, illetőleg érzelmek megnyilvánulását képezi, ezért állandó jellegű. A deriváció az emberi értelem munkáját képviseli egy bizonyos reziduum magyarázata céljából. Ebben nagy szerepe van a képzelőerőnek és a logikus következtetésnek, ezért igen sokféle formát ölthet, amelyek azonban mind az illető reziduumra vezethetők vissza. Ezt *Pareto* a *tabu* példájával szemlélteti, amely szerinte a nem-logikus cselekvés, prototípusa. Ennek számos magyarázata fordul elő; pl. isteni

⁶⁰ 1. *Pareto*: id. mű: 850. §.

parancs, valamilyen legenda vagy a természet követelménye. Ezek derivációk, amelyek mind egy közös nem-logikus mozzanatra vezethetők vissza, mint reziduumra. Ez a reziduum a társas csoport ellenszenve bizonyos cselekvésekkel szemben. Ez logikus úton tovább nem magyarázható szociológiai alapelem, amely körül, mint mag körül azonban sokféle, többé-kevésbé logikus felépítésű, de tudományos szempontból el nem fogadható indokolás, elmélet kristályosodik ki, mint deriváció. Az emberi értelem ugyanis a társadalom nem-logikus mozzanatait is lehetőleg logikus elméletek köntösében törekszik szemlélni.

A társadalmi folyamatok elemzése igen nagyszámú reziduum létezését mutatja. Ezek mind bizonyos ösztönök és érzelmek közvetlen hatását képviselik, de nem tévesztendőek össze az utóbbiakkal, amelyekkel ugyanolyan viszonyban állanak, mint a higanyszál emelkedése a hőmérséklet növekedésével.⁶¹ A reziduumok tehát nem maguk az ösztönök vagy érzelmek, hanem ezek elemi megnyilvánulásai a társadalmi cselekvés magyarázatainak, illetőleg elméleteinek a síkján. Ebből következik, hogy nem minden ösztönnek vagy érzelemnek felel meg valamilyen reziduum, hanem csak annak, amely az általa létrehozott cselekvések indoklása céljából magyarázatok vagy elméletek felállítására vezet. Ezek elemzése eredményezi csak a reziduumokat. Ez utóbbiak tehát nem keletkezhetnek, ha valamely irracionális törekvés nem ölt magára racionális burkolatot. Ilyenek az elemi *szükségletek, vágyak* és egyes, a társadalmi életben nagy szerepet játszó *érdekek*.

Pareto behatóan vizsgálja a különböző reziduumokat; ezeket *hat* osztályba sorozza, amelyek mindegyikében számos alosztály van. Az első osztályba tartoznak a *kombináció* reziduumai. Ezek a dolgok egyesítésére és csoportosítására való sokféle törekvés megnyilvánulásai. Ezen reziduumok olyan lelki alkatban dominálnak, amely elsősorban a közelfekvő, egyéni célok érdekében álló cselekvésre hajlamos és evégett az eszközök gyors és ügyes megválasztására képes. Ezen lelki beállítottság a távolabbi, ideális célok iránt közömbös és így hajlékony, *labilis* jellegű; a politikai *radikalizmus* a kombináció reziduumaira vezethető vissza. Ezzel szemben a *konzervatív lelkületet* az *állhatatosság* (persistence des aggrégats) reziduumai jellemzik, amelyeket *Pareto* a második osztályba sorol. Ezek a reziduumok a dolgok meglevő kapcsolataihoz való ragaszkodást képviselik és olyan lelki alkatból erednek, amely inkább az ideális, közösségi célok, mint az egyéni érdekek iránt fogékony, tehát *stabil*, illetőleg merev szerkezetű. Ezen két első osztályba tartozó reziduumok szerepe a legfontosabb *Pareto* rendszerében.

A reziduumok egy harmadik osztályát képezik az érzel-

⁶¹ 1. *Pareto*: id. mű: 875. §.

meknek *külső* cselekvéssel való *kinyilvánítására* irányuló törekvések. A negyedik osztályba tartoznak a *társas* ösztönökre és érzelmekre visszavezethető reziduumok; pl. az egyformaságra törekvés, új dolgokkal szemben tanúsított ellenszenv, önfeláldozás stb. Az ötödik osztály foglalja magában az *egyén* és *érdekeinek* megőrzését biztosító ösztönös törekvéseket. Végül a hatodik osztályba kerülnek a *szexuális* eredetű reziduumok.

A reziduumok osztályozása nem a legsikerültebb része Pareto rendszerének. Ezért sok bírálatban volt része, amikor azonban legtöbbször a reziduumokat tévesen egyes ösztönökkel azonosították és velük szemben ugyanazokat a kifogásokat emelték,⁶² mint a társadalmi folyamatoknak önkényesen felvett ösztönökkel való magyarázata ellen, amelyet az előzőkben (l. 3. részt) tárgyaltunk. Ezzel szemben a reziduumok bonyolult osztályozása Pareto rendszere szempontjából nem alapvető jelentőségű, szerzője is inkább ideiglenes jellegűnek szánta. A reziduum pedig a nevének megfelelően egy reziduális kategória, amely nem csak ösztönös, hanem egyéb irracionális eredetű mozzanatokot is foglal magában. Nevezetesen a reziduumok körébe tartoznak, mint látni fogjuk, az értékjelentések, amelyekkel a német szellemtudomány foglalkozik más vonatkozásban. Pareto kategorizálásának, illetőleg osztályozásának célja elsősorban a társadalmi jelenségek racionális és irracionális mozzanatainak éles szétválasztása és nem egyes ösztönök elkülönítése.

A reziduumok mindig derivációk által burkolva fejtik ki hatásukat. Ezek egyrészt az ösztönök, illetőleg érzelmek magyarázatára, másrészt leplezésére szolgálnak. Ezért származékos és másodlagos jellegük van, amit a társadalom kutatóinak többsége nem ismert fel. Így azt gondolták, hogy a derivációk irányítják a társadalmi cselekvést, holott a valóságban a deriváció a reziduumból a cselekvés megvalósításának szolgálatában jön létre.

Egy deriváció rendszeren a reziduumok egy egész csoportja körül épül fel, ami a derivációk rendkívül sokféleségét eredményezi. Pareto négy főtípust különböztet meg: A legegyszerűbb deriváció csak *puszta állításokból* áll, amelyeket azonban megfelelő érzelmek támasztanak alá. További egyszerű típust képeznek azok a derivációk, amelyek a *tekintély-elv* segítségével indokolják tartalmukat. Már bonyolultabb szerkezetűek a derivációk, ha érvelésüket érzelmek mellett *érdekekre* vagy *elvekre* való hivatkozással támasztják alá. Az elsőre Pareto⁶³ példa gyanánt *Bentham* utilitarisztikus bölcséletét említi. Ez az egyén érdekeiből akarja levezetni a közületi élet szabályozását. Miután

⁶² l. pl.: *Ellsworth Faris*: An Estimate of Pareto. The American Journal of Sociology XLI. k. (1935—36). 657. o.

⁶³ l. id. mű: 1486. §.

lehetséges, hogy az egyén helyébe a többség érdekeit csempészi be. Az elvekkal való hamis bizonyítás példái *Pareto*⁶⁴ szerint a természetjog és a társadalmi szerződés elméletei. Ezekben a jogi érveket olyan területen alkalmazzák, ahol eredeti értelmüket teljesen elveszítik; a hozzájuk fűződő érzelmek és tekintélyi mozzanatok mégis látszólag logikus indokolást adnak bizonyos megállapításoknak. Végül a legfontosabb és legbonyolultabb derivációk különböző *verbális* vagy *terminológiai* érvekből, *metafórikus* vagy *analógiás* következtetésekből tevődnek össze, amelyek logikailag egyéni és közösségi érdekek sokszor ellentétesek, ez csak úgy kái érvénye csak látszólagos és nem felel meg az igazi (logico-experimentális) tudomány követelményeinek. Ezek közé sorozza *Pareto* a legtöbb társadalmi elméletet *Aristotelestől Rousseauig*, s az ú. n. ideológiákat. A derivációk közös jellemvonása tehát pszeudologikus szerkezetük, s így a *hamis* logikai érvelés válfajait képviselik.

Pareto behatóan vizsgálja a derivációk szerepét a társadalmi folyamatok keretében. Ide tartozik minden a társadalmi élettel kapcsolatban használt érvelés, amely nem minősíthető „logico-experimentális” jellegűnek, akár gyakorlati embertől, akár pedig társadalombölcseletől származik. A deriváció meggyőző erejét nem logikus felépítése, hanem az alapjául szolgáló reziduum szolgáltatja. Így ha valamely derivációt megcáfoltunk, ezzel az általa képviselt társadalmi állásfoglalást nem szüntettük meg, a reziduum, amely ezt előidézi, egy új deriváció köntösében fog ismét jelentkezni. Ezért nem lehet logikus érveléssel társadalmi kérdéseket megoldani, ami ugyan ellenkezik a legtöbb társadalombölcselet nézetével; ezek u. i. a derivációktól, az áltudományos elmélettől várnak gyakorlati hatásokat nem ismerve fel ezek másodlagos természetét. Egyébként a derivációk cáfolatától már azért sem várhatunk különösebb hatást, mert ezek keretében egymásnak ellenmondó állítások jól összeférnek anélkül, hogy az érvelések meggyőző erejét lerontanák. Valamely derivációt ugyanis nem azért fogadnak el, mert állításait logikai érvekkel bizonyítja, hanem mert a benne rejlő nem-logikus reziduum megfelel az illető társadalmi csoport lelki alkatának, és így azt magával ragadja. A derivációk ilymódon az érzelmeket mozgósítják egy bizonyos cél érdekében. Ezért ellenük csak hasonló erősségű *ellentétes* érzelmek felkeltésével és nem logikus érveléssel lehet eredményesen harcolni. A derivációk *érzelmi* ható erejét mutatja egyébként az ismétlésük eredményfokozó szerepe, aminek pedig logikai szempontból nincs jelentősége.

A derivációk megítélésénél tehát döntő fontosságú, hogy azok logikai máza alatt felismerjük a nem-logikus reziduumot.

⁶⁴ I. id. mű: 1501. §.

Ez az, amit *Pascal*⁶⁵ az esprit de finesse feladatának tekint, míg az esprit géométrique csak a logikus kapcsolatok megragadására alkalmas. Ezért nem képes a racionalista szemlélet a társadalmi folyamatok *realisztikus* magyarázatát megadni. Itt figyelembe kell vennünk azt is, hogy a deriváció hatékonyságát első sorban az érzelmekkel és nem a tényekkel való megegyezése biztosítja. Így az érzelmek szélsőséges tendenciája folytán a derivációk tartalma a valóságot sokszor túlhaladja transzcendens, eszmei irányban. A *hatékony* deriváció feltételei tehát ellenmondanak a szigorúan tudományos következtetés követelményeinek; minél jobban közeledünk az egyikhez, annál inkább eltávolodunk a másiktól. Innen származik, hogy a kifogástalan logikájú következtetés a társadalmi jelenségek körében sokszor eltávolít a valóságtól és nem vezet eredményekre, míg a fogyatékos logikájú deriváció hozzá simul a jelenségek irracionális mozzanataihoz és hatékonnak bizonyul.

A derivációk természetének figyelembe vétele érthetővé teszi azt a felfogást, amely a társadalmi vonatkozások területén szükségszerű ellentéteket lát elmélet és gyakorlat között. Ez a felfogás *Pareto*⁶⁶ szerint maga is egy deriváció, amely a következő tényekre épül: 1. A szigorúan tudományos elmélet szükségszerűen elszigetel elvonás útján olyan jelenségeket, amelyek a valóságban más jelenségekkel szoros kapcsolatban állanak. 2. Az elmélet megállapításai mindig csak bizonyos határok között igazak; az ezekből való következtetés során ezeket a határokat észrevétlenül könnyen átléphetjük. 3. Ha pedig egy deriváció szolgál kiindulópont gyanánt, úgy ez pontatlansága miatt nem képezheti egy szabatos következtetés alapját. 4. Ez esetben semmit sem tudunk a premisszák érvényességi határaitól; lehetséges, hogy ezek mindenkép tévesek. Mindebből azonban nem következik az elmélet tagadásának jogosultsága, mint ezt a német *történeti* iskola gondolta, hanem csupán az, hogy a társadalmi jelenségek törvényeinek megállapítása és az ezeken alapuló *prognózis* rendkívül *nehéz* feladat. A nehézségek a folyamatok bonyolultsága mellett a nem-logikus mozzanatok vezető szerepéből is származnak. Ezért a társadalmi életben sokszor jobb eredményt érünk el, ha a reziduumok, illetőleg érzések által vezettetjük magunkat, mint ha a logikus érvelés után igazodunk. Itt érvényesül a különbség megismerés és cselekvés között. A megismerés szempontjából csak a szigorúan tudományos megállapításnak van értéke, míg a cselekvés számára a reziduumok, illetőleg az érzelmek döntő fontosságúak lehetnek. Ilymódon a gyakorlati ember, a reálpolitikus olyan eredményt érhet el, amely a tudományos elmélet segítségével nem biztosítható. Ebből

⁶⁵ Pensées: 1. §.

⁶⁶ l. id. mű: 1783. §.

azonban nem következik, hogy a gyakorlati ember nézetei tudományos szempontból helyesek; bár tud eredményesen cselekedni, sokszor nem képes annak helyes magyarázatát megadni.

* *

6. A nem-logikus cselekvés elméletén alapulnak *Pareto* összes vizsgálatai, amelyek a társadalom általános sajátosságainak megállapítására irányulnak. *Pareto* szemléletében az emberi társadalom sokban hasonló egy molekula-rendszerhez, amelynek egyedeit különféle kapcsolatok fűzik össze, úgyhogy kölcsönös összefüggésben állnak egymással. A társadalom molekulái az egyének, akik között a kapcsolatokat a reziduumok, derivációk, az érdekek és a logikus cselekvések képezik. Ezek a társadalom belső elemei, amelyek mellett még külső tényezők, pl. geográfiai és biológiai adottságok, továbbá más társadalmak hatásai is fontos szerepet játszanak a társadalom állapotának felépítésében. A lehetséges állapotok közül különösen fontosak az *egyensúlyi* állapotok, amelyek fennállása a társadalmi elemekre vonatkozó bizonyos feltételek teljesítéséhez van kötve.

A társadalmi egyensúly sok jellemvonása megegyezik a *gazdasági* egyensúlyéval, így különösen az elemek interdependenciája alapvető mindkettőnél. A gazdasági egyensúly struktúrája azonban sokkal egyszerűbb. Ennek tárgyalásánál elégséges feltételezni, hogy az egyéneket a gazdasági szükségletek mozgatják. Ezek kielégítését, illetőleg a javak megszerzését különböző akadályok (termelési és piaci feltételek) gátolják, amelyek legyőzését logikus cselekvések biztosítják. A nem-logikus mozzanatok a szükségletekre korlátozódnak. Ez a körülmény, valamint a kvantitatív vonatkozások vezető szerepe tette lehetővé a gazdasági egyensúly feltételeinek *egyenletek* alakjában való kifejezését és a tiszta oekonomia *matematikai* kiépítését,⁶⁷ A szociológiában ettől még nagyon *messze* vagyunk, bár a társadalmi egyensúly kölcsönös összefüggéseit *Pareto* szerint legszabatosabb formában szintén csak a matematikai módszer segítségével lehet megadni. A társadalmi egyensúly egyrészt sokkal *bonyolultabb szerkezetű*, mint a gazdasági, másrészt a *nem-logikus mozzanatok vezető szerepet* játszanak felépítésében. A nem-logikus mozzanatok itt elsősorban a reziduumok képviselik; ezek a szükségletek analogonjai. A reziduumok által vezetett cselekvés azonban a szükségletek kielégítésére szolgáló gazdasági tevékenységtől eltérően túlnyomóan nem-logikus jellegű, irányítása a derivációkon alapszik. A társadalmi egyensúly keretében a gazdasági egyensúly racionális feltételei helyett a derivációk szerepelnek. Ezek viszont nem állanak szabatos logikus kapcsolatban az egyes reziduumokkal és szerkezetük

⁶⁷ I. V. *Pareto*: Manuel d'Économie Politique, Paris, 1909.

sem teljesen logikus felépítésű. Ez a társadalmi egyensúly elméletének exakt, matematikai kiépítését rendkívül megnehezíti. Egyidejűleg nyilvánvalóvá teszi a nem-logikus cselekvés elméletének alapvető fontosságát a szociológiában.

A társadalmi egyensúly exakt elméletét mint a *jövőben* megvalósítandó *programmot* a következőkben körvonalazzuk.⁶⁸ A társadalomban működő reziduumokat jelölje: A, B, C... Ezek hatását intenzitási fokozataiknak megfelelő quantitativ indexekkel fejezhetjük ki szabatosan; legyenek ezek: $\alpha, \beta, \gamma \dots$ — Ezek mintegy társadalmi *erőket* képviselnek, amelyek a különböző: S, T, U... jelzésű derivációk irányában érvényesülnek, aminek feltételeit exakt alakban bizonyos, az $\alpha, \beta, \gamma \dots$ változókat tartalmazó egyenletek adják meg. A társadalomban szerepet játszanak különböző gazdasági tényezők is: X, Y, Z, ... amelyek jellemzésére az x, y, z, ... számszerű indexek szolgálnak. A gazdasági tevékenység e tényezők között bizonyos K, L, M, ... jelzésű kapcsolatokat létesít, amelyeknek az x, y, z, ... változók között fennálló egyenletek felelnek meg. Ilymódon egy igen sok tagból álló egyenletrendszer állíthatunk fel amelynek paraméterei a társadalom külső és belső adottságait (geografiai tényezők, intézmények, kultúrális viszonyok stb.) fejezik ki, ismeretlenei pedig az $\alpha, \beta, \gamma \dots$ és x, y, z, ... változók. A társadalmi egyensúly összes feltételeinek ilymódon való exakt megállapítása esetén az egyenletrendszer ismeretleneinek és egyenleteinek a száma egymással megegyezik; az egyenletrendszer a változók nagyságát és így az egyensúly körülményeit meghatározza. *Pareto* szociológiája tehát kézzelfoghatóan a gazdasági egyensúly elméletének szerves továbbfejlesztését képezi, amikor a nem-logikus társadalmi mozzanatok figyelembevétele különös fontosságú.

Az exakt közgazdaságtan és a szociológia szempontjai között fennálló különbséget a *haszon* fogalmának a közösséggel kapcsolatban való alkalmazása különösen jól szemlélteti. A közgazdaságtan csak a közösség *tagjaira* vonatkozó haszon maximumot (maximum d'utilité pour la collectivité) ismeri. Nevezetesen, ha valamely Q állapotból kiindulóan olyan változás képzelhető el, amelynek során a közösség minden egyes tagjának a haszna növekszik, akkor ebben az állapotban a tagokra vonatkozó haszonmaximum még nem valósult meg. Ezt csak olyan P állapotban érjük el, amelyből való továbbhaladás már nem szolgál minden egyes tag javára, hanem egyes tagok haszna csökken. A közösség tagjaira vonatkozó összes haszon növekedéséről vagy csökkenéséről a tiszta oekonomia alapján csak addig beszélhetünk, amíg az egyének haszonváltozásai mind *egyenlően* pozitív vagy negatív előjelűek. Ez esetben ugyanis

⁶⁸ 1. *Pareto*: id mű: 2087. §. és 2093. §.

nem szükséges bizonyos egyének előnyeit más egyének hátrányaival összemérni. Ez csak akkor valósítható meg, ha a közösség, mint egy *egész* haszonmaximumát (maximum d'utilité de la collectivité) tudjuk definiálni, ami csak *szociológiai* megfontolások alapján lehetséges. A szociológia feladata ugyanis éppen az, hogy vizsgálja, mikép alkotnak valamely közösség tagjai egy társas *egységet*, illetőleg *egészt*. A közgazdaságtan a különböző egyének haszonváltozásait azáltal teszi összemérhetőkké, hogy azokat a pénz gyanánt szolgáló jószág mennyiségeiben fejezi ki. A szociológia viszont más úton hozza az egyéni haszonváltozásokat közös alapra.⁶⁹

A szociológia azonban nem tudja a különböző egyéni hasznok összemérését *számszerű* pontossággal elvégezni, hanem csak olyan elveket adhat meg, amelyek azok nagyságrendbeli, *közeli* összehasonlítását teszik lehetővé. Így pl. a tolvaj megbüntetését javasolja, vagyis az ez által a tisztességes emberek számára nyújtott előnyt nagyobbnak minősíti, mint a tolvajnak okozott szenvedést. A heterogén, egyéni hasznomozzanatokat tehát csak durva közelítéssel vetíti homogén alapra. Általában a kormányzatnak intézkedéseiben csak addig a határig szabad elmennie, ameddig az ebből származó előnyök felülmúlják a hátrányokat, mert csak így biztosítható a közösség haszonmaximuma. Ezek a megfontolások mutatják, hogy milyen nagy fontosságú a különböző egyének haszonváltozásainak összemérése. Ennek *szabatos* megoldása a szociológia egyik főfeladata.

Ezzel kapcsolatban *éles* különbséget kell tennünk a közösség tagjaira vonatkozó haszon és a közösség, mint *egység* haszna között. Aszerint, hogy melyiket vesszük alapul, különböző társadalmi alakulásokat fogunk előnyösnek minősíteni. Így ha

⁶⁹ Ha az egyes egyének haszonváltozásait: $\delta \Phi_1, \delta \Phi_2, \delta \Phi_3, \dots$ jelöli és a pénz gyanánt szolgáló jószág határhaszna az egyes egyéneknél: $\varphi_{1a}, \varphi_{2a}, \varphi_{3a}, \dots$, akkor a közösség tagjaira vonatkozó haszon: U maximumának feltétele:

$$\delta U = \frac{1}{\varphi_{1a}} \delta \Phi_1 + \frac{1}{\varphi_{2a}} \delta \Phi_2 + \frac{1}{\varphi_{3a}} \delta \Phi_3 + \dots = 0,$$

1. *Pareto*: Manuel d'Économie Politique, 617. o. Ebben az esetben a haszonváltozások a pénzhatárhaszonnak a reciprokával való szorzás útján alakultak át homogén, összeadható mennyiségekké. Ez az eljárás azonban *csak* akkor jogosult, ha a szóbanforgó mennyiségek mind egyenlő előjelűek. A szociológia elvben *más* természetű: M_1, M_2, M_3, \dots együtthatók meghatározását teszi lehetővé, amelyekkel való szorzás útján a haszonváltozásokból homogén, addicionálható mennyiségeket kapunk *különböző* előjelek esetében is. A közösség, mint egész haszonmaximumának feltétele ily módon:

$$\delta V = M_1 \delta \Phi_1 + M_2 \delta \Phi_2 + M_3 \delta \Phi_3 + \dots = 0,$$

ahol V a közösség haszna.

1. *Pareto*: Traité de Sociologie Générale: 2129. §.

a népesség növekedését a közösség mint *egész* érdeke szemszögéből nézzük, úgy — főkép a politikai és katonai hatalamra tekintettel — a szaporodás olyan mértéke fog legelőnyösebbnek tűnni, amelyen túl már a társadalom elszegényedne és hanyatlani kezdene. Ha azonban a közösség *tagjainak* az érdekeit tartjuk szem előtt, akkor a szaporodásnak csak sokkal kisebb mértékét fogjuk megengedhetőnek tartani. Ez esetben vizsgálnunk kell, hogy a politikai és katonai hatalom növekedése milyen előnyökkel és hátrányokkal jár az *egyes* társadalmi osztályok számára. Sok esetben az előnyök elsősorban az uralkodó osztályok javára szolgálnak, míg az alsóbb osztályok főkép csak a terhekben részesednek. Ezzel magyarázható, hogy az uralkodó osztályok gyakran szívesen felecserélik a közösség tagjainak az érdekét a közösség javával.

A kétféle szempont különbségének szemléltetésére hasonlítottunk össze *két* olyan társadalmat, amelyek közül az egyik igen *gazdag* a jövedelmek *egyenlőtlen* elosztása mellett, míg a másik *szegény*, de a javadalmak eloszlása *egyenletes*. A közösség haszonmaximumára való törekvés az első társadalom, a közösség tagjainak haszonmaximuma mint célkitűzés pedig a második társadalom állapotának a megközelítését eredményezheti. Az eredmény attól függ, hogy a különböző társadalmi osztályok heterogén haszonértékeit milyen alapon tesszük homogénekké. A „felsőbb rendű ember“ híve az alsó osztályok hasznát elenyésző kis együttthatóval fogja számításba venni és így az első alternatívát kapja. Az egyenlőség híve az alsóbb osztályok hasznát számottevő együttthatókkal szorozza meg és így a második alternatívához jut el. A két lehetőség közül csak *érzelmi* alapon választhatunk. Az eddigiekből következik, hogy különböző egyének hasznai csak valamilyen *feltevés* segítségével válnak összemérhetőkké. Ennek bevezetését a társadalombölcselek rendszerint valamilyen derivációval pótolják. Igen alapvető szociológiai kérdés, hogy az ilyen feltevés tisztán *racionális* megfontolások segítségével egyáltalán megkonstruálható-e.

E kérdés tárgyalása végett vizsgáljuk a társadalom *két* szélsőséges típusát. Az egyik álljon kizárólag az ösztönök, illetve érzelmek irányítása alatt. Az *állati* társadalmak ilyen természetűek. A másik típus viszont *tisztán* logikus társadalmi cselekvésekből legyen felépítve. „E második esetben azonban a társadalom állapota a külső tényezők adottsága mellett nincs meghatározva; ilyenkor meg kell adni még, hogy milyen *célt* akar elérni a társadalom a logikus cselekvések révén. Bármennyire ellenkezik is a humanitáriusok és pozitivisták felfogásával, egy kizárólag az ész által meghatározott társadalom nem létezik és nem is létezhet; még pedig nem azért, mert az emberek előítéletei megakadályozzák az ész irányelveinek a követését, hanem mert a logico-experimentális módszerrel megoldandó prob-

léma adatai hiányoznak”.⁷⁰ A cselekvés *végső* céljai azonban nem alapulhatnak valamilyen logikus meggondoláson; ez mindig csak egy *adott* cél megvalósításához szükséges eszközöket adhatja meg. A végső célok vagy értékek nem tudományos, hanem érzelmi, irracionális eredetűek.

Ezért az emberi társadalom állapotát a külső körülmények mellett különböző érzelmek, illetőleg reziduumok determinálják, amelyek a derivációk útján érvényesülnek; egyidejűleg természetesen szerepelnek benne az érdekek által irányított logikus cselekvések is. A társadalom fennállását, stabilitását elsősorban az irracionális eredetű érték- vagy normarendszer biztosítja, amely a különböző egyének érdekeinek (hasznainak) összeegyeztetését lehetővé teszi. Ez az irracionális értékrend azonban nemcsak a tagok lelki egységét kényszeríti ki az esetleges érdekösszeütközések kiegyenlítésével, hanem a közös célok és eszmék előmozdítását is eredményezi, tehát a csoport tagjainak közös vallását képezi. Ezért *vallás* és *erkölcs* nélkül semmiféle társadalom sem maradhat fenn; ezek racionális elméletekkel nem pótolhatók. Irracionális gyökereiknek a racionalizmus térhódítása következtében való elsorvadása a társadalom végromlását idézi szükségszerűen elő. Tehát a derivációk, bár tudományos szempontból a tényekkel ellenkezőek, mégis hasznosak, sőt nélkülözhetetlenek a társadalom számára. Ezzel szemben számos tudományos elmélet *igaz* volta dacára a társadalom szempontjából ártalmasnak bizonyult. Ezért *Pareto* ismételten hangsúlyozza a különbséget valamely deriváció vagy elmélet társadalmi hasznossága és tudományos igazsága között.

Igen sok esetben a deriváció társadalmi hatékonysága éppen a tartalma és a tények közötti különbségből származik. A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy az ember célját sokkal biztosabban éri el, ha egy azt meghaladó, transzcendens célt vagy eszmét állítunk elébe, mintha csak a tényleges cél ösztökéli. Ezért van nagy társadalmi jelentőségük a különböző theológiák vagy metafizikák köntösébe öltözködő derivációknak, amelyek egy transzcendens, a tapasztalatot meghaladó eszmevilágnak mint célrendszernek a feltüntetésével a tényleges célt: a társadalom fennmaradását és jólétét biztosítják. Transzcendens vagy irreális eszméknek, illetőleg céloknak a hirdetése kétségtelen bizonyos hátrányokkal is jár, különösen, ha már a logico-experimentalis tudomány fejlődése kezdetét vette a társadalomban. Ezért ilyenkor megindul a felvilágosodás, a racionalizmus mozgalma, amely az emberek elé csak reális célokat akar állítani, s ettől a társadalom haladását várja. Ennek akadályát az emberek tudatlanságában látja. Ezzel szemben a tények elfogulatlan vizsgálata megmutatja a reziduumok, illetőleg az

⁷⁰ I. Pareto: id. mű: 2143. §.

irracionális mozzanatok alapvető szerepét a társadalomban. Ezek mindig theológiai vagy metafizikai jellegű derivációkat fognak eredményezni, bármennyire is haladjon előre a racionalis, azaz logico-experimentális tudás. A szociológiai ezeket éppúgy, mint a *mitoszokat* a társadalmi élet elmaradhatatlan tartozéka gyanánt tekinti. Ezek társadalmi értékét nem logico-experimentális igazságtartalmuk, hanem szociális hatékonyságuk alapján kell megítélni.⁷¹

* *

7. A társadalmi egyensúly elmélete *Pareto* szociológiájának sztatikai része. Ehhez csatlakozik a társadalom *dinamikájának* beható vizsgálata, ami rendszerének *kimagasló* fontosságú alkateleme. Ez sok tekintetben egyúttal *Pareto* sztatikai gazdaságelméletének *dinamikai* továbbfejlesztését is képezi. A dinamikai szociológia alapmozzanata *Paretonál* a társadalmi *heterogenitás*. Az egyének, amelyekből a társadalom összetevődik, fizikai és társadalmi természetükben heterogének. Ebből szükségszerűen következik a társadalmi egyenlőtlenség és rétegződés. Mindez állandó és örök sajátossága bármely társadalomnak. A nem-logikus cselekvés elmélete alapján ezen tények következményeit messzemenően tudjuk áttekinteni és magyarázni. A társadalmi heterogenitás ugyanis a reziduumok területén is megnyilvánul; az *uralkodó* osztály tagjaiban más reziduumok vannak túlsúlyban, mint az *alsó* osztályokban. Ilymódon különösen a kombináció és az állhatatosság reziduumának az aránya más és más a társadalom különböző rétegeiben. Lehetséges, hogy egy bizonyos társadalomban a felső rétegekben a kombinációs reziduum, máshol pedig az állhatatosság reziduuma van többségben. Az első eset a progresszív, a második a konzervatív társadalmat jellemzi, mint ezt az ókorban *Athén* és *Spárta* példái szemléltetik.

A kombináció és állhatatosság reziduumainak aránya azonban nem állandó, mivel különösen a felső réteg, az ú. n. *elit* folytonos áramlásban van. Az alsó rétegekből ugyanis a kiválók állandóan felemelkednek az elit közé, míg az utóbbi silányabb tagjai lesüllyednek feltéve, hogy ezt az áramlást bizonyos társadalmi kötöttségek, illetőleg intézmények nem gátolják. Ez az áramlás az *elit körforgása*, aminek a *kellő* erősségben való fennállása az elit uralkodóképessége és megmaradása szempontjából elengedhetetlen. Ha az áramlás akár lefelé, akár pedig felfelé megakad, az elit hanyatlása feltétlenül bekövetkezik. Az áramlás sebességének egy bizonyos közepes értéke a társadalom szempontjából a legelőnyösebb. Ha az áramlás ennél

⁷¹ 1. *Pareto*: id. mű: 1868. §. Itt *Pareto* helyeslőleg mutat rá *Sorel* okonértelmű megállapításaira. 1. *Sorel*: *Réflexions sur la violence*, Paris, 1908.

lassúbb, úgy az elit degenerálódik; ha pedig az áramlás túlgyors, úgy a társadalom stabilitása van veszélyeztetve. A valóságban ez az optimális sebesség hosszú időn keresztül nem tud fennállani, úgyhogy az elit nem képes megmaradni és előbb-utóbb elpusztul. „A történet az arisztokráciák temetője.”⁷²

A társadalom dinamikája Paretonál a következő négy mozzanat szerepének a vizsgálatán alapszik: a) reziduumok, b) érdekek, c) derivációk, d) társadalmi heterogenitás, illetőleg az elit körforgása. Ezen mozzanatok mindegyike hat a másikra. Mégis különösen fontos az (a) hatása a (b), (c) és (d) mozzanatokra; ebben nyilvánul meg a nem-logikus mozzanatok vezető szerepe a társadalomban. Ezt akarták kifejezésre juttatni azok, akik az *etikát* minősítik a társadalmi rend alapjának. A szokások, politikai és gazdasági szervezet, művészet, vallás a derivációk révén a reziduumok irányító befolyását tükrözik vissza. A reziduumok változnak a *legkevésbé* a történet folyamán, úgyhogy ezek képviselik az emberi természet *állandó* elemeit. Az érdekek hatását a többi mozzanatra a *történeti materializmus Marxtól* származó elmélete fontosság tekintetében első helyre sorozta. Kétségtelen, hogy az érdekek, mint a létfenntartási szükségletek a társadalmi folyamatok összességére igen mélyreható befolyást gyakorolnak. Ezért Pareto elismeréssel adózik *Marx* művének, akivel egyetért abban, hogy az érdekek hatása sokkal erősebb, mint az ideológiáké, azonban még sem olyan jelentős, mint az irracionális mozzanatoké, amelyeket a reziduumot képviselnek. A történeti materializmus tévedése egyrészt, hogy csak egy irányban vizsgálta a hatásokat, tehát nem vette figyelembe az (a), (c) és (d) hatását a (b) mozzanatra. Másrészt a gazdasági tényezőknek elsőrendű és egyetemes befolyást tulajdonított, holott azok a hatótényezőknek csak *egy* csoportját képezik. A derivációk hatása a többi mozzanatra *kevésbé* erős, ez magyarázza meg a reálpolitikusok megvetését az ideológiák, elméletek és elvek iránt; ezért új politikai ideológiák máról-holnapra elseprik a régieket. Mégsem szabad ezeket sem teljesen hatástalanoknak minősíteni, így a felvilágosodás bölcséletének megvolt a maga szerepe egyes reziduumok társadalmi befolyásának a felerősítésében.

Igen nagy jelentőségű az elit-körforgás hatása a társadalmi folyamatokra. *Pareto* rendszerének egyik legsajátosabb és legkiemelkedőbb része igen behatóan vizsgálja az elit-körforgás változásainak következményeit, amelyek társadalmi és gazdasági *hullámzásokban* nyilvánulnak meg. Ennek szemléltetésére legalkalmasabb a *védvám* gazdasági és társadalmi hatásainak az elemzése. Ez a probléma az egyik főindítéka *Pareto* szociológiai kutatásainak, mivel ennek *realisztikus* megoldását

⁷² I. *Pareto*: id. mű: 2053. §.

nem lehet egyedül a tiszta oekonomia segítségével megtalálni, hanem e célból szociológiai vizsgálatra van szükség. A tiszta oekonomia tanítása, szerint ugyanis a védvámok bevezetése vagyontpusztítást (*destruction de richesse*) eredményez közvetlen hatás gyanánt. Végző következményeinek megállapítása céljából azonban figyelembe kell venni az összes vele kapcsolatos közvetett *társadalmi* hatásokat.

A védvámok következtében bizonyos gazdasági réteg jövedelme növekszik egy másik réteg jövedelmének a rovására, amikor egyidejűleg az összjövedelem csökken. Ha azután az új jövedelem-eloszlás mellett a termelés nagyobb mértékben emelkedik, mintahogy az összjövedelem kisebbedett, úgy a védvám bevezetése gazdasági téren előnyösnek bizonyult. Ennek az eshetőségnek a bekövetkezését közelebbről a társadalmi heterogenitás figyelembevételével teszi érthetővé. Ezúton kaphatunk képet a védvám *dinamikai* hatásáról, míg a tiszta oekonomia csak a *sztatikai* hatásokkal foglalkozik. A védvámos rendszer által kedvezményezettnek tartoznak — *ipari* vámok esetén — a vállalkozók, az ipari finanszírozás vezetői, az ipari részvények tulajdonosai stb.; a hátrányokat szenvedők a járadékpapírok birtokosai, az állandó fizetésű alkalmazottak, a földművesek stb. Az első csoportba tartozók általában olyan egyének, akiknél a kombináció reziduuma különösen erősek, míg a második csoportban az állhatatosság reziduuma van túlsúlyban. Erre való tekintettel az előbbiek csoportját, *Pareto nyerészkedőknek* (*speculateurs*), az utóbbiakat pedig *járadékosoknak* (*rentiers*) nevezi. Az ipari vámvédelem tehát a kombináció reziduumaikat erősíti a gazdasági vezető rétegekben; az állhatatosság reziduuma rovására, ugyanakkor a nyerészkedő szelleműek az alsó rétegekből könnyebben tudnak felemelkedni. Tehát az elit-körforgás meggyorsul, úgyhogy a kombináció reziduuma és ezzel kapcsolatban a gazdasági érdekek a társadalmi életben minden vonalon előtérbe nyomulnak. Ez azután a termelés növelését és így az általános jólét emelkedését eredményezheti. A reziduumok arányának az eltolódása a vezető rétegekben a derivációkban is visszatükröződik, különböző védvámot pártoló, protekcionista áltudományos gazdasági „elméletek” keletkeznek. A gazdasági jólét emelkedése szempontjából elsősorban az elit-körforgás gyorsulása fontos. Bizonyos esetekben ezt más úton lehet előidézni, így Angliában a mezőgazdasági vámok eltörlése járt ilyen következménnyel, úgyhogy ott a szabadkereskedelem vezetett az általános jólét emelkedésére. *Pareto* a protekcionizmus és az elit-körforgás összefüggésének számos esetét vizsgálja. Mindezek szemléltetik, hogy a *gazdaságpolitikai* problémák vizsgálataánál a tiszta oekonomia *szociológiai* kiegészítésére, illetőleg továbbfejlesztésére van szükség.

A gazdasági protekcionizmus hatásai folyton erősödnek, mint ezt a XIX. században számos ország példája mutatja. Az így bekövetkező gazdasági fejlődésnek azonban elkerülhetetlen visszahatásai vannak. A kombináció reziduumainak előtérbe nyomulása ugyanis a vezető rétegek bukását eredményezi. Ez összefügg az *erőszak* szerepével a társadalom irányítása kapcsán. Az uralkodó osztály hatalma kevés kivételtől eltekintve mindenütt részben az *erőszakon*, részben pedig az alsó osztályok *beleegyezésén* alapszik.⁷³ Ha az utóbbi egyhangú volna, akkor erőszakra nem volna egyáltalában szükség, ez azonban a valóságban *sohasem* fordul elő. A másik szélsőség, a kizárólag erőszakáltalfenntartotturalom *néha* bekövetkezik. Rendszerint az erőszak és beleegyezés bizonyos *arányban*, együttesen szolgálnak a kormányzás alapja gyanánt. Ez az arány a történet folyamán erősen változik és elsősorban az érzelmek és az érdekek társadalmi befolyásának arányától függ. Ha a vezető rétegben a kombináció reziduumai, azaz a nyerészkedők vannak túlsúlyban, akkor az erőszak háttérbe szorul, mert inkább *ravaszsággal* irányítják az alsóbb osztályokat; az állhatatosság reziduumai által vezetett konzervatívok, akik nem riadnak vissza az erőszak szükséges mértékű alkalmazásától, ilyenkor a kormányzásból kiszorulnak. A *rókák* lépnek az *oroszlánok* helyébe. A nyerészkedőkből álló elit ilymódon mindkevesbbé ért az erőszak *kellő* használatához; ez egy külső háborúban azután végzetessé válik és a pusztulását idézi elő, mint ezt az ókorban *Athén* példája jól szemlélteti. A kombináció reziduumának túlsúlya azonban külső háború hiányában is az elit végromlását okozza. Míg ugyanis az elit az erőszaktól mindinkább idegenkedik, addig az alsóbb osztályokban az állhatatosság reziduumai erősödnek, aminek következtében viszont azok az erőszakos fellépésre hajlamosabbá válnak. Ettől egy ideig csak az tartja vissza őket, hogy nincs vezetőjük, aki a szükséges politikai iskolázottsággal rendelkezne. Az ilyen helyzet azonban *labilis*, mert a felsőbb rétegben mindig akadnak elégedetlenek, akik azután az alsó osztályok forradalmi mozgalmának az élére állnak és az elerőtlenedett uralkodó osztályt megdöntik. *Pareto* erre példa gyanánt a római köztársaság bukását említi a császársággal szemben. Az ilyen forradalom azután a vezető rétegben az állhatatosság reziduumának *kellő* arányát helyreállítja, ami a társadalmi *stabilitás* előfeltétele.

A protekcionizmus nemcsak gazdasági téren érvényesülhet, hanem attól függetlenül a társadalom különböző egyéb rétegeiben is felléphet. Így a történetben nagy szerepet játszik a *harcosok* osztályának a protekcionizmusa, ami akkor áll elő, ha a harcok vezető réteg megerősödik és intézményileg kiépí-

⁷³ 1. *Pareto*: id. mű: 2244. §.

tett kiváltságos társadalmi helyzetet biztosít magának. Ez esetben szintén meggyorsul az elit körforgása, mert a harci tulajdonságokban kiválók kiemelkednek az alsó rétegekből. Ezek a tulajdonságok főképp az állhatatosság reziduumaiból származnak. Ezek a reziduumok tehát a vezetőrétegben túlsúlyra kerülnek. A derivációknak ilyenkor csak igen kis szerepük van, mert a háborúban nem fontosak az elméletek vagy ideológiák. Ezen társadalmi fejlődés klasszikus példája *Spárta*. Az ellenhatások itt sem maradnak el. A háborúk állandóan tizedelik az elitet, úgyhogy a harcos szellemű vezető egyének száma csökken. Ezáltal az elit uralkodó képessége lehanyatlak és a kombináció reziduumai nyomulnak előtérbe. A harcosok proteccionizmusa egyébként csak akkor fejlődhet ki, ha vannak olyan elérhető gazdag idegen államok, amelyek leigázása a harcosok anyagi helyzetét biztosítja gazdasági erőfeszítések nélkül. Ha a külső, háborús hódítások korszaka véget ér, a harcos vezető réteg szerepe szükségszerűen megrendül.

A társadalom dinamikája az alapvető mozzanatok egymásra hatása következtében az előzők szerint *ciklikus* vagy *hullámzó* állapotváltozásokat eredményez, amelyek elsősorban az uralkodó reziduumoknak az elit-cirkuláció következtében fellépő váltakozásából származnak. A kombináció és állhatatosság reziduumainak az elitre jellemző arányában fellépő ingadozás a derivációkban tükröződik vissza, úgyhogy ezek hullámzó fejlődést mutatnak. A kombinációs reziduumok uralkodásának korszakában az ész áll előtérbe, a nem-logikus cselekvést elítélik, a hit és a tradíciók háttérbe szorulnak a racionalizmus és a pozitivizmus hatása alatt. Az állhatatosság reziduumainak irányítása alatt álló időben a helyzet ellentétes jellegű. Ilyenkor az ész helyett az *intuición* és a *hit* áll az első helyen, a metafizika virágzik a pozitív, empirikus tudományok helyett. Az uralkodó reziduumok váltakozása tehát a szkepticizmus és a hit korszakainak az egymásutánjában nyilvánul meg. A társadalom stabilitását biztosító reziduumok ugyanis olyan derivációkban jutnak kifejezésre, amelyeket a racionális szemlélet nem minősíthet valóságosnak. Ha azonban a társadalom érdeke irányadó, akkor ezeket ösztönösen elfogadják; viszont ha az összesség szempontjai háttérbe szorulnak a kombinációs reziduumok túlsúlya folytán, a derivációk elvesztik hitelüket, ugyanakkor a társadalom állapota labilissá válik. A derivációk tehát a társadalmi stabilitás szempontjából vett maximális *hasznosság* és a logico-experimentális tudomány által megszabott *valóságosság* két szélsősége között ingadoznak.

A francia forradalom után következő korszakot a *gazdasági érdekeknek* a társadalmi élet minden területén uralkodó szerepe jellemzi. A gazdasági érdekek vezetnek politikai téren is. Bel- és külpolitikai küzdelmeknek egyaránt gazdasági hát-

terük van. Ezért a vállalkozó szellemű, kombinációs reziduummokkal rendelkező egyének: a nyereszkesedők a társadalmi életben mindenütt, nemcsak gazdasági vonatkozásban, mindjobban érvényesülnek. Itt figyelembe veendő továbbá, hogy a modern háborúkra való felkészülés szintén főképp gazdasági erőfeszítéseket, nagyarányú beruházásokat tesz szükségessé. Tehát a háború is elsősorban a nyereszkesedőket, és így a kombináció és nem az állhatatosság reziduumaikat erősíti meg az elitben. A társadalom gazdasági termelése és jóléte ilymódon a modern időkben állandóan fokozódik és soha nem látott méreteket ért el. Ezzel párhuzamosan a vezető réteg a kormányzásban mind kevesebb erőszakot, hanem inkább több ravaszságot, azaz politikai taktikát alkalmaz, amikor a széles néprétegek jólétéről való gondoskodás különösen fontos előfeltétele a hatalom megőrzésének. A nagyarányú *közmunkák* fenntartása így a politikai vezetésnek sarkalatos elemévé válik. Ennek gyakorlati megvalósítása azonban a gazdasági élet egyenlőtlen, konjunkturális alakulása következtében igen nagy nehézségekbe ütközik.

Erős gazdasági haladást csak nagy mértékű *takarékoskodás* tesz lehetővé. Ezért a takarékoskodóknak a modern társadalomban igen fontos szerepük van, ami a méhekéhez hasonló, amelyek mézet gyűjtenek a kaptárban. A takarékoskodók főleg a járadékosok (rentiers) *Pareto*-féle csoportjába tartoznak, akik félénk, passzív, minden kockázattól tartózkodó emberek, könnyen kormányozhatók és kifoszthatók. Velük szemben állnak a nyereszkesedők (spéculateurs), akik viszont merész, aktív, vállalkozó hajlamú egyének. Ezek külsőleg ugyan meghajolnak az erőhatalom előtt, valósággal azonban ravaszkodással, kerülő úton a hatalom irányítását maguk számára szerzik meg. Semmiféle kudarc nem rettentí vissza őket, ha elüzetnek az egyik oldalon, mint a legyek, visszajönnek a másikon. Ilymódon a takarékoskodás gyümölcseit elsősorban a nyereszkesedők aratják le. A történelem azt mutatja, hogy a takarékoskodók összegyűjtött tőkéjükből *mindig* kifosztatnak háborúk, rablás, adózás, pénzhígítás, állami adósságok repudiációja, vámok stb. révén. A modern viszonyok között a takarékoskodók ezen évezredes *multa* visszanyúló kifosztását elsősorban a nyereszkesedők végzik, akik az így szerzett tőkékből fedezik beruházásaik és pazarló életmódjuk költségeit. A konjunkturális fellendülés idején ilymódon a rendelkezésre álló takaréktőke hamar felemészthető, úgyhogy előbb-utóbb hanyatlás és pangás következik be. Ez alatt a nyereszkesedők vállalkozó tevékenysége csökken és így a járadékosok takarékoskodása egy újabb fellendülés tőkebázisát teremti meg.⁷⁴ *Pareto* kon-

⁷⁴ 1. *Pareto*: id. mű: 2318. §.

junktúramagyarázata tehát a tőkehiány elméletének szociológiai színezetű válfaja.

A konjunktúraciklus jól megkülönböztetendő az *évszázadokig* tartó, hosszú gazdasági hullámtól, amelynek felmenő iva a nyerészkedők, a kombinációs reziduumok folytonos előterbenyomulása által keletkezik. Az előzőekben azonban láttuk, hogy előbb-utóbb az állhatatosság reziduumai által irányított elszánt egyének, akik az erőszak alkalmazásától nem riadnak vissza, ragadják magukhoz az uralmat. Ez a gazdasági érdekek térfoglalásában hanyatlást idéz elő; a nyerészkedők azonban fokozatosan ismét megerősödnek és egy új hullám kezdődik. A nyerészkedők uralma az *individualizmus* és *liberalizmus* korszaka. Ez idővel azonban olyan *labilis* és rendezetlen társadalmi helyzetet teremt, hogy ellenhatáskép különböző társadalmi kötöttségek keletkeznek, amelyek azután bevezetik a konzervatív uralom merev, *etatisztikus* korszakát. Ezt jól szemlélteti a római császárság kialakulása a köztársaságból. Az ókori világbirodalom történetével egyébként a modern kor sokban párhuzamos. A kötöttségek kikristályosodásának kezdetét jelenti nálunk a szakszervezeti mozgalom és az állam *fokozódó* beavatkozása a gazdasági életbe — állapítja meg *Pareto* az első világháború előtt közvetlenül. Egyidejűleg ismételten hangsúlyozza, hogy a szociológiai műve kidolgozása idején uralkodó, a kombinációs reziduumok elsődleges hatása alatt álló vezető réteg: a parlamentáris, pacifista és plutokrata kormányzat hamarosan megbukik belső forradalmak következtében és helyébe az állhatatosság reziduumai által irányított új, férfias és katonás elit kerekedik felül, amely érti és akarja az erőszak alkalmazását a kormányzásban.⁷⁵

* *

8. Ha az előzők alapján összefoglaló képet akarunk alkotni *Pareto* szociológiai rendszerének lényegéről, akkor számos szembetűnő vonásának az institucionalizmus egyes sajátosságaival való hasonlóságát kell megállapítanunk. Nevezetesen *Pareto* álláspontja a törvénykutató módszer és kvantitatív vizsgálatok szerepe tekintetében lényegében azonos az institutionális irányéval, különösen a *Mitchell*-féle statisztikai ágazatével. Közös alapvonás továbbá az *irracionális lelki mozzanatok*, az *ösztönök* vezető szerepének a hangsúlyozása. Külön hangsúlyozást érdemel *Pareto* kutatásainak az újabb lélektani irányokkal való messzemenő párhuzamossága, amelyre többen⁷⁶ rámutattak. Ez annál inkább figyelemre méltó, mivel

⁷⁵ I. *Pareto*: id. mű: 2553. §.

⁷⁶ I. pl. F. *Carli*: *Paretos soziologisches System und der Behaviorismus*. Kölner Vierteljahrshefte für Soziologie. IV. Jahrg. (1925) — továbbá: Fl. N. *House*: *Pareto in Modern Sociology*. Journal of Social Philosophy I. k. (1935). 78. o.

Pareto eredményeit jórészt a modern pszichológiai kutatástól függetlenül vezette le. Így különösen a nem-logikus cselekvés *Pareto*-féle elmélete a legújabb lélektani felfogást néhány évtizeddel megelőzte akkor, amikor kiemelte, hogy a gondolkodás a *cselekvés* szolgálatában áll. A legmodernebb mélylélektani kutatás csak megerősítette *Pareto* megállapításait, miszerint csak *ritkán* cselekszünk racionális megfontolásból, inkább fordítva, gondolkodásunk származik cselekedeteinkből, úgyhogy elméleteink tetteink igazolásai.

*Pareto*nak az irracionális mozzanatok társadalmi szerepére vonatkozó vizsgálatai sokkal mélyrehatóbbak, mint az institucionalizmusé. Messzemenően tisztázza a racionális és irracionális elemek kölcsönös összefüggését a társadalmi életben. Ez uton *szerves* kapcsolatot teremt a tiszta oekonómia és a szociológia között, amit az institucionalizmus csak legújabban tudott részlegesen elérni, anélkül, hogy eredményeit egy átfogó rendszerben sikerült volna foglalnia. További érdeme *Pareto*nak, hogy az irracionális lelki mozzanatok *társadalmi* szerepét sokkal behatóbban és kihangsúlyozottabban elemzi, mint az institucionalizmus, amely túlnyomóan az *egyéni* lélektan fogalmaival dolgozik. Ezzel szemben a *reziduum* fogalma a nem-logikus mozzanatnak kizárólag a *társadalmi* vonatkozását öleli fel, s ezért nem azonos az individuális érzelmekkel, illetve ösztönökkel, hanem csak ezek *vetületét* képviseli a társadalmi cselekvés és az ezzel kapcsolatos gondolkodás síkján. Éppen ez az alapja a *Pareto*-féle szociológia legjellemzőbb törekvésének és eredményének, ami az *emberi gondolkodás és megismerés társadalmi kapcsolatainak és kötöttségeinek* eddig legmeszszebbmenő *tisztázását* képezi. Ez különösen akkor válik szembevetővé, ha *Pareto* művét más, hasonló célú szociológiai kutatásokkal hasonlítjuk össze.

Az emberi gondolkodás és a társadalom közti kapcsolat vizsgálatának gyökerei még az ókorba nyúlnak vissza, bár nevet csak a legújabb *német* szociológiai kutatás adott ennek az iránynak: *ismeretszociológia, Wissenssoziologie*.⁷⁷ *Platon, Aristoteles, Bacon* után *Comte* a szociológia egyik alapmegismerését látja a „három állapot törvényében”, amely szerint minden társadalmi fejlődési foknak a tudás bizonyos fajtája felel meg, így primitív fokon a teológiai, feudális fokon a metafizikai, az ipari társadalom fokon pedig a pozitív tudományos gondolkodás. Később *Durkheim* egyenest azt állítja, hogy az igazságot eleve a társadalom együttes lelke, az *expérience collective* állapítja meg, hasonlóképpen a kategóriáknak azt a rendszerét is, amelyeknek szögéből az egyes a világot nézi. Így az egész logika voltaképpen a társadalmi fejlődés terméke: az

⁷⁷ I. Kornis Gy.: Tudomány és társadalom. I. k. Budapest, 1944. 487. o.

emberi ész logikai rendszere szociális természetű.⁷⁸ Ez a szélsőséges *szociologizmus* álláspontja, aminek differenciáltabb válfajait a *német* társadalmi gondolkodás teremtetete meg. Első helyen említendő itt *Marx*, akinek ismeretszociológiai álláspontja, mint láttuk, *Paretto* részleges helyeslését nyerte meg. *Marx* e tekintetben főképpen *Hegel* hatása alatt áll. A történet folyamata *Hegel* szerint nem egyéb, mint az abszolút szellem kibontakozása. Minden történeti-társadalmi jelenség csupán eme magasabb folyamat megvalósulásának eszköze: az abszolút szellem a maga céljai, a világterv szolgálatába állítja az emberi gondolkodást és lelki életet is. (List der Vernunft). A hegeli dialektika nyomán *Marx* a történeti folyamat menetét meghatározó abszolutumot a *materiális* életviszonyokban, illetőleg a *termelési* viszonyokban látja. Ezzel a hegeli dialektikát megfordítja: a szellem minden megnyilvánulása a társadalmi gazdasági helyzettől, mint alaptól, meghatározott *felépítmény* (Überbau). Az egész kultúra csak *ideológia* a gazdasági *reális* erőkkel szemben, azaz csak *tükörképe* a kultúrát megteremtő társadalmi *osztálytudatnak*. A marxizmus ezen állásfoglalásának kritikai vizsgálata vetette fel azután *német* nyelvterületen a problémát: vajjon mennyiben függnék a szellemi alkotások és termékek a társadalmi feltételektől.

A hegeli iskola szellembölcseleti ágának hatását magánviselő, *Dilthey* által kezdeményezett szellemtudományi irány⁷⁹ keretében indul meg azután az ismeretszociológia kiépítése, mint a *kultúrszociológia* egyik ága. Első kimagasló művelője *M. Scheler*⁸⁰, aki szerint a reális társadalmi erők a kulturális fejlődés irányát, illetőleg tárgyválasztását, továbbá az egyéni szellemi aktusokat befolyásolják csupán; a kultúrát, illetőleg megismerést tartalmilag és érvény szempontjából a társadalmi erők nem determinálják. A szellem és megismerés fejlődését befolyásoló társadalmi erőket *Scheler* az ember *ösztön*struktúrájában látja megalapozva. Ezek szerinte az ősi vitális erők — melyeket a *vér* szavával foglal össze — a *hatalmi* törekvés és a *gazdasági* szükségletek. A kultúra fejlődése során ezek egymás után jutnak irányító szerephez, először a vérségi erők, azután a politikai-hatalmi tényezők, végül a gazdasági érdekek dominálnak.

Míg *Scheler*nél a társadalmi mozzanatok mintegy kívülről rakódnak rá a megismerés folyamatára, addig az ismeretszociológia legtöbb mai képviselője, különösen *K. Mannheim*⁸¹ sze-

⁷⁸ I. Kornis Gy.: id. mű: 509. o.

⁷⁹ I. a szerzőtől: Közgazdaság történet és társadalom szellemtudományi megvilágításban, loc. cit.

⁸⁰ I. Die Wissensformen und die Gesellschaft (1926) c. művét.

⁸¹ I. K. Mannheim: Ideologie und Utopie (1929), továbbá: Wissenssoziologie. Handwörterbuch der Soziologie (1931).

rint a társadalmi tényezők szerepe ennél sokkal mélyebbre nyúló, és a megismerés eredményét is *lényegesen* meghatározza. *Mannheim* hangsúlyozza, hogy a megismerés és ítélet lényegesen függ szemlélet és felfogóerő tekintetében a társadalom azon életterétől, amelyben keletkeztek. Ez határozza meg látómezőjüket, szempont-alkatukat és így tartalmukat is. Az ismereteknek a társadalmi háttérre való eme visszavezetését nevezi *Mannheim* *relacionálásnak*, ami a megismerés érvénykörét is megszorítja, részlegessé teszi. Ez a *partikularizáció* a megismerés érvényessége tekintetében csak a *qualitativ* mozzanatok kutatásában nyomul előtérbe, míg a *quantitativ*, exakt tudományokra nem vonatkozik. *Mannheim* szerint az ismeretelmélet eddig egyoldalúan az *exakt* természettudományok mintáját tartotta szem előtt, ahol az ismeret keletkezésének lélektani, illetőleg szociológiai mozzanatai nem érintik annak eredményét és érvényét. Itt helytálló az ismeretelméleti idealizmus, mely szerint a gondolt tartalom igazsága független a gondolkodás aktusaitól, az eredetet és jelentést külön kell és lehet választani; ez a megismerés tiszta szemlélet. A történeti-társadalmi valóság vizsgálata során azonban az ember *Mannheim* szerint nemcsak szemlél, hanem gyakorlati célú cselekvést is végez, miközben a gyakorlati szándék és ráirányulás egész gondolkodását befolyásolja. Itt az ismeretek a lelki élet *akarati* irányából is fakadnak, amely szorosan összefügg a *vitalis*-társadalmi érdekekkel. Ezért e téren a szociológiai szempont-alkat, az álláspont sajátos látószöge és perspektívája konstitutív módon érvényre jut a megismerésben és annak jelentéséből soha ki nem iktatható. *Mannheim* felfogása tehát egyrészt összezavarja a megismerés és értékelés aktusait, másrészt az igazság fogalmát elrelativizálja.

Az ismeretszociológia német kutatói által felvetett problémák *Paretonál* sokkal behatóbb és átfogóbb tisztázást nyernek. Nevzetesen a nem-logikus cselekvés elmélete *Scheler*, a társadalmi heterogenitás tana pedig *Mannheim* problematikáját foglalja magában. A reziduumok és derivációk osztályozása és az elit-körforgás vizsgálata azonban az ismeretszociológiai problémáknak az említett német kutatókénál sokkal részletesebb és mélyebbrehatoló tárgyalását teszi lehetővé. Így az ideológia a derivációk ama különleges esete gyanánt tekinthető, amikor a deriváció tartalma nem tarthat igényt objektív érvényességre, bár szubjektív szempontból becsületes, igazságra irányuló törekvésekből származik, mivel a megismerés eredményét a társadalmi helyzet, illetőleg az annak megfelelő reziduum öntudatlanul befolyásolta. Helytelen volna a derivációk összes változatait, s még inkább minden társadalmi elméletet ideológiának minősíteni, mint ezt *Mannheim* teszi, aki nem tud különbséget tenni a megismerés különböző fajai között. Éppen ez a fo-

galmi zavar relativizmusának a forrása.⁸² Ezzel szemben *Pareto* a „logico-experimentális” megismerést a társadalmi jelenségek körében is *objektív* érvényességűnek minősíti.

Pareto ismeretelméleti álláspontja teljesen megegyezik *Max Weber*ével,⁸³ aki a társadalmi-történeti valóság területén a megismerés *objektív* érvényességének feltételét szintén bizonyos *logikai* követelmények teljesülésében látta. Ezen az alapon cáfolta meg *M. Weber* a *hisztorizmus* relativizáló felfogását, amelyet *Mannheim* szociológiai köntösben öltöztetve elevenít fel. A társadalmi-történeti megismerés *M. Weber* által tisztázott természete egyúttal világosan szemlélteti a *racionális*, illetőleg a *logikus* gondolkodás természetének a társadalmi fejlődés során bekövetkezett *gyökeres* megváltozását állító felfogás képtelenségét, amit számos gyenge logikájú szociológus és institucionalista „empirikusan” igazoltnak tekint. Ezzel szemben a valóság az, hogy a *racionális*, illetőleg *logikus* gondolkodás, mint láttuk (3. rész) csak *fejlettebb* társadalmak keretében vált általánosabbá és nyert elvei tekintetében *explicit* fogalmazást; ezek az elvek azonban, amennyiben a gondolkodás *logikus* jellegű, mindig ugyanazok. *Lévy—Bruhl*⁸⁴ ezzel kapcsolatban idézett művei csak azt mutatták meg, hogy a primitív népek képzettársítása és gondolkodásának tartalma erősen különbözik a civilizált népektől, nem pedig azt, hogy a gondolkodásuk *logikus* elemei, amennyiben ilyenek vannak, gyökeresen eltérnének tőlük. Ezek a vizsgálatok voltaképp csak azt igazolták, hogy az emberi gondolkodás bizonyos *irracionális* mozzanatai és relációi, amelyek a fejlett társadalom korszakában is szerepelnek, a primitív népeknél dominálnak. *Pareto*nak a nem-logikus cselekvésre vonatkozó elmélete a primitív népek gondolkodására is kiterjed, bár természetesen számos vonatkozásban még messzemenő kiépítésre szorul. Ennek szerzője teljes mértékben tudatában volt, elméletét csak *első* közelítésnek minősítette, amelyet később majd a valóság *szorosabb*, lehetőleg *quantitatív approximációi* követnek.⁸⁵ Mindenesetre *Pareto* szociológiai rendszere eddig a legnagyobb szabású kísérlet a társadalmi élet *irracionális* elemeinek figyelembevételén és a *racionális* gondolkodással való kapcsolataik megállapítására, ami kétségtelenül a XX. század egyik alapproblémája.⁸⁶

Pareto szociológiájának jelentősége nem korlátozódik a tudomány területére. Bár szerzője ismételten hangsúlyozza, hogy *tisztán* tudományos vizsgálatot folytat, mégis megállapításai-

⁸² I. A. v. Scheiting: *Max Webers Wissenschaftslehre*, Tübingen, 1934, 95. o.

⁸³ I. a szerzőtől: id. értekezés.

⁸⁴ I. Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures (1909), és La mentalité primitive (1921).

⁸⁵ I. *Pareto*: id. mű: 144. §.

⁸⁶ I. Kornis Gy.: id. mű, II. k.

ban sűrűn átlépi a „logico-experimentális“ módszer korlátait és kifejezést ad saját *értékelő*, illetőleg *világnézeti* álláspontjának. *Pareto* rendszere ily módon *társadalmi bölcséletet* is tartalmaz. Ennek behatóbb elemzését itt nem tárgyalhatjuk;⁸⁷ közelebbi elemzés itt bizonyos következetlenségeket, sőt tévedéseket mutathat ki *Pareto* tudományelméleti álláspontja, bölcséleti megállapításai és tényleges kutatásai között.⁸⁸ *Pareto* bölcséleti nézetei szorosan összefüggnek szociológiai vizsgálataival, ezekből szinte észrevétlenül megy át a társadalomfilozófia területére. Különösen fontosak e tekintetben a modern *demokrácia*, nevezetesen a *sajtó* és a *parlament* működésére vonatkozó vizsgálatai, amikor elsősorban az 1870 utáni *olasz* viszonyokat veszi alapul. *Pareto* itt rámutat arra, hogy a *demokratikus* intézmények szükségszerűen *magángazdasági* érdekek kifejezői is, kezdetben ugyan csak korlátozott, de később mind erősebb mértékben. Idővel azonban a *demokrácia plutokráciába* megy át, a gazdasági érdekek irányítanak mindent a liberális, illetőleg demokratikus intézmények leple alatt. A kulisszák mögött partikuláris érdekeket képviselő gazdasági csoportok uralkodnak a közérdek rovására. *Pareto* ezen az alapon igen *realisztikus* képet fest a századvégi *olasz* gazdasági és politikai fejlődésről. Többé-kevésbé hasonló a helyzet szerinte az összes kapitalista demokrata országokban. E vizsgálatai során sokszor nem a tudományos kutató, hanem a nemzetét féltő *hazafi* és a régi *arisztokrata* család ivadékának hangjával kel ki „a demokrata bálványok”: szabadság, humanitás, haladás stb. védelme alatt burjánzó társadalmi *züllés* jelenségei ellen.

Ezek a bajok az elit-körforgás elmélete szerint a kombinációs reziduumok, illetőleg a *nyerészkedőknek* a társadalmi vezetésben mindinkább növekedő túlsúlyára vezethetők vissza, ami a társadalom egyensúlyát veszélyezteti. A társadalom stabilitásának helyreállítását csak az állhatatosság reziduumainak, tehát *konzervatív* gondolkodású vezetőknek az uralomra jutása biztosíthatja, akik *hazafias nacionalista* szellemben, *erélyes* kézzel kormányoznak. *Pareto* szociológiai műve megírásakor nem gondolta, hogy az általa előre látott átalakulás még életében bekövetkezik és hogy ezt éppen egyik hallgatója: B. *Mussolini* fogja megvalósítani Olaszországban. Kétségtelen, hogy a fascizmus politikai eszmevilága igen sokat köszönhet *Sorelnek*, akinek nézeteit legnagyobbbrészt *Pareto* is helyeselte. *Sorel* azonban *kimondottan* a politikai ideológia területére szorítkozik. *Pareto* ezzel szemben szociológiai rendszerében a jelen-

⁸⁷ *Pareto* szociológiájának egyes bölcséleti elemeire nézve l. *Kuffier E.*: Észrevételek V. *Pareto* társadalomtanához. Közgazdasági Szemle. 55. k. (1942). 742. o.

⁸⁸ l. M. *Millikan*: *Pareto's Sociology*. *Econometrica*. IV. k. (1936) 289. o.

leg előtérben álló politikai ideológiáknak nemcsak *lényeges* tartalmát adja meg, hanem azok társadalmi alapjait és vonatkozásait is *kimerítő* és *tudományos* vizsgálat tárgyává teszi. Ezért mondták egyes szocialista kritikusai, hogy *Pareto* ugyanazt a munkát végezte a fascizmus számára, mint *K. Marx* a szocializmus számára.⁸⁹ *Amoroso*⁹⁰ szerint a „sors iróniája, hogy *Vilfredo Pareto*, minden hit és bölcsélet tagadója lett — a demokratikus dogma romjain — az első és legbátrabb megalkotója egy új hitnek és egy új bölcseletnek, amely antidemokratikus, antihumanitárius, antiprogresszív és antievolucionisztikus. A derivációk, azaz a szocialista-demokrata világ determinisztikus, laikus és internacionális hitét megalapozó logikus és pszseudologikus elméletek kritikája alapján helyreállította a vallásos és hazafias erények, az egyéni felelősség és szabad akarat elvének az értékét; amely elvek évezredek bölcsesége szerint minden társadalmi élet alapjai... Ezért a fascizmus, miután diadalmaskodott, magasztalta őt életében és dicsőíti emlékét halála után, mint hitvallójáét.“ *Pareto* és a fascizmus viszonyának tárgyilagos megítélése érdekében figyelembe kell venni, hogy *Pareto* elismeréssel nyilatkozott *Mussolini* egyes kormányzati eredményeiről, ugyanakkor nyomatékosan síkra szállott az egyetemi oktatás és véleménynyilvánítás *szabadsága* mellett. A fascizmusról, mint *politikai* mozgalomról *nem* mondott véleményt; halála pedig a fascizmus uralmának már az első évében, 1923-ban bekövetkezett.⁹¹

Befejezésül összefoglalva vizsgálataink eredményeit, megállapíthatjuk, hogy az institucionalizmus és még inkább *Pareto* kutatásai a gazdasági élet társadalmi vonatkozásainak irracionális és ösztönös mozzanatait messzemenően megvilágították. Ezzel feltárták a gazdasági tevékenység ama *társadalmi* gyökereit, amelyek a *természet* világához kötik. Ezért e téren a természettudományok által kifejlesztett *generalizáló* és *törvénykutató módszer* a valóság igen alapvető vonásait tudja megragadni. Az így kiépített gazdaság-szociológiai elmélet *realisztikus* mivolta többek között megnyilvánul abban is, hogy modern politikai mozgalmak megalapozására és irányítására szolgált. Ezzel a szellem-tudományi irány nem dicsekedhetik, holott éppen az elmélet *politikai* jellegű kiépítésére törekedett a *szellemi* és *egyedi* mozzanatok kiemelésével, miközben a generalizáló és törvénykutató módszer megállapításait, mint naturalizmust, a közgazdaságtan területén *fiktív* és *irreális* értékűnek minősítette. Összehasonlítva a törvénykutató

⁸⁹ I. pl. *P. Sorokin*: Contemporary Sociological Theories, New York, 1928. 40. o.

⁹⁰ *Vilfredo Pareto*: Econometrica VI. k. (1938). 1. o.

⁹¹ *Fr. Borkenau*: Pareto, London, 1936.

és szellemtudományi irány eredményeit, megállapíthatjuk, hogy ezek a történeti-társadalmi valóság más és más arculatát világítják meg és így külön-külön csak egyoldalú képet adnak. További feladat, ami még megoldásra vár, olyan *átfogó* és *realisztikus* elmélet kiépítése, amely a gazdasági életnek a történeti-társadalmi valósággal kapcsolatos *összes lényeges* mozzanatait és azok összefüggéseit magában foglalja.

Theiss Ede

Az adómorál és mérése.

I. A XIX. század második felének és a XX. század elejének racionális és materiális gondolkodásmódja a tudományok ideálját a természettudományokban látta. A természettudományi ideál elérése céljából a szellemtudományok művelői is törvényszerűségeket kerestek, törvények felállítását kísérelték meg s megállapításaikat igyekeztek minél pontosabban, esetleg mennyiségszerűen és számszerűen is kifejezni. A törvényszerűségekre és számszerűségekre törekvés egyrészt a tudományosság fokozását, másrészt az elért eredmények nagyobb gyakorlati felhasználhatóságát kívánta szolgálni.

Ez az irányzat a legtöbb szellemtudomány, társadalomtudomány területén érvényesült s a tudományok kétségtelen fejlesztése mellett egészen új tudományokat is létrehozott. A lélektanból kisarjadt az elméleti alapozású, de nagy gyakorlati jelentőségű psychotechnika, amely a törvényszerűségekre és számszerűségekre törekvő szellemtudományok egyik legjellegzetesebb típusa. A psychotechnika a lelki jelenségek okozati összefüggéseinek feltárásán túl a lelki jelenségek mérését, a lelkiület különböző vonatkozású értékelését tűzi ki célul. Az intelligencia, felfogás, figyelem, emlékezet, képzelet, gondolkodás, ítélőképesség, cselekvőképesség, erkölcsi érzület, jellem s egyéb lelki jelenségek és tulajdonságok vizsgálata, mérése és értékelése, a vizsgálatoknál alkalmazott kísérlet, a megállapításoknak matematikai eszközökkel feldolgozása mind azt mutatják, hogy a lélektannak ez az ága az exact természettudományok irányában fejlődik. Megtalálható a fejlődés ilyen irányú a társadalmi lélektan tudományában is, amelyben szintén a jelenségek mennyiségszerű mérése, számszerű összefüggések megállapítása a cél s a cél elérésének fontos eszköze a statisztika és matematika.

Mindez azonban csak tendencia s ami nem természettudomány, az nem is lesz azzá. A fejlődés lehetőségének határait a szóbanforgó tudományok művelői maguk figyelmeztetnek. Az okozati összefüggéseket tartalmazó törvényszerűségek fennállása általában nem kétséges ugyan — legfeljebb a törvényszerűségek megtalálása nehéz, — de a megállapítások exaktségával szemben aggályok merülnek fel. A psychotechnika legkiválóbb művelője megállapítja, hogy a lelki jelenségek

qualitatív jellegűek s a vizsgálatokkal elért quantitatív elemek csak megközelítő képet adnak róluk; más vélemény szerint a lélektanban az exaktság egyáltalában nem jelent számszerűséget, csak annyit, hogy az eredmények empirikus alapú induktív kutatáson nyugszanak; egyes lelki jelenségeknek a szó szorosabb értelmében vett mérhetősége egyáltalában kétségesse válhatik.¹

Bár a természettudományi ideál irányában fejlődő lélektani és szellemi tudományok komoly eredményeket értek el, jelentőségük túlzásának elkerülése végett meg kell állapítanunk a következőket: 1. Az egyes individuumok különbözősége nem eliminálható, az egyes lelki jelenségek nem izolálhatók s ami a legfontosabb: a lelki világ qualitatív sajátosságai nem fejezhetők ki quantitatív elemekkel. 2. Maguk a lelki jelenségek egyáltalában nem mérhetők, hanem csak külső megnyilvánulásaik, amelyekből legfeljebb visszakövetkeztethetünk rájuk. 3. A külső megnyilvánulások alapján számszerűen kifejezett jelenségek számjelei nem matematikai számértékek, hanem a jelenségek nagyság-sorrendjének jelzői. (Mint az ásványtanban a kőzetek keménységi fokának számai.) Megjegyzendő, hogy a tömeglélektani jelenségek vizsgálatánál az egyes zavaró tényezők és hibaforrások — a nagy számok törvénye szerint — ellensúlyozzák egymást, ami arra a paradox megállapításra vezet, hogy a tömeglélektani jelenségek mérése exaktabb, mint az egyéni lelki jelenségek mérése.

A lélektan tudománya ugyan csak az utóbbi évszázadban kezdett foglalkozni a lelki jelenségek mérésével, a gyakorlati életben s egyéb tudományok területén azonban már évezredek óta megvan bizonyos lélektani vonatkozású megnyilvánulások mérlegelése és értékelése. Minden szellemi, művészi, erkölcsi tevékenység elismerésének, érdemek jutalmazásának, vétek büntetésének voltaképpen lélektani mérlegelés és értékelés szolgál alapul. A bűncselekmények objektív eredménye mellett a szubjektív bűnösséget mérlegeli a jogalkotó, amidőn a különböző bűncselekményeket különböző büntetéssel szankcionálja s a bíró, midőn a büntetettre a büntetést kiszabja. A társadalom fennmaradása és fejlődése szempontjából talán az összes lélektani vonatkozású jelenség közül az erkölcs mérlegelésének, az etikai értékelésnek van legnagyobb jelentősége.

Az erkölcsi jelenségek, sajátságok és értékek mérésénél ugyanazok a nehézségek merülnek fel, mint általában a lelki

¹ Münsterberg, Hugo: Grundzüge der Psychotechnik. Leipzig: 1914.
Huth, Albert: Exakte Persönlichkeitsforschung. Leipzig: 1930.

Theiss Ede: A határhaszon mérésének problémája. Közgazdasági Szemle. 1932. (A cikk szerint Ragnar Frisch vizsgálatai — New Methods of Measuring Marginal Utility — „csak metaforikusan nevezhetők a határhaszon mérésének“.)

jelenségek mérésénél. Itt is nehézséget okoz az egyes egyének különbözősége, az erkölcsi elemek egymásbaolvadása, az erkölcsi érzületet kialakító belső és külső tényezők hatása; az erkölcsi tulajdonságokra s azok nagyságára itt is csak a külső megnyilvánulásokból következtethetünk; az esetleg mennyiség-szerűen és számszerűen kifejezhető külső megnyilvánulások alapján az erkölcsi értékeknek szintén csak sorrendjét, nem pedig nagyságát állapíthatjuk meg. Az erkölcsi érzületek és cselekvések mérése különböző alapon felépíthető normarendszerek zsinórmértékével történik, tehát a mérlegelés szubjektív jellegű. S minthogy az erkölcsi normák nagyrésze tilalmat tartalmaz, vagyis bizonyos vonatkozásban nemtevést — matematikailag kifejezve 0 számértékű cselekvést — parancsol, a tilalom megszegését jelentő cselekvések csak egymással, de nem magával a parancsolt nemtevéssel állíthatók viszonylatba, tehát a mérlegelés nem abszolút, hanem relatív. Az egyéni különbségek, a szubjektivitás és a relativitás folytán természetesen az erkölcsi értékek számszerű kifejezése szóba sem jöhet.

Az egyéni különbségeket kiegyenlítő tömegjelenségek-nél, egy objektív normarendszer által megszabott és mennyiségileg mérhető teljesítmény esetében azonban a cselekmény abszolút színezetű és számszerűen kifejezhető eredményre vezető mérése nem olyan abszurdum, mint pl. a vallásosság, becsületesség, vagy önfeláldozás és egyéb erények megmérésének gondolata. Objektív társadalmi normarendszer a jog; mennyiségileg mérhető teljesítményt írnak elő pl. a különféle szolgáltatásokra vonatkozó jogszabályok. Míg az etikában az erkölcsi értékek méréséről csak képletesen beszélhetünk, addig a jog világában egyes jogszabályokban foglalt kötelezettségek teljesítésének mérésére, s a mérés eredményének számszerű kifejezésére sor kerülhet. A moralitás mérése meglehetősen meddő kísérlet, de a legalitás mérése — legalább is egyes jogszabályok terén — nem csak elképzelhető, de meg is valósítható.

A szóbanforgó szolgáltatásokat előíró jogszabályok közül a közszolgáltatásokat szabályozó pénzügyi jogi rendelkezések a legjelentősebbek. A pénzügyi jogszabályokban foglalt kötele-ségek, a szerintük járó szolgáltatások teljesítésének mérve fentiek szerint az adózási legalitás számszerűen is kifejezhető mértékét mutatja. Amennyiben az adómorált egynek vesszük a pénzügyi jogszabályokban foglalt köteleességek teljesítésével, úgy az adómorál mérése is lehetségesnek látszik. S ezzel el is érkeztünk az adómorál mérésének problémájához.

II. Az adómorálnak a pénzügyi jogszabályokban foglalt köteleességek teljesítésével azonosítása nem egészen alaptalan.²

² Ezt a felfogást vallja pl. *Takács György*: Az adómorál c. értekezésében. (Magyar Jogászegyleti Értekezések, Új folyam. XX. 99. füzet, 1929.) Szerinte „hogya a társadalom az adótörvény szószerinti rendelkezéseinek megfelelő, akkor az adóerkölcsnek eleget tett.“ (46. l.)

Ha ugyanis általában erkölcsös embernek azt tartjuk, aki az erkölcsi normarendszer parancsait betartja, akkor az erkölcsös-ség különleges megnyilvánulását, az adómorált abban láthatjuk, aki a közösség által megkívánt anyagi áldozatok meghozására vonatkozó erkölcsi parancsnak engedelmeskedik. Azt azonban, hogy a közösség milyen mérvű áldozatot kíván az egyesektől, a pénzügyi jogszabályok határozzák meg s így az adómorál fogalma valóban összefügg a pénzügyi jogszabályok betartásával.

A pénzügyi jogszabályok rendelkezéseinek betartása, az előírt köteleességek teljesítése azonban az adómorálnak csak külső megnyilvánulása, de nem maga a belső adómorál, amely több ennél. A belső adómorál a közösség által megkívánt anyagi áldozatoknak önkéntes, feltétlen, megfelelő módon és mérvben vállalását és viselését eredményező erkölcsi érzület, tehát nem jogérvényesülési, hanem lelki jelenség. Kétségtelen, hogy az adómorál főként a pénzügyi jogszabályokban meghatározott szolgáltatások teljesítésében jut kifejezésre, azonban a közszolgáltatások teljesítéséből még az adómorál fennforgására sem lehet biztosan következtetni, nemhogy a szolgáltatás teljesítését az adómorállal azonosítani lehetne. A pénzügyi jogszabályokban foglalt rendelkezések betartása esetleg a jogszabályok vagyoni jogi és büntetőjogi szankcióinak hatására vezethető vissza s így voltaképpen adómorál hiányában is bekövetkezhetik. Az adómorál viszont a pénzügyijogi rendelkezések betartásán túlmenő szolgáltatások teljesítésére is készíthet, mint pl. az adókötelezettség vélt beállása esetén önkéntes adóbevallásra, az adóalap megállapítása során az adózó javára történt tévedésből származó különbözet befizetésére, az adótarozás elévülése után az állammal szemben fennálló naturális obligatio teljesítésére, stb.³ A belső és külső vagy talán talán még inkább megjelöléssel materiális és formális adómorál között lévő különbség leginkább az adóteher fokozódásakor válik nyilvánvalóvá. Ha a társadalomban valóban megvan a meggyőződésből fakadó adómorál, akkor még a súlyosabb köteleességeknek is eleget tesz; ha viszont az adómorál gyenge, akkor a közszolgáltatások teljesítése a korábbinál kisebb mérvre esik. Az

³ A jogszabályban vagy az adóhatóság konkrét rendelkezésében előírt köteleességet meghaladó szolgáltatás-teljesítés klasszikus példája az angol „conscience money” (lelkiismeret-pénz), amelyről a pénzügytani kézikönyvek olvasója nagy érdeklődéssel értesül, de amellyel a pénzügyi közgazdász tisztviselője az életben nem igen találkozhat, valószínűleg Angliában sem.

Az előírtat meghaladó szolgáltatás-teljesítésnek különben nemcsak az adómorál, hanem pl. társadalmi vagy politikai ambíció is indítóok lehet, hogyha bizonyos állás elnyerése, jogok megszerzése meghatározott adóminimum elérésétől függ. (Igy pl. a virilizmus rendszerében.)

adómorál ad készséget a társadalomnak az áldozattá váló szolgáltatás további teljesítésére, mégha ez az életszínvonalnak esetleg kellemetlen és fájdalmas sülyedésével jár is.

A belső és külső adómorál (adómoralitás — adólegalitás) szétválasztása mellett meg kell különböztetnünk az egyéni és társadalmi adómorált is. A társadalmi adómorál ugyanúgy nem pusztán összegezése az egyéni adómorálnak, mint ahogy bármilyen más tömeglélektani jelenség nem az egyéni lelki jelenségek halmazata. A társadalom adómorálja nem az egyéni adómorálokból áll, hanem ezekből és ezek egymásrahatásából alakul ki. Az állam szempontjából a társadalmi adómorál természetesen fontosabb, mint az egyesek adómorálja. S amikor az adómorál mérésének problémáját vesszük tárgyalás alá, nem egyesek, hanem az egész adófizető társadalom adómorálját, ill. ennek megnyilvánulását vizsgáljuk.

A belső adómorál különben nem egységes jelenség, hanem, mint általában az erkölcsi meggyőződés ténye, értelmi, érzelmi és akaratú elemek szövődéke.⁴ Érzelmi színezetű pl. az adózónak a közösséget megtestesítő államhatalomhoz való kapcsolata, a többi adóhoz fűző s az adózás igazságosságát megvalósító vagy meghiúsító viszonya, a becsületesség, engedelmesség és áldozatkészség eleme. Értelmi vonatkozású többek között az adózás szükségességének felismerése, az adó szerepének megértése s ami az adóztatás céljának elérése szempontjából a legfontosabb, magának a közszolgáltatás szabályozásának ismerete. Utóbbi elem egyben összekötő kapocs a külső adómorállal, amelynek e mellett természetesen még egyéb elemei is vannak. A szolgáltatásra vonatkozó szabályozás lényegének ismerete nélkül nem lehet szó a szabályok betartásáról, tehát az adólegalitás, a külső adómorál voltaképpen nincs meg, mégis a köteleességek teljesítésének ilyen esetekben történt elmulasztása a belső adómorál létezését nem teszi okvetlen kétségessé. Ha azonban a szolgáltatás szabályozását az adózó megismerhette volna s ezt szándékosan vagy gondatlanságból elmulasztotta, a belső adómorálhoz alapos kétség férhet.⁵

⁴ *Pauler Ákos* szerint „Az erkölcsi meggyőződés ténye... a „gondolkodás“, „érzelem“ és „akarat“... sajátos egybefonódását mutatja.“ — „az erkölcsi meggyőződésben az effektív mozzanatok mellett tagadhatatlanul van ítélleti elem is és ezek közösen határozzák meg a cselekvést.“ (Bevezetés a filozófiába. Budapest, 1921. 129 l.)

⁵ A belső és külső adómorálnak a pénzügyi jogszabályok nemismeréséből származó szétválását a következő példával illusztráljuk:

Az egyenesadókra vonatkozó egyes törvényes rendelkezések módosításáról és kiegészítéséről szóló 1940: XXII. tc. 40. §-ának (1) bekezdése azt a teljesen új rendelkezést tette, hogy „az olyan adózó, akinek adóalapja a keresetiadóra, továbbá a jövedelem- és vagyónadóra vonatkozó törvényes rendelkezések szerint új kivetés mellőzésével a következő évre egyébként változatlanul fenntartandó (rögzítendő) lenne, felszólítás nélkül is köteles az adóév február havának végéig szabályszerű bevallást adni

A külső adómorál — a közszolgáltatásra vonatkozó jogszabályokban foglalt köteleességek teljesítése — végső fokon a közszolgáltatás befizetésében mutatkozik meg. A befizetésnek pedig előfeltétele, hogy a közszolgáltatás a pénzügyi jogszabályoknak megfelelően megállapításra kerüljön. Magából a befizetés tényéből aránylag kevésbé lehet az adómorálra következtetni, mert a már kivetett és előírt közszolgáltatás beszedésére az államhatalom kényszereszközöket vehet igénybe, amelyek adómorál hiányában is eredményre vezetnek. Az adómorál szempontjából jelentősebb az adókötelezettség és az adóalap megállapítását lehetővé tevő köteleességek teljesítése. Ezeknek a köteleességeknek tartalma az egyes adónemeknél más és más s így az adómorál jelentősége is különböző.

Azoknál az adóknál, amelyeknél az adókötelezettség és adóalap megállapításához érzékelhető és hozzáférhető tárgyak állnak rendelkezésére, ott az adózónak főként az a köteleessége, hogy a pénzügyi hatóságok működését ne hiusítsa meg. Azoknál az adóknál viszont, amelyeknél az adókötelezettség és az adóalap csak adózó közreműködése és adatszolgáltatása útján állapítható meg, az adózó ezirányú köteleességteljesítése feltétlenül szükséges s így ezeknél az adóknál az adómorálnak igen nagy jelentősége van. Az ilyen adók kivetése voltaképpen az adózó bevallására épül fel, az adóbevallás pedig az adómorálon alapul; a bevallásos adók egész épülete tehát az adómorál szilárdságán nyugszik.

A bevallás a legnagyobb szerepet az egyenesadók, mégpedig a személyi jellegű egyenesadók terén játssza. A tárgyi jel-

abban az esetben, ha kereseti-, illetőleg jövedelemadóalapja valamely évben a 10.000 pengőt, vagyonadója pedig a 200.000 pengőt túlhaladja, avagy ha ezt az összeget ugyan nem haladja túl, de az adóalap a különben változatlanul fenntartandó adóalappal szemben annak megállapítása óta legalább 50%-kal emelkedett.” A (2) bekezdés szerint „az az adózó, aki ... a kötelezettségének nem tesz eleget, az adótöbblet kétszeresének megfelelő bírsággal sújtandó ...”

A törvénybeiktatott felmondási kötelezettség meglehetősen lassan ment csak át a köztudatba, a kötelezettségnek ezren és ezren nem tettek eleget, az adóhivatalok ezer és ezer kétszeres bírságot szabtak ki, melyeket a pénzügyminisztérium jóhiszeműség feltételezhetősége esetén méltányosságból mérsékelt vagy elengedett. Bár a köteleesség nem teljesítése tagadhatatlan s a külső adómorál hiányát a pénzügyi hatóságok a bírság kiszabásával is konstatálják, az esetek nagy részében az adózók belső adómoráljának kétségbevonására nincsen alap. Ez az eset a külső és a belső adómorál különbözőségét jól illusztrálhatja.

Minthogy a 95.000/1944. VII. sz. pénzügyminiszteri rendelet — az évenként kiadni szokott ú. n. kivetési körrendelet — az 1944. évre valamennyi adózó általános keresetiadó alapjának, valamint jövedelem- és vagyonadói alapjának újból való megállapítását rendelte el, a rögzített adó felmondási kötelezettsége erre az évre voltaképpen tárgytalanná vált. A bevallás badásának elmulasztása esetén ezévből a pénzügyi hatóságok nem a fent említett szigorú, hanem annál lényegesen enyhébb bírságot szabhattak ki. (16. §. (5) bek. 6. pont.)

legű hozadéki adóknál az adóztatás szükség esetén bevallás nélkül is megvalósítható volna, a személyi jellegű jövedelem- és vagyoadó viszont bevallás nélkül el sem képzelhető. A valóságos helyzetnek megfelelő bevallásra készítő adómorál a jövedelem- és vagyoadónak annyira lényeges feltétele, hogy az adómorál bizonyos minimuma alatt a jövedelem és vagyon sajátos értelemben vett megadóztatásának bevezetése meglehetősen sikertelen kísérletnek bizonyulna. Azokban az országokban, amelyekben az adómorál nem áll elég magas nívón, a jövedelemadó — a kiegészítő vagyoadóval együtt — csak a hozadéki adóztatás személyi színezésű megismétlését jelenti, de az államkincstár érdekében kitűzött különleges célt, a hozadéki adók alá nem eső forrásokból származó jövedelmek — s a közvetlenül nem érzékelhető vagyonféleségek — megragadását, nem éri el. Ebből is kitűnik, hogy az adómorál vizsgálata és esetleges mérése főként a jövedelem- és vagyoadónál mutatkozik kívánatosnak.

III. Mielőtt azonban az adómorál mérésének problémáját vizsgálat alá vennénk, előbb pillantást kívánunk vetni azokra a tényezőkre, amelyek az adómorál kialakításában szerepet játszanak. E tényezők közül néhányan az egyes adózók és az egész adófizető társadalom lelkiületére vannak hatással s így voltaképpen a belső adómorál tényezőinek tekinthetők. Vannak azonban olyan eszközök is, amelyek inkább csak a kívánt cselekvés biztosítására szolgálnak s ezért csupán a külső adómorál tényezőinek mondhatók. Ez a megkülönböztetés merőben elméleti jellegű s a valóságban a legtöbb esetben meglehetősen nehéz eldönteni, hogy valamely konkrét jelenség vagy intézkedés melyik csoportba sorozható. Mindenesetre meg kell jegyeznünk, hogy szilárd és tartós adómorált csak az értelem- és érzelemvilág mélyére ható tényezők formálhatnak; csupán a jogszabályok betartásának kikényszerítése esetleg ingatag és időleges adómorált hoz csak létre.

Az adómorál, mint általában az erkölcsiség, a társadalom kultúrájában gyökerezik s minél magasabb kultúrfokon áll a társadalom, annál erősebb adómorál feltételezhető benne. A kultúrát a filozófia abban a törekvésben látja, hogy az igazság emberi erő kifejtéssel minél nagyobb mértékben legyen megismerhető és az igazság elismerése intézményesen biztosítható.⁶ A kultúrának e meghatározása szerint a kultúra lényege az igazság szolgálatában áll, s minthogy az adómorál egyik legfontosabb eleme az adóigazság megvalósítása, a kultúra és adómorál szoros kapcsolata könnyen érthető. Magas kultúrfokon álló társadalomban az erkölcsi színvonal emelkedett, a tisztesség és becsület teljesebb, az önzetlenség és áldozatkészség

⁶ *Pauler Ákos*: i. m., 133. l.

fokozottabb s mindezek következtében az adómorál is nagyobb, mint kevésbé kulturált társadalomban. A kultúra az adómorál szempontjából sem azonos a civilizációval, amit az a sajnálatos tény is bizonyít, hogy a civilizált, de voltaképen nem elég magas kultúrfokon álló országokban az adómegrövidítések legváltozatosabb és legfejlettebb példányait gyűjtheti össze az adómorál gyakorlati megvalósulásának vizsgálója.

Az adómorál nagymértékben függ az egyes adózó s az adófizető társadalom politikai beállítottságától is, a politikai szót mind eszmei, mind gyakorlati értelmében véve. Más az adómorál ott, ahol az adózót a közösséghez tartozás érzése hatja át és más ott, ahol az adózó a közösséggel és az állammal szembenállónak, sőt harcban állónak érzi magát. Az esetleg súlyos áldozatot követelő adóztatási rendelkezések betartására is kiterjedő állampolgári engedelmesség az előbbi beállítottság esetén sokkal inkább megtalálható, mint ellenkezőben. A politikai beállítottság változása az adómorál változását is maga után vonhatja, azonban, sajnos az adómorál javulása sokkal hosszabb időt vesz igénybe, mint az adómorál lezüllése. A politikai beállítottság kialakulására a pártpolitikának (napipolitikának) kétségtelenül hatása van s míg egyes politikai áramlatok határozottan erősíthetik, addig mások az adómorál gyengülésére vezethetnek. A politikai beállítottság és az adómorál összefüggésére vonatkozóan a pénzügyi történet igen érdekes és értékes adatokat szolgáltat.⁷

Az adómorál harmadik tényezője maga az állam, illetőleg az állam gazdasági, szociális és pénzügyi politikája. Minél eredményesebb az állam gazdaságpolitikája és szociálpolitikája, minél jobban fejleszti az ország gazdasági életét, fokozza az általános gazdasági jólétet, minél inkább megvalósítja a jövedelem- és vagyoneloszlás igazságosságát, annál jobban növeli az adómorált. A gazdaságpolitika s szociálpolitika és az adómorál viszonya különben ellentmondást is rejt magában, mert az általános gazdasági jólét feltételeinek előteremtése s az alacsonyabb néprétegek életszínvonalának emelése a társadalomtól, illetőleg annak egy részétől fokozottabb áldozatokat kíván meg, ami épen az adómorál csökkentése irányában lehet hatással. Ez magyarázza a nagyszabású gazdasági és szociálpolitika bevezetése és végrehajtása esetén az adómorál esetleges időleges visszaesését. A pénzügyi politikában az adómorál szempontjából a lent még részletesebben tárgyalandó adópoli-

⁷ A magyar történelem ismeretében elég kézenfekvő az a feltevés, hogy az adómorálunk hiányossága a nemzetnek az abszolút uralommal szemben tanúsított érzületével magyarázható. A magyar adózó az osztrák fináncban ellenséget látott s az adómegrövidítés, adónemfizetés, mint a passzív rezisztencia egyik eszköze, egyenesen nemzeti érénynek tűnt fel. Így magyarázza a magyarországi adómorál multját *Takács György* a fenti i. m.-ban.

tika mellett különösen az államháztartási politika helyességének van kiváló jelentősége. Az állampolgárokat könnyen érthetően erősen érdekli, hogy az állam honnan szedi és mire költi az adóbevételt. Az adófizetőnek ezt a kíváncsiságát elégítheti ki az össze és részletes állami költségvetés és zárszámadás. Különösen a költségvetés kiadási oldala felé irányul és állampolgárok érdeklődése, amely az állam egész jövőbeli tevékenységéről tájékoztatást nyújtani hivatott. Ha az állam költségvetésében közcélúnak nem tekinthető kiadások, egyes célokra túlzottaknak látszó hitelek, homályos és bizonytalan rendeltetésű összegek szerepelnek, az ezekről tudomást szerző adózó adómorálja könnyen megínoghat.

Az állam pénzügyi politikájának keretében különösen nagy jelentősége van az adópolitikának. A tág értelemben vett adópolitikában nyilvánul meg az adómorál párdarabja: a fináncmorál. Bár az adópolitika az adómorálnak csak egyik tényezője, mégis túlzás nélkül megállapítható, hogy az adómorál talán az összes tényezők közül legérzékenyebben az adópolitika változásaira reagál. Az általános adópolitikának két főmozzanata: az adóteher súlya és az adótehermegoszlás igazságossága. Az adóteher aránylag csekély mérvű súlyossága esetén az adófizető társadalom könnyebben tesz eleget a pénzügyi jogszabályokban meghatározott kötelességeinek, az elviselhetetlen súlyú adóteher azonban a kötelezettségek teljesítésétől még a lelkiismeretes adófizetőket is elriasztja és adómegrövidítésre kísértésbe hozhatja. Különösen hátrányos hatással jár az adótehernek hirtelen erős súlyosbbitása; fokozatos növelése az adómorált kevésbé rontja. Figyelembe veendő az is, hogy az adóteher fokozása milyen körülmények között történik. A nemzettel rendkívüli áldozatok szükségességét megértető háború idején esetleg a legsúlyosabb adóteher sem veszélyezteti az adómorált; az egyesek adózási képességét elsorvasztó gazdasági válság esetén azonban az adóteher fokozása káros befolyással van az adómorálra. Az államháztartás egyensúlyának gazdasági válság következtében történt megrendülése esetében — nemcsak a gazdasági élet meggyengült erőinek kímélése végett, hanem az állam jövőbeli bevételeinek szempontjából annyira fontos adómorál fenntartása érdekében is — adóemelés helyett célszerűbb lehet tehát a hitelpolitika eszközeinek igénybevétele. Az adóztatás lehetőségeinek gazdasági és pénzügyi határai mellett az adóteher fokozásának az adómorálra vonatkozó megfontolások is határt szabnak.⁸

⁸ A gazdasági és pénzügyi határookra vonatkozóan l. Szász Lajos: Az adóztatási lehetőség határáról c. értekezését az Ünnepi dolgozatok Navrátil Ákos születésének 60.-ik és egyetemi tanári kinevezésének 30.-ik évfordulója alkalmából. Budapest, 1935. c. gyűjteményes munkában. Az adóteher súlyának hatására vonatkozóan l. Diczig Alajos: Adóerkölcs és adóteher c. cikkét. Közgazdasági Szemle, 1936.

Az adóteher súlyosságánál is nagyobb a jelentősége az adóztatás igazságosságának. Az emberi természet elemi törvényeiből következik, hogy az egyes adózó a súlyos adóterhet is vállalja és viseli, ha azt látja, hogy az adóztatás mindenkit sújt s a hozzá hasonlóak nem fizetnek kevesebbet, a nála teherösebbek pedig többet fizetnek. Az adóztatás igazságosságának fogalma az általánosságot és az arányossággal összekapcsolt egyenlőséget foglalja magában. Az említett elemek közül voltaképpen az arányosság fogalma jelent problémát. Az arányosság mivolta tekintetében a vélemények ugyan megglehetősen különbözők, annyi azonban kétségtelenül megállapítható, hogy az arányosság az adóalany gazdasági erejében gyökerező, a jövedelme és vagyona nagyságával fokozatosan növekvő teherviselőképeség, valamint az adóalany személyi körülményeinek összessége tekintetbevételel valószínűsíthető csak meg. Az arányosság megvalósítására egyes adók kevésbé, mások inkább alkalmasak; minél több adó tartozik az első csoportba, annál igazságosabbnak bizonyul maga az adórendszer. Az adórendszer igazságossága, sőt az elérésére irányuló állandó törekvés az adómorál nemesítésének egyik leghatásosabb tényezője.⁹

Az állami adópolitikát részletekbe menő vizsgálat alá véve elsősorban maga a pénzügyi jogszabályalkotás érdemel figyelmet. Az adómorál legnagyobb veszedelem az, ha az adózó az adóztató hatalommal szemben elveszti bizalmát, a jogszabályalkotást gyanakvással nézi s minden egyes jogszabályban rejtett csapdát sejt. A jogszabályalkotásban becsületességnek és őszinteségnek kell megnyilvánulnia, mert az állam is becsületességet és őszinteséget vár az adózótól. Ha a jogszabály az adózót megtéveszti és zavarba ejti, a jogszabályban foglalt kötelezettségek megfelelő teljesítésére nincsen sok remény. Minél egyszerűbb és érthetőbb a pénzügyi jogszabály s minél kevésbé van állandó változásnak, módosításnak, kiegészítésnek, toldozásnak-foltozásnak kitéve, annál inkább követelhető és várható a jogszabályokban előírt rendelkezések teljes betartása. Külö-

⁹ Az adóztatás igazságosságának problémájával különösen a német pénzügytani irodalom foglalkozik behatóan. Az irodalomból megemlíthjük a következő munkákat: *Altmann, S. P.*: Das Problem der Gerechtigkeit der Besteuerung. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, 1911., *Amonn, Alfred*: Zur Frage der steuerlichen Lastenverteilung. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, 1925., *Lechtape, Heinrich*: Die Frage der Steuergerechtigkeit, Freiburg in Breisgau, 1920., *Lindahl, Erik*: Die Gerechtigkeit der Besteuerung, 1919., *Mann, Fritz Karl*: Die Gerechtigkeit in der Besteuerung. Schanz-Festgabe II. Bd. Tübingen, 1928., *Mayer, Robert*: Die Prinzipien der gerechten Besteuerung in der neueren Finanzwissenschaft, Berlin, 1884., *Neumann, Fr. J.*: Die Steuer nach der Steuerfähigkeit, Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, 1880., *Vogel, Emmanuel Hugo*: Das Gerechtigkeitsproblem in der Besteuerung, Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, 1922. Az olasz irodalomból: *Einaudi, Luigi*: Miti e Paradossi della Giustizia Tributaria. Torino, 1940.

nösen áll ez azokra a jogszabályokra, amelyek az adókötelezettséget és az adóalapot határozzák meg. Az adótételeket pedig az előrelátó jogszabályalkotónak lehetőleg úgy kell szabályoznia, hogy a tételek magassága ne legyen elrettentő hatású. Az anyagi jogszabályoknál is fontosabbak talán — az adómorál szempontjából — az eljárási szabályok és a büntető rendelkezések. Az adókivetési eljárásban annak az elvnek kell érvényesülnie, hogy az adózó a kivetéshez szükséges összes adatot rendelkezésre bocsájtani köteles, azonban ennek a köteleességnek teljesítése lehetőleg ne okozzon túlságosan terhes, fáradságos és felesleges munkát. Az adóbevallási ívek kitöltésének nehézségét pl. a nyomtatványoknak foglalkozási ágak, jövedelmi- és vagyonkategóriák szerint differenciálása, a nyomtatványok szövegének világos megfogalmazása, mindenki által érthető útbaigazítások felvétele, a nyomtatványok alakjának, nagyságának és beosztásának megfelelősége nagymértékben megkönnyítheti s ezzel az adómorál érvényesülését elősegítheti. (Az adóztatás eredményessé tételében különben is a technikai jellegű eszközök tökéletesítésének sokkal nagyobb szerepe van, mint azt általában vélik.) Az adómorált nem annyira lelki befolyásolással fejleszti, hanem inkább külső eszközökkel kikényszeríti az állandó széleskörű és mélyreható ellenőrzés, a kivetett szolgáltatások erélyes behajtása és az adómegrövidítések szigorú megbüntetése. A két utóbbi eszközzel azonban adandó alkalmakkor bizonyos mérséklettel kell élni; a végrehajtási eljárásban indokolt esetekben kedvezmények engedélyezése, az adómegrövidítést elkövetőknek célszerűségi okokból, de nem rendszeresen, hanem kivételes esetben amnesztiában részesítése nem rontja feltétlenül az adómorált, sőt esetleg lehetőséget teremt az adómorál kifejlődésére.

Az adómorál utolsó tényezőjeként magát a pénzügyi közigazgatást említhetjük. A jó pénzügyi közigazgatás az esetleg hiányzó többi tényezők hatását is pótolhatja, a rossz közigazgatás azonban az összes többi tényező hatásának eredményét megsemmisítheti. Az adózó közvetlenül a közigazgatással érintkezik s így az első benyomásokat tőle kapja; az első benyomások pedig az érzület kialakításában a legdöntőbbek. Azon az alapon, hogy a közigazgatás voltaképpen a köz szolgálata (service public), a pénzügyi közigazgatásnak az adózók köteleességteljesítését kell lehetővé tenni, előmozdítani és megkönnyíteni s ebből a célból az adózó közönségnek a szükséges helyen és időben s megfelelő felkészültséggel rendelkezésre állni. A pénzügyi közigazgatás megszervezésében és működésében a célszerűségnek a legnagyobb mérvben érvényesülnie kell. A ki nem használt erővel dolgozó, felesleges munkákat végző, nehézkes és lassú pénzügyi közigazgatás nemcsak az államnak okoz hiábavaló költséget, sőt határozott kárt, s ezenfelül az adófizető

közönségnek kellemetlenséget és bosszúságot, hanem az adómorált is gyöngíti. A pénzügyi közigazgatásban a szervezésen és munkabeosztáson túl magának a tisztviselői karnak minősége is elsőrendű fontosságú. A jó pénzügyi közigazgatásnak alapfeltétele, hogy a pénzügyi tisztviselő ne csak a pénzügyi jogszabályokat ismerje, — enélkül egyáltalában nem lehet szó közigazgatásról — hanem az adóztatás lényegéről is legyen fogalma és a gazdasági élet összefüggéseit is áttekintse. A pénzügyi közigazgatással szemben a második követelmény az abszolút tisztesség és lelkiismeretesség; egyetlen tisztviselő megvesztegethetősége nagyobb rombolást okoz — a maga körén belül — az adómorálban, mint tíz rosszul sikerült jogszabály és száz helytelen intézkedés. Az állam érdekeit megvédő, de túlzásba nem eső, a tárgyilagos, de az adófizetőt személyként kezelő, a nem kivételező, de méltányosságot ismerő, a rendelkezések betartását megkívánó, de mégsem követelőző, az adózó közreműködését biztosító, de a zaklatásokat elkerülő pénzügyi közigazgatás az adómorál fejlesztéséhez igen sokkal hozzájárulhat.¹⁰

IV. Az adómorál tényezőin végigtekintve elérkeztünk az adómorál mérésének problémájához. Itt újra emlékeztünkbe idézzük, hogy nem az egyének, hanem az egész adófizető társadalom adómorálja mérésének lehetőségét, módját és eszközeit kívánjuk vizsgálni. A vizsgálatunk megkezdése előtt azonban vizsgálódásunk tárgyát pontosan meg kell határoznunk.

Már a lelki jelenségek mérhetőségével általában foglalkozva megállapítottuk, hogy maguk a lelki jelenségek egyáltalában nem mérhetők, legfeljebb külső megnyilvánulásaik, amelyekből azután visszakövetkeztethetünk rájuk. Ebből következően a társadalom belső adómoráljának mérésére nem teszünk hiábavaló kísérletet, hanem a belső adómorál külső megnyilvánulásának, a pénzügyi jogszabályok betartásának mérését tűzzük ki célul. Hogy azonban a külső adómorálból a belső adómorálra mégis legalább tájékoztató következtetést vonhassunk le, olyan esetet választunk, amelyben a belső és külső adómorál között logikai kapcsolat, nagyságuk között pedig arányossági viszony feltételezhető.

Az adómorálnak, mint említettük, az adórendszer egyes adóinál különböző a jelentősége. Vannak olyan közszolgáltatások — a közvetett adók és illetékek egyes fajtái —, amelyeknél az adómorál kérdése alig merül fel, más adóknál viszont — mint pl. a jövedelemadónál és a vagyonadónál — az adómorál fenn-

¹⁰ Az adómorálra ható tényezők közül az adóteher súlyát, az adóztatás igazságosságát s különösen a közületi érzést emeli ki *Heller Farkas*: Pénzügytan, Budapest, 1943. c. munkájában. (234—235. l.) A többi tényezőkre vonatkozóan l. még *Mahler Sándor*: Erkölc és pénzügyek c. értekezését, Közgazdasági Szemle 1925.

forgása az illető adó eredményességének egyenesen feltétele s így alapvető jelentőségű. Az egyensadók szerint változó jelentőség kiértékelése s ennek tekintetbevételével az egyes adók adómoráljaiból az adórendszer egységes adómoráljának, ill. mérvének megállapítása igen nehéz feladat lenne. Az adórendszer külső társadalmi adómoráljának mérése helyett tehát csak egyik adónem, a jövedelem- és vagyonadó fenti értelemben vett adómorálját vesszük vizsgálat alá.

A külső adómorál egyrészt az előírt adó befizetésénél, másrészt az adó kivethetése céljából megszabott köteleességek teljesítésénél érvényesül. Az előírt adó befizetése, mint már említettük, az adómorálra kevésbé jellemző, mert a befizetést az állam megfelelő eszközökkel kikényszerítheti. Szankciók az adókivetést lehetővé tevő köteleességteljesítés érdekében is vannak, ezeknek hatása azonban sokkal távolabbi, mint amilyen pl. a behajtási eljárással fenyegetése az adó befizetésére. A szóbanforgó köteleességek közül az adó kivetése szempontjából az adóköteles jövedelem és vagyon teljes bevallása a legfontosabb. A bevallással vállalja magára az adóalany a szolgáltatást s ezért a befizetésben megnyilvánuló adóviselési moráltól leendő megkülönböztetés céljából adóvállalási morálnak nevezhetjük.

A vizsgálat körét ekként szűkítve, a kérdést a következőképpen tehetjük fel: mérhető-e a jövedelem- és vagyonadóvállalás külső társadalmi adómorálja, ha mérhető, hogyan fejezhető ki, s végül mi a mérés módja, mik az eszközei. Az első kérdésre igenlően válaszolhatunk. A jövedelem- és vagyonadóbevallások összesítéséből kétségtelenül megállapítható, hogy az adózó társadalom mekkora jövedelmet és vagyont jelentett be s ezzel mennyi jövedelem- és vagyonadót vállalt. Hogyha az adóztatásra bejelentett jövedelmet összehasonlítjuk a jogszabály szerint valóban adóköteles és másként megállapítandó jövedelemmel és vagyonnal, akkor megtudjuk, hogy az adófizető társadalom mennyiben tett eleget az adó kivethetése céljából megszabott köteleességének, vagyis, hogy milyen nagy az adóvállalási morál. Az adóvállalási morál nagyságát pedig úgy fejezhetjük ki, hogy a bevallott összes jövedelmet és vagyont a valóban adóköteles jövedelem és vagyon százalékában fejezzük ki. Ha tehát pl. az országban a nemzeti jövedelemnek a jogszabályok szerint valóban adóköteles része kerekén 10 milliárd p-t (pénzegységet) tesz ki, s az adózók összesen 4.5 milliárd p jövedelmet vallottak be, akkor az országban a jövedelemadó morál 45%-ot ér el. Az adómorál mérése céljából meg kell állapítani a bevallott jövedelmet és vagyont, ami az adóstatisztika adatainak felhasználásával történhetik s meg kell állapítani a valóban adóköteles jövedelmet és vagyont, ami szintén megfelelő statisztikai adatgyűjtést és feldolgozást tesz szükségessé. A bevallott jövedelem és vagyon megállapítása

aránylag elég könnyű feladat, a valóban adóköteles jövedelem és vagyon megállapítása azonban igen nehéz, széleskörű, mélyreható s a legtöbb esetben mégis csak megközelítő eredményre vezető munkát jelent.

Az adómorál mérése — fentiekből kitűnőleg — elvben egyáltalában nem megoldhatatlan probléma. Ha azonban egy ország valamely adója tekintetében az adómorál mérését megkíséréljük, majd minden lépésünkkel akadályba ütközünk. A nehézségek főként a jogszabályok teljes érvényesülésének feltételezésével az összehasonlítás céljából megállapítandó eszmei adóalap kiszámítása során merülnek fel.

A bevallott jövedelem és vagyon megállapítása alkalmával voltaképen csak egyetlen említésre méltó kétség kíván tisztázást, mégpedig az, hogy a bruttó vagy a nettó, tehát a tágabb értelemben vett adóköteles jövedelem és vagyon, vagy pedig a tárgyi és személyi jellegű levonható tételek levonása után fennmaradó adóköteles tiszta jövedelem és vagyon, azaz a jövedelemadóalap és vagyonadóalap összességét kell-e keresnünk. Az adómorál ugyanis nemcsak adóköteles jövedelemforrások és vagyontárgyak elhallgatásával, hanem jogosulatlanul levonni igényelt fiktív tételek bejelentésével is sérthető. Vitathatatlan, hogy a bevallott tiszta jövedelem, illetőleg vagyon és a valóban adóköteles tiszta jövedelem, illetőleg vagyon összehasonlítása az adómorál finomabb és pontosabb mérését jelentené. Minthogy azonban a valóban adóköteles társadalmi tiszta jövedelemre és vagyonra vonatkozóan rendszerint nincsenek megfelelő adatok, s mivel összehasonlítás csak egynemű jelenségek között lehetséges, az adómorál finomabb méréséről lemondva meg kell elégednünk a bruttó összegek összehasonlításával, tehát az adómorál durvább és kevésbé pontos mérésével.

Sokkl több és nehezebb problémát vet fel az a kérdés, hogy voltaképen milyen nagy egy országban a jogszabályok szerint adóköteles összes jövedelem, összes vagyon. Lehetséges, hogy erre a kérdésre egyáltalában nem kapunk kielégítő választ, vagy pedig a válasz csak becslésen alapuló, s megközelítő számadatokat tartalmaz. Előbbi esetben az adómorál mérése meghiúsul, utóbbi esetben pedig többé-kevésbé hibákkal telt lesz, mert pontosan megállapított adatokat becsült adatokkal összehasonlítani voltaképen nem lenne szabad. Ha mégis becsléssel kell operálnunk, azt lehetőleg a legnagyobb gondossággal és megfontoltsággal kell végezni. A nemzeti jövedelem adóköteles részére vonatkozóan sajnos pontos adatok helyett inkább csak becsült adatok állnak rendelkezésre, a nemzeti vagyon adóköteles részét illetően azonban könnyebben találhatunk pontosabb adatokat. A továbbiakban ezért a vagyonadómorál mérésére kívánunk szorítkozni s a felmerülő jelentősebb problémákat ezzel kapcsolatban fogjuk fejtegetni.

A nemzeti vagyona vonatkozóan négy jellemző számadat állíthatunk egymás mellé. Legnagyobb maga a nemzeti vagyon, utána következik a jogszabályok szerint adóköteles vagyon, optimális esetben ezzel azonos, a valóságban ennél kisebb a bevallott vagyon, végül utolsó a sorban a megállapított vagyonadóalapok összege. Az első és az utolsó számot figyelmen kívül hagyva, a vagyonadómorál mérvét az adóköteles vagyon és a bevallott vagyon viszonyszámával fejezhetjük ki. Ennek az indexszámnak kiszámításához meg kell állapítanunk az adóköteles vagyon eszmei összegét és a bevallott vagyon tényleges összegét.

A bevallott vagyon nagyságára vonatkozóan az ország vagyonadóstatisztikájából kaphatunk tájékoztatást. A jogszabályok szerint adóköteles vagyon adatait azonban nem találjuk meg egy helyen, hanem ezeket a különböző adatforrásokból kell merítenünk, az adatokat a jogszabályok tartalmából kifejtendő szelektálási principiumok szerint megszünnünk és végül megfelelő korrekciókkal feldolgoznunk. Az anyaggyűjtésben a kiindulásnál tudnunk kell, hogy az érvényes pénzügyi jogszabályok szerint miféle vagyon adóköteles. Adóköteles szokott lenni az ingatlanvagyon, a mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi és egyéb üzemek üzemi tőkéje, a tőkevagyon és a tőkevagyon fogalma alá nem eső más ingóvagyon. Az ingatlanokra és az üzemi tőkére vonatkozóan a legtöbb országban találhatunk statisztikai adatokat. A tőkevagyon fogalma alá nem eső ingóvagyon — pl. ruházat, bútortart, műtárgygyűjtemény, luxuscikkek, arany- és ezüstneműek, ékszerek — viszont nem szokott statisztikai adatgyűjtés tárgya lenni. A tőkevagyon gyűjtőfogalma körében a legfontosabb vagyonfajtákra elég használható statisztikai adatok állnak rendelkezésre. A tőkevagyon körébe tartoznak a tőkekövetelések, takarékbetétek, állami vagy más közületi, valamint vállalati kötvények, záloglevelek, részvények és értékpapírok, a készpénzvagyon különféle megjelenései, továbbá bizonyos vagyonjogok. Az országban fennálló folyószámlabetétek, a kibocsátott kötvények, részvények, záloglevelek és más értékpapírok mennyisége — ami a tőkevagyonnak igen nagy hányadát teszi — különböző statisztikai adatgyűjteményekből, vállalatok nyilvánosságra hozott számadásai-ból meglehetősen pontossággal megállapítható. Ez a tény a vagyonadómorál mérésének eredményességéhez sokban hozzájárul.

A vagyonadómorál szempontjából a tőkevagyon bevallása a legfontosabb. Az ingatlanvagyon, az üzemeknek berendezésekben, felszerelésekben, anyag- és árukészletekbe fekvő tőkéje ugyanis mindenki által érzékelhető, létezésük széles körben ismert, nagyságuk és értékük a szakértők által felmérhető. A tőkevagyon azonban — a vagyon testetlensége, az értékpapírvagyon anonimitása, a betétképzést védő banktitok folytán —

könnyen elrejthető és még könnyebben letagadható s így a tőkevagyon bevallása csak magasabbrendű adómorál esetén remélhető. A tőkevagyonnak az adómorál tekintetében olyan nagy a jelentősége, s az adómorálra a tőkevagyon bevallása annyira jellemző, hogy a vagyonadó morálját az összes többi vagyonelemek és a rájuk vonatkozó bevallások teljes figyelmen kívül hagyásával, kizárólag a jogszabály szerint adóköteles tőkevagyon és a bevallott tőkevagyon viszonyszámával mérhetjük, sőt némi túlzással ezt a számot az ország egész adómorálja indexszámának is tekinthetjük.

A tőkevagyonnak a statisztikai és egyéb adatokban nyilvánosságra hozott nagysága természetesen nem egyenlő az adóköteles tőkevagyonnal, hanem utóbbinak megállapítása céljából bizonyos részét le kell vonni. Elsősorban is levonandók azok a vagyonértékek, amelyek a vagyonadó alól tárgyi alapon mentesek, mint pl. egyes államadóssági kötvények, különleges takarékbetétek. Le kell vonni továbbá azt a tőkevagyonmennyiséget, amely nem természetes személyek és egyéb vagyonadóköteles szervezetek, hanem vagyonadó alá nem eső jogi személyek tulajdonában van. Ide tartoznak pl. a vállalatok tárcarésztvényei. Az így fennmaradó összegből azután azt a tőkevagyonmennyiséget kell levonni, amely olyan természetes személyek tulajdona, akik a vagyonadó alól személylieg mentesek. Ebben a kategóriában a bizonyos minimális határt el nem érő tőkevagyonnak van a legnagyobb szerepe. Hogy ez a mennyiség az egész tőkevagyonnak hanyadrészét teszi, azt rendszerint csak becsléssel lehet megközelítően megállapítani. A becslésnél tekintetbe kell venni, hogy az országban milyen az általános vagyongegoszlás, milyen az alsóbb néprétegek megtakarítási készsége és képessége, milyen vagyontárgyak és vagyonértékek szoktak általában a minimumot el nem érő vagyontulajdonosok kezében lenni, stb. A tőkevagyonból leginkább takarékbetétek lehetnek vagyonadó alól mentes személyek tulajdonában, valamint kisebb mértékben kiscímletű állampapírok és egyes részvények; a folyószámlakövetelésekben, kötvényekben, részvényekben, záloglevelekben fekvő vagyon viszont többnyire azok tulajdonában van, akik vagyonadó alá esnek s a vagyon bevallására kötelesek.

A folyószámlakövetelések, takarékbetétek, részvények, kötvények é egyéb értékpapírok, a fenti levonások után: vagyonadó alá eső természetes személyek követelése vagyonadó alá nem eső (hanem társulatiadó- vagy társulati-vagyonadóköteles) jogi személyekkel szemben. A megtestesített tartozások igen nagy hányadát közületek, hitelintézetek, társasági formában működő vállalatok tartozásai teszik s ennek a hányadnak egy része vagyonadó alá eső természetes személyek tőkevagyonát képező követelése. A megtestesített követeléseknek nagy tömegére vonatkozóan jól használható statisztikai adatok állnak rendelkezésre.

zésre. Más a helyzet azonban a megtestesített követelések egyéb fajtáinál, pl. váltóköveteléseknél és a meg nem testesített követeléseknél. Ha ezek jogi személyek között állnak fenn, egyáltalában nem jönnek tekintetbe; hogyha természetes személyek között, akkor kiegyenlítik egymást, a természetes személyek összességének tőkevagyonát nem növelik és nem is csökkentik, tehát számításon kívül hagyhatók. Ha a jogi személyeknek ilyen követeléseik természetes személyekkel szemben vannak, úgy a jogi személyek tőkevagyonát gyarapítják s így vizsgálódásunk körén kívül esnek. Ha azonban természetes személyek jogi személyekkel szemben tartanak nyilván ilyen követeléseket, akkor ezek tőkevagyonukat képezik, tehát bevallandók lennének. Ezekre a követelésekre meglehetősen nehéz pontos adatokat szerezni s legfeljebb több adatforrás egybevetésével becsülni lehet a mennyiségüket. Ez a tőkevagyonmennyiség a fentiek szerint megállapíthatóhoz hozzáadandó.

A vagyonadóköteles személyek tulajdonában lévő készpénz összegét szintén csak becsléssel állapíthatjuk meg. A pénzthezaurálás rendes körülmények között nem szokott nagymérvű lenni, mert a pénztőke kamatozó befektetési formákat keres. Rendkívüli körülmények között azonban a pénz thezaurálása általános jelenség lehet s a thezaurált pénz jórésze a vagyonadóköteles személyek tőkevagyonát növeli. A nem jövedelmező tőkevagyon közé tartoznak a nemesfémek, ékszerek, amelyeknek mennyiségére vonatkozóan hosszabb időre visszamenő termelési és kereskedelmi adatokból következtethetünk. Ez az ugyan csak becsült vagyonérték majdnem teljes egészében hozzáadható a természetes személyek tulajdonában lévőknek feltételezett tőkevagyonhoz. A tőkevagyon többi kategóriái elhanyagolhatók.

A különböző — részben becsült — levonásokkal és hozzáadásokkal s esetleg egyéb korrekciókkal megállapíthatjuk az ország jogszabály szerint adóköteles tőkevagyonát. Ahány százaléka már most a tényleg bevallott adóköteles tőkevagyon a jogszabály szerint adóköteles tőkevagyonnak, annyi az ország (tőke) vagyonadómoráljának indexszáma. Ha a két mennyiség egyenlő, akkor az adómorál indexszáma 100, ha az első 0, az adómorál szintén 0. A két elméleti véglet között foglalnak helyet a valóság adatai alapján kiszámítható indexszámok. Az ideális eset az, amelyben az indexszám ha nem is éri el, de legalább megközelíti a 100-at. Bár az adómorál indexének megállapítására nem végeztünk számításokat, nem minden alap nélkül mégis azt gyanítjuk, hogy a legtöbb országban az adómorál indexszáma messze elmarad a 100-tól. Talán nem tévedünk, ha úgy véljük, hogy az ország adómorál-indexének kiszámítása az indexszám köztudomásra hozatala igen érdekes, tanulságos és meglepő — sajnos, nem feltétlenül kellemes meglepetést okozó — eredményre vezetne.

V. Fentiekben az adómorál mérésének ötletét felvetve a gondolatot csak egész változatosan fejtegettük, a problémákra inkább csak utaltunk, mint megoldásokat adtunk, a mérés módszerét és eszközeit inkább csak bemutattuk, mint az adómorál mérését valóban megkíséreltük volna. A problémák azonban teljes számban csak akkor jelentkeznének, ha egy ország adómorálja indexszámának megállapítására a számításokat a szükséges részletességgel elvégeznénk, a számítások elvégzésére pedig csak akkor lenne lehetőség, ha az adóstatisztika és tőkevagyonstatisztika megkívánt adatai mind rendelkezésre állnának. Az adómorál-mérés gondolatának megvalósítása elsősorban az adóstatisztika és tőkevagyonstatisztika megfelelő kifejlesztésétől függ; ezután kerülhet sor az adatok összegyűjtésére, feldolgozására, kiválogatására, kiértékelésére s végezetül az indexszám kiszámítására. Ha csak egyetlen adó, pl. a vagyonadó morálját kívánnánk is megmérni s a mérést kizárólag a tőkevagyonhányadra korlátoznánk, még így is meglehetősen nagy munka elvégzésére vállalkoznánk.

Ezt figyelembevéve felvetődik a kérdés, hogy az eredmény egyáltalában megéri-e a fárdságot? Kérdés, hogy az indexszám nem lesz-e a használhatatlanságig becslésszerű, kérdés, hogy van-e lehetőség az ellenőrzésre s végül kérdés, hogy az egész adómorál-mérés nem tisztán elvont elméleti jellegű szórakozás-e, aminek a gyakorlati pénzügytan, pénzügyi jog és pénzügyi politika szempontjából semmi jelentősége sincs. Befejezésül ezekre a kérdésekre szeretnénk még válaszolni.

Az elmondottakból kitűnik, hogy az indexszám megállapítása — a jogszabály szerint adóköteles vagyon kiszámítása — részben becslésen nyugszik. Ez a becslés elkerülhetetlen, de a becslési eredménynek a valósághoz minél közelebb hozása nem reménytelen. Részletes tőkevagyonstatisztika, az adóstatisztika adatainak felhasználása, a társadalmi vagyon- és jövedelemeloszlás törvényszerűségének ismerete, reprezentatív háztartási statisztikák tanulságainak tekintetbevétele, mind arra vezethet, hogy a becslés a lehető legszűkebb körre szoruljon. Az adómorál-mérés technikájának fejlesztése is biztosabbá és pontosabbá teheti a becslést, úgy, hogy a becslés hibaforrásai végeredményben nem fogják az indexszámot eltorzítani.

Az adómorál-indexszám bizonyos mérvben ellenőrizhető is. A mérés nehézsége, mint láttuk, a jogszabály szerint valóban adóköteles adótárgy — jövedelem, vagyon — nagyságának helyes megállapításában rejlik. Ezt a mennyiséget azonban egyetlen esetben bizonyos megközelítő valószínűséggel magukból az adózók adataiból — a bevallásokból — lehet megállapítani. Ez az eset az adóamnesztia esete. Amnesztia esetén az adók alá eső, de elhallgatott adótárgyak — jövedelmek, vagyonok — is előkerülnek s a már korábban bevallottakhoz hozzászámítva a jog-

szabály szerint valóban adóköteles tárgyak — jövedelmek, vagyonok — mennyiségére, ill. értékére engednek következtetést. Az adóamnesztia lehetőségeinek kihasználásával az adófizető társadalom az adómorált — legalább ideiglenesen — kétségtelenül feljavíthatja. Az adóamnesztia azonban nem csak az adómorál fejlesztésében, hanem az adómorál-mérés bizonyos mérvű ellenőrzésében is szerepe van.

Az adómorál mérése nem tisztán elméleti, hanem gyakorlati jelentőségű is. Az egyes országok adómorál-indexének összehasonlítása az országok kulturális, szociális és pénzügyi viszonyaira vet világot s az adóztatás országonként különböző eredményének magyarázatára is szolgál. Még ennél is fontosabb azonban az ugyanazon országban, de különböző években megállapított adómorál-indexek összehasonlítása. Ezzel az összehasonlítással sikerült esetleg kideríteni, hogy az ország adómorálja stagnál-e, fejlődik-e vagy esetleg hanyatlík-e. Az adómorál hanyatlásából pl. az adóteher nagyságára, a pénzügyi jogszabályok módosításának, a pénzügyi közigazgatás tökéletesítésének szükségére lehet következtetni; az adómorál javulása az adórendszer helyességének és az adóigazgatás megfelelő működésének bizonyítéka lehet. Az adómorál indexszámának megállapítására irányuló számításokból, a jog szerint bevallandó és a tényleg bevallott jövedelem- és vagyonfajták összehasonlításából a jogalkotó arra is útmutatást kaphat, hogy az adóztatás eredményességének fokozása, az adómorál fejlesztése céljából milyen vonatkozású jogszabályokat és miképpen módosítson. Az adómorál-mérésnek tehát nemcsak pénzügytani, hanem pénzügypolitikai szempontból nézve is megvan a jelentősége.

Az adómorál mérése végül magának az adómorálnak nemesítésére hatással lehet. Ha az adózó társadalom előtt az adómorál-index által közismert lesz, hogy a pénzügyi jogszabályok rendelkezéseit milyen mérvben tartja be, a szolgáltatásokat mennyire teljesíti, az adót milyen mértékben vállalja és viseli, akkor az állam pénzügyi politikájának indítékait jobban megértheti és az állammal, a jogszabályalkotással, valamint a közigazgatással szemben több belátással lehet. Az adómorál-mérés és a megállapított indexszám közlése alapján az adófizető társadalomban kifejlődhetik az a gondolat, hogy az index emelkedése nemcsak az adóztatás eredményességének fokozódását, hanem a társadalom kultúrájának fejlődését is mutatja s így nem csak az államkincstár, hanem az egész nemzet szempontjából is örvendetes jelenség. Mindezek a megfontolások természetesen csak akkor lesznek befolyással az adómorál tökéletességére, ha az egyes adózó nem az állammal szembenállónak tartja, hanem a közösség tagjának érzi magát, amelynek áldozataiban részesedni, sorsában osztozni akar.

Schmidt Adám

KÖZLEMÉNYEK.

Az új német szociálpolitika alapelvei a salzbrunni megbeszélések tükrében.

A XIX. század második felében és még a XX. század első három évtizedében is a különböző európai államok szociálpolitikája általában azonos elvi alapokra támaszkodott. Eltérések inkább csak az egyes szociálpolitikai újítások megvalósításának időpontjában mutatkoztak. Az egységes európai szociálpolitikai felfogást, amely az államéletben fokozott mértékben az első világháború után érvényesült, nagyjából három tényező alakította ki. A polgári osztályt, a vállalkozói réteget, az ú. n. tanácséri szocializmus győzte meg a fennálló éles társadalmi ellentétek enyhítésének szükségességéről. Az érdekelt munkásság az egyes országok szocialista mozgalmainak keretében szervezkedett s nagyjából a németországi szociáldemokrata párt eisenachi és gothai programja alapján politikai és gazdasági követeléseinek egyre jelentősebb részét fogadtatta el az állami és gazdasági élet vezetőivel. E két felfogás között mintegy közvetítőként, kiegyenlítőként szerepelt a keresztényszocializmus, amely a Rerum Novarum pápai enciklika szellemében a kirívóbb társadalmi igazságtalanságok orvoslását hirdette.

Az európai szociálpolitikának e három tényezőjét a Népszövetség keretében alakult Nemzetközi Munkaügyi Hivatal foglalta egységbe és nemzetközi jogi alapra helyezte. A Hivatalnak kezdetben valamennyi európai állam tagja volt és a szociálpolitika terén hozott határozatokat államközi egyezmények értelmében mindegyik tagállam törvénybe iktatta.

Az európai szociálpolitikai felfogásnak ez az egyöntetűsége Olaszországban a fasiszmusnak fokozottabb érvényesülésével, főleg pedig a nemzeti szocializmusnak Németországban való uralomra jutásával szűnt meg. A németek, kisebb mértékben az olaszok, nemkülönben a német befolyás alá került államok szociálpolitikájukat is a nemzeti szocialista és fasiszta világnézetnek megfelelően kezdték felépíteni. A nemzetiszocializmus és fasiszmus dinamizmusából következett, hogy intézményeik — így a szociálpolitikaiak is — állandó fejlődésen mentek keresztül. A kívülállóknak a német és olasz szociálpolitikai elvek és létesítmények terén való tájékozódását a fentén kívül az a körülmény is akadályozta, hogy az új intézmények számos területen még a régebbi szociálpolitikai alkotásokkal keveredtek.

A szociálpolitikai tudomány európai művelői éppen ezért

igen nagy érdeklődéssel tekintettek az ez év márciusában Bad-Salzbrunnban rendezett nemzetközi szociálpolitikai kongresszus elé, amely a hivatalos program szerint csupán a résztvevők fesztelen egymásközti kibeszélésére kívánt alkalmat adni. A meghívottak azonban az új német szociálpolitikai felfogás egységes fogalmazását várták tőle.

A kongresszusnak tulajdonképpen nem volt hivatalos jellege. A rendezést vállaló szervezet, a berlini Arbeitswissenschaftliches Institut nem az egyes államok vagy intézmények kiküldötteit, hanem a szociálpolitikával akár elméletileg, akár gyakorlatilag foglalkozó magánszemélyeket hívott meg. Ennek megfelelően a kongresszus résztvevői nagyjából két csoportra tagozódtak. A megjelentek jelentősebb része országaikban valamely nemzetiszociálista irányú, vagy azzal rokonjellegű munkásmozgalom, illetve szociális intézmény vezetői voltak, akik tehát a nemzeti szociálista elveket a szociálpolitika terén többé-kevésbé már megvalósították és mintegy újabb útmutatásokért jöttek Salzbrunnba. Résztvettek azonban a kongresszuson — ha kisebb számban is — társadalomtudósok és elméleti szociálpolitikusok, akiket elsősorban az új szociálpolitikai irány alapos megismerésének és tudományos felmérésének vágya vezetett.

A kongresszus tárgysorozatát összeállító berlini AWI-vezetőség elsősorban a nemzetiszociálista szociálpolitika megfogalmazására törekedett. Eszerint a szociálpolitika azoknak az elveknek és intézkedéseknek a foglalata, amelyek az egyénnek (személyiség) a népközösséghez való helyes viszonyát biztosítják.

Míg az ú. n. egységes európai szociálpolitika a széles néprétegek felemelését tűzte ki céljául és amennyiben relációról beszélt, akkor mindig az egyes társadalmi csoportok egymáshoz való viszonyát nézte, addig a mai német szociálpolitika az egyénnek a közösséggel szemben fennálló viszonyát kívánja alakítani. Amint láthatjuk tehát, mindkét fajta szociálpolitikai irány tulajdonképpen a helyes reláció elérésére törekszik, mindkét helyen eltérőek azonban a relációba állítottak. Emitt az egyes társadalmi rétegek, amott az egyén és a közösség helyes viszonyának alakításáról van szó. A terminológiában is eltérés mutatkozik, mert ahol korábban a társadalom szó szerepelt, ott a nemzetiszocializmus a népközösség (Volksgemeinschaft) fogalmát használja.

Sokkal döntőbb jelentőségű eltérést láthatunk a két felfogás között, ha a szociálpolitikának a gazdaságpolitikához és a kultúrpolitikához való viszonyát nézzük. Dr. Pohl, a berlini AWI vezetője, az új német szociálpolitika alapelveit ismertető előadásában különös hangsúllyal jelentette ki, hogy a szociálpolitikának a gazdaságpolitikától egyre inkább el kell távolodnia és fokozott mértékben a kultúrpolitikához kell közelednie.

Ez a tétel a kongresszus résztvevői között vitát keltett. Többen a szociálpolitika és a gazdaságpolitika szoros kapcsolatát hangoztatták. E sorok írója is a szociálpolitika és a gazdaságpolitika szerves összefüggése, elválaszthatatlansága mellett foglalt állást. Kiemelte, hogy az a szociálpolitika, amely a gazdaságpolitika szempontjait nem veszi figyelembe, esetleg éppen az ellenkező eredménnyel járhat. Például azt a béremelést hozta fel, amely oly mértékben drágítja meg az iparcikkek árát, hogy azok mind a belföldi, mind a külföldi piacokon versenyképtelenné válnak, ezáltal a termelés visszaesését, továbbmenőleg pedig munkanélküliséget okoz, végeredményben tehát a szociális helyzet romlását.

A két álláspontot a német vitavezető oly módon kísérelte meg egymáshoz közelebb hozni, hogy ismét a szociálpolitika nemzetiszociálista megfogalmazására utalt, amely szerint a szociálpolitika feladata elsősorban a már rendelkezésre álló nemzeti jövedelem keretében a *keresetek arányosítása*, helyes viszonyok megszabása, amely merőben hatalmi, politikai, nem pedig gazdasági szempontok szerint történik.

Igy került sor a szociálpolitikai tudomány jellegének a megvitatására. Nemzetiszociálista felfogás szerint a szociálpolitikai tudománynak az a feladata, hogy az állam vezetőjének rendelkezésére álljon és annak irányelveit módszeresen kidolgozza. Vannak ugyanis tudományok, amelyek céljukat maguk jelölik ki (fizika), vannak más tudományok, amelyeknek céljait a politikusok tűzik ki. Ez utóbbiak sorába tartozik a szociálpolitika is.

A szociálpolitika fogalmának meghatározása és segédtudományaihoz való viszonyának kijelölése után, a német szociálpolitikának a gyakorlatban való megvalósulását ismertették a kongresszus résztvevői előtt. Amint már korábban említettük, a német szociálpolitika a személyiségnek (Persönlichkeit) a népközösséghez (Volksgemeinschaft) való viszonyát kívánja megszabni. A személyiségnek a népközösséghez való viszonyának alakulását az illetőnek a népközösség javára kifejtett teljesítménye (Leistung) dönti el. E teljesítmény ellenében ugyanis a személyiség irányában a népközösség viszonteljesítményt (Gegenleistung) gyakorol, ami tulajdonképpen a személyiség szociális helyzetét adja meg. A nemzetiszociálizmus ezt a szociálpolitikai alapelveket Leistungsprinzip-nek nevezi.

A népközösség kétféle teljesítményt tart számon. Az egyik az a teljesítmény, amit az illető, mint munkás a munkahelyén teljesít, a másik, amit mint családfő, mint párttag, stb. a közösségi életben mutat fel. A közösségi életben kifejtett munkáért maga a közösség közvetlenül jutalmaz, az üzemből végzett tevékenységet pedig az üzem fizeti. A teljesítmény te-

hát nemcsak gazdasági fogalom, hanem családi, kulturális, politikai, stb. is.

Az üzemben felmutatott teljesítmény helyesmérvű jutalmazására az új bérrendszer, a Lohnordnung szolgál. E bérrendszer alapelve, hogy a kereset megállapításánál csak az üzemben kifejtett teljesítményt veszik tekintetbe, tehát az összes többi közösségi érdem másutt jön számításba. Az új bérrendszer felépítése a munkaértékelési módszer segítségével történik.

A munkaértékelési módszer két döntő szempontot vesz figyelembe: egyrészt a bér megállapításakor a munkahely által megkövetelt teljesítmény az irányadó, tehát az alacsonyabb teljesítményt megkövetelő munkahelyen dolgozó munkás esetleges nagyobb képzettsége nem jön számításba; másrészt ugyanaz után a munkahely után minden gyárban és minden iparágban ugyanaz a bér jár. A német szociálpolitika ezzel az ú. n. munkaerővel való úzerkedést kívánja elkerülni, amely a magyarázat szerint abban állt, hogy egy zsákhordó napszámosnak egyik gyárban több, a másokban kevesebb bért fizettek, ő pedig aszerint váltogatta munkahelyét, hogy hol kaphatott többet. Az új bérrendszerben ez nem fordulhat elő, mert egy zsákhordó napszámosnak mindenütt ugyanazt a bért adják.

Az új bérrendszer megszervezői tehát minden munkahelyet, illetve a munkahelytől megkívánt átlagos teljesítményt a munkaértékelési módszer segítségével felmérik. A munkahely értékelésének szempontjai között elsősorban a testi igénybevétel, a szükséges szakképzettség, ügyesség, reakcióképesség, figyelem szerepelnek. Ezek szerint a munkahelyek, továbbmenőleg az iparágak között a pontozás alapján bizonyos rangsor alakul ki, amely az egyes munkahelyek, illetve iparágak bérei közötti viszonyt döntően megszabja. E rangsorban legelől áll a bányászat és végefelé a textilipar.

A munkahelyen szükséges teljesítmények alapján való rangsorolásnak, illetve bérfizetésnek a következménye, hogy a német szociálpolitika elejti a szakmunkás, a betanított munkás és a tanulatlan munkás fogalmait, illetve a béreknek ezek szerint való kategorizálását, miután az új munkaértékelési módszer alapján egy súlyos megerőltetéssel járó munkát végző napszámos nagyobb bérben részesül, mint egy olyan szakmunkás, aki aránylag könnyű munkát végez.

Az új bérrendszer tehát a különböző munkahelyeken fizetett béreknek a munkaértékelési módszer segítségével való viszonybaállítását jelenti. Amennyiben a legnagyobb teljesítményt kívánó munkahely — a bányamunkás munkahelye után járó bért 100-nak vesszük, a vasmunkásét 80-nak, a mezőgazdasági munkásét 70-nek, a textilmunkásét 40-nek, akkor bárhogyan is alakul a konjunkturális helyzet, a Leistungsprinzip értelmében az említett munkások bérei közötti viszony nem

változhat meg, hanem az előbbi arányszámoknak megfelelően emelkedik, illetve csökken. *A nemzetiszocialista felfogás azt tartja, hogy a munkaértékelési módszer segítségével alkotott igazságos rangsor alapján fizetett bérek kiküszöbölik a szociális feszültséget.*

Az új bérrendszert a gyakorlatban eddig csak egy-két iparág területén valósították meg, főleg a nehéziparokban és a bányászatban. A bérrendszernek a gyakorlatba való átvitelével kapcsolatban a bérrendszer megalkotói a következőkre hívták fel a kongresszus résztvevőinek a figyelmét:

1. A nemzetiszocializmus általában csak a havi 400.—RM-on aluli kereseteket kívánja a bérrendszer segítségével szabályozni és arányosítani.

3. Az egyes munkahelyeknél átlagteljesítményeket, ezeknek megfelelően átlagos munkabéreket állapítanak meg, amelyek a követelt munka jobb vagy rosszabb elvégzése szerint változnak.

3. A bérmegállapításoknál mindig a legkorszerűbb üzemek munkabéreköltségeiből indulnak ki.

A bérmegállapításnak a fenti elvek szerint való keresztülvitelétől a termelés nagyobb mérvű emelkedését várják. Ez egyrészt a munkások érdeke, miután csak a munkahely által megkívánt teljesítmény alapján kapják bérüket. Ha tehát nagyobb keresetre akarnak szert tenni, akkor tovább kell magukat képezni, hogy olyan munkahelyre kerülhessenek, amely nagyobb teljesítményt követel meg, ami természetesen nagyobb keresettel is jár. Minél több szakképzett munkás áll a termelés szolgálatában, annál nagyobb eredmény várható. Másrészt a vállalkozóknak az az érdeke, hogy modernizálják, racionalizálják üzemüket, hogy a gépesítés folytán kevesebb teljesítményt megkövetelő munkahelyek álljanak elő, ahol kevésbé képzett munkásokat foglalkoztathatnak, akiknek ennél fogva csekélyebb bért kell fizetniök, végeredményben tehát kisebb termelési költséggel dolgozhatnak. A munkahelyek gépesítése révén ugyanis a munkahely egyszerűbb lesz, egyszerűbb munka teljesíthető, tehát képzetlenebb, alacsonyabb bérű munkás állítható be. Az üzemek minél nagyobb mértékben való racionalizálása ismét a termelés növelését idézi elő.

E kettős törekvés következtében állandó folyamat indul meg a gazdasági életben. Az egyszerűsített, lezállított bérű munkahelyekről a képzetlenebb, tehát több keresetre igényt tartó munkások ismét nagyobb teljesítményt megkövetelő munkahelyekre mennek, hogy korábbi keresetüket megtarthassák, vagy amennyiben továbbképezték magukat, még fokozzák is. He-lyüket tanulatlanabb munkások foglalják el, a bérrendszer alsó rétegeibe pedig kezdő munkások tódulnak be.

A fentiekben röviden ismertetett bérrendszert és a vele

kapcsolatos munkaértékelési módszert érdeklődéssel fogadták a kongresszus résztvevői. Az a vélemény alakult ki, hogy e rendszer fejlődést jelent a korábbi bérrendszerekkel szemben és függetlenül valamely ország világnézeti beállítottságától is megkísérelhető megvalósítása. Nem hallgathatjuk el azonban azt a felfogásunkat, hogy az új bérrendszer nagy általánosságban sikerrel csak akkor valósítható meg, ha állandóan a munkásság teljes mértékű foglalkoztatottságával lehet számolni. Mihelyt ugyanis bizonyosfokú munkanélküliség állna elő, a nem foglalkoztatottak aláínálnák a bérrendszer értelmében fizetett béreket, ezáltal a rögzített viszony rögtön megváltozna; másrészt nem teljes mértékű foglalkoztatottság esetében a képzetebb munkaerőknek a nagyobb teljesítményű munkahelyekre, ill. bérkategóriákba való bejutása csak nehezen lenne megvalósítható, ami megint csak szociális feszültséget váltana ki.

Ezek az észrevételek azonban egyáltalában nem akarják csökkenteni az új bérrendszer értékét. Szempontjait bizonyára hasznosan fogják majd alkalmazni az egyes államok bérrendszerének rendezésekor.

Az új bérrendszer tárgyalásával tulajdonképpen be is fejeződött a salzbrunni kongresszus érdemi része. A kongresszus német vezetősége mintegy a megbeszélések lezárásaként az alábbi 17 pontban foglalta össze az ismertetett nemzetiszociálista szociálpolitika alapelveit.

1. Mindenféle szociális rendezés kiindulási pontja a nemzeti közösség.¹ Ennek van alárendelve minden egyéni érdek, ennek érvényesülése biztosítja az egyéniségek zavartalan életét és megmaradását. A szociálpolitika éppen ezért nem korlátozódhatik arra, hogy csupán egyes személyek és csoportok alkalmi érdekeit és előnyeit szolgálja. Az új szociálpolitika magába foglalja mindazokat az alapelveket és rendszabályokat, amelyek tartósan biztosítják a nemzet minden tagjának a nemzeti közösséghez való egészséges viszonyát.

2. A nemzeti közösség csak akkor életképes, ha olyan egyéniségekre támaszkodhatik, akik minden cselekedetüknél a felelősség lehető legmagasabb mértékét vállalják magukra a közösséggel szemben. Enélkül a közösség élettelen, színtelen tömeggé alacsonyodna le.

3. A teljesítmény mindama szolgálatok összessége, amelyeket az egyén a nemzeti élet különböző területein a nemzeti közösség javára elvégez. A nemzeti közösségért végzett munka határozza meg az egyének szociális rangját és helyzetét az új társadalmi rendben. Ilyen módon a teljesítmény válik tehát a szociális kérdések rendezésének központjává.

¹ „Népközösség” helyett a fordításban „nemzeti közösség”-et használtak.

4. A minden egyénre kötelező elvégzett munka az előfeltétele a nemzeti közösséghez való tartozásnak és az annak jogaiban való részesedésnek. Viszont fordítva, a munkához való jog megnyitja a nemzet minden tagja részére a lehetőséget, hogy a létfenntartás bizonytalanságától megszabaduljon, amely annyira jellemezte az utolsó évszázadokban az emberiség szociális sorsát.

5. A teljesítménynek és a munkának a szociális rendezés középpontjába való helyezése minden olyan előjog kizárását jelenti, amely nem nyugszik személyes érdemeken.

6. A nemzet minden tagjának nyitva álljon minden kiképzési és fejlődési lehetőség, amely képességei kifejtéséhez szükséges. Ez nyitja meg az utat a szociális felemelkedés felé.

7. A munkaerők tervszerű irányításával az új nemzeti közösség gondoskodni kíván arról is, hogy a segítségével kiképzett és kifejlesztett tehetségek szabad elhatározásból és szabad felelősség mellett képességeiknek és a nemzeti közösség szükségleteinek megfelelő helyre jussanak.

8. Minden egyéni felemelkedés haszontalan, ha nem mozdítaná elő a családnak, a nemzet élő alapsejtjének megerősödését. Ezért minden egyénnek egészséges, életerős család alapításával és kifejlesztésével igazolnia kell a nemzetgazdaság keretében való teljesítményei által kivívott helyet. A nemzeti közösségnek viszont gondoskodnia kell arról, hogy minden családnak kielégítő lakóhelyiség és kielégítő megélhetési eszköz is álljon rendelkezésére.

9. Minden egyénnek saját felelősséggel kell sorsát alakítania. A nemzeti közösség mégis gondoskodni kíván arról, hogy egyetlen tagja sem jusson vétlenül szükségbe. Ezért biztosítja tagjai számára az öregkor nyugalmát, betegség esetére szóló szociális gondoskodást, rokkantság, vagy anyaság esetében való megélhetést, valamint özvegyek és árvák eltartását.

Az egyénnek a szociális biztonságra való igényét a nemzeti közösség iránti kötelességeinek lelkiismeretes teljesítése határozza meg, tekintet nélkül arra, hogy mint önálló, vagy mint alkalmazott dolgozik-e a közösségért, tekintet nélkül jövedelmére és vagyoni viszonyaira.

10. A munkára való kötelezettség egyet jelent a kellő munkabérhez való joggal. A szociális bérrendezés feltételezi a munkaértékelés olyan igazságos mértékét, amely a gazdasági helyzet és a konjunktúrális viszonyoktól függetlenül érvényes.

11. Munkabér és teljesítmény csak akkor tartható huzamosabb időn át összhangban egymással, ha a szociális igazságosságról való gondoskodás uralkodó alapelve lett a nemzeti életnek és ha a nemzeti közösség, valamint az egyes személyek minden cselekedetén átvonul ez a szociális szellem. A szociális igazságosság alapelve keresztül kell, hogy hassa a gazdasági

és pénzügyi politikát, éppen úgy, mint a nemzeti élet egész területét.

12. A népegészség és az egyének testi, valamint lelki alkalmassága a tartópillére minden tartós szociális rendezésnek és ezért különös nagyvonalúsággal kell ezekről gondoskodni.

13. Csak a nemzeti közösség kulturális életében való részvétel teszi a dolgozókat a nemzet teljes értékű tagjaivá.

Kielégítő szabadidő és az arról való gondoskodás, hogy ezt a szabadidőt a nép kultúrszínvonalának megfelelő módon használja fel, szintén hozzátartozik a nemzeti szociálpolitika legelsőrendű feladataihoz.

Hiánytalan, teljes, a népi és a helyi viszonyoknak megfelelő egyéni életmód a szociális béke egyik legfontosabb előfeltétele.

14. A szociális béke megkívánja a földbirtoknak, a parasztság helyzetének és általában a mezőgazdasági munkának a nép igazi javát szolgáló végleges rendezését. Egészséges társadalmi berendezésű népnek a mezőgazdaság körében is végre kell hajtani a szociális rendezés alapelveit.

15. A népi szociálizmus a társadalmi problémák rendezésénél az értelem és az igazságosság alapelveire támaszkodik. Tudatos ellentétben áll tehát mind a liberálizmus és kapitalizmus, mind a marxizmus mindenféle szociális megnyilvánulásával, főleg amiatt, hogy nem szorítkozik pusztán egyes részterületekre. Ehelyett mindenkitől megkívánja az egész gazdasági életnek szociális alapelvek szerint való irányítását.

16. Az új nemzeti közösség mindenféle osztály- és csoportönzést kizár a nemzet életéből. Ezzel legyőzi az emberek kizsákmányolásának és elproletárosodásának minden lehetőségét. Azok az európai nemzetek, amelyek a népközösség eszméjét fogadják el a társadalomrendezés elvi alapjául, ezzel megteremtik a proletárok nélküli szociális Európa megvalósításának előfeltételeit.

17. Hogy az egyes európai népek melyik utat választják ezeknek a céloknak a megvalósítására, elsősorban azoktól az előfeltételektől és szociális körülményektől függ, amelyek a különböző országokban fennállanak. A német nemzeti szociálizmus szociálpolitikája nem olyan általános érvényű rendszer, amelyet minden nép életére mereven rálehetne kényszeríteni. A gyakorlati szociálpolitika országokint a legkülönbözőbb utakat fogja járni, hogy ettől az általános szociális eszmétől eljusson a nemzeti szociálizmus alapelvei megvalósításának gyakorlati részletéig.

* * *

Néhány héttel a salzbrunni megbeszélések után tartotta meg a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal nemzetközi konferenciáját Philadelphiában. (1944. IV. 20.—V. 13.) A konferencián legin-

kább a szövetséges államok — teljesszámban a brit világbirodalom dominiumai és az amerikai földrész államai — vettek részt. Európából a londoni menekült kormányok képviselőin kívül egyedül Svédország megbízottai jelentek meg. Oroszország távolmaradt a philadelphiai megbeszélésektől.

Ahogy kerülő úton értesülünk,² a philadelphiai kongresszus is átfogó szociálpolitikai program megszövegezésére törekedett. Elsősorban az alábbi három alapelvet szögezte le: 1. a munka nem árucikk. 2. A véleménynyilvánítás és a szervezkedés lehetősége lényeges a tartós haladás szempontjából. 3. A nélkülözés minden fajtája veszélyes az általános jólétre.

A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal jelenlegi tagállamai jövőendő szociálpolitikájuk irányelveiként a következő 10 pontot állapították meg:

1. A munkaerőknek teljes mértékben való foglalkoztatása és az életszínvonal emelése.

2. A munkásoknak olyan irányban való foglalkoztatása, amely nekik kielégülést és alkalmat nyújt tehetségük, valamint teljesítőképességük teljes kifejtéséhez, egyben lehetővé teszi, hogy a legnagyobb mértékben hozzájáruljanak a közjóhoz.

3. A szakképzés lehetőségeinek megteremtése, a munkásoknak nekik alkalmas munkahelyre való átvitele, valamint a munkások áttelepítése új munkaalkalmak létesítése céljából.

4. Olyan bér- és munkaidőpolitika folytatása, amely minden munkás számára biztosítja a haladás eredményeiben való részesedést és mindazoknak, akik ebben a vonatkozásban védelemre szorulnak, a megfelelő élet folytatására elegendő minimális bért állapít meg.

5. A kollektív szerződésekkel kapcsolatos tárgyalások jogának hatékony elismerése; az üzem vezetésének és a munkásságnak együttműködése a termelés állandó növelése érdekében.

6. A munkaadók és munkások együttműködése a szociális és gazdasági intézkedések előkészítése és megvalósítása terén.

7. A szociális biztonság kiterjesztése az egész népességre, munkaképtelenség és munkanélküliség esetére minimális jövedelem biztosítása, átfogó egészségügyi gondozás szervezése.

8. Minden foglalkozási ágban a munkások életének és egészségének kielégítő védelme érdekében intézkedések hozása.

9. Intézkedések hozása az anyák és gyermekek védelmének érdekében, kielégítő lakás és táplálkozás biztosítása, továbbképzés és üdülés lehetőségének kiépítése.

10. A tanulás és pályaválasztás terén való egyenjogúsítás biztosítása.

Rézler Gyula

² Chronik der ausländischen Sozialpolitik. 1944. Nro. 12.

Norman Montagu visszalépésének szimbolikus jelentősége.*

Montagu Normannak, az Angol Bank kormányzójának 1944. április 18.-án történt visszalépése szimbolikus esemény, jóllehet oka nem véleménykülönbség, hanem egy 73 éves ember súlyos megbetegedése volt. Kivülről láthatólag a brit történelem egy korszakát temették el ezzel, a laissez-faire-kapitalizmusnak, az aranyvalutának, az Angol Bank és kormányzója autokratikus helyzetének, a hitelmegszorítás politikájának, a diszkontráta uralmának és a termelőtelepek és emberek hiányos foglalkoztatottságának a korát. Az addigi szokással ellentétben, amely szerint az Angol Bank kormányzója két évig marad hivatalában, Normant 1920. óta évről-évre újra megválasztották, mintha a tehetséges bankemberekben nem éppen szegény City nem tudott volna különb jegybankvezetőt találni vagy mintha a valutaválságok és általános gazdasági viharok világában Normant dachból mintegy „rocher de bronze“-ként akarták volna odaállítani. Személyét alig ismerték, feltűnés nélkül akart dolgozni. Közgazdasági felfogását alig lehet megállapítani; könyvet nem írt, beszédeket nem tartott, cikkírássra, intervjura sem volt kapható; csak annyit lehet megállapítani, hogy az árak és árfolyamok Ricardo-féle tanától kevésbé távolodott el, mint nem egy külföldi kollegája vagy az angol pénzkapacitások, vagy nagy ellenlábasai, Lord Keynes is. Bizonyítéka ennek a váltóárfolyamról vallott felfogása; 1926.-ban, mikor egy királyi vizsgálóbizottság az intervalutáris árfolyamot megállapító okokról kérte ki a véleményét, csak annyit válaszolt, hogy véleménye szerint a váltóárfolyam a belföldi és külföldi árak viszonyának valódi mértéke. Ez csak egy mondat, de annyira éles, hogy nem hagy fenn kétséget Norman felfogása tekintetében. A Ricardo által felállított és később Cassel által formulázott tétel hive, amely szerint két ország közötti váltóárfolyam a két valuta belső vásárlóerejének hányadosa. Meglepő, hogy egy vezető jegybankelnök nem volt képes behatóbban, nagyobb kritikával és önállóbban nyilatkozni. Norman alatt az Angol Banknak nem volt tulajdonképeni vezető pozíciója, azonban alig lehet túlbecsülni az Angol Banknak régi idők óta az egész angol gazdaságra gyakorolt befolyását. Gyakran lehet kis dolgokból nagy dolgokat megtudni. Az Angol Bank évek óta havi statisztikákat ad ki, amelyekben hasznos felvilágosító anyag található, de hiányzik belőlük a nagy egységes tudományos vonal, az összefoglalás. Ellenben nagyjelentőségűek a háborús pénzügyek és a hadigazdálkodási összefüggések szempontjából a fehér könyvek, amelyeket 1941. óta a budgetjavaslat mellék-

* A *Bankwirtschaft* ezévi 7. sz.-ban Bruno Richter-től *Der Rücktritt Montagu Normans als Symbol* címen írt közlemény ismertetése.

leteként adnak ki. Ezek a Central Statistical Office-től származnak, ettől az eddig alig méltatott hadigazdálkodásirányító szervtől, és világos, mély közgazdasági gondolkodásról tesznek tanúbizonyságot; itt találhatók meg azok az elemek, amelyek a teljes foglalkoztatottság, a folytonos terjeszkedés, egy nagyvonalú és központosítottnak irányított beruházási politika keresztülvitelét teszik lehetővé. Ezek főként Lord Keynes eszméi, aki a hagyományos klasszikus tételek lényegesen erősebb módosításáig jutott el, mint Norman, aki a londoni City gyakorlatában szigorúan konzervatív kívánt maradni. Lord Keynes-t 1941.-ben beválasztották az Angol Bank legfelső vezetőségébe, a „Court“-ba; Norman és Keynes egymás mellett azt jelentették, hogy a régi Anglia még nem lépett vissza egészen és az új Anglia ezért még nem bontakozott ki teljesen.

Recensor

IRODALOM.

Könyvismertetések.

ifj. Boér Elek: Szabadverseny és politika. Népszerű közgazdaság. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó R. T. Szeged. 1944. 127. old.

A gazdasági műveltség széles körökben való terjesztését szolgáló „Népszerű Közgazdaság” sorozatának legújabb füzeté, melyet ifj. Boér Elek, a kolozsvári egyetem neves professzora írt, a modern összetett gazdasági élet mondhatni két legfontosabb alkatelemét, a versenyt és a politikát tárgyalja egyszerű közvetlen nyelven és formában, mindamelllett jelentős részletességgel. Bár a részletes tárgyalásban — talán éppen a gazdasági alapismeretek felelevenítése érdekében — kissé eltér a címben jelzett kérdéscsoporttól, mégis nagymértékben sikerül neki a címben feltüntetett két antitézis harmonikus szintézisének felépülő modern közgazdaság fontos kérdéseinek élethű bemutatása.

Kiindulását a szabadverseny elképzelt természetes állapottából veszi. A társadalmi gazdaság u. i. van egy idealizált állapota, melyben a gazdasági teljesítmények összértéke — az adott gazdálkodási keretek között — a lehető legnagyobb és amely állapot igen közel esik a mai értelemben vett közgazdaság kezdeti fejlődési fokozataihoz. Ez az állapot az ú. n. szabadverseny rendszere, mely erősen megközelíti az egyenlő feltételű verseny állapotát. A gazdaság ilyen rendje, miután benne a közösség termelékenységének igényeinek kielégítése biztosítva látszik, általában kívánatos határállapot. Mint ilyennek — bár e határ jellege sokszor csak viszonylagos értékű — a vizsgálata mindig nagy érdeklődésre tarthat számot, különösen jelen esetben, mikor a szerző a szabadverseny rendszeréből elindulva az irányított és befolyásolt versenyen keresztül levezeti az irányított gazdaság fogalmát, tehát ama szükségszerűségét, melyben tulajdonképp ma élünk. E rendszer kívánatos határállapota tekintetében azonban már számottevően eltér a szabadversenytől. Míg itten u. i. a gazdaság magárahagyott állapotában a gazdálkodók gazdasági célkitűzésének megvalósítása teljes mértékben biztosítja a közösség gazdasági igényeit, addig korunk irányított gazdasága oly határállapotot tart már szeme előtt, melyet

a gazdálkodók csak akkor valósíthatnak meg a rendelkezésre álló gazdasági mechanizmus útján, ha célkitűzésük az előírással, mely azonban már rendszerint gazdaságfeletti célkitűzés. Igen sokszor, különösen a hadigazdaságban, csak lényegesen nagyobb — úgyszólván heroikus — erőfeszítésekkel valósítható meg, mint épenséggel a tiszta gazdasági és csak szabadversenyben elérhető cél. Míg idáig eljut a gazdasági rendszer, de már előbb is, mikor csak a közösség gazdasági igényei biztosításának, a verseny szabad állapotának csorbulása folytán bekövetkező veszélyeztetésének elhárításáról van szó, számos politikai beavatkozásnak kell alávetnie magát. E gazdaságpolitikai lépések részben ugyan még a szabadversenyben megvalósítható gazdasági teljesítmények megközelítését célozzák, részben azonban már ezen felüli teljesítményekre is sarkalnak. A kettő között gazdaságpolitikailag csak fokozatbeli különbségek mutatkoznak. Gazdaságszervezeti szempontból azonban igen nagy a kétféle követelmény megvalósítására alkalmas közgazdaság között a különbség. Ennek megfelelően a szabadversenytől az irányított gazdaságig felbukkanó gazdaságpolitikai rendszerek fokozatos elváltozást mutatnak a gazdálkodás szervezési céljának tartalma és a gazdaság szervezete tekintetében. Szerző e fontos átalakulási folyamatot könyve második felében, bár röviden, de igen plasztikus módon és tanulságos gondolatvezetéssel tárja olvasója elé, akinek igazán lehetősége van arra, hogy e sokat vitatott kérdés-csoport tekintetében, aránylag könnyűszerrel, tisztán lásson és az itt felmerült problémákat elfogulatlanul ismerje és ítélje meg.

A munka első részében részletesen szemlélteti a verseny gépezetének működését és vele kapcsolatban, a könyv céljának megfelelően, jól csoportosított elméleti bevezetőt is nyújt. Gondosan ügyel arra, hogy a forgalmi gazdaság jellegzetes mechanizmusa, lehetőleg tisztán álljon az olvasó előtt. Több ötletes szemléltetéssel eléri, hogy a nagyközönség legszélesebb rétegei is könnyen megértik az itteni egyébként eléggé bonyolult gazdasági folyamatok igazi értelmét. Szól részletesen a gazdálkodás mibenlétéről, a verseny lényegéről, piacról, pénzről, árról, fogyasztásról, termelésről, hitelről, jövedelemeloszlásról, világ-gazdaságról, gazdasági élet változásairól. A könyv e részének kitűnő fejezete, mely „a termelés és kapitalizmus” címet viseli. A modern termelés mivoltát és a termelékenység lényegét kevés magyarnyelvű ismeretterjesztő írás tudta ilyen egyszerűen, világosan és közvetlenül kifejtetni. Mindössze a technika gazdasági jelentőségével kapcsolatban mondottak vethetnek fel bizonyos, a füzetben egyébként válaszolatlanul hagyott kérdéseket. Ugyancsak kitűnő fejezetet kap az olvasó a jövedelemeloszlásról. Különösen sikerül itt a szerzőnek a gazdasági és származékos jövedelmek megkülönböztetésének éles és találó megvilá-

gítása. A hosszúlejárátú kamatalakulás magyarázata kissé egyoldalúnak látszik. Igen szemléltetőek és tanulságosak a világgazdasági fejezetben a fizetési mérleggel kapcsolatban adott fejtegetések. Kár, hogy a gazdasági élet változásairól szóló fejezet, itteni jelentőségéhez képest, meglehetősen rövidre van fogva.

Vizsgálat alá veszi ezután a gazdaságpolitikának a gazdasági szabályszerűségekhez való viszonyát. E rész, bár tárgya mindenképen érdekesebb, már nem olyan részletes, mint az előtte levő — elméleti — bevezető. Jobbára arra szorítkozik, hogy rámutasson arra, hogy miért volt és van gazdaságpolitikára szükség és, hogy a gazdaságpolitika milyen irányú fejlődést mutat. Az egyéni szabadversennyel kezdi, melyet a demokratikus liberalizmus tett lehetővé s mely csupán azt a beavatkozást ismeri, melyet jogbiztonság hoz magával. Tanulságosan vezeti rá az olvasót, hogy milyen körülmények hatására adták fel az eredetileg nemleges gazdaságpolitikai álláspontot és miképpen kellett helyet adni a tényleges gazdaságpolitikának. Nevezetesen a pénzpolitikának, szociálpolitikának, majd a vámpolitikának és egyes alkalmi gazdaságpolitikai rendszabálynak. Fejtegetéseiben gyakran domborítja ki a verseny és a termelékenység igen fontos kapcsolatát, melynek ismerete éppen a gazdaságpolitikai állásfoglalásoknál döntő. Az ú. n. feudális liberalizmus gazdaságpolitikájában boncolgatja a modern közgazdaság tulajdonképeni gazdaságpolitikai problémáit, melyek tulnyomóan annak következtében merülnek fel, hogy a piaci verseny a növekvő termelékenység előnyeinek fokozatos érvényesítése kapcsán, mindinkább korlátozódik. Fejtegetései közben gyakran feltett kérdései nagyon alkalmasak arra, hogy az olvasók tisztánlátását erősen fejlesszék. Kérdések magva: verseny vagy olcsóbban termelő nagyobb gazdasági egységek uralma? Figyelemreméltó megállapítása: „...az általános költségek csökkenése ellensúlyozhatja, sőt meg is haladhatja a monopolisztikus áremelés hátrányát.” (94. old.) Ezekben az esetekben is még — bár bizonyos beavatkozással — gyakran működik kielégítően a verseny gépezete. Az esetben mármint, ha ez nem várható, jön sorra az irányított gazdaság valamilyen formája. Ez legtöbbször erős beleszólást jelent a gazdálkodó egységek cselekvésének szervezésébe. Itteni okfejtései szintén nagyon alkalmasak éppen a mai gazdasági életben oly fontos kérdések széles körökben való megismertetésére. Főképen azok, melyek a gazdaságpolitika termelékenységét fessegetik. Utal itt az angolszász pénzpolitikai irányításra, a korporatív rendszerekre, melyek már az ú. n. teljesítményi versenyen alapulnak. Nagy kár, hogy e rendkívüli fontos fogalmat csak szűkszavúan magyarázza. E verseny fontos jellemvonását, bizonyos gazdaságfelettségét mindazáltal tisztán megvilágítja. Fontos megállapítása: „Minden gazdasági rendnek két alapvető ismérve van: egy jogi és egy gazdasági.

Az egyik a *tulajdonhoz*, a másik a *versenyhez való viszonya*.“ A gazdaságfelettség, általában az a körülmény, hogy a gazdaság mechanizmusát — heroikus időkben — gazdaságfeletti célok szolgálatába állítják, markánsan domborodik ki a hadigazdaságban. Bármilyenek is legyenek e célok, a gazdasági mechanizmus termelékenységése és annak fejlődési üteme szabta korláton huzamosan semilyen gazdaságpolitika sem teheti túl magát. Különösen figyelmeztet erre az állandóan erősödő szociálpolitikai igényekkel és egyenlősítési törekvésekkel kapcsolatban. Az irányított gazdaság magával hozta a gazdasági közigazgatást. Ez állandóan beleszól a gazdálkodók cselekvéseibe és ezek megszervezésébe. Ez bizonyos esetekben nem éppen kívánatos. Elkerülni csak akkor lehetne, ha a gazdálkodó egyént áthatná a közösségért való gazdálkodás magasabb és ránézve néha bizony gazdaságfeletti tudata. Bármint is történjék, a verseny kényszerítő és fejlesztő hatására itt is szükség van. „Nincs az a közigazgatási ellenőrzés, amely olyan intézményesen biztosítani tudná a kiselejteztést, mint a verseny.“ (48. old.) Még a legaprólékosabb tervgazdaság is szívesebben adja meg a teljesítmények fejlesztési irányát, mint számszerűleg határozott elérendő teljesítményeket. Viszont meggondolásra késztet a szerző, mikor kijelenti: „Az erős a gazdasági életet a *verseny arénájává* akarja tenni, hogy legyűrhesse a gyengébbet, a gyenge viszont az *egyenlőség szanatóriumává* szeretné alakítani.“ (119. old.)

Bár a modern gazdasági műveltség népszerűsítésére szánta a szerző írását, lépten-nyomon mélyenjáró gondolatfűzésekbe kerül az olvasó. Ezek azonban mindig egyszerű gondolatformába öltöztettek, melyek a nagyközönség szélesebb rétegei számára is lehetővé teszik a gazdasági történés bonyolult rejtekeibe való betekintést.

Elismerésre méltó a szerző ama törekvése, hogy fontos gazdasági fogalmak találó magyaros nyelvi megjelölésére törekszik. Számos igen kifejező elnevezést alkalmaz (p. o.: Természeti ár, gazdasági jövedelem, elsőbbségi kedvezmény, zártlétszám, stb.). Kívánatos volna, hogy a magyar gazdasági nyelv ezek közül minél többet átvegyen.

Kádas Kálmán

Bereznai Aurél: Munkaerőtervgazdálkodás a mezőgazdaságban. A Magyar Közigazgatástudományi Intézet 40. számú kiadványa. Budapest, 1943. 120 oldal.

Csonkamagyarország a háború előtt tökeszegénysége, termelési módszerei és a tömegek aránylag alacsony életszínvonala következtében viszonylagos népfelesleggel számolhatott. Ennek hatása főleg a mezőgazdasági lakosság munkaerejének gyenge kihasználásában és fokozott munkaerőkínálatában je-

lentkezett. Az országgyarapodás és a háborús erőfeszítések azonban rövidesen megváltoztatták a helyzetet, úgy hogy ma már a mezőgazdaságban is a hadigazdálkodást jellemző munkaerőhiánnyal küzdhetünk. Ezt a nehézséget pedig csak jól átgondolt és központilag irányított munkaerőgazdálkodással lábalhatjuk át. Mi sem bizonyítja jobban a mezőgazdasági munkatudomány iránt felébredt érdeklődés lendületét, mint hogy egymásután jelennek meg a gondosan felépített és tudományos alapossággal kidolgozott erre vonatkozó tervezetek és javaslatok. Ezek között komoly figyelmet érdemel a munkaügyi közigazgatásban és mint ez az első nagyobb tanulmánya bizonyítja, — a komoly tudományos kutatómunkában is járatos szerző elgondolása. Könyve ugyanis nemcsak jól átgondolt munkaerőgazdálkodási javaslatot tartalmaz, hanem a mezőgazdasági munkáshelyzet statisztikai vonatkozásait összefogó rendszerben és több új adatsorral, eredeti elgondolással kiegészítve világítja meg.

A szerző a népszámlálás, illetve népösszeírások munkásadatainak említése után kimerítően ismerteti a földművelésügyi minisztérium munkaközvetítési szakigazgatás által gyűjtött és a keresőképes mezőgazdasági munkavállalókra vonatkozó havi becslési rendszerét és eredményeit. Ha ez az adatgyűjtés teljesen megbízható volna, akkor különösen újabb, javított alakjában a rendelkezésre álló mezőgazdasági munkástömeg kielégítő ismeretét várhatnók tőle. Épp a szerző ismerteti azonban a munkaügyi felügyelőknek az adatszolgáltatásra vonatkozó véleményét, akik vármegyénként eltérően 10–90%-os hibaforrással számolnak. Ez a becslés tehát számszerűség helyett inkább a változások nagyságrendjének mérésére alkalmas. Eddig ezen adatgyűjtésből csak 1935–1938. évi eredményeinek feldolgozását ismertük, jó szolgálatot tett tehát a szerző azzal, hogy a következő három év adatait is közzétette.

A mezőgazdasági munkanélküliség mértékére vonatkozó számítások eddig részben üzemstatisztikai megfontolásokon, részben az említett becslés eredményein nyugodtak. Az utóbbi adatokból *Szeibert* az évi átlagok összehasonlítása alapján ismertette a vármegyéknek a munkások foglalkoztatottsága mérve szerint való sorrendjét. *Pernecky* módszere már különbséget tesz a teljesen munkanélküliek és az elégtelenül foglalkoztatottak között, az első csoportba sorozva azokat, akik aratás idején sem jutottak munkához, a másodikba pedig azokat a munkásokat, akiket az év folyamán hat hónapnál kevesebb ideig foglalkoztattak. Ezen a nyomon haladt tovább a szerző, amikor ismertetett munkájában a vármegyék munkapiaci helyzetét a szerint mérlegelte, hogy ott a munkásokat állandóan, kielégítően, elégtelenül, vagy egyáltalán nem foglalkoztatták. A könyv vonatkozó táblázatai és ügyesen összeállított grafikon-

jai szerint 1935-től 1942-ig a magyar mezőgazdasági munkásállomány 700.000-ről 1,450.000-re emelkedett. A fenti két év számmal jelzett időszak határpontjain a munkapiac alakulása a szerző adatai alapján a következő képet mutatta. A foglalkozáshoz nem jutottak száma 73.000-ről 24.000-re, azaz a munkásállomány 104%-áról annak 17%-ára csökkent. Az elégtelenül foglalkoztatottak évi átlaga 87, illetve 30% volt. Ez a csoport természetesen júliusban, sőt néha június, vagy augusztus hónapokban teljesen hiányzott, úgy hogy az átlag a novembertől májusig tartó magasabb számalakuláson alapult. Nagyjából ez jellemezte a következő csoport: a kielégítően foglalkoztatott munkások évközi alakulását is. Ennek évi átlaga azonban már 177%-ról 255%-ra emelkedett. A legnagyobb csoport: az állandóan foglalkoztatottak aránya is 632%-ról 698%-ra való növekedést mutat. Ezek az adatok jellemzik a magyar mezőgazdasági munkapiacnak a hadigazdálkodás következtében való országos alakulását. Érdekes a szerző részletes fejtegetéseit elolvasni arról, hogy ez a kép a háborús években vármegyénként hogy módosult és az egyes vidékeken mi volt a változás oka. Eleinte a Csonkaország északi és délkeleti munkásbő vármegyéinek, majd a kárpátaljai tömegeknek elhelyezése okozott gondot. Ebből a szempontból Dunántúl és a Kisalföld mindig munkaerőkeresletet jelentett.

A következőkben a szerző a szakirodalom adatainak felhasználásával részletesen tárgyalja és boncolja a munkásvándorlás irányát, méreteit és okát. Érdekes új adatokat közöl a mezőgazdasági munkások vasúti szállításának költségeiről. Megvilágítja a fuvarkedvezmények rendszerét és e kérdés külföldi megoldásait. Jó képet ad a munkapiac kereslete és kínálata, találkozásának mechanizmusáról, a munkástoborzókról és munkásvállalkozókról, az egyéni, társadalmi és hatósági munkaközvetítésről.

A könyv harmadik fejezete mezőgazdasági munkaerőtervgazdálkodási javaslatot tartalmaz. A múlt világháború tanulságainak felelevenítése után az ipari és mezőgazdasági munkásellátás összhangját biztosítani hivatott újabb szerv létesítésének és működésének körülményeit ismerteti a szerző, amit azonban a legutóbbi hónapok fejlődése már bizonyos fokig túlhaladott. Szerinte a mezőgazdasági munkaerő tervgazdálkodás lebonyolítására a munkaügyi igazgatás meglévő szerveit kell kiépíteni. Ezért tartja szükségesnek részletesen tárgyalni a szervezet személyzeti és dologi szükségleteit. A könyv ezen részének beosztásán, sematikus ábráin érezni leginkább a kiadó Magyar Közigazgatástudományi Intézet különleges érdeklődése a munkaerőgazdálkodással kapcsolatos közigazgatási feladatok lebonyolítási lehetőségei iránt.

A szerző végül a termelés munkaszükségletének megállá-

pítására vonatkozó tudományos eljárásokat, adatgyűjtési kísérleteket, nagyrészt eredmény nélkül maradt hatósági rendelkezéseket, a munkafedezet nyilvántartására vonatkozó tervezeteket, a munkapiac irányításának és a munkaügyi felügyeletnek a szempontjait ismerteti.

Heller András

Németh Endre: A korszerű mezőgazdaság vízi feladatai. Mérnöki Továbbképző Intézet. Budapest, 1942. I. kötet. 5. füzet. 136. old.

A víznek az állati és a növényi életben betöltött fontos szerepe folytán a mezőgazdaságnak minden időben megvoltak a maga vízi feladatai. Míg azonban a múltban nagyobb mértékben érvényesült a természeti adottságokhoz való kényszerű alkalmazkodás, addig a korszerű mezőgazdaság a termelésnek a természet szélsőséges jelenségeitől való minél tökéletesebb függetlenítésére törekszik.

Ezt a törekvést szükségessé tevő nyomós okok közül első helyen kell említenünk, hogy a megszaporodott népesség számára csak úgy lehet előteremteni a táplálékot és a szükséges ipari nyersanyagot, ha *több és nagyobb biztonsággal* termelünk. Nemkevesebbé hatalmas hajtóerő a világpiac követelménye. Ezeket a követelményeket részben újabb területeknek a termelésbe való bevonásával, részben a már művelés alatt álló területeknek jobb kihasználását biztosító belterjesebb művelés révén elégíthetjük ki.

Bármelyik utat válasszunk is, felmerül a *korszerű vízgazdálkodás* bevezetésének a szükségessége, mert az új területeket nagyrészt a víztől kell elhódítani, a már művelés alatt álló területeken pedig csak akkor tudunk változatosabb többtermelést elérni, ha a talaj kedvező vízállapotáról gondoskodunk.

Hogy a termelés sokrétű tevékenysége között a vízgazdálkodásnak milyen előkelő szerepe van, azt legszebben talán az olaszországi „Bonifica integrale” példája mutatja. Ennek, az ú. n. „teljesértékű telepítés”-nek a fogalma magában foglalja mindazt a tevékenységet, amelynek révén a hazai földön a termelést a legmagasabb fokra lehet emelni és egyben a mezőgazdasággal foglalkozó széles néprétegek számára a nemzet egészséges fejlődése érdekében kívánatos korszerű életszínvonalat lehet biztosítani. Ide tartoznak a vízrendezések, útépités, ivóvízellátás, öntözés, talajjavítás, stb.

Valamennyi munkacsoport számára a lehetőséget a vízrendező munkálatok, a *belvízrendezés* és ahol szükséges, a *lecsapolás* vagy *talajcsövezés* teremti meg. Ezekhez csatlakozik az *öntözés* műszaki előkészítése. E három feladatesoport rész-

letes tárgyalása következik ezután a műszaki tervezés szempontjából.

Külön fejezete foglalkozik a könyvnek az okszerű vízgazdálkodás céljából sokszor szükséges *tereprendezések* kérdésével, legyen azoknak a céljuk akár a szárazság elleni védekezés, akár a káros nedvességi állapot bekövetkezésének az elhárítása.

A hézagpótló munka — amelynek külön értéke, hogy részletesen ismerteti az Olaszországban e téren elért kiváló eredmények elméleti alapjait is, sok, — a fejlődés szempontjából nélkülözhetetlen — útmutatással szolgál.

Dűzs János

Farkas Árpád: A magyarországi állati energiazdálkodás. A Magyar Gazdaságkutató Intézet kiadása. Budapest, 1943. A Magyar Gazdaságkutató Intézet 23. számú különkiadványa. 24. p.

A Gazdaságkutató Intézet különkiadványainak sorozatában Farkas Árpád egy újabb érdekes és értékes tanulmánya jelent meg. Az energiazdálkodás kérdése a mezőgazdaságban korántsem részesül abban a figyelemben, amelyet fontosságánál fogva megérdemel. Az energia tulnyomó részét állatok szolgáltatják, amelyek egyuttal trágyát is termelnek, amiből ritkán van elég és így könnyen háttérbe szorul az a meggondolás, hogy mind az energia, mind a trágyatermelés *rezsije* a mezőgazdasági üzemnek és kívánatos, hogy minél kisebb költséget emésszen, minél kisebb területet kössön le. A racionális energiatermelés ezért igen nagy jelentőségű és ezért örülünk, hogy Farkas Árpád ezt a fontos kérdést választotta tanulmánya tárgyául.

Az, amit bevezetőben az igásállomány nagyságáról, összetételéről és a megművelt területhez viszonyított nagyságáról országos vonatkozásban és az egyes gazdaságcsopórtokra vonatkozóan elmond, tudott dolog. Itt legfeljebb azt jegyezhetjük meg, hogy a vontató gépekkel megművelt terület nagyságának megállapításánál a traktor teljesítményét a kisebb gazdaságcsopórtoknál indokolt lett volna kisebbre venni, mint a nagyobbaknál, ahol a racionális kihasználás lehetősége nagyobb.

Érdekesebb a munkateljesítőképesség és az ígásmunka szükséglet szembeállítása. Azt eddig is tudtuk, hogy a kisebb gazdaságok ígásállományuk munkaerejét kihasználni nem tudják, de arra talán kevesen gondoltak, hogy egyes kategóriákban a munkaképesség több, mint 40 százaléka marad kihasználatlanul. A nagyobb üzemeknél ezzel szemben 2—9 százalékos hiány mutatkozik, országos viszonylatban azonban még mindig

34 százalék a kihasználatlanul maradt munkaképesség. Ennek a jelentőségét akkor látjuk, ha meggondoljuk, hogy még a nagyobb üzemeknél is az igásállatok takarmányozása a mezőgazdasági terület 7—9 százalékát veszi igénybe és a kisebb gazdaságoknál az arány 20 százalék fölé emelkedik. Valójában ez a terület talán még nagyobb, mert az utánpótlás felneveléséhez ugyancsak jelentős területre van szükség.

A jobb kihasználás haszna nyilvánvaló, biztosítása azonban nem könnyű. A kézenfekvő megoldás a kisebb gazdaságokban a tehenek igázása volna. Ez Németországban — és Magyarországon a német vidékeken — sokkal általánosabb, mint Magyarországon, illetve magyar vidékeken. Rendkívül nagy jelentősége volna annak, ha szisztematikus munkával le lehetne küzdeni azt az ellenszenvet, ami nálunk a tehenek igázásával szemben megnyilvánul. Farkas Árpád is ebben látja a megoldást. Hozzátehetjük, hogy nincsen alapja annak az állításnak, hogy ez a tejhozam rovására menne. A kisebb üzemekben a talajművelés az ország sok vidékén megoldható volna tehenek igázásával anélkül, hogy ez a tejhozamot számottevően befolyásolná. A rossz istálló és a rossz takarmányozás sokkal nagyobb mértékben rontják ma a tejhozamot és amellet semmilyen vonalon nem járnak haszonnal. Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy sok esetben a közlekedési viszonyok és az értékesítés nehézségei az akadályai annak, hogy a kisebb gazdaságok a lótartásról a tehéntartásra térjenek át. A piacra szállítást, a vásárra, városba járást nem lehet tehénfogattal megoldani. Itt mutatkozna a haszna a jó közlekedésnek (jó és sűrű úthálózat, bicikli, stb.) és a valóban szervezett értékesítésnek, amely a termelőt tehermentesítené a piacrajárás időtrabló munkájától. A megoldás azért is nehéz, mert a piacozás nemcsak munka, hanem szórakozás is és ezért kárpótlást kellene nyújtani. Ez is mutatja, hogy a gazdálkodás hatásfokának megjavításában mennyire nem helyes csak tisztán gazdasági meggondolásokból és az észszerűség kívánalmaiból kiindulni.

S. L.

Sevin Henrik: A faekétől a Hofherr gépig. Budapest, Szerző kiadása. 1944.

Sevin Henrik, a Hofherr—Schrantz gyár igazgatója 272 oldalas könyvben nagy gonddal s utánjárással szedte össze a gyár megalakulását és fejlődését megvilágító adatok nem csupán technikusok számára érdekes és élvezetes halmazát. A könyv mindvégig eleven frissességgel viszi át az olvasóját a faekével dolgozó Magyarországból a more patrio gazdálkodó ősök korából a legmodernebb belföldön gyártott mezőgazdasági gépeket

használó Magyarország korába. Könyvéből a gazda megismeri azt a küzdelmet, amelyet érdekében lelkes magyar emberek harcoltak végig amíg földművelésünket közép-európai színvonalra emelték ősi kezdetlegességükből. A technikus látja a legbonyolultabb gépfajták, a mezőgazdasági gépek kialakulását, létrejöttüknek mezőgazdasági és közgazdasági tényezőit. S belátja, hogy nem elég a rajzasztalnál megtervezni, az üzemben a legnagyobb gonddal elkészíteni valamilyen gépet, hanem a mérnök külön világába nem tartozó tényezőkkel is kell számolnia, különben a legszebb elgondolás és legpontosabb kivitelű gép is holt anyag marad. A közgazdász pedig megismeri azokat az erőket, amelyek a kisésti Hofherr-gyár létrejöttében közreműködtek. Élesen domborodik ki az a kölcsönös hatás, amelyet az eliparosodás a mezőgazdaságra és a mezőgazdasági többtermelés szükséglete a gyáripár további fejlődésére gyakorolt. S mikor a Hofherr—Schrantz gyár bécsi telepe a mezőgazdaság gépszükségletét már nem tudta fedezni, miként befolyásolták a számbavehető gazdasági tényezők az új gyár telepítési helyének megválasztását.

Végigvezet a gyár 1901-ben megindult működése óta eltelt 43 év küzdelmein, a gyár részvénytársasággá válásán, majd a Clayton és Shuttleworth céggel való egyesülésén. Ismerteti a két világháború között átélt gazdasági válságokat, azoknak a gyárra gyakorolt hatását s azt az erőfeszítést, amelyből a gyár egyik legnagyobb exportgyárunkká fejlődött. Megmutatja azt az utat, amelyen haladva szinte a világ minden országának szállítójává lett, miközben a háború előtti 5 évben kerek 40 millió pengő értékű devizát adott a magyar közgazdasági életnek.

Végül „Két gép története“ címen ad igen értékes tanulmányt a cséplőgép és traktor fejlődéséről.

A könyv illusztrálásául 220 szöveg közötti kép szolgál, amelyek egy része kortörténeti, sőt kultúrtörténeti érdekességű. Maga a könyv hézagpótló olyan területen, amelyet történet- és szakíróink más tárgyú művek mellett érthetetlenül elhanyagolnak.

Kégl János

Rézler Gyula: Die soziale wirtschaftliche Lage der ungarischen Arbeiterschaft. Herausgegeben von dem wissenschaftlichen Ausschuss der ungarisch-deutschen Gesellschaft. Budapest 1942. 54 lap.

A magyar gyáripari munkásság alig 100 éves. A gyáriparra vonatkozó jogszabályok ismertetése után szemléletes képet kapunk a munkásság számszerű fejlődéséről. A munkáslétszám

hullámozásának okai az egyre növekvő munkás szükségletre és a konjunktúra hullámzásokra vezethetők vissza, de figyelembe kell venni a munkás létszám idényszerű változásait, mely a magyar gyáripár egyik sajátága, t. i. a mezőgazdasági iparok erősen idényszerű jellegűek. Az utolsó években mind erősödő állami beavatkozás gondoskodik arról, hogy a konjunktúra emelkedő hullámában csak olyan vállalkozások alakulhassanak, melyek a nehezebb időket is el tudják viselni.

A munkás gondolatvilágára legerősebben hat a géphez való szoros kapcsolata, melynek két alakja van: vagy a gép szolgálja ki a munkást, vagy a munkás a gépet. Első esetben a főmunkát a munkás végzi, a gép csak segítségére van, a másik esetben a munkadarabot a gép készíti, a munkás csak anyaggal látja el, és az akadályokat hárítja el. A másik tényező, mely a munkás gondolatvilágának fejlődésére hat, a közös munka. A gyáripári munkás többedmagával dolgozik egy helységben, ahol a munkamenet kis részét végzi. A munkás tudja, hogy munkakörét a többiek segítségével nélkül nem tudja elvégezni, hogy a közösségi munkával tud csak eredményt elérni. A közös munka nemcsak a munka értékelésére hat, hanem tekintettel az azonos életkörülményekre, közösségi problémáikat és érdekeiket tudatossá, és az üzem munkásainak egységes állásfoglalását teszi lehetővé. A gyáripári munkásság az egyes üzemek munkásaiból tevődik össze. Minél nagyobb az egyes üzemek munkás létszáma, annál egységesebb az egész munkásság véleménye és állásfoglalása. Rézler a következőkben ismerteti az egyes üzemek munkásságának létszám megoszlását az ország területén.

A munkásság városokban, illetve azok környékén történt letelepedése nemcsak a szervezettségre hat, hanem erős mértékben emeli a munkásság jólétét és kultúrszínvonalát. A munkásság belső szervezetét tekintve az első függőleges rétegződést a tanult vagy szakmunkások és a tanulatlan munkások (napszámosok) osztálya adja. A vízszintes tagozódásban a nemek szerinti megkülönböztetést találjuk; 1939-ben a foglalkoztatott gyáripári munkásság 2/3-a férfi, 1/3-a nő volt. Egy másik szempont a magyar és az idegen (külföldi) munkások megkülönböztetése. Az ipar felépítésekor a külföldi munkások számaránya igen magas volt, de most már alig van idegen munkás Magyarországon.

A munkásság helyzetéről jó képet kapunk, ha számbavesszük a közép- és főiskolások létszámában a számaránya az összlakossághoz képest hogyan van képviselve. Sajnos nálunk az összes magasabb iskolafajoknál messze a számarányának megfelelő hányada alatt van.

Ezek megállapítása után a munkásság szervezeteire tér ki Rézler, figyelembe véve az egyes szervezetek évek során történt változásait is. A munkaidőre, bérviszonyokra és a sztrájkjogra vonatkozó törvények és rendeletek vázolata után a mun-

kasságnak az ipari termelés összességében és a nemzeti jövedelemben való részvételéről, majd az állam és a magánosok által fenntartott munkásjóléti intézményekről és azok mozgalmáról kapunk érdekes képet.

A magyar munkásság, szociális és gazdasági helyzetét tekintve, olyan osztályt képvisel, mely az ország fokozódó iparosodása következtében mindig szaporodik. A mostani háború ezt a fejlődést megakasztotta, de a magyar munkásság reméli, hogy a háborút követő európai újjárendezés a fejlődéséhez szükséges körülményeket biztosítani fogja.

Kiss Károly

Schweizerisches Volkseinkommen 1924, 1929 bis 1938. Beiträge zur schweizerischen Statistik, Heft 9. Kiadja a Szövetségi Statisztikai Hivatal, Bern 1941, 94 oldal.

A nemzeti jövedelmi becslések nemzetközi irodalmát egy igen értékes munkával gyarapította a svájci szövetségi statisztikai hivatal, amikor hivatalos kiadványai sorában közzétette Svájcnak hivatalosan megbecsült nemzeti jövedelmét 15 évre visszamenőleg.

A munkát olvasva mindenképp megállapítható, hogy a becslések elvégzését igen gondos, mélyreható s a problémakörnek nemcsak lényegbeli kérdéseire, hanem a nemzeti jövedelmi becsléseknek az általános gazdaságkutatás körében elfoglalt s egyre fontosabb szerepet játszó jelentősége tekintetében a hivatalos állami szervek részéről tanúsítandó álláspontra is kiterjedő tanulmányok előzték meg. Különösen az ez utóbbira kiterjedő vizsgálódások vezették rá a svájci szövetségi statisztikai hivatal vezetőségét arra a belátásra, hogy mai értelemben vett modern gazdaságkutatási tevékenység köréből nem lehet kikapcsolni a nemzeti jövedelmi becsléseket, amelyek arra volnának hivatva, hogy egy állami életet élő nép gazdasági teljesítőképességét, egy zárt nemzetgazdaság termelésének pénzértékben kifejezhető tárgyi eredményét lemérjék. Ilyen mérési kísérleteket az első világháború előtt csakis magánosok végeztek, akik azonban ritkán rendelkeztek olyan nehezen hozzáférhető hivatalos adatokkal, amelyek nélkül ilyen számítások sikerrel alig végezhetők s amelyek viszont hivatalos szerv részére sokkal inkább állanak rendelkezésre. Sok államban már régebben rájöttek erre, s így pl. a német, dán, angol, amerikai, lengyel, jugoszláv stb. hivatalos statisztikai évkönyvekben rendszeres közléseket találunk a nemzeti jövedelem alakulására vonatkozólag, más államokban pedig, mint pl. Ausztriában, Bulgáriában, Belgiumban, Japánban stb. újabban Szlovákiá-

ban a kormányzattal szoros kapcsolatban álló s attól támogatott különböző konjunktúrakutató intézetek állították ezeket a számításokat kutató tevékenységük tengelyébe. Ezek csoportjába sorozható Magyarország is, ahol a Magyar Gazdaságkutató Intézet végzett rendszeresen ilyen becsléseket. Ismét más államokban, mint pl. Csehszlovákiában, Kanadában, Finnországban, Görögországban, Norvégiában stb. a nemzeti bankok végzik el a nemzeti jövedelem alakulására vonatkozó becsléseket.

Látjuk tehát, hogy a nemzeti jövedelmi számítások eredményeinek értékelése egyre inkább a hivatalos vagy félhivatalos szaktestületek feladatává teszi az ilyen becslések elvégzését. Ez alkalommal Svájc is azoknak az államoknak a sorába lépett, amelyeknek statisztikai hivatala hivatalos munkatervébe illesztette be ezeket a számításokat s mint a könyv előszavában a hivatal igazgatója, *Brüschweiler* is megjegyzi, Svájcban is végbement az a fejlődési folyamat, amelynek következtében, mint sok más államban is, az eddigi nemhivatalos becsléseket az állami statisztikai hivatal saját hatáskörébe vette át. A feladatot pedig dr. *Jules Wyler*, a hivatal másodadjunktusa oldotta meg.

Szerzőnek a számítások elvégzése során sok nehézséggel kellett megküzdenie. A nehézségek, amelyek a számítások elé gördülhetnek, a szakkörök előtt jól ismertek, ezeknek itteni felsorolása felesleges. Általában véve kevés államban van olyan primár statisztikai alapanyag, amely a nemzeti jövedelmi számításnak, mint secundár számítási eljárásnak megfelelő bázist tudjon szolgáltatni. Különösen nehéz volt a dolga a svájci szerzőnek, mert államában a nemzeti jövedelmi számításoknak két igen fontos alappillére hiányzik: egyrészt a jó termelési statisztika, másrészt pedig egy általános jövedelemadó statisztika. El tudjuk képzelni, hogy milyen nehéz lehet ott nemzeti jövedelmet becsülni, ahol úgy a tárgyi, mint az alanyi számítási módszer szinte pótolhatatlan és mással alig-alig helyettesíthető alapanyaga hiányzik. Szerző mégis megoldotta feladatát és talált olyan statisztikai forrásokat, amelyek segítségével a becslések úgy voltak elvégezhetők, hogy a nemzeti jövedelem egész konstrukciója és végeredménye tudományos értékben és használhatóságban nem marad el más államok nemzeti jövedelmi számításai mögött.

Minden nemzeti jövedelmi számítást bemutató munkának az elején szerzője közölni szokta a nemzeti jövedelem fogalmát. A svájci kiadás szerzője azonban helyesen rájött arra, hogy minden számítási eljárás a saját céljára egy külön nemzeti jövedelem-fogalmat konstruál meg. Ez szokatlanul hangzik, de valóban így van. Ez a megállapítás nem jelenti azt, mintha a nemzeti jövedelemnek nem lenne még egyöntetű fogalmi

meghatározása. A közgazdaságtudomány már régen tisztázta a jövedelem s emellett a nemzeti jövedelem fogalmát is, a statisztikus feladata tehát az volna, hogy az elméleti tudomány által nyújtott fogalommeghatározásnak megfelelően számítsa ki a nemzet jövedelmét. A statisztikus azonban csak akkor tud számítani, ha megfelelő adatanyag áll rendelkezésére. Ez az adatanyag viszont ritkán igazodik az elméleti fogalommeghatározáshoz s a statisztikust arra kényszeríti, hogy eltérjen a fogalomtól és a felhasználható adatanyagból nyert eredményekhez maga konstruáljon fogalmat. Ez így tudománytalanul hangzik, ellenben nem vitás, hogy az egyes államokban a nemzeti jövedelmi számítások irányát és terjedelmét mindenkör a meglévő statisztikai alapanyag határozza meg. A nemzeti jövedelmi eredményeket széles körök egyre sürgetőbben kívánják, tehát a becslési feladatot, amely vitathatatlanul statisztikai feladat, mindenképen meg kell oldani. A statisztikus feladatát meg is tudja oldani, ellenben eredményeinek magyarázása, ismertetése céljából egy összefoglaló meghatározást, mondjuk így, fogalmi definíciót igyekszik nyújtani. Mint-hogy tehát a különböző államokban a statisztikai alapanyagok különböznek egymástól, a nyújtott definíciók is szükségképpen különbözőek.

Szerző mindezeket maga is megállapította, s ezért munkájához nem nyújt definíciót. Egy egyszerű iskoladefiníciót — mint írja — megismételni nem lenne értelme, ehelyett a nemzeti jövedelem fogalmáról szóló fejezetben fejtegeti a fogalmi meghatározás problémáját, ismerteti erre vonatkozó nézeteit s fogalmi meghatározás helyett közli a svájci nemzeti jövedelem tagozódását, szerkezeti összetételét. Nem érdektelen ennek az ismerete az egész nemzeti jövedelem megismerése és értékelése tekintetében, ezért iktassuk ide az általa nyújtott tagozást:

A) *A nem önálló keresők munka- és szolgálati jövedelme.*

1. Pénzben fizetett bérek, fizetések, tiszteletdíjak.
2. Természetbeni bérek (Naturallohn).
3. A nem a munkavállaló kezeihez a munkaadó által fizetett munkásbiztosítási járulékok.

B) *Az önálló keresők munka- és tőkejövedelme (vegyes jövedelmek).*

1. A tulajdonosok pénzbevétele (Geldentnahme).
2. Önfinszírozás értéke (Selbstversorgung a vendéglősöknél, fogadósoknál, parasztoknál, stb.)
3. Fel nem használt üzleti nyereség, levonva a veszteséget (nicht verbrauchte Geschäftsgewinne).

C) *Tőkejövedelem (tisztá tőkehozadék).*

1. Pénzben kifizetett kamatok és nyereségek.
2. Hasznóhajtó javak (Ertragsgüter) használata (lakáshasználat a tulajdonos által).
3. Nem kifizetett üzleti nyereség, levonva a veszteséget (nicht ausbezahlte Geschäftsgewinne).

Az összeállításból mindenképp előtérbe állítható, hogy a svájci nemzeti jövedelem az ú. n. személyi módszer alapján számított ki. Mint tudjuk, a személyi módszer alkalmazása a tárgyi módszerrel szemben azzal a veszéllyel jár, hogy egyrészt egyéni jövedelmi bevallásokon nyugszik s ezért csak kisebb-nagyobb mértékben megbízható, másrészt pedig elkerülhetetlen a kettős számbavétel igen gyakori lehetősége. Előnye viszont, hogy mélyebb bepillantást enged a jövedelemeloszlás kérdésébe, tehát a szociális rendezések céljára inkább alkalmas, mint a tárgyi módszerrel megállapított nemzeti jövedelem. A külföldön a számításokkal kapcsolatban egyre inkább a személyi módszer alkalmazásának az elve válik általánossá és Svájcban annál is inkább ezt a módszert kellett alkalmazni, mert — amint említettük — megfelelő termelési statisztika majdnem egyáltalán nem áll rendelkezésére.

Szerző azzal teljesen tisztában van, hogy a személyi módszerű számítások eredményei ritkán pontosak s nem mindig megbízhatóak s ezért könyve végén sok teret (az egész munka szöveges részének mintegy egyötödét) szentel annak vizsgálatára, hogy az egyes számítási részleteredmények mily mértékben megbízhatóak. Az egész nemzeti jövedelem konstrukciójának ilyen értelmű mérlegelése igen érdekes és értékes vállalkozás, amilyenhez hasonlóval az egyes szerzők munkáiban nem találkozunk. Ezért is értékes ez a munka az idevágó szakirodalomban, mert teljes nyíltsággal tárja az olvasó elé számítási eredményeinek hibáit. Ilyen mérlegelést eddig tudomásunk szerint egy szerző sem végzett. (Hasonlatos ehhez Colin Clarknak az a kísérlete, amikor a Weltwirtschaftliches Archiv 1938. évi hasábjain osztotta az egyes államok nemzeti jövedelmeit négyféle értékfokozatba. Ő azonban természetesen csak az egyes nemzeti jövedelmek globális eredményeit osztályozta s nem terjeszkedhetett ki — minthogy nem is erre vállalkozott — a nemzeti jövedelmi elemek belső tagozódású mérlegelésére és értékelésére.) Annak ellenére, hogy szerző ezeket a fejtegetéseket könyve legutolsó fejezetében végzi el, mielőtt áttérnénk a számítási metódusok részletes ismertetésére, kíváncsiaknak látszik, hogy ezeket a megbízhatósági mérlegeléseket már itt ismertessük.

A svájci nemzeti jövedelem alkatelemei a megbízhatóság fokozata (Zuverlässigkeitsgrade) szerint ötféle csoportba sorolhatók:

I. csoport: Egészben, vagy legalább is 85%-ban statisztikailag megalapozott jövedelemösszegek. Ide tartoznak:

1. Tisztviselők, alkalmazottak és munkások illetményei;
2. takarékbetétek kamatjövedelme;
3. bankkötelezvényekből eredő jövedelmek;
4. egyéb hosszúlejáratú tartozások;
5. ipari munkások bére, osztalékok és egyéb vállalati nyereségek.

II. csoport: Legalább is 50%-ban statisztikailag megalapozott jövedelmek. Ide tartoznak:

1. Munkaadók által fizetett társadalombiztosítási járulékok;
2. tanszemélyzet, magánvasútak személyzete, nemzetközi alkalmazásban lévők s a külföldi képviseltek személyzetének munkajövedelme.

III. csoport: 50%-nál kisebb mértékben statisztikailag megalapozott jövedelmek. Ide tartoznak a reprezentatív adatgyűjtések eredményei, amelyeknek megtisztított átlagértékei a végösszeg meghatározásánál figyelembe lettek véve. Ebbe a csoportba tartoznak az állami adóstatistikából felhasználhatónak ítélt adatok is, vagyis tehát:

1. Kantónális és községi tisztviselők, alkalmazottak és munkások jövedelme;
2. magánalkalmazottak jövedelme;
3. a mezőgazdaság jövedelme;
4. mezőgazdálkodókon kívüli egyéb önálló keresők jövedelme.

IV. csoport: Kevés statisztikai alap, különféle statisztikai támpontok kombinációja egyéb számításokkal és becslésekkel. Ide tartoznak:

1. Ingatlanjövedelmek;
2. egyéb bér munkások, intézeti személyzet, házi cselédek, lelkészek jövedelme;
3. értékpapírtárca.

V. csoport: Semmi, vagy igen kevés statisztikai támpont, vagy becslés. Ide tartoznak:

1. mellékfoglalkozásokból eredő jövedelmek;
2. fel nem osztott nyereségek, veszteségek;
3. nemzetközi tőkemozgalom egyenlege;
4. magánosok üzleti részesedése.

Szerző részletesen ismerteti, hogy az egyes tételeket miért kellett ebbe vagy abba a csoportba sorolni, miért nem lehetett ennél, vagy annál a tételnél a kívánatos pontosságot elérni,

illetve mely tételnél milyen természetű korrekció alkalmaztatott abból a célból, hogy a nyers eredmények a nemzeti jövedelem végösszegében finomítottabban legyenek beállíthatók.

A mérlegelési fejtegetések összefoglalásaképen végül megállapítja, hogy pl. az 1938. évi nemzeti jövedelem 8.713 millió frankot kitevő bruttó végösszegéből

az I. csoportra	3.077	millió frank,	azaz	35.30%	esett,
a II.	475	"	"	5.50%	"
a III.	3.121	"	"	35.80%	"
a IV.	1.426	"	"	16.40%	" végül
az V.	614	"	"	7.00%	"

Vagyis tehát megállapítható, hogy a két legkisebb értékű csoportra az egész nemzeti jövedelemnek csak 23.4%-a, vagyis nem egészen egynegyede esik, ugyanakkor a két legbiztosabb, legpontosabb csoportba a nemzeti jövedelem 40.8%-a sorolható. A pontosság vagy megbízhatóság foka szerint középértékűnek tekinthető csoportra 35.8% jut, így tehát a nagyban-egészben pontosnak és használhatónak elfogadható tételek együttes értéke (az első három csoport) az egész nemzeti jövedelemnek 76.6%-át, vagyis több, mint háromnegyed részét képezi.

Ezt tehát legalább Svájc nemzeti jövedelmére nézve tudjuk s így már sokkal rokonszenvesebben és több megértéssel vizsgálhatjuk a nemzeti jövedelem belső összetételét és alakulását. Más államok nemzeti jövedelmére nézve ilyen mérlegelést végezni sajnos nem tudunk, pedig az egyes jövedelmi elemek használhatósági értéke sehol sem egyforma.

Ezek után pedig térjünk át a svájci nemzeti jövedelem alakulásának ismertetésére. Svájc nemzeti jövedelme a vizsgált időszakban a következőképpen hullámzott:

Év	Munka-jövedelmek	Vegyes jövedelmek	Tiszta tőke-hozadék	Összesen	Munka-jövedelmek	Vegyes jövedelmek	Tiszta tőke-hozadék	Összesen
M i l l i ó f r a n k					Index 1929 = 100			
1924	3.994	1.944	1.800	7.738	85	89	69	82
1929	4.672	2.190	2.607	9.469	100	100	100	100
1930	4.690	2.087	2.567	9.344	100	95	98	99
1931	4.554	1.834	2.221	8.609	97	84	85	91
1932	4.289	1.453	1.943	7.685	92	66	75	81
1933	4.173	1.511	2.014	7.698	89	69	77	81
1934	4.106	1.512	1.981	7.599	88	69	76	80
1935	3.928	1.567	1.934	7.429	84	72	74	78
1936	3.804	1.604	2.049	7.457	81	73	79	79
1937	4.057	1.809	2.294	8.160	87	83	88	86
1938	4.157	1.818	2.227	8.202	89	83	85	87

Amint látjuk tehát s olvastuk már a fentiekben is, a svájci nemzeti jövedelem 7—9 milliárd frank között mozgó végösszege a nem önálló munkajövedelmeiből, az önálló vegyes jövedelmeiből s a cselekvő tőkék hozadékaiból tevődik össze. Az első csoportra esik a legnagyobb hányad, átlagban 49—56 %-a az összes nemzeti jövedelemnek a vizsgált időszak folyamán. A második csoportban a nemzeti jövedelemnek mintegy 18—26 %-a foglal helyet, a harmadik csoport, amely még a másodiknál is valamivel erősebben van képviselve, átlagban 23—28 %-ot foglal le magának.

A nemzeti jövedelem gerincét azok a nem önálló keresők jövedelmei alkotják, amelyeket szerző a „munkajövedelem” gyűjtőfogalma alatt vont össze. Ez a főcsoport további három, mégpedig a magánalkalmazásban álló bér munkások, a magántisztviselők és alkalmazottak, valamint a közalkalmazottak jövedelmének csoportjaira oszlik. E három között erősen dominált a bér munkások jövedelme, amely pl. 1938-ban 1.8 milliárdos végösszegével jóval meghaladta a másik két csoport jövedelmi részesedését s az egész nemzeti jövedelemnek több, mint egyötöd részét foglalta le magának. A bér munkások csoportja ismét további négy alcsoportra oszlik, mégpedig az ipari, a kereskedelem-közlekedési, az erdő- s végül a mezőgazdasági alcsoportokra. Ezek egybevetéséből elegendő csak annyit kiemelni, hogy az 1.8 milliárdos csoportfőösszegeből az ipari munkások jövedelmére 1.5 milliárd jut s egészen elenyésző pl. az erdőgazdasági munkások részesedési aránya — ezek kis létszáma miatt is — a nemzeti jövedelemből. Az ipari alcsoportot szerző 9 iparág jövedelmi viszonyaira bontja szét, amelyek sorában a jövedelmek viszonylagos magasságával a ruházati és textil-, valamint a fém- és gépipar munkásai tűnnek ki, ellenben pl. a híres svájci óra- és ékszeripar munkásainak a jövedelme — globális összegben — az összes ipari munkások jövedelme között meglehetősen kevés. Azonban idevonatkozólag meg kell jegyezni, hogy a svájci iparnak a gazdasági válságból való kibontakozása az óraiparra nézve volt a legsikeresebb, amennyiben 1937-ben az óraexport jóval meghaladta az 1929. évi rekordkivitel arányait s az óraipari munkásság bérének emelkedése akkor egy év alatt kerekén 40 %-os volt, alig valamivel kevesebb, mint a gépipari munkások béremelkedése. Ezekben a svájci óraiparra nézve a legkedvezőbb években éppen a két iparágban volt a munkabérek emelkedése az összes iparágak közül a legjelentősebb.

A munkajövedelmi főcsoport második csoportját a magántisztviselők és alkalmazottak csoportja alkotja, amely ismét négy alcsoportra, mégpedig a magasabb állásokon alkalmazottak, az alsóbbrendű alkalmazottak, a vendéglátóipari személyzet, végül a házi cselédek alcsoportjára osztható. E négy alcso-

portra eső nemzeti jövedelmi hányad együttes összege (1.3 milliárd frank) az egész nemzeti jövedelemnek kereken 16%-át képezi. Végül a közalkalmazottak csoportja a közforgalmi vállalatok (ezt külön kiemeli) a közigazgatás, a tanárok és lelkesek s az intézeti alkalmazottak alcsoportjából tevődik össze s az itt kimutatott 0.8 milliárd frank az egész nemzeti jövedelemben kereken 10%-ot jelent.

Az ebbe az első főcsoportba besorolt jövedelem-összegek — néhány kivételtől eltekintve — általában elég pontosan voltak megállapíthatók s a számítási metódus itt rendszerint az egyes kereső kategóriákba sorolt személyek számából s ezek átlagos fizetéséből, illetményéből, béréből stb. indult ki. A becslési alapok lerakása nagyon körültekintő módon történt, ezt az erről tárgyaló fejezet teljes részletességgel ismerteti. Az átlagos bér megállapítása egyes esetekben kiterjedt a férfi, női s tanonc munkaerők átlagos órakereseteire is. Ez a fejezet ismerteti még az egyes foglalkozási csoportokban a gazdasági válság hatására bekövetkezett létszámváltozásokat s ezzel párhuzamosan a kereseti lehetőségek hullámváltozását is s az ezekből a nemzeti jövedelem-becslés céljára kivonható értékeket mérlegelt indexek kiszámításának segítségével állapítja meg.

A munkajövedelmeknek a fenti három csoportban megállapított összege azonban még kiegészítésre szorul. Ugyanis feltétlenül a dolgozók jövedelméhez számítandók azok az összegek, melyeket a munkaadó nem a munkavállaló kezéhez fizet, hanem a munkavállaló érdekében a legkülönbözőbb társadalombiztosítási szervekhez juttat. Amint szerző mondja, ezek az összegek mintegy a takaréketétjét helyettesítik a munkavállalónak s kétségtájtul emelik életszínvonalát s így közvetve jövedelmét is. Ezeken kívül még hozzászámítandók a mellékfoglalkozásokból eredő jövedelmek is. Ez utóbbiak az ú. n. megbízhatósági fokozatok V. csoportjába tartoznak, ahol a becslések megejtésére csak nagyon kevés támpont állott rendelkezésre, de az egész becslési módszer nagyvonalúságára és alaposágára mutat, hogy a figyelem erre is kiterjeszkedett s még ezt a szempontot sem hanyagolta el.

Az ezen a két címen történt kiegészítés mindössze 200—250 millióval növeli a nemzeti jövedelmet s ezzel együtt teszi a munkajövedelmeknek csak a válságmély éveiben 4 milliárdnál kevesebb, de egyébként ennél mindig magasabb összege az összes nemzeti jövedelemnek kb. a felét.

A svájci nemzeti jövedelem másik főcsoportját az önálló keresők ú. n. „vegyes“ jövedelmei alkotják. Az itt kimutatott s hangsúlyozottan csak az önálló foglalkozással bíró egyének jövedelmei azért neveztetnek vegyeseknek mert hivatásbeli jövedelmükben (Berufseinkommen) keverten jelennek meg a tulajdonképeni foglalkozásuk vagy szolgálatuk ellátásának ellen-

értékeként jelentkező bevételek, valamint bizonyos tőkehozádék. Ez a két elem pedig nehezen, majdnem sehogyan sem választható szét. Gondolni kell itt arra, hogy egy önálló foglalkozást, mesterséget űző személy egyrészt szolgáltatokat végez vagy szolgáltatást nyújt, amelyért őt egy meghatározott díj, honorárium (Leistungspreise) illeti meg, másrészt pedig, mint önálló vállalkozó, bizonyos üzleti befektetéssel, vállalati rizikóval is számol s befektetett tőkéjének a hasznát is látni akarja. Nála tehát a személyes szolgáltatás s a vállalkozói tevékenység ellenértéke a szolgáltatásokat igénybe vevővel szemben egy összegben jelentkezik s ez az ellenérték sem nem tiszta munkajövedelemnek (Arbeitseinkommen), sem nem tiszta tőkehozádnak (reiner Kapitalertrag) nem fogható fel.

Az így értelmezett vegyes jövedelmek főcsoportjának 1.8 milliárd frankos összege négy csoportnak, mégpedig a mezőgazdasági, ipari, kereskedelem-közlekedés-turisztikai s a szabadfoglalkozású önállók csoportjának részösszegeiből tevődik össze, amelyek sorában legkiemelkedőbb itt is az ipari önállók jövedelmét mutató összeg. Az ilyen címen kimutatott összeg 1938-ban, a nemzeti jövedelemben 22.2%-ot képviselt.

Az önállók kereseteinek megállapításához ismét csak az átlagos, egy keresőre jutó évi jövedelmek meghatározásán keresztül lehetett eljutni. Természetesen ezt az utat csak nagyon körülményes módon lehetett megjárni s idevonatkozólag a legkülönbébb, főképpen érdekképviselői szervek által végzett adatgyűjtéseket, számításokat, rentabilitációs kalkulációkat kellett igénybe venni. Ezeknek a forrásait a munka a 41–47. oldalak jegyzeteiben részletesen ismerteti.

A svájci nemzeti jövedelem elemeinek harmadik főcsoportja, a tiszta tőkejövedelem, két csoportba vonható jövedelmi elemekből tevődik össze, még pedig a vállalkozási nyereségnek s a kamatjövedelemnek a csoportjára. A vállalkozói, helyesebben a vállalati nyereségek kétséggkívül növelik a nemzeti jövedelmet. Az ilyen nyereségek egy része osztalék formájában szétosztásra kerül, egy másik része pedig a vállalatok gazdasági rendeltetésének céljaira nyílt és titkos (a vállalati önfinanszírozást célzó) tartalékok táplálására fordíttatik. Mindkét rész a nemzeti jövedelmet növeli, tehát hozzászámítandó. De viszont mintahogy a fel nem osztott vállalati nyereségek is növelik a nemzeti jövedelmet, a vállalati veszteségek csökkentik azt. Ezeknek évenkénti passzív egyenlege a nemzeti jövedelemből természetesen levonandó. Amit pedig általában „veszteség” alatt érteni s ahogy azt megfogni kell, az az egyes vállalatok esetében igen nehéz kérdés. Ezeknek a problémáknak a nemzeti jövedelmi számítások céljára való eldöntésénél s a nemzeti jövedelemhez felhasználandó értékek meghatározásánál szerző szintén nagy nehézségekkel küszködött. Szerinte általá-

nosságban véve leszögezhető, hogy a nemzeti jövedelembecslés szempontjából veszteség alatt a kiadásoknak a bevételek felett mutatkozó többletét kell érteni egy gazdasági éven belül. Természetesen ezen kívül keletkeznek még tőkefelhasználások, más szóval elértéktelenedések a forgótőkében is (árak, állatvágások), éppen így az ingatlan-tőkében s az értékpapírokban is. Azonban megállapítható, hogy a becslések céljára sem a veszteségekben jelentkező tőkeértékcsökkenés, sem pedig a nyereség formájában jelentkező értéknövekedés megfelelő módon szét nem választható.

A vállalati nyereségek és veszteségek alakulását a vállalkozások három csoportjánál vizsgálta a szerző, még pedig külön a részvénytársasági vállalatoknál, a szövetkezeteknél, biztosító társaságoknál, sőt a magánosok üzleti részesedéseiben is (private Geschäftsbeteiligungen), végül pedig a közüzemeknél. (Még megjegyzi szerző, hogy a közigazgatási önkormányzati háztartások nem tekinthetők olyan vállalatoknak, amelyeknek tiszta nyereség elérése lenne a céljuk, ezért a nemzeti jövedelembecslés szempontjából ezek hiánya nem tekinthető veszteségnek, vagy feleslege nyereségnek).

A becslési módszer tekintetében szerző külön számítja az osztalékokat s ezekhez hozzáadja, vagy pedig — a dekonjunkturális években, 1932—36-ban — levonja a tartalékok és veszteségek aktív vagy passzív egyenlegét. Az ilyen módon megállapított s a nemzeti jövedelem céljára alkalmasnak ítélt összegek 1938-ban 746 millióval szerepelnek a nemzeti jövedelemben s nem egészen 10%-át foglalják le annak.

A tőkehozadékok főtételének másik nagy csoportja a kamatjövedelmek összege. Ez már jelentősebb tétel, amely a takarékbetétek, a rövidlejáratú bankkötelezvények, a hosszúlejáratú kötelezvények s az ingatlanvagyonba investált tőke hozamából, mint ezek kamataiból tevődik össze. Szerző részletesen ismerteti a kamat fogalmát, a különféle kamatok jelentőségét és a nemzeti jövedelem céljára való meghatározásukat. A felsorolt négyféle kamatjövedelmi csoport közül legszámottevőbb az ingatlan-tőkék kamatjövedelme, ez ugyanis mintegy felét teszi az összes kamatjövedelmek átlagának, sőt viszonylagos súlya a vizsgált időszak utolsó éveiben egyre jobban nőtt. Természetesen az idevonatkozó kamatértékek megállapítása is nagy körülményt és alapos megfontolásokat igényelt. Az ingatlanvagyon kamathozadéka szerkezetileg a következő tényezőkből tevődik össze:

1. A tulajdonosok által lakott lakások bérértéke, levonva a fenntartásra, amortizációra s a jelzálogtartozásokra fizetett kamatokat.

2. Mindenfajta bérbeadott ingatlan bérhozama, levonva ebből:

- a) a vállalatok által birtokolt saját ingatlanok ellenértékét;
- b) a fenntartásra, amortizációra s jelzálogtartozásokra fizetett kamatokat.

3. Nem bankszerű jelzálogkamatok (biztosítótársaságok, betegbiztosítási pénztárak, magánosok).

Az összes kimutatott kamatjövedelmek mintegy másfél milliárd körül mozogtak majdnem minden évben s a vállalati jövedelmekkel együtt 23—28%-ot jelentettek. A tiszta tőkehozadék együttes jelentőségét szerző még egy rövid fejezetben összefoglalja, ahol a kettős számbavétel kiküszöbölése érdekében a részvénytársaságok kezelésében lévő svájci értékpapíroknál kétszeresen számolt tőkehozadék címén eszközöl levonásokat, valamint figyelembe veszi a külfölddel kapcsolatos tőkeforgalom egyenlegét is.

A becslési eljárás hosszú és részletes kifejtését lezárja egy fejezet, amelyben szerző a nemzeti jövedelem alakulását, változását és jellegzetességét a vizsgált időszak minden évében külön-külön mutatja be. Ebben a fejezetben szerző a nemzeti jövedelmet, mint az egész gazdasági élet konjunkturális hullámzásainak és ezek gazdasági és társadalmi kihatásainak mérőeszköz és jellemző kritériumát fogja fel és ismerteti. Fejtegetései nagyon érdekesek s az olvasót lépésről-lépésre vezetik végig a világgazdasági válságnak Svájc nemzetgazdaságára gyakorolt hatásának hullámzásain.

Mindenképen az elismerés zászlaját kell meghajtani a svájci szövetségi statisztikai hivatal előtt, amikor hivatalos programjává tette a nemzeti jövedelmi becslések rendszeres végzését s magát a számítást olyan célkitűzéssel méretezte és végezte, hogy a nyert eredményekből a kutató az ország gazdasági struktúrájáról is tiszta képet kaphasson, legalább is olyan mértékben, amennyiben ilyen célra a nemzeti jövedelem alkalmas. Mindenesetre nagy lépéssel vitte közelebb a nemzeti jövedelmi becslések belső tartalmi értékét ahhoz, hogy ezek valóban fokmérői lehessenek egy állam gazdasági életének. Hogy pedig ez a cél minél sikeresebben legyen elérhető, a meglévő hivatalos, félhivatalos és magánadatgyűjtések mellett még külön, erre a célra tervezett adatgyűjtéseket is végeztetett. A munka kivitelezését pedig megfelelő kezekre bízta: az egész munka szellemén végig vonul a szerző alapos szakismerete, tárgyyszeretete, lelkiismeretes statisztikus vénája. Maga az egész módszer nagy nyeresége a szakirodalomnak, mert iskolapéldáját nyújtja a személyi módszerű számítások elvégzésére s ezzel a tulajdonságával alkalmas arra is, hogy ösztönzőleg hasson még ott is, ahol megfelelő adóstatisztikák nem állanak rendelkezésre.

Gidófalvy Elemér

Ruchti, Hans: Die Bedeutung der Abschreibung für den Betrieb. Berlin, 1942. Junker und Dünnhaupt 129 l.

A technikai haladás egyre gyorsuló üteme mellett — amikor a még legkorszerűbbnek tartott berendezések, rövid idő múlva esetleg elavultnak tekinthetők — egyre nagyobb jelentőségű kérdéssé válik a gazdálkodó üzem szempontjából a leírások kérdése. Ennek ellenére a leírások kérdésének általában nem szentelnek elég figyelmet. Eppen ezért lesz egyre időszerűbb a szerzőnek ez a munkája. Nemcsak azért, mivel a leírások fajtáit és módjait világosan, példákkal alátámasztva elének tárja, hanem főként azért, mert a leírások kérdésével kapcsolatban új szempontokra hívja fel figyelmünket.

A leírásokkal kapcsolatos kérdéseket az üzemgazdaságtani irodalom elég részletesen tárgyalja, de csupán a tőke elértéktelenedés, illetve a vagyonefelhasználódás mértékének szemszögéből nézve. A szerző a kérdés általános ismertetése után a leírást, mint az önfinanszírozás eszközét vizsgálja. Ezzel a leírás kérdését kiemeli az üzem belső kérdései közül és a pénzügyi tervezés fontos eszközévé teszi. Ha meggondoljuk, hogy a leírás tulajdonképpen elhasználódásnak kitett vagyontárgyak pótlását van hivatva szolgálni, akkor joggal felmerülhet a kérdés, hogyan lehet a leírásokat pl. üzembővítésre tehát önfinanszírozásra felhasználni, mikor ezek nem ezt a célt szolgálják. A leírások ilyen másirányú felhasználásának veszélyeire az üzemgazdaságtani irodalom nyomatékosan utal. A gyakorlat viszont azt mutatta, hogy a finanszírozásnak ez a módja sok üzemnél használatos. A szerző több nagy vállalat mérlegét elemezi, mintegy másfél évtizedre visszamenőleg. Ezekből kitűnik, hogy sok évben a beruházások és megújítások összege meghaladja a leírások összegét anélkül, hogy ezeknél a vállalatoknál pénzügyi nehézségek merültek volna fel.

A leírások hatása abban nyilvánul meg, hogy a berendezési javak likvid javakká válnak. Ezek az üzem rendelkezésére állanak még pedig kamatteher nélkül. Végeredményben érthető, hogy egy üzem az üzembővítés céljára a legkönnyebben elérhető pénzforráshoz nyúl. Erre önként kínálkozik a leírásokból befolyó összeg. Ésszerűbb dolog ezeket az összegeket felhasználni beruházási célokra, mint ezeket alacsonyabb kamat mellett bankbetétként tartatni és a bővítés céljára készpénzt felvenni. Erre ráér az üzem akkor is, amikor majd a leírás tárgyát képező vagyontárgyat pótolni kell. Azonban rendszerint erre sem kerül sor. Ez okvetlenül csak akkor következhet be, ha csak egy tárgy megújításáról volna szó vagy pedig minden beruházott vagyontárgyat egyidőben kellene pótolni. Ott, ahol sok berendezési tárgy van, melyeknek használati ideje is külön-

böző, a helyzet más. Ez esetben a helyzet hasonló a bankok rövid lejáratú hitelekkel kapcsolatos gyakorlatához. A bankok u. i. nem tartják be az ú. n. aranyszabályt, mely szerint rövid lejártú pénzeket, csak rövid lejáratra szabad kihelyezni, mivel a gyakorlat azt mutatta, hogy a rövid lejáratú pénzek bizonyos része állandóan a bankoknál marad. Ez annak a következménye, hogy sokan tovább tartják benn pénzüket az előirányozottnál és az esedékes lejáratok egy részét az új befizetések fedezik. Végeredményben annak az oka, hogy a bankoknak nem kell az aranyszabályt betartani, abban rejlik, hogy a lejáratok egymást átfedik. A leírásoknál is ez az eset áll fenn. Ezért a leírásokból befolyó összeg egy részét állandóan más célokra lehet fordítani. Bajt csak egy run okozna, ami abban állna, hogy minden berendezési tárgyat egyszerre kellene felújítani.

A szerző lépésről-lépésre haladva elméleti meggondolásokkal igazolja, hogy van egy ilyen tartósan rendelkezésre álló része a leírásoknak. Ezt a megállapítást a közölt vállalati mérlegek elemzése is alátámasztja. Az állandóan rendelkezésre álló összeg nagysága elsősorban attól függ, hogy milyen az üzem struktúrája. Minél differenciáltabb, annál nagyobb ez az összeg. Ugyancsak függ attól is, hogy az üzem mennyire van kifejlesztve. Természetesen eme összegek felhasználása zavarmentesen csak akkor lehetséges, ha a vezetőnek a megújítások nagyságáról és idejéről teljesen tiszta képe van. Ezért igen fontos, hogy a leírások kérdésének az eddiginél nagyobb figyelmet szenteljünk és azokat tervszerűen és áttekinthető módon könyveljük. A könyvben tárgyalt kérdések megértését nagyban elősegítik a közölt számpéldák és grafikonok.

Varga József

Gottfried Distl: Finanzielles und Verkehrstechnisches Durchkonossemente-System. Prága, 1944. 261 lap.

A szerző, aki talán kissé szerénytelenül Horatius „exegi monumentum aere perennius” szavait választja mottóul, könyvében egységes, a szállítmányozó vállalatok által kibocsátandó ú. n. durchkonossemente (átruházható fuvarokmány) rendszer elvi megalapozásával és gyakorlati bevezetésének lehetőségével foglalkozik, hogy ezáltal, egyelőre a közép-európai forgalomban, később pedig a világkereskedelemben is szállítás közben az áruk ellenértéke gyorsabban mobilizálható legyen. Az előttünk fekvő könyv a szerző 1942-ben megjelent művének második és jelentősen bővített kiadása.

A szerző támadja az ezidőszerint érvényes conossemente

rendszer és tévesnek tartja az elméletnek azt a tanítását, hogy a *conossemente* csak akkor állítható ki, ha az árut már behajózták vagy behajózás végett már átvették. Szerinte a *conossemente* nemcsak raktározási átvételi elismervény, hanem átvételi jegy, amelynél mindegy, hogy az áru tengeren vagy a szárazföldön kerül elküldésre. A *conossemente* fogalmában az utóbbi is benne értetődik, csupán a gyakorlat tette azt, hogy hajóselismervényként lett közhasználatúvá.

A szerző szerint változtatni kell a *conossemente* jelenlegi szokásos fogalmi meghatározásán, s ezt úgy kellene módosítani, hogy a nagyobb vasútállomások és belvizi hajózási társaságok által kiállított kombinált — pl. vasúti-hajózási átruházható — fuvarlevelekre is kiterjedjen, lehetővé kell tenni ezenkívül azt is, hogy a szállítmányozó vállalatok is bocsáthassanak ki ilyen átruházható fuvarleveleket, amelyek jogi természetüket tekintve a mai hajóselvélnek felelnének meg.

A szerző ennek megfelelően a *conossemente* új fogalmi meghatározását a következőképen alkotja meg: „A *conossemente* rendeletre kiállított, hátírral átruházható kötelezőjegy, melynek kiállítója 1. igazolja, hogy az abban megjelölt árut a feladótól szállításra átvette és 2. kötelezi magát, hogy a szállításra átvett árut a rendes kereskedő gondosságával a meghatározott helyre szállítja, illetve szállíttatja, szükség esetén beraktározza, illetve beraktároztatja, és a rendelkezési helyen a megbízás értelmében a címzettnek vagy a *conossement* hátírratok által igazolt birtokosának legalább egy erre jogosító eredeti példány ellenében kiszolgáltatja, feltéve, hogy ezt erőhatalom vagy olyan körülmények, melyeknek előidézésében őt vétkesség nem terheli, meg nem akadályozzák.”

A *conossemente* kiállítója a hajózási vállalat, a vasúti vállalat, a gépkocsival fuvarozó vállalat, vagy pedig az arra felhatalmazott szállítmányozó lehetne.

A szerző részletező fogalmi meghatározása nem jelent lényeges változásokat az eddigi meghatározásokkal szemben; az eddigi definíciók lényege is a szerző által felsorolt ismérvekből állott, csupán azt említhetjük meg, hogy erősen kihangsúlyozza, hogy a *conossemente* nemcsak a tengeri szállításban kerülhet alkalmazásra, ami azonban az eddigi felfogások szerint is nyilvánvaló volt, csak a gyakorlat fejlődött más irányba. Felesleges a meghatározásba felvenni, hogy vis major esetén a *conossemente* kiállítója nem felel, mert ez különben is magától értetődő.

A szerző ezután hosszasan tárgyalja azokat az előnyöket, melyek az új rendszer bevezetésével járnak: könnyebb és gyorsabb a pénzforgalom lebonyolítása, egyszerűsödik a nemzetközi áruforgalom, könnyen alkalmazható fizetési eszközt te-

remt, enyhíti a devizagazdálkodás nehézségeit. A rendszer pénzügyi lebonyolítását a pénzügyintézetekre bízta.

A durchkonossemente a szerző szerint új értékpapírtípus, melynek fedezetére hármas biztosíték szolgálna: 1. a kiállító aláírása, 2. az aláírásoknak a bemutatóig nyúló láncolata, 3. a könnyen értékesíthető áruk, melyről a conossement-et kiállították.

A szerző művének további részében előterjesztést tesz egy egységes (általa centrovalutának nevezett) európai fizetési eszköznek a bevezetésére is, mely az európai népek gazdasági egymásrautaltságának következményeként kellene, hogy létrejöjjön és amely lehetővé tenné az áruforgalom eddigénél lényegesen könnyebb elszámolását és a durchkonossemente pénzügyi lebonyolítását.

A szerző a durchkonossemente bevezetését még a háború alatt szeretné megvalósítani, legalábbis Középeurópára kiterjedően, később pedig, a nemzetközi kapcsolatok felvétele után, a rendszer a világforgalomra is kiterjeszthető lenne.

A szerző által felvetett gondolat nem egészen új. Többen foglalkoztak már a durchkonossemente rendszer bevezetésével még az új világháború kitörése előtt, gyakorlati alkalmazására azonban csak kevés helyen került sor. A volt Csehszlovákiában éppen a szerző közreműködésével gyakorlatilag is megvalósították a rendszert, azonban csupán a belföldi forgalomra vonatkozóan, nemzetközi kiterjesztését a háború megakadályozta, s később Csehszlovákiában is megszüntették.

A tanulmány azonban ennek ellenére nagyjelentőségű és a háború után, amikor a magyar gazdasági élet a világkereskedelemben ismét bekapcsolódhatik, az újjárendezésnél — a már meglevő magyar tervek mellett — hasznos utmutatóul szolgálhat.

Szilágyi László

Külföldi folyóiratok szemléje.

Weltwirtschaftliches Archiv.

Kiel, 59. Band. Heft 1. — Januar 1944.

Friedrich Vöchting: Die allamerikanische Grossraumpolitik der Vereinigten Staaten. A tanulmány Pánamerikát, mint az Egyesült Államok gazdasági és külpolitikájának tárgyát ismerteti. A pánamerikai egységre irányuló törekvések majdnem oly régiek, mint Amerika függetlensége. Ezeket a törekvéseket, amelyek a későbbben felszabadult Délen keletkeztek, az északi nagy hatalom magáévá tette és ebből kovácsolta imperializmusa fegyverét. Latin-Amerika azonban ezt az imperializmust bizalmatlanul fogadta és visszautasította. 1933. óta ez az imperializmus Németország kereskedelmi versenyébe ütközött, amely komplementär gazdasági-strukturális viszony alapján sikerrel fejleszt ki hatásos csereforgalmi módszereket. Washington, minthogy ezt a versenyt saját területén legyőzni nem tudta, a küzdelmet politikai és világnézeti térre vitte át. Nincsenek meg az előfeltételei sem a pánamerikai nagytér-autarkciónak, sem a két Amerika közötti komplementär kereskedelmi csereforgalomnak. Ezt a legvilágosabban igazolják a történelem és az Argentínával kötött kereskedelmi szerződés következményei. Washington a mostani háború kezdete óta fokozza a tengely elleni támadó politikáját és eléri, hogy a tőle függő délamerikai államok részt vesznek oly intézkedésekben, amelyek alig különböznek az ellenséges cselekedetektől. Már 1940-ben eléggé biztos abban, hogy ezeket az államokat rákényszerítheti Anglia megsegítésére. Az Egyesült Államoknak a vételek és eladások terén fennálló monopóliuma nem képes Latin-Amerika számára az elvesztett európai piacokat pótolni, úgy hogy Délamerikában a fölösleg és a hiány súlyos jelenségei mutatkoznak. A helyzetet még súlyosbítja az Egyesült Államok fölénye az áruszállítás terén és az, hogy a szállítási eszközök elégtelensége mindinkább érezhetővé válik mindenütt. Washington, amióta beavatkozott a háborúba, fokozottan igyekszik Latin-Amerika gazdasági együttműködését megnyerni háborús céljai érdekében. A világpiac a háborús konjunktúra és a keletázsiai területek elvesztése folytán sok kisebb értékű nyersanyagot elfogadhatónak talál, de ezek felhasználása csak

magas termelői költségek árán lehetséges és ez súlyos veszélyt rejt magában a jövőre nézve. Ezenkívül a súlypont a szerves termelésről a szervetlenre tolódik el, emiatt emelkedik a fajsúlya egy oly exportnak, amely a bányáiparba fektetett túlnyomóan idegen tőke kamat- és tőketörlesztő részleteinek kiegyenlítése után a belföldön csak viszonylag csekély hozamot nyújt. Ez az eltolódás tehát a fizetési mérleget károsan befolyásolja s erőszakot tesz a természetes renden, amely egyszer a válsággal járó megrázkódtatások közepette fog helyreállni. A jelenlegi fegyverkezési pánamerikanizmus az amerikai kontinens igazi gazdasági együttműködésére tehát inkább káros, semmint hasznos. — *Hans von der Decken: Probleme der ernährungswirtschaftlichen Forschung.* Az élelmezési problémák tanulmányozásának főfeladata, hogy az élelmiszerek termeléséről és fogyasztásáról a lehető legvilágosabb és kétséget nem tűrő adatokat szolgáltatasson. Ez adatok fontossága a közegészségügy és az egész közgazdaság és a mezőgazdaság szempontjából évről-évre növekszik, különösen a mai időkben, a szabad gazdaságról az irányított gazdaságra való átmenet alatt. Ezek az adatok ma még bizonyára sok vitára adnak alkalmat s ez az eredmények gyakorlati felhasználását fölöslegesen nehezíti. Főképen szükséges lesz, hogy a nemzetközi agrárstatisztika a gazdaság állami irányításának követelményeihez igazodjék, valamint egységesíteni kell az adatfelvételeket és a számításokat. Ezenkívül több, az élelmezés szempontjából fontos számítási módot lehetne és kellene egységesíteni, amivel sok problémát ki lehetne küszöbölni. Ez áll főképen az élelmezési térnek, tehát az élelmiszerek termelésére valamely országban rendelkezésre álló mezőgazdasági területnek a kiszámítására, valamint az élelmiszerekre, a fehérjékre, zsírra, szénhidrátra, kalóriákra, stb. vonatkozó adatokra. Végül bizonyos számítási sémák megállapításával elejét lehetne venni annak, hogy problémák merüljenek fel bizonyos fontos statisztikai adatok, mint pl. az egyes országok élelmezési autarkiaja és a mezőgazdaság termelékenységének tekintetében. Az élelmezési problémák tanulmányozásának feladata az, hogy a kormánynak nagyfontosságú elhatározásoknál segítségül szolgáljon s ezt a feladatot az említett módon jobban lehetne megoldani. — *Hans Jenny: Versuch einer schweizerischen Agrarautarkie.* A háború előtt Svájc élelmezési autarkiaja megvalósításának természetes, technikai és lélektani előfeltételei rendkívül kedvezőtlenek voltak. Svájc csak akkor kezdte saját élelmiszer-erőforrásait teljes mértékben felhasználni, amikor a tengerentúli piacoktól elszigetelődött. A Wahlen-terv Svájc élelmiszerellátása fedezésére a művelhető területnek 180.000 hektárról 500.000 hektárra való növelését és az állatállománynak 10–30%-kal való csökkentését tartotta szükségesnek. Az elmúlt négy év alatt a megművelt területet 360.000 hektárra emelték olyképen, hogy a paraszton kívül sokszor tízezer más polgár részint önként, részint a törvényes rendelkezések alapján járulékos munkát teljesített a mezőgazdaságban. A mezőgazdasági önellátás ily módon kalóriákban számítva 52%-ról 73–75%-ra volt növelhető. Azonban a fogyasztás korlátozása ellenére kenyérmagvakban, zsírban és cukorban nagy hiány mutatkozott s ezt csak külföldről való bevittel lehetett fedezni. A svájci mezőgazdaság új területek művelés

alá vétele és racionalizálás útján jelentős eredményeket ért el. Különösen modern művelési és trágyázási eljárásokkal, valamint silók felállításával és a zöldségek elektromos úton való szárításával még emelni tudták a belterjességet. Növelték a mezőgazdasági gépek számát is. De a művelési tervnek Svájc teljes önellátásáig való fejlesztése csak más, nem-gazdasági érdekek rovására lehetséges. A művelési terv anyagi eredményein kívül a legfontosabbak az erkölcsi és kulturális eredmények, mert ezen a módon újjáébredtek a parasztság és a földművelés örök értékei egy, többségében már városiasodott ipari lakosságban. Igaz, hogy a háború után a svájci mezőgazdaság az új világ gazdaságához alkalmazkodva, fokozottan fog fejlettebb agrártermékek termelésére törekedni, azonban az államnak még nagyobb mértékben kell a mezőgazdaságot támogatnia. — *Artur Schürmann: Auf dem Wege zur kontinentalen Nahrungsfreiheit.* A szerző abból a tétből indul ki, hogy ebben a háborúban ellenségeink ismét az európai szárazföldi országok kiéheztetésére törekszenek; majd kimutatja, hogy ez nem lehetséges. Egyrészt már a háború előtti agrárpolitika leszorította a tengerentúlról jövő járulékos élelmiszerellátást. Különösen a német háborús élelmezési gazdálkodás e tekintetben csak a már előzőleg megállapított agrár-gazdaságpolitika kifejlesztése volt. Még tovább terjesztették ki a burgonya, cukorrépa, főzelék és olajmagvak termelését. Még az állati eredetű élelmiszerek termelését is sikerült a háború alatt növelni. Az első világháború alatt történetekkel ellentétben általában rendkívül magas színvonalon lehetett tartani az állattenyésztést. Ez másrészt arra vezethető vissza, hogy a szerzőnek egy, országokénti összeállítás szerint, a háború alatt néhány európai ország részben jelentős újjászervezést hajtott végre a kontinens jobb élelmiszerellátása érdekében. A nyugati és északi országok takarmányszükségletüket Európában kezdték fedezni. A mezőgazdasági termelés növelése és újjászervezése következtében a szárazföldi Európa nagy élelmiszerellátási problémái megoldottnak tekinthetők. — *Berichte. — Schrifttum.*

Bankwirtschaft.

1. März 1944, Nr. 5.

Robert Arzet: Die Hintergründe der anglo—amerikanischen Währungskontroverse. (A cikket júniusi számunk „Közlemények” rovatában részletesen ismertettük.) — *Marcel Nicolas: Der Einfluss der ganzjährigen Zinszahlung und die Anleiherendite.* Az ez év eleje óta Németországban bevezetett újítással foglalkozik, amely szerint a kölcsönök után ezentúl nem félévenként, hanem egy egész évre egyszerre fizetik a kamatokat, és kimutatja az új kamatszámítás határait. — *Paul Dreist: Die Rechtsprechung des Reichswirtschaftsgerichts und des Reichsverwaltungsgerichts auf dem Gebiete des Devisenrechts.* (Schluss.) — *Englands Bank- und Wirtschaftspolitik im Spiegel der Grossbankreden.* A háború alatt az angol nagybankok vezetői eddig nem tartották meg a szokásos évvégi beszédeket, amelyek mindig bank- és gazdaságpolitikai jelentőségre tartottak igényt. Az idén felújították ezt a szokást, ami valószínűleg a kormány kívánságára történt. Ha e beszédeket, vagy pedig a mér-

leget kísérő jelentéseket vizsgáljuk, akkor abból, hogy bizonyos témákat egyidejűleg tárgyalnak és feltűnő módon mellőzik az aktuális valutakérdéseket, arra lehet következtetni, hogy a kormány az ezen a fórumon nyilvánított gondolatmenetek propagandisztikus hatásától némi eredményt várt. Azelőtt a Midland Bank elnöke, McKenna szokott a valuta- és gazdaságpolitikáról figyelemre méltó nyilatkozatokat tenni. Utóda, Stanley Christopherson, bevált tudományos apparátusra támaszkodva, megkísérli e hagyomány folytatását; fejtegetései kissé epigonszerűen a konzervatív tartózkodás bélyegét viselik magukon bizonyos időszerű problémák egyidejű nyílt tárgyalása mellett. Az említett beszédek különös figyelmet fordítanak a bankok jövőbeni hitelnyújtására, amikor a lett nemcsak a régi keretet kell majd kitölteniök, hanem ezen túlvalódi gazdasági hitelekkel kell majd újból foglalkozniok és emelmenően a közép- és hosszúlejárátú hitelüzletre való áttérés útján pótlást kell keresniök a rövidlejárátú finanszírozások terén többé vissza nem térő üzletekre. Az angol gazdasági sajtó ezeket a tendenciákat forradalmasító terveknek nevezi s a nyilvánosság előtt így is tűnhetnek fel; tulajdonképen azonban az angol nagybankok már a múlt században is abban a mértékben, amint csökkentek a rövidlejárátú nyersanyag- és üzemi hitelek, nagyszabású prolongációs igérvényekkel igen nagy oly hiteleket engedélyeztek, amelyek már nem voltak rövidlejárátúaknak tekinthetők. Ennek előfeltétele azonban az lesz, hogy a rövidlejárátú államkölesönöket le lehessen építeni. Az említett beszédekben azt is hangsúlyozták, hogy a háború után a közép- és kisvállalkozókat hitelpolitikailag különösen támogatni kell; ez is valószínűleg hivatalos ajánlásra történt. Természetes, hogy a mindinkább elkerülhetetlen szociális fejlemények és a háború után várható gazdasági átállítások során, amelyekbe Anglia a háború eddigi lefolyása után kénytelenül belekerült, a kis- és középipar, valamint a világkereskedelem sorsa az államnak különösen a szíven fekszik. A kis üzletemberre történt ismételt utalások nyilvánvalóan politikai engedményt jelentenek, de mindenesetre egybeesnek egy valóságos szükséglettel. Arról azonban még sem lehet szó, hogy az angol nagybankok szervezete áthasonuljon a szárazföldi egyetemes bankrendszerhez és a beszédekben nem is lehet olyan következtetést levonni, hogy a bankok a jövőben elvileg részt akarnának venni ipari vállalatokban, vagyis nem elvi újításról, hanem a hagyományos üzleti gyakorlat enyhítéséről van szó. Az általános gazdaságpolitikáról ezekben a beszédekben csak óvatos megjegyzések találhatók; a fokozott kivitelre irányuló törekvés megvalósítását leginkább a teljes foglalkoztatottság elvétől várják. Általában igyekeztek óvatos módon néhány strukturális kérdést érinteni. A különben tárgyilagos fejtegetések mögött félreismerhetetlenül az a félelem rejlik, hogy a feladatok oly átállítása következik be, amilyent a legutolsó háború ilyen mértékben aligha vont maga után. Ha akkor az angol bankrendszerben a koncentrációs tendenciák utolsó stádiumai jellemezték a békegazdaságra való átmenetet, most az államközi tőkemérlegben bekövetkező változások folytán egy, talán évszázados átállítás kísértete fenyegeti az angol bankgazdaságot. Valószínűleg nem kevesebb, mint egyfél milliárd font esik el az évi kamat-, fuvar- és

egyéb szolgáltatások címén a külföldről járó bevételekből; ez úgy a hitelszervezettől, mint az egész gazdaságtól gyökeres módszer-változást követel, amely a nagybankok és a gazdasági élet közötti különösen rugalmas együttműködést kíván meg. A nagybankok e megnyilatkozásai tehát egyúttal annak a roppant problematikának tárgyilagos igazolásaként tekinthetők, amely ma már kérelhetetlenül jellemzi Nagybritánia gazdasági végzetét. — *Archiv — Nachrichten — Gerichtliche Entscheidung.*

15. März 1944 — Nr. 6.

Hans Gestrich: Kredit und Sparen. Az 1943. novemberében elhunyt szerző kéziratban hátrahagyott, fenti című művét *Walter Eucken* most adja ki. A folyóirat e munkából közöl néhány fejezetet a takarékoságnak a bankok hitelengedélyezésére gyakorolt hatásairól. A szerző abból indul ki, hogy a bankok hitelengedélyező képessége és készsége státuszuktól függ, liquiditásukhoz képest emelkedik vagy csökken, a hagyományos felfogás szerint pedig a státuszt a takarékoskodás befolyásolja, amennyiben ennek emelkedése hitelkiterjesztést idéz elő, a megtakarítások elfogyasztása pedig a hitelengedélyezések megszorítását teszi szükségessé. A szerző szerint az az állítás, hogy a takarékoskodás hitelkiterjesztést idéz elő, vagy hogy a hitelek megszorítására vezet, *általánosságban* nem helytálló; ha a takarékoskodás hitelpolitikai jelentőségét akarjuk megállapítani, inkább a takarékoskodás különböző formáit kell a bankok stáeuszára gyakorolt hatásukban vizsgálni. Mindig a liquid tételeknek az összes kötelezettségekhez való arányát kell figyelmbe venni. Ezenkívül fontos az is, hogy az egyes hitelező- és adós-számlákon a bevételek és kiadások milyen sebességgel történnek. Ez állandó folyamat, amelynek a mérlegek csak pillanatfelvételei, s így a mérlegek természetesen nem is nyújtják a folyamat lefolyásának képét. A mindenkorí számlaszerű státusz belső minőségének megítélése szempontjából nagy fontossággal bír az üzletalakulás különfélesége; ennek megfelelően a mérlegstátusz immanens liquiditásáról lehetne beszélni ellentétben a számlaszerű liquiditással. Ez a különbség, amelyet a kívülálló nem ismerhet, a bank vezetősége számára rendkívül fontos. Az immanens liquiditás gyengülése előjele a számlaszerű liquiditás rosszabbodásának; abban nyilvánulhat meg, pl., hogy az adósok visszafizetései vontatottak lesznek, akadoznak, tehát az adósok ügyfeleinek is rosszul, vontatottan fizetnek, vagy pedig az adósok kevesebb rendelést kapnak és ezért kevesebb pénz folyik be hozzájuk. Ebből az előrelátó bankigazgató már előre tudhatja a további fejleményeket. A váltóhitelek helyébe könyvhitelek lépnek, mert a vállalatok ilyenkor tartózkodnak váltók kiállításától és elfogadásától s inkább könyvhitel alakjában veszik igénybe a bankokat. Tehát az immanens liquiditás nem ellentéte a számlaszerű liquiditásnak, de mindenesetre meg kell tőle különböztetni. A hitelrendszer legtöbb eseményének tárgyalásában nélkülözhető fogalom, mert többnyire tájékozódni lehet a könnyebben és világosabban megfogható számlaszerű liquiditásból. Ha azonban a takarékoskodásnak a hitelrendszerre gyakorolt hatásait szemléljük, az immanens liquiditás fo-

galma hasznos, mert szemléltetővé teszi, hogy bizonyos takarékosági tények a hitelszervezetben hol vernek gyökeret és onnan hogyan hatnak tovább és mélyebben. Ezután a tanulmány foglalkozik a takarékoskodás formáival, a bankköveteléseknek a vásárlásra fel nem használt összegekkel való emelkedésével. A bankköveteléseknél mutatkozó takarékoskodás hitelgátló hatását sokáig tagadták. A hagyományos felfogás és a modern hitelmélet közötti ellentét itt a legélesebb. A hagyományos felfogás szerint a bankkövetelések felgyülemmlése következtében a kamatoknak csökkenniök kellene s ezzel a hitelek engedélyezését előmozdítaniok. A valóságban azonban az így felgyülemmlött összegek legnagyobb része más bankkövetelésekből ered. Lényegében a bankkövetelések felgyülemmlése útján történő takarékoskodásnál az történik, hogy a forgalomból kikerül forgalomban lévő girálpénz. Mindenesetre naponta változtatnak át esedékes bankköveteléseket határidőre esedékesekké, ami nem okoz nagy különbséget a bankok hitelkiterjesztő hajlandóságában. A bankkövetelések útján történő takarékoskodás a hitelezők immobilizálódását jelenti. Etekintetben az immanens liquiditásra vonatkozólag már említett megfontolások jönnek figyelembe: a számlaszerű liquiditásban közvetlen csökkenés nem következik be, mert a bankok kötelezettségei összegszerűleg nem változnak. A készpénzliquiditás emelkedik, ha a forgalomból a bankokhoz kerül vissza készpénz, mert pl. a tartózkodó vállalkozók kevesebb bérösszeget fizetnek ki: a hitelezők immobilizálódása az immanens liquiditásban mélyreható változásokat idéz elő, mert a normális fogyasztási kiadások csökkenése és a vállalkozók tartózkodása, pl. a liquiddé vált üzleti tőkerészesedések újra befektetésének elhalasztása megakaszthatja az adósok normális lefedezését. Először az üzemi hitelek normális visszafizetése akad meg; az értékpapírvételektől való tartózkodás megakadályozza a bankok által előlegezett beruházási hitelek állandósítását is. Ha a meglévő hitelek befagynak, ez természetesen gátlólag hat az új hitelek folyósítására irányuló készségre. A bankok, hogy ügyfeleiken segítsenek, kénytelenek hiteleiket némileg kiterjeszteni, ezek az ún. n. kitartási hitelek (Durchhaltekkredite) tehát átmeneti hitelek, amelyek nem idézhetnek elő gazdasági felélénkülést. Természetesen az ilyen hitelnyújtásokra való készség korlátolt. Bekövetkezik ezután az az állapot is, amikor nemcsak az immanens, hanem a látható liquiditás is csökken, míg a nem liquid könyvkövetelések quótája emelkedik. Ezután következnek a hitelfelmondások, ezek nyomán a helyzet még rosszabbodik és bekövetkezik a defláció folyamata. Itt tehát az a groteszk helyzet áll elő, hogy a takarékoskodás a hitelek megszorítására vezet és ezzel a Wick-sell-féle folyamat végzetes körforgása lefelé indult meg. — Abban az állításban, hogy a takarékoskodásnak deflatorikus hatása van, helytelen és különösen a tudományos kutatás számára elfogadhatatlan általánosítás rejlik. Másrészt azonban a fenti folyamatot sem lehet szórványos kivételnek minősíteni, amely nem érdemel különösebb figyelmet. A bankkövetelések felgyülemmlése útján történő takarékoskodás bizonyos mértéken túl elkerülhetetlenül deflatorikus következményekkel jár s ezeket ellenintézkedésekkel kell ellensúlyozni, hogy a takarékoskodás ne idézzon elő

értelmével és céljával ellentétes hatást. A szerző ezután azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy a bankoknak és a jegybanknak milyen magatartást kell tanúsítaniok; szerinte csak a jegybank képes a végzetes körforgást áttörni; először a kamatszínvonalat befolyásolhatja a diszkont csökkenésével, amire a pénzpiaci és bankkamattételek, majd a betéti kamattételek is mérséklődnek s ha ez utóbbiak nagyon alacsonyak lesznek, ez arra indítja a betevőket, hogy betéteiket értékpapírokba fektessék. A jegybank ezenkívül jól teszi, ha ilyen időkben egész sor olyan hitelt enged liquidálni, amit ezek talán önmagukban nem érdemelnének meg, így, ha a bankok által benyújtott váltóanyaggal szemben mérsékeltebb igényeket támaszt. Ezeknek az intézkedéseknek a nyomán kilátás van arra, hogy az egyensúly a takarékoskodás és a hitel között helyreáll. Esetleg azonban súlyosabb intézkedésekre lehet szükség, ilyenkor a nyiltpiaci politikával lehet hathatósan beavatkozni. A tanulmány a továbbiakban az értékpapírok és más hosszú lejáratú befektetések útján történő takarékoskodást tárgyalja és arra az eredményre jut, hogy az értékpapírvételek útján történő takarékoskodás csakugyan olyan forma, amely a hitelkiterjesztést előmozdítja, de természetesen szükség van más hitelpolitikai intézkedésekre is, hogy az egyensúly a takarékoskodás és a hitelek között létrejöjjön. Bár a bankköveteléseknek értékpapírokra való átcserélődése hitelelőmozdító hatással bír, ebből nem szabad arra következtetni, hogy ez a termelőerők felszabadításának reális értelemben feltétlenül híven tükrözi vissza a folyó takarékoskodást. Spekuláció és árfolyamfelhajtás idején nemcsak a valódi megtakarításokból származó bankköveteléseket fordítják értékpapírvásárlásokra, hanem a tulajdonképen fizetés céljára szolgáló s átmenetileg a bankoknál elhelyezett összegeket is, hogy ezeken alkalmilag némi árfolyamnyereséget érjenek el. Ilyenkor a fizetések céljára kisebb bankkövetelésekkel elégszenek meg és szigorúbban veszik a készpénz-bevételeket és a kiadásokat. Ily módon a csökkent girális pénz mennyisége az azelőttivel azonos vagy még annál nagyobb fizetésteljesítményt érhet el. Ennek oka, hogy nem javakat, hanem fizetőeszközöket takarítanak meg. Ilyenkor az emissziók könnyen helyezhetők el s a bankok könnyebben nyújtanak beruházási hiteleket, úgy hogy inflációs állapot áll elő, amelyben több hitelt nyújtanak, mint amennyi a folyó takarékoskodásnak megfelel. Az így keletkező veszélyek ellen idejében kell védekezni. Mindamellet a szerző nem tartja ajánlatosnak a tőzsdék bezárását vagy korlátozását, mert ezzel nehezen pótolható lényeges előnyöket kellene feladni. A forgalomgazdaságban szokás szerint fellépő, beruházási hitelt kereső sok magánfél számára a tőzsde teszi lehetővé, hogy egymást felváltsák azok, akik megtakarításaikat be akarják fektetni. — *E. W. Schmidt: Finanzierungsformen und Finanzierungspolitik.* Alf Noll-nak a folyóirat febr. 15-i számában kifejtett felfogásával ellentétben hangoztatja, hogy nincs *alternatív sorsolás nélküli* (Zeitrentenanleihe) vagy sorsolás alapján történő visszafizetési elv, hanem csak úgy sorsolás-nélküli, valamint sorsolással történő visszafizetési elv. A kölcsönformának a tőkebirtokosok befektetéseihez, a kibocsátók pénzszükségletének sürgősségéhez kell alkalmazkodniok, nem pedig az értékpapír-

forgalom technikai racionalizáló követelményeihez; így a Reich is, mint a legelőkelőbb pénzkereső, az említett szükségletekhez alkalmazkodik. Ez nemcsak a pénzpiacra érvényes, hanem a hosszúlejáratú tőkebefektetések terén is; a magán tőkeképződést és tőkebefektetést minden elképzelhető módon bátorítani kell, természetesen a legfelsőbb közérdekek keretében. Mindig azt a finanszírozási formát kell előnyben részesíteni, amely úgy a kölcsönvevő, mint a kölcsöntnyújtó szempontjainak a legideálisabban megfelel. Ha a járadékbirtokosok tőkéjüket saját vállalatukba akarják fektetni, vagy házat akarnak venni, vagy más célra akarják liquiddét tenni, a realizálás lehetősége a tőzsdén történhetik; ennek a jól funkcionáló tőkepiac érdekében mindenkor adva kell lennie, nem a spekuláció kedvéért, hanem hogy a gazdaságilag indokolt realizálásokat bármikor végre lehessen hajtani. A kölcsönformák tekintetében kétségtelen, hogy a Zeittrentenanleihenek megvannak a technikai előnyei. Súlyos kamatpiacpolitikai természetű kifogásokat hoznak fel azonban ez ellen a forma ellen; kétes, hogy ez a forma a kölcsön kibocsájtójára mindig előnyös-e és hogy a legalkalmasabb típus-e. Van olyan adós, akinek a számára az kívánatos, hogy terhe fokozatosan csökkenjen, ami az azonos összegű törlesztési hányadok és megfelelően csökkenő kamatösszeg esetén történik; másoknak viszont kíméleti időre van szükségük, vagyis hogy a kezdő években ne kelljen törleszteniök; végül némely adós azt kívánja magának biztosítani, hogy joga legyen jövedelmi viszonyaihoz képest kötelezettségének bármikor eleget tenni. A tőkebirtokosok részéről is lehet kifogásokra számítani az egységesítés terve ellen. A szerző ezután a gazdasági formák és a finanszírozási formák közötti összefüggéseket tárgyalja; olyan gazdaságban, amely a magánvállalkozás alapján áll, nem közömbös, milyen formákat választanak a finanszírozásra és hogy a tőkemegszerzés struktúrájában mindinkább kollektív módszerek lépnek-e az egyéniek helyébe. Tudjuk, hogy a tőkebevetést, amely jószággazdaságilag munkaerők és termelőeszközök bevetését jelenti, a háború utáni gazdaságban a leggondosabban össze kell egyeztetni az évekig tartó háborúban elhasznált gazdaság hatalmas újjáépítő szükségleteivel. El kell tehát minden olyan finanszírozási formát kerülni, amely e cél elérését a legtávolabbról is akadályozhatná; viszont nem indokolt azokat a formákat feladni, amelyek az irányíthatóságra való minden igénynek és egyúttal az ettől elvárt jelentős funkcióknak megfelelnek. Arra a kérdésre, hogy a nagy pénzgyűjtőhelyek alkalmasak-e arra, hogy kizárólag ők foglalkozzanak a finanszírozással és a magánbefektetők csak alárendelt szerephez jussanak, a szerző, ami a bankokat illeti, liquiditási szempontokra való tekintettel, nemmel felel, mert ha pl. a betéti bankok nagy mértékben térnének át arra, hogy emissziókat saját birtokukban koncentráljanak, ezzel tulajdonképeni feladataik betöltésére képtelenné válnának. A pénzintézeteknek abban a mértékben, amint a gazdaság valódi hitelszükséglettel jelentkezik, ennek a kielégítésére kell felkészülve lenniök és esetleg az államadóssági címletektől szabadulniok kell. Más összefüggések is odavezetnek, hogy a függő köz-kölcsönök állandósításának szükséglete előbb vagy utóbb erősebb formában jelentkezik; ez az állandósítás pedig annál nagyobb si-

kerrel jár, mennél szélesebb a tőkepiac és mennél szélesebbek azok a rétegek, amelyek pénzeit az állandósítás igénybe veszi. A magántőkeképződésről szólva, a cikk megállapítja, hogy nemcsak tőkepiactechnikai kérdésekről van szó; ha a finanszírozás problematikájának minden oldalát vizsgáljuk, fel kell vetni a német tőkepiac jövőbeni alakulásának a kérdését. Azokat a pénz- és hitelteremtő módszereket, amelyekkel ma úgy Németországban, mint más hadviselő országokban is, a háború finanszírozását végzik, nem lesz lehetséges ugyanilyen módon és ugyanilyen mértékben alkalmazni. Az utolsó békeévben, 1938-ban, a pénztőkeképződés 11 milliárd RM volt, míg 1943-ban 60 milliárd, tehát ötszörösére emelkedett; itt nem gazdasági tényezők döntő szerepet játszottak. A valódi takaréktőkeképződés folyamata minden bizonnyal a háborúban is folytatódott és meg is erősödött, végeredményben azonban többé-kevésbé a hitelvolumennek a közületek miatt keletkezett emelkedéséből származott; még a dologi tőkének pénztőkévé való átváltását is végeredményben az állami hitelteremtés alimentálta. Összefoglalóan leszögezi a tanulmány, hogy a mostani pénzbőség nem lehet tartós jelenség, a pénzteremtés nem képes a valódi tőkeképződést hosszú időn át pótolni, hanem csak előlegek alkalmazását jelenti, amelyeket a közgazdasági termelésnek a közgazdasági fogyasztáson felüli fölöslegéből kell majd egyszer pótolnia, vagyis pénzügyi technikailag szólva: konszolidálnia. A szerző szerint a cikk a kölcsönteknika korlátozott témáján túlment, mert ezt is csak az összgazdasági tőkeellátás nagyobb keretében lehet vizsgálni. A munkaszerzésnek 1933. utáni nemzeti szocialista módszerei bebizonyították, milyen sikerrel képes egy energiával telített gazdasági politika a tőkehiányt áthidalni, lemondva a külföldi tőkérről és a hitelteremtő előlegek határozott alkalmazásával. A jövőben is minden szükséges feladatot meg kell oldani, azonban ez nem zárja ki, hogy az ár-irányítás, a valuta-stabilitás, az állami háztartás-politika, adó- és szociálpolitika, a vásárlóerőfölség és ennek lefölözése okából a jövőben is ne lenne szükség a lehető legkiterjedtebb folyó tőkeképződésre, még pedig önkéntes tőkeképződésre, amely munkából és a fogyasztásról való lemondásból keletkezik, valódi közgazdasági fölöslegekből vezetődik le, valamint magántőkeképződésre lesz szükség, nem pedig a közületek kényszerítőkeképződésére. Minthogy az államszocializmust elutasítjuk, a magángazdaság mellett magánfinanszírozásnak kell lennie. — *Archiv — Nachrichten — Bankenchronik.*

Revue Internationale du Travail.

Vol. XVIII, No. 5 — Novembre 1943.

Samuel Eckler: Les plans récents de sécurité sociale et le chômage. A cikk Keynes-nek a foglalkoztatottságáról szóló elmélete alapján azt vizsgálja, hogy a szociális biztonságra vonatkozó legújabb tervek a foglalkoztatottság volumenére milyen hatást gyakorolnak és a foglalkoztatottság emelésére alkalmas módszereket hoz javaslatba. A cikk elsősorban ismerteti a legújabb tervek természetét, ezek gazdasági vonatkozásait, a foglalkoztatottságról szóló modern elméleteket, különösen Keynes elméletét; ez-

után a szociális biztonsági programmok és a foglalkoztatottság volumene közötti összefüggéseket vizsgálva, kifejti, hogy e programmok milyen hatással vannak a Keynes rendszerében felállított változó tényezőkre és adottságokra; foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy az említett programmok megvalósítása hogyan befolyásolhatja a gazdasági körforgást, majd e terveket, mint a foglalkoztatottság kiterjesztésének vagy fenntartásának eszközeit vizsgálja részletesen. Végül azt igyekszik megállapítani, hogy milyen adminisztratív gépezet képes a foglalkoztatottság stabilizálásához hozzájárulni és az említett programmoknak a foglalkoztatottság emelésére irányuló előfeltételeihez legjobban alkalmazkodni. — *Henri Palmström: Les conditions de travail dans la Norvège occupée.* — *V. A. Zimmer: La sauvegarde de la main d'oeuvre dans les industries de guerre des Etats-Unis. Campagne en faveur de la sécurité et de l'hygiène industrielle.* A termelésnek a háborús erőfeszítéstől megkívánt növelése, a hadierőknek emberanyag-szükségletével kapcsolatban, az ipart a munkaerők maximális hasznosítására kötelezi. Ennek egyik módszere abban áll, hogy a betegségi és baleseti kórkézatokat csökkentse, különösen mivel a mai kivételes körülmények folytán ezek még gyakoribbakká váltak. A cikk beszámol az Egyesült-Államokban három évvel ezelőtt bevezetett programról, amelynek célja a hadiipari üzemekben a biztonságot és az ipari egészségügyet kifejleszteni. — *Informations sociales.* — *Statistiques.* — *Bibliographie.*

Neue Internationale Rundschau der Arbeit.

4. Jahrgang, Heft 1 — 1. Vierteljahr 1944.

I. Teil: Abhandlungn: *Soziale Ordnung der Vernunft und der Gerechtigkeit.* Európa minden népe a szociális életviszonyok újjárendezésére vágyik. Az eddigi szociális rendszernek nincs kilátása arra, hogy az általános bizonytalanságot és elégedetlenséget megszüntesse, mert a rendszer alapjául szolgáló eszmék kimerültek és pusztá formulákká merevedtek. Az egykor idealisztikus alapfelfogásból életrehívott szociális életformák a materializmushoz vezettek, amelyből utolsó kifejezőjeként totális magánkapitalizmus: a plutokrácia, és totális államkapitalizmus: a bolsevizmus keletkeztek. A francia forradalom eszmevilágának e két késői formája egy megcsontosodott világnézet teljes hatalmi igényével lép fel s imperialisztikus rendszereivel az egész világot körül akarja fogni. De ezek nem a népek akaratát képviselik, hanem mindenkor csak egy kis, gátlásmentes uralkodóréteget. A plutokráciának és a bolsevizmusnak semmi köze a munkás, a paraszt, a kéz-, műves, a kereskedő vagy az iparos szociális kívánságaihoz és reményeihez. Uralmi rendszereik és gazdasági elméleteik tárgyává teszik őket, de az éssen és igazságosságon alapuló szociális rend utáni vágyukat nem tudják kielégíteni. Egész Európában ellenállás indul meg a plutokrata és a bolsevista kapitalizmus ellen. Ez az ellenállás különféle formákban lép fel. Ott is, ahol még hivatalosan a régi ideológiákhoz ragaszkodnak, még Nagybritanniában is, törés mutatkozik a régi frontokon és az elmék a legkülönbözőbb nevek alatt és berendezések formájában kezdenek átalakulni. Uj

európai szellem mozdul meg valami idegen ellen, ami minden egyes nép életét gyökereiben fenyegeti. A nemzetiszocialista Németország a plutokrácia és a bolsevizmus világuralmi tervei ellen harcban áll. Ennek a harcnak a kimenetele dönti el Európa sorsát. A német birodalom győzelmével áll és bukik az európai élet és a többévezredes európai magatartás. Európa a maga erejéből akarja életét formálni; nem akar sem az angol-amerikai világuralom kizsákmányolt gyarmata, sem a világbolsevizmus fegyverkezésének műhelye lenni. Népei a közös kultúrában és a közös szociális eszmékben egyesülve, szabadságban, biztonságban, jólétben és méltóságban az emberi együttélés oly formáját akarják kifejleszteni, amely valódi szociális rendben nyivánul meg. Milyen legyen az új szociális rend? Az európai népek szükségleteik, vágyaik és felfogásaik szerint különbözök, tehát a sajátosságaiknak megfelelő szociális rendnek az egyes népek között számos különbséget kell felmutatnia. A látszólag zavaró kép rögtön tiszta lesz, ha nem azt kérdezzük, milyen legyen az a szociális rend, amelyet minden egyes nép kíván magának, hanem azt, hogy milyen alapelvek szerint fejlődjék. E kérdés alapján ugyanis számos olyan közös nézetet találkozzunk, amely a közös európai szellemiségnek megfelelően mindenütt megnyilatkozik, ahol az ész és igazságosságon alapuló szociális rendet keresik. Ezt megtaláljuk Európa kis és nagy népeinél, az ipari és agrár-országokban egyaránt, mert itt nem rendszerekről és elvekről van szó, hanem a népi közösségek természetes élettörvényei növekvő felismerésének megvalósításáról. Ezeket a felfogásokat szociálpolitikai irányelvek egy sorozatában lehet összefoglalni, amelyek alkalmazásán alapulhat lényegében az európai népek jövő szociális rendje. A tanulmány a következő tíz alapelvet sorolja fel: Az európai civilizáció régi eszméje szerint az ember minden dolgok mértéke; ebből fakad a hagyományos európai magatartás és ebben fog az európai civilizáció a szociális, gazdasági, kulturális és politikai élet terén tökélyre emelkedni. A népközösség az egyesek és csoportok önzését leküzdí s biztosítja az egész nemzet és az egyes ember létét és fennmaradását; a szociális politika az államvezetés legfőbb feladata s arra szolgál, hogy az egész nép gazdasági, ethikai és kulturális erőit felébressze és kifejlessze. A közösségért teljesített munka a szociális rang és pozíció alapja s ennek elismerése, a magántulajdon elvének elismerése mellett megszünteti a birtok és a születés előjogait. Az új szociális rend célja a proletárnélküli Európa. Az, hogy valamely nép hogyan alakítja szociális életét az új rend szellemében, a meglévő különféle előfeltételektől függ; az új szociális rend nem olyan séma, amelybe a népek életét bele lehetne szorítani, hanem az európai népközösség teljes életkifejtésének eszméje.— Ezeket az eszméket az egyes népeknél különbözőképpen értelmezik és ki is egészítik: a gyakorlati szociálpolitika a sajátos viszonyokhoz képest különbözőképpen jár el, hogy az eszmét nemzeti és szociális valósággá váltsa, de ezekben az eszmékben kristályosodik ki mindaz, ami, mint a szociális viszonyoknak az ész és igazságosságon alapuló európai alapfelfogása, a kontinens minden országában számtalan intézkedésből, közleményből, beszélgetésből és nyilatkozatból származik. A tisztulás folyamata még nem fejeződött be, még Európa népei között

elmélyült összeismerkedésre és eszbecserére van szükség, hogy a szociális akarás közössége teljesen behatoljon minden egyes nép öntudatába. A cikk azzal az óhajjal fejeződik be, vajha Európában a szociális akarás e mérlege hozzájárulna ahhoz, hogy a tisztulás után a figyelem a lényegre irányuljon s ezt ne gátolják a szociálpolitikai gyakorlat előtérben lévő kérdései és az elkerülhetetlen különbözőségek. — *Alexander Seitz: Volksgemeinheit, Stand und Klasse.* A horvátországi dolgozó ifjúság védőhivatalának tanfolyamán tartott előadást tartalmazza. — *I. D. Enescu: Das rumänische Arbeitsministerium und die Fragen, die es zu prüfen und zu lösen hat.* — *Niilo A. Mannio: Übersicht über die Arbeitsgesetzgebung Finnlands während der Kriege.* — *Paul Borge Dahl und Jackbo: Der Arbeitseinsatz in der norwegischen Wald- und Landwirtschaft.* — *Dr. Funke: Die soziale Sicherung der ausländischen Arbeitskräfte im Reich.* — II. Teil: *Rundschau.*